

IKER 14
Euskal gramatika eta literaturari buruzko ikerketak XXI. mendearen atarian. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2003.

IKER 15
Euskal atsotitzak eta neurtitzak. Arnaud Oihenart, Patxi Altuna eta J.A. Mujikak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2003.

IKER 16
La España Metafísica. Prudencio Garcia. Euskaltzaindia, Bilbo, 2004.

IKER 17
Nerekin yaio nun: Txillardegiri omenaldia. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2005.

IKER 18
Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri. Inés Pagola Hernández. Euskaltzaindia, Bilbo, 2005.

IKER 19
Euskaltzaindiaren Nazioarteko XV. Biltzarra: Euskalgintza XXI. mendeari buruz. Azkue eta Urkixoren omenez. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2008.

IKER 20
Piarres Lafitteren ekintzabideak (1920-1944) Kultura jasoko euskaltzaleen sarearen baitan. Amelia Hernández Matak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2007.

IKER 21
Jean Haritschelhar-i omenaldia / Homenaje a Jean Haritschelhar / Hommage à Jean Haritschelhar. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2008.

IKER 22
Intelektuala Nazioa eraikitzen: R. M. Azkueren pentsaera eta obra. Jurgi Kintana Goirienak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2008.

IKER 23
Juan Mari Lekuona-ri omenaldia / Homenaje a Juan Mari Lekuona / Hommage à Juan Mari Lekuona. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2009.

IKER 24
Agirre Asteasuakoaren Eracusaldia. Sermoia ikuspegi sozio-diskurtsiboaren argitan. Arantza Ozaeta Elorza. Euskaltzaindia, Bilbo, 2010.

IKER 25
Elgoibarko Ahozko Euskara. Jesus Mari Makazaga Eizagirre. Euskaltzaindia, Bilbo, 2010.

IKER 26
Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina. A. Sagarna; J. Lakarra eta P. Salaberri. Euskaltzaindia, Bilbo, 2011.

IKER 27
Onomastique du Nord du Pays Basque (XI-XVe siècles). Eugène Goyheneche. Euskaltzaindia, Bilbo, 2012.

IKER 28
Itzulpenari buruzko gogoeta eta itzulpen-praktika Joseba Sarrionandiaren lanetan. Aiora Jaka Irizar. Euskaltzaindia, Bilbo, 2012.

IKER 29
Koldo mitxelenaren zinema- eta liburu-kritiketako diskurtso-estrategiak: enuntziatu parentetikoak. Agurtzane Azpeitia Eizagirre. Euskaltzaindia, Bilbo, 2012.

IKER 30
Lehen Mundu Gerra «Eskualduna» astekarian. Eneko Bidegain. Euskaltzaindia, Bilbo, 2013.

LEHEN MUNDU GERRA
«ESKUALDUNA» ASTEKARIAN

LEHEN MUNDU GERRA
«ESKUALDUNA» ASTEKARIAN

LEHEN MUNDU GERRA «ESKUALDUNA» ASTEKARIAN

LEHEN MUNDU GERRA
«ESKUALDUNA» ASTEKARIAN

LEHEN MUNDU GERRA «ESKUALDUNA» ASTEKARIAN

iker - 30

ISBN 978-84-95438-94-2

9 788495 438942
20 €

iker
30

IKER Bilduma / Colección IKER

IKER 1
Euskararien nazioarteko jardunaldiak / Baskologist international meetings / Encuentros internacionales de vascólogos / Recontres internationales de bascologues. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 1981.

IKER 2
Piarres Lafitte-ri omenaldia / Homenaje a Pierre Lafitte / Hommage à Pierre Lafitte. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 1983.

IKER 3
Erizkizundi irukoitza / Triple cuestionario / Triple questionnaire (euskara 1925). Ana Mª Echaide Itartek paratua, 2 t. Euskaltzaindia, Bilbo, 1984.

IKER 4
Resurrección María de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarridazketa / Correspondencia entre R.M. de Azkue y P. Broussain / Correspondance entre R.M. de Azkue et P. Broussain, (1897-1920). Piarres Charrittonek paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1986.

IKER 5
Euskararen batasuna / La unificación de la lengua vasca / L'unification de la langue basque. Koldo Zuazok paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1988.

IKER 6
Luis Villasanteri omenaldia / Homenaje a Luis Villasante / Hommage à Luis Villasante. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 1992.

IKER 7
Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak / Actas del Congreso Internacional de Dialectología / Actes du Congrès International de Dialectologie / Proceedings of International Congress on Dialectology. G. Aurrekoetxea eta X. Videgainek prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1992.

IKER 8
Oihenarten laugarren mendeurrena / Cuarto centenario de Oihenart / Quatrième centenaire d'Oyhénart. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 1994.

IKER 9
Euskararen tratamenduak: erabilera / Uso de los tratamientos alocutivos en euskara / Emploi des traitements allocutives en basque. Jabier Alberdi Larizgoitiak prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1996.

IKER 10
Federiko Krutwig-i omenaldia / Homenaje a Federico Krutwig / Hommage à Federico Krutwig. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 1997.

IKER 11
Vasconiana. Jean Haritschelhar Dualde eta Piarres Charritton-ek paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1999.

IKER 12
Jose Ignacio Arana: Egunaria. Patxi Altunak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2000.

IKER 13
Euskalkia eta Hezkuntza. Dakigunetik ez dakigunera Euskal Diglosia Irazian / Dialecto y educación. De lo conocido a lo desconocido dentro del entramado diglósico del euskara / Dialecte et éducation. Du connu vers l'inconnu dans le tramage dysglosique de l'euskara (langue basque) / Dialect and education. From the know to the unknown inside the diglossia interwoven connections of euskara (basque language). Juan Luis Goikoetxea Arrietak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2003.

ENEKO BIDEGAIN

**LEHEN MUNDU GERRA
«ESKUALDUNA» ASTEKARIAN**

IKER-30

**EUSKALTZAINDIA
2013**

Argitalpen honen fitxa katalogafikoa eskuragarri duzu Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako katalogoan:
www.euskaltzaindia.net/azkue

La ficha catalográfica correspondiente a esta publicación está disponible en el catálogo de la biblioteca de la Real Academia de la Lengua Vasca:
www.euskaltzaindia.net/azkue

Les données bibliographiques correspondant à cette publication sont disponibles sur le site de la Bibliothèque Azkue de l'Académie de la langue basque:
www.euskaltzaindia.net/azkue

A catalog record for this publication is available from the Azkue Biblioteka, Royal Academy of the Basque Language:
www.euskaltzaindia.net/azkue

EUSKALTZAINDIA
REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
ACADÉMIE DE LA LANGUE BASQUE

© Eneko Bidegain

© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

© Mondragon Unibertsitatea

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiatzea, ez sistema infomatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektronikoko edo mekanikoko, fotokimikoko, magnetikoko, elektrooptikoko, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenetarako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen aldeko aurreko eta idatzizko baimenik gabe.

Preinpresioa: Composiciones RALI, S.A.
Particular de Costa, 12-14 - 48010 Bilbao

Inprimategia: Gráficas Lizarra, S.L.

ISBN: 978-84-95438-94-2

Lege-gordailua: BI-1426-2013

Nagoreri.

Amari, Aitari eta Aritzi.

AGURRA

Mondragon Unibertsitatea bateko eta Euskaltzaindia besteko, lankidetzan ari dira azken urteetan. Lankidetzaren horren emaitzak, nabaria denez, urtez urte ontzen eta mamitzen dira argitalpen nahiz ekimenen bidez. Argitalpenetan, zer esanik ez, badira egun, guztion eskuragarri, aurreko horren erakusleak, eta eskuartean dugun honek zerrenda horri beste titulu bat gehitzen dio.

Gehitu ere, ez nolanahi eta sustrairik gabe, justu kontrakoa egin baitu argitalpen honen egileak, Eneko Bidegain kazetaria eta ikertzaile gazteak. Duela urte batzuk ezagutu banuen ere, beti erakutsi dit halako prestutasuna eta halako jakituria, egun kazetaritzak eskatzen dituen horiek egoki erabiliz euskal tradizioaren erroekin batera.

Izatez, *Lehen mundu gerra* «*Eskualduna*» astekarian da bere lanaren goiburua eta doktorego tesiaren mamia. Edukiz, hor daude, xehe-xehe aztertuta, mundu mailako lehen gerra hartan euskaldunek euskaraz jaso zuten informazioaren nondik norakoak. Informazioa ez ezik, informazio horren zirrikitu guztiak eskaintzen zaizkio irakurleari eta, orobat, gaia bera baliatzen da euskal kazetaritzan eredu izan zen *Eskualduna* kazetaren egileak nor eta nolakoak ziren azaltzeko.

Hartara, bi-bitako kontuak dira aipatzekoak lan honetan, alde batetik gerraren gertakariak eta bizipenak eta, bestetik, gerra horren aurrean Euskal Herria izan ziren gogoetak eta iritziak. Ezin baztertu, bestalde, orrialde hauetan agertzen diren euskal letretako egile aipatuak, *Oxobi*, *Zerbitzari*, *Etxepare* eta abar, horiek betetzen baitute kazeta baten giroa. Kazeta horren inguruak, hala ere, bestelakoak eskatzen ditu, hala nola, irakurleak eta laguntzaileak. Horiei buruz ere, egoki dihardu egileak eta berebiziko informazioa ematen du euskal kulturaren alorrean.

AGURRA

Bihoakio, beraz, egileari, Euskaltzaindiaren izenean gure agurra eta har ditzan gure goresmenak, honelako eginahalek goratzen baitute Euskaltzaindiaren argitalpen-lana. Goresmenak eta eskerrak, orobat, Mondragon Unibertsitateari, Euskaltzaindiarekin batera bultzatu baitu liburu honen argitalpena eta izan dadila hau etorkizuneko pausu berrientzat oinarri sendoa, lankidetzan jarrai dezagun bi erakundeok euskara eta euskal kulturaren mesederako.

ANDRES URRUTIA
Euskaltzainburua

HITZAURREA

AITZIN-SOLASA

Baditeke gerla zuzenik edo zuzengabeko gerlarik ez izatea, baina mailak badaude segurki gerlen artean astakeria mailan ; eta hortan 14.ko gerla giza-ulermenaren kontrako desafio gisa ikusia izanen da luzaz. Egia erran, beti gerla gertatu ondoan baizik ez jakitea kontsolamendu hitsa baizik ez da (Lütty)

Lehen gerla mundiala *Eskualduna* astekarian nola ageri den, hori da Eneko Bidegainek bere gain hartu zuen gai garrantzitsua, tesia interesgarri bezain mardul baten obratzeko.

Atsegin izan zait lan horren aitzinamendua ikustea, zuzendaritzakide gisa J. Chueca adiskidearekin, eta atsegin ere gaur tesia Euskaltzaindiak argitaratzea.

Alabaina, 100 urte inguru igantxe dira Europa osoa xehatu zuen ikaragarriko fenomenoak gertatu zenetik. Gerla horren luze zabaleraz ohartzeko datu nagusiak kontuan har ditezke edo eta norberaren bizitzan gertatutakoa. Azken horretan, hots norberaren mailan, fikzioak errealitea gaingitzen duela ikusten da. Genevoix («Raboliot» idatzi zuena!), Norton Cru edo Dargelès idazleek duela aspaldi idatzi zituzten obretan, berrikitan Pierre Lemaître batek atera duen *Au revoir là haut (Goian ikus arte)!* elaberrian hori ikusten da, hots ezin sinetsizko gertakaririk. Lemaîtren liburuan eta lehen kapituluan Albert Maillard izena duen soldado baten heriotza gertatzen da. Ustez bederen hila, zeren eta irakurleak guziz hiltzat daukan soldadoaren ondoko bizitza kondatzen baitu egileak, gerlatik landa gertatu ziren injustizien eta gorabeheren artekoa. Eta errealitateari so egoten bagara, gertatzen ez denik ez dago: ezaguna da nola 1914an berean frantses general batek atzematen dituen zazpi soldado frentetik gibel egiten dutenak. Auzirik gabe, hiltzera kondenatzen ditu eta 35 soldadok osatu pelotoi batek fusilatzen ditu. Balarik gehiago ez erabili nahiz edo, erre-

mate kolpea ez zaie ematen eta zazpi soldadu haietarik hiru ez dira hiltzen: bat ondoko asteen hiltzen da, bigarrena nehorik ez du geroztik jakin zer bilakatu den eta hirugarrena, delako Vaterlot bat (ez Waterloo ahatik) balek ez dute hunkitu eta salburik da. Altxatzen da soldadoa eta badoa gerla egitera bere lagunekin deus gertatu ez balitzaio bezala. Ondoko urtean, 1915an hiltzen da benetan bataila batean. Horrelako gertakariak ez dira bekan izan 10 milioi hil egin duen gerla gigante hartan.

Ezen zenbakiak kontuan hartuz, Europako indarra xurgatu zuen gerlak. 10 bat milioi soldado hil zirela erran dut, Errusiak eta Alemaniak 2 milioi bana galdu zuten, Frantziak eta Austro-Hungariak 1,5 milioi eta beste estatuek beste asko. Zoratzeko zenbakiak badaude: Verdun inguruan bakarrik mugatuz, 160.000 soldado hil ziren eta hango hilerrietara doanak euskaldun izenak ikus litzake. Egunero Ingalaterrak, Frantziak eta Italiak 10.000 fusil fornitzen zituen, Frantziak egun oroz 260.000 obus egiten zituen (langile asko emaztekiak zirelarik). Gerla bukatu zelarik odolustua zen Europa eta ondoko gerla baten hazi indartsuak utzi zituen. Zer nahi gisaz, egia erran, 14.eko gerla ez da halere hain sakonki ikertua izan euskal estudioetan, master eta tesina zonbait ez badira kontuan harturik edo eta X. Itzainaren lanak, J. E. Jacob-ena, eta P. Bidart-ena.

Gai zabal hori hortzez eta haginez lotu zaio Eneko Bidegain kemen handiz. Eta izan dituen helburuetarik bat hauxe da: nolaz ote euskal gizartea frantsestera lagundu du *Eskualduna* euskarazko agerkariak? “Frantseste“ hitz honen azpian ez du bakarrik mintzaira aipatu nahi. Bestalde, fenomeno horren inguruan bi galdera pausatzen ditu: zergatik ote *Eskualduna* agerkari euskalduna, eta haren sustatzaileak, sartu dira frantseste horretan? Nolaz agertzen da helburu hori?

Edukin-analisisa kualitatiboa erabili du Eneko Bidegainek, editorialak eta gerla berri-emaileen artikuluak arta berezi batez tratatuz. Baina lehenik *Eskualduna* agerkaria nola sortu eta nola hedatu den azaltzen du. Indar handiko astekaria zen. Gaur nekez izan ditekete hainbeste irakurle izan lezakeen hedabiderik: 7.000 ale sartzen ziren Iparraldean. Eneko Bidegainek inkesta zehatza egin du anonimo diren artikulu-egile hanitzen izendatzeko, artxiko lana eman ez armadako-zerbitzuetan ibiliz. Hiriart-Urruty, Zerbitzari Elizalde, Pierre Duhour, Jean Etxepare, Blaise Adéma eta bigarren mailako gisa hartuak izan diren beste luma batzuk agerian ematen ditu, datu ez ezagun asko ekartzen duela. Anakronismoan erortzetik begiratzen du bere burua, orduko agerkarian abertzalegorik ez baita ageri, zeren eta Frantziaren eta gerlaren aldeko *Batasun sakratu* famatuak ez baitu demendreneko arraildurarik ez erdirorik onartzen.

Erakusten du, besteak beste, nola ahulduz joan zen korrante laikoa, mugimendu kontserbatzaleen onetan.

Edukin-analisia eremanez, *Eskualduna* agerkariak gerlaz ekartzen duena oso interesgarri da, nahiz guziz orientatua den, agerkariak aipatzen eta aipatzen ez dituen elementuengatik, euskara ezin ederrago batean: lubakiak, zorriak, euri-erauntsiak, armak, permisioneak, herrimina, heriotza, noiztenka euskalduntasunari lotuak diren mintzaira, dantza, pelota, erlisionea. Bataila galduek eta deserzioek aldiz lerro guti. Ondoko lan batean iker diteke nolako erretolika hedatzen den adibidez Alemandarren izendatzeko eta aberetzeko. Erran gabe doa, oraiko egunetan armada-zerbitzuek erabiltzen duten *story telling*-aren teknika, jadanik aplikatzen duela orduko prentsak, garai hartako ahalen arabera naski bainan datuak hautatuz, baztertuz, ezeztatuz, hanpatuz eszenarizazio baten arabera baliatzeko. Elementu horietaz denetaz datu base bat antolatatu du Eneko Bidegainek agerkarian barreatua den informazioa sailkatzeko.

Identitatea ardatza du *Eskualduna*-k. Gerlan parte hartuz, frantses ona dela erakusten du Euskaldunak, guziz frantsesa, eta frantsesak baino frantsesago. Aldiz euskal identitatearen aldera erakusten duen prestutasuna kulturari doakio gehienez, eta ez ikusmolde politiko bati. Ondorioa, Hegoaldeko probintziekin etorkizun amankomun baten alde jokatzeari buruz erabiltzen du *Eskualdunak*. Frantses identitatearekin bat egitea ardatz nagusi balinbada, erlisionea beste ardatz handia da: soldado onak girstino on dira eta girstino onak soldado on. Gaurko ikusmoldearen arabera oso bortitz eta motz iduritzen zaigun ideologia hori *Eskualdunak* nola hazten duen xehetasun handiz erakusten du Eneko Bidegainek. Euskal Herria, aberri ttipia da; aberri handi batean kokatzen da, Frantzian kokatzen da. Ikusmolde horrek luzaz eragin izan du eta badauka oraindik jarraitzaileak.

Metodologiaren aldetik lan baliosa ekartzen du Eneko Bidegainek eta datu kopuru aberatsa eskaintzen. Oraindik Euskal Herria markatzen duen gertakari sakona aztertu du hedabide baten jokamoldea ikertuz. Zorionak bihurtzen dizkiogu. Eta lan honek segidarik izanen duelako esperantzan gaude.

Xabier Itzainak nonbait erran bezala, pundu anitz gelditzen da ikertzeko ala nola emazteen egoera (frentean ez daude) edo eta soldadoen gutuneria, edo eta insumisioaren pizua edo oro har disidentziaren eragina. Estatuaren aitzi-nean euskal herritarrek izan duten jokaera zein pizua izan den gerlatik landa ikertzeko da ere. Interesgarria iduritzen zait orduko Estaduaren papera iker-teea: bakea guti edo aski hedatua zen garai batean, 1914 urtean, uste izateko

zen Europako etorkizuna aberatsa eta joria izanen zela eta bizirik ziren konfliktuek aterabide errexik izanen zutela. Estatuak eta estatu-arduradunek nolako sarraski absurdoa abiarazi zuten ikustea harrigarri da: harrigarri ere nola herri-tarrek onartu zuten estatuak ziotena sinestea eta bere egitea, hots beren burua sakrifitzera joatea. Ene ustez estatuaren alderako konfidantza itsu hori emeki emeki nola aldatuz joan zen ikertzeko da Euskal Herrian eta baditeke zerbait egitekorik baduen emeki ere Iparraldean hedatu den abertzalegoarekin.

2014 urtea laster hasiko da eta 2018 arte, Frantziak eta frantses gobernamenduek dirdira handiz ospatu nahi dute lehen gerla mundiala, nazioen arteko bere presentzia azpimarratu nahiz, konfliktoko partaide nausi izan delakoan, kultura eta memorioaren aldeko desafioa defenditu nahiz, pedagogiaren aldetik transmizioa gazteen eta adinekoengan erdietsiz, ondare dokumentala handia erabiliz. Ez ahantz kultur turismoa ere sustatua izanen dela, mundutik jin jendeek bisita ditzaten bataila-lekuak eta hilen aldeko oroitarriak eta museoak.

Frantziak egin beza baina euskaldungoa zafratu duen gerla handiaz euskaldunek ere zerbait ausnartzea ez zaigu gaizki etorriko. Eneko Bidegainen lana oinarri izanen zaigu kontzientzia-azterketa horren hobeki barnatzeko.

XARLES VIDEGAIN
Pabeko Unibertsitateko erakaslea
Berrizen, 2013-10-28

ESKERRAK

Liburu honetan biltzen da 2012an aurkeztu nuen doktoretza tesiaren bertsio laburtua. Tesia argitaratzea bera sari handia da, eta hori ahalbidetu didaten erakundeak eskertu nahi ditut, hala nola Euskaltzaindia argitaratzailea eta Mondragon Unibertsitateko Huhezi fakultatea, lan hau bi erakundeen arteko hitzarmen bidez argitaratu baita.

Tesia hasi eta bukatu arte bidelagun, aholkulari eta laguntzaile izan ditudan bi tesi zuzendariei dagokie hurrengo esker ona, hala nola Xarles Videgain Paue eta Aturrialdeko Unibertsitatekoa eta Josu Chueca Euskal Herriko Unibertsitatekoa. Zinez plazer handia izan da holako bi zuzendarirekin lan egitea. Halaber, bihotzean gelditu zaizkit epaimahaia osatu zuten Javier Diaz Noci, Ur Apalategi, Xabier Itzaina eta Aitor Zuberogoitiaren ohar eta laudorioak; mila esker zuei ere, bihotz-bihotzetik.

Eskertu nahi dut ere Nagore Rodriguez, eman didan laguntza preziatuarentzat. Gisa batez edo bestez lagundu nauten hauek ere eskertu nahi ditut: Oihane Beñaran eta Monika Juaristi, lan honetan egin duten guztiarentzat eta erakutsi duten seriosasunarentzat; Txema Egaña, aholku baliosak emateko hartu duen astiarentzat; Piarres Xarriton Emile Larre; Larraitz Ariznabarreta, Aitzol Astigarraga, Bernard Haramillet Baionako apezpikategiko artxibo arduraduna, Jean-Philippe Talec Iker zentroko liburutegiko arduraduna, Baionako udal liburutegiko langileak, Baionako fakultateko liburutegiko langileak, Pirinio Atlantikoetako Artxiboaren Paueko egoitzakoak, nire lankideak eta edozein unetan laguntza bat edo aholku bat eskaini didaten guztiak. Euskararen Erakunde Publikoa eta Eusko Ikaskuntza eskertzen ditut, eman didaten diru laguntzarentzat. Azkenik, ez nuke eskerren atala bururatu nahi, pentsamendu sakonena eta besarkada familiari eta hurbilekoei eskaini gabe.

AURKIBIDEA

AGURRA	7
HITZAURREA	9
ESKERRAK	13
AURKIBIDEA	15
TAULEN ETA GRAFIKOEN AURKIBIDEA	21
SARRERA NAGUSIA	23
1. Orain artekoa,	28
2. Hipotesia eta ikerketa galderak	35
3. Metodologia aplikatua erabilitako iturriak.	37
4. Metodologia	40
LEHEN ZATIA: SORRERATIK GERLA HANDIRA	51
I. ‘Eskualduna’, aldaketan garaiak sortua	55
A. Aldaketak, prentsaren munduan	56
1. Aukera berriak, bide berriak	56
2. Kazetaritza eredu berezia	65
3. Politika eta polemikatik informazioa.	93
B. Giro politiko beroaren erdia	101
1. Zuriaren eta gorrien gatazka bizia	102
2. Hauteskunde giroan sortua	109
3. <i>L’Action Française</i> eta La Croix-ren eragina	113
C. Hedapen handia Ipar Euskal Herrian	118
1. Irakurketa datu orokorrak	118
2. Hirian irakurle gutxi	126
3. Barnealdean nagusi	129

II. Gerla Handia, iturburuak eta ondorioak	137
A. Nazionalismoen iratzartzea	137
1. 1870eko gerlaren ondorioak	137
2. Frantses nazioaren eraikuntza	140
3. Estatuaren arteko lehiak eta tentsioak	152
B. Gerlaren pizgarriak	154
1. Aliantzen katea	154
2. Sarajevoko atentatua eta haren ondorioak	157
3. Eta gerla lehertu zen	158
4. Euskaldunak gerlan	160
C. Gerlaren bilakaera	162
1. Mugimendu gerla	163
2. Posizio gerla	163
3. Azken fasea	165
III. Gerlaren ondorioak ‘Eskualduna’-n	169
A. Ondorio materialak eta politikoak	169
1. Murrizketak eta aldaketak	169
2. <i>Eskualduna</i> -ko erredaktoreak gerlan	176
3. Gerla garaiko editorialgileak	196
4. Eduki politikoaren berdintzea	207
B. Informazio murrizta eta zentsura	211
1. Kazetarien trabak	211
2. Zentsuraren antolaketa	214
3. Zentsuraren onartzea	221
C. Sinesgarritasunaren eztabaida	225
1. Propaganda eta honen eragina	225
2. Jakin-mina eta <i>Eskualduna</i> -ren aukera	228
BIGARREN ZATIA: GERLARI BURUZKO JARRERA	231
I. Irakurketa politikoa	235
A. Gerla fasez fase	235
1. Arrazoen interpretazioa	235
2. Gerla laburretik luzera	241

3.	Bakeari buruzko eztabaida	248
4.	Garaipenera bidean	255
B.	Estrategiari begira	264
1.	Gerla tekniken irakurketa	265
2.	Itsasoko borrokaren garrantzia	267
3.	Baliabide ekonomikoen azterketa	272
C.	Etsaigoa	276
1.	Alemanen deskribapenak	277
2.	Abere izaera	283
3.	Etsaia hiltzeko gogoia	290
II.	Gertakarien kontakizuna	294
A.	Armak	294
1.	Babesteko neurriak	294
2.	Erasorako armak	297
B.	Guduen aipamenak	311
1.	Borroken xehetasunak	312
2.	Aitzinatzeak azpimarratzen	324
3.	Gibelatzeak erlatibizatzen	333
C.	Kalte material eta humanoak	344
1.	Giza kalteak	345
2.	Ondorio materialak eta sozialak	353
III.	Gerlako tokietako bizipenak	358
A.	Lubakiak	359
1.	Tokien deskribapena	359
2.	Lanak eta guduak	365
3.	Baldintza gogorrak	372
B.	Gibel lerroak	382
1.	Gibel lerroen egitura	382
2.	Gibel lerroko lanak	384
3.	Atsedena	387
C.	Kontrastea	391
1.	Gibel lerroen eta lehen lerroen arteko aldea	392
2.	Sura ez joan nahi	399

HIRUGARREN ZATIA: NORTASUN HIRUKOITZA	405
I. Euskal herria lumaren puntan	409
A. Herrimina	409
1. Euskal Herria eta etxea	409
2. Euskaldunak elkarrekin	419
3. Euskal Herriko ohiturak	423
B. Euskal Herriarekiko lotura	427
1. Euskal erreferentziak	428
2. Euskaltzaletasun kulturala	434
II. Euskaldun on, soldadu on	443
A. Euskal Herria Frantziaren parte	443
1. Frantziarekiko identifikazioa	444
2. Frantzia goraiatzeko	451
B. Euskaldunen jarrera baikorra	457
1. Kemena	457
2. Ahulguneei buru egin	467
3. Gerlaren kontrakoen kontra	475
C. Engaiamendu abertzaletik gizakoiera	484
1. Engaiamendutik ohiturara	484
2. Giza faktoreak	490
III. Nortasun giristinoa	499
A. Soldaduak fededun onak	499
1. Fedea indartzen	499
2. Fedearen hitzorduak	505
B. Jainkoa Frantziaren alde	511
1. Apezen sakrifizioa	512
2. Jainkoa Frantziarekin	518
3. Garaipena Jainkoari zor	524
C. Frantziako barne eztabaidaren erdian	528
1. Estatua-Eliza gatazkaren ziliportak	528
2. Batasun eskaera	533
3. Frantzia giristino	537

ONDORIOAK	545
Laburpen orokorra	548
Ondorio nagusiak	554
1. Lehen ikerketa galdera: gerlan inplikatzeko arrazoiak	555
2. Bigarren ikerketa galdera: gerlan inplikatzeko modua	557
3. Hirugarren ikerketa galdera: inplikazioaren motibazioa	559
4. Ildo editorial orokorrari buruzko ondorioak	560
Sintesia	563
Zeharkako ondorioak	570
1. <i>Oxobi</i> gerlan izan zen	571
2. Jean Saint-Pierre, <i>Zerbitzari</i> eta Jean Etxepare gerlan	572
3. <i>Eskualduna</i> -ko erredakzio taldea	573
4. <i>Eskualduna</i> -ren irakurleen mapa	574
5. <i>Eskualduna</i> eta zentsura taldea	575
Ikerketa lerroetarako perspektibak	575
INDIZEA	579
BIBLIOGRAFIA	589

TAULEN ETA GRAFIKOEN AURKIBIDEA

Irudia 1. Irakurritako zenbakiak	38
Irudia 2. Eduki azterketa prozesuaren eskema.	40
Irudia 3. <i>Eskualduna</i> astekariko sailen artetik azterketarako egindako hautua .	43
Irudia 4. Erregistro kategoriak	47
Irudia 5. <i>Eskualduna</i> -ko idazleen edo laguntzaileen zerrenda, 1914 baino lehenagokoa.	75
Irudia 6. <i>Eskualduna</i> -ko idazleen sorterriak.	79
Irudia 7. <i>Eskualduna</i> -ko zuzendariak	85
Irudia 8. <i>Eskualduna</i> -ren ale kopuruaren bilakaera.	119
Irudia 9. Lapurdi, Zuberoa eta Baxenabarreko populazioa 1911n.	121
Irudia 10. Ipar Euskal Herriko prentsaren eta <i>Eskualduna</i> -ren erosleak 1909ko inkestaren arabera.	122
Irudia 11. <i>Eskualduna</i> -ko erosleen portzentajea, Baionako elizbarrutiko 1909ko inkestaren arabera	123
Irudia 12. Ipar Euskal Herrian saltzen ziren agerkariak.	124
Irudia 13. Salmenten %80 baino gehiago <i>Eskualduna</i> -rena zuten herriak. . . .	130
Irudia 14. Biztanle portzentajeka, <i>Eskualduna</i> -k salmenta handienak zituen herriak	131
Irudia 15. Baiona, Paue, Mont-de-Marsan eta Tarbeseko erregimentuak	161
Irudia 16. <i>Eskualduna</i> -ko berri-emaileak egon ziren unitateak, kronologikoki .	177

SARRERA NAGUSIA

Hiru sailenganako interesak erakarririk sortu zen doktore tesi honen osatzeko xedea: kazetaritza, euskara eta historia. *Eskualduna* astekariak Lehen Mundu Gerra nola aipatu zuen lantzearen ideia franko aspaldi piztu zen, 1999an, Baionako Fakultateko Euskal Ikasketetako gaur egungo Master 1en pareko lan nagusia egitean. Orduko gaia hauxe zen: «Itzuli bereziak *Eskualduna* eta *Herria* astekarietan»¹. Bi astekari horietako bost urte ezberdinetako editorialak hartu eta euskarazko itzuli bereziak bildu genituen. Urte haietariko bat 1917a zen. Kazetaritzarako interesak euskarri gisa prentsa hautatzea eragin zuen, eta euskararenganako interesak, hizkuntza ikertzea. Lan hura aitzinatu arau, hizkuntza formak aztertzeaz gain, edukien azterketa ere interesgarria izan zitekeela argi gelditu zen, eta hurrengo ikerketa bati begira, euskarri haien edukia eta mezua ikertzeko ideia mamitu zen.

Lan honetan orain arte egin ez den sakontasunarekin ikertuko da *Eskualduna* astekariak zein jarrera izan zuen euskaldunek Lehen Mundu Gerran (1914-1918) parte hartzeari begira. Ez gara edozein astekariz ari, XX. mende hasieran eta gerla garaian Ipar Euskal Herrian gehien zabaldua zen agerkaria baitzen, geroago erakutsiko dugun bezala. Lan honen bitartez, garai hartako Ipar Euskal Herriko euskal elizak eta haren klase politikoak Frantziarekin nolako harremana garatu zuten azalduko dugu, *Eskualduna* garai hartako Ipar Euskal Herriko elizaren eta eskuineko politikarien hurbileko astekaria baitzen. Hots, Ipar Euskal Herriko euskaldunak frantsesteko bidean, eragile haien boza izan zen *Eskualduna*-k izan zuen papera aztertzen du lan honek. Horrez gain, beste hainbat ekarpen ere eskainiko ditu, *Eskualduna* astekariaren egituraz, historiaz eta hango idazleez bereziki. Azken ehun urteetako Ipar

¹ Eneko Bidegain, «Itzuli bereziak eta estilo efektuak *Eskualduna* eta *Herria* astekarietan» [tesina-memoria, zuz. Jean-Baptiste Orpustan], Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1999).

Euskal Herriko euskal gizartea ulertzeko garai inportante baten alde bat xeheki aztertzen du ikerlan honek.

Gerla historia ikuspegitik ikertu dutenek garrantzi gehiago eman diote, azkenaldian, gerla egin zuten soldaduen testuak ikertzeari, Prost eta Winter-ren arabera². Eta diotenez, alde horretatik, garrantzi gehiago eman zaio soldaduek berek sortutako prentsari, gerla lekutik urrun idazten zenari baino. Adibidez, *Le Canard Enchaîné* astekariaren edukia ikertzeak gerlaren historia idazteko ez duela balio diote Prostek eta Winterrek, astekari hori Douglas-ek³ ikertu zuela argitu ondoren. Hain zuzen, astekari hori osoki Paristik idatzia zen. Guk aztertuko duguna erdibideko zerbait izan daiteke, Baionatik eta gerla lekutik idatzi artikulua aztertuko baititugu, hala nola editorialak eta soldadu gisa gerlara joan ziren *Eskualduna*-ko erredakzioko kideek gerla lekutik igorri kronikak.

Eskualduna-k Lehen Mundu Gerraz zabaldu zuen mezua ikertzea interesgarria iruditu zitzaigun, bai alde historikotik, bai alde politikotik. Euskal gizartean eragin handia izan zuen, milaka gizonek gerla egin zutelako eta haie-tatik milaka hil zirelako. Eragin handia izan zuen ere euskaldunak frantsesteko bidean. Orain beteko dira ehun urte gerla hura lehertu zenetik, eta oraino bada zer ikertua Euskal Herriko ikuspegitik. Orain arteko lan aipagarrienak dira Joël Rocafort-ena⁴ Lapurdi kostaldeko ikuspegitik, Jacques Garat-ena⁵ desertoreen eta intsumituen ikuspegitik, Ikerzaleak elkartearena⁶ Zuberoako ikuspegitik eta Itxaro Bordarena⁷ *Eskualduna* astekariaren ikuspegitik. Lau horiek ondoko lerroetan barnatuko ditugu. Zuberoako historiari buruzko Jean-Marie Régner-ren⁸ liburu sorta bat ere gehitu daiteke, kapitulu bat eskaini baitio Lehen Mundu Gerrari. Horietarik bakar bat ere ez dago euskaraz;

² Antoine Prost eta Jay Winter, *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie* (Paris: Seuil, 2004), 132.

³ Allan Douglas, *War, memory, and the politics of humor: The «Canard enchaîné» and World war I* (Berkeley; London: University of California Press, 2002).

⁴ Joël Rocafort, *Avant oublié: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre* (Biarritz: Atlantica, 1997).

⁵ Jacques Garat, «Insoumissions et désertions en France pendant la Grande Guerre: Le Cas des cantons basques» (tesina-memoria, zuz. Jacques Julliard, EHESS, 1983).

⁶ Robert Elisondo, arg., *Mémoires de la Soule: 1914-1918: une petite vallée du Pays Basque dans la guerre* (Maule: Ikerzaleak, 2006).

⁷ Bernadette Borda, «Le journal «Eskualduna» et la guerre de 1914-1918» (Mémoire de maîtrise, dir. Michel Papy, Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1984).

⁸ Jean-Marie Régner, *Histoire de la Soule (tome 4). La IIIe République* (Donibane Lohizune; Ozaze: Ekaina; Hitzak, 1991), 154–190.

denak frantsesez dira. Gerla hari buruz euskaraz dauden liburuak, gerla hartako kronikak idatzi zituzten idazleen artikulua bildumak dira: hala nola Piarres Xarritonek bildu Jean Saint-Pierreren⁹ eta Jean Etxepare-ren¹⁰ artikulua edota Patri Urkizuk bildu Jean Elizalderenak¹¹, gerlatik landa idatziriko oroitzapenekin.

Eztabaida ere ez da faltako, besteak beste herrialde ezberdinetako soldaduek gerla onarturik ala beharturik egin ote zuten. Péronneko Historialaren inguruko taldeak – Stéphane Audoin-Rouzeau eta Annette Beckerren inguruan – dio Frantziako soldaduek gerla egitea onartu zutela, beren borondatez, frantses abertzaletasunez¹². Audoin-Rouzeauk, bere tesian¹³, lubakietako egunkariak (soldaduek egiten zituztenak) ikertu zituenen, soldadu haien abertzaletasuna nabaria zela ondorioztatu zuen. Ideia horrekin jarraitu zuten ondoko urteetan ere, eta 2000n¹⁴ «gerla kultura» kontzeptuarekin sakondu zuten ideia hori; gerla kultura horren ezaugarriak ondoko hauek ziren, haien arabera: bortizkeria, herra orokorra eta zibilizazioaren aldeko defentsaren konzientzia, erlijio kutsuarekin.

Péronne taldearen ideia horiekin ez dira batere ados CRID 14-18 (Collectif de Recherche International et de Débat sur la Guerre de 1914-1918) taldeko unibertsitarioak (besteak beste Rémy Cazals, Frédéric Rousseau eta Nicolas Offenstadt biltzen dira talde horretan), eta gerla kulturaren kontzeptua atzera bota dute¹⁵. Haiek diote soldaduek ez zutela gerla beren gogoz egin, baizik eta behartuak zirelako¹⁶.

⁹ Jean Saint-Pierre «Anxuberro», *14eko Gerla Handia*, arg. Piarres Xarriton (Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1998).

¹⁰ Piarres Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. III. Kazetaritza (A) (1903-1915)* (Donostia: Elkar, 1988); Piarres Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. IV. Kazetaritza (B) (1916-1935)* (Donostia: Elkar, 1992).

¹¹ Jean Elissalde, *LVII.a gerlan*, arg. Patri Urkizu (Zarautz: Alberdania, 1995).

¹² Stéphane Audoin-Rouzeau eta Annette Becker, «Violence et consentement: la «culture de guerre» du premier conflit mondial», in Roux, Jean-Pierre eta Jean-François Sirinelli (dir.): *Pour une histoire culturelle* (Paris: Seuil, 1997), 265–266.

¹³ Stéphane Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées* (Paris: Armand Colin, 1986).

¹⁴ Stéphane Audoin-Rouzeau eta Annette Becker, *14-18. Retrouver la guerre* (Paris: Gallimard, 2000).

¹⁵ Nicolas Offenstad et al., «À propos d'une notion récente: la «culture de guerre»», in Rousseau (dir.), Frédéric: *Guerres, paix et sociétés, 1911-1946* (Neuilly: Atlante, 2004), 667–674.

¹⁶ Rémy Cazals eta Frédéric Rousseau, *14-18, le cri d'une génération* (Toulouse: Privat, 2001), 143–144; Frédéric Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens*

Ikuspegi historiografiko batetik ikertu dute gerla Prostek eta Winterrek, eta bi tendentzia horien arteko desadostasun horiek ere aipatu dituzte, baina ez dute baten edo bestearen alde jarri nahi izan, iruditzen zaielako eztabaidaren protagonistek alferrik gogortzen dituztela beren formulazioak eta batek funtsezkotzat dauzkan lekukotasunak besteak baztertzen dituela¹⁷.

Lehen Mundu Gerra gai zabala da, baita Euskal Herritik begiraturaz ikertuta ere. Horregatik, hori baino zehatzagoa da gure ikerketa, eta Ipar Euskal Herrian gehien saltzen zen eta euskaraz idatzia zen *Eskualduna* astekariaren begietatik ikertu dugu gai hori. Astekaria zen gure abiapuntua, eta astekariarekin segitu dugu. Prentsa ikertzean interes berezia jarri dugu, prentsak funtzio inportantea betetzen baitu gizartearen hezkuntzan. Prentsaren eta Euskal Herriaren arteko loturez anitz bada lantzeko, eta Euskal Herriko prentsak euskal gizartearen daukan eta historian zehar izan duen eraginaz ere bai. Gure kasuan, 1914tik 1918rako *Eskualduna*-k euskal gizartearen hezkuntzan zer egin zuen aztertu nahi dugu, zer balio transmititu zien irakurleei, zer ildo politiko, zer mezu.

1. ORAIN ARTEKOA,

Lehen Mundu Gerra *Eskualduna* astekarian, angelu zehatz horrekin, gutxi landu da orain arte, edo ia batere. Itxaro Bordak¹⁸ historiako memoria bat egin zuen gai horren inguruan, 1984an. Testu azterketa bat baino gehiago, 1914-1918ko gerla *Eskualduna*-ren zenbait artikulua hautaturen bidez kontatu zuen. Berak aitortu zuen bezala, tesina batean ez zezakeen gaia sakondu, eta beraz biziki gaintetik aipatu zuen, azterketa sakonagorako gonbidapena airean utziz. Orduz geroztik nehor ez zitzaion lan horri lotu, eta gonbidapenari erantzunez, azterketa horren egitea pentsatu genuen.

Doktoretza-tesi honi lotu aitzin, masterreko bigarren urterako tesina egin genuen, gai horren inguruan, tesi honen prestakuntza bezala. Lehen Mundu Gerrako lehen hilabeteak ikertu genituen, *Eskualduna* astekariaren eta Hego Euskal Herriko *Euzkadi* egunkari jeltzalearen ikuspuntutik¹⁹. Bi egunkari ho-

de 14-18 (Paris: Seuil, 1999), 309. Bestalde, kolektibo honen gogoetak beren webgunean irakur daitezke: crid1418.org

¹⁷ Prost eta Winter, *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*, 140–142.

¹⁸ Borda, «Le journal «Eskualduna» et la guerre de 1914-1918».

¹⁹ Eneko Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona* (Donostia: Utriusque Vasconiae, 2009).

riek gerlaren hasieraz izan zuten tratamendua konparatu zen, bereziki euskal ikuspegiaren agertzeko moldetik. Ateratako ondorioa zen *Euzkadi* egunkaria-
rentzat nazio erreferentzia Euskal Herria zela, eta *Eskualduna*-rentzat Fran-
tzia. Gauza anitz utzi zen sakontzeko, hala nola gerla osoa eta gerlaren alde
desberdinak. Tesia egiten hasterakoan, gaia oraino, funtsean, landu gabea zen,
eta alor zabal bat zegoen aitzinean.

Eskualduna astekariak eta astekari horretako idazleek gauza gehiago bazen
argitaraturik, aldiz. Alde batetik, euskal prentsaren historiaren arloan, Javier
Diaz Nocik²⁰ euskarazko aldizkariaren bilketa lan bat egin zuen. Halaber, euskal
prentsaren sorrera eta garapena ikertu ditu²¹, tartean *Eskualduna*-ri buruzko
xehetasun batzuk emanez. Baina haren lana ez da zehazki *Eskualduna*-ri bu-
ruzkoa, eta ikerketa honetarako, lan zehatzago bat behar izan da.

Astekariari buruzko datuak, *Eskualduna*-n idatzi zuten zenbait idazleri
buruzko lanetan aurki daitezke. Hango idazle ezagunena Manex Hiriart-U-
rruti izan zen, eta hark *Eskualduna*-n argitaratu artikuluen hainbat bilduma
plazaratu dituzte azken urteetan. Bilduma bat agertzen lehena Piarres Lafitte
euskaltzain, hizkuntzalari eta *Herria* astekariko zuzendaria izan zen, 1971n:
Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon! liburuan²². Lafittek aitzin-so-
las luzea egin zuen, Hiriart-Urrutiren biziak eta estiloak, eta baita ere asteka-
riaren historiak. Hurrengo bilduma Joseba Intxaustirena izan zen: *Zezenak*
Errepublikan liburuan²³, Hiriart-Urrutik errepublikazaleen kontra idatzi zi-
tuen artikulua bildu zituen. 1994an Iñaki Camino Euskal Herriko Unibers-
titateko irakasle eta hizkuntzalariak atera zuen edizio bat: *Gontzetarik jalgia-
raziak*²⁴. Azken edizioa, eta mamitsuena, 2004koa da, Xabier Altzibar Euskal
Herriko Unibertsitateko hizkuntzalariarena. *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu,
berri, istorio* liburuan²⁵, Hiriart-Urrutiren artikulua anitz bildu zuen, baina ho-
rrekin batera hitzaurre luze bat egin zuen, Hiriart-Urrutiren biziak eta obrak.

²⁰ Javier Diaz Noci, *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda (1834-1959)* (Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1994).

²¹ Javier Diaz Noci, *Euskal prentsaren sorrera eta garapena, 1834-1939* (Donostia: Socie-
dad de Estudios Vascos, 1995).

²² Jean «Manex» Hiriart-Urruty, *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon!*, arg.
Piarres Lafitte (Jakin, 1971).

²³ Jean «Manex» Hiriart-Urruty, *Zezenak Errepublikan*, arg. Joseba Intxausti (Arantzazu:
Jakin, 1972).

²⁴ Jean «Manex» Hiriart-Urruty, *Gontzetarik jalgiaraziak*, arg. Iñaki Camino (Donostia:
Euskal Editoreen Elkarte, 1994).

²⁵ Jean Hiriart-Urruty, *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*, arg. Xabier Altzibar
(Bilbao: Labayru ikastegia. Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa, 2004).

Baina sarrera hori bereziki interesgarria da, *Eskualduna* astekariak ere zabal hitz egiten baitu eta argibide anitz ematen baitu.

Hala ere, oinarrian, Piarres Lafitteren edizioa²⁶ ezinbestekoa da *Eskualduna* hobeki ezagutzeko, gainerakoek idatzia ere Lafitteren lanean oinarritzen baita. Horrez gain, *Gure Herria* aldizkarian euskal prentsaren historiatxo bat eskainiz idatzi zuen artikulua²⁷ arras interesgarri eta lagungarria da, astekari horretaz gehiago jakiteko, bereziki *Eskualduna* astekarian oinarritu baitzen.

Piarres Xarriton²⁸ euskaltzainak *Eskualduna* astekariaren mendeurrenaren karietara egin zuen artikulua ere biziki baliagarria izan da astekariaren historia osatzeko. Bestalde, Jean Saint-Pierreren biografia landu zuen, hark gerla denboran *Eskualduna* astekarian idatzi artikuluen bilduman idatzi sarreran²⁹. Artikulu gehienak³⁰ jaso zituen hor. Beste liburu sorta batean, Jean Etxepareren idazlanak bildu zituen, eta horietatik bi liburutan³¹ ageri dira gerla lekutik *Eskualduna*-ra igorri zituen kronikak. Liburu sorta hartan ere badago sarrera bat, Jean Etxepare hobeki ezagutzeko. Baina Jean Etxepare buruz Kepa Altonagak³² idatzi biografia eta Jon Casenaveren tesia³³ erabili dira erreferentzia gisa. Azken honen lanekin, Etxeparez aparte, Etxepareren belaunaldiaz gauzak jakiteko parada daukagu, eta *Eskualduna* – bereziki hemen aztertzen den garaia – ulertzeko, ekarpen lagungarria da hori. Azkenik, Jean Elizalde *Zerbitzari*-ren artikulua sorta bat ere badago liburu batean, *LVII.a Gerlan*, Patri Urkizuk osatua³⁴. Baina liburu horretan ez dira ageri *Zerbitzari*-k gerla garaian idatzi zituen artikulua, baizik eta hogeitaz geroago idatzi zituen oroitzapenak. Hala ere, interesa duen liburu bat da, *Zerbitzari*-ren biziari buruz gauza

²⁶ Hiriart-Urruty, *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon!*.

²⁷ Piarres Lafitte, «Eskual astekariaren ixtorioa», *Gure Herria Almanaka* (1971): 32.

²⁸ Piarres Xarriton, «Eskualduna-ren mendeurrena Baionan», *Euskera* 32 (1987): 245–252.

²⁹ Saint-Pierre «Anxuberro», *14eko Gerla Handia*.

³⁰ Bilduma horretan ez daude ondoko asteetako artikulua: 1914ko urriaren 14a, abenduaren 4a, 11 eta 18a; 1915eko urtarrilaren 22a, otsailaren 12a, martxoaren 12 eta 26a, apirilaren 2, 16 eta 30a, maiatzaren 14, 21 eta 28a, uztailaren 2, 9 eta 23a, irailaren 24a eta abenduaren 10a; 1916ko urtarrilaren 7 eta 14a, martxoaren 17 eta 24a eta apirilaren 4a; 1917ko otsailaren 2a; eta 1918ko urtarrilaren 4a eta otsailaren 15a.

³¹ Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. III. Kazetaritza (A) (1903-1915)*; Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. IV. Kazetaritza (B) (1916-1935)*.

³² Kepa Altonaga, *Etxepare Aldudeko medikua* (Bilbo: Euskaltzaindia, 2006).

³³ Jon Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etxepare*. (Madrid: Universidad nacional de educación a distancia, 2002).

³⁴ Elissalde, *LVII.a gerlan*.

guti idatzi izan delako horretaz aparte, eta Patri Urkizuren hitzaurrea eskertze-koa delako, alde horretatik.

Aipatutako lan horiek guztiak inportanteak dira, baina ez dute eskaintzen *Eskualduna* astekariaren historia zabalik, zatika baizik. Halaber, hutsune anitz dauzkate, astekari horri buruzko xehetasunak oro jakin nahi badira. Beraz jorratzeko alor bat aurkitu da hor, astekaria xehekiago ezagutu ahal izateko. Ez du erran nahi lan hau behin betikoa denik, zilorik gabea denik, baina espero da astekariaren orain arteko historia bilduena eta osoena izatea.

Doktorego-tesi honen bigarren zutabeari lotzeko, Lehen Mundu Gerra Euskal Herriko ikuspegitik nola landu zen begiratu da. Alde batetik, Joël Rocafort-ek³⁵ Lapurdi kostaldeko herrien ikuspegitik landu zuen Lehen Mundu Gerra. Kostaldeko gizonek parte hartu zuten erregimentuetako ibilbide egunkariak hurbiletik begiratu zituen, soldaduen lekukotasunak biltzen zituzten liburuxkak eta gutunak irakurri zituen, hilen bilaketa zehatza egin zuen eta horiekin guztiekin, Lapurdi kostaldetik joan ziren soldaduek gerlan bizi izan zutena kontatu zuen. Liburu interesgarria bada ere, eta nahiz eta Lapurdi kostaldeaz kontatzen duenarekin Ipar Euskal Herri osoari begirako irudi orokor bat egiteko lagun dezakeen, barnealde osoa falta da liburutik; beraz, ez du osoki aztertzen Lehen Mundu Gerra Ipar Euskal Herriko ikuspegitik.

Antzeko informazioak ematen ditu Jean Ansoborloren liburuak³⁶ ere. 1789tik 1940 arteko Baionako historia militarra landu zuen. Egia erran, denbora tarte zabalegia da Lehen Mundu Gerra behar bezala sakontzeko. Hala ere, Baionako soldaduek bizi izan zuten gerla handiena izan zenez, liburuaren zati handi bat betetzen du atal horrek. Dena den, armada Baionan nola antolatua zen ulertzeko balio du.

Ikuspegiaren osatzeko badago beste liburu txiki bat, Ikerzaleak izeneko Zuberoako elkarteak argitaratua, Robert Elissondoren³⁷ zuzendaritzapean. Liburuak hainbat datu interesgarri ematen ditu, Euskal Herritik joandako erregimentuen ibilbideaz, desertoreez, frantses izaeraz, soldaduen bizipenez eta abar. Azterketa, ordea, Zuberoara mugatzen da, beraz horrek ere ez du balio Ipar Euskal Herriko ikuspegi osoa erakusteko.

³⁵ Rocafort, *Avant oubli: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*.

³⁶ Jean Ansoborlo, *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940* (Bayonne: Société des Sciences Lettres et Arts de Bayonne, 1995).

³⁷ Elissondo, *Mémoires de la Soule: 1914-1918: une petite vallée du Pays Basque dans la guerre*.

Unibertsitate mailako lanetan, Jacques Garat-en³⁸ DEAko (diplôme d'études approfondies) tesina nabarmendu behar da. Ipar Euskal Herriko kantonamenduetan zenbat intsumitu eta desertore izan zen aztertu zuen. Gaia biziki zehatza da, baina desertoreei buruzko zenbaki, testu eta arauen inguruan egin zuen ikerketarekin, gerlak Euskal Herrian izan zuen eraginaren zati interesgarri eta garrantzitsu bat aipatu zuen. Haren lana zinez eskertzekoa da, gerlaren beste ikuspegi hori ematen duelako. Hala ere, gaia hain zehatza izanik, horrek ere ez du balio ikuspegi orokorraren emateko. Honekin ere ez dago Lehen Mundu Gerrak Ipar Euskal Herrian, osotasunean eta orokorki, izan zituen ondorioei buruzko libururik.

Lehen Mundu Gerraren eta prentsaren arteko harremanaren azterketei dagokienez, hainbat lan egin dira, bakoitza bere helburu eta angeluarekin. Stéphanie Dalbin-en³⁹ tesia aipa daiteke. Bi egunkariaren tratamendua konparatu du, bata Alemaniakoa (*Metzer Zeitung*) eta bestea Frantziakoa (*L'Est Républicain*). Egunkari horietan gerlak ukan zuen lekua neurtu du batetik, eta gerlaz zein ikuspegi zuten aztertu du, bestetik. Gerlaz nola mintzatu ziren aztertu ondoan, gerlan nola engaiatu ziren azaldu du Dalbinek. Alde batetik zentsurari buruz zein jarrera zuten begiratu du, eta horri loturik ere auto-zentsura ikertu du. Egunkariaren inplikazioaren erakusteko beste alde bat ere ikertu du, hala nola etsaia nola aipatzen zuten, edota gerla zeinengatik lehertu zen. Engaiamendua- ren arloan aztertu duen beste gai bat batasun sakratuarena da. Dalbinek dio egunkari horiek beren estatuaren aldeko propagandaren logikan sartu zirela, besteak beste etsaiaren irudi txarra zabalduz. Arlo horretan, gure ikerlanaren helburuetara hurbiltzen gara, nahiz eta gurea, euskal ikuspegitik begiratu izan. Ondorio orokor batzuekin erka dezakegu gure ikerketa, baina azken ondorioetarako Euskal Herritik abiatutako ikerketa propio bat egin behar dugu.

Gilles Wolfs-ek⁴⁰ Mendebaldeko prentsak Errusiako frontea nola aipatu zuen ikertu du, bere tesian. Alemaniako, Frantziako, Italiako eta Suitzako egunkari nagusiak ikertu ditu, bai kualitatiboki, bai kuantitatiboki, gerlako gaiak, propaganda eta etsaiaren kontrako jarrera aztertzeko. Roland Faivre

³⁸ Garat, «Insoumissions et désertions en France pendant la Grande Guerre: Le Cas des cantons basques».

³⁹ Stéphanie Dalbin, *Visions croisées franco-allemandes de la première guerre mondiale: étude de deux quotidiens: la Metzer Zeitung et L'Est Républicain* (Bruxelles: Peter Lang, 2007).

⁴⁰ Gilles Wolfs, «La Russie en guerre (1914-1918) vue par les périodiques occidentaux: relation des événements, nationalismes et propagande» (doktorego-tesia, zuz. Paul Dumont eta Vladimir Claude Fišera, Université Marc Bloch (Strasbourg), 2001).

-ren⁴¹ lanak Aljeriako prentsak Lehen Mundu Gerrari buruz izan zuen erreakzioa ikertu zuen, bereziki Aljeriako musulmanen eta frantsesen arteko harremanei begira. D. Brandenberger-ek⁴² Parisko prentsak gerlaren helburuak nola azaldu zituen ikertu zuen. Joëlle Beurier⁴³ *Le Miroir* astekaria aztertzen aritu zen, liburuxka baterako. Georgia Eglezou-k⁴⁴ Greziako prentsak Lehen Mundu Gerra eta haren ondorengoa nola aipatu zuen aztertu zuen. Prentsak gerla aipatu zuen moduaz eta gizartean izan zuen eraginaz, ikerketa lan sakona egin zuen J. Lee Thompson-ek⁴⁵. Zehazki, Alfred Harmsworth (Lord Northcliffe) *Daily Mail* eta *The Times* egunkarien sortzaileak, *Daily Mail* egunkariko kazetari gisa 1914ko urrian frontera egin zuen lehen bidaiatik idatzi artikulua aztertzen ditu lan horrek, bereziki egin zituen izenburuen bitartez. Italiako egunkari bat eta hango iritzi publikoa aztertu zituzten liburu batean Italo Falcomatà eta Domenico Nunnari⁴⁶ Italiako historia garaikide irakasleek. Italiako Calabria eskualdeko *Il Corriere di Calabria* egunkariak gerlaz idatzi zuena eta haren ildo politikoa ikertu zuten. Giuseppina Venturelli⁴⁷ ere Italiako prentsa aritu da, egunkari giristinoen jarrera ikertu baitzuen, Italiako giristinoen jarrera jakiteko asmoz. Frédéric Medeiros-ek⁴⁸, gerlako gaitik pixka bat urrunduz, baina garai bera hartuz, Parisko prentsak garai hartako gizarte mugimenduak nola aipatu zituen ikertu zuen, tesina batean. Alfred E. Cornebi-se⁴⁹ Lehen Mundu Gerran zehar, Amerikako Estatu Batuen eta Mexikoren

⁴¹ Roland Faivre, «Réactions de la presse d'Algérie à l'égard de la guerre 1914-1918, dans ses rapports avec les algériens musulmans et dans ses rapports avec la France» (tesina-memoria, zuz. Jean-Baptiste Duroselle, Université Panthéon-Sorbonne (Paris), 1971).

⁴² D. Brandenberger, «La presse parisienne et les buts de guerre: (septembre 1916-février 1917)» (tesina-memoria, zuz. Pierre Renouvin, Université de Paris. Faculté des lettres et sciences humaines, 1964).

⁴³ Joëlle Beurier, *Images et violence, 1914-1918: quand «Le Miroir» racontait la Grande Guerre* (Paris: Nouveau monde, 2007).

⁴⁴ Georgia Eglezou, *The Greek media in World War I and its aftermath: the Athenian press and the Asia Minor crisis* (London, New York: Tauris Academic Studies, 2009).

⁴⁵ J. Lee Thompson, *Politicians, the press and propaganda: Lord Northcliffe and the Great War, 1914-1919* (Kent (Ohio), London: the Kent state university press, 1999).

⁴⁶ Italo Falcomatà eta Domenico Nunnari, *Il Corriere di Calabria e l'opinione pubblica nella grande guerra (1914-1918)* (Ravagnese: Città del sole, 2004).

⁴⁷ Giuseppina Venturelli, *La grande guerra in prima pagina: la stampa cattolica italiana tra neutralità e intervento* (Firenze: Atheneum, 1991).

⁴⁸ Frédéric Medeiros, «Les mouvements sociaux vus à travers la presse parisienne de janvier 1917 à mai 1918» (tesina-memoria, zuz. Guy Pedroncini, Université Panthéon-Sorbonne (Paris), 1992).

⁴⁹ Alfred E. Cornebi-se, *The Stars and stripes: doughboy journalism in World War I* (London: Greenwood press, 1984).

arteko gatazkan, amerikar soldaduen eskutik egin zen kazetaritzaz aritu zen. *The Stars and Stripes* Amerikako Estatu Batuetako armadaren egunkari ofiziala da, XIX. mendean sortua. Soldaduen moralara altxatzea, abertzaletasuna estimulatzea edo obeditzea ziren astekari haren helburuetariko batzuk, Alfred Emile Cornebisen arabera. Kazetari profesional baten artikulua ikertu zituen André Vincent-ek⁵⁰: Johan Bojer idazle norvegiarrak lau hilabetez segitu zuen, Frantzia, Lehen Mundu Gerra, Norvegiako *Aftenposten* egunkariarentzat. Martin Farrar-ek⁵¹ gerlako berriemaileek idazten zutena aztertu zuen. Beste bi berriemaile motaren gutunak ikertu zituen, aldiz, Jean-Michel Géa-ren tesiak⁵², gutun pribatuak eta argitaratuak konparatuz. Soldaduen gutunekin segituz, oinarrizko lan batzuk aipatu behar dira, hala nola Gérard Baconnier, André Minet eta Louis Solair-ena⁵³. Frantzia Hegoaldeko soldaduen gutunak aztertu zituzten. Halaber, Stéphane Audoin-Rouzeau-ren⁵⁴ liburua ere garrantzitsua da, soldaduek egiten zituzten egunerokoak ikertu baititu. Azken bi lan horiek ez dute prentsa aztertzen, baina erreferentzia bat izan daitezke, soldaduen gutunez ari baitira, eta *Eskualduna*-k soldaduen gutun anitz argitaratu baitzuen. Kazetari baten kronikak biltzen ditu *The Letters of Mayo Lind* liburuak⁵⁵. *The Daily News* egunkariko kazetari hori gerlako hainbat lekutan ibili zen, baina liburuak ez du balio ikerketa honetarako, artikulua bilduma bat baizik ez baita, ez azterketa bat.

Bestalde, zentsurari buruzko ondoko ikerlanetan ere hunkitzen da liburu honetako gaia, zeharka bada ere. Prentsa eta zentsura elkarri hurbiletik lotuak ziren, gerla garaian; eta horrekin batera, postako kontrola. Sophie Horvat-ek⁵⁶ zentsuraren antolaketa egin du tesina eta azaltzen du Prentsaren Etxea sortu zutela 1914an, eta pixkanaka egituratu, prentsak argitaratzen zuena kontrola-

⁵⁰ André Vincent, «Johan Bojer, correspondant de presse: étude réalisée à partir de ses chroniques à Aftenposten sur la France de «La Belle Epoque» (1902-1907) et de la Grande Guerre (1915)» (Thèse de doctorat, dir. Frédéric Durand, Caen, 1989).

⁵¹ Martin J Farrar, *News from the front: war correspondents on the Western Front, 1914-18* (Thrupp: Sutton Pub., 1998).

⁵² Jean-Michel Géa, «Ecrire en situation d'urgence, étude discursive et sociolinguistique de deux correspondances de guerre (1914-1918)» (doktorego-tesia, zuz. Sonia Branca-Rosoff, Aix-Marseille 1, 1997).

⁵³ Gérard Baconnier, André Minet eta Louis Soler, *La Plume au fusil. Les poilus du midi à travers leur correspondance* (Toulouse: Privat, 1985).

⁵⁴ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*.

⁵⁵ Francis Thomas Lind, *The letters of Mayo Lind: Newfoundland's unofficial war correspondent, 1914-1916* (St. John's, Nfld: Creative Publishers, 2001).

⁵⁶ Sophie Horvat, «De la naissance du BEPE à la Maison de la presse: les ambiguïtés de l'information en temps de guerre, août 1914 - mars 1916» (tesina-memoria, zuz. Serge Berstein, Institut d'Etudes Politiques, 1998).

tzeko. Maurice Rajsfus-ek⁵⁷ Lehen Mundu Gerrako zentsuraz liburu sakona egin du, zentsuraz datu anitz emanez, eta *Eskualduna* ere aipatu. Olivier Forcade-ren⁵⁸ tesiak ere zentsuraren antolaketaz xehetasun anitz ematen du.

Propagandaren aldea eta informazioren errezibitzea aztertu dituzte Fabrice Pappolak⁵⁹ eta Pierre Purseigle⁶⁰. Soldaduek ematen zitzaien informazioa ez sinesteko joera hartu zutela, baina hala ere informaziora heltzeko irrika zutela dio Pappolaren tesiak. Komunikazio prozesuan hartzailearengan jarri du arreta. Tokian tokiko herritarrek gerlaz zuten ikuspegia aztertu du, aldiz Purseiglek, eta prentsa lokala ere ikertu, nahiz eta haren tesia ez prentsa lokalaz izan.

Lehen Mundu Gerra prentsaren ikuspegitik aztertua izan da, gisa batez edo bestez. Hala ere, oraino eremu zabala gelditzen da ikertzeko. Argi da, has-teko, Euskal Herriko ikuspegitik ez dela ia batere aztertu prentsak gerla hura aipatu zuen modua. Eta nahiz eta pentsa daitekeen ezaugarri orokor batzuk agerkari guztietan agertu zirela, eta alde horretatik, *Eskualduna*-ren tratamendu ez zela bereziki desberdina izan, Euskal Herriak bere berezitasunak ditu, bere nortasun arazo propioa duenaz geroz. Euskal Herria ez zen horrelako egoera bat bizi zuen leku bakarra, baina ikertzea merezi du.

Bestalde, ohar daiteke *Eskualduna* astekaria bera ere, nahiz eta euskal prentsaren historian pisu handia duen, ez dela unibertsitate mailako ikerketa anitzen gaia izan. Astekari horren edukiak aztertzeko lan handia bada egiteko. Lehen Mundu Gerra izan daiteke ardatz bat, baina beste hainbat ere egon daitezke.

2. HIPOTESIA ETA IKERKETA GALDERAK

Eskualduna astekariak Lehen Mundu Gerra nola landu zuen azterzea erabakitzerako, astekariaren ale batzuk gaineratik irakurriak ziren, bai garai hartakoak, bai beste garai batzuetakoak. Dreyfus aferaren garaiko artikuluak ira-

⁵⁷ Maurice Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918* (Paris: Le Cherche Midi, 1999).

⁵⁸ Olivier Forcade, «La censure politique en France pendant la Grande Guerre» (doktorego-tesia, zuz. Jean-Jacques Becker, Université Paris-X Nanterre, 1999).

⁵⁹ Fabrice Pappola, «Le «bourrage de crâne» dans la Grande Guerre: approche socioculturelle des rapports des soldats français à l'information» (Thèse doctorat, dir. Rémy Cazals, Université de Toulouse-Le Mirail, 2007), (Toulouse 2).

⁶⁰ Pierre Purseigle, «Mobilisation, sacrifice et citoyenneté, Angleterre-France 1914-1918: contribution à l'histoire des communautés locales en guerre» (doktorego-tesia, zuz. Rémy Pech eta Jay Murray Winter, Université de Toulouse-Le Mirail, 2006).

kurtzean⁶¹ ohartu ginen guztiz Dreyfusen aurkakoa zela. Bestela ere, juduen kontrako hainbat artikulua daude, «Fuera juduak!» bezala⁶², adibidez. Xabier Altzibarrek ere dio astekari hartako zuzendari izan zen Manex Hiriart-Urrutik juduak etsaitzat zeuzkala⁶³. 1936ko gerran, aldiz, Francoren aldeko jarrera hartu zuen orduko zuzendari Domingo Soubeletek. Francoren aldeko artikulua baino gehiago, komunisten eta Errusiaren kontrako artikulua idatzi zuten⁶⁴. Lehen Mundu Gerrako artikulua irakurriz, ohar zitekeen osoki frantses ageri zela. Milaka euskaldun hil ziren gerla hartan, Frantziaren alde. Funtsean, «beren aberriaren aldeko» hil gisa omenduak izan dira hil horiek azken ia ehun urte horietan. Gerla hark sekulako eragina izan zuen Frantziako gizartean, eta Ipar Euskal Herrian ere. Euskaldunak frantses sentiarazteko funtsezko gertakaria izan zen. Euskaldunen frantseste prozesua ez zen gerla harekin hasi, ez eta ere bukatu; baina urrats baitezpadakoa izan zen.

Idea hori buruan ibili gara ikerketa lan horren egiten. *Eskualduna*-ren ale batzuk irakurriz, hastapeneko galdera zen Frantziari begira zer jarrera zuen euskarazko astekari horrek, ea euskaldun gisa erraten zuen gerla hura ez zela haiena, ala beste jarrera bat zuten. Laster ikusi zen, bai, gerla harekin bat egin zutela, osoki, eta beren burua guztiz frantses ikusten zutela. Horregatik, hastapeneko hipotesia hauxe da:

- *Eskualduna* astekariak, Lehen Mundu Gerran, euskaldunak frantseste-ko prozesuan aktiboki parte hartu zuen. Hots, *Eskualduna*, frantses gisa aktiboki inplikatu zen gerla hartan.

Azterketa hiru galderen inguruan egituratu da. Galderak *Eskualduna*-ren inplikazioaren ingurukoak dira. Frantziaren ondoan inplikatu zela garbi ageri zen; izan zitekeen neutro gelditzea eta ez inplikatzeari, edo euskaldun gisa Frantziarekin bat ez egitea. Baina hastapenetik ohar zitekeen inplikatu zela, beraz ikerketa galderak horren harira egin dira: Zergatik inplikatu zen *Eskualduna* Lehen Mundu Gerran? Nola inplikatu zen? Zertarako inplikatu zen? Galdera

⁶¹ Dozenaka artikuluren artetik, ondoko hau irakur daiteke, juduen kontrako herraren adibide gisa: «Milesker?», *Eskualduna*, 1899ko irailaren 29a.

⁶² «Fuera juduak!», *Eskualduna*, 1894ko azaroaren 9a.

⁶³ Xabier Altzibar, «Sarrera», in Hiriart-Urruty, *Jean: Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*, ed. Xabier Altzibar, Sutondoan sorta (Bilbao: Labayru ikastegia. Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa, 2004), 49.

⁶⁴ Adibide batzuk: Domingo Soubelet, «Auzotik erakaspen!», *Eskualduna*, 1936ko abuztuaren 7a; Domingo Soubelet, «Odol eta gezur», *Eskualduna*, 1936ko irailaren 4a; Domingo Soubelet, «Sutik herra», *Eskualduna*, 1936ko irailaren 11.

horiei erantzuteko asmoz eta hastapeneko hipotesia egiaztatzeko asmoz, lan hau hiru zati nagusitan aurkeztu da.

▪ **Lehen ikerketa galdera: zergatik eta zeren eraginez inplikatu zen *Eskualduna* Lehen Mundu Gerran, Frantziaren alde?**

Lehenik, beharrezkoa iruditu da gaia bere testuinguruan ongi kokatzea. *Eskualduna*-ri berari buruzko lan sakonik ez dagoela ikusirik, baitezpadakotzat jo da ongi esplikatzea astekari hori zer zen, nola sortu zen, nork egin zuen eta nola jo da. Astekari horren ezagutza sakona egin nahi izan da, tesi honen irakurleek ere zer euskarri ikertu den hastapenetik jakin dezaten. Bigarrenik, Lehen Mundu Gerrari buruzko azalpen batzuk ere eman nahi izan dira. Atal horretan ere ekarpen bat egiteko asmoz, gerla horri Euskal Herriko ikuspegi-tik begiratzeko ahalegina egin da. Testuinguruaren aurkezpenarekin bukatzeko, gerlak *Eskualduna* astekarian izan zituen ondorioak aztertu dira.

▪ **Bigarren ikerketa galdera: nola inplikatu zen *Eskualduna* gerla hartan eta nola kontatu zuen gerla?**

Bigarren zatian sartuko gara ikerketaren muinean. Zati hori biziki deskriptiboa da. Astekariak gerla nola aipatu zuen kontatzen du. Gerlaren alde ezberdinak landu dira zati horretan: hala nola gerlari buruzko gai orokorrak edo politikoak, gerlari lotutako gertakari zehatzak eta gerlako lekuetako bizimodua. Zati honekin, *Eskualduna*-ren bertsioaren argazki orokor eta zehatza eskainiko da.

▪ **Hirugarren ikerketa galdera: zertarako eta zein motibazioarekin inplikatu zen *Eskualduna* gerlan? Zein eragin izan zuten nortasunak eta erlijioak?**

Hirugarren eta azken zatian, *Eskualduna*-ren izaeraren edo erakutsi nahi zuen nortasunaren parametrotik ikertuko dira artikulua. Interesatu zaigun bakarra ez da gerla nola kontatu zuten, zer deskribatu zuten. Garrantzitsuago iruditu zaigu jakitea astekariaren eta astekariko idazleen jarrera zein zen, frantses edo euskaldun izaerari begira. Erlijioak ere pisua zuela ikusi dugu eta hori ere hor txertatu dugu.

3. METODOLOGIA APLIKATUAN ERABILITAKO ITURRIAK

Lan hau egiteko, hiru iturri motarengana jo dugu. Alde batetik, iturri zuzenetara, hala nola *Eskualduna*-ko gerla garaiko artikuluetara. Bestetik, *Es-*

kualduna-ri buruzko eta garai hartako testuinguruari buruzko dokumentueta-
ra. Azkenik, artxibo zerbitzuetara.

▪ **Iturri zuzenak**

Doktorego-tesi honetan, Lehen Mundu Gerra hasi eta bukatu arteko (1914ko abuztuaren 1etik 1918ko azaroaren 11ra) *Eskualduna* astekariko lau urte eta hamar hilabetezko zenbakiak aztertzea zen helburua, eta hori izan da lanaren ardatz nagusia. Astekariak gerla nola aipatu zuen aztertu nahi zenez, gerlak iraun zuen denbora guztiko zenbakiak irakurri dira, gerla hasi baino hilabete lehenagoko zenbakietatik hasi (1914ko uztailaren 3a) eta, 1919ko apirilaren 11 arteko zenbaki guztiak irakurri dira, *Eskualduna*-n idazten zuten soldaduak ordurako itzuli baitziren. Alabaina, nahiz eta gerla 1918ko azaroaren 11n bururatu zen, haren ondorenek ondoko hilabeteetan ere segitu zuten, soldaduak ez baitziren itzuli zenbait hilabete geroago iragan arte. Ondoko taulan bildu ditugu fase bakoitzean zeuden zenbaki kopuruak eta datak.

Irudia 1. **Irakurritako zenbakiak**

Irakurritako zenbakiak		
Garaia	Datak	Zenbaki kopurua
Gerla hasi aitzineko fasea	1914ko uztailaren 3tik 31ra	5
Gerla garaia	1914ko abuztuaren 1etik 1918ko azaroaren 11ra	222
Gerla ondoko garaia	1918ko azaroaren 12tik 1919ko apirilaren 11ra	14
OROTARA		241

Zorionez, gaur egungo teknologiei esker, *Eskualduna* astekariaren zenbakiak irakurtzea biziki erraza da, sorta osoa interneten baitago (www.hemeroketa.com). Guk, ale horiek sarean jarri aitzinetik eskuratuak genituen zenbaki guztiak, PDF formatuan. Erran behar da, ordea, bai eskuratuak genuen PDF formatuko sortan, bai webgune horretan, zenbaki batzuk falta direla (bi sortetan zenbaki berak daude eta zenbaki berak falta dira): 1914ko irailaren 4a eta 25a eta 1915eko ekainaren 4a. Falta diren zenbaki horiek

Baionako Euskal Erakustokiko artxibo zerbitzuan aurkitu ditugu, 1914ko irailaren 4koa salbu.

▪ Testuingurua aztertzeo erabilitako iturriak

Lanaren funts eta hari nagusia iturri horien azterketa izan bada ere, lehen ikerketa galderari erantzunez, testuinguruaren osatzeko, beste hainbat dokumentu ere kontsultatu behar izan dira. *Eskualduna* astekariaren historia eta astekari horri buruzko xehetasunak lortzeko, astekari horretako beste hainbat artikulua baliagarri izan dira. Horregatik, astekariaren hasierako zenbakietatik jarri da arreta, hala nola 1887ko zenbakietatik aitzina, astekariko parte-hartzailei buruzko artikulua bilatzeko, edota astekariaren alde administratiboari buruzko xehetasunen jakiteko.

Baina informazio batzuk aurkitzeko ez da nahikoa izan. Astekariko parte-hartzailei buruzko datu gehiago lortzeko, *Gure Herria* aldizkariako artikulua irakurri dira, hainbat idazleren herioaren kariatara, idazlearen biografia idazten baitzuten. Hori lagungarri izan da *Eskualduna* hobeki ezagutzeko. Eskualtzaleen Biltzarreko urteko kongresuen aktak ere irakurri dira, idazle horiei buruzko argibideak agertzen direlako.

▪ Artxiboak

Xehetasun horiez gain, *Eskualduna*-n idatzi zuten soldaduen ibilbide militarri buruz gehiago jakiteko asmoz Pirinio Atlantikoetako Departamendu Artxiboaren Paueko egoitzara joan behar izan da, militarren matrikulazioari buruzko erregistroak begiratzeko. Frantziako Defentsaren baitan, Lurreko Armadaren Historia Zerbitzuak Vincennes-en duen artxibora ere joan gara gerralaren inguruko zentsurari buruzko datuen biltzeko, han bilduak baitira zentsuratutako zatiak, eta kontrolatutako agerkariei buruzko txostenak, *Eskualduna*-ri buruzkoa barne. Horrez gain, zerbitzu horren webgunean⁶⁵ dauden artxiboak ere baliagarriak izan dira, euskaldunak ibili ziren erregimentuei buruzko xehetasunen jakiteko edota hildako euskaldunen fitxak ikusteko. Alabaina, fitxa horietan ageri da gerlan hildako bakoitza noiz, non eta zeren ondorioz hil zen, zein erregimentukoa zen, noiz eta non sortua zen. *Eskualduna*-n irakurritako herioei buruzko berriak kontrastatzeko balio izan du, ikusteko astekarian idatzia zena eta Frantziako Defentsaren zerbitzuak ematen zituen datuak bat zetozen.

⁶⁵ <http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/>

4. METODOLOGIA

Metodologiari dagokionez, prentsaren azterketaren inguruko metodologiak zein ziren begiratu dira. Desberdinak begiratu ondoan, Laurence Bardin-ek⁶⁶ eta Patxi Juaristi Larrinagak⁶⁷ proposatzen dituztenen alde egin da. Eduki azterketaren arloan sarturik, Christian Leray⁶⁸ ere aztertu da.

Irudia 2. Eduki azterketa prozesuaren eskema

Eduki azterketaren prozesuaren eskema		
Irakurketa orokorra		
Hipotesien formulazioa		
Lehen ikerketa galdera: zergatik?	Bigarren ikerketa galdera: nola?	Hirugarren ikerketa galdera: zertarako?
Testuingurua azaltzeko	Laginketa eta datu bilketa	
Artxiboa <i>Eskualduna</i> -ko artikuluak Bibliografia	Editorialak: Manex Hiriart-Urruti Blaise Adéma	Gerlarien berriak: Jean Saint-Pierre Jean Elizalde <i>Zerbitzari</i> Jean Etxepare Jules Moulrier <i>Oxobi</i> Pierre Duhour A.I.
	Gaikako sailkapena	
Azterketa		

Bernard Berelson⁶⁹ izan zen eduki azterketa metodologiaren aitzindaria. Berelsonen metodologia geroztik anitzek kritikatu zutela diote Jean de Bonvi-

⁶⁶ Laurence Bardin, *L'analyse de contenu*, [lehen edizioa: 1977]. (Paris: Presses universitaires de France, 2007).

⁶⁷ Patxi Juaristi Larrinaga, *Gizarte ikerketarako teknikak: teoria eta adibideak* (Gasteiz: Euskal Herriko Unibertsitateko argitalpen Zerbitzua, 2003).

⁶⁸ Christian Leray, *L'analyse de contenu: de la théorie à la pratique: la méthode Morin-Charrier* (Québec: Presses de l'Université du Québec, 2008), 3.

⁶⁹ Bernard Berelson, *Content analysis in communication research* (Glencoe: Free Press, 1952).

lle-k⁷⁰ eta Laurence Bardinek⁷¹, baina baita ere eduki azterketa metodo berriak proposatu dituzten guztiak haren metodologiatik abiatu direla. Lan honetan de Bonvillen eta Bardinen metodologietan jarri da arreta, testuaz gain testuinguruari ere garrantzia ematen diotelako. Alde horretatik, azterketa hau bereziki kualitatibo da, George-ek⁷² azterketa kualitatiboaz dioenari jarraikiz. Hor- tik abiatuta ikerlan honek izan dituen urratsak ondoko hauek dira: lehen irakurketa bat gainetik; hipotesia formulatzea; laginaren hautatzea; laginketa unitateen zehaztea; erregistro unitateen zehaztea; erregistro kategorien finka- tzea; datu bilketa eta erregistroka sailkatzea; inferentziak aztertzea; datuen az- terketa.

Garrantzitsua zen testuinguru (politikoa, diplomatikoa eta aztertutako aldizkariari buruzkoa) azaltzea eta hautatutako hipotesia eta ikerketa galderen inguruan egitea eduki azterketa. Ohartu gara gisa bereko ikerlanak egin dituz- tenek ere eduki azterketaren bidea hautatu dutela, eta metodologia horrek eskaintzen duen malgutasunarekin jokatu dutela, testuinguruari eta hautatu- tako gaiari garrantzia emanez. Edukia bere alde kualitatibotik aztertu dute be- reziki, Lehen Mundu Gerra eta prentsa ikertu duten eta gorago aipatutako lanek ere. Lan honetako metodologia anitz hurbiltzen da Stéphanie Dalbinen metodologiatik. Hain zuzen ere, artikulua dira aztertu direnak, hala nola ar- tikuluek zekartzaten mezuak. Ez da gaien sailkapen bera egin, baina hainbat ezaugarri berdin daude bi lanetan. Dalbinek garai edo gertakari zehatz batzuk hautatu ditu; guk gaiak, oro har. *Eskualduna*-ren kasuan, Euskal Herriko eta euskarazko astekaria izanik, euskal berezitasun horren ikuspegitik aztertu nahi izan da gaia.

Eduki azterketa egiterakoan, indizeak sailkatzeko irizpideak finkatu, kate- goriak sortu eta sailkapen zehatza egin da Bardin⁷³, Marie Christine d'Unrug⁷⁴ eta Patxi Juaristi Larrinaga⁷⁵ jarraituz. Eduki azterketan sartu aitzin, testuin- guruaren arloan, *Eskualduna* astekariak beraz azalpenak eman nahi izan ditu-

⁷⁰ Jean Bonville (de), *L'analyse de contenu des médias: De la problématique au traitement statistique* (Bruxelles: De Boeck Supérieur, 2006), 9.

⁷¹ Bardin, *L'analyse de contenu*, 21.

⁷² Bardinen liburuan aipatua: A.L. George, «Quantitative and qualitative approaches to content analysis», in *Trends in content analysis*, arg. Ithiel de Sola Pool, 1 vols. (Urbana: Uni- versity of Illinois press, 1959), 7–32.

⁷³ Bardin, *L'analyse de contenu*, 153–154.

⁷⁴ Bardinen liburuan: Marie-Christine D'Unrug, *Analyse de contenu et acte de parole: de l'énoncé à l'énonciation* (Paris: Éditions universitaires, 1974).

⁷⁵ Juaristi Larrinaga, *Gizarte ikerketarako teknikak*, 221–225.

gu, ahal bezain xeheki. Horren egiteko, Jacques Kayser-ren⁷⁶ metodologia hartu da oinarritzat.

A) TESTUINGURUA

Lehen zatian *Eskualduna* astekariari eta gerlari buruzko bilaketa bat egin da. Bibliografia funtsezkoa izan da lan horren osatzeko, baina ez bakarrik. *Eskualduna*-ren historia zehazteko, gorago aipatu diren iturri guztietara eta gehiagotara joan behar izan da, puzzlea xehetasunez xehetasun osatzeko. Zentsurari buruzko datuak ere astekariari so eginez eta zentsurari buruzko txostenak artxiboetan begiratzuz lortu dira.

Astekariaren historia osatzerakoan, lan handiena eskatu duena parte-hartzaileen zerrenda osatzea da. Piarres Lafittek parte-hartzaileen abizenak baizik ez zituen jarri, eta apaizak zirenean hala zirela zehaztu. Besteen kasuan, ofizioa ez zuen beti zehaztu. Aitortu behar da hortik zerbait gehiago jakiteko, internet tresna baliagarria izan dela, eta *Euskera* aldizkariko artikulu batzuetara edota Eskualtzaleen Biltzarreko kongresu batzuen aktetara igorri gaituela. Lafittek eman zerrendarekin erkatuz, zenbait pertsona identifikatu ahal izan dira. Behin izen-abizenak eta herria ukan ondoan, haien obraz eta biziaz gehiago jakitea posible zen, *Gure Herria* aldizkarian edo *Eskualduna* astekarian berean haien buruzko aipamenean bila joanez. Batzuk apaizak zirela jakinik, Baionako apezpikutekira ere joan gara, apaizen erregistroen kontsultatza. Handik ere atera ahal izan ditugu hainbat izen.

Apezpikutegian beste dokumentu batzuk ere kontsultatu ahal izan ditugu, hala nola Baionako elizbarrutiak apaiz guztiei igorri galdetegiaren emaitzak. 1909ko galdeketaren txosten horri esker lortu dugu jakitea *Eskualduna*-k zenbat erosle zituen garai hartan, eta baita beste egunkariak ere. Irakurle kopuruak populazioarekin erkatu ditugu, eta 1911n egin zen jende kontaktaren emaitzak begiratu ditugu, herriz herri, Pirinio Atlantikoetako artxiboan.

Astekariari buruzko datu administratibo gehiago jakiteko, astekarian be-rean begiratu dugu, izenburuaren ondoan ageri baitziren xehetasun legalak (kudeatzailea, inprimatzailea, helbidea). Bestalde, astekaria inprimatzen zuen sozietatearen estatutuak⁷⁷ ere kontsultatu ditugu, Euskal Erakustokiaren liburutegian.

⁷⁶ Jacques Kayser, *Le quotidien français* (Paris: Armand Colin, 1963).

⁷⁷ *Statuts de la Société Anonyme «Eskualduna»* (Baiona: A. Foltzer, 1917).

B) EDUKI AZTERKETAKO DATUAK

Ondoko lerroetan azalduko dugu zein diren aztertzeo hautatu ditugun artikuluak eta zeinen arabera. Eduki azterketen metodologiaren arabera, ongi zehaztu behar da zein garai, gai eta euskarriz ari garen. Ikerketa hainbat fase-tan egin da. Hasteko, zenbait hilabetetako zenbakiak gainetik eta osoki irakurri dira, lehen ideia orokor baten egiteko. Irakurketa horretan sartu dira aste-kariko lehen artikulua edo editorial funtzioa betetzen zuena, egunez eguneko gerlari buruzko berri orokorrak, gerlariak igorri kronikak, herrietako berriak, sail finko batean sartzen ez ziren artikuluak eta ia asteroko bertsoak. Testu kantitate handia da; handiegia doktore-tesi bakar batean aztertzeo. Horregatik, aukeraketa bat egin behar izan dugu.

Irudia 3. *Eskualduna* astekariko sailen artetik azterketarako egindako hautua

<i>Eskualduna</i> -ko sailen artetik hautatuak eta baztertuak	
Baztertutako sailak	Aztertutako sailak
Berriak egunka Herrietako berriak Zuberoako berriak Bertsoak	Editorialak Gerlarien berriak

Irakurketa orokor horretatik ikusi da zein diren aztertzea gehien merezi duten artikuluak. Lehenbizikorik baztertu diren artikuluak «berriak egunka» izeneko sailekoak dira, hala nola egunez eguneko gerlari buruzko berriak. Herrietako berrietan arreta gehiago jarri da hasieran, eta datu base batean kokatu dira berri haietan agertzen ziren informazioak. Lau motako informazioak ziren, nagusiki: gerlan hildako herritar bati buruzko berria; gerlan gurutze bat ukan zuen herritar bati buruzkoa; zaurituei buruzkoa; atxilotutako desertore edo desertore baten laguntzaileari buruzkoa. Baina azterketa horri mugak ikusi zaizkio. Hasteko, herri anitzetako berriak ez zituzten ematen. *Eskualduna*-k zenbait herritan zituen berriemaileak, eta beste anitzetako berririk ez zitzaion heltzen. Bestetik, artikuluak biziki antzekoak ziren, gehienetan beti modu berean eraikiak baitziren. Batzuetan nahikoa zen hildakoaren edo gurutzea ukan zuenaren izena aldatzea; gainerakoan, beste asteetako artikulua bera zen. Ez zaigu iruditu sail hori zela *Eskualduna*-k eskaintzen zuen sorkuntza interesga-

rriena. Baztertu dugun azken saila, bertsoena izan da. Ia astero agertzen ziren bertsoak, ia beti gerlari buruz. Bertsoak ez ziren beti izenpetuak, eta izenpetuak ziren gehienetan ezizenez edo inisial batzuez baizik ez. Hala ere, erran daiteke bertso egile desberdinek igorri bertsoak argitaratu zituztela *Eskualduna* astekariko azken orrialdean. Gerlako bertsoen ikerketarako materiala bada go hor. Baina gure gaitik urrunduko ginatete bertsoen ikerketan sartuko bagina. *Eskualduna*-ren kazetaritza lanari interesatu gatzazkio, eta nahiago izan dugu bertsoen gaia kazetaritza arloarekin ez nahasi. Hala ere, asti pixka bat hartu dugu, testuinguruaren atalean, *Eskualduna*-ko sailak aurkezterakoan, bertso egileak zein ziren zehazteko.

C) LAGINA

Laginketa finkatzerakoan, lau urte horietako astez asteko artikulua hartu dira, baina zehazki, azkenean, aztertu direnak bi sail izan dira. Bi sail mamitsuenak. Alde batetik, lehenbiziko artikulua edo artikulua nagusia, editorialaren funtzioa egiten zuena. Garrantzia eman zaio artikulua hori aztertzeari, lehen artikulua zelako, beste artikulua baino hizki handiagoz idatzia zelako, astekariko zuzendariaren lumatik egin zelako eta, beraz, astekariaren ildo editorialaren adierazle zelako. Artikulu horien irakurketarekin, astekariak besteak beste gerlaz eta Frantziar zuen ikuspegia ongi ezagutzeko aukera daukagu. Artikulu horiek iritzi artikulua ziren. Ez du erran nahi iritzi hori sortzen zutenek iritzi bakar eta bereziak zituztenik; begi bistakoa da iritzi sortzaileak beste batzuk ere bazirela, baina ikus dezakegu *Eskualduna*-koek zein iritzi ematen zuten gehienik, eta zein zen beren berezitasuna, euskaldun gisa eta astekari giristino gisa.

Aztertu dugun sail nagusia, «gerlarien berri» saila da. *Eskualduna*-ko hainbat idazlek gerla lekutik beretik igortzen zituzten kronikekin osatu zuten sail hori. Hori zen *Eskualduna*-k zuen produkzio propio handiena. Bereziarena, hain segur ez, gerla lekutik gutun anitz igortzen baitzen, eta *Eskualduna* ez baitzen horiek argitaratzen zituen bakarra, baina astekari honek euskarazko gutun edo kronikak argitaratzen zituen, euskaldunek idatziak. Eta hori ez zen beste agerkarietan aurkitzen ahal.

Errepikapen anitz baldin bazituen ere, sail interesgarria eta mamitsua iruditzen zaigu, gerlaren ikuspegi anitz jorratzen zituelako, lekuko zuzenen lumatik. Gerlari buruzko iruzkin eta iritzi orokorrak, gerla lekuetako gisa orotako bizipenak, gogoetak, sentimenduak eta abar agertzen ziren kronika haietan.

Eskualduna-ren inplikazioari buruzko gure galderen erantzunak sail horietan daude; nagusiki «gerlarien berri» saileko kroniketan, eta hein handi batez editorialetan ere bai.

Azterketak bere mugak behar zituen. Doktorego-tesiak eskatzen duen hiru urteko prozesu honetan ezinezkoa zen eduki guzti-guztia aztertzea. Horregatik baztertu ditugu sail batzuk, eta beste sail batzuk ikertu. Sail horiek, aldiz, osoki irakurri nahi izan ditugu, gaiari buruzko hari guztiak harrapatzeko.

Lehenbiziko irakurketa horretatik finkatu ditugu irakurketa zehatzago bat egiteko ardatzak, hala nola lan honen egituratzen lagundu gaituztenak. Gisa horretan, ikerketaren ardatzetariko bat zen gerlari buruzko gai orokorren ingurukoa, erran nahi baita arlo politikoagoa, estatuen arteko harremanei buruzkoa, estrategiari buruzkoa, gerlako jarrera nagusiei buruzkoa eta abar. Beste ardatza gerlako bizipenei buruzkoa zen, gerla tokiekin zuzeneko harremana zuena. Hirugarren ardatz bati ere garrantzia eman diogu, hala nola nortasunari buruzkoari. Ohartu gara frantses izaerak eta euskaldun izaerak presentzia handia zutela artikulu horietan, eta baita beste elementu batek ere, hala nola erlijioak. Hiru ardatz mota horien inguruan egituratu dugu gure ikerlana, hiruek presentzia eta garrantzia zeukatela ikusi dugulako.

Artikulu guztiak datu base batean sailkatu ditugu, bakoitzarekin fitxa bat eginez. Orotara 3.422 fitxa egin ditugu, baina fitxa horietan sartzen dira editorialez eta gerlarien berriez aparteko artikuluak ere, besteak beste egunez eguneko berriak, herrietako berriak eta abar. Baina bereziki bete ditugun fitxak 956 dira.

Laginketa unitate modura, artikuluak hartu ditugu oinarri gisa. Fitxa bakoitzean zehaztu dugu artikulua noizko zenbakian agertu zen, zein zen artikulua izenburua eta zeinek izenpetu zuen. Zehaztu behar dugu gerlarien kronikak atalka zatitu ditugula. Hots, kronika batean azpтитulu franko ager zitekeen, bakoitzak gai desberdina lantzen zuela. Beraz, ez dugu fitxa bakarria egin egun bateko kronikarekin, baina kronika bakoitzaren azpi atalekin.

Fitxa bakoitzean artikulua laburpen sintetiko bat egin dugu, zertaz ari zen eta mezu nagusia zein zuen zehaztuz. Gure oharrak ere gehitu ditugu, artikulu horretatik azpimarratzeko zegoena edo izan zitekeena agertuz. Beharrezkoa edo interesgarria iruditu zaigularik, pasarte batzuk ere kopiatu ditugu, lan honetan aipu zuzenak sartzeko. Adibide adierazgarrienak hautatu ditugu. Garrantzitsua zen pasarte oso batzuk kopiatzea, ideia bat edo mezu bat hainbat esalditan garatzen baita gehienetan. Azterketa ezin zen

hitzetara, esaeretara edo esaldi soil batzuetara mugatu. Gai bati buruzko mezu edo iritzia zein zen zehazteko, maiz, esaldi bat baino gehiago hartu behar zen kontuan, eta batzuetan testu osoa ere, diskurtsoa bere osotasunean ikusi behar baita, ondorioak ateratzeko. Beste hainbat aldiz laburpen sintetiko batera mugatu gara, pasarteak ez zaizkigunean bereziki berriak edo adierazgarriak iruditu. Hala ere, diskurtsoaren mezu orokorra laburbiltzea beharrezkoa zen.

D) ERREGISTRO KATEGORIAK

Fitxa horietan funtsezkoena, artikulua sailkatzeko erabili ditugun hitz gakoaren sarea da. Erregistro unitate bakoitzari hitz gakoak jarri zaizkio, azterketaren gaien arabera. Hitz gako bakoitzak artikulua aipatzen zuen gai bat adierazten du. Hitz gakoak multzoka sailkatu dira, irizpide hauen arabera: artikulua aipatzen zuen lekua (Verdun, Craonne, Champagne...); herrialde edo estatua; gudu buruzkoak; garaia; artikulua aipatzen zuten soldadu unitate edo erregimentuak; lubakiei buruzkoak; gibel fronteari buruzkoak; armei buruzkoak; gerlaren kontrako jarrera erakusten zutenak (desertoreak, adibidez); gai orokorrak⁷⁸; politikari eta nortasunari buruzkoak; erlijioari buruzkoak; gizarteari buruzkoak.

Horrez gain, artikuluen baikortasuna edo ezkortasuna neurtzen ahalegindu gara. Hainbat aldiz ez zen biderik errateko artikulua berria modu baikorrean ala ezkorrean ematen zuen. Baina beste hainbat aldiz, jarrera bat ageri zen idazlearen luman. Zerbait berri on gisa aurkezten zuen, edo bestela gauza txarrak ere aipatzen. Berri bat aipatzean, «baikor» ala «ezkor» agertzen ziren zehaztu dugu. Beste batzuetan «neutro» jarri dugu. Baina berri berez txar bat onera erlatibizatzen ahalegintzen zirelarik ere ikur bat jarri dugu. Hori egitea bereziki interesatu zaigu lubakietako eta gibel lerroetako bizipenei buruzko artikulua aipatzeko. Beste ataletako hitz gakoekin erkatuz posible dugu jakitea noiz mintzo zen modu negatiboan lubakiez, noiz modu positiboan, eta zenbat aldiz.

Ondoko taulak egiten du erregistro kategoria horien sintesia:

⁷⁸ Berezi agertzen diren hitz gakoak heriotzari buruzkoak dira. Batetik «heriotza» eta «hilak» hitz gakoekin, Aliatuek jasandako hilen eta inguruan ezagututako heriotzaren aipamenei erreferentziak egin ditugu. «Hiltzea» hitz gakoarekin, Aliatuek eragindako hilen erreferentzia egin dugu.

Irudia 4. Erregistro kategoriak

Erregistro kategoriak		
Kategoriak	Fitxa kopurua	Hitz gakoak
Leku nagusia	303	Charleroi, Marne, Andereen Bidea, Craonne, Verdun, Somme, Péronne, Champagne, Alsazia, Argona, Salo-nika, Dardaneloak,
Herraldeak	123	Alemania, Austria, Ingalaterra, Errusia, Belgika, Italia, Bulgaria, Errumania, Amerikako Estatu Batuak, Espai-nia, Grezia, Hungaria, Japonia, Suitza, Turkia.
Gudua	216	Bonbardaketak, oldartzea, ofentsiba, gudua aitzin, mu-gimendu mentura, garaipenak, gibelatzeak, aitzina-menduak, herri hartzeak, mugimendurik gabe, preso hartzeak, ukaldi handiak.
Garaia	115	1870, gerla mehatxua, gerla hastea, baikortasuna, 1914ko abuztua, gerla laburra, mugimendu gerla, (ger-laren) iraupena, luzatzea, etsipena, bakea, bake gogoa, bake eskaintzak, garaipena, bukaera.
Soldaduak, unitateak	207	142. erregimentua, 34. erregimentua, 49. erregimen-tua, 18. erregimentua, euskaldunak, euskaldun hilak, aitzindariak, Joffre.
Lubakia	196	Gosea, aroa, euria, hotza, lohia, arratoiak, gogortasuna, hilketak, sufrimendua, zorriak, kemena, andazainak, fronteko egunak, elkartasuna, laguntasuna, talde giroa, lubakietako baldintzak
Gibel frontea	104	Aisialdia, janaria, ogia, ostatuak, alkohola, arnoa, atse-dena, lasaitasuna, besta, umorea, ihizia, lana, negua, oihana, bidea, pazko, urtats, meza, gutunak, paketeak.
Armak	182	Hegazkinak, pozoia, granadak, kanoiak, metrailado-reak, crapouillots, obusak.
Gai orokorrak	193	Soldadu alemanak, preso alemanak, presoak ihesi, pre-soak, jendea, hilak, heriotza, zaurituak, ezinduak, mu-tilazioak, desagertuak, hiltzea, hiltzeko plazera, es-pioiak, eritasuna, eriak, osagarria, ospitalea, gaua, jantziak, udaberria, pentsioak, salatariak, sariak, guru-tzea, soldadutza, soldata, etsaiaren gizagabetzea, etsai-goia, herra, beldurra, heroismoa

Kategoriak	Fitxa kopurua	Hitz gakoak
Gerlaren kontra	35	Desertoreak, intsumisioa, muga, iheslariak, desertore alemanak, ezkorrak, bakezaletasuna.
Nazio ikuspegia	200	Frantses abertzaletasuna, Frantzia, nortasuna, frantses- tea, hiritartzea, abertzaletasun eza, sakrifizioa, engai- mendua, euskaltasuna, herrimina, familia, etxea, pilo- ta, dantza, musa, kantua, euskal erreferentzia, erregionalismoa, herri gutxituak.
Erlijioa	139	Antiklerikalismoa, apaizak, Frantziako eliza, apaizak «gerlaren sustatzaile», apaizak gerlan, kongregazioen hestea, Frantzia laikoa, Aita Santua, Jainkoa, erlijioa, apezpikuak, eliza, otoitza, Elizaren berpiztea, giristi- noak, prentsa giristinoa, Eliza eta hiltzea, fedea, misio- lariak, Jainkoa eta Frantzia, Jainkoaren zigorra, morala
Politika	64	Batasun sakratua, errepublika, desadostasunak, ma- soiak, diplomazia, diputatuak, zatiketa, xuri-gorriak, estatua/eliza, gobernua, legebiltzarra, koloniak, Maro- ko, Action Française, arrazakeria, eskuina, monarkia, anti-errepublika, ezkerria, gobernuaren kritika.
Gizartea	76	Alargunak, emazteak, afrikarrak, ez mobilizatuak, hau- rrak jostetan, laborariak, langileak, lana, lanaren kultu- ra, nagusiak, gizontasuna, populazioa, alfabetizazioa, eskola, xenofobia, tradizioa.

E) AZTERKETA

Fitxa horiek bete ondoan, datu-basea laguntza handia izan da bilaketak nahi modu eta nahi zen konbinaketekin egiteko. Horrela ikusi izan dugu idazle bakoitzak zenbat idatzi duen, zertaz eta zein jarrerarekin. Jakin ahal izan dugu ere gai bakoitza zenbat aldiz agertzen zen, eta beste zein gairekin loturik eta abar. Hitz gakoak gisa batera edo bestera sailkatu ditugu, beste hitz gako batzuekin konbinatuz edo ez. Horrela lortu dugu *Eskualduna*-k gerlaz hitz egin zuen moduaren argazki orokorra egitea, eta baita argazki zehatzagoak ere.

Lehenik ikusi dugu gai bakoitza zenbat aldiz agertzen zen, eta horrekin osatu dugu lan honen planoa. Presentzia handiena zuten gaiak barnatu ditu-

gu, baina baita ere garrantzia zuten gaiak. Irakurketa zehatz horietatik landa, gaikako sintesiak egin ditugu. Elkarrekin lotuak ziren azpi-gaiak elkarrekin bildu ditugu, gai orokorrago baten baitan. Gai orokorrago horiek ere gai are orokorrago batean bildu ditugu. Eta horrela zuhaitz gisako bat osatu arte. Modu horretan, pixkanaka, tesia erredaktatzeko planoan marraztu dugu. Idazten hasi baino lehen, bibliografiatik irakurritakoekin uztartu ditugu *Eskualduna*-n aurkitutako gai horiek guztiak. Gai bakoitza azaldu ondoan, multzo nagusiei buruzko ondorioak eman ditugu, erregulariki.

LEHEN ZATIA
SORRERATIK GERLA HANDIRA

Eduki azterketaren mamian sartu baino lehen, testuinguruaren azalpen bat eta gaiaren halako kokapen bat eginen dugu, aztertu dugun astekaria bera aurkezteko eta baita gerla gogora ekartzeko ere. Ez da testuinguruaren kokapen soila. Hasteko, astekariak idatzi izan dena bildu eta aztertu izan ez dena aztertu dugu, ahal bezain argazki zehatza egiteko asmoz. Astekaria bere testuinguruan kokatu nahi izan dugu, eta zeukan garrantzia ere azaldu. Hortik landa aipatuko dugu gerla bera, Euskal Herriko ikuspegitik bereziki. Hirugarrenik, gerlak prentsan oro har eta *Eskualduna* astekarian bereziki izan zuen eragina zein izan zen aipatuko dugu. Ororen buru, zati honek galdera bati erantzun nahi dio, hala nola «Zergatik?» galderari. Zergatik inplikatu zen – inplikatu bazen – *Eskualduna* astekaria gerla hartan? Lehen atalak astekariaren nortasuna emanen digu, eta nortasuna bera faktore inportantea da inplikazioaren zergatia ulertzeko. Bigarren zatia testuinguru soziopolitikoaren emanen digu, eta hori ere berebizikoa da euskal gizartearen orduko egoeraren arabera ulertzeko zergatik hartu zuen astekari horrek hartu zuen jarrera. Azkenik, arrazoi material eta legalak ere esplikatuko behar ditugu, zergati horren ulertzeko.

I. 'ESKUALDUNA', ALDAKETEN GARAIAN SORTUA

Hogeigarren mendea bortizki hasi zen, 1914an lehertu zen gerlak markatu baitzuen mende berriaren hasiera, nahiz eta Frantzia eta Ipar Euskal Herrian beste aldaketa sakon batzuk ere gertatuak ziren zenbait urte lehenago. Hain zuzen, 1905ean Frantziako Estatuaren eta Elizaren bereizteko legea onartu izana eta Frantzia herri laiko bihurtu izana, ez ote zen mende eta aro berria azpimarratu zituen gertakari handia? Lan honek 1914tik 1918rako gerla baldin badu ere denbora ardatza, funtsean, gerlari berari baino arreta gehiago jarriko zaio gerla hartaz idatzi zuen *Eskualduna* astekariari. Eta astekaria ez zen 1914an sortu, ez eta ere 1905ean. Gerla hasi zenerako, 27 urte bazuen astero-astero argitaratzen zela, hots, XIX. mende bukaerako astekaria zen.

Horregatik, ez gaitezke egon astekari horri buruzko xehetasun orokorra-goak aipatu gabe. Lehen Mundu Gerraren denboran izan zuen jarrera aztertzeke eta ulertzeke, lehenik astekaria bera hobeki ezagutu behar da. Zergatik eta zer testuingurutan – bereziki, zein testuinguru politikotan – sortu zen azaldu behar da deus baino lehen, eta horri loturik, zein izan zen garatu zuen ildo politikoa. 1887tik 1914erako bilakaera ere aipatzea komeni da, hogeita zazpi urteko epe horretan – eta Frantziako testuinguru politiko nahasiaren erdian – gauza anitz aldatu baitzen eta belaunaldi berri bat hasi baitzen *Eskualduna*-n idazten.

Euskal astekari horren sorrera bere garaiko prentsaren munduan kokatu behar da, lehen-lehenik. XIX. mende bukaeran aldaketa handiak izan ziren prentsa arloan eta gizartean, eta aldaketa horiek Euskal Herrian nola islatu ziren aipatu behar da, *Eskualduna* astekariaren sorrera hobeki ulertzeke. Bestetik, orduko giro politikoak berebiziko eragina izan zuen astekari eta agerkariaren sorreran, eta nola ez, *Eskualduna* astekariaren baitan. Azkenik, baitezpa-

dakoa da ongi azaltzea zein izan zen astekari horren hedapena Ipar Euskal Herrian, horrek ere justifikatzen baitu, nolazpait, lan honetarako euskarri hori hautatu izana.

A. ALDAKETAK, PRENTSAREN MUNDUAN

Lehen Mundu Gerra hasi zenean, kazetaritza eredu berri bat indarrean jarria zen. Aitzineko hamarkadetan sekulako berrikuntzak izan ziren prentsaren munduan, eta aldaketa haien testuinguruan kokatzen zen *Eskualduna* astekaria ere. Besterik da ea astekari hori zenbateraino sartu zen aldaketa haien ildoan eta zenbateraino jarraitu zuen beste eredu bat. Garrantzitsua da testuinguru hori kokatzea, batetik, garai hartan egiten zen kazetaritza eredu eta *Eskualduna*-ren berezitasuna ulertzeko eta, bestetik, gerla leher-tu ondoren prentsan zein behin-behineko aldaketa handi gertatu zen aztertzeke.

1. Aukera berriak, bide berriak

Kazetaritzak historia luzea zeukan bere gibelean, XIX. mendera heldu zenerako. Mende bukaeran garai berriak hasi ziren, oro har, munduan sekulako aldaketak gertatu baitziren eta hari beretik, aldaketa horiek kazetaritzari ere mesede egin baitzioten, eta nolaz ez *Eskualduna* astekariari, garai hartan sortu baitzen.

a) Lege berria

Munduan zehar, prentsaren historia luzea da, baina XIX. mendea eraldaketan mendea izan zen kazetaritzarentzat. Frantzia ere bihurguneak gertatu ziren, lege aldetik. Legeen bilakaeraren xehetasunetan sartu gabe, ezin da aipatu gabe utzi oraindik indarrean dagoen oinarritzko lege bat: 1881eko uztailaren 29ko legea, hala nola prentsa askatasunaren legea⁷⁹. Legeak puntu anitz ditu (geroztik zenbait aldaketa txiki egin izan dizkiote), bereziki kazetari baten edo agerkari baten lege urratzeak zehazten ditu, baina oroz gainetik, prentsaren askatasuna bermatzeaz ezaguna den legea izan zen. Agerkaria sortzeko bai-

⁷⁹ «Loi du 29 juillet 1881 sur la liberté de la presse», *Journal Officiel*, 1881ko uztailaren 30a.

men berezirik ez baldin bazen behar ere, haren izenaren berri deklaratu behar zitzaion Errepublikako Prokuradoreari, eta kudeatzaile edo gerentearen izena eta helbidea eman behar ziren, bai eta inprimategiaren izena ere. Halaber, ale batzuk utzi behar zitzaizkien agintearen ordezkari, prokuradoreari berari edo auzapezari.

Frantzia ez zen halako lege bat onartu zuen lehen estatua izan. Amerikako Estatu Batuak eta Alemania aitzindu zitzaizkion, baina Frantziako legea zen denen artean liberalena, Jean-Noël Jeanneney-ren⁸⁰ arabera. Lege hura tes-tuinguru orokorrago baten baitan sartu behar zen. Frantziako Errepublikak beste hainbat lege handi onartu zituen garai haietan, horien artean, elkartzeko askatasunari buruzko legea, justu hilabete bat lehenago onartua, eta baita ere lehen mailako eskola doan eskaintzea bermatu zuen Jules Ferry legea, hura ere 1881eko ekainekoa. 1882ko martxoan, aldiz, irakaskuntza derrigorrezko eta laiko bihurtu zuen legeak egin zuen aurrera. 1884ko martxoan, sindikatuak onartu zituen legearen alde bozkatu zuten diputatuek⁸¹.

Lege horrek eragin handia izan zuen, eta Jules Ferry legearen eta Errepublika egituratzeko eta indartzeko legeen kontra sutuki aritu zen *Eskualduna* astekaria ere lege hari esker sortu zen, eta lege hari esker izan eta erabili zuen adierazpen askatasuna. Hain zuzen, legea 1881ekoa baldin bazen, sei urte gabe agertu zen euskarazko astekariaren lehenbiziko zenbakia, hala nola 1887ko martxoaren 15ean.

b) Gizarte alfabetatua

Prentsaren askatasuna bermatzen zuen legearekin batean, prentsaren arrakasta segurtatzeko beste elementu ezinbesteko bat ere agertu zen: gero eta herritar gehiago alfabetatua zen, eta beraz, gero eta gehiago ziren irakurtzen zekitenak. Analfabetoen kopuruak azkarki egin zuen behera Frantzian, XIX. mendearen bigarren erdialdean. Populazio kontaketen arabera, 1832an Frantziako biztanleen erdia baino gehiago (%53) analfabetoa zen. 1880rako hein hori %17ra apaldua zen, eta 1914an %4 baizik ez ziren irakurtzen eta idazten ez zekitenak, Frantzia osoan⁸².

⁸⁰ Jean-Noël Jeanneney, *Une histoire des médias, des origines à nos jours* (Paris: Seuil, 1996), 100.

⁸¹ Gilles Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle* (Paris: Ellipses, 1999), 82–83.

⁸² *Ibid.*, 71.

1880an aztertutako estatistika batzuei esker, XIX. mendean Behe Pirinioetako departamenduan alfabetatzea zein egoeratan zen badakigu⁸³. Mende hasieran, Behe Pirinioetako alfabetatze tasa Frantziakoa baino pixka bat handiagoa zen: Frantziako biztanleen %55,2k ez zekien idazten eta irakurtzen 1829an, eta Behe Pirinioetan, aldiz, %48,5 baizik ez ziren alfabetatu gabeak. Urteak joan ahala, ordea, Frantziako alfabetatze tasa Behe Pirinioetako baino lasterrago hazi zen, eta 1877an, Behe Pirinioetako baino handiagoa zen. Orduan, Frantziako alfabetatu gabeak %15,6 ziren, eta Behe Pirinioetakoak %16,8. Datuak hurbilgotik begiraturaz, ordea, ageri da barnealdeko alfabetatzea anitzez murriztagoa zela. 1879an, Ipar Euskal Herriko kantonamendu gehienetan, gutxienez bost biztanletatik bat alfabetatu gabea zen. Baionako eta Hazparneko kantonamenduak ziren bataz bestetik beherako analfabeto tasa zutenak (%13,52 Baiona Ipar Ekialdean, %8,29 Baiona Ipar Mendebaldean eta %12,94 Hazparneko kantonamenduan). Iholdin eta Garazin, ordea, %40,69ko eta %43,13ko alfabetatu gabeen tasa zegoen, eta Baigorri ia erdia zen irakurtzen ez zekiena, %47,50 alegia. Gerora, ordea, eskolara joatea behartua izan zenean, biztanleen alfabetatzea anitzez gehiago bizkortu zela dio L. Soulice⁸⁴, eta beraz pentsa daiteke XX. mende hasierarako biztanle gehienek (gazteek bereziki) irakurtzen bazekitela.

Konparaketa baten egiteko, 1913an, Espainian, oraino biztanleen erdia baino gehiago analfabetoa zen (%59,35). 1917ko emaitza zehatzago eta hobeki neurtu batzuen arabera, analfabeto kopurua apalagoa izanik ere, Frantziarekin konparaturaz anitzez handiagoa zen, %28,06koa baitzen⁸⁵. Araberan, analfabetismoa Espainian baino apalagoa zen Hego Euskal Herrian, baina Frantzian baino handiagoa. Paul Aubert-en tesian oinarrituz⁸⁶, 1910ean Gipuzkoa, Araba eta Bizkaia hartzen dituen eremuan % 25 eta 40 bitartean ziren irakurtzen ez zekitenak. Nafarroan %41 eta 50 artean ziren. Kopuru hori anitzez gehiago apaldu zen 1917an. Bizkaia eta Araba ziren alfabetatuenak (% 90-98), Nafarroa eta Gipuzkoarekin konparaturaz (%80-89).

Hego Euskal Herrian eta Espainian beranta gehiagorekin baldin bazen ere, argi gelditzen da XIX. mende bukaeratik XX. mende hasiera bitartean, oro har, gauza anitz aldatu zela, eta biztanleen zati handi batek irakurtzen ez

⁸³ L. Soulice, «Notes pour servir a l'histoire de l'instruction primaire dans les Basses-Pyrénées. 1385-1880», *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau* (1880): 49.

⁸⁴ *Ibid.*, 60–61.

⁸⁵ Paul Aubert, «La presse espagnole et son public (1914-1918)» (doktorego-tesia, zuz. Louis Urrutia et Manuel Tuñon de Lara, Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1983), 18.

⁸⁶ *Ibid.*, 214.

zekien garaia gibelean gelditu eta ia denek irakurtzen bazekitela gerla lehertu zenerako. Eskolaren eragina funtsezkoa izan zen. Frantzian, Bigarren Inperioaren erdialdetik landa haur andana bat joan zen eskolara, eta urteak joan ahala eskolatzea orokortu zen. Hori barnealdeko herrietan ere nabaritu zen. Laborantza munduko jendeak irakurtzen ikasi zuen, eta horrekin batera prentsa, eta bereziki astekariak, irakurtzen hasi ziren. Gizon guztiak bozkatzeko eskubidea zuten puntutik, egunkariak irakurtzeko interes gero eta handiagoa nabaritu zen. Eta Annie Moulinen⁸⁷ arabera, laborariak bereziki astekariak—beren eskualdeko astekariak— erosten hasi ziren.

Geroago aipatuko dugu *Eskualduna* astekariaren kasua zehazkiago, baina baieztapen horrek jadanik pista batzuk ematen dizkigu: itxura guztien arabera Euskal Herri barnealdeko laborariak ere beren eskualde astekari bat erosten zuten. *Eskualduna* ez zen bakarra, baina inportanteenetarikoa bai. Beraz, alfabetatzearen ondorioak astekari horrentzat ere izan ziren.

c) Baliabide tekniko berriak

Legeak eta herritarren alfabetatzeak berak ez ziren nahikoak izan kazetaritzaren iraultza gertatzeko. Nahiz eta legeak ematen zituen askatasunak eta irakurleak izan, horrekin bakarrik ez zen kazetaritzaren izaera aldatu. Irakurle berriengana heltzeko bide berriak ere beharrezkoak ziren. Bide horiek gabe, nekez zabal zitekeen prentsa hainbeste. Industria Iraultzaren eragina kazetaritzara ere zabaldu zen, inprimatzeko teknika berriak eta idazteko makinak agertu baitziren XIX. mendearen bigarren erdian, irakurle alfabetatuekin eta jendearen hiritartzearekin batera⁸⁸.

Industria Iraultza Ingalaterran hasi zen 1760-1770 urteetan⁸⁹, bereziki chungintzako makinetan eta lurrin bidezko makinetan oinarriturik. Makina berri horiei esker, produkzioa bikoiztu ahal izan zen eta aldaketa ekonomiko eta sozial ikaragarriak eragin zituen. XIX. mendean, aldaketa horiek beste he-

⁸⁷ Annie Moulin, *Les paysans dans la société française. De la Révolution à nos jours* (Paris: Seuil, 1988), 150.

⁸⁸ Agnès Chauveau eta Philippe Tétart, *Introduction à l'histoire des médias en France de 1881 à nos jours* (Paris: Armand Colin, 1999), 8.

⁸⁹ Jean-Pierre Rioux, *La révolution industrielle: 1780-1880*, [lehen edizioa: 1971]. (Paris: Seuil, 1989); Jean-Charles Asselain, *Histoire économique: de la révolution industrielle à la première guerre mondiale*, [lehen edizioa: 1985]. (Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques; Dalloz, 1991).

rrialdeetara zabaltzen hasi ziren. Patrick Verley-k⁹⁰ aipatzen duenaren arabera, Douglas North-ek⁹¹ beste irakurketa bat egin zuen, hala nola funtsean bi iraultza ekonomiko izan zirela, bata laborantzak historiaurreko aroaren bukaera markatu zuenean, eta bestea 1880-1990ean, zientzia eta teknologia elkartu zirenean. Verley-ren arabera, bigarren aldaketa hori aitzineko industria iraultzen bilakaeraren ildotik zetorren. Gehiago aipatzen da, 1870etik landa bigarren iraultza bat izan zela, argindarrak eta leherketa bidezko motorrak markaturik. François Caronek⁹² zehazten du XIX. mendearen bigarren erdian industria iraultzaren eragina Europa mendebaldeko gainerako herrialdeetara eta Amerikako Estatu Batuetara zabaldu zela, eta teknologiak hobetu zirela, besteak beste materialen eta produktuen kalitatearen hobetzeari esker. Adibidez, 1860tik landa paper industria garatu zela dio.

Industria Iraultzaren eragina bereziki bi arlo nagusitan nabaritu zuen prentsak: inprimerian eta burdinbide sarean. Errotatibaren sistema 1845 eta 1866 bitartean agertu zen; hastapenean orri bakarra ateratzen zuten, eta urteak aitzina joan ahala teknikak ere hobetu ziren eta orri bikoitzak ateratzen hasi ziren. Hypolite Auguste Marioni kontsideratzen da prentsa modernoaren sortzaile gisa, inprimatzeko makina berri horiek asmatu zituelako⁹³. Errotatibarekin batera, papera ere eskuragarriago bihurtu zen. Tintaren eta paperaren ekoizpena ofizialean lana izatetik industria bihurtzera pasa zen⁹⁴. 1895ean helio-grabazioa agertu zen errotatibetan, eta 1912an offset teknika, inprimatzea hobetuz eta erraztuz. Hori tirada handiko egunkarietan erabiltzen zen. Halaaber, 1880tik aitzina, argazkiak erreproduzitzeko teknikak pikoan jarri zituzten, eta egunkariak ilustrazioak ere eskaini zituzten, horrek are erakargarriago egiten zituela⁹⁵.

⁹⁰ Patrick Verley, *La révolution industrielle*, [lehen edizioa: 1985]. (Paris: Gallimard, 1997), 445.

⁹¹ Douglass Cecil North, *Structure and change in economic history* (New York, Londres: W. W. Norton, 1981).

⁹² François Caron, *Les deux révolutions industrielles du XXe siècle* (Paris: Albin Michel, 1997), 22.

⁹³ Éric Le Ray, «Un des fondateurs de la presse moderne, Hippolyte Auguste Marioni (1823-1904): entrepreneur, innovateur, constructeur de machines à imprimer, patron de presse et homme d'influence» (doktorego-tesia, zuz. Frédéric Barbier eta Jean-Michel Leniaud, École pratique des hautes études (Paris), 2004).

⁹⁴ Claude Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940* (Paris: Presses universitaires de France, 1972), 63.

⁹⁵ Pierre Albert, *Histoire de la presse*, [lehen edizioa: 1970]. (Paris: Presses universitaires de France, 2010).

Gainerako aldizkari eta liburu ia guztiak inprimatze tipografikoaren bidez ateratzen zituzten. Johannes Gutenberg izan zen inprenta tipografikoa asmatu zuena, XV. mendean. Teknika hark bere mugak zituen, ordea, ehunka ale baino gehiago inprimatzeko, eta XVIII. mendetik aitzina trabak sortzen zituen, beraz kopiak edo bikoizketak egiten hasi ziren. Ildo horretan, urte batzuk lehenago agertu estereotipia teknika anitz zabaldu zen 1850ean. Orriak erreproduzitzeko teknika hobea zen, eta oraino gehiago hobetuz joan zen. Horri esker, 1900eko argitalpen gehienak inprimatze tipografikoen bidez ateratzen ziren⁹⁶. Inprimatzeko eta papera ekoizteko teknikak urtetik urtera hobetzearen ondorioz, egunkariak gero eta ale kopuru handiagoak inprimatzen zituzten. Ale bakoitzaren orri kopuruak ere handituz joan ziren.

Aldaketarako beste faktore nagusia burdinbide sarearen garapen ikusgarria zen. Bi ondorio nagusi izan zituen: irakurleengana aiseago zabaltzea, eta informazioa erredakzioetara lasterrago heltzea⁹⁷. Parisen argitaratzen ziren egunkariak aiseago zabaldu ahal izan ziren, baina horrek ez du bereziki erran nahi Parisko egunkariak barnealdean anitz saltzen zirenik, geroago ikusiko dugun bezala. Ondoko lerroetan bereziki azpimarratuko duguna da informazioa bera aiseago ibiltzen zela, eta aisea heltzen zela erredakzioetara. Baina merkatu berriaren sortzeak egunkariaren egituraketan ere aldaketak eragin zituen, hala nola administrazio zerbitzua garatu zen, eta horrekin batera publizitatearen bilatzeko lana eta egunkarietan publizitatearen presentzia⁹⁸. *Eskualduna* astekariak berak ere bazuen publizitatearentzako txoko bat.

Gisa horretako aldaketak Ipar Ameriketako hiri handietan eragin handikoak izan ziren, informazio kazetaritza mota berri bat agertu zelako. Kazetaritza eredu hura izan zen nagusi, 1920tik aitzina⁹⁹. Informazioa oinarri zuen kazetaritza anitz garatu ahal izan zen burdinbidearen eta telegrafoaren bitartez. Eta honekin, informazioa biltzen eta zabaltzen zuten prentsak sortu ziren, hala nola prentsa agentziak, informazioa egunkariei saltzen zietenak. Hone-

⁹⁶ Inprimatze teknikei eta hauen historiari buruzko azalpen eta xehetasun gehiago: Gérard Martin, *L'imprimerie d'aujourd'hui* (Paris: Edition du Cercle de la Librairie, 1992).

⁹⁷ Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*, 69.

⁹⁸ René Livois (de), *Histoire de la presse française. 2, de 1881 à nos jours* (Lausanne: Spes, 1965), 191.

⁹⁹ Colette Brin, Jean Charron eta Jean de Bonville, *Nature et transformation du journalisme: théorie et recherches empiriques* (Sainte-Foy: Presses Universitaires de Laval, 2004), 3.

kin, Daniel Cornuk¹⁰⁰ azpimarratu duen bezala, prentsak iritzia gero eta gehiago baztertu eta informazio soila garatu zuen.

XIX. mende bukaeran baldintza guztiak bilduak ziren kazetaritzan aldaketa handiak gertatzeko. Legeak ematen zuen askatasunak, informazio gose zen eta irakurtzen ikasi berri zuen herritarrak eta baliabide tekniko berriek aro berri batean sartu zuten prentsaren mundua, eta 1914ko gerla lehertu zenerako, prentsa zinez berritua zen.

d) Euskarazko aldizkarien sorrera

Aukera berri horiek guztiak Euskal Herrian ere izan zituzten ondorioak. XIX. mendean, euskara gisa anitzez ahalegindu zen prentsaren munduan sartzen. Ez zuen lehen kolpetik erdietsi leku iraunkor baten egitea, baina gu ikertzen ari garen *Eskualduna* astekariak izan zituen aurrekariak. Are gehiago, Frantziako prentsaren askatasunaren legea baino urte franko lehenago ere ahalegin batzuk egin ziren. Eta lehenbiziko liburua (Bernat Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae*, 1545) Ipar Euskal Herrian idatzia izan zen gisan, prentsaren aro berriko lehenbiziko agerkariak ere Ipar Euskal Herrian sortu ziren.

Lehen ahalegina Agosti Xaho¹⁰¹ zuberotar idazle, kazetari eta politikari errepublikazaleari zor zaio. 1848an sortu zuen *Uscal Herriko Gaseta* astekaria¹⁰², edo astekari izan nahi zuena. Bi zenbaki baizik ez zituen atera, urte hartako ekainaren 30ean eta uztailaren 25ean. Astekari politikoa zen, errepublikazaleen aldekoa. Xahok beste ahalegin bat egin zuen geroago, *Le Républicain de Vasconie* astekariarekin, 1852ko otsailean. Astekari haren zenbaki bakarra agertu zen. Hori ere errepublikarren aldekoa zen. Gero ikusiko dugun bezala, Ipar Euskal Herrian euskaraz urteetan eta urteetan argitaratu zen *Eskualduna* astekariaren ildoak ez zen batere hori, hainbesteraino non bazirudien euskara erregezaileen eta elizaren hizkuntza zela, eta errepublikazaleena frantsesa zela,

¹⁰⁰ Daniel Cornu, *Journalisme et vérité: L'éthique de l'information au défi du changement médiatique* (Genève: Labor et Fides, 2009), 181.

¹⁰¹ Agosti Xaho Atharratzen sortu zen 1811n, eta Baionan hil 1858an. (Michelena 1960; Bidart 1997; Zubillaga d.g.)

¹⁰² Beñat Oihartzabal, «Euskarazko kazetaritzaren lehen entseia: A. Chahoren Euskal Herriko Gaseta (1848)», in *Patxi Altunari omenaldia. Mundaiz. 5* (Donostia: Mundaiz, 1990), 191–207; Fermin Arkotxa, «150e anniversaire de l'Uscal-Herrico Gaset», *Lapurdum III* (1998): 125–154.

edota errepublikazaleak zirela euskararen aurkariak. Xahoren ahalegin horrek erakusten du errepublikazaleak izan zirela euskarazko prentsaren aitzindariak.

Ondoko entseguak denbora gehiago iraun zuen. *Euskal Erria* bi astetik behin agertzen zen aldizkaria sortu zuen José Manterola (1849-1884) idazle eta argitaratzaile donostiarrak¹⁰³ 1880an, Donostian, eta 1918 arte argitaratu zen. Aldizkari literarioa zen, eta euskarak %40eko presentzia zeukan, Javier Diaz Nociren¹⁰⁴ arabera. Aldizkari hartan garai hartako euskal idazle ezagunek parte hartu zuten, hala nola Jean-Baptiste Elizanburuk, Gratien Adéma *Zaldubi*-k, Arturo Campionek, Antton Abadiak eta abarrek.

Abadiarekin harremana bazuen, eta Abadiak Ipar Euskal Herrian antolatu zituen Lore Jokoen gisakoak antolatu zituen Donostian, hala nola «Euskarazko Itz-Jostaldien Batzarra». Antton Abadiak¹⁰⁵, euskal literatura eta poesia bultzatzeko asmoz, Euskal Lore Jokoa antolatu zituen 1853an Urruñan, eta geroztik hainbat urtez segidan antolatu zituzten. Abadia (1810-1897) irlandarra zen sortzez, baina aita zuberotarra zuen. Zientzialari izan zen, baina baita euskal kulturaren sustatzaile. Beste eskualde batzuetan antolatzen ziren gisako Lore Jokoeekin, euskal literaturari hauspo handia eman zion XIX. mendeko bigarren erdialdean. Handik lekora, Hego Euskal Herriko hainbat herritan ere antolatu zituzten gisa hartako literatura lehiaketak. Garai hartan sortu ziren aldizkari eta testu literarioen zabalkundearen eragin handia izan zuten Lore Jokoeak, eta handik urte batzuetara agertu zen *Eskualduna* astekaria ere tesuinguru hartan kokatu behar da.

1883an, *Bai Jauna Bai* izeneko astekari literario elebiduna sortu zuen Serafin Barojak, Iruñean. Baina urte bat baizik ez zuen iraun. Xahoren ahaleginetik landa agertu zen euskara hutsezko lehen astekaria Los Angelesen argitaratu zen, nafar-lapurteraz idatzirik: *Eskualdun Gazeta* 1885eko eguberri bezperan agertu zen, eta beste bi zenbaki agertu ondoan desagertu zen, 1886ko urtarrilaren 16an. Demokraten ildoko astekari harekin, itsasoz bestalde joan behar dugu, beraz, euskarazko astekarien lehenbiziko aleen bila. Ez dugu aipatu urte batzuk lehenago Buenos Airesen sortu zen *Laurac Bat*, euskarari leku sinbolikoa baizik ez baitzion eskaintzen.

Euskal Herrira itzuliz, berriz ere Ipar Euskal Herrian zeuden euskarazko kazetaritzaren erroak. 1887an sortu zen Baionan *Eskualduna* astekaria, euska-

¹⁰³ Juan San Martín, «Jose Manterola, egile eta eragile», *Euskera* (1984): 443–448.

¹⁰⁴ Diaz Noci, *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda (1834-1959)*.

¹⁰⁵ Patri Urkizu, *Anton Abbadia* (Bilbao: Bilboko Udala-Ayuntamiento de Bilbao, 2002).

razko astekariaren aitzindariatza jo izan dena, beti, nahiz eta ezin den erran euskaraz hutsez idatzia zelakorik. Ez gara hemen hasiko euskararen lekua chune-koetan neurtzen, garai batetik bestera aski aldakorra izan baitzen; baina erran daitekeena da artikulua nagusiak eta inportanteenak eta baita herrietako be-riak ere euskaraz idatziak izaten zirela, ia beti. Denbora aitzina joan ahala, euskara nagusitu zen, aldizkariaren zati handiena euskaraz zuen.

Geroago agertu ziren aldizkariak Hego Euskal Herrikoak ziren, baina gehienek leku eskasa eskaintzen zioten euskarari. Euzko Alderdi Jeltzaleak bultzaturik, *Baserritarra* eta *Bizkaitarra* astekariak agertu ziren 1893an, baina euskaraz %20tik beherako presentzia zuen¹⁰⁶. Urte berean, Amerikako Estatu Batuetan, Jean-Pierre Goitino ainhoarrak *Californiako Eskual Herria* astekaria sortu zuen¹⁰⁷, lapurteraz idatzia, eta osoki euskaraz. Bost urtez atera zen.

Resurreccion Maria Azkue (1864-1951) hizkuntzalari bizkaitarra¹⁰⁸ izan zen euskara hutsezko astekari bat sortu zuen hurrengoa. Lehena, 1897tik 1899ra bitartean atera zuen: *Euskaltzale*. Ondokoa, 1902an agertu zen: *Ibaitzabal*. Eta 1902tik 1903ra argitaratu zuen: *El Correo Vasco*. Handik landa euskarari leku franko ematen zioten beste aldizkari batzuk ere sortu ziren, adibidez *Gipuzkoako Nekazaritza* batetik, eta *Baserritarra* bestetik. Biak Donostian argitaratuak ziren, lehena 1903tik 1907ra eta bigarrena 1904tik 1911ra.

1908an hilabetekari kultural bat agertu zen, *Euskal Esnalea*, ia dena euskaraz. 1931 arte agertu zen. 1909tik 1913 arte, Baionan, «gorrien» astekari bat sortu zen, euskaraz, *Argitzalea*, Joseph Garat Baionako diputatu erradikalak gidaturik. Astekari horrek 1913 arte iraun zuen. Garai hartan, EAJk beste astekari sail bat bultzatu zuen, urte batzuk lehenago bezala: *Bizkaitarra*, *Napartarra* eta *Arabarra*, euskarari lehengoek baino leku handixeagoa eskaintzen ziotenak. *Napartarra* salbu, beste astekariak gelditu zituen 1913an, *Euzkadi* egunkaria sortzeko. Egunkari hark 1936ko gerla lehertu arte iraun zuen. Euskarari lekua ematen bazion ere, nagusiki gazteleraz idatzia zen.

Garai hartan, egunkari eta astekari abertzaleak loratu ziren Espainiaren parte ziren Euskal Herrian eta, bereziki, Katalunian, *La Veu de Catalunya*

¹⁰⁶ Diaz Noci, *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda (1834-1959)*.

¹⁰⁷ Xipri Arbelbide, *Californiako Eskual Herria: Jean-Pierre Goytino* (Bilbo: Euskaltzaindia, 2003).

¹⁰⁸ Jurgi Kintana, *Vizcaytik Bizkaira? R.M. Azkue Euskaltzaindia sortu aitzin (1888-1919)* (Bilbo: BBK eta Euskaltzaindia, 2002).

(1891) eta *Poble Català* (1905), adibidez¹⁰⁹. Okzitaniak ere izan zuen bere hizkuntzako prentsa¹¹⁰, horietan lehenbizikoetarikoa *Lou Bouil-abaiïso* astekaria, 1841tik 1846ra argitaratu zena. Britainian ere izan zen antzeko mugimendurik, XIX. mendearen bigarren erdialdean. Bereziki, *Kroaz ar Vretoned* aldizkaria¹¹¹ izan zen bretoierazko ezagunena, 1898tik 1920ra bitartean argitaratu zena. Lehenbizikoa, aldiz, *Feiz ha Breiz* izan zen¹¹², aldizkari giristinoa, 1865etik 1884era argitaratu zena lehenik, eta 1899tik 1944ra gero. Hots, aldizkari hori *Eskualduna* baino anitzez lehenago agertu zen.

Ez ditugu euskarazko astekari guzti-guztiak aipatu, baina nagusiak eta inportanteenak aipatu ditugu. Horiei gehitu behar zaizkie, XIX. mendean eta XX. mende hasieran agertzen ziren urtekari edo almanakak. Astekari edo aldizkari gehienek bazuten beren urtekaria, *Eskualduna*-k bazuen berea, adibidez. Baina ez gara urtekarien zerrendatzean luzatuko. Erran daitekeena da astekari eta urtekari horien guztien artean, gehienak politikoak, kulturalak edota erlijiosoak zirela, eta, Joan Mari Torreldaik¹¹³ dioen bezala, orduko kazetaritza ez zela, «informazioari bertatik bertara lotua».

Laburbilduz, euskarazko prentsa idatzia pixkanaka garatu zen. Ez zen lehenbiziko ahaleginean sortu. Halaber, erroak Ipar Euskal Herrian zituen, eta *Eskualduna* ez bazen guztietan lehena ere, lehenbiziko euskal astekari iraunkorra eta bide erakuslea izan zen. Besterik da kazetaritza gaur egungo gisan egiten den bezala edo, zehazkiago, XIX. mende bukaeran izan zituen aldaketen arabera egiten ote zuen.

2. Kazetaritza eredu berezia

Egoera material eta sozial berriek prentsa aro berri batean sartu zuten, baina aldaketa ez zitekeen hedapenean eta produkzioan bakarrik geldi. Al-

¹⁰⁹ Aubert, «La presse espagnole et son public (1914-1918)», 78.

¹¹⁰ Gai horretaz 1988an egin zuen tesia argitaratu zuten, ikerlaria hil ondoan: Georges Bonifassi, *La presse régionale de Provence en langue d'Oc: des origines à 1914* (Paris: Presses de l'université de Paris-Sorbonne, 2003).

¹¹¹ Gérard Cornillet, «“Kroaz ar Vretoned” (1898-1920), son histoire et ses auteurs. Index analytique des articles, poèmes, pièces et autres publiés dans ce journal» (Thèse de doctorat, Rennes 2, 1990).

¹¹² Cédric Choplin, «La représentation des peuples exotiques et des missions dans Feiz ha Breiz (1865-1884)» (doktorego-tesia, zuz. Gwendal Denis, Université de Haute-Bretagne, 2009).

¹¹³ Joan Mari Torreldaik, *Euskal kultura gaur. Liburuaren mundua* (s.l: Jakin, 1997), 105.

daketak edukietan ere gertatu ziren, kazetaritza lana bera garatu eta profesionalizatu baitzen. *Eskualduna* aldaketa horien garaian agertu zen, nahiz eta horrek ez duen erran nahi aldaketa haiek bere egin zituela. Atal honetan ikusiko dugu zein izan ziren aldaketa orokorrak, eta nolako eragina izan zuten *Eskualduna* astekarian. Aldaketak, aurkezpenaren edo estetikaren ingurukoak izan ziren, batetik. Bestetik, artikulua osatzeko eta egituratzeko moduak ere berritu ziren. Baina horiek kazetaritza profesionalean sentitu ziren, eta ikusiko dugunez, *Eskualduna* astekariaren erredakzio taldea amateurra zen, izan zituen zuzendariak ere ez baitziren kazetari, ofizioz. Bide batez, astekaria nola administratua zen ere aipatuko dugu, eta azkenik, kazetaritza eredu berri haien erdian, *Eskualduna* astekariaren eredu zein zen zehaztuko dugu.

a) Aurkezpen modu berrietatik urrun

XIX. mendearen bigarren erdian eredu berri bat garatu zen Amerikako Estatu Batuetan, eta eredu hark eragina izan zuen European ere, baina *Eskualduna* astekarian ez hainbeste. Gutxi gorabehera orain ezagutzen dugun eredu zen amerikarrek ekarri zutena: egunkariak orri anitz hartu zituzten, kazetariak erreportari lanak egiten zituzten leku batetik bestera joanez, informazioa sailka antolatua zen, tituluak artikulua ideia nagusia laburbiltzen zuten esaldi laburrak ziren eta ez gaia zehaztera mugatzen ziren hitz bakar batekoak edo bizpahiru hitzekoak. Eugène Tavernier-en¹¹⁴ arabera, eredu harekin ez zen beharrezkoa egunkari osoa irakurtzea informazioaren lortzeko. Frantzian titulu eredu hura oraino ez zen sartua, beldurrez eta titulua irakurriz, jendeak ez zuela artikulua irakurtzeko beharrik sentituko¹¹⁵.

Izenburuaren arloan dago *Eskualduna* eredu berri hartarik urrun egon zelako adibide bat. Astekari haren izenburuek ez zuten artikulua gaia laburbiltzen, edo ia inoiz ez. Gehienetan, artikulua gaia azaltzen zuten; edo gaia ez bazen, izenburu biziki orokorrak, erakartzeko eginak (erakargarri izan edo ez). Adibidez, nazioarteko berriak, gehien-gehienetan herrialdearen izenarekin tituluak ziren, adibidez, Ingalaterrako berri bat baldin bazen, «Angleter-

¹¹⁴ Eugène Tavernier, *Du Journalisme, son histoire, son rôle politique et religieux* (Paris: H. Oudin, 1902), 303.

¹¹⁵ Brin, Charron eta Bonville, *Nature et transformation du journalisme: théorie et recherches empiriques*, 109.

rratik». Artikulua irakurri gabe ezin zitekeen jakin zein zen artikuluairen mezu nagusia. Baina beharbada horrek ez zuen hainbeste inporta. Alabaina, astekariak 50 bat zentimetroko luzerako¹¹⁶ lau orri baizik ez zituen, eta beraz ez zen denbora anitz behar osoki irakurtzeko. Gaur egun, orrialde anitz dituen egunkari bat irakurtzen denean, denbora anitz behar litzateke artikulua guztien irakurtzeko, beraz, nahi ala ez, izenburuak funtsezko garrantzia du, irakurlea erakartzeko edo, gutxienez, artikulua irakurri ez duenak ideia nagusia ukan dezan, titulua irakurritz bakarrik.

Eredu amerikar hura Europan ere sartzen hasi zen. Europan ere, erreportaria bihurtu zen kazetari eredugarri. Gertakariak aipatzea zen prentsak egin behar zuena, hark zuen arrakasta, eta erreportariak gertakariak ziren lekura joaten ziren, gero irakurleei haren berri kontatzeko. Argitalpenak gero eta handiagoak ziren eta, Géraldine Muhlmann¹¹⁷ dioen bezala, 1880ko hamarkadako mendebaldeko herrialde demokratikoetan kazetaritza modernoa sortu zen.

Espainia ere izan daiteke horren adibide. Amerikar ereduaren sartzen hasi zen: egunkariak gero eta orrialde gehiago zituzten, gero eta ale gehiagotan inprimatzen zituzten eta informazioaren antolaketa bera ere aldatu zen. Ordu arte, informazioa era bertikalean ematen zuten, baina Espainian, amerikarren ereduari jarraiki, egitura horizontala hartu zuten egunkariak, hala nola tituluak hainbat zutaberen zabaltasunean egiten zituzten eta artikulua ere zutabekara antolatzen zituzten¹¹⁸.

Aldaketa haiek ere ez zuten inolako eraginik izan *Eskualduna* astekarian. Ipar Euskal Herriko astekari hark lehengo eredu bertikalarekin jarraitu zuen. Hots, ez zen maketa landurik. Astekariaren itxura biziki oinarritzkoa zen. Lehen artikulua lehen orriko ezkerreko zutabearen gainean hasten zen, eta artikulua bat bururatu ondoan, haren jarraipenean hasten zen hurrengo artikulua, zutabe hastapenean, zutabe erdian edo zutabe bukaeran izan. Halaber, artikuluen izenburuek ere zutabe bateko zabalera baizik ez zuten hartzen, ia beti. Maketazioan ez zen lanketa berezirik, beste egunkari anitzetan ez bezala.

¹¹⁶ Formatua aldakorra izaten zen. Hasieran 48 x 34 zentimetrokoa zen. Beste batzuetan orriak handiagoak izan ziren, edo txikiagoak. Paperaren prezioak eragina izan zuen orrien zabalaren aldaketetan.

¹¹⁷ Géraldine Muhlmann, *Une histoire politique du journalisme (XIXe-XXe siècle)* (Paris: Presses universitaires de France, 2004).

¹¹⁸ Aubert, «La presse espagnole et son public (1914-1918)», 38.

b) Piramide irauliaren erabilera irregularra

Kazetaritza idazketa berriaren oinarriko arauetariko bat piramide irauliarena¹¹⁹ da. Interesgarria da pixka bat so egitea *Eskualduna* astekariak arau hori errespetatzen zuen ala ez. Piramide irauliaren oinarria da, artikuluan informazio garrantzitsuena hastapenean ezartzea, eta azalpenak gero sartzen joatea. Hots, mezu nagusia lehen esaldian sartzen da, eta ondoko paragrafo eta esaldietan ematen dira testuinguruko elementuak eta gertakariari buruzko gainerako xehetasunak. *Eskualduna*-k oinarri hori errespetatzen ote zuen?

Eskualduna astekariaren kazetaritza eredu goraipatu du Xabier Altzibarrek. «Askoren usteak kolokan ezarri» nahi izan ditu, hala nola astekari horren kazetaritza ereduak ez zuela kazetaritzatik anitz. Altzibarrek dio anitzek uste dutela «euskarazko kazetaritza oso atzeratua izan dela beti, adibidez informazio generoak oso berant heldu zaizkigula, I. mundu-gerlaren ondoren edo». Horren aurka, Altzibarrek erantzun du 1910eko *Eskualduna* irakurritz gero, berrien sailean «berriak huts-hutsik, geroago *Euzkadi*-n edo *Euskaldunon Egunkarian* agertuko zirenen aitzindariak» ageri zirela¹²⁰.

Altzibarrek, hein batez arrazoi du: *Eskualduna*-k berriak ematen zituen, batzuetan iruzkinik gabe. Baina iritziak zituzten artikulua ere maiz agertzen ziren. Javier Diaz Nocik¹²¹ aitortzen du astekari horren «kazetaritza eredu pobre samarra» zela, hala nola «oso ideologikoa, irudi eskasak, erreportaje gutxi». Baina, bereziki, erran daitekeena da piramide irauliaren araua irregularki betetzen zuela. Batzuetan bai, artikulua arras laburretan bereziki, baina luzeagoetan ere, informazioaren antolaketa hori erabiltzen zuen. Baina maiz bazuen informazioa artikulua bukaera aldean emateko joera, eta lehenik testuinguruan luzatzekoa. Edo bestela, gertakaria ipuin bat bezala kontatzeko ohitura zeukan. Hori berretsi ahal izan dugu gerla denboran argitaratutako hainbat eta hainbat artikulutan.

¹¹⁹ Aurélien Leclerc eta Jacques Guay, *L'entreprise de presse et le journaliste* (Sainte-Foy: Presses de l'Université du Québec, 1991), 111; Javier Diaz Noci, *Kazetaritza-idazkuntzarako eskuliburua: informazio-generoak* (Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 1995).

¹²⁰ Xabier Altzibar, «Zer dakarkio Hiriart-Urrutik euskal kazetaritzari?», in Etxeberria, Pilartxo eta Henrike Knörr: *Nerekin yaio nun. Txillardegiri Omenaldia*, Iker 17 (Bilbo: Euskaltzaindia, 2005), 59–82, Sarean: euskaltzaindia.net.

¹²¹ Javier Diaz Noci, «Euskarazko kazetaritza XX. mendearen hastapenean», in *Euskarazko kazetaritza: gogoetak, esperientziak eta analisiak*, arg. Asier Barandiaran (Iruñea: Nafarroako Unibertsitatea, Filosofia eta Letretako Fakultatea, 2007), 75–82.

Dena den, piramide iraulia erabili ala ez, segurtatzen ahal dena da *Eskualduna* pixkanaka gero eta egituratuagoa zela eta eskaintzen zuen informazioa gero eta zabalagoa zela. Irregularitasun horrek erakusten du, bestalde, ez zela talde profesional batek egiten zuen astekaria, eta talde ez profesionala izateak ere esplikatu dezake kazetaritza idazketaren arau zehatzik gabe idaztea.

c) Erredakzio talde amateurra

Kazetaritza profesionala garatzen ari zen XIX. mende bukaeran. Erredakzioek kazetariak berrien segitzera igortzen zituzten, erreportajeen osatzera. Egunkariak ziren, orrialde franko bete behar zen egunero, eta horrek lana eskatzen zuen. *Eskualduna* astekari xumeagoa zen, eta laguntzaile sare bati esker osatzen zen, halako astekaria ez baitzezakeen idazle bakarrak osa. Astekariko arduradunak nor izan ziren jakitea baino zailagoa da asteroko berriemaileak identifikatzea. Erredakzio talde ttipi bat bazen Baionan, eta gainerakoak herrietako berriemaileak ziren, gehienak apaizak, baina baita zenbait irakasle ere¹²².

▪ Lehen belaunaldia

Erredaktore buruaren lana baitezpadakoa izan zen hainbat urtez. Louis Etcheverry diputatugai eta lehenbiziko zuzendariak berak ez zuen, hain segur, gauza handirik eginen, ondoan ez balu laguntzaile handi bat ukan: Arnaud Pochelou hemezortzi urtez ibili zen astekariaren kudeatzen, gerente gisa, 1887tik 1905 arte. Aiherran sortu zen, baina aski laster joan zen Donibane Lohizunera bizitzera. Istripuz, zango-motz bilakatua zen, baina ez omen zen geldirik egoten zen horietarikoa. Politika hurbiletik jarraitzen zuen, eta Lafitteren arabera, «zuri amorratua» zen. Donibane Lohizuneko Herriko Etxean lan egiten zuen, idazkari gisa¹²³. Albert Goyeneche¹²⁴ (1847-1900) mediku eta Donibane Lohizuneko auzapeza *Eskualduna*-ko laguntzailea zen, eta haren bidez¹²⁵ bildu zuen Louis Etcheverryk erredakzio taldera, eta *Eskualduna* ku-

¹²² Borda, «Le journal «Eskualduna» et la guerre de 1914-1918», 25.

¹²³ Piarres Lafitte, «Sarrera», in Hiriart-Urruty, Jean: *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon!*, arg. Piarres Lafitte (Jakín, 1971), 26.

¹²⁴ «Albert Goyeneche», *Eskualduna*, 1900ko urtarrilaren 26a.

¹²⁵ Xarriton, «Eskualduna-ren mendeurrena Baionan».

deatzen hasi zen. Donibane Lohizunetik Baionarako bidea trenez egiten zuen. Baina, halaber, gutunez ere komunikatzen zuen astekariko zuzendariarekin¹²⁶.

Horrela jakin ahal izan da zein ziren astekarian parte hartzen zutenak (zeinek idazten zuen eta zeinek ez zehazten duen informaziorik ez dago). Lafittek deiturak eman zituen, Xarritonek zenbait xehetasun gehiago eman zuen, baina bakoitza nor zen ongi identifikatzeko bilaketa sakonagoak egin behar izan ditugu, besteak beste Euskaltzaleen Biltzarreko bilera aktak¹²⁷ lagungarriak izan zaizkigu, garai hartan giro euskaltzalean biltzen zirenen izenak biltzeko, *Eskualduna*-ko laguntzaile anitz hango kideen zerrendetan agertu baitziren. Bestalde, hainbat kasutan, aipatutako pertsonen sorturtea zehazteko, Pirinio Atlantikoetako artxiboko estatu zibileko aktak kontsultatu ditugu. Parte-hartzaile anitz apaizak izanez, Baionako apezpikutegiko artxiboa eta Daranatz¹²⁸ liburua begiratu ditugu haien ibilbidea osatzeko.

Alde batetik baziren, Jean-Baptiste Daranatz (1869-1937) ezpeletarra eta Baionako apezpikuaren idazkari izan zena eta Curutchet¹²⁹ eta Laurent Hirigoyen¹³⁰ (1859-1935) apaiz eta irakasleak. Bestetik baziren Mixel Elizanburu *Anai Innocentius* (1826-1895)¹³¹ eta Arnaud Agirre *Anai Juvenal* (1850-1932)¹³², biak heletarrak, fraideak eta bata bestearen ondotik Hazparneko lanbide ikastetxeko zuzendari izan zirenak. Beste apaiz andana bat ere ibili zen astekarian parte hartzen, hala nola Laurent Jaret (1855-1911) Hazparneko misiolaria¹³³, Berho¹³⁴, Pierre Bidart *Oxkax* (1847-1911), Donazaharrekoa,

¹²⁶ Piarres Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque», *Gure Herria* 43-6 (1971ko abendua): 321–338.

¹²⁷ *Euskaltzaleen-Biltzarra: 1912garreneko Bil-Aldia egina 28ean Jaun Georges Lacombe buru-lehen*. (Paris: Honoré Champion, 1913); *Congrès basque (Eskual-Zaleen Biltzarra): tenu dans la ville d'Irun le 29 septembre 1904 sous la présidence de Don Arturo Campion, ancien député de la Navarre*. (Baiona: A. Lamaignère, 1905).

¹²⁸ Jean-Baptiste Daranatz, *L'Eglise de Bayonne* (Baiona: Lasserre, 1924).

¹²⁹ Garai hartako apaizen zerrenda ikusiz, Jean Curutchet baizik ez daiteke izan, 1846an Hendaian sortua eta 1907an hila.

¹³⁰ «Laurent Hirigoyen», *Eskualduna*, 1935eko uztailaren 26a.

¹³¹ Luis Villasante, *Historia de la literatura vasca* (Bilbao: Editorial Sendo, 1961), 181.

¹³² Piarres Xarriton, «San Josep lanbide ikastetxea - 30 urte», *Herria*, 1990eko maiatzaren 31a.

¹³³ Jean-Pierre Arbelbide (1841-1905) kalonjeak zuzendutako *Hazparneko kalbarioa eta Kantika eskuarak bere aireekin* kantika bilduma osatu zuen. Xipri Arbelbide, *Janpierre Arbelbide: 1841-1905* (Donostia: Egan, 2005), 66.

¹³⁴ Bi Berho aurkitu ditugu: bata makearra eta Hazparneko misionestegian ibilia, Jean-Pierre Arbilbidek Aita Garat Hazparneko misionestegiaren sortzaileari buruz idatzitako atalean ageri denaren arabera dugu. 1846an sartu bide zen Hazparneko misionestegian. Jean-Pierre

Ibarrolako erretorea eta bertsolaria, Jean Ithurry (1845-1896) larresoroarra, gramatikaria¹³⁵ eta *Napoleon* pastoralaren egilea, Gaston Larre (1853-1936) arrangoiztarra, Larresoroko apaiz-eskolako irakasle eta Miarritzeko Santa Eugenia eliza eraikiarazi zuena¹³⁶, Dominique Giron (1859-1928) Bidarten sortua eta Heletako bikario, Liginagako eta Ainhoako apaiz izana, Dolhagaray¹³⁷, Jean Oihenart (1862-1932) sohütarra, azken urteetan Muskildin apaiz egona eta garai batez Saint Pierre eta Miquelonon egona, Janbattitt Etcheberry (1806-1898) Donaixti-Ibarren sortua, Uztaritzeko serorategiko omonier egona 1843tik eta *Eskualdun laborarien adiskidea* euskarazko lehenbiziko almanakaren sortzailea¹³⁸. Jean Etcheverry Kanboko bikario izan zenak anitz parte hartu zuen.

Elizgizon horiez gain, beste zenbait laiko ibili ziren astekarian, hala nola Ainhoan sortu eta Ezpeletan hazi zen Jean Duvoisin¹³⁹ (1810-1891) kapitaina eta Biblia osoaren itzultzailea, Gustave Berdeco Lore Jokoetan parte hartu izan zuen idazle eta bertso egile garruztarra, Auguste Fourcade idazlea, Etchandy Atharratzeko medikua, Charles Minjonnet (1854-1910) astekariaren jabe eta buruzagietariko bat, urte anitzetan Baigorriko kontseilari nagusi izan zena eta Charles Harispe diputatuaren iloba, Léon Hiriart (1829-1915) Baionako liburutegiko artxiboaren arduradun eta idazlea¹⁴⁰, Amédée de Laborde-Nogués (1823-1910) baionarra eta Uztaritzeko auzapez, kontseilari na-

Arbelbide, *Erlisioena: eskual-herriari dohazkon egariak beharrenak* (Lille: Jaun Desclée De Brouwer, 1892), sarean: armiarma.com. Beste aukera da Bertrand Berho izatea, garai hartako apaizen artean Berho bakarra hori zelako. 1827an sortu zen Irisarrin, eta 1904ean hil zen. Mauleko bikario eta Iholdiko erretore ibili zen. *Eskualduna*-k artikulu luzea egin zuen Bertrand Berhoren heriotzaz 1904ko apirilaren 22an, aipatu gabe astekarian parte hartu zuen ala ez.

¹³⁵ *Grammaire Basque : dialecte labourdin* liburua argitaratu zuen 1895ean.

¹³⁶ Lafittek G. Larre jarri zuen bere zerrendan. Hiriart-Urrutik Gaston Larre aipatu zuen Lafittek aipatu zuen gutun batean. Gainera, izena G. hizkiarekin hasten zuen garai hartako beste Larre deituradun apaizik ez dugu aurkitu. Hortik ondoriozta dezakegu Gaston Larre zela *Eskualduna*-n parte hartzen zuena.

¹³⁷ Garai hartako apaizen zerrenda begiraturik, izan daiteke Bernard Dolhagaray (1847-1918), Senperen sortua eta Donazaharreko apaiz, Kanboko bikario eta kalonje izana. Izan daiteke ere Léon Dolhagaray (1848-1921), hau ere senpertarra, Mendikotako eta Behobiako apaiz izana.

¹³⁸ Piarres Lafitte, *Euskal literaturaz*, [lehen edizioa: 1934]. (Donostia: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia, 1990).

¹³⁹ Leku gehienetan Jean Duvoisin agertzen da, baina Jean-Pierre Duvoisin edo Jean-Baptiste Duvoisin izenez ere deitua izan zen. Hiriart-Urrutik Manex Duvoisin izendatzen zuen.

¹⁴⁰ Léon Hiriart *Eskualduna*-rekin lotzen duen aipu argirik ez dugu aurkitu, baina Lafittek aipatzen zuen Hiriart pertsona hori dela segurta daiteke, ikusiz garai hartako mugimenduetan, Eskualtzaleen Biltzarrean bereziki, deitura hori zuen pertsona bakarra zela.

gusi eta diputatua, ofizioz abokatua, Hazparneko Hyppolyte Ritou notarioa 1866an sortua eta 1905ean ordu arte lagun zuen Pierre Broussain auzapezaren kontra kontseilari nagusi izateko aurkeztu zena¹⁴¹, Léon Cabillon baigorriarra eta arrandegiko nagusia, Alexandre Mendiboure 1858an Saran sortua baina urte gehienez Baigorriin mediku gisa egona, Sarako Augustin Etcheverry (1849-1890) zapataria, Antton Abadiak antolatu koplak lehiaketetan hainbat aldiz parte hartu eta 1869an lehen saria irabazi zuena¹⁴², edota Emile Debibié Donibane Lohizuneko auzapez-orde eta ofizioz saleroslea¹⁴³.

Horiatarik batzuk 1901erako hilak ziren, hala nola Ithurry, Duvoisin, Goyeneche, Berdeco eta d'Etchandy. Baina beste batzuk ere baziren ordurako hilak ziren laguntzaileen artean, hain zuzen Louis Etcheverryk artikulu batean izendatu¹⁴⁴ zituenak: Bertrand Beltzagi¹⁴⁵ Donibane Garaziko apaiz nagusia, Alphonse Dutey (1845-1891) Lekunberrikoa baina Perun sortua eta Garaziko kantonamenduko kontseilari nagusia, Gustave Diriar Donapaleuko notarioa, Jules d'Apat¹⁴⁶ (1824-1890) Duzunaritzeko Apat jauregikoa, 1870eko gerlan parte hartu zuen koronela eta Garaziko sindikoa, eta Charles Harispe (1817-1896) baigorriarra, Louis Etcheverry aitzin diputatu izan zena eta Harispe marexalaren iloba.

Hori zen *Eskualduna*-ko lehen belaunaldia. Baina laguntzaile bat bereziki aipatu behar da: Manex Hiriart-Urruti. Geroago ere aipatuko dugu, zuzendari izan baitzen. Baina zuzendari izan bitartean ere, haren lekua funtsezkoa izan

¹⁴¹ *Eskualduna* astekariak Broussain sostengatu zuen. Hala ere ez zuen sobera gogor kritikatu Ritou notarioa. Ikus 1905eko irailaren 29ko *Eskualduna* astekariko «Hazparne» artikulua.

¹⁴² Antoine Abbadié, *Anton Abbadiaren koplarien guduak: Bertso eta aire zenbaiten bilduma 1851-1897* (Bilbao, Donostia: Euskaltzaindia, Eusko Ikaskuntza, 1997), Sarean: eusko-ikaskuntza.org.

¹⁴³ Lafittek Devivier deitura jarri zuen, baina Eskualtzaleen Biltzarreko kideen zerrendari fidatuz gero, itxura gehiago du Emile Debibié izateak, are gehiago ikusiz Donibane Lohizuneko auzapez Albert Goyeneche eta hango grefier Arnaud Pochelou ere *Eskualduna*-ko kide zirela.

¹⁴⁴ Louis Etcheverry, «Changement de mains», *Eskualduna*, 1901ko uztailaren 19a.

¹⁴⁵ Etcheverryk Belsaguy idatzi zuen, baina ortografia horrekin ez dugu nehor aurkitu, aldiz, garai hartakoen artean agertu zaiguna, Beltzagi da: Xipri Arbelbide, *Jean Pierre Arbelbide (1841-1905)* (Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia, 2005). Halaber, Alphonse Duteyren ehorzketei buruzko kronikan predikua eman zuena Donibane Garaziko apaiz nagusi «Belsaguy» zela idatzi zuten, 1891ko abuztuaren 28an.

¹⁴⁶ Ez da nahasi behar Aingeru Irigaraiek Apat-Etxebarne gisa izenpetzen zuen pertsonarekin. Aingeru Irigarai 1899an sortu zen. Hau aldiz, 1901 baino lehen hil zen. Etcheverryk Apat baizik ez zuen idatzi, baina itxura guztien arabera Jules d'Apatez ari zen, Duzunaritzeko jaun handi bat zelako eta *Eskualduna*-k orri oso bat eskaini zielako haren ehorzketei: P.B., «Morde d'Apat», *Eskualduna*, 1890ko urtarrilaren 17a.

zen, eta ezin dugu erredakzioaren funtzionamendua eta osatzea aipatu, Hiriart-Urruti *Eskualduna* astekarian sartzea esplikatu gabe.

▪ Bigarren belaunaldia

Louis Etcheverry baldin bazen ere *Eskualduna* astekariko zuzendari eta jabe, ez zen dena haren esku. Funtsean, erredaktore buru lanak beste batzuen esku ziren. Eta erredaktore burua ere ez zegoen bakarrik, laguntzaile sare bat bazuelako berekin. Laguntzaile horietarik bat Jean Etcheverry Kanboko bikarioa zen. Baina bakarrik ez zen denetara heltzen, eta Manex Hiriart-Urrutiri laguntza galdegin zion, 1891ko martxo erdialdean¹⁴⁷. Hiriart-Urruti oraino gaztea zen, bere 32 urterekin, baina Larresoroko apaiz eskolako irakaslearen gaitasuna ezagun zuen Kanboko bikarioak.

Louis Etcheverryri berari ere gustatu zitzaion Hiriart-Urrutiren luma. Nahiz eta izenpetu gabeko artikulua idazten zituen, astekariko zuzendariak bazekien nolakoak idazten zituen, eta hasi eta berehala, martxoaren 26an, *Eskualduna*-ko erredakzio taldean sartzeko proposamena egin zion. Hiriart-Urrutik zenbait aldiz idazten zuen *La Semaine de Bayonne* astekarian, frantsesez, baina nahiago zuela euskaraz eta euskaldunentzat idatzi ihardetsi zion euskal astekariko zuzendariari, aldi berean astekariarentzako hainbat aholku eman¹⁴⁸. Gisa hartan, erredakzio taldean sartu zen.

Hiriart-Urrutik laguntzaile gehiago bildu zuen talde hartara¹⁴⁹. Erredaktore berriak bilatzeari garrantzia eman zion. Bereziki zuberotarrak ez izatea zen haren pena eragiten zuena. Haiengana joateko beharra sentitu zuen. Gisa hartan, zuberotar multzo bat bildu zuen bere taldera, hala nola Jean-Baptiste Constantin (1847-1922) *Joanes Garaztarra* Santa-Graziko irakasle eta idazlea, haren seme Albert Constantin Atharratzeko medikua, Justin de Menditte Atharratzeko erretorea, pastoral idazle eta *Eskualduna*-n zenbait bertso argitaratu zituen, Jean-Pierre Chorho Espil¹⁵⁰ zalgiztarra (1884-1968), Garindaineko erretore egona eta Clément Armagnague (1870-1924), sortzez Sarrikotapekoa eta Ainharbeko erretorea. Idazle horiek produktiboak izan ziren, *Eskualduna* astekarian Zuberoako berri anitz argitaratu baitzen handik landa.

¹⁴⁷ Lafitte, «Sarrera», 29.

¹⁴⁸ Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque».

¹⁴⁹ Lafitte, «Sarrera», 34–35; Amelia Hernández Mata, *Piarres Lafitteren ekinzabideak (1920-1944): kultura jasoko euskaltzeleen sarearen baitan* (Bilbo: Euskaltzaindia, 2007), 57.

¹⁵⁰ Espil izenez ezaguna bazen ere, hori amaren deitura zuen, eta etxearen izena. G.E., «Espil jaun apheza», *Herria*, 1968ko azaroaren 21a.

Baxenabarre eta Lapurdiko laguntzaileak ere bildu zituen Hiriart-Urrutik, hala nola Michel Iriart baigorriarra (1862-1929), Larresoroko irakasle, Gabadiko, Aldudeko eta Uztaritzeko¹⁵¹ apaiz eta azkenik kalonje izandakoa eta astekarian anitz parte hartu zuena, Julien Heguy aihertarra (1860-1930), Santa Grazin, Beskoitzen eta Arrokiagan apaiz izana¹⁵², Michel Gombault Lekunberriko erretorea, Sauveur Etchegaray¹⁵³, Bidegaray¹⁵⁴, Jean Etxepare medikua, Pierre Harispe apaiz izana eta apaizgoa utzi zuena, Martin Landerretxe duzunariztarra (1842-1930), apaiz, idazle eta Eskualtzaleen Biltzarraren sortzaileetarikoa, Georges Lacombe sortzez Orthezekoa (1879-1947), idazle, hizkuntzalari eta Eskualtzaleen Biltzarreko buru izandakoa, Arnaud Abbadie (1843-1916) kalonjea¹⁵⁵, sortzez Bithirinakoa, eta astekarian maiz idatzi zuena («Laborarier» saila bereziki), Blaise Adéma, Dominique Mocoçain (1859-1914), Irulegikoa, Baigorriko bikario izan zena, eta Dolhagaray apaiza, besteak beste. 1910etik landa, oraino beste belaunaldi bat erakarri zuen: Pierre Broussain (1859-1920)¹⁵⁶ hazpandar medikua, herri hartako auzapez izan zena eta Euskaltzaindiaren sortzaileetarikoa, Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde, Jules Moulrier *Oxobi* eta Jean Barbier (1875-1931) Donibane Garazin sortu zen apaiz eta idazlea.

Ondoko taulan eginen dugu laguntzaile horien guztiaren zerrendaren sintesia:

¹⁵¹ Piarres Lafitte, «Iriart kalonjea», *Eskualduna*, 1929ko apirilaren 26a.

¹⁵² Piarres Lafitte, *Julien Hégy apheza* (Baiona: Imprimerie La Presse, 1930).

¹⁵³ Apaiza izatekotan, Sauveur Etchegaray (1879-1955) hazpandarra izan daiteke, Geterian, Hendaian eta Saran bikario egona eta Donaixtiko erretore, besteak beste. Halaber, Saran egon zenean, Blaise Adéma zen hango erretore, eta horren bidez egin daiteke lotura Sauveur Etchegarayren eta *Eskualduna*-ren artean.

¹⁵⁴ François Bidegaray (1877-1924) Donibane Garazin sortua izan daiteke, Hazparneko misiolari, Mauleko bikario eta Jatsuko (Garazi) erretore izana.

¹⁵⁵ Kepa Altonaga, arg., *Arnaut Abadiaren zoo ilogikoa* (Iruñea: Pamiela, 2011), 12–22.

¹⁵⁶ Pierre Broussain-ek *Eskualduna*-n izan zuen parte hartzeaz: Pierre Charriton, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)* (Bordeaux: CNRS, 1985), 21.

Irudia 5. *Eskualduna*-ko idazleen edo laguntzaileen zerrenda, 1914 baino lehenagokoa

Eskualduna-ko kideen zerrenda			
Nor	Sorterria, sorturtea, herio urtea	Ofizioa	Lantokia(k)
Abbadie, Arnaud	Bithirina (1843-1916)	Apez	
Adéma, Blaise	Senpere (1861-1936)	Apez	Uztaritze eta Baiona
Aguirre, Arnaud Anai Juvenal	Heleta (1850-1932)	Fraide eta ikastetxe zuzendari	Hazparne
Apat (d'), Jules	Duzunaritze (1824-1890)	koronel eta sindiko	Duzunaritze
Armagnague, Clément	Sarrikotapea (1870-1924)	Apez	Ainharbe
Barbier, Jean	Donibane Garazi (1875-1931)	Apez	
Beltzagi, Bertrand	Donibane Lohizune (1821-1892)	Apez	Donibane Garazi
Berdeco, Gustave	Garruze		
Berho		Apez	
Bidart, Pierre Oskax		Apez	Ibarrola
Bidegaray			
Broussain, Pierre	Hazparne (1859-1920)	Mediku eta politikari	Hazparne
Cabillon, Léon	Baigorri	Arrandegiko jabe	
Chorho Espil, Jean-Pierre	Zalgize (1884-1968)	Apez	
Constantin, Albert	Atharratze	Mediku	

Nor	Sorterria, sorturtea, herio urtea	Ofizioa	Lantokia(k)
Constantin, Jean-Baptiste	Santa-Grazi (1847-1922)	Irakasle	Santa-Grazi
Curutchet		Apez eta irakasle	
Daranatz, Jean-Baptiste	Ezpeleta (1869-1937)	Apez	Baiona
De Menditte, Justin	Mendikota (1867-1922)	Apez eta idazle	Barkoxe, Atharratze, Muskildi
Debibié, Emile		Salerosle eta politikari	Donibane Lohizune
Diriart, Gustave		Notario	Donapaleu
Dolhagaray		Apez	
Dolhagaray		Apez	
Dutey, Alphonse	Lekunberri (1845-1891)	Politikari	Donibane Garazi
Duvoisin, Jean	Ainhua (1810-1891)	Kapitain, guarda	Ziburu
Elizalde, Jean	Azkaine (1883-1961)	Apez	
Elizanburu, Mixel Anai Innocentius	Heleta (1826-1895)	Fraide eta ikastetxe zuzendari	Hazparne
Etchandy		Mediku	Atharratze
Etcheberry, Janbattitt	Donaixti-Ibarre (1806-1898)	Apez eta omonier	Uztaritze
Etchegaray, Sauveur	Hazparne (1879)	Apez	
Etchepare, Jean	Lekorne (1877-1935)	Mediku	Aldude
Etcheverry		Apez	
Etcheverry, Augustin	Sara (1849-1890)	Zapatari	Sara

Nor	Sorterria, sorturtea, herio urtea	Ofizioa	Lantokia(k)
Etcheverry, Jean	Senpere (1855-1909)	Bikario	Kanbo, Martxueta
Etcheverry, Louis	Donazarre (1887-1901)	Notario eta politikari	Donazarre
Fourcade, Auguste	Baiona		
Giron, Dominique	Bidarte (1859-1922)	Apez	Heleta, Liginaga, Ainhoa
Gombault, Michel	Baigorri (1864-)	Apez	Larrañe, Aldude, Maule, Donazarre, Arberatze, Lekunberri
Goyenetche, Albert	Donibane Lohizune (1847-1900)	Mediku eta auzapez	Donibane Lohizune
Harispe, Charles	Baigorri (1817-1896)	Politikari	Baigorri
Harispe, Pierre	Donibane Lohizune (1854-1925)	Apez eta apaiz ohi	
Heguy, Julien	Aiherra (1860-1930)	Apez	Santa-Grazi, Beskoitze eta Arrokiaga
Hiriart, Léon	Baiona (1829-1915)	Liburutegiko arduradun	Baiona
Hiriart-Urruti, Manex	Hazparne (1859-1915)	Apez	Baiona
Iriart, Michel	Baigorri (1862-1929)	Irakasle eta apaiz	Larresoro, Gabadi, Aldude eta Uztaritze
Hirigoyen, Laurent	Uztaritze (1859-1935)	Apez eta irakasle	

Nor	Sorterria, sorturtea, herio urtea	Ofizioa	Lantokia(k)
Ithurry, Jean	Larresoro (1845-1896)	Apez eta hizkuntzalari	Sara
Jaret, Laurent	Kanbo (1855-1911)	Apez	Donazarre, Hazparne
Laborde-Nogués (de), Amédée	Baiona (1823-1910)	Abokatu eta politikari	Uztaritze
Lacombe, Georges	Ortheze (1879-1947)	Hizkuntzalari	
Landerretche, Martin	Duzunaritze (1842-1930)	Apez	Oragarre, Getaria
Larre, Gaston	Arrangoitze (1853-1936)	Apez eta irakasle	Miarritze
Mendiboure, Alexandre	Sara (1858-1916)	Mediku	Baigorri
Minjonnet, Charles	Baigorri (1854-1910)	Politikari	Baigorri
Mocoçain, Dominique	Irulegi (1859-1914)	Apez	Irulegi eta Baigorri
Moulier, Jules Oxobi	Bidarrai (1888-1958)	Apez	
Oihenart, Jean		Apez	
Pochelou, Arnaud	Aiherra	Udaleko grefier	Donibane Lohizune
Ritou, Hyppolyte	Hazparne (1866-)	Notario eta politikari	Hazparne
Saint-Pierre, Jean	Milafranga (1884-1951)	Apez	

Gertatzen da, zerrenda horretako idazleatarik batzuek baizik ez zituztela beren artikuluak izenpetzen. Berriak beren lekutik igortzen zituzten, zerbait kontatzeko

zutenean; maiz artikuluko laburrak ziren. Horrek garbi erakusten du kazetaritza ez zela haien eginbidea, eta beraz, erredakzio talde amateurra zuela *Eskualduna*-k.

Baina amateurra izanik ere, Hiriart-Urrutik irizpide garbiak ezarri nahi izan zituen. Eta horretan ez zuen beti bat egiten erredaktore buruarekin, hala nola Arnaud Pochelouekin. Pochelouk eskuratzen zituen artikulua, eta hark erabakitzen zuen zein argitaratu, zein ez, zein gibelatu, eta berdin, hark zuzentzen eta aldatzen zituen, beharrez, artikulua. Hura zen argitaratzen zenaren erantzule, baina Hiriart-Urrutiri ez zitzaizkion hainbeste gustatzen haren lanak, Piarres Lafittek azaldu zuenaren arabera: «astekarian erdara sobera kausitzen zuen, erreklama sobera; ez ziren sofri galarrotsak edo zezen-lasterrak aipa zezazten; ez zuen nahi ere besta-buruetako pilota-partidarik aintzinetik aipatzea, fededunak ez zirelakoan josteta horien gatik herriko bezperetarik zeharkatu behar»¹⁵⁷. Hots, Hiriart-Urrutik, oraino apaiz gazte zela, seriosotasunaren eta diziplina giristinoaren berme gisa jokatzeko zuen. Geroagoko haren artikuluetan ongi ageri zen zein zorrotza zen, baina zorrotzasun hori gazte-gazterik zekarrela erakustera eman zuen *Eskualduna*-n parte hartzen hasi zenetik, Lafitteren arabera.

Irudia 6. *Eskualduna*-ko idazleen sorterriak.

¹⁵⁷ Lafitte, «Sarrera», 32.

Hiriart-Urrutiren gain izan zen idazle haien guztien artikuluen zuzentzea, eta beharrez aldatzea. Hots, ez zen idaztera mugatzen, nahiz eta astekariaren zati handi bat hark idazten zuen¹⁵⁸. Hark akuilatzen zituen idazleak berrien idaztera, hark hautatzen zituen berriak, hura joaten zen saltzaileengana, hark zituen harremanak inprimategiarekin, hura arduratzen zen astekariak urtero argitaratzen zuen almanakaz. Altzibarrek dioen bezala, «kazeta osoa bere gain zuen».

d) Zuzendari, baina ez kazetari

Erredaktoreak ez baziren ere profesionalak, erredaktore buru eta zuzendari lanak egiten zituztenak bazituzten. Koordinatze lan hori ere ez zen profesiona-
nala, ordea. Zuzendari horien eguneroko lana beste bat zen, politikariak edota elizgizonak ziren. Ez da beti argi nor izan zen *Eskualduna*-ko zuzendari eta noiz arte. Are gehiago, zuzendari zerrenda ez da beti zuzen eman. Hainbat huts agertu dira batzuen eta besteen lanetan. Nahiz eta batzuetan zaila den data zehatzak atzematea, astekari bakoitza hurbiletik so eginez gero, kronologia ahal bezain zehatza osatu ahal izan dugu.

▪ Louis Etcheverry (1887-1901)

Hasteko, inork ez du dudan ezartzen lehenbiziko zuzendaria Louis Etcheverry izan zela, hala nola astekariaren sortzailea bera. Ez zen kazetaria. Etcheverry Donazarharreko notario eta politikaria izan zen astekariaren sortzaile eta lehen zuzendari. Louis Etcheverry 1853an sortu zen; Jean-Baptiste Etcheverry eta Augustine de Préjeanen semea zen. Ikasketak Parisen egin zituen, eta zuzenbideko doktore egin zen. Donazahartar batekin ezkondu zen, Sophie-Marie-Jacqueline Manielekin¹⁵⁹. Honen aita ekonomia arloko pertsona ospetsua zen: Jacques Maniel burdinbide egilea. Etcheverry herri hartako Salha jauregi-az jabetu zen. Ekonomia soziala ikasten segitu zuen, eta Société d'Economie Sociale erakundeko kide izan zen. Hortik landa, politikara lotu zen: 1889ko diputatu hauteskundeetan aurkeztu zen Mauleko hauteskunde barrutian, Charles Harispe diputatuak hari utzi baitzion lekua. Hauteskundeak irabazi

¹⁵⁸ Altzibar, «Zer dakarkio Hiriart-Urrutik euskal kazetaritzari?».

¹⁵⁹ Orain arte, Louis Etcheverryren emazteari buruz eman izan den informazio bakarra da, Jacques Manielen alaba zela. Deus ez, ordea, haren izenaz. Donazarharreko Herriko Etxera joan gara informazio horren bila, eta Louis Etcheverry-ren hiltzeko akta (1907ko urriaren 15a) kontsultatu dugu.

zituen, Henry Martial Berdolyren aurka. Nahiz eta hauteskunde haiek balio-gabetuak izan ziren, 1890ean berriz egin zirenean ere irabazi zituen. 1900ean, bestalde, Donazarreko auzapez eta Garaziko herri elkargoko arduradun hautatu zuten. 1907an hil zen, bihotzekoak jota¹⁶⁰. Etcheverry «zurien» alderdikoa zen, bonapartista eta biziki giristinoa.

Horiek horrela, 1887an *Eskualduna* astekaria sortu zuen eta astekari hartako zuzendari izan zen 1901eko uztaila arte. Hortaz, zenbait lanetan 1903ko data ageri bada ere, data hori zuzendu behar da. 1901eko uztailaren 19ko *Eskualduna* astekarian, bere lumaz azaldu zuen astekariko zuzendaritza aldatzen zela¹⁶¹.

1901eko elkarteen legearen harira, *Eskualduna* astekariak Jauffret Baionako apezpikuaren jarrera kritikatu izana eta hark astekariari igorri erantzuna izan zen Etcheverryren kargu uztearen arrazoia. 1892an, Leon XIII Aita Santuak eskaera argia egin zien Frantziako giristinoei: Errepublika onartzea eta haren barneko legeetan eta joko-araudietan ibiliz borrokatzea giristinotasunaren alde. *Eskualduna*-ko kideek gogoz kontra onartu zuten, baina onartu zuten Aita Santuaren aholkua jarraitzea. Hala ere, nahiz eta Errepublikara lerrokatu, Frantziako Gobernuaren kontra piko botatzen jarraitu zuten¹⁶².

Gai horrek beste arazo batzuk ere piztu zituen, *Eskualduna* astekariaren baitan. Ondoko urteetan laikotasunaren bidean hainbat erabaki hartu zituen Frantziako Gobernuak, eta *Eskualduna* egiten zuten apaizek gustuko ez zituzten zenbait neurri ere bai. 1901eko elkarteen legea egin zelarik, *Eskualduna*-k Baionako Jauffret apezpikuaren jarrera kritikatu zuen, baizik eta Frantziako Gobernuarekin bat egin zuela. apezpikuak artikulua haren kontra idatzi zuen ondoko *Bulletin Diocésaine* agerkarian. Erantzun hark Louis Etcheverry gaitzitu zuen, eta bere astekaria geldiarazi nahi izan zuen. apezpikutegitik eta beste hainbat lekutatik erantzun zioten ez zedin hala asalda, eta ez zezan *Eskualduna* hala utz, segi zezala argitaratzen. Azkenean, amore eman zuen eta ez zuen astekaria geldiarazi, baina berak utzi zuen. Ordutik goiti, astekariak aitzina jarraitu zuen, baina Louis Etcheverry gabe¹⁶³.

¹⁶⁰ Piarres Lafitte, «Louis Etcheverry. Champion de la foi et de l'âme basque», *Gure Herria* 25 - 6 (1953ko azaroa-abendua): 338-344.

¹⁶¹ «Changement de mains», *Eskualduna*, 1901ko uztailaren 19a.

¹⁶² Lafitte, «Sarrera», 33.

¹⁶³ *Ibid.*, 34.

▪ Renaud d'Elissagaray (1901-1903)

Louis Etcheverryk kargua utzi ondoan, Renaud d'Elissagaray ezarri zuten astekariko zuzendari. Sortzez Atharratzekoa zen, eta Parisen kazetaritzako esperientzia ukan zuen, eta horregatik hartu zuten¹⁶⁴. Edouard Drumont¹⁶⁵ Pariseko politikari eta kazetari antisemitaren laguna zen¹⁶⁶. Louis Etcheverry bera baino eskuinago kokatzen zen, politikoki. Ez zuen anitz denbora iraun *Eskualduna* astekariko zuzendari gisa. Lafitteren irudiko, «kalipu gutikoa» zen, eta Manex Hiriart¹⁶⁷, eta Manex Hiriart-Urrutirekin ez zen ongi moldatzen. Azkenean kexatu ziren, eta kargua utzi zuen, 1903ko abenduaren 31n. Hark kargua uztearekin batean, astekaria izenez aldatu zen, eta *Eskualdun Ona* izena hartu zuen.

D'Elissagaray-ek bide politikoa jarraitu zuen, baina ez Euskal Herrian. Gironde departamenduko Médoc-eko hauteskunde barrutiko diputatu hautatu zuten handik landa¹⁶⁸.

▪ Nicolas d'Arcangues (1904-1907)

1904ko urtarrilaren 8an, *Eskualduna* astekariak izenez aldatu zuenean, zuzendaria ere berria zen. Renaud d'Elissagaray-en ordeztu zuen Nicolas d'Arcangues Milafrangako politikari eta Uztaritzeko kantonamenduko kontseilari nagusi erregezelea hautatu zuten zuzendari. Funtsean, *Eskualduna*-ko erredaktoreek d'Elissagaray kendu eta hura izendatu zutelako zen kexatu Louis Etcheverry, eta horregatik zuen astekariaren izena aldarazi¹⁶⁹. Baina, ordurako jadanik astekariaren giderrak hartzen zituen Hiriart-Urrutik manatzen zuen, eta Nicolas d'Arcangues «eltzearen estalgi» baizik ez zen, Lafitteren arabera¹⁷⁰.

¹⁶⁴ Etcheverry, «Changement de mains».

¹⁶⁵ Edouard Drumont (1844-1917), Parisen sortu zen. Bereziki *La France Juive* liburua-
ren egile gisa egin zen ezagun. 1886an argitaratu zuen liburu hartan bere ideia antisemitik
idatzi zituen. 1892an *La Libre Parole* egunkaria sortu zuen, eta urte berean diputatu bihurtu
zen, talde antisemita osatuz. Dreyfus aferaren berriz aztertzearen kontra altxatu zen. Xehetasun
gehiago: Grégoire Kauffmann, *Edouard Drumont* (Paris: Perrin, 2008); Michel Winock,
Édouard Drumont et Cie: antisémitisme et fascisme en France (Paris: Seuil, 1982). Irakur ere, hain
segur Manex Hiriart-Urrutik Edouard Drumonti ohore eginez idatzi zuen artikulua, non bat
egiten zuen Drumontek salatzen zuenean Frantzia judu bihurtzen ari zela: Manex Hi-
riart-Urruti, «Edouard Drumont», *Eskualduna*, 1893ko otsailaren 10a.

¹⁶⁶ Piarres Xarriton, «Eskualduna-ren mendeurrena Baionan», *Euskera* 32 (1987):
245–252.

¹⁶⁷ Lafitte, «Sarrera», 34.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid.

Ez da garbi ofizialki noiz arte izan zen zuzendari. Funtsean, *Eskualdun Ona* astekaria sortu zenean ere ez zuten zehaztu zein zen zuzendari berria. 1909an, ofizialki, Nicolas d’Arcangues zen zuzendari, baina *de facto*, Hiriart-Urrutik betetzen zuen ardura hura¹⁷¹. Zehazkiago, Nicolas d’Arcangues, 1910ean legebiltzarrerako hauteskundeetan monarkiaren aldeko hautagai gisa aurkeztu zen hura, zen zuzendari 1909an, eta Hiriart-Urruti erredaktore buru¹⁷².

▪ Manex Hiriart-Urruti (1907-1915)

Manex Hiriart-Urruti izan zen astekariko zuzendaririk ezagunena. Alta, ez da ageri zuzendari kargua hartu zuela seinalatzen zuen artikulurik. Zaila da zehaztea ofizialki noiz bihurtu zen zuzendari, baina nahiz eta zenbait iturritan agertzen den Nicolas d’Arcangues-ek zenbait urtez jarraitu zuela postu hartan, errealitatean Hiriart-Urrutik zuen kudeatzen astekaria. Nicolas d’Arcangues zuzendari ofizial baizik ez zen¹⁷³.

Eskualdun Ona astekariak izen zaharrari lekua utzi zion garaian, Hiriart-Urrutik beste kargu bat ukan zuen, Elizaren baitan. 1907ko abenduaren 10ean hil zen ordu arteko Baionako kalonje zen Gratien Adéma *Zaldubi*. 1908ko urtarrilaren 3ko *Eskualduna*-k iragarri zuen bezala, Manex Hiriart-Urrutiren esku gelditu zen kalonje kargua, apezpikuak kargu hartara deiturik¹⁷⁴. Kargu hori lorturik, denbora guztian Baionan zegoen, eta beraz astekaria ongi lantzeko astia izan zuen¹⁷⁵.

Batek baino gehiagok azpimarratu izan du apezpikuak Hiriart-Urrutiri *Eskualduna* astekariaren ardura hartzeko eskatu ziola¹⁷⁶. Hil zenean, *Eskualduna*-k argi aitortu zuen apezpikuak zergatik deitu zuen kalonje kargura:

*Quand Mgr l’Evêque connut son talent et son heureuse action comme journaliste, il l’appela au chapitre de sa cathédrale, voulant faire de lui l’interprète de ses actes épiscopaux pour le Pays Basque et lui permettre de consacrer entièrement à son journal.*¹⁷⁷

¹⁷¹ Javier Diaz Noci, «Liburuak, aldizkariak eta irakurleak XX. mendeko Euskal Herrian. Euskal testuak eta irakurketa ohiturak», *Vasconia* 27 (1998): 61–85.

¹⁷² Pierre Tauzia, «La presse dans les Basses-Pyrénées d’après l’enquête diocésaine de 1909», *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne* 130 (1974).

¹⁷³ Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque».

¹⁷⁴ «Nos collaborateurs», *Eskualduna*, 1908ko urtarrilaren 3a.

¹⁷⁵ Lafitte, «Sarrera», 34–35.

¹⁷⁶ Diaz Noci, «Liburuak, aldizkariak eta irakurleak XX. mendeko Euskal Herrian. Euskal testuak eta irakurketa ohiturak».

¹⁷⁷ «Le Chanoine Hiriart-Urruty», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 19a.

Horregatik idatzi dugu Hiriart-Urruti 1907an bihurtu zela zuzendari. Ez da osoki hala, edo ez ofizialki, baina beste datarik ez denez agertu, hori kontsideratuko dugu data gisa. Aipatutako artikulu horretan, gainera, *Eskualduna*-k idatzi zuen Hiriart-Urrutik ia mende laurden batez segurtatu zuela astekariaren kudeaketa. Hein batez zuzen zebilen, 24 urte lehenago sartu baitzen astekarian, 1891n; baina hastapenean laguntzaile gisa, nahiz eta ideiak argi zituela hasi. Baina, funtsean, 1904an edo 1905ean bilakatu zen, errealitatean, *Eskualduna*-ko zuzendari¹⁷⁸. Eragin handia izan zuen, *Eskualdun Ona* astekarian. Alabaina, 1904an astekariak ez zuen izena bakarrik aldatu: edukian ere aldaketa gehiago nabaritu zen, edukia aberastu eta euskarari leku gehiago eman baitzioten¹⁷⁹. Halaber, ildo editorialaren aldetik, Baionako apezpikua- ren eskuetara lerrokatu zen, Nicolas D’Arcangues zela zuzendari eta Manex Hiriart-Urruti erredaktore buru¹⁸⁰.

Hiriart-Urruti oraino zuzendari zela hil zen, 1915eko azaroan.

▪ Blaise Adéma (1918-1925)

Manex Hiriart-Urruti hil ondoan, astekaria zuzendari ofizialik gabe egon zen zenbait denboraz, itxura guztien arabera, eta baita Piarres Lafittek baieztatu zuenaren arabera ere¹⁸¹. Hasteko, inon ez dago zuzendari bat izendatua izan zelako arrastorik, ez *Eskualduna* astekarian, ez beste inoren ikerlanetan. Are gehiago, astekari horretaz egin diren lanetan, Blaise Adéma ezartzen dute astekariko zuzendari gisa 1915etik landa. Baina, Adémaren biografian aipatuko dugun bezala, Senpereko elizgizonak 1918ko abuztuaren 8an baizik ez zuen hartu astekariko zuzendari kargu ofiziala, hots, Baionako kalonje kargua hartu zuen mementoan berean. Hala ere, 1915eko azarotik landa, nahiz eta ofizialki ez zuzendari izan, hark idazten zuen lehen orriko artikulu nagusia, gero azalduko dugun bezala.

▪ Gerlatik landako zuzendariak

Blaise Adémak zuzendari kargua utzi ondoan, Jean Saint-Pierre apaiz eta *Eskualduna*-ko kazetariak bete zuen ardura hori 1925etik 1930era. Gero, Domingo Soubelet apaizak hartu zuen kargua, 1930etik 1937ra. 1937an Xalbat

¹⁷⁸ Lafitte, «Eskual astekarien ixtorioa».

¹⁷⁹ Lafitte, «Sarrera», 34–35.

¹⁸⁰ Altzibar, «Zer dakarkio Hiriart-Urrutik euskal kazetaritzari?».

¹⁸¹ Lafitte, «Eskual astekarien ixtorioa».

Arotzarena kalonjea bihurtu zen astekariko buru, eta 1944 arte hura izan zen, astekaria debekatu zuten arte.

Irudia 7. *Eskualduna*-ko zuzendariak

<i>Eskualduna</i> -ko zuzendariak	
Zuzendari	Noiz
Louis Etcheverry	1887-1901
Renaud D'Elissagaray	1901-1903
Nicolas d'Arcangues	1904-1907
Manex Hiriart-Urruti	1907-1915
Blaise Adéma	1918-1925
Jean Saint-Pierre	1925-1930
Domingo Soubelet	1930-1937
Xalbat Arotzarena	1937-1944

Argi gelditzen da zuzendari horiek guztiak ez zirela kazetaritzagatik zuzendari, eta beraz, lan hartan trebe izan bazitezkeen ere, lehenik politikari edo Elizako arduradun izanez, kazetaritza egiteko beste modu bat zuketela.

e) *Eskualdun Ona*-ren parentesia

Zuzendarien kronologiak egitean, laburki aipatu dugu garai batez astekariak *Eskualdun Ona* izena ukan zuela, hala nola 1904an, 1905ean eta 1907an. Renaud d'Elissagaray zuzendaria joatearekin batera, beste aldaketa handi bat gertatu zen *Eskualduna*-rentzat: astekariak izena aldatu behar izan zuen. Hiriart-Urrutiren eragina gero eta handiagoa zen, eta, funtsean, d'Elissagarayekin zituen desadostasunek bazuketen beren eragina aldaketa haietan. Hiriart-Urruti astekariari beste itxura baten ematearen aldekoa zen, adibidez, politika arloan legez gehiago interesatzea proposatu zuen, beste zenbait aldaketen artetik. Louis Etcheverry, nahiz eta zenbait urte haietan astekaritik urrundua izan, Hiriart-Urrutiren aldaketa nahiez ohartu zenean,

sutan jarri zen, eta izenburu haren erabiltzea debekatu zion Hiriart-Urruti-
ren taldeari¹⁸².

Gisa horretan, *Eskualduna* astekariaren azken zenbakia 1903ko abendu-
aren 31koa zen, eta haren lekua hartu zuen *Eskualdun Ona* astekariaren lehen-
bizikoa 1904ko urtarrilaren 8an agertu zen. Baina ez zen haserre edo zatiketa
girorik nabari bi zenbaki horiek irakurtzean. *Eskualduna*-ko zuzendaritzakoek
ongietorria egin zioten haren lekua hartuko zuen *Eskualdun Ona*-ri:

*Azken aldikotz agertzen da egun Eskualduna. Egun zortzitik harat hunen orde,
langile berez, prezio berean, chede berari darraikola, bakharrik neurritz hau baino
handichago, izena ere hunek baino luzechago agertuko da, eta esperantza dugu Es-
kualdun maitte hunen adichkide guziek, kondizione berririk den gutiena gabe, hunen
segida, edo hobeki erraiteko, hau bera balitz bezala hartuko dutela hunen ondoko
jartzen den kazeta berria: Eskualdun ona.*

Kasik izen bera, ez dea hala?

*Eskualdunaren jabe eta buruzagi zirenekin, onez onean elgar hitz-harturik;
berritze huni buruz hek eta gu, eta gure laguntzaile berriak, oro bat girelarik, egiten
dugu urhats hau.»¹⁸³*

Itxura bera zuten bi astekariek, diseinu bera, izenburuaren aurkezpen
bera. *Eskualduna* hiru zutabetan zen eta *Eskualdun Ona* lau zutabetan, lehena
baino luzeagoa eta zabalagoa (50 zentimetro luze eta 32 zentimetro zabal) izan-
nik bigarrena¹⁸⁴. Gainerakoan aldaketa gutxi. Orogen buru, belaunaldi berri
baten esku gelditzea sinbolizatu zuen aldaketa horrek. Talde zaharrekoek bide
ona opa zioten talde berrikoei, eta errespetuz beteak ziren testu haietan ez zen
haserrearen arrastorik ageri. Baina bereizte bat izan zela ezin uka, are gutxiago
Eskualdun Ona astekariko lehen artikulua irakurri ondoan:

*Gutaz egin ditutzuen laudorio handiegiez baino esker gehiago dautzuetegu ze-
ren, zuen buruak ahantziz, nahi izan duzuen aldatze hau egin zadin egina izan den
bezala, kazeta zaharraren ondotik, haren ordain, berria berehala jartzeko errechta-
sun guziekin. Aldatu behar eta, ez ginintazken hobeki alda, elgar adituz, elgarri
orhoitzapen ahalik hoberena utziz; ba eta ere guri esperantza egun batez oraino, bizi
bagira, berriz elgarrekin bat eginen dugula, Jinkoak nahi duelarik, agian oraiko
egun hitsen ondotik hobe batzu jitearekin!»¹⁸⁵*

¹⁸² Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque».

¹⁸³ «Eskualdun Ona», *Eskualduna*, 1903ko abenduaren 31a.

¹⁸⁴ Lafitte, «Eskual astekariaren ixtorioa».

¹⁸⁵ «Eskerrak», *Eskualdun Ona*, 1904ko urtarrilaren 8a.

Artikulu horretako beste pasarteak irakurriz, lerroen artetik ulertzen da Renaud D'Elissagaray-ek ez zuela parte hartu nahi izan aldaketa horietan, eta taldea bereizi zela. Bereiztea ez zen, itxura batean, haserre giroan egin. Baina, argi dena da, talde berri batek hartu zuela gidaritza.

Astekariak *Eskualdun Ona* izenburua lau urte osoz atxiki zuen, 1907ko abenduaren 27 arte. 1908ko urtarrilaren 3an, euskarazko astekariak izen zaharra berreskuratu zuen, Louis Etcheverry aitzineko urriaren 15ean hil ondoan, eta haren alargunak izena berreskuratzeko baimena emanik. *Eskualdun Ona*-ren azken zenbakiak horrela azaldu zuen aldaketa:

Il y a quatre ans, à pareille époque, M. Louis Etcheverry, dont nous pleurons tous la fin prématurée, crut devoir, pour des raisons dont il était juge, renoncer à poursuivre dans son vaillant journal Eskualduna la lutte qu'il avait entreprise depuis 1886 contre tout ce qui pouvait amoindrir dans notre cher Pays basque les traditions de religion, de patriotisme, de saine politique et de respect du passé.

[...] Le journal [Eskualdun Ona] a suivi le sillon tracé par son prédécesseur, les mêmes collaborateurs dévoués lui ont donné leur concours désintéressé, et nous pensons avoir rempli vis-à-vis de Louis Etcheverry notre engagement de tenir haut et ferme le drapeau de Dieu et du Pays basque. Aujourd'hui, nous publions pour la dernière fois Eskualdun Ona. Par une délicate attention, et pour perpétuer davantage parmi nous le souvenir de son mari, Mme Louis Etcheverry, autorise notre journal à devenir ce qu'il était primitivement, c'est-à-dire Eskualduna sans épithète.¹⁸⁶

Ororen buru, 1904ko urtarriletik 1907ko abendua arteko epe horretan, *Eskualduna* astekari gisa ez bazen agertu ere, agertu ez zena izena baizik ez zen. Funtsean, aldizkaria bera zen, eta *Eskualdun Ona* astekariaren saila *Eskualduna*-ren sailean sartzen da. Horren lekuko da, 1903ko abenduaren 31ko *Eskualduna*-ren zenbakia 862. zenbakia zela, eta izena berreskuratu ondoan ukan zuen zenbakia, aldiz, 1082. zenbakia. Horrez gain, 21. urtea zela ere zehazten zen azalean berean. Izenaren parentesi hark euskarazko astekariaren bizirik irautea segurtatu zuen, oroz gainetik.

f) Administrazioa

Erredakzioari loturik, beste kargu edo ardura batzuk ere bete behar ziren, eta beraz erredaktoreek eta zuzendariak administrazio arloko arduradun ba-

¹⁸⁶ «Eskualdun Ona», *Eskualdun Ona*, 1907ko abenduaren 27a.

tzuen laguntza bazuten. Lehen aipatu dugun Arnaud Pochelou izan zen lehen-biziko administrari eta kudeatzailea. Hauek izan ziren, *Eskualduna* sortu zene-tik gerla bukatu artean izan ziren administrariak:

- Arnaud Pochelou, 1887tik 1905eko abenduaren 28ra¹⁸⁷.
- Clément Monge, 1906ko urtarrilaren lehenetik 1914ko azaroaren 2ra. Sortzez baionarra, ofizios kontularia zen, Société Générale bankuan, eta bere lanaz gain, *Eskualduna* astekariko kontuak ere kudeatzen zituen. 1914ko irailaren 15ean hil zen, Craonneko frontean, 34 urte zituela. 49. Infanteria Erregimentuko soldadua zen.

Clément Monge hil ondoan, ez zen izan administratzaile, baizik eta gerenteak bakarrik. Mongek ia bi urte pasatu zituen administratzaile eta gerente gisa, 1906ko urtarriletik 1907ko azaroaren lehenera, lehenago Pochelouk egin zuen bezala. Baina 1907ko azaroaren 8tik aitzina administratzailea eta gerentea bi pertsona ezberdin ziren. Hauek izan ziren gerente, hurrenez hurren:

- H. Dératte, 1907ko azaroaren 8tik 1909ko urtarrilaren lehenera.
- E. Dubourdieu, 1909ko urtarrilaren 22tik, 1922ko uztailearen 21era.
- A. Milox, 1922ko uztailearen 28tik goiti.

Bestalde, *Eskualduna* argitaratzen zuen enpresa bat sortu zuten 1917an, hala nola Société du Journal «Eskualduna» S.A. enpresa. Enpresaren estatutu-
tuen arabera¹⁸⁸, helburua astekariaren kudeaketa guztia zen:

*Tous soussignés apportent à la dite société: le titre et la propriété du journal poli-tique hebdomadaire Eskualduna fondé par Monsieur Louis Etcheverry, député des Basses Pyrénées et publié à Bayonne; la clientèle d'abonnements et tous les droits sans exception attachés à l'exploitation de ce journal, notamment les droits résultant de tous traités concernant la rédaction, l'impression, les annonces, également l'actif de l'Eskualduna, suivant le dernier inventaire du 31 décembre 1915.*¹⁸⁹

Astekariaren diru kontu horiek kudeatzeko, 19.000 liberako kapitala ba-natu zuten 500 liberako 38 akziotan. Ondoko hauek ziren akziodunak:

Lau akziorekin:

- Pierre Broussain mediku eta Hazparneko auzapeza.

¹⁸⁷ *Eskualduna* astekaria izenez aldatu zenean utzi zuen kargu hori.

¹⁸⁸ *Statuts de la Société Anonyme «Eskualduna»*.

¹⁸⁹ *Ibid.*

Bina akzioekin:

- Nicolas D'Arcangues, kontseilari nagusi eta Milafrangako jabea.
- Eugène Celhabe, Bardozeko jabea.
- Albert Constantin, Atharratzeko medikua.
- Jean-Pierre Alamon, Donibane Garaziko notario eta hiriguneko kontseilaria.
- Pierre Elissague, Sarakoa
- Joachim Elissague, hiriguneko kontseilaria, Sarakoa.
- Laurent D'Andurain, Mauleko jabea.
- Gaston de Laborde Noguez, Uztaritzeko jabea.
- Charles Minjonnet-en alarguna (sortzez Hourcade deiturakoa¹⁹⁰), Baigorri.

Akzio banarekin:

- Alexis Dourisboure, Senpereko medikua.
- Clément Fagalde, Hiriburuko notario ohia
- Jean Etxepare, Aldudeko medikua.
- Joseph Sala.
- Jean-Blaise Adéma, Uztaritzeko erretorea.

Sortu zenetik gerla bukatu artean, egoitza anitz izan zuen astekariak. Astekariaren aletan begiratu dugu, haien erredakzioaren egoitza zein zen jakiteko:

- Victor Hugo karrikako 39. zenbakian, 1887tik 1890eko otsailaren 14era.
- Jacques Laffitte karrikako 9. zenbakian, 1890eko otsailaren 21etik 1904ko abenduaren 31ra.
- Galuperie karrikan, 1905eko urtarrilaren lehenetik urtarrilaren 8ra¹⁹¹.
- Marengo karrikako 8. zenbakian, 1905eko urtarrilaren 8tik abenduaren 30ra.
- Pannecau karrikako 39. zenbakian, 1906ko urtarrilaren 5etik 1910eko otsailaren 11ra.
- Bourgneuf karrikako 53. zenbakian, 1910eko otsailaren 18tik 1912ko martxoaren 1era.

¹⁹⁰ Aipatu estatutueta ez du zehazten zein zen alargun horren deitura, izena ere ez funtsean. Piarrés Xarritonek aipatu du Charles Minjonneten biografia labur batean, zeinekin ezkondu zen 1894an (deitura bakarrik), hala nola Hourcade batekin. Charriton, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*, 59.

¹⁹¹ Aste horretan aldatu zen *Eskualduna* astekaria izenez. Alegia, *Eskualdun Ona* astekaria sortzearekin batera, erredakzioa egoitzaz aldatu zen.

- Carmes karrrikako 3. zenbakian, 1912ko martxoaren 8tik apirilaren 19ra.
- Bourgneuf karrrikako 69. zenbakian, 1912ko apirilaren 26tik 1917ko abuztuaren 31ra.
- Jacques Laffitte karrrikako 8. zenbakian, 1917ko irailaren 7tik aitzina.

Ongi ageri da *Eskualduna* astekariaren erredakzioa ez zela Baiona Ttipitik edo San Andres auzotik mugitu, salbu Victor Hugo eta Carmes karriketaren egon zen garaian, baina hori ere doi-doia Errobi ibaiaren bestaldean izan zen. Astekaria Baionako A. Lamaignère inprimategiak inprimatzen zuen, *Eskualdun Ona* astekaria sortu arte, hala nola 1887tik 1904ko abendu bukaerara. Gero, *Eskualduna*-koek berek Franco-Basque inprimategia sortu zuten, inprimaria tresnen jabe izan nahiz. Ekonomikoki ez zen aski bideragarria izan, berek aitortu zuten, eta 1909 bukaeran saldu behar izan zuten¹⁹². 1910eko otsailean A. Lamaignère eta Franco-Basque inprimategiak elkartu ziren eta A. Foltzer inprimatzaile gazteak hartu zuen haien segida. 1925ean Courier inprimategiak inprimatu zuen *Eskualduna* astekaria, 1941 arte. Urte hartan La Presse inprimategia hasi zen astekariaren inprimatzen.

Eskualduna astekaria ostiraleko eguneko datarekin ateratzen zen. Baina zehaztu behar da igandetan saltzen zela. Hain zuzen, 1894ko artikulu batean astekariaren egiteko prozesuari buruzko zenbait xehetasun eman zituen, hain segur Hiriart-Urrutik. Artikulu haren arabera, astekaria larunbat goizetan eskuratzen zuten egileek. Beraz, larunbatetan ateratzen zen inprimategitik. Bestetik, osteguna izaten zuten astekaria egiteko eguna¹⁹³. Hori baieztatu daiteke, funtsean, gerla garaiko artikuluei so eginez. Egunez eguneko sailean, aitzineko asteko ostegunetik aste horretako asteazken arteko berriak ematen zituzten.

g) *Eskualduna*-ren eredu berezia

Astekariaren egiteko baldintzak ikusirik, ohartu gara modu amateurrean egindako astekari bat zela. Langileak ez ziren profesionalak, nahiz eta batzuek bederen inplikazio handia izan zutelako hauteman dezakegun. Hori kontuan harturik, begi bistakoa da ez dezakegula egunkari edo astekari profesionalekin parekatu, baina garai hartan nagusitzen ari ziren informazio iturri eta kazetaritza ereduak eta *Eskualduna*-k zituenen arteko konparaketa bat egin dezakegu.

¹⁹² «Foltzer baithan», *Eskualduna*, 1909ko abenduaren 24a.

¹⁹³ Manex Hiriart-Urruti, «Eskuara gehiago», *Eskualduna*, 1894ko maiatzaren 18a.

Kazetaritzaren profesionalizatzearekin batera, gero eta egunkari gehiago sortu zen eta informazioa merkatu bihurtu zen, eta horrekin negozioa egiteko bidea aurkitu zuenik bazen, ezagunena Havas prentsa agentzia zen. Gilles Feyel¹⁹⁴ ongi laburbildu zuen agentzia horren ibilbidea: prentsaren munduan izan ziren aldaketak baino lehenagotik hasi zen egunkariei zerbitzuak eskaintzen. Charles-Louis Havas merkatariak nazioarteko egunkarien itzulpen zerbitzu bat eskainiko zuen agentzia bat zabaldu zuen 1832an. Gerora, Frantziako egunkariei eskaintzen zien zerbitzu hori zabaldu zuen, eta artikuluen itzulpenak eskaintzeko ordez, nazioarteko informazioa bera eskaintzen zuen. Ondoko urteetan, XIX. mendeko azken bi hamarkadetan, oraino zerbitzu gehiago eskaintzen hasi zen, baita eskualdeetako egunkariei ere. Halaber, ildo politiko desberdineko egunkarientzat egokituak izaten ziren artikulua idazten zituen.

Prentsa agentzien sistemak gaur egun ere funtzionatzen du. Eta orduan ere funtzionatu zuen. Hain zuzen, Frantziako egunkariak, oro har, nahiago izan zuten Havas agentziarekin lan egin, gertakariak ziren lekura berriemaile bereziak igorri baino. Alabaina, kazetari bat igortzeak gastu handiak eragiten zizkion egunkari bati, eta dirua aurrezteko xedez, Havas agentziari erosten zizkieten artikulua¹⁹⁵.

Dena den, Pariseko egunkari handiak ziren Havas agentziarengana jotzen zutenak. Eskualdeetako egunkariak aski laster autonomoagoak izan ziren beren edukiak betetzeko, tokiko berriemaile sareen bidez¹⁹⁶. Horrekin pentsa daiteke lekuko informazio iturriak askotarikoak zirela, baina nazioarteko berrien iturriak bakar batzuk baizik ez zirela. Gure gaira etorritz, *Eskualduna* astekariak Havas agentziarekin kontraturik ba ote zuen? Hipotesia horrek ez du itxura handirik. Bere xumean, indar gehiago egiten bide zuen lekuko berriekartarien berrien biltzen, eta nazioarteko berriak egunkarieratik kopiatzea edo laburbiltzea nahikoa izan zitekeen. Funtsean, hori egiten zutela aitortu izan zuen Hiriart-Urrutik berak:

*Gure langilek ez baitakite ongi eskuara, gazeta frantses batzuetarik ebaska bezala hartzen dituzte berriak, eta ezartzen Eskualdunean hala-hala.*¹⁹⁷

Astekaria nola osatzen zuten azaldu zuen Hiriart-Urrutik, zergatik ez zen euskara anitz galdetu zuen irakurle bati erantzunez. Argitu zuenaren arabera,

¹⁹⁴ Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*, 98.

¹⁹⁵ Livois (de), *Histoire de la presse française. 2, de 1881 à nos jours*, 351.

¹⁹⁶ Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*, 100.

¹⁹⁷ Hiriart-Urruti, «Eskuara gehiago».

hainbat langilek ez zekiten euskara anitz eta frantsesezko artikuluak hartzen zituzten, ziren bezala edo moldaturik, baina ez zituzten euskarara itzultzen. Ez zuen zehaztu aipatzen zituen frantses kazeta horiek zein ziren, baina argi gelditu zen Frantziako eta nazioarteko berriak beste egunkarietatik hartzen zituztela eta ez, hain segur, prentsa agentzietatik. Beraz, bigarren eskuko berriak ematen zituzten. Gerla denboran, adibidez, nahiz eta artikulu gehienak euskaraz izan, informazio iturri berak zirela ondoriozta daiteke, artikuluak hitzez hitz argitaratzeko ordeztuz itzultzen eta, hain segur, laburbiltzen bazituzten ere.

Beraz, *Eskualduna* astekariak ez zuen ekarpen berezirik egiten nazioarteko berrien arloan, baina irakurleentzat horrekin nahikoa izan zitekeen, besterik ez bazuten irakurtzen. Hastapeneko urteetan, artikuluak franko era nahasian emanak ziren, ordena zehatzik gabe. Izan zitezkeen hainbat informazio erabilgarri, eskolari buruzko xehetasunak edota merkatuko berri, adibidez. Baina egituraketa egokituz eta finduz joan zen urteak iragan ahala, eta 1894ko azaroan «Asteko berriak» saila sortu zuten. Euskal Herritik kanpoko berriak (Frantziakoak eta munduko beste herrialdeetakoak) aipatzen zituzten, franko gainetik eta laburki, bata bestearen ondotik. Beste garai batzuetan, eta gerla garaian bereziki, «Berriak egunka» saila sortu zen, edo berri horiek gaika sailkatzeko ordeztuz, egunka sailkatzen zituzten.

1910eko abenduan, «Berrixkak» sailarekin ere hasi ziren. «Asteko berriak» sailetik landa, interes apalagoko berri ttipiak ematen zituzten, gehienbat orotariko gertakariak edo bitxikeriak aipatuz. Sail horren ondotik, edo sail hori baino lehen, beste artikulu batzuk ere agertzen ziren, artikulu independenteak, gai bati edo gai batzuei buruz, frantsesez edo euskaraz.

Baina astekariaren sail indartsuak hurbileko gaiak hunkitzen zituztenak bide ziren, «Laborarier» saila bezala. Garai luze batez Arnaud d'Abbadiek idazten zuen sail hori. Normal da, gisa batez, sail hark garrantzia izan zezan, pentsatuz astekariaren irakurle gehienak laborariak zirela. Laborarientzako aholkuak eskaintzen ziren sail hartan. Ezagutarazte edo zabaltze lan hark garrantzia bazuen.

Eskualduna-ren bigarren indarra beste bat zen, hala nola herrietako berriemaileen sarea. Hiriart-Urrutik herrietako berriemaile sare handi bat osatu nahi zuen, eta berrien igortzeko eskatzeko ohitura bazuen, bere artikulu batzuetan. Ez dugu azterketa zehatzik egin ikusteko zenbat herritako berriak ematen zituen eta zer maiztasunekin. Baina zenbait zenbakiri so eginez atera daitekeen ondorioa da, herrietako berriemaile sarea ez zela hastapenetik egin, eta pixkanaka osatuz joan zela. Lehen zenbakietan herri bakar batzuetako be-

rriak baizik ez ziren heltzen, bakar batzuk euskaraz, beste batzuk frantsesez. Sail hori Hiriart-Urrutirekin garatu zen, lan handia egin baitzuen berriketariak bilatzen.

Xabier Altzibarrek¹⁹⁸ dioen bezala, Hiriart-Urrutik hainbat irizpide finkatu zituen, berriketariek nola idatzi behar zuten zehaztuz. Berriak igortzekotan, nork igorri zituen jakin behar zuen, izenik gabeko artikulurik ez zuela onartuko zehaztu zuen, halaber bizi pribatuari buruzko informaziorik ez zuela onaritzen gehitu zuen. Beharrez, artikulua zuzentzen eta berridazten zituen.

Lan handia egin zuen berriketarien bila, eta fruituak ere lortu zituen. Has tapenean herri gutxitako berriak heltzen baziren ere, «Eskual Herria» saila gero eta mardulagoa izan zen urteak aitzina joan ahala. *Eskualdun Ona* astekariaren garaian, adibidez, «Eskual Herria» sailaz gain, «Ziberoan» saila ere egin zuten, Zuberoa herrialdea Lapurdi eta Baxenabarretik bereiziz. Hori, dena den, Zuberoko berriketari sare bat osatu zuelako frogatzen zen. Geroago, Lapurdik, Baxenabarrek eta Zuberoak bakoitzak bazuen bere saila. Are gehiago, Amikuzek bazuen bere sail propioa, Baxenabarretik bereiziz.

Ez ziren herri guztietako berriak agertzen, eta gehienetan beti herri bere-takoak errepikatzen ziren, itxura guztien arabera, *Eskualduna*-k zuen berri-maile sarearen arabera. Zuberoako berriek Lapurdikoek eta Baxenabarrekoek bien artean hartzen zuten tokia bezainbat edo gehiago okupatzen zuten zen-bait zenbakitan. Ez bereziki herri gehiagotako berriak izaten zirelako, baizik eta artikulua bakoitza luzeago zelako. Zuberoako herri batzuetako berriak bizi-ki luze barnatuak ziren.

Horrez gain, denboraren buruan, Baztango eta Nafarroako berriak ager-tzen hasi ziren. Beste batzuetan trenen ordutegien taulak argitaratzen zituzten, ia orri osoa betetzen zuten taulen bidez.

3. Politika eta polemikatik informazioa

Kazetaritza arloan informazioaren antolaketan baino aldaketa sakonagoa gertatu zen, politikaz hitz egiteko moduan. Horrek eragin handia izan zuen prentsan, baita Frantziakoan ere. Eta *Eskualduna*-ri dagokionez, politikaren aipatzeko modu berriarekin bat egin zuen ala ez aztertzea komeni da. Informazioa gero eta zabaldagoa izateak eta, bereziki, informazioaren zirkulazioa

¹⁹⁸ Altzibar, «Sarrera», 2.5.4.

gero eta bizkorragoa izateak egunkariaren edukietan ere izan zuen eragina. Teknika aldaketek kazetaritza eredu berriak ekarri zituzten. Frantzia politikara eta polemikarako joera handia zegoen, baina Amerikako Estatu Batuetan informazioaren zabaltzeko bide berriak sortu ziren, agentzien garapenarekin. Ez Frantzia, ez *Eskualduna* astekarian, ez zitzaizkien anitz gustatu informazio mota berri horien sartzea. Frantziako prentsaren bilakaera hein batez desberdina izan zen, politikoagoa. *Eskualduna* astekaria ere guztiz inplikaturik zen politikan, izan zuen zuzendaritzari so eginez. Hortaz, Frantziako prentsak eredu berezi bat asmatu zuen, eta *Eskualduna*-k ere bere gisako eredu bat zuen.

a) Polemikari eta politikari eusten

Frantzia ez zeukaten politikaz aparte gaiak aipatzeko eta polemikak baztertzeko ohiturarik. Eta *Eskualduna* frantses ohitura haren arabera zen. Prentsaren mundua edukien aldetik aldatzen ari zen, eta aldaketa hark ez zuen harrera bera izan Frantzia eta Ipar Euskal Herrian. Frantziako prentsak gogoeta politikoak eta artikulu literarioak (eleberrak hainbat zatitan, adibidez) argitaratzeko ohitura zuen. *Le Matin* egunkaria, 1883an sortu zelarik, eredu anglosaxoia hartu zuen. Eredu haren arabera prentsa egiten hasi zen, Europako beste hainbat lekutan bezala: lehentasuna ez zeukan gehiago iritziak, baizik eta informazioak, erreportajeak eta elkarrizketak. Aldaketa haiek ez zuten harrera biziki ona izan Frantzia, eta eztabaida handiak piztu zituen, batzuek «kazetaritzaren nora eza» salatu baitzuten¹⁹⁹. Batzuek kazetaritzaren «amerikartzea» salatu zuten, eta beraz aldaketa hori emeki gertatu zen²⁰⁰. Biziki adierazgarria da *La Croix* egunkariaren lehen zenbakiko lehen artikuluan, haren sortzaile François Picard-ek, kazetaritzaz idatzi zuena:

*«A notre avis, la presse quotidienne est la plaie de l'époque. Le meilleur des journaux ne vaut rien, car il habitue l'homme à ne plus réfléchir et crée une société superficielle qui rit de tout et veut trouver un sujet d'amusement même dans les deuils publics».*²⁰¹

Artikulu horretan aipatzen zuen ez zutela «kazetaritzaren apologia» egin nahi. Hots, kazetaritza zerbait txar gisa ikusten zuten. XIX. mende bukaeran,

¹⁹⁹ Thomas Ferenczi, *L'invention du journalisme en France: naissance de la presse moderne à la fin du 19e siècle* (Paris: Plon, 1993), 13.

²⁰⁰ Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 278.

²⁰¹ François Picard, «Le journal La Croix», *La Croix* (Paris, 1883ko ekainaren 16a).

Eskualduna sortu zen garaian edo zenbait urte lehenago, informazioaren orde, polemika politikoeekin eta iritzierekin betetzen zituzten egunkarien orrialdeak²⁰². *La Croix* egunkaria, adibidez, anitz aldatu da sortu zenetik, baina hastapenean estilo erretorikoa eta gero polemikoa izan zituen, gaur egungo kazetaritza eredura jin aitzin²⁰³. Iritziak toki inportantea zuen. *Eskualduna* astekarian ere ikaragarriko presentzia zuen, asteko artikulua garrantzitsuena lehen orriko artikulua nagusia zelako, editorialaren funtzioa zuena eta guztiz erretorikoa eta politikoa zena. Artikulu hura besteak baino hizki handiagoz idatzia izaten zen, artikulua garrantzitsuena zela erakutsiz. Hura izaten zen, gainera, lehenbiziko artikulua, zutabe bat edo zutabe bat eta erdi okupatzen zuena, gehienetan. Gisa horretako artikulua editorial deitzen dira gehienetan, eta funtsean, sail hura ere editorializat jotzen zen. Artikulu hartan agertzen zen kazetaren iritzia hainbat gairi buruz: Frantziako politika eta erlijioa maiz aipatzen zituzten gaiak ziren.

Baina orduko prentsa ikertu dutenek joera hori aski orokorra zela azaldu dute. XIX. mende bukaerako Frantziako prentsa polemikoa zen. Eztabaida politikoen oihartzuna zen. Frantziako Legebiltzarreko gorabeheren eta kalapiten luzapena ziren agerkariak. *Eskualduna* halakoa izan zen. Polemika horien adibide garbiena Dreyfus afera²⁰⁴ izan zen: ez zen euskarazko astekaria izan kalapita gorri hura elikatu zuen bakarra. Frantziako politika bitan banatu zuen afera zen, eta prentsan eztabaida haren oihartzuna nabaria izan zen. Patrice Bousselek²⁰⁵ dioenaren arabera, prentsak zuen puztu afera hura, eta prentsa zen polemikaren erantzule nagusia. Eta polemika giroa eta iritziak emateko joera ez zen editorialera mugatzen, gainerako artikuluetan ere aski ohikoak ziren iruzkinak, artikuluen hasierako edo bukaerako esaldi batzuen bidez, edo artikuluen erdiko adjektibo batzuekin.

Ildo horretan, Manex Hiriart-Urrutiri kazetari gisa ematen zioten balioa erlatibiza daiteke. Erretorikan maisua zen, gauzak kontatzeko ikaragarriko trebezia bazuen, lehenbiziko euskal kazetarietarik bat zen, baina kazetaritzaren

²⁰² Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare.*, 126.

²⁰³ René Rémond, «Préface», in Fruchart, Vincent eta Daniel Conrod: *La Croix: un siècle d'histoire: 1883-1983* (Paris: La Croix-Bayard-Presses, 1983).

²⁰⁴ Dreyfus auziaz eta hark piztu zuen polemikaz xehetasun gehiago: Janine Ponty-Lavieville, «La France devant l'Affaire Dreyfus: contribution à une étude sociale d'opinion publique: 1898-1899» (doktorego-tesia, École pratique des hautes études (Paris), 1971); Vincent Durlert, *L'affaire Dreyfus* (Paris: Fayard, 2006).

²⁰⁵ Patrice Bousset, *L'affaire Dreyfus et la presse* (Paris: Armand Colin, 1960), 6–8.

oinarrizko arauak errespetatzen ote zituen, hori besterik da. *Eskualduna*-ko zuzendari gisa egin zuen lana eta izan zuen merezimendua gutxietsi gabe, komeni da haren artikulua barnagotik aztertzea eta garai hartan egin ohi zen kazetaritza ereduarekin konparatzea, ikusteko zenbaterainoko kazetaria zen eta zenbaterainoko erretorika egilea. Bat egiten dugu Iñaki Caminok aipatu zuen Jean Etxepareren iritziarekin:

«Ordea, beste zenbaitetan ele jarioaren azalaren pean mami gutixko aurki zitekeela diosku Etxeparek, eta inoizka ere idazlea nahasixea dabilen ustearekin gelditzen dela irakurlea. Haren ihardunak politikeroen odol tintta bat bazuela zainetan, beroa zela, gatazkaria, suharra borrokan, haginak ardurasko zorrotz eta aztaparrak sistakor zituela».²⁰⁶

Hiriart-Urrutiren jite polemikoa ez du dudan ezartzen Xabier Altzibarrek²⁰⁷ ere. Are gehiago, haren artikuluetan «xede dogmatikoa [dela] nagusi» dio. Tonu «erasokorra, polemiko eta borrokalaria, franko aldiz irri eta trufazkoa da» ere aipatu du.

Dena den, polemika politikoei leku handia ematen bazieten ere, irakurleengan zuen eragina erlatibizatzen dute batzuek. Zenbait urteren buruan, irakurleak polemikaz aseak ziren²⁰⁸. Amerikarren eredia nagusitu zen gero: informazioari eman zitzaion lehentasuna, eta iritzia bigarren planoan gelditu zen. Baina *Eskualduna* astekariaren bilakaera ez zen hain garbia izan. Aski ohikoa zen berri bat ematean, iritzi bat edo informaziorako baliagarri ez zen iruzkin soil bat agertzea, erakustera emanez zein zen kazetaren iritzia.

b) Zuzendari politikoak

Lehenago aipatu dugu *Eskualduna* astekariaren egileak ez zirela kazetari profesionalak. Eta profesionaltasun faltak astekariaren hainbat ezaugarri azal ditzake. Baina beste batzuk azaltzeko, zehaztu behar da idazten zuten horiek gizarteko eragileak zirela, eta eskutan zuten euskarria beren ideologia eta balioren zabaltzeko erabiltzen zutela. Idazten zuten guztiak ez ziren elizgizonak, baina aski laster, astekaria apaizen esku gelditu zen. Bernadette Bordak²⁰⁹

²⁰⁶ Iñaki Camino, «Hitzaurrea», in Hiriart-Urruty, Jean: *Gontzetarik jalgiaraziak*, arg. Iñaki Camino (Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1994), XXII-LXI.

²⁰⁷ Altzibar, «Sarrera», 60.

²⁰⁸ Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 255.

²⁰⁹ Borda, «Le journal «Eskualduna» et la guerre de 1914-1918», 25.

zehaztu bezala, garai hartan ez zen euskaraz idazteko gaitasuna zuen pertsonalitate laiko anitz Ipar Euskal Herrian, eta horregatik ere gelditu zen apaizen esku. apaizak ez ziren, berez, politikariak, baina informatze soilaz urrunago, Elizaren mezua edo erlijio giristinoarena zabaltzea zuten kezka nagusi.

Erredakzio zuzendaritzakoak, ordea, ez ziren beti apaizak izan. Gorago aipatu dugu *Eskualduna* astekariko zuzendarien zerrenda. Une batetik goiti, elizgizonak izan zirela argi da, baina ez edozein elizgizon. Bai Manex Hiriart-Urruti, bai Blaise Adéma, Baionako katedraleko kalonjeak ziren, zuzendari ziren garaian. Eta gero ikusiko dugun bezala, erlijio gaiak bete-betean sartuak ziren Frantziako politikan eta kalapitetan. Beraz, astekaria elizgizonek kudeatzeak astekariaren kutsu politikoa eragin zuen.

Are gehiago, astekariko lehen zuzendariak berak politikariak zirela argitu dugu orain aipatzen ari garen atalean. Louis Etcheverry sortzailea diputatu bozetara aurkeztu zen eta diputatu izan zen zenbait denboraz. Haren ondotik sartu ziren Renaud d'Elissagaray eta Nicolas d'Arcangues ere politikan ibiltzen ziren. Denak eskuinekoak ziren, monarkiaren aldekoak eta Elizarengandik hurbil.

Joera orokorrago baten parte zen egoera hori. Politikariek beren aldizkariak sortzeko joera zuten, eta aldizkari horiez baliatzen ziren beren gogoetak iritzi publikora zabaltzeko, iritzi publikoan oihartzun bat izateko²¹⁰. Eta hor izan zitekeen kazetaritzaren muga, Frantzian bederen. Prentsa aske zegoen, baina kazetariak beren kazetaren jabearen menpe ziren. Orogen buru, boterea politikariek edo ekonomia arloko gizonek zeukaten, eta haiek zabaldu nahi zuten mezura plegatu behar zuten kazetariak²¹¹. *Eskualduna*-ko berriketariak ez zirenez profesionalak, are errazago izanen zitzaien astekariaren helburu politikoen jarraitzea, ez balira jarrera politiko harekin ados izan, ez baitziren astekarian idazten ibiliko.

Politika arloan ideiak argi zituen. Eta *Eskualduna*-ren ildo editoriala eta gerla denboran zabaldu zuen mezua hobeki ulertzeko, lagungarri izanen da Xipri Arbelbidek Hiriart-Urrutiren jarrera politikoaz eman zituen azalpenak gogora ekartzea. Lehen Mundu Gerra hasi orduko *Eskualduna*-k zer jarrera frantsesa hartu zuen garbi dago²¹². Baina nola uler daiteke, hain euskaltzalea

²¹⁰ Chauveau eta Tétart, *Introduction à l'histoire des médias en France de 1881 à nos jours*, 14.

²¹¹ Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*, 85.

²¹² Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

zen norbaitek halako atxikimendua agertzea Frantziari? Arbelbidek gogorarazi du XX. mende hastapenean, Pierre Broussain, Albert Constantin, Alexandre Mendiboure, Alexis Dourisboure, Clément D'Andurein²¹³ eta beste zenbaitek alderdi abertzale bat sortzeko eta *Eskualduna* astekaria haren zerbitzuko hartzea aipatua zutela, baina Hiriart-Urruti ez zela batere haien aldekoa eta Broussainen artikulua zentsuratzen zituela²¹⁴. Ez zela abertzaleen aldekoa agertu zuen zenbait editorialetan, 1914an, Hego Euskal Herriko abertzaleek euskal estatu bat sortzeko zuten xedea gaitzetsiz, eta Euskal Herria Frantziaren baitan hobeki izanen zela segurtatuz²¹⁵.

Kontraesana ez da bakarrik haren jarrera euskaltzalearen arabera ikusten. Hiriart-Urruti sutan jarri zen Frantziako Errepublikak Elizaren kontra hartu zituen neurrien ondotik, eta gogoan dugu berak ere jasan zituela neurri haien ondorioak, besteak beste apaiz eskolatik lekuak hustu behar izan baitzituen. Hauxe galdetzen du Xipri Arbelbidek: «Frantzia horrelako etsaia izanik Hiriart-Urrutik hain maite zituen Eliza, erlisionea eta fedarentzat, nolaz izan da hain atxikia Frantziari?» Eta galdera horri berak ematen dio erantzuna:

*«Gertatu da Hiriart-Urrutik fedeagatik urteak eta urteak borroka gogorak eraman dituela Frantziako gobernu gorrien kontra, Frantziako katoliko eta xuriek eskuz esku. Hauekin duela sofritu: norekin baita gehienik sofritzen eta harekin dira lotura sendoenak. Aldiz harreman guti izan du hegoaldearekin. Euskarazko katiximaren garai gogor haietan Broussain bere herritarrari idatzi zion beste normahik bezainbat maite zuela euskara bere mintzaira. Baina ikusiz nolako erasoak jasan behar zituen fedeak, mintzairaz gutiago arrangura zela, askoz ere gehiago erlisioneaz».*²¹⁶

Arbelbidek ematen duen xehetasun hori zinez kontuan hartzekoa da. *Eskualduna*-ren testuak eta ildo editoriala irakurtzerakoan, hori ez da burutik kendu behar. Hiriart-Urrutik harremana Frantziako giristinoekin zuen, eta

²¹³ Broussain, Constantin, Mendiboure eta Dourisboure medikuak ziren, elkarren lagunak. D'Andurain apaizgaia zen, Uskaldunak Ibañetan pastoralaren idazlea. Verdunen hil zen 1916an. Albert Constantin Jean-Baptisten semea zen, eta hark ere idatzi zuen *Eskualduna* astekarian Kepa Altonaga, «Gure prosa zientifikoaren lehen urratsak: Albert Constantin jaun medikuaren Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziak», *Ekai* 17 (2003): 121–136; Charriton, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*; Piarres Charriton, «Piarres Broussain (1859-1920): abertzale bat Iparraldean», *Jakin* 6: 108–110..

²¹⁴ Xipri Arbelbide, *Manex Hiriart Urruti* (Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren argitalpen zerbitzu nagusia, 1998).

²¹⁵ Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

²¹⁶ Arbelbide, *Manex Hiriart Urruti*.

beraz, *Eskualduna*-ren inspirazio iturriak eta beste agerkari erreferenteak zein ziren ere ikusi beharko da. Alabaina, Estatuaren eta Elizaren arteko gatazka Euskal Herrian bizi-bizi sentitu bazen ere, Euskal Herria ez zen leku bakarra izan, eta Frantziako zatiketa politikoan Elizaren aldekoek itzala bazuten. *Eskualduna* ildo orokor haren baitan kokatzen zela ikusiko dugu.

c) Frantziako eredu berezia eta *Eskualduna*

Publiko zabala alfabetatu ondoan, egunkariak irakurle gehiagorengana hel zitezkeen, eta beraz hainbatek merkatu bat ikusi zuten hor eta eskaintza «sentsazionalistagoa» egiteko gogoia agertu zen²¹⁷. Gertatzen zenaren «oihartzuna» izan nahi zuen XIX. mende bukaerako prentsak eta «masa irakurlego» baten-gana zuzendu nahi zuen bere eskaintza²¹⁸. *Le Matin* egunkariak lehentasuna informazioari eman zion, editorialaren gainetik, eta erreportajeari, iritziaren gainetik²¹⁹.

Horretan ikus daiteke eredu amerikarraren sarbidea. Baina eredu hark, eta prentsa «sentsazionalista» eskaintzeak ez zuen harrera ona izan Frantzian. Interesgarri da ikustea nolako erreakzioak izan ziren. Gaia aztertu zuen Thomas Ferenczik²²⁰, eta hark idatzi zuenaren arabera, gertakari soilek leku gehiago eta iritziak gutxiago hartzea begi txarrez ikusia izan zen. Prentsari «distrakzioa» edota «publiko zabala seduzitzea» leporatzen zitzaion, «elitearen gustua» egiteko ordez. Halaber, estilo literario ederraren ordez kazetaritzaren estilo sinplea sartzea ere kritikatu zuten, ordu arteko prentsaren oinarria literatura eta politika zirela oroitaraziz eta kazetari soilaren soslai ez onartuz.

Baina «Amerikako Estatu Batuetan sortu zen mugimendu saihestezin»²²¹ hura Europara ere hedatu zen eta Frantzian ere onartu behar izan zuten. Haatik, Frantziako agerkariek ez zioten uko egin nahi ordu arteko berezitasunari, hala nola politikari eta literaturari. Informazioa emateaz gain, gogoeta politikoen ematen jarraitzeko hautua egin zuten. Horregatik, aldizkari politikoek presentzia handia izaten jarraitu zuten, prentsaren lo-

²¹⁷ Jean-Noël Jeanneney, *Une histoire des médias, des origines à nos jours* (Paris: Seuil, 1996), 103.

²¹⁸ Muhlmann, *Une histoire politique du journalisme (XIXe-XXe siècle)*.

²¹⁹ Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*, 123.

²²⁰ Ferenczi, *L'invention du journalisme en France: naissance de la presse moderne à la fin du 19e siècle*, 14.

²²¹ *Ibid.*, 15.

raldi garai hartan. Baina joera horri eustea anitz erraztu zuen bi orrialdeko aldizkari bat inprimatzea oraino merke izateak²²². Gisa horretan, parlamentariak beren aldizkaria sortzen zuten. Euskal Herrian ere horrelako zerbait gertatu zen, geroago aztertuko dugun bezala. Ipar Euskal Herriko prentsan ere iritziak eta politikak garrantzia eta presentzia handia izan zuten. Are gehiago, astekari horiek bultzatu zituztenak ez ziren kazetariak, baizik eta letra gizonak.

Horrela, Amerikako Estatu Batuetatik zetorren informazio soilaren eredu eta Frantziako tradizioa nahasi ziren, batzuek itsasoz haraindiko eredu goraipatzen baitzuten eta beste batzuek guztiz gaitzesten. Frantses prentsa bere gisara egokitu zen, eta halako oreka bat aurkitu zuen, estilo propioa sortuz²²³. Gisa horretan, frantses kazetari eta erreportarien berezitasuna zen, beren erreportaje edo ikerkuntza artikuluetan, «interpretazio eta subjektibotasun kutsu bat» sartu zutelara, eta idazkera bera ere hobeki landu zutelara, nahiz eta prentsa «anglosaxoiak baino informazio gutxiago eskaini»²²⁴.

Baina pixkanaka itxura aldatu zuten eta gero eta gehiago onartu zuten informazioari lehentasuna ematea. XIX. mende bukaerako egunkariak, ordu artekoek ez bezala, artikulua zutabeka antolatzeke ordez eta tituluei zutabe bakarreko zabalera emateko ordez, orrialde osoko zabalera ematen hasi ziren, irakurlearen arreta biltzeko²²⁵. Ez zen hori izan *Eskualduna*-ren eredu, ordea.

Argi da frantses prentsak, bere berezitasunen gainetik, informazioari lehentasuna emateari ezin izan ziola ihes egin. Batetik, prentsa agentzien garapenak informazioa eskuratzeko erraztasunak eskaintzen zituelako eta, bestetik, irakurleek gertakari arruntengan eta kirolarengan interes handia zutelako eta nazioarteko gertakari politiko handiek zalaparta handia sortzen zutelako, egunkariak eskaintzen zutena gero eta informatiboagoa eta gero eta egitura-tuagoa zen²²⁶. 14ko Gerlak areagotu zuen egunkarietatik iritzia baztertzeke eta informazioari lehentasuna emateko joera, Ferencziren²²⁷ arabera. Gisa horre-

²²² Jeanneney, *Une histoire des médias, des origines à nos jours*, 108.

²²³ Ferenczi, *L'invention du journalisme en France: naissance de la presse moderne à la fin du 19e siècle*, 42.

²²⁴ Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*, 124.

²²⁵ *Ibid.*, 125.

²²⁶ Claude Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940* (Paris: Presses universitaires de France, 1972), 278–279.

²²⁷ Thomas Ferenczi, «Les transformations du journalisme», in *Traces de 14-18, actes du colloque international tenu à Carcassonne du 24 au 27 avril 1996*, arg. Sylvie Caucanas eta Rémy Cazals (Carcassonne: Les Audois, 1997), 59–66.

tan, kazetari ofizioa sortu zen XX. mende hasiera aldera, Frantzian. Hasieran astekarietako erredaktoreak letra gizonak baziren eta estatutu profesionalik ez bazuten ere, XIX. mendeko azken urteetan, kazetariak profesionalizatu ziren eta merkatura egokitzeko erantzukizuna zuten²²⁸. Dena den, garai berriko egunkariak ere irakurleak «endoktrinatzeko» helburua zeukaten, edozein izanik ere egunkariaren joera²²⁹.

Horrelakoa izan zen Frantziako kazetaritza ereduaren bilakaera, laburki esplikatutik. Baina eredu profesionala ez zen hala hedatu Ipar Euskal Herriko euskarazko prentsara. Testuinguru hori zehazteak badu bere garrantzia, ikusteko nolakoak ziren *Eskualduna* astekariak irakur zitzakeen egunkariak eta beraz, bere inspirazio iturriak, eta ikusteko ea astekari horren politikarako joera orokorra zen ala ez. Astekari horrek iritzia emateko zuen joerak bazuen tradizio bat Frantzian, eta tradizio horren eragina sendi zitekeen astekari txiki horretan. Baina tradizio horri irmoki eutsi zion ondoko urteetan ere, nahiz eta egunkari handiak aldaketa garaietan sartu.

Prentsaren irakite garai batean agertu zen *Eskualduna* astekaria. Baliabiak erraztu ziren, legea ere bai, irakurleak alfabetatzen ari ziren, eta hori mesedegarri izan zen euskarazko astekariarentzat ere. Baina kazetaritza munduan gertatu ziren beste aldaketekin, kazetaritza ereduarekin, uzkurrago izan zen astekari hori, hein handi batez ez baitzuen erredakzio talde profesionalik. Are gehiago, politikoki inplikatu zen jendeak kudeatzen zuen, eta horretaz, astekariak eredu politiko eta polemikoari eutsi zion.

B. GIRO POLITIKO BEROAREN ERDIAN

Louis Etcheverry politikariak 1887an sortu zuenetik eta iraun zuen garaian zehar, garai bereko beste agerkarietan bezala kutsu politikoa hainbat gisatan agertu zela nabarmenduko dugu. Hastapena bera motibazio politikoez gidatua izan zela argi gelditzen da. Baina astekariaren edukia eta ildo editoriala bera zinez politizatuak zirela agertu zen ondoko urteetan ere. *Eskualduna*-ren izaera eta ildo politikoa ongi ulertzeko, zein testuinguru politikotan sortu zen azaldu behar da.

²²⁸ Chauveau eta Tétart, *Introduction à l'histoire des médias en France de 1881 à nos jours*, 14.

²²⁹ Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 317.

1. Zurien eta gorrien gatazka bizia

Ahoan bilorik gabe mintzatzeko edo idazteko garaiak ziren *Eskualduna*-ren urteak. Astekaria giristinoa eta eskuinekoa zen, bonapartista batek sortua, apaizek idatzia, eta zuten inondik ere onartzen ahal Frantzia laikoaren hautua. Errepublikazaleen eta monarkiaira itzultzearen alde zirenen arteko polemika bizi-bizia zen urte haietan. Errepublika laikoaren aldekoek bataila inportantea irabazi zuten Elizaren kontra, eskola laiko eta derrigorrezkoa indarrean ezarri zutenean. Horrek zalaparta berezia sortu zuen Euskal Herrian. Bide horretako azken urratsa, nagusia, 1905eko legea izan zen, Eliza eta Estatua bereizi zituen legea, alegia.

a) *Eskualduna* laikotasunaren arerio handia

Legedi, gizarte eta teknika arloko aldaketek *Eskualduna* eta hori bezalako astekariak sortzea erraztu bazuten ere, funtsean, motibazio politikoak zeuden astekari haren gibelean. 1870ean, Napoleon Bonaparteren inperioak porrot egin eta Frantziako Hirugarren Errepublika sortu zenean, Eliza giristinoaren lekua dilindan jarri zen, eta horrek zalaparta handiak sortu zituen. Egoera hori biziki ongi azaldu zuen *La Croix* egunkariak, *Eskualduna* baino lau urte lehenago sortu zeneko zenbakian:

*«Plus que jamais le Christ et son Eglise sont attaqués, plus que jamais il faut donc se défendre. Les petites feuilles immondes pénètrent partout, jusque dans les mansardes et dans les chaumières; il faut donc une feuille catholique à bon marché qui aille combattre le mal partout.»*²³⁰

Nahiz eta egunkari hura ez zen Elizaren aldizkari ofiziala, hura sortu zuen La Maison de la Bonne Presse enpresa guztiz giristinoa zen eta egunkari hark, adibidez, Aita Santuaren diskurtsoak osoki erreproduzitzen zituen²³¹, Eliza giristinoaren ildoaren bozeramaile bihurtuz. *Eskualduna* astekariak ere halatsuko mezua zeukan. Hirugarren Errepublika indarrean jarri zenean, Frantziako Iraultzaren oinordekoek Errepublika laiko baten aldeko dinamika abiatu zuten. Giro politikoan eragin handia zuen horrek.

²³⁰ François Picard, «Le journal La Croix», *La Croix* (Paris, 1883ko ekainaren 16a).

²³¹ Philippe Godfrin eta Jacqueline Godfrin, *Une centrale de presse catholique: la Maison de la Bonne presse et ses publications* (Paris: Presses universitaires de France, 1965), 142.

Errepublikazaleen eta elizaren inguruko arteko gatazka ez zen berria, eta gogora ekarri behar da mende bat eskas lehenago Frantziako Iraultza gertatu zenean, elizgizonen kontrako jazarpen bat izan zela. Euskal Herrian berean, gatazka gogorak izan ziren, Iraultzatik landa, eta Landetara igorriak izan ziren biztanleez gain²³², apaiz anitzek Nafarroara ihes egin behar izan zuten. Hori gogoan, Euskal Herriko elizgizonek, Frantziakoek bezala, ez zuten Errepublika begi onez ikusten. Eta euskal gizartearen %80 inperioaren alde agertu zen, 1870eko maiatzaren 8ko hauteskundeetan²³³. Baserri mundua kontserbadorea zen mundu «gogorra» zelako eta «pobreak indarra zuen bitartean lan egiten zuelako, bestela irabazi guztiak galduko zituelako» eta babesgune bakarra familia zelako²³⁴. Euskal Herrian ere nagusiki baserri mundua izanik, aise uler daiteke zergatik ziren kontserbadoreak. Gainera, André Siegfrieden arabera, baserri munduan, laborariak otzanak ziren eta herriko erretoreak eragin handia zuen²³⁵, beraz ideia kontserbadoreak aise errotzen ziren.

Inperio garaian, Errepublika garaian baino erosoago zeuden, nahiz eta, Napoleon IIIaren erregimena «uneko behar» modura onartu zuten²³⁶. Hala ere, Elizaren ingurukoek monarkia zuten nahiago, eta Inperioa erori ondoan, monarkiaren itzultzeko itxaropena izan zuten, garai batez baizik ez bazen ere. Euskal Herrian monarkiaren edota inperioarenganako atxikimendua handia zen. Bigarren Inperio denboran bihurtu zen Euskal Herria baserri munduko kontserbatismoen gune²³⁷. Elizgizonen babesarekin lortua zuten oreka edo erosotasuna dudan ezar zezakeen deus ez zuten nahi. Horri loturik, Elizak eragin handia izan zuen Euskal Herri barnealdeko gizartearen baitan²³⁸.

Elizaren ingurukoek monarkiara itzultzea aldarrikatzen zutenez, errepublikazaleek haiengan arrisku bat ikusten zuten, eta Eliza zapaltzaile gisa ikus-

²³² Xabier Itçaina, *Les virtuoses de l'identité. Religion et politique en Pays Basque* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2007), 72.

²³³ Jean Micheu-Puyou, *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1965), 126.

²³⁴ Georges Duby eta Armand Wallon, *Histoire de la France rurale. Apogée et crise de la civilisation paysanne: 1789-1914*, libk. 3 (Paris: Le Seuil, 1976), 501.

²³⁵ Ibid., 514.

²³⁶ Jacques Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre* (Paris: Cerf, 1990), 10.

²³⁷ Jean-Baptiste Orpustan, «Rôle et pouvoirs de l'Eglise», in *La nouvelle société basque* (Paris: L'Harmattan, 1980), 148.

²³⁸ Micheu-Puyou, *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République*, 109.

ten zuten²³⁹. Errepublikazaleen artean, erradikalek Estatuaren eta Elizaren be-
reizketa, elkartzeko askatasuna, eskola laikoa eta gizarte indibiduala
aldarrikatzen zituzten, 1869tik. Gizarte liberala aldarrikatzen zuten errepubli-
kazale horien parean, erlijioaren defentsan ari zirenek, Action Française mug-
imendua buru, «gizarte naturala» hobesten zuten: gizabanakoaren familia, ofi-
ziora eta eskualdea bermatzea beharrezkotzat zeukaten²⁴⁰. Dударik gabe,
tradizio horiek sutsuki defendatu zituen *Eskualduna* astekariak ere.

Eskualduna astekarian erne zeuden erlijioaren kontra ari zen orori begira.
Maiz idazten zuten masoien edo ustezko masoien kontra. «Framazonak» edo
«hargin beltzak» izenez deitzen zituzten logia hartako kideak, eta haiek erlijioa
Frantziatik kendu nahi zutelaren leporatzen zuen astekariak. Hirugarren Errepu-
blika garaia une ona zen, funtsean, masoientzat²⁴¹, eta indarra hartu zuten.

Masoiak bezain hastio zituzten juduak ere. *Eskualduna*-ko artikuluetan
maiz ageri ziren juduen kontrako aipuak eta irainak. Eta antisemitismoaren
atal ezagunena Dreyfus aferarekin lehertu zen. Frantzia bitan banatu zen, alde
batetik Dreyfusen errugabetasuna defendatu zutenak, hala nola errepublika-
zaleak eta ezkertiarak, eta bestetik errotik haren aurka zeudenak, hala nola
eskuinekoak eta Elizaren ingurukoak. *La Croix* egunkaria, adibidez, argiki an-
tisemita zen eta Dreyfusen kontra jarraitu zuen, 1900ean jabez aldatu eta ja-
rrera eztitu zuenean ere²⁴². Funtsean, Frantziaren bi ikuspegi lehiatu ziren, eta
Dreyfusen kontrakoek «Frantzia arrazarekin» eta «Aberria armadarekin» iden-
tifikatzen zituzten, besteek denen arteko «berdintasuna» aldarrikatzen zuten
bitartean²⁴³.

Denborarekin, ordea, gatazka horiek lekuz aldatu ziren. 1892an, Leon
XIII Aita Santuak Errepublika onartzeko deia egin zien Frantziako giristino-
noi. Hiriart-Urrutik eskaera hura onartu zuen²⁴⁴, nahiz eta aitzina kritika-
tzen jarraitu. Errepublikaren kontzeptuaren kontra borrokatzeko ordez,

²³⁹ Joseba Intxausti, «Hitzaurrea», in *Zezenak Errepublikan*, Jean Hiriart-Urruty (Arantza-
zu: Jakin, 1972), 50.

²⁴⁰ Eugen Weber, *L'Action française*, itzul. Michel Chrestien, [lehen edizioa: 1962]. (Paris:
Stock, 1964), 46.

²⁴¹ Intxausti, «Hitzaurrea», 51.

²⁴² Godfrin eta Godfrin, *Une centrale de presse catholique: la Maison de la Bonne presse et ses
publications*, 136.

²⁴³ Jean Lestocquoy, *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours* (Paris: Albin
Michel, 1968), 143.

²⁴⁴ Piarres Lafitte, «Sarrera», in *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon!*, arg. Pia-
rres Lafitte, Jean Hiriart-Urruty (Jakin, 1971), 33.

Errepublikaren akatsen kontra borrokatuko ziren, barnetik. Hain zuzen, herriarren babesa ere ahultzen ari zitzairen Errepublikaren kontrakoei, bonapartistek eta monarkiazaleek gero eta boz gutxiago lortzen baitzuten²⁴⁵. Jarrera berri horretan, *Eskualduna*-k une batez gibelera egin zuten, bereziki 1905eko legearen ondotik, Elizaren esku ziren eskolak eta fraidetegiak itxi zituztenean. Baina, ororen buru, Errepublika onartzera behartuak izan ziren eta hala egin zuten, nahiz eta ezkertiarren kontrako lehia politikoarekin gogor segitu.

b) Eskolaren gaia

Errepublikazaleek begi txarrez ikusten zuten Elizaren ingurukoek monarkia berriz ezartzeko zuten asmoa. Gambettaren ustez, klerikalismoa arrisku-tsua zen, Estatua ahuldu, batasun nazionala mehatxatu eta gizartea desegin zitzaizkeelako²⁴⁶. Horri buru egiteko, eskola laikoa sortzeko xedea garatu zuten, Mona Ozoufen²⁴⁷ azalpenen arabera.

Jules Ferry izan zen eskola laikoaren bultzatzaile nagusia. Errepublika segurtatzea eta Elizari eragina kentzea zen haren helburua. Haren ustez, morala eta zientzia erlijiotik aparte erakutsi behar ziren, eta haurrei «prestakuntza errepublikarra» eskaini behar zitzairen. Eta laikotasun hori zen polemika piztu zuena, eskola doakoa eta derrigorrezkoa izatea baino gehiago²⁴⁸.

Eskualduna astekaria idazten zutenak erabaki horren aurka zeuden. Gogorra ekarri behar ote dugu «Bat gutiago»²⁴⁹ izenburua zuen artikulua famatua? Jules Ferry hil zelako berria ematen zuen artikulua hark, herio hartaz pozten zela ahoan bilorik gabe erakutsiz. Jules Ferryk 1881ean jarri zuen indarrean doako eskola derrigorrezkoaren legea. 1886an, eskola publikoak laikoaren esku uztea erabaki zuten, eta handik bost urtera fraideak mutikoen eskoletatik kanpo ezarri zituzten, eta beste zenbait urtera serorak kanporatu zituzten nesken

²⁴⁵ Micheu-Puyou, *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République*, 154.

²⁴⁶ Claude Langlois, «Catholiques et laïcs», in *Les lieux de mémoire. 2. La Nation, les Français*, Pierre Nora (zuz.) (Paris: Gallimard, 1997), 2327–2357.

²⁴⁷ Mona Ozouf, *L'École, l'Église et la République (1871-1914)*, [lehen edizioa: 1963]. (Paris: Cana, 1982), 55.

²⁴⁸ Mona Ozouf, *L'École, l'Église et la République (1871-1914)*, [lehen edizioa: 1963]. (Paris: Cana, 1982), 73.

²⁴⁹ Manex Hiriart-Urruti, «Bat gutiago», *Eskualduna*, 1893ko martxoaren 24a.

eskoletatik²⁵⁰. Horri erantzunez, Elizak eskola libreak sortu zituen Ipar Euskal Herriko hainbat herritan, hala nola eskola pribatu eta giristinoak. Eskola ore-netatik kanpo katixima egiteko aukera ere bazuten. Barnealdeko haurrak, hala ere, ez ziren berant arte egoten eskolan, gehienek lehen jaun hartzetik landa uzten zutelako eskolako bizia, lanean hasteko²⁵¹.

c) 1905eko legea

Errepublikalaikoaren aldekoen eta Elizaren ingurukoaren arteko gatazka gogorragoak etorri ziren 1905ean, Estatuaren eta Elizaren bereizte legearen harira. 1901eko uztailaren leheneko elkartearen legea, gaur egun oraino hainbeste gorai patua, gatazkatsua izan zen. Elkarrekin sortzeko askatasuna ematen zuen lege hura ez zen Elizaren gustukoa izan. Lege hark bazuen III. zenbaki-dun artikulua bat, erlijio elkarte eta kongregazioei buruz. Elkarrekin orok hiru hilabeteko epea zeukan baimena eskatzeko. Baimen eskaera guztiak baztertu zituzten 1902an; beste anitzek ez zuten itxaropenik eta baimenik eskatu gabe, atzerrira joan ziren²⁵². Garai hartako Frantziako Gobernuak, Emile Combe buru zuela, elizgizonen eta serorek kudeatzen zituzten eskolak hesteko agindu eman zuen. 1904ko uztailaren 7ko legeak kongregazioei irakastea debekatu zien.

Lege haien ondorioak sentitu ziren Euskal Herriko fraidetegietan. 1903ko apirilaren 18an, Belokeko fraideek lekuak husteko agindua ukan zuten, eta bi asteren buruan joan ziren handik²⁵³, eta Lazkaon hartu zuten egoitza. Fraide anitzen patua izan zen hori, eta garrantzitsua da aipamen horren egitea, gerla lehertu zenean oihartzun berezia hartu baitzuen gai hark.

Hurrengo urratsa, 1905eko uztailaren 3ko lege famatua izan zen. Lege harekin bereizi ziren Frantziako Estatuak eta Eliza, eta bukaera eman zitzaion 1801etik indarrean zegoen konkordatuari, hala nola Frantziako Estatuaren

²⁵⁰ Aline Bascans eta Xipri Arbelbide, «Uztaritzeko seroren eskolen hestea», in *Elizak eta Estatu bereizteko legea: ondorioak Euskal Herrian (1905-1906)* (Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2008), 31–37.

²⁵¹ Philippe Fabas, «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)» ([doktorego-tesia, zuz. Marc Agostino], Michel de Montaigne, Bordeaux III, 1999), 55.

²⁵² 1905, *la séparation des églises et de l'état* (La Crèche: Geste, 2005), 33.

²⁵³ Marc Doucet, «Estadoaren eta Elizaren arteko borroka 1900 inguruan: fraide batzuen ihardespena Belokeko fraidetxean», in *Elizak eta Estatu bereizteko legea: ondorioak Euskal Herrian (1905-1906)* (Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2008), 39–47.

eta Vatikanoren artean zegoen hitzarmenari. Bakoitzak bere bidea jarraitu ahal izan zuen, baina bereizte hori biziki gaizki hartu zuen Elizak. Errepublikazaleen eta Elizaren arteko gatazkaren ondorioa zen. Bereziki, Dreyfus afe-ran, Elizak eta haren ingurukoek agertu zuten jarrera antisemita eta Dreyfus defendatu zutenen kontrakoa izan zen legearen sortzea azeleratu zuena²⁵⁴.

1906an jarri zen legea indarrean, eta ontasunen partekatzea egiteko, inbentarioak egin zituzten. Borroka gogorak izan ziren horren harira, Frantzia mendebaldean, Massif Central eskualdean eta Ipar Euskal Herrian²⁵⁵. Ipar Euskal Herriari dagokionez, Frantziako Iraultza garaian erlijio gatazka bizienak izan ziren herrietan gertatu ziren istilu handienak, Elizak orduko gertakariak gogora ekartzeko lana egin baitzuen²⁵⁶. Elizak zinezko eragina zuen Euskal Herria bezalako lekuetan, Patrick Cabanelek²⁵⁷ baieztatu bezala, herritarrek gaitzeko barrikadak jarri zituztelako elizen aitzinean, jendarmeezko liskarrak piztuz :

Gatazkak ikusgarriak bide ziren. Hiriart-Urrutik ere barne-barnetik bizi izan zuen horrelako egoera. Inbentarioak izan ziren garaian, oraino Larresoroko apaiz eskolako irakasle zen, baina 1906ko abenduaren 14an, Frantziako Gobernuak hango apaizak kanporatu zituen eta egoitzez jabetu zen²⁵⁸. Hiriart-Urruti zuzenean inplikatu zen Estatuarekin izan ziren gatazka haietan, eta Eliza baztertu izana jasan behar izan zuela. Ondorioz, erlijioaren defendatzaile sutsu hark, bistan denez, Estatu laikoaren aldekoekin izan zen gatazka hartan bere iritzia gordin eta gogor eman zuen. Eta hil arte bere baitan gelditu zen erlijioaren aldeko grina bizia eta erlijioa baztertu nahi zutenen kontrako herria.

d) Gatazkaren isla politikoa

Gatazka haiek eragin zuzena zeukaten herriko bizian eta bizi politikoan. Eskola publikoetako irakasleek, adibidez, ez zuten harrera ona ukaiten herri txikietan, Moulinen arabera²⁵⁹. Euskal Herri barnealdeko gizarte horrek Eliza-

²⁵⁴ Cabanel, 1905, *la séparation des églises et de l'état*, 10.

²⁵⁵ Annie Moulin, *Les paysans dans la société française. De la Révolution à nos jours* (Paris: Seuil, 1988), 164.

²⁵⁶ Itçaina, *Les virtuoses de l'identité. Religion et politique en Pays Basque*, 72.

²⁵⁷ Cabanel, 1905, *la séparation des églises et de l'état*, 23.

²⁵⁸ Iñaki Camino, «Hitzaurrea», in *Gontzetarik jalgiaraziak*, arg. Iñaki Camino, Jean Hiriart-Urruty (Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1994).

²⁵⁹ Moulin, *Les paysans dans la société française. De la Révolution à nos jours*, 165.

rekiko zuen lotura hauteskundeetan ere ageri zen. Eliza errepublikazaleen etsai eta balio kontserbadoreen defendatzaile zela jakinik, aise asma daiteke ideia haien ekarleek zituztela hauteskundeak irabazten, Orpustanek²⁶⁰ argiki azpimarratu bezala.

Datuak berak ere argiak dira²⁶¹: 1876an, Baionako hauteskunde barrutian, Jean-François Labat hautagai bonapartistak irabazi zituen hauteskundeak eta Maulekoan Jean-Charles Harispe nagusitu zitzaion Pierre Renaud diputatu errepublikarrari. 1881ean errepublikarrek indarra hartu zuten, eta Jacques Pradet-Labatek Mauleko hauteskunde barrutia kendu zion Harisperi. Baionako hauteskunde barrutia bitan banatu zen: lehenbizikoan Baionako bi kantonamendu eta Uztaritzekoa biltzen ziren, eta bigarrenean Hazparne, Bastida, Donibane Lohizune, Ezpeleta eta Bidaxunekoak. Baionako lehen hauteskunde barrutian Jean-Baptiste Plantié Baionako auzapez errepublikarrak irabazi zituen bozak, eta bigarrenean Labatek. 1885ean hauteskundeak zerrrendaka egin ziren, baina errepublikarrek indarra galdu zuten, eta Labatek diputatu izaten jarraitu zuen eta Harispek aitzineko bozetan galdu kargua berreskuratu zuen.

1889ko bozak, *Eskualduna* sortu ondotik izan ziren lehenak, ezkerren garaipenarenak izan ziren. Departamendu osoan ezkerrek irabazi zuen, baina Ipar Euskal Herriko hiru hauteskunde barrutietatik bitan, eskuinak. Baionako bigarren barrutian, Labatek irabazi zituen berriz ere, zailtasunekin izan bazen ere. Mauleko hauteskunde barrutian, Louis Etcheverry hautagai bonapartista izan zen irabazle, Martial Berdoly hautagai errepublikarraren kontra. Azken honek 1893an eskuratu zuen diputatu kargua, eta hark bezala, beste hauteskunde barrutietan ere hautagai gorriek irabazi zituzten bozak.

1905ean berreskuratu zuen diputatu aulkia Elizaren aldeko hautagai bategi. Morrochco Harriague Saint-Martin Baionako bigarren hauteskunde barrutiko diputatua hil ondoan, hauteskunde aurreratuak egin ziren, eta Léon Guichennék irabazi zituen. Mauleko kantonamendua eskuinaren eskutara itzuli zen 1914an, Jean Ibarnegaraiek hauteskundeak irabazi zituelarik.

Euskal Herriko apaizak politikan inplikatu ziren, argiki. 1889ko hauteskundeen ondotik, Louis Etcheverryk irabazi zituen hauteskundeak baliogabe-

²⁶⁰ Orpustan, «Rôle et pouvoirs de l'Eglise», 152–153.

²⁶¹ Eric Bonhomme eta Université Michel de Montaigne-Bordeaux III., *Députés et sénateurs de l'Aquitaine sous la Troisième République, 1870-1940: portrait de groupe* (Talence: Editions de la Maison des sciences de l'homme d'Aquitaine, 1995), 191–193; Micheu-Puyou, *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République*.

tu zituzten, hain zuzen, apaizek haren aldeko kanpaina egin zutela leporatuz²⁶². Funtsean, apaizek Frantziako gobernuaren zigorra jasan zuten, Euskal Herriko 35 apaizei soldata kendu baitzuen²⁶³. Kalapita handiak sortu ziren Baionako apezpikuaren, Ipar Euskal Herriko apaizen eta Frantziako gobernuaren artean. 1914an, *Eskualduna* astekariak sekulako kanpaina egin zuen Ibarnegaraien eta Guichennéren alde.

Oro har, Baionako lehen hauteskunde barrutia kendurik, Ipar Euskal Herri barnealdeko hautesleek eskuineko diputatugaiak hautatzen zituzten.

2. Hauteskunde giroan sortua

Euskarazko astekari giristinoaren sortegun ofiziala 1887ko martxoaren 15a zen. *Eskualduna* astekaria hauteskunde giroan sortu zen. Bi urte geroago diputatuak hautatzeko hauteskundeak iragan ziren Frantzian eta, ondorioz, Ipar Euskal Herrian ere. Hautagaiek beren ideien berri eman nahi izaten zuten, eta hamarkadetan zehar komunikatzeko bideak aldatu diren bezala, gaur egun sare sozialak erabiltzen dituzten bezala, 1889ko bozei begira, astekariak sortzeko joera izan zen. Baina hori ere ez zen bat-batean gertatu. Helburu politikoz sortu astekariak bazuen bere aurre-historia, lehenago ere zenbait argitalpen izan ohi baitzen. Eta, bereziki, *Réveil Basque* astekariaren sorreraren erreakzioz agertu zen *Eskualduna* ere. Astekariak hauteskunde kanpainetan biziki aktibo baldin baziren ere, horrek ba ote zuen, aldiz, eraginik hautesleen jarretetan?

a) Hauteskunde orrietatik lehen astekarietara

Hauteskunde kanpainak ez ziren 1887an hasi, *Eskualduna* urte hartan sortu bazen ere. Lehenago ere baziren hauteskundeak, eta beraz, boz biltzeko kanpainak ere antolatzen ziren. 1886 baino lehen, hauteskunde kanpainetan zehar, hautagaiek kanpaina orri batzuk argitaratzen zituzten. Hautagai gorriek bezala zuriak ere izaten zuten beren orria²⁶⁴, eskuz esku banatzen zutena. Orri

²⁶² Micheu-Puyou, *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République*, 109.

²⁶³ Jean «Manex» Hiriart-Urruty, *Zezenak Errepublikan*, arg. Joseba Intxausti (Arantzazu: Jakin, 1972), 95.

²⁶⁴ Piarres Lafitte, Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque, *Gure Herria* 43-6 (1971ko abendua): 321–338.

haiek frantsesez idatziak izaten ziren, nagusiki; euskara pixka bat ezartzen zuten tarteka, bozemaileen zati batengana aiseago heltzeko xedez²⁶⁵.

Noizbehinkako aldizkari xume haiek bozemaileengan zuten eragina dudan ezartzen hasi ziren, ordea, zenbait politikari²⁶⁶. «Gorrien» hautagaiak pentsatu zuen aldizkari erregularrago bat sortu behar zutela beren ideia errepublikarrak hautesleengana heltzeko eta haien baitan errotzeko²⁶⁷. Martial-Henry Berdolyren ideia izan zen.

Martial-Henry Berdoly Bordeleko industrialari baten semea zen. Bordeleko sortu zen 1844an, baina urte bat zuela joan zen Donapaleura, gurasoekin. Haren aitak, 1833an Uhartehiriko gazteluaren jabe egin zenak²⁶⁸, 1848ko legebiltzarrerako hauteskundeetan aurkezteko asmoa agertu zuen. Errepublikarren koloreak defendatu nahi zituen, baina errepublikarrek ez zuten haren hautagaitzaren aldeko hautua egin, beste hautagai bat nahiago izan baitzuten. Martial-Henry Berdolyk lau urte baizik ez zituen, aita hauteskundeetara aurkeztu zen urte hartan. Baina haren etorkizuna politikak gidatu zuen. Abokatu lanetan aritu zen, eta 1880tik 1884ra Mauleko suprefetura kudeatu zuen.

1887a ez zen hauteskunde urtea, baina bi urte lehenago aurkeztu zen hauteskundeetan eta galdu zituen. Bi urte geroago izanen ziren hauteskundeak begira²⁶⁹ jarri zen, eta hauteskunde haietara ongi prestatuak joateko asmoz sortu zuen *Le Réveil Basque* astekari «gorria», 1886ko abuztuaren lehenean. Astekaria hein handi batez frantsesez bazen ere, euskarak bazuen bere tokia²⁷⁰. Berdolyk sortu astekari «gorri» hark 1894 arte iraun zuen. Iraupen aski laburra izanik ere, euskarazko prentsaren historian funtsezko osagaia izan zen. Ez iraun zuelako, noski, are gutxiago euskara bultzatu zuelako. Baina giro politiko nahasi hartan, haren aurkari politikoak iratzarrarazi zituelako eta beste hainbeste egitera bultzatu: eta haiek, bai, euskarari leku gehiago eman zioten.

²⁶⁵ Xabier Altzibar, Sarrera, in *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*, arg. Xabier Altzibar, Jean Hiriart-Urruty, Sutondoan sorta (Bilbao: Labayru ikastegia. Bilbao Bizkaia Kultura Fundazioa, 2004), 23–24.

²⁶⁶ Ibid., 24–25.

²⁶⁷ Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque».

²⁶⁸ Bonhomme eta Université Michel de Montaigne-Bordeaux III., *Députés et sénateurs de l'Aquitaine sous la Troisième République, 1870-1940: portrait de groupe*, 128.

²⁶⁹ Hauteskunde haiek ere galdu zituen, Louis Etcheverry «zurien» hautagaiaren kontra. Haatik, 1893koak eta 1898koak irabazi zituen. 1900an senatari bihurtu zen, eta 1905ean hil zen, Uhartehiriko bere gazteluan.

²⁷⁰ Altzibar, «Sarrera», 24–25.

b) *Eskualduna, Le Réveil Basque-ri erantzunez*

Le Réveil Basque astekariaren helburua hautesleen gogoetan ideia errepublikarrak astez aste sarraraztea baldin bazen, Martial-Henry Berdolyk 1889ko hauteskundeak irabaz zituan, haren aurkari politikoeak ere sentitu zuten gisa bereko zerbaiten sortzeko beharra. Ordu arteko lehia politikoa noizbehinkako berripaperen bidez egiten baldin bazen, *Le Réveil Basque* astekariak jauzi kualitatibo bat egin zuen ideien zabaltzeko moduan. Tresna berrietara egokitzeko beharra sentitu zuten hautagai «gorriek» ere.

Louis Etcheverry Donazarreko notarioak ere bazuen 1889an hauteskundeetan aurkezteko xedea. Hauteskunde haietan aurkari izanen zuenaren tresna berak erabiltzea erabaki zuen. Astekari «gorriaren» parean giristinoen astekari bat sortzearen beharra ikusi zuen. Hilabete gutxi barne, 1887ko urtaril hastapenean, zenbait lagun bildu zituen eta hiru hilabeteren buruko zutik ezarri zuen *Eskualduna* astekaria²⁷¹. Gisa hartan, Bonaparteren eta erregearen aldeko euskaldun kontserbadore liberalen, hala nola «zurien» astekaria sortu zen, «gorrien» kontra²⁷².

Zenbateraino zor zaio *Le Réveil Basque* astekariari *Eskualduna* astekariaren sorrera? Argi da «gorrien» astekari horrek dituen aipamen guztiak ez zirela izanen, gaur egun, astekari hartarik landa euskarazko hori ez balitz sortu. *Eskualduna* ez balitz agertu, *Le Réveil Basque* ahantzia genuke gaur egun, garai hartako beste agerkari anitz bezala. Nahi ala ez, *Eskualduna* astekariaren sorrerak *Le Réveil Basque*-en erreferentzia dakar berekin. Eta, funtsean, aski da euskarazko astekari giristinoaren lehenbiziko urteetako artikulua irakurtzea bi astekariaren arteko aiherkundera eta lehia zenbaterainokoak ziren ikusteko. Bata zen bestearen aurkari nagusia. Hori erranik, Piarres Lafittek²⁷³ dudan ezarri zuen ea *Le Réveil Basque* gabe ere ez ote zen *Eskualduna* astekaria sortuko. Lafitteren ustez, erlijioaren kontrako «orri» haren eraginaren kontra joateko baino gehiago, Euskal Herriak bere tradizioak sutsuki defendatuko zituen aldizkari baten beharrak bultzaturik sortu zuten *Eskualduna*.

Le Réveil Basque sortu gabe ere sortuko ote zen *Eskualduna* astekaria edo gisa bereko beste bat, Lafittek ulertaraztera ematen duen gisan? Prentsa idatzia-aren garapen urte haietan euskarazko astekari giristino baten sortzeko aukera beste baten sorrerak eragin gabe pitz zitekeela pentsatzea guztiz logikoa

²⁷¹ Ibid.

²⁷² Ibid., 23.

²⁷³ Lafitte, «Louis Etcheverry. Champion de la foi et de l'âme basque».

da. Baina ikusiz noiz eta nola sortu zen, ez da dudarik, *Le Réveil Basque* astekariak gutxienez azeleragailu funtzioa bete zuela, eta *Eskualduna* astekariaren sortze prozesua bizkortu zuela. Halaber, Berdolyren aurkari politiko nagusiak sortu izanak ere argi uzten du *Le Réveil Basque*-rekiko lehiak bultzaturik sortu zela, hots, astekaria helburu politikoekin eta ildo politiko zehatz batekin agertu zela.

c) Prentsa eta hauteskundeak

Tarte bat hartuko dugu lehenago aipatu prentsa politikoaren eta prentsa horrek hauteskundeen emaitzetan zituen ondorioen arteko loturak nolakoak ziren ikusteko. Neurketa zehatza egin daiteke, agerkari baten irakurle kopurua eta alderdi batek lortzen zuen boz kopurua xeheki konparatuz. Zenbait ikerlarik jarrera orokorrak aipatu dituzte, eta haien ondorioez baliatuko gara, gu ere, prentsak bizi politikoan zuen eragina aztertzeko.

Egia da aldizkariak biziki politizatuak zirela eta hauteskunde kanpainetan bete-betean parte hartzen zutela. Helburu politikoekin sortu zen *Eskualduna* astekariak berak sekulako kanpaina egin zuen, adibidez, 1914ko legebiltzarre-rako hauteskundeetan, Jean Ibarregarai hautagai zuriaren alde. Frantzian gaindi ere aldizkari anitz sortu izan zen, hauteskunde kanpainei begira. Baina hautesleen baitan ez zuten eragin handirik edo aldizkari hartako polemika gogorak ez ziren hautesleen izaeraren isla, baizik eta ordu hartako estiloarena, gainera, irakurle bakoitzak bere ildo politikoaren arabera aldizkaria irakurtzen zuen²⁷⁴.

Eskualduna astekarikoak laborariak ziren bezala, gehienbat, errepublikarren astekariaren irakurleak irakaskuntzako eta administrazioko langileak ziren. Bakoitzak bere publikoa bazuen, eta, gauzak ez badira hain zehatzak ere, publiko bakoitzak bere nortasuna eta izaera zituen, eta baita horri loturik zego-kion jarrera politiko ere. Euskaldun laborariak fededunak eta mezara jarraikiak ziren, adibidez, eta eskualde horietan zituzten boz kopuru handienak lortzen hautagai zuriak. Pentsatzekoa da *Eskualduna* astekariaren mezua iritzi haren isla zela eta ez eragile. Hain zuzen, astekari horretako artikulua irakurleak iritzi berekoa zela aintzat hartuz bezala idatziak ziren: aitzinetik jakintzat ematen zen irakurlearen iritzia zein zen. Joera hori agertzen zen astekariaren editorial anitzetan.

²⁷⁴ Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 255.

3. L'Action Française eta La Croix-ren eragina

Louis Etcheverry eskuinekoa, bonapartista eta erregezailea zela erranik, garbi ageri da zein zen hark sortu zuen *Eskualduna* astekariaren ildo politikoa ere. Jon Casenavek²⁷⁵ ongi azaltzen duen bezala, *Eskualduna*-ko idazle anitzek irakurleen «hezteko ardura» zutela ikusten zuten, irakurle «pasiboei» jakintza bat transmititu behar zieten, besteak beste fede giristinoa nola praktikatu. Baina «girstino moraletik inspiratutako doktrina sozial eta politikoa kontserbado-rea» ere transmititu nahi izan zieten irakurleei. Hori erranik, Casenavek²⁷⁶ ondorioztatzen du *Eskualduna*-ko idazleek «irakurle goaren iritzian pisua» izan nahi zutela eta irakurleen «gaintetik» ikusten zutela beren burua.

a) L'Action Française mugimenduaren ildoan

Eskualduna sortu zuena ez zen apaiza, notarioa zen, baina osoki giristinoa. Baina hein handi batez apaizen esku izateaz gainera, astekari hori erregezailea zen, eta frantses nazionalista. Action Française mugimendu politikoa eta izen bereko aldizkariaren ildoan kokatzen zen. Dreyfusen kontrakoek sortu zuten mugimendu hori 1898an. Gerora, mugimendu monarkista izan zen. *L'Action Française* egunkaria bera *Eskualduna* baino hogeita bat urte geroago agertu zen, 1908ko martxoaren 21ean, baina euskal astekariak erreferente gisa erabili zuten, han idazten zuten Jacques Bainville edo Albert de Munen artikuluak osoki argitaratzen baitzituen, itzulpenik gabe²⁷⁷. Eskuin muturreko ideia horiek ageri ziren *Eskualduna*-koek berek idatzi testuetan ere. Oroz gaintetik juduen eta masoien edo «hargin beltzen» kontrako artikulu gogorak gelditu dira denen gogoan. Juduak eta masoiaik etsai gisa tratatzen zituen²⁷⁸.

Garai hartako egunkariak politikoki biziki markatuak ziren. Ezkerrean, Jean Jaurèsek 1904an sortu zuen *L'Humanité* sozialista eta Miguel Almeredydak zuzenduriko *Le Bonnet Rouge* (1913an sortua) anarkista ziren ezagunak. Ezkerrean kokatzen zen baita ere *L'Aurore*, Ernest Vaughan prentsa gizonak 1897an sortu zuena eta Dreyfus aferaren baitan Emile Zola idazlearen

²⁷⁵ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etcheverry*, 420.

²⁷⁶ Ibid, 21.

²⁷⁷ Bernadette Borda, «Le journal «Eskualduna» et la guerre de 1914-1918» ([tesina-memoria, zuz. Michel Papy], Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1984), 29.

²⁷⁸ Altzibar, «Sarrera», 49.

«J'accuse» artikulu famatua argitaratu zuena. Georges Clémenceau politikari erradikal-sozialistak 1913an sortu zuen *L'Homme Libre* ere ildo bertsuan kokatzen zen. Zentro-eskuinean, *Le Temps*, *Le Soir* eta *L'Eclair* ziren ezagunak. Eskuinekoetan zeuden *Le Figaro*, 1864an sortua eta *L'Echo de Paris*, 1883an sortua. Biek ere Action Française mugimenduko kideen artikuluak argitaratzeko ohitura zuten. Lau egunkari nagusiak, ordea, ez ziren kokatzen mapa politikoan. *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Matin* eta *Le Journal* egunkariak ziren lau egunkari salduen horiek. *Le Petit Journal*-en hastapena Dreyfus aferaren erdian agertu zuen jarrera antisemitak markatu zuen, baina aski laster hartu zuen jarrera neutroa²⁷⁹. Eskuin muturrean kokatzen ziren, aldiz, *La Libre Parole*, Edouard Drumont politikari antisemitak 1891n sortu zuena, *L'Autorité* 1885ean sortu zen egunkari bonapartista, *La Croix* eta *L'Action Française*.

Ororen buru, gutxi ziren zabalkunde handia zuten egunkariak. Beste andana batek, zabalkunde ttipia zuten, eta biziki politikoak ziren, tendentzia politiko bati lotuak baitziren eta eztabaida politikoetan parte hartzen baitzuten. Baina aldizkari horiek hautesleen baitan zuten eragina neurtzerakoan, ez zitzaion salmenta kopuruari so egin behar, erosleak, anitz izanik ere, jadanik aldizkariaren ideietara bilduak baitziren. Aldiz, *L'Action Française* egunkariaren eragina anitzez zabalagoa zen, haren ideiek beste aldizkari batzuk inspiratzen baitzituzten. Halaber, *La Croix* egunkariak eragin handia zuen, apaizek haren zabalkundean egiten zuten lanaren ondorioz²⁸⁰.

L'Action Française aldizkari gisa agertu zen lehenik, baina 1908ko martxoaren 21ean argitaratu zuen bere egunkariaren lehen zenbakia. Charles Maurras kazetari eta politikariak egunkariarekin bat egin zuen eta idazten hasi zen, eta baita Léon Daudet eskuin muturreko kazetari eta politikaria ere. Monarkiaren aldeko egunkaria guztiz polemikoa zen, oposizioaren posturetatik gobernuaren kontra ibili zen etengabe, politikarien zirikatzen eta eskandaluen salatzen²⁸¹. Baina jarrera hori ez zen, beste egunkari edo aldizkarietan bezala, idazlearen eta irakurlearen arteko trukatzeko batera mugatzen. Hots, ez zen soilik irakurle konbentzituengana heltzen. Jarrera polemista harekin, XX. mende hasierako egunkari gehienek postura hartu behar izan zuten *Action Française*-rekiko. Bereziki, beste egunkari giristinoen baitan eta departamenduetako

²⁷⁹ René Livois (de), *Histoire de la presse française. 2, de 1881 à nos jours* (Lausanne: Spes, 1965), 357.

²⁸⁰ Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 256.

²⁸¹ *Ibid.*, 362.

aldizkari kontserbadore eta bonapartisten baitan eragin handia zeukan²⁸². Eta zer zen bada *Eskualduna* astekaria? Aldizkari giristino eta, hastapenean, bonapartista, Louis Etcheverry sortzailea hala baitzen. L'Action Française mugimenduaren ideiek bazuten oihartzuna euskarazko astekarian. *Eskualduna* astekarian ez zen mugimendu haren aipamen anitz ageri, baina bai, ordea, mugimendu hartako kideenak.

Adibidez, 1908ko apirilaren 3ko zenbakian, *l'Action Française* egunkaria sortu eta zenbait egunera, nahiz eta egunkari haren berririk ez eman, *Eskualduna* astekariak artikulu gogor bat egin zuen Emile Zolaren kontra, zehazkiago Charles Maurras Action Française mugimenduko kide eta diputatuak Frantziako Legebiltzarrean, Dreyfus aferaren harira, Zolaren kontra egin zuen mintzaldia goraiatuz²⁸³. Patrick Cabanelek²⁸⁴ dio Dreyfusen kontrako haien pisua biziki handia zela frantses nazionalismoan. *Eskualduna*-k ere Action Française jarraitu bazuen, Dreyfusen kontrako ildoan, frantses nazionalismoarekin ere bat egiten zuela pentsa daiteke.

Baina pentsa dezakegu, *L'Action Française*-ren zuzeneko eragina baino handiagoa zela zeharkakoa, hain zuzen, *L'Univers* eta *La Croix* egunkari giristinoen baitan eragin handia baitzuen egunkari hark²⁸⁵. Maurice Barrès politikari nazionalista Action Française-eko Charles Maurrasengandik hurbil zegoen ideologikoki, eta gerlako kronikak *Echo de Paris* egunkarian idatzi zituen²⁸⁶. Salmenten aldetik, *La Croix* aise nagusitzen zitzaion *L'Action Française*-eri. *La Croix* hilabetekari gisa agertu zen, 1880an, Asuntzioko Agustindarrek bultzaturik, eta hiru urteren buruan egunkari bihurtu zen²⁸⁷ eta 1892 bitartean, etengabe irakurle gehiago izan zituen, 168.000 ale argitaratzerara heldu arte²⁸⁸. Haren eragina ez zen Parisera mugatzen. *L'Action Française* ez bazen Paristik kanpo hainbeste zabaltzen ere, *La Croix* egunkariak bazituen bideak herrietan barna saldua izateko. Haren argitaratzaile zen La Maison de la Bonne Presse taldeak propaganda batzordeak sortu zituen Frantzian gaindi, orotara hogeitaz mila batzorde. Batzorde bakoitza apaiz batek gidatzen zuen:

²⁸² Ibid., 366.

²⁸³ «Zola», *Eskualduna*, 1908ko apirilaren 3a.

²⁸⁴ Patrick Cabanel, *La question nationale au XIXe siècle* (Paris: La Découverte, 1997).

²⁸⁵ Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 326; Jeanneney, *Une histoire des médias, des origines à nos jours*, 110.

²⁸⁶ Maurice Barrès, *Chronique de la Grande Guerre (1914-1920)* (Paris: Plon, 1968).

²⁸⁷ Godfrin eta Godfrin, *Une centrale de presse catholique: la Maison de la Bonne presse et ses publications*, 134.

²⁸⁸ Ibid., 135.

La Croix eta taldeak argitaratzen zituen beste agerkari giristinoen saltzea eta haien aldeko propaganda egitea zen batzorde haien helburua²⁸⁹.

Horrek ez du erran nahi Euskal Herrian *La Croix* egunkariaren ale anitz saltzen zela. Giristinoek beste argitalpen andana bat ere bazuten, eta tokiko astekariak ere bultzatu zituzten. *Eskualduna* ez zen *La Croix*-ren astekaria, baina egunkari hark eragina bazuela ia segurtzat jo daiteke. Alde batetik, antzeko ildo editoriala zuten biek. *La Croix* egunkariak Errepublikaren eta errepublikazaleen kontra idatzi zuen gogor. Halaber, egunkari antisemita zen errotik, nahiz eta urteak aitzina joan ahala antisemitismo hori eztitu zitzaion. Masoien kontra ere anitz idatzi zuen eta, oroz gainera, lege laikoen kontra²⁹⁰.

Gai horiek ere etengabe agertzen ziren *Eskualduna* astekarian. Izan daiteke, beste gisan ere, *Eskualduna*-ko idazleek ideologia bera zutelako. Hain segur hala zen, eta ez zuketan *La Croix*-ren ereduaren beharrik mezu horren segitzeko. Baina Frantziako berriak eta eztabaida politikoak nonbaitetik segitzen zituzten, eta nondik, ez bazen egunkariak irakurriz? Manex Hiriart-Urrutik gisa orotako egunkari edo astekariak irakurtzen zituen, baita gorrien *Le Réveil Basque* ere. Baina Frantziako egunkarien artean, *La Croix* ere irakurtzen zuen, *L'Univers* eta beste zenbait egunkarirekin batera²⁹¹. Are gehiago, *Eskualduna* astekariak frantses egunkarietako artikulu batzuk berriz argitaratzen zituen, beste tokiko agerkari anitzek egiten zuten gisan. Beraz, *La Croix* egunkaria egunkari gisa ez bazen ere anitz irakurria Euskal Herrian, bai *La Croix* eta bai *L'Action Française* egunkarien edukiak eta ideiek oihartzuna bazuten Euskal Herrian ere, *Eskualduna* astekariaren eskutik bereziki. *Eskualduna*-rentzat, denetan garrantzitsuena erlijio giristinoaren zaintzea zen, eta masoien edo juduen baitan arriskua ikusten zuten, estatu laikoaren eta errerepublikaren bultzatzaile ikusten baitzituzten.

b) Euskal Herria eta Frantzia

Eskualduna astekaria Frantziako Action Française mugimenduari eta, oro har, eskuineko ideologiekien lerrokatzen zela ikusiz, ez da harrigarri pentsatzea Frantziako politikan inplikatur, Frantziaren erreferentzialtasuna ere bazue-

²⁸⁹ Ibid., 173.

²⁹⁰ Ibid., 136–137.

²⁹¹ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare.*, 127.

la. Hego Euskal Herrian, euskal abertzaleetasuna sortu berria eta garapen bidean bazen ere, ez zen halakorik Ipar Euskal Herrian. Bakar batzuk baizik ez ziren ideia abertzaleekin bat egiten zutenak, Albert Constantin mediku zuberotarra eta Pierre Broussain tarteko; aitzitik, Piarres Xarritonen arabera, Hiriart-Urruti, Blaise Adéma, Daranatz eta Saint-Pierre «frantses erregionalistak» ziren²⁹².

1901-1905 urte horietan, gutxiengo horrek *Eskualduna*-ren baitako orduko ahuleziaz baliatu nahi izan zuen astekaria berenganatzeko eta ideia abertzaleak hedatzeko. Baina gutxiengo abertzalearen eta elizgizon kontserbadoreen lehia hartan, Constantinen xedeak ez zuen aitzina egiterik lortu. Alderdi politiko baten sortzeko ahalegina ere egin zuen, baina babes faltagatik, ideia bere gisa utzi zuen²⁹³.

1904an *Eskualduna* gelditu eta *Eskualdun Ona* sortu zelarik ere ahalegindu zen Constantin astekariaren kontrola hartzera edo, gutxienez, ideia abertzaleei atea irekitzera. Hori ere ez zuen erdietsi, orduko gidari Manex Hiriart-Urrutik ez baitzuen nehondik ere bat egiten halako ideiekin, kontserbadoreen aldeko hautuak eta Hego Euskal Herriko euskaldunen kontrako artikuluek erakutsi zuten bezala²⁹⁴. Aski da irakurtzea zer idatzi zuen 1914an, Euskal Herriaren batasun politikoa aldarrikatzen zutenen kontra. Hiriart-Urrutik ez zuen batere begi onez ikusten Ipar Euskal Herria Frantziatik bereiztea Hego Euskal Herriarekin bat egiteko²⁹⁵. *Eskualduna* ez zen astekari abertzalea, eta «Frantzia zeukan aberritizat», Xabier Altzibarrek²⁹⁶ azaldu bezala.

1911n beste istilu bat izan zuen Hiriart-Urrutik, Pierre Broussainekin, Azkuerekin izan zuten polemika baten harira. Azkuek egonaldi bat egin zuen Senperen ikerketa linguistiko baten egiteko, eta Hiriart-Urrutik kritikatu zuen, eta argi utzi, gainera, Frantzia eta Espainia bereizten zituela. Pierre Broussaini ez zitzaion gustatu, baina bazekien Hiriart-Urruti lagunak erabat bat egiten zuela frantsesen postuarekin²⁹⁷. Hiriart-Urruti euskaltzale sutsua bazen ere, euskara go-raipatzen bazuen ere, Euskal Herriarenganako atxikimendu handia agertzen bazuen ere, idazten zituen «Biba Euskal Herria!» oihuek ez zuten izaera politikorik. Politikoki, Frantzia zen *Eskualduna* kudeatzen zutenen erreferentzia.

²⁹² Pierre Charriton, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)* (Bordeaux: CNRS, 1985), 34.

²⁹³ Itçaina, *Les virtuoses de l'identité. Religion et politique en Pays Basque*.

²⁹⁴ Ibid.

²⁹⁵ Eneko Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona* (Donostia: Utriusque Vasconiae, 2009).

²⁹⁶ Altzibar, «Sarrera».

²⁹⁷ Charriton, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*, 46–47.

C. HEDAPEN HANDIA IPAR EUSKAL HERRIAN

Astekari honen ikertzea ez du soilik alde politikoak egiten interesgarri. Astekari batek eztabaida politikoari ekartzen diona biziki aberatsa izanik ere, astekari horrek ez badu ia irakurlerik, haren ekarpena mugatua da, eta beraz haren ikerkuntzak ere beste muga batzuk izanen ditu. *Eskualduna*, bere izaera politikoarekin eta guzti, aztertzea interesgarria da, bere garaian irakurle anitz izan zuen astekaria zelako. Horregatik, memento bat hartu behar dugu irakurlego hori hobeki ezagutzeko.

Helburu horrekin, lan berezia egin dugu zuzeneko iturriengana joateko, ahal bezain datu zehatzak lortzeko asmoz. Lehenik, irakurlegoari buruzko datu orokorrak azalduko ditugu, eta 1909an Baionako elizbarrutiak galdegin ikerketa baten emaitza zehatzen bila joan gara, apezpikutegira, datu ahal bezain xeheen lortzeko. Horrek, estatistikez gain, irakurleak non ziren eta nola-koak ziren jakiteko ahala eman digu. Ikusiko dugu zein zen Baionan, Miarrizzen eta Angelun zegoen irakurlegoa, eta zein zen, aldiz, barnealdekoa.

1. Irakurketa datu orokorrak

Ondoko lerroetan agertuko dira *Eskualduna* eta gainerako egunkari eta astekarien irakurle kopuruak. Datu orokorrak ematen hasiko gara, lehenik euskarazko astekariaren irakurle kopuruaren bilakaera ikusiz. Baina arreta handiena Lehen Mundu Gerra hasi aitzineko kopuruetan jarriko dugu. 1909ko inkesta bati esker, urte hartako kopuru biziki zehatzak baditugu, herriz herri, eta haien berri emanen dugu. Hots, ikusiko dugu *Eskualduna*-ren hedapena zenbaterainokoa zen, eta beste egunkariak zer heinetan irakurtzen ziren ere bai.

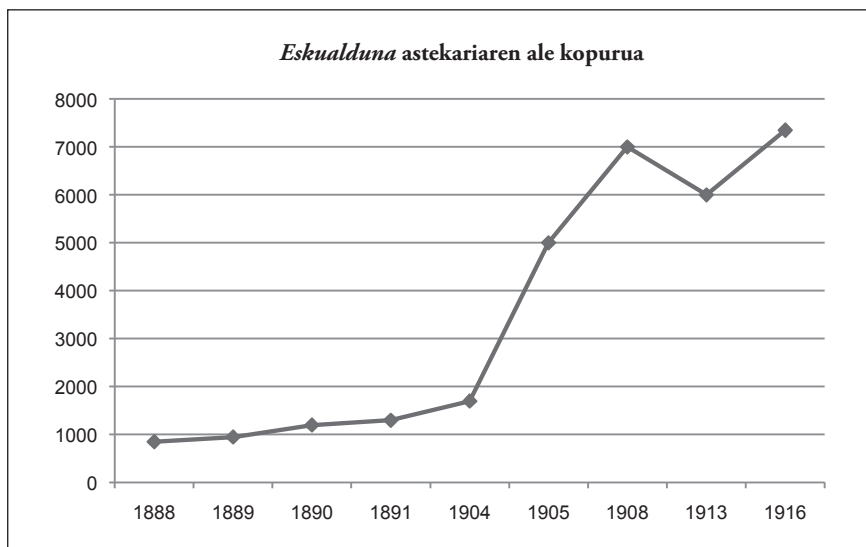
a) Gero eta irakurle gehiago

Louis Etcheverryk Arnaud Pochelou hartu zuen gerente edo kudeatzaile gisa. Lehen argitu bezala, honek erredaktore buru lanak ere segurtatzen zituen, baina diru kudeaketa ere bai. Horri buruzko xehetasunak gutunegiz igorri ohi zizkion Etcheverryri, 1905 arte, eta hari esker dakigu zenbat erosle zituen astekariak²⁹⁸.

²⁹⁸ Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque».

Azpiko taulan ageri den bezala, astekaria sortu eta urte batera, 1888an, 850 erosle zeuzkan astekariak. 1889an ehun erosle gehiago lortu zituen. 1890ean jauzi handiagoa egin zuen 1.200 eroslera iganez. Ondoko urtean, beste ehun irakurle irabazi zituen. Ondoko urteetako urtez urteko kopururik ez daukagu, baina 1904ko irakurle kopurua ikusirik, ageri da kopuru hori aski egonkorra izan zela. Alabaina, 1904an 1.700 irakurle zituen.

Irudia 8. *Eskualduna*-ren ale kopuruaren bilakaera

Iturriak: Lafitte, eta Pirinio Atlantikoetako departamendu artxiboa.

Egiazko jauzia 1904tik landakoa izan zen. *Eskualdun Ona* sortzearekin eta talde zaharrear bereizketa izan ondoan, Hiriart-Urrutik hats berria eman zion astekariari eta edukia aberasteaz gain, irakurle berrien bila ere abiatu zen. Pierre Broussain funtsezkoa izan zen astekariaren berregituraketa eta zabalkundean, Xarritonen iritziz, bereziki Hazparnen zabalduz²⁹⁹. Urte bateko epean, 3.300 erosle gehiago lortu zituen astekariak, hots erosle kopurua hirukoiztu zuen. Ez zen hori izan egin zuen jauzi bakarra. Hiru urte geroago, erosle kopurua 7.000koa izan zen³⁰⁰. Handik aitzina, kopuruak berdintsuak izan ziren.

²⁹⁹ Charriton, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*, 35.

³⁰⁰ Piarres Lafitte, «Eskual astekariaren istorioa», *Gure Herria Almanaka* (1971): 32.

Pirinio Atlantikoetako artxibora jo dugu ondoko urteetako datuen ezagutzeko. Suprefeturak astero biltzen zituen argitaratzen ziren egunkari eta aste-kariei buruzko kopuruak³⁰¹, hala nola bakoitza zenbat aletan inprimatzen zen, zenbat harpidedun zituen eta zein ziren zuzendari edo jabeak. Zenbait asteta-ko datuak begiratu ditugu. 1913ko ekainaren lehenean, *Eskualduna* 6.000 aletan inprimatu zuten, eta 500 harpidedun zeuzkan. 1916ko uztailaren 7an, 7.350 aletan inprimatu zuten eta 500 harpidedun zeuzkan. 1917ko ekainaren 6ko datuak ber-berak dira. 1920eko abenduaren lehenean, 6.500 ale inprimatu zituzten, eta 300 harpidedun zeuzkan.

b) Astekari irakurriena

Baionako apezpikutegiak Ipar Euskal Herriko parrokia guztietako apaizei 1909an egin galdetegi³⁰² xehe bati esker, *Eskualduna*-k zenbat erosle zituen jakiteaz gain, irakurleak nongoak ziren ere jakin daiteke. Zenbaki horiek ordukoak dira, hots, *Eskualduna*-ren salmentak gailurrera heldu ziren garaikoak. Merezi du zenbaki horiek hurbiletik begiratzeak, irakurlegoa ezagutzeko.

Galdetegiak atal anitz dauzka, eta ataletariko bat herritarrek erosten dituzten egunkari edo astekariei buruzkoa da. Ipar Euskal Herrian salgai zeuden edo izan zitezkeen agerkarien zerrenda baten ondoan, herriko erretoreak agerkari bakoitzak bere herrian zeukan erosle kopurua jarri behar zuen. Inkesta horien emaitza guztiak Baionako apezpikutegian daude, eta guk xeheki begiratu ditugu, ahal bezain estatistika zehatzak ateratzeko. Ondoko orrialdeetan agertuko diren datuak, beraz, inkesta hartatik egin dugun irakurketatik ateratakoak dira. Zorigaitzez, ez dira datu guztiak heldu gaur arte. Donibane Lohizuneko kantonamenduko galdetegiak galdua da eta beraz, Urruña, Hendaia, Azkaine, Bidarte, Biriatu, Donibane Lohizune, Getari eta Ziburuko datuak falta ditugu. Halaber, Uztaritzeko kantonamenduko galdetegiak ere desagertua da, eta ondorioz, ez daukagu Ahetze, Arbona, Haltsu, Jatsu, Larresoro, Milafranga, Senpere eta Uztaritzeko daturik. Zorionez, galdetegi hori desagertu baino lehen, Pierre Tauziak³⁰³ kontsultatu ahal izan zuen, eta kantonamendu mailako datuak atera zituen, eta horiek erabiliko ditugu estatistikak osatzeko.

³⁰¹ Archives Départementales des Pyrénées-Atlantiques: 4 M 155 kartoia.

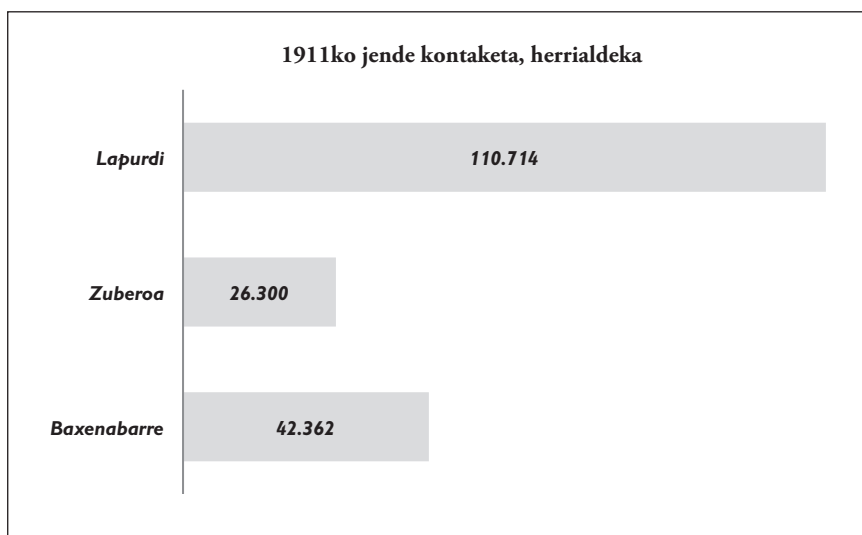
³⁰² Lettre circulaire de Mgr l'Évêque de Bayonne, Lescar et Oloron et questionnaire sur les oeuvres diocésaines de 1909. Galdetegiaren emaitzak, kantonamenduz kantonamendu, kontsulta daitezke Baionako apaizpikutegian.

³⁰³ Tauzia, La presse dans les Basses-Pyrénées d'après l'enquête diocésaine de 1909.

Beste herri batzuetan, apaizak ez zituen datuak zehaztu, hala nola Angelun eta Miarritzen, Lapurdiri dagokionez. Baxenabarre eta Zuberoako zenbait herri-ritan ere arazo bertsua gertatu zen: Erango, Burgue-Erreiti, Akamarre, Amenduze, Behorlegi, Larribarre, Zaro, Bunuze, Gamarte, Isturitze, Buztintze, Anhauze, Armendaritze, Aiziritze, Hozta, Jutsi, Arhantsusi eta Uhartre Garazi herrietako daturik ez dago Baxenabarren, eta Zalgize, Berrogaine, Eskiula, Etxebarre, Gestatze, Ozaze eta Ozarainekorik ez dago Zuberoan.

Ondorioz, Lapurdi kostaldeko datuen faltarengatik bereziki, ezin dugu estatistika errealik atera. Baina tendentzia interesgarriak lor ditzakegu. 1911n egin zen populazio kontaketa ere xeheki aztertu dugu. Pirinio Atlantikoetako artxiboan³⁰⁴ jende kontaketa taulak herriz herri zeuden, eta guk Ipar Euskal Herriko herrietako zenbakiak hartu ditugu, eta herrialde historikoen arabera kontaketa egin³⁰⁵. Eta orduko datuekin erkatuz, agerkari bakoitza herritarren ehuneko zenbatek irakurtzen zuen jakitea lortu dugu. Halaber, gure datuetan zenbateko populazio zatia falta zaigun ere badakigu.

Irudia 9. Lapurdi, Zuberoa eta Baxenabarreko populazioa 1911n

Iturria: Pirinio Atlantikoetako Departamendu Artxiboa : 6 M 1.

³⁰⁴ «Recensement de la population des Basses Pyrénées de 1911. Archives des Pyrénées Atlantiques», 6 M 1.

³⁰⁵ Herriz herriko emaitzak eranskinetan ezarri ditugu.

Ipar Euskal Herrian 183.775 lagun bizi zen 1911n. Guk denen artean 124.420 biztanle biltzen dituzten herrien datuak dauzkagu, hots biztanleria osoaren %32,3 falta zaigu. Beraz, aterako ditugun datuak biztanleriaren bi herenari dagozkio. Bi heren horietan, ordea, Ipar Euskal Herri barnealdeko datu gehienak badauzkagu, beraz, *Eskualduna*-k gune euskaldunean zeukan zabalkundea neurtzeko nahiko datu daukagu.

Ipar Euskal Herriko datuen arabera, prentsa erosten zutenen %22k *Eskualduna* astekaria erosten zuten, hala nola, erosle gehien zuen kazeta zen euskarazko hau. Ondoko taulan erakutsiko ditugu Lapurdiko, Baxenabarreko, Zuberoako eta Ipar Euskal Herriko datu orokorrak, *Eskualduna* astekariari dagokionez.

Irudia 10. Ipar Euskal Herriko prentsaren eta *Eskualduna*-ren erosleak 1909ko inkestaren arabera

<i>Eskualduna</i> -ren erosle portzentajeak					
	Populazioa (aztertutako herrietakoa)	Agerkarien erosleak orotara	<i>Eskualduna</i> -ren erosleak	<i>Eskualduna</i> -ko erosleak erosle guztien artean	<i>Eskualduna</i> -ko erosleak populazioan
Lapurdi	63.268	19.217	2.369	% 12,3	% 3,7
Baxenabarre	37.669	3.942	2.085	% 52,9	% 5,5
Zuberoa	23.483	2.357	1.161	% 49,3	% 4,9
Ipar Euskal Herria	124. 420	25.516	5.615	% 22	% 4,5

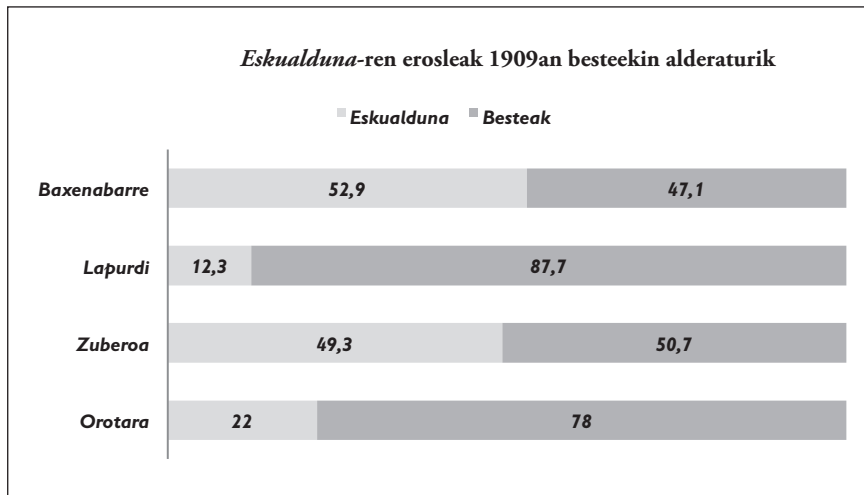
Iturria: Baionako apezpikutegiak 1909an Ipar Euskal Herriko herri guztietan egindako inkesta.

Laburbilduz, 1909ko inkestaren arabera, *Eskualduna* astekariaren 5.615 ale saltzen ziren Ipar Euskal Herrian. Kontuan harturik, biztanleria osoaren heren bat okupatzen duten herrietako datuak falta ditugula, argi da egiazko salmenta kopurua handiagoa zela. Heren bat handiagoa? Hori ez daiteke erran, jakinez Angelu eta Miarritze bezalako leku batzuetan, hain segur, batez-besteko irakurle kopurua anitz apal daitekeela. Dena den, 7.000ko kopurutik ez gara urrun ibiliko.

Ateratzen dugun beste ondorioa da Baxenabarren, prentsa erosten zuten erdiak baino gehiagok, % 52,9k, *Eskualduna* erosten zutela. Zuberoako da-

tuak doi bat apalagoak dira, baina ia-ia erdira heltzen dira, % 49,3rekin. Lapurdin anitzez gutxiago ziren *Eskualduna* irakurtzen zutenak, % 12,3rekin. Horrela, badakigu bereziki barnealdean irakurtzen zutela astekari hori.

Irudia 11. *Eskualduna*-ko erosleen portzentajea, Baionako elizbarrutiko 1909ko inkestaren arabera

Iturria: Baionako elizbarrutiko 1909ko inkesta

Azkenik, biztanleriaren % 5 inguruk erosten zuten *Eskualduna* astekaria. Zaila da jakitea ale bakoitza zenbat lagunek irakurtzen zuten, baina itxura gutzietan arabera, batek baino gehiagok. Hazparneko Garcia erretoreak inkesta horretan eman zuten azalpenaren arabera, *Eskualduna*-ren aleak eskuz esku pasatzen zituzten, eta haren ustez, erosle baino irakurle gehiago zeukan. Beste batzuek ere antzeko oharrak egin zituzten. Gotaineko J.P. Luque erretoreak dio *Eskualduna*-k herrian 34 harpidedun zituela eta harpidedunek beren auzoei pasatzen zutela beren alea, gero. Beraz, arrazoi guztiak daude pentsatzeko astekari horren ale bakoitza anitzek irakurtzen zutela.

Ondoko urteetan ere, Baionan eta inguruetan inprimatzen ziren egunkari edo astekarien artean gehien inprimatzen zen astekaria izan zen *Eskualduna*. Suprefeturaren 1913ko ekainaren leheneko txostenaren arabera³⁰⁶, euskarazko

³⁰⁶ «Archives Départementales des Pyrénées-Atlantiques»: 4 M 155 kartoia.

astekariaren 6.000 ale inprimatu ziren, eta *Courrier de Bayonne*, aldiz, 3.200 aletan baizik ez zen inprimatu. Gainerakoak anitzez ale gutxiagotan inprimatzen zituzten, hala nola 2.000 aletik edo 1.000 aletik behera. Gerla garaian, 1916ko uztailaren 5ean, *Courrier de Bayonne* anitzez ale gehiagotan atera zuten, hala nola 6.500 aletan. Baina gorago erran dugun bezala, gorakada *Eskualduna* astekarian ere izan zen, beraz, urte hartan ere gehien inprimatzen zen astekaria *Eskualduna* izan zen. 1920an, aldiz, *Courrier de Bayonne* egunkariak *Eskualduna*-k baino mila ale gehiago inprimatzen zuen, hala nola 7.500.

c) Beste agerkariak

1909ko inkestaren emaitzetara itzuliz, eta itsas bazterreko daturik ez daukagula kontuan hartuz, datuak ez direla zinezkoak erranik ere, azpimarratu behar da *Eskualduna* astekaria erosten zutenak *La Petite Gironde* erosten zutenak baino ia 2.000 gehiago zirela. *Eskualduna* astekaritik landa, Bordeleko egunkari hori zen gehien saltzen zena, 3.771 alerekin. Pentsa daiteke Angelu eta Miarritzeko datuak gehituz gero, bi agerkarien erosle kopuruak hurbiltzen zirela, baina beste hainbeste arrazoi badago pentsatzeko, dena gehiturik ere, *La Petite Gironde*-eren erosle kopuruak ez zuela *Eskualduna*-rena gainditu. Alabaina, Baionan 1.450 lagunek erosten zuten egunkari hori. Baionan, 27.926 biztanle ziren, eta Miarritzeren eta Angeluren artean 24.887 biztanle ziren. Irakurle kopuru handienak hiri horietan baziren, nekez pentsa daiteke bi hiri horien artean 1.400 erosletik gora izan zezan *La Petite Gironde*-k.

Horiek dira irakurle kopuruak, agerkarika³⁰⁷:

Irudia 12. Ipar Euskal Herrian saltzen ziren agerkariak

Aldizkarien salmentak		
Agerkaria	Erosleak	Erosleen portzentajea
<i>Eskualduna</i>	5655	22
<i>La Petite Gironde</i>	3771	15,1
<i>La France du Sud-Ouest</i>	2746	11

³⁰⁷ Baionako apaizpikutegiko artxiboan: «Lettre circulaire de Mgr l'Evêque de Bayonne, Lescar et Oloron et questionnaire sur les oeuvres diocésaines de 1909».

LEHEN MUNDU GERRA 'ESKUALDUNA' ASTEKARIAN

Agerkaria	Erosleak	Erosleen portzentajea
<i>La Chronique de Bayonne</i>	1512	6,1
<i>Le Courrier de Bayonne</i>	1475	5,9
<i>L'Echo des Basses-Pyrénées</i>	1327	5,3
<i>La Semaine de Bayonne</i>	1048	4,2
<i>Le Bulletin Religieux</i>	1025	4,1
<i>Le Matin</i>	747	3
<i>Le Journal</i>	745	3
<i>La Croix</i>	734	2,9
<i>La Frontière</i>	535	2,1
<i>Le Nouvelliste</i>	529	2,1
<i>Le Soleil</i>	514	2,1
<i>Le Peuple Français</i>	503	2
<i>L'Action Républicaine</i>	463	1,9
<i>Le Petit Journal</i>	422	1,7
<i>La Liberté du Sud-Ouest</i>	391	1,6
<i>La Croix des Basses-Pyrénées</i>	364	1,5
<i>La Dépêche</i>	251	1
<i>Le Patriote des Pyrénées</i>	158	0,6
<i>La Tribune Socialiste</i>	132	0,5
<i>L'Eclair</i>	111	0,4
<i>Les Nouvelles du Sud-Ouest</i>	107	0,4
<i>L'Echo de Paris</i>	91	0,4
<i>L'Action Française</i>	67	0,3
<i>La Libre Parole</i>	62	0,2
<i>L'Autorité</i>	54	0,2

Iturria: Baionako elizbarrutiko 1909ko inkesta.

Zenbaki horiei fidatuz, atera dezakegun ondorio orokorra da *Eskualduna* astekaria zela gehien irakurria zen agerkaria. Baina *La Petite Gironde* eta *La France du Sud-Ouest* egunkariak, bien artean, euskarazko astekariak baino irakurle gehiago zutela ere zehaztu behar da. Gero datoz lekuan lekuko egunkariak, Baionan Baionakoa bereziki, eta, Miarritzeko daturik ez badaukagu ere, pentsa daiteke Miarritzen *La Gazette de Biarritz* salduenen artean zela. Beste ondorioa da, estatu mailako egunkarien sarbidea zinez mugatua zela, eta azkenik aldizkari anitz zinez marjinalak zirela.

2. Hirian irakurle gutxi

Kopuru orokorrak ikusirik, datu zehatzagoetan jarriko dugu arreta orain. Lehenik, *Eskualduna* astekariak hirian zuen sarbidea aztertuko dugu. Hiriko irakurlegoa nolakoa zen eta zein egunkari ziren hirian arrakasta zutenak aztertuko ditugu. Hasteko, Parisen argitaratzen ziren egunkariak Baionan nolako hedapena zuten begiratuko dugu. Gero, ohartuko gara arrakasta zuen prentsa lekuan lekukoa zela. Hirugarrenik, *Eskualduna* astekariak berak eremu horretan zer leku zuen aipatuko dugu.

a) Paristarrak ahul

Ipar Euskal Herriko gune jendetsuenari so eginez, hala nola Baionako datuetan arreta jarritz, ohar gaitezke Parisko egunkariak Baionan zituztela Ipar Euskal Herrian zituzten irakurle bakarrak³⁰⁸. Kostaldetik kanpo ez zeukatela oihartzunik ageri da. *Le Matin* eta *Le Journal* egunkariak bakoitzak 730 bat ale saltzen zuten Baionan, eta Baionatik kanpo hamabost bat bakarrik. *Le Petit Journal* egunkariak salmenta apalagoak zituen, 310 Baionan, baina beste 112 Baionatik kanpo. Irakurle gehiago zeukan *Le Soleil* egunkari bonapartistak, hala nola 500 Baionan berean. Baionan 15.560 erosle zeudela oroitarazten badugu, Parisko prentsaren salmenta kopuru horiek franco apalak dira.

Parisen, *Le Petit Journal* zen irakurriena³⁰⁹, eta bigarren postuan zegoen *Le Matin*, eta haren gibeletik *Le Petit Parisien* eta *Le Journal*. Prentsaren loraldi

³⁰⁸ Kontuan har, Angelu, Miarritze, Donibane Lohizune eta Hendaiako daturik ez dagoela.

³⁰⁹ Chauveau eta Tétart, *Introduction à l'histoire des médias en France de 1881 à nos jours*.

hartan, Parisen argitaratzen zen prentsak sekulako garapena bizi izan zuen. Gerla hasi zen urtean, 3.000 argitalpen baziren Parisen bertan³¹⁰. Bistan denez, denek ez zuten zabalkunde bera, baziren handiak, erreferentzialak, eta beste ehunka edo milaka anitzez ttipiangoak. Irakurle kopuru aldetik nagusi ez izateak ez zuen erran nahi, ordea, eraginik ez zutenik.

Baina Baionako kopuruetan ikusi dugun bezala, Paristik kanpo, egunkari horien zabalkundea aski mugatua zen. *Le Petit Parisien* eta *Le Petit Journal* egunkariak egin zuten Paristik kanpoko edizioak ateratzeko apustua. Beste egunkariak Hachette etxearen bidez lortzen zuten egunkariak beste hirietan saltzea³¹¹. *Le Petit Parisien* egunkariak milioi bat ale baino gehiago saltzen zituen Frantzian, 1902 hastapenean. 1914an, *Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Matin* eta *Le Journal* egunkariak, orotara, 4,5 milioi ale ateratzen zituzten, hots, Frantzia osoko egunkari guztien %40³¹². Baina emaitza on hori Parisko salmentei zor zieten oroz gaintetik, funtsean, ez baitziren Parisko egunkariak arrakasta handiena zutenak, Paristik kanpo.

Baionan oihartzun pixka bat bazuten, baina Baionatik kanpo ia ez bazen bakar bat ere saltzen, pentsa daiteke egunkari horien banaketa ez zela egiten herri txikietan edo barnealdean.

b) Lekuko prentsa azkar

Baionan zinez arrakasta zuena ez zen Parisko prentsa, baizik eta eskualde mailakoa edo lekukoa. *La Petite Gironde* eta *La France du Sud-Ouest* Bordeleko egunkariak ziren gehien saltzen zutenak, 2.420 ale lehenak eta 2.275 bigarrenak. Irakurleek hurbileko egunkarien aldeko hautua egiten zuten. Prentsa-ren loraldi urte haietan, eskualde mailako egunkariak ere sortzen ziren. 1914an, 251 egunkari politiko baziren, baina horietatik zortzi baizik ez ziren 100.000 ale baino gehiagotan saltzen zirenak. Eta horien artean zegoen, hain zuzen, *La Petite Gironde*³¹³. Beste 190 egunkarik 10.000 ale baino gutxiago saltzen zuten. Baina, hala ere, kopuruak ikaragarriak dira, sekulan ez baitzen hainbeste egunkari zabaltzen Frantzian zehar, hala nola, 8 milioi ale baino gehiago. Eta geroztik ere ez da horrelako markarik lortu, Livois-ren arabera.

³¹⁰ Livois (de), *Histoire de la presse française. 2, de 1881 à nos jours*, 381.

³¹¹ Ibid., 387.

³¹² Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 297.

³¹³ Livois (de), *Histoire de la presse française. 2, de 1881 à nos jours*, 387.

Ipar Euskal Herriari dagokionez, Baionari lotuak ziren zenbait aldizkari edo egunkari baziren. Horietan handiena *Le Courrier de Bayonne* egunkaria zen. 1852ko apirilaren 4an agertu zen egunkari haren lehen zenbakia. Hastapen hartan, eta Napoleon III.aren erregimena erori arte, egunkari bonapartista zen, eta ondoko urteetan ere halatsu izan zen, pixkanaka bere baitako bonapartismoa ahuldu eta desagertu zen arte³¹⁴. Ondoko urteetan ere kontserbadore izaten jarraitu zuen, errepublikara plegatu bazen ere.

Bistan denez, Baionan zen gehien saldua, hala nola 1.405 ale. Egia da Bordeleko egunkariak baino salmenta gutxiago zuela Baionan berean, baina ez zen egunkari lokal bakarra. beste bi egunkari ere baziren Baionan, hala nola *La Chronique de Bayonne*, hau ere egunkari kontserbadorea, eta *L'Echo des Basses-Pyrénées*. Bien artean 2.500 bat ale saltzen zuten. Azken hau egunkari errepublikarra eta liberala zen³¹⁵. Baina egunkari horiek jadanik ez ziren argitaratzen 1914an. *Le Courrier de Bayonne*, aldiz, 1940 arte argitaratu zuten. Egunkari horrek, 1909an *La Semaine de Bayonne* bi astetik behin ateratzen zen aldizkari erregezale eta giristinoa erosi zuen.

Bestalde, Miarritzen ere baziren zenbait agerkari, hala nola *Le Courrier de Biarritz*, *La Gazette de Biarritz* eta *Le Progrès de Biarritz*. Azken hau, gerla hasi baino lehen desagertu zen.

c) *Eskualduna eta irakurle hiritarra*

Euskarazko prentsak leku mugatua zuen, ordea, hirian. *Eskualduna* astekariak 450 ale saltzen zituen, baina denetara saltzen ziren agerkari guztien artean, salmenten %2,9 baizik ez zen hori. Hiriburun ale bakarra saltzen omen zen. Baina 1909ko galdetegiari esker, Baiona, Angelu eta Miarritzeko irakurleen perfilaz zerbait gehiago jakin dezakegu. Kristautasunari mesede egiten zioten egunkariak zein ziren galdetzen zitzaien apaizei, eta Baionako San Andres elizako erretoreak zerrenda hau eman zuen: *La Croix*, *La Semaine de Bayonne*, *Le Courrier de Bayonne*, *La Chronique de Bayonne*, *Le Bulletin Religieux* eta *Le Nouvelliste*.

Angeluko eta Miarritzeko zenbakirik ez badaukagu ere, galdetegiari erantzun zioten hango erretoreek. Angelun irakurtzen ziren egunkari edo

³¹⁴ Micheu-Puyou, *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République*, 116.

³¹⁵ Pierre Tautzia, «La presse dans les Basses-Pyrénées d'après l'enquête diocésaine de 1909», *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne* 130 (1974): 191.

aldizkari kristauak hauek ziren: *La Croix*, *Le Nouvelliste*, *L'Action Française*, *La Semaine de Bayonne* eta *Le Bulletin Religieux*. Miarritzen *La Libre Parole*, *La Croix*, *L'Action Française* eta *Le Pèlerin* aipatu zituzten. Baina Miarritze-ko Ste Eugénie elizako erretorearen arabera, «elite batek» irakurtzen zuen *L'Action Française*.

Irakurtzen zutenak nor ziren ez da beti argi. Angelun eta Miarritzen diote denek irakurtzen zutela pixka bat, baina zehaztu gabe nork zer irakurtzen zuen. Baionako katedralari loturik zegoen eskualdean, aldiz, laborariek ez zutela irakurtzen jakin ahal izan dugu. Eta beharginei buruz, xehetasun hori eman zuen: «L'ouvrier lit chaque jour son mauvais petit journal». Aipatzen ziren egunkari «txar» horiek herri guztietan berak ziren, hala nola *La Petite Gironde* eta *La France du Sud-Ouest*.

Horren kontra, parrokia bakoitzean egunkari banaketak antolatzen zituzten, eta Baionako katedralean, adibidez, hilabetean 4.000 egunkari edo astekari zabaltzen zituztela dio hango apaizak. Baina, haren arabera, ez zuten helburua lortzen: «On ne fait pas encore échec à la mauvaise presse». Dena den, Bordele aldeko egunkariak kenduta, Baiona aldekoak, gehien irakurtzen zirenak edo Bordelekoak bezainbat, egunkari kristauak ziren eta ez errepublikarrak. Hots, *Eskualduna*-k eragin txikia baldin bazuen ere, haren ildo bertso-agerkariak anitz zabaltzen ziren hirian.

3. Barnealdean nagusi

Hiria baino interesgarriagoa da barnealdeko datuen ikustea, ikerketa lan honen kasuan. Barnealdeko irakurle goaren erradiografia bat eskainiko dugu ondoko orrialdeetan. Lehenik, irakurle kopuruari buruzko datu orokorrak emanen ditugu, ikusteko zein ziren *Eskualduna* gehien irakurtzen zuten herriak. Gero, azterketa kualitatiboago bat egingen dugu, astekaria zer jende motak irakurtzen zuen ikusteko. Azkenik, *Eskualduna*-k zergatik halako eragin handia zuen ulertzeko giltza batzuk emanen ditugu, beti ere 1909ko galdetegi hartatik egin dugun azterketa xehetik abiatuz.

a) Datu orokorrak

Kostaldean irakurle gutxi zuen, oro har, *Eskualduna*-k. Datuei hurbiletik so egiten segituz, argi da Lapurdi barnealdean, Baxenabarren eta Zuberoan

zuela irakurle kopuru handiena. Orogen buru, herri gehienetan, aldizkari bat erosten zutenen erdiak baino gehiagok *Eskualduna* erosten zuten. Beste zenbait herritan, *Eskualduna* zen ia aldizkari saldu bakarra. Nahi adina grafiko, taula eta mapa egin daiteke estatistika horien inguruan, baina harira joan gara, *Eskualduna* gehien irakurtzen zen herriak aurkezteko. Ondoko taulan jarri dugun herrien zerrendan ageri da zein herritan saltzen zen ia *Eskualduna* bakarrik:

Irudia 13. Salmenten %80 baino gehiago Eskualduna-rena zuten herriak

<i>Eskualduna</i> gehien saltzen zen herriak			
Lapurdi	Baxenabarre		Zuberoa
Kanbo	Ibarrola	Donamartiri	Gamere Zihiga
	Donostiri	Martxueta	Urdiñarbe
	Landibarre	Aintzila	Lohitzun-Oihergi
	Banka	Lakarra	Pagola
	Ostankoa	Oragarre	Altzürükü
	Irulegi	Labetze-Ilharre	Arrokiaga
	Duzunaritze	Donaixti	Lakarri
	Ahatsa	Jatsu	Larrañe
	Bithirina	Heleta	Sohüta
	Arrueta	Mendibe	

Iturria: Baionako elizbarrutiko 1909ko inkesta.

Adierazgarriagoa da, aldiz, *Eskualduna* astekariaren salmenta populazioaren arabera begiratzea. Hiru mailatan banatu ditugu herriak, hala nola biztanleen %10 baino gehiagok *Eskualduna* erosten zuten herrien zerrenda batetik, eta %7,5 eta %10 arteko proportzioa zuten herriena bestetik.

Irudia 14. **Biztanle portzentajeka, Eskualduna-k salmenta handienak zituen herriak**

<i>Eskualduna-ren salmenta handienak, biztanleka</i>			
Biztanleko portzentajea	Lapurdi	Baxenabarre	Zuberoa
%10etik gora	Lekuine	Lakarra Ibarrola Jatsu Gabadi Suhuskune	Lexantzü Ospitalepea Idauze Mendi Urdiñarbe
%7,5etik %10era	Basusarri Hazparne Bardoze Ainhoa	Uhartehiri Ahatsa Mendibe Ostankoa Donibane Garazi Izura Donazaharre Irulegi Irisarri Aldude	Pagola Atharratze-Iruri Hauze Ainharbe Garindaine Altzürüku Muskildi

Iturria: Baionako elizbarrutiko 1909ko inkesta eta Pirinio Atlantikoetako Departamendu Artxiboa.

Azpirarra daiteke, Lekuineren kasuan, biztanleen %24k erosten zuela *Eskualduna*, hango apaizaren arabera. Lexantzün ere anitz ziren, astekari hori erosten zutenak, hala nola %15. Herri horien guztien artean, badira herri handiak. Hazparnek 5.431 biztanle zituen, eta herritarren %8k erosten zuen *Eskualduna*, nahiz eta zerbait erosten zutenen artean, %56 baizik ez izan. Donibane Garazin 1.566 biztanle zeuden, eta herritarren %8,3k erosten zuen, nahiz eta zerbait erosten zuten guztien %32,4 baizik ez izan. Aldude eta Irisarri ere mila biztanlez gorako herriak ziren.

Oro har harturik, Zuberoako herri gehienetan, biztanleriaren %5ek baino gehiagok erosten zuen *Eskualduna*. Baxenabarren ere, bakar batzuk baizik ez ziren hein horretatik beheragoko herriak. Azpirarra dezagun, Oragarre edo Bithirina herrietan, adibidez, biztanleen %5ek baino gutxiagok erosten zutela *Eskualduna*, nahiz eta aldizkari bat erosten zuten ia guztiek astekari hori erosten zuten. Alabaina, hainbat herritan ez zen biziki hedatua prentsaren erostea.

Nahiz eta Lapurdiko herri batzuetako datuak falta ditugun, ondoko herri hauek dira %5 eta %7,5 bitarteko erosle kopuruak zituztenak: Itsasu, Ezpeleta, Kanbo, Beskoitze, Makea, Lekorne, Mugerre eta Sara.

Hots, *Eskualduna* astekaria Ipar Euskal Herriko herri gehienetara heltzen zen, nahiz eta hirira ez hainbeste heldu. Gainera, ez zen herri txikienetara bakarrik heltzen, herri inportanteago batzuetara ere heltzen zen, Hazparnera adibidez. Datu horiek agerian uzten dutena da, 1909rako, *Eskualduna*-ren banaketa biziki ongi egiten zela eta, itxura guztien arabera, sare handi bat osatua zela.

b) Hizkuntza eta baserria

Nola ulertu behar da *Eskualduna* astekariak barnealdean zuen arrakasta handia? Hainbat giltza daude horren esplikatzeko. Lehena, orokorra, egunkari handiek edo hiri handietako egunkariak barnealdera zabaltzeko zuten zailtasuna. Hain zuzen, eskualde prentsak lekua baldin bazuen ere, lekuko prentsaren garapena da bereziki azpimarra daitekeena. Hiriko egunkari handiek kanpainara edo baserri mundura zabaltzeko trabak zituzten, hainbat arrazoi-rengatik: alfabetatze berankorragoa, egunkariak herri ttipietara heltzeko zailtasunak eta «Frantziako nazio arazo handietarako irekitasun eskasa»³¹⁶. Ondorioz, baserri munduan egunkari nagusiak ez zituzten irakurtzen. Horrek ez du erran nahi ez zutenik irakurtzen. Gerla lehertu arte, egunkari nagusiak ez ziren irakurriak, baina lekuko aldizkariak, maiz kantonamendu mailakoak, bai, irakurtzen zituzten. Horiek ziren, gainera, urte luzez irakurriak izan ziren aldizkari bakarrak³¹⁷.

Eta hurbileko aldizkariak baziren, eta ausarki. 1880tik landa halako aldizkari andana bat sortu zen, nahiz eta hirutik bik ez zuten urtea baino gehiago iraun. Horrez gain, hauteskunde kanpainen harira sortuak ziren aldizkari franko agertu zen, kanpainaren denboran baizik iraun ez zutenak³¹⁸. Politika laguntzeko erabili ohi ziren halako aldizkariak. Euskal Herrian ere halatsu gertatu zen, eta Frantziako legebiltzarrerako hauteskundeetara aurkezten ziren hautagaiek beren aldizkaria sortzen zuten.

³¹⁶ Bellenger et al., *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*, 141–142.

³¹⁷ Ibid.

³¹⁸ Ibid., 395.

Ipar Euskal Herriko salbuespena da, zegoen hurbileko astekari hori, *Eskualduna*, denboran iraun zuen bakarretarikoa izan zela. Nahiz eta asmo politikoekin sortu zen, ez zen kantonamendu astekaria, eremu zabalagokoa zen, baina herrietako berriak eskaintzen zituen, eta horrek hurbileko astekari bihurtarazi zuen, lekuan lekuko berriei esker.

Baina euskarazko astekari horren hedapena edota hiri handietako frantsezko kazeten hedapen eza azaltzeko, 1909ko galdetegian apaizek eman erantzunei so egitea interesgarria da. Hizkuntzak muga handia markatzen zuen, apaiz horien arabera, leku anitzetan, herritarrek, laborariek bereziki, ez zekiten frantsesik, eta beraz euskaraz zegoen aldizkarira jotzen zuten. Horrela idatzi zuen Arrokiagako erretoreak: «Grâce à l'ignorance général du français, les mauvais journaux ne pénètrent pas dans la paroisse». Hots egunkari «txarrak» gorrien egunkariak ziren. Arrokiagan gehien irakurtzen zen astekaria *Eskualduna* zen, hain zuzen, irakurleek frantsesik ez bazekiten, hori zelako irakur zezaketen bakarra. Eiheralarren ere gisa bereko ohar bat egin zuen erretoreak: «Je recommande l'*Eskualduna*, parce que le paysan ne sait pas le français».

Galdetegi horren arabera, ageri da barnealdeko jendeak *Eskualduna* irakurtzen zuela, euskara baizik ez zekielako. Halaber, apaiz gehienek zehaztu zuten laborariek *Eskualduna* irakurtzen zutela edo, astekari hori irakurtzen zuten gehienak laborariak zirela, nahiz eta laborari ez zirenek ere irakurtzen zuten, Kanbon adibidez. Frantziako aldizkari gorriak (*La Petite Gironde* eta *La France du Sud-Ouest* bereziki) irakurtzen zituztenak zein ziren zehazten zuten, eta gehienetan funtzionarioak, mugazainak edo irakasleak izaten zirela zehazten zuten. Urrustoi-Larrabileko erretoreak izenez aipatu zituen aldizkari horien erosleak: «l'instituteur, le lieutenant Daguerre, Davant et ses conseillers».

Ororen buru, argi utzi nahi izaten zuten astekari gorrien irakurleak bakar batzuk zirela, maiz, funtzionarioak eta, beraz, ez lekuko pertsonak. Lekuko herritarrek (laborariek, gehienbat) *Eskualduna* irakurtzen zuten.

c) Apaizen propaganda

Baina *Eskualduna* erosteko, saldu behar zen. Horrek erran nahi du banaketa sare bat bazela, salgai zenaz geroz. Horren erantzunak ere 1909ko inketan aurkitu ditugu. Galdera batean, erretoreei galdetzen zitzairen ea zer egiten zuten propaganda zabaltzeko edo «egunkari txarren» eragina ahultzeko. Gehienek erantzuten zuten *Eskualduna* banatzen zutela, igandetan, mezatik landa, eliza aitzinean. Hori erantzun zuen Kanboko erretoreak, adibidez: he-

rrian saltzen ziren 130 aleak eliza aitzinean saltzen zituzten igande goizetan. Beste herri anitzetan ere gauza bera zen, eta batzuetan, Irisarrin adibidez, saltzeaz gain, doan ere banatzen zuten astekaria.

Apezak haurrei ere ematen zien saltzeko lana. Batzuek eliza aitzinean saltzen zuten, Donibane Garazin adibidez. Sohütan, aldiz, astekariak haurrei banatzen zizkien eta haiek igortzen zituen, paga baten truke, *Eskualduna* etxez etxe saltzera. Amikuze eskualdean, ordea, Aiziritze eta Behaskaneko herritarrek Donapaleun erosten omen zuten *Eskualduna*.

Zenbait aldiz, astekariak inguruko saltegi txikietan ezartzen zituen salgai apaizak. Sarrikutapeko Armagnague apaizak, hala idatzi zuen: «Je fais vendre *La Croix des Basses Pyrénées* dans une épicerie». Herri hartan *Eskualduna*-ren ale bakar bat saltzen zen. Eta beste batzuetan ere ez zen ia saltzen. Baina nahiz eta *Eskualduna* ez salgai ezarri, gisa bereko salmentak antolatzen zituzten. Horren adibide da Bidaxune, ez zuten *Eskualduna* banatzen, baina bai, ordea, *La Croix*. Pentsatzeko da arrazoi linguistikoak zirela horren gibelean, aipatutako herri horietan ez baitzitekeen euskaldun anitz.

Beraz, izan frantsesez edo euskaraz, herriko apaizak prentsa giristinoaren zabaltzeko lana hartzen zuen. *Eskualduna* ez bazen, *La Croix* edo *La Croix des Basses Pyrénées* ziren gehien saltzen zituztenak. Baina *Eskualduna*-ri dagokionez, ageri da apaizek indar berezia egiten zutela astekari hori beren herrira helarazteko eta bertan saltzeko. Lekukotasunen arabera, ordea, ageri da zabal-kunde hori aski berria zela. Donamartiriko apaizak erantzun zuen *Eskualduna* urte bat hartan baizik ez zela saltzen bere herrian, hots aski fenomeno berria zela. Ahatsako erretore Gracy-k argitu zuen berak hartu zuela astekari hori herrira helarazteko ardura: «A mon arrivée, je n'ai trouvé que 12 numéros. Il y en a actuellement 52». Izurako Bassaisteguy apaizak zehaztu zuen herrian banatzaile bat bazela, eta banatzaile hark harreman zuzena zeukala *Eskualduna*-ko bulegoarekin. Honek berresten du lehenago idatzi duguna: Manex Hiriart-Urrutik ez zituen erredaktoreak bilatu bakarrik, saltzaile sare bat ere muntatu zuen Euskal Herrian gaindi.

Baina Xabier Altzibarrek³¹⁹ ohartarazten duen bezala, urte haietan Estatuaren eta Elizaren bereizte legearen eta eskola laikoaren sortzearen ondorioz gertatu ziren guztiek ere eragina izan zuten, hala nola inbentarioen auziak, fraide eta seroren kanporatzeek eta abarrek *Eskualduna* gehiago saltzea erraztu zuten.

³¹⁹ Altzibar, «Zer dakarkio Hiriart-Urrutik euskal kazetaritzari?».

Urte haietan *Eskualdun Ona* anitz hazi zen. Hasi eta urte baten buruko, 1905eko urtarrilerako, erosle kopurua 1.700etik 5.000ra igan zen, eta handik hiru urtera 7.000raino³²⁰. Horrez gain, euskarari lehen baino leku gehiago eman zion. Hastapenean, astekari «zuriek», «gorriek» bezala, euskara ez zuten anitz erabiltzen, eta *Eskualduna* astekarian ere frantsesa nagusitu ohi zen. Baina *Eskualdun Ona* gidatzen eta erredaktatzen zuten apaizek erlijioaren atxikitzekeo zuten kezkek euskaraz gehiago idaztera bultzatu zituen, eta gisa hartan, *Eskualdun Ona* astekarian euskara frantsesari nagusitu zitzaion, eta euskarazko artikulu gehiago argitaratzen hasi ziren³²¹.

Lau urte haietan, astekaria garatu zen. Horrela idatzi zuten, *Eskualduna* izena berreskuratu ondoan:

*Handitu gira. Behazue. Handitu, ez batbetan; emeki, adinarekin. Hogoï urthez. Sorthu-ta berehala handitzen direnak, edo handi sortzen, eztire hala iraunkor. Laster zabartzen ere, ba eta hiltzen dire. Halabala, ttipi sorthurik, luzaz eta iduri nekez handitzen direnak luzazago dire, bana bertze, bizitzen; eta nekezago hiltzen.*³²²

Hogei urteko ibilbidea azpimarratzea gauza sanoa da, hogei urtez irautea eta azkartzea ez delako balentria ttipia. Kontuan hartu behar da, adibidez, *Le Réveil Basque* aurkariak ez zuela hamar urte iraun. Baina bereziki erakustera ematen duena da 1887tik landa ez zutela etenik ikusi, eta *Eskualdun Ona*-rena, hastapenean ager zitezkeen desadostasun batzuen gainetik, hogei urteko ibilbide horren parte gisa ikusten zutela.

Hots, *Eskualdun Ona* astekaria trantsizio garaia izan zen, eduki aldetik, euskararen lekuaren aldetik eta baita ere salmenta kopuru aldetik. Argi gelditzen dena da, izen batekin ala bestearekin, *Eskualduna* astekariaren banaketa antolatua zela, Elizak bultzaturik, eta herrietako apaizak banaketa hartan engeiatu zirela. XX. mendeko lehen urteetan, *Eskualduna* astekariaren salmentek izan zuten gorakada ikusgarriaren azalpena daukagu hor. Salmenta ez zen harpidetza bidezkoa, ez eta ere gaur egun ezagutzen dugun ereduaren arabera, kioskokoa. Jendea non eta saltzaileak han ziren. Erran nahi baita, ez zen eroslea joaten *Eskualduna*-rengana, baizik eta *Eskualduna* eramaten zuten eroslearengana. Salmenta teknika eraginkorra zela erakusten dute zenbakiek. Baina

³²⁰ Lafitte, «Eskual astekarien ixtorioa».

³²¹ Altzibar, «Zer dakarkio Hiriart-Urrutik euskal kazetaritzari?», 59–82.

³²² Hogoï urthe, *Eskualduna*, 1908ko urtarrilaren 3a.

ondorioa, argi da, astekari hark zabalkunde handia zuen Ipar Euskal Herriko herrietan eta, beraz, gizartean.

Laburbilduz, hau da *Eskualduna*-ren irakurleen argazkia: Ipar Euskal Herriko astekari irakurriena zen, baina ez zuen hainbesteko irakurlerik hirian; barnealdean, ordea, prentsa erosten zuten erdiek baino gehiagok *Eskualduna* erosten zuten. Irakurleak laborariak ziren, hein handi batez, eta igandeetan erosten zuten, eliza aitzinean. Hain zuzen, apaizek lan handia egiten zuten astekari horren banatzeko.

II. GERLA HANDIA, ITURBURUAK ETA ONDORIOAK

Gasolina zerbitzugune batean gasolina isuri eta isuri ondoan, gasolina putzu horren gainera norbaitek supizteko bat botako balu bezala lehertu zen gerla. Erran dezagun supizteko hori Sarajevoko atentatua izan zela. Horretara heldu baino lehen, interesa bereziki jarriko dugu supiztekoa bota aitzineko gasolina isurtze horretan. Zer zen bada gasolina hori? Gerla lehertu aitzineko urte eta hamarkadetan, Europa guztian, nazionalismoak iratzartu eta indartu ziren, eta bistan da, horrek Ipar Euskal Herrian ere izan zuen eragin berezia.

A. NAZIONALISMOEN IRATZARTZEA

XIX. mendean, gerla bat izan zen, ez biziki luzea, azken ehun urteetan biziki gutxi aipatua eta memoria kolektibotik franko ezabatua. Gogoan ditugun gerlak 1914an lehertu zena eta Bigarren Mundu Gerra dira. Bigarrenak berak lehenari itzal handia egin dio, eta Lehenak lerroalde honen hastapenean aipatutako gerlari. 1870eko gerlaz ari gara, edo Prusiako gerlaz. 1914koa eta 1870koa hertsiki lotuak dira, eta 1871tik 1914erako garaia une giltzarria izan zen. Gerla haren ondorioz hein batez, eta beste arrazoi orokorrako batzuegatik ere bai, XIX. mende bukaera nazionalismoen iratzartze urte bat izan zen, pixkanaka-pixkanaka gerla eragin zuen giro bat sortzeraino.

1. 1870eko gerlaren ondorioak

Lehen Mundu Gerran gerla haren itzala handia izan zen, eta itzal horrek leku berezia baitzuen *Eskualduna* astekarian ere, nahiz eta, François Roth-ek dioen bezala, XX. mendean izan ziren gerlek 1870eko hura ahantzarazi zuten.

Gerra hartan, Prusiako Erresumak eta Alemaniako gainerakoek bat egin zuten Frantziaren aurka, eta Prusiako armada Frantziakoa baino indartsuagoa eta hobeki antolatua zen³²³. Frantziako armadaren porrotak laster etorri ziren: horietan ezagunena Sedango gudua izan zen, irailaren 2an, gudu haien lekuan berean zegoen Napoleonek amore eman baitzuen, eta bere burua Prusiako armadaren esku utzi. 1871ko urtarrilaren 29an, Frantziak armistizioa izenpetu behar izan zuen. Martxotik maiatzera, Parisen altxaldi handiak izan ziren Parisko Komuna izeneko mugimenduan³²⁴.

Ipar Euskal Herrian ez zitzaion arreta handirik jarri gerla hari, Pierre Darrigranden arabera³²⁵: gerla denboran berean, Baiona kenduta, ez ziren batere hartaz interesatu; gerlatik landa ere, gerla hartan hildako euskaldunetz ez ziren batere gogoratu. Erran behar da, orain arteko kontaketen arabera, 84 euskaldun hil zirela 1870eko gerlan.

Gerla haren porrotarekin batera, Frantziako Inperioa desagertu zen, eta Frantziako Hirugarren Errepublikak sortu. Alemanian, aldiz, lehendik zuten ametsa bete zuten: Alemaniako erresuma guztiak inperio batean biltzea. Prusiako erresuma zen inperio hartako handiena, eta hango errege Gilen Lehena, Alemaniako enperadore bihurtu zen. Eta inperio berri horrekin batera, Alemania bihurtu zen Europako estatu indartsuena.

Horrez gain, Armistizioa izenpetu zutenean, Frantziak Alemaniaren esku utzi zituen Alsazia eta Lorrena eskualdeak³²⁶. Alemanek Alsazia eta Lorrena eskualdeak nahi zituzten, eta hori zen gerlaren helburuetariko bat, 1859tik landa³²⁷. Alsazia eta Lorraine eskualdeak galtzea eta Alemaniari 5.000 milioi libera pagatzea umilazio gisa bizi izan zuen Frantziak, eta hortik abertzaletasun handia piztu zen³²⁸. «Traumatismoa» aipatu zuen Anne-Marie Thiessek³²⁹, Frantziaren

³²³ François Roth, *La guerre de 1870*, [lehen edizioa: 1990]. (Paris: Fayard, 1993), 21–22.

³²⁴ William Serman, *La Commune de Paris, 1871* (Paris: Fayard, 1986).

³²⁵ Pierre Darrigrand, «La guerre de 1870-1871 à Bayonne et dans les environs», *Revue d'histoire de Bayonne, du Pays-Basque et du bas-Adour* 154 (1999): 255–302.

³²⁶ Frantziarentzat Alsazia-Lorrena arazoa hasi zen; Alemaniarentzat ez zen halako arazorik, XVII. mende arte germaniarrak ziren lurraldeak «berreskuratu» zituztelakoan.

³²⁷ Jean-Claude Caron eta Michel Vernus, *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914* (Paris: A. Colin, 1996), 299.

³²⁸ Anne Sohier, «L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914», in *Mémoire et trauma de la Grande Guerre. Bretagne, Catalogne, Corse, Euskadi, Occitanie*, Gwendal Denis (Rennes: Rennes 2 Université Haute Bretagne, 2010), 11–30.

³²⁹ Anne-Marie Thiesse, *Ils apprenaient la France: l'exaltation des régions dans le discours patriotique* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1997), 3.

«ustezko nagusitasun militarra, kulturala eta ekonomikoa» ametszekoa bihurtu zela erranez. Frantziako agintariak ez zuten gehiago beren estatua indartsuenen artean ikusten. Raoul Girardet-ek³³⁰ dio Frantziako Iraultzatik zetorren frantses nazionalismoari forma berri bat eman ziola Alsazia eta Lorrena eskualdeen galtzeak, eta horrek gai eta berotasun berriak eman zizkiola.

Porrotaz gogoratzean, Alsazia eta Lorrena eskualdearekiko «leialtasuna» eta armadaren «goraipatzea» nabari ziren³³¹. L'Action Française mugimendua sortu zuen Charles Maurras kazetariak eskualde haien galtzearekin batera, Frantziaren gibelatzearen kezka aipatu zuen bere idazkietan³³². Halaber, Action Française-ko Léon Daudet politikari, kazetari eta idazleak ere anitz idatzi zuen, eta bere literaturan gai hori agertu zen³³³. Ikusirik *Eskualduna* astekariaren baitan nolako eragina zuten Action Française mugimenduaren ideiek, 1870eko gerlaren galtzeak sortu zuen giro berezi horren azpimarratzea beharrezkoa da, Alsazia eta Lorrena eskualdeari buruz euskal astekariak zuen diskurtsoa frantses nazionalismoaren ildo horretan kokatzen baitzen, geroago ikusiko dugun bezala.

1870etik landa, Frantziaren helburua eskualde haien berreskuratzea zen, eta horrekin batera Frantziaren ohorea salbatzea. Hain zuzen, ohore kontu bat zen arazoa, Alsazia eta Lorrena eskualdeak galtzeak ez baitzion Frantziaren demografiari, produkzio ekonomikoari edo armadari aparteko kalterik egin. Are gehiago, bost urteko epean, Frantziako armada berrosatu zen, ia Alemaniakoaren pare jartzearaino³³⁴. Baina Frantziak gerla galdu zuenaz geroz, diplomatikoki bakartuta egon zen ondoko hogeitertean; Europako beste estatuek ez zuten sostengatu edo lagundu.

Gerla batetik bestera iragan ziren berrogeita hiru urte horietan, Alemaniari errebantxa egiteko asmoa ez zen desagertu³³⁵. Eta errebantxaren gogo hori bazegoela bazekiten alemanek ere³³⁶. Errebantxa gogoaz anitz idazten zelako,

³³⁰ Raoul Girardet, *Le nationalisme français. Anthologie 1871-1914* (Paris: Seuil, 1983), 14.

³³¹ Bertrand Joly, Le souvenir de 1870 et la place de la Revanche, in *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Stéphane Audoin-Rouzeau eta Jean-Jacques Becker (Paris: Bayard, 2004), 110.

³³² Weber, *L'Action française*, 29.

³³³ François Broche, *Léon Daudet: le dernier imprécateur* (Paris: R. Laffont, 1992); Béatrice Landerer, Les Idées politiques de Léon Daudet ([tesina-memorioa], Paris: Science Politique - Paris I, 1972).

³³⁴ Roth, *La guerre de 1870*, 590.

³³⁵ Sohier, L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914; Caron eta Vernus, *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914*, 333.

³³⁶ Joly, Le souvenir de 1870 et la place de la Revanche, 123.

Frantzia arras zabaldua zela uste bazen ere, frantsesen gehiengoaren baitan hori ez zela errotua diote Jean-Jacques Beckerrek eta Stéphane Audoin-Rouzeauk³³⁷. Baina horren gainetik, errebantxaren presentziak erakutsi zuen noiz-bait beste gerla bat piztuko zelako mehatxua ez zela sekulan desagertu, 1871tik landa. Horrek ere azaltzen du 1914an gerla lehertu zenean, zergatik aipatzen zuten hainbeste 1870eko gerla.

2. Frantses nazioaren eraikuntza

Prusiako erresumaren kontrako porrotak Frantzia bere naziotasunaren muinean zauritu bazuen ere, garai hartan, oraino, Frantziako lurraldean bizi ziren gehienek beren burua ez zuten frantses sentitzen, gehiengo hori laboraria baitzen eta ez zutelako Frantziako bizitza politikoa eta kulturala jarraitzen³³⁸. Are gehiago, 1860an, Frantziako ehun herritatik 22tan ez zuten frantsesik mintzatzen³³⁹. Jean-Jacques Beckerrek eta Stéphane Audoin-Rouzeauk³⁴⁰ nabardura bat egin dute, hala ere: toki gehienetan, hizkuntzak frantsesaren antza zuen eta beraz, jendeak frantsesa ulertzen zuen, ez bazuen mintzo ere. Euskal Herriko datu zehatzik ez dugu, eta Pirinio Atlantikoetako Artxiboan ez dago halako inkesta soziolinguistikorik. Pentsatzekoa da, hala ere, kopuru anitzez handiagoa zela, herri ttipi eta euskaldun anitz zituenaz geroz. Frantses nazioaren eraikuntza prozesuan, derrigorrez konpondu beharreko zerbait zen hizkuntzaren arazoa. Gizartea frantsesteko bideari lotu zitzaizkion.

Jules Ferryk eta Hirugarren Errepublikako beste agintari batzuek indar handiak egin zituzten frantses nortasun horren eraikitzeko, frantses hizkuntza zabalduz eta hizkuntza gutxituak baztertuz. Eskola izan zen tresna nagusia, helburu horretan. Prozedura «bizkor eta bortitza» izan zen garai hartako haurrentzat³⁴¹. Eskolako ikasgeletan lehenik, eta kanpoko tenorean gero, haurrak gero eta gehiago frantsesez mintzatzen hasi ziren, frantsesa etxeetan sartzeraino³⁴². Berrogei urteko epe horretan, Frantziako haur gehienak alfa-

³³⁷ Jean-Jacques Becker eta Stéphane Audoin-Rouzeau, *La France, la nation, la guerre: 1850-1920* (Paris: Sedes, 1995), 147.

³³⁸ Sohier, «L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914».

³³⁹ Cabanel, *La question nationale au XIXe siècle*.

³⁴⁰ Becker eta Audoin-Rouzeau, *La France, la nation, la guerre: 1850-1920*, 128.

³⁴¹ Sohier, «L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914».

³⁴² Patrick Cabanel, «Sentiments nationaux et terre "irredente"», in *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Stéphane Audoin-Rouzeau eta Jean-Jacques Becker (Paris: Bayard, 2004), 39.

betatzea lortu zen, eskolara joatea derrigorrezko egin ondoan. 1914an, Frantziar bizi ziren biztanleen %4 baizik ez zen analfabetoa. Irakurtzen ikasteaz gain, eskolan hiritar izatea goraiatzen zen, baserri munduko jendearen gutxieteko joera bat sortu zen, eta honekin batera baserrietan mintzo ziren hizkuntzen erabilera apaldu zen, hots, frantsesa ere ikasi zuten gazteek hizkuntza horren aldeko hautua egin zuten³⁴³. Ez zen berehalako prozesua izan, Eugen Weber-ren arabera³⁴⁴. Belaunaldi bat baino gehiago behar izan zen. 1880ko hamarkada hasieran eskolatu zituztenek doi-doia ikasi zuten frantsesa, baina hamar urte geroagokoek (gerla egin zutenek) frantsesa ikasi zuten. Horretan bereziki eragin handia izan zuen neskak ere eskolara igorri izanak 1880tik goiti. Neskak eskolatuak ez ziren bitartean, ama bihurtzen zirenean beren hizkuntza irakasten zieten haurrari, hala nola frantsesa ez zen hizkuntza bat. Eskolatu zituztenean, frantsesa ikasi zuten, eta haurrei frantsesa transmititzen hasi ziren.

Eskoletan hizkuntza gutxituen kontrako jarrerak gogorak izan ote ziren? Denak ez datoz bat horrekin. Jean-François Chanetek³⁴⁵ uste du eskolaren eragina biziki azalekoa izan zela gizartea frantsesteko. Halako gogortasunik ere ez zuen ikusi Thiessek³⁴⁶, eskoletako liburuetan Frantziako beste hizkuntzak eta kulturak aipatzen zirela azalduz. Baina, funtsean, Chanetek berak aipatzen du, Flandriaren kasuan, akademia ikuskaritzak idatzi zuela ez zutela hango hizkuntza deusezte bilatzen, baizik eta ondoan frantsesa ere errotzea, baina hori ez zutenez lortzen, hizkuntza bat bestearen menpe baizik ezin zela bizi.

Bretainian hango hizkuntzaren kontrako kanpaina gogorak eta frantsesaren zabaltzeko ahalegin handiak salatu zituzten: besteak beste eskoletan bretoiera debekatu eta bretoieraz mintzo ziren haurrak zigortzen zituztela, edota kanpoko apezpikuak izendatzen³⁴⁷. Bretainian bezala Euskal Herrian ere, nortasun arazoaz gain, errepublika laikoaren eraikitze prozesuak eragina izan zuen bretoieraren eta euskararen kontrako politikan. Errepublikarrek euskara giris-tinotasunaren transmisio tresna gisa ikusten zuten, eta beraz, horregatik gogor

³⁴³ Moulin, *Les paysans dans la société française. De la Révolution à nos jours*, 150.

³⁴⁴ Eugen Weber, *La fin des terroirs, la modernisation de la France rurale, 1870-1914*, itzul. Antoine Berman eta Bernard Génies, [lehen edizioa: 1983]. (Paris: Fayard, 1984), 121.

³⁴⁵ Jean-François Chanet, *L'École républicaine et les petites patries*, [lehen edizioa: 1994]. (Paris: Aubier, 1996), 204.

³⁴⁶ Thiesse, *Ils apprenaient la France: l'exaltation des régions dans le discours patriotique*, 1.

³⁴⁷ Christian Brunel, «L'Académie bretonne au grand séminaire de Quimper», in *Les parlers de la foi, religion et langues régionales*, arg. Michel Lagree (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 1995), 31–46.

egin zuten hizkuntza horren aurka³⁴⁸, besteak beste euskarazko katixima debekatuz.

Baina dena ez zen eskola. Aldaketa ekonomikoek eta hiritartze prozesuak eragin handia izan zuten gizartearen frantsestean, are gehiago gerlatik landa³⁴⁹. Hiritartze prozesua prozesu luze bat izan zen, Norbert Elias-en³⁵⁰ iritziz. XVIII. mendetik zetorren kontzeptu bat zen zibilizazioarena. Zibilizatuak ziren gorteko jendeak (eta gerora burgesak, elitea eta abar), eta herri xehea, «barbaroena», oraino zibilizatzeko prozesu batean zegoen; zenbat eta gehiago hiritartu, herriaren zibilizatzeko prozesua orduan eta aitzinatuagoa zen. Fritz Peter Kirsch-ek³⁵¹ Eliassen bide beretik jarraitu du eta kultura zibilizatuak, mendez mende, «barbaroaren» baztertzeko lan handia egin zuela azpimarratu. Gisa hartan, eskualde hizkuntzen gibelatzea administrazioaren ondorioz baino gehiago gizartearen aldaketaren ondorioz gertatu zela dio Christophe Charle-k³⁵². Haren iritziz, frantsesa nagusiaren hizkuntza zen eta eskualde hizkuntza azpikoarena, eta herritarrek zapalkuntzatik ateratzeko bide gisa ikusi zuten zapaltzailearen hizkuntza ikastea eta erabiltzea:

Eugen Weber (1984: 20) ere ildo beretik mintzo da. Frantziako hirietakoek laborari munduko jendea zibilizatzeko lanak egin zituzten. Haientzat, laborariak ez ziren pertsona zibilizatuak, beren abereekin bizi ziren abere batzuk baizik. Eta (1984: 23) dioenaren arabera, laborarien beren artean laborari izateko ahalkea sarrarazi zuten. Pariskoak miresten zituzten. Beraz, miresten zituztenen antzekoak izateko, horien hizkuntzaren ikastea zen bidea. Halaber, bidaiatzen hasi zirenean frantsesez mintzatzeari lotu zitzaizkion, eta horrela eskualde hizkuntzen hitzunek berek mespretxatu zuten beren hizkuntza³⁵³. Henriette Walter eta Michel Lagree³⁵⁴ ere diote hizkuntza ofizialak (frantse-

³⁴⁸ Orpustan, Rôle et pouvoirs de l'Eglise, 139.

³⁴⁹ Philippe Vigier, «Régions et régionalisme en France au XIXe siècle», in *Régions et régionalisme en France du XVIIIe siècle à nos jours*, arg. Christian Gras eta Georges Livet (Paris: Presses universitaires de France, 1977), 167.

³⁵⁰ Norbert Elias, *La civilisation des moeurs*, itzul. Pierre Kamnitzer, [lehen edizioa: 1973]. (Paris: Presses Pocket, 2002), 103.

³⁵¹ Fritz Peter Kirsch, *Ecrivains au carrefour des cultures: études de littérature occitane, française et «francophone» = estudis de literatura occitana, francesa e «francofona»* (Pessac: Presses Universitaires de Bordeaux, 2000), 50.

³⁵² Christophe Charle, «Région et conscience régionale. Questions à propos d'un colloque», *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (1980): 37–43.

³⁵³ Weber, *La fin des terroirs, la modernisation de la France rurale, 1870-1914*, 134.

³⁵⁴ Henriette Walter eta Michel Lagree, *Les parlers de la foi, religion et langues régionales* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 1995).

sak) ate anitz irekitzen zuela eta bereziki sozialki gora egiteko aukera, hiritartzearen bidez.

Baina Frantziako batasun politikoa bultzatu nahi zutenek ere ikusi zuten denek frantsesa ikasteko eta erabiltzeko premia. Weberrek³⁵⁵ dio gehiengoak frantsesa ez jakitea ez zela arazoa batasun administratiborako, baina bai, ordea, batasun politikorako. Jean-Claude Caron eta Michel Vernusen arabera³⁵⁶, XIX. mendean European nazionalismoa sortzeko eta zabaltzeko arrazoiak nagusiki hiru esparrutakoak ziren: batetik, industriaren garapenak eta aldaketak ekonomikoek lurralde batasun baten beharra piztu zuten; giza taldeak ez ziren gehiago beren eskualdeetan bakartuak izan, eta hori areagotu zuen garraioaren garapenak. Aldaketa horrek baserri munduaren beherakada eta hirien garapena eragin zuen, eta ondorioz gizakiak beren erroetatik urrun ziren. Caronen eta Vernusen ustez, baserri giroko erroen sunsiketarik beste elkartasun bide batzuen beharra piztu zuen, eta Nazioa izan zen horren ordezkatzeko bide nagusia. Nazionalismoaren bigarren arrazoa kulturala zen, informazioa masiboki zabaltzeko, alfabetatzeari esker. Hirugarren arrazoa politikoa zen, demokraziaren garapenarekin eta sufragio unibertsalarekin jendea bere Estatu-Nazioan inplikatu baitzen. Raoul Girardetek³⁵⁷ ere dio hirira joateak nazionalismoaren garapena ekarri zuela. Hain zuzen, hirira joatea erlijioa uztea eta laikotasunean sartzea zela dio, eta erlijioa nazionalismoak ordezkatu zuela.

Eskualduna astekarikoek hiritartzea kritikatu ohi zuten, ez euskaldun izatea uzteko bidea zelako, baizik eta barnealdeko balioen eta erlijioaren galbide gisa ikusten zutelako³⁵⁸. Eugen Weberren³⁵⁹ arabera, hirira joatea prozesu «askatzaile» gisa bizi zuten baserriko jendeek. Hiriko bizi-baldintzak hobekak ziren, lan gutxiago egin behar zuten, distrakzio gehiago eta elizkizun gutxiago bazen (baserrian ez bezala), anonimotasuna bazen eta, oroz gainera, hirian bizitzea sozialki maila bat gorago igotzea zen. Baserrietik joandakoek hirian lortzen zuten estatutu berriak baserrian gelditu zirenen harrotasun eta mirespena eragin zuen, eta beraz hiriaren ospea eta laborantzaren mespretxua areagotu ziren baserri munduan berean. Hiriaren alde horiek liluragarri gisa ikusitezkeen bezala, Elizako jendeak arrisku gisa ikustea ere ez da harrigarri. *Es-*

³⁵⁵ Weber, *La fin des terroirs, la modernisation de la France rurale, 1870-1914*, 114.

³⁵⁶ Caron eta Vernus, *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914*, 434-435.

³⁵⁷ Girardet, *Le nationalisme français. Anthologie 1871-1914*, 28.

³⁵⁸ Camino, Hitzaurrea.

³⁵⁹ Weber, *La fin des terroirs, la modernisation de la France rurale, 1870-1914*, 413-415.

kualduna astekarian aurki ditzakegun artikulu horietan baieztatzen zen hirira joateko joera bazegoela Euskal Herrian ere. Baina hori ere erlatibizatu behar da, Manex Goyhenetxeri³⁶⁰ jarraikiz. XIX. mende bukaeran kostaldearen hiritartzea ez zen biziki handia izan, eta baserri munduak nagusi izaten jarraitzen zuten. Horiek horrela, XX. mendean hiritartze mugimendua bizkortu zen.

Baina nazioa eraikitzen zutenek bazekiten baserria ere nazio eraikitze prozesu horretan integratu behar zela, Anne-Marie Thiesseren³⁶¹ ustez. Hots, ez da ikusi behar baserria hiriaren kontra eta beraz frantses nazioa baserriren kontra. Nahiz eta hiritartzea eta industrializazioa nazioaren eraikuntzarekin lotu, nazio horren zilegitasuna frogatzeko elementu gisa erabili zuten baserria: nazio horren erroak zeuden baserri horretan. Horrela lotu zituzten hiria, baserria eta nazioa.

a) Aberri ttipia, aberri handia eta erregionalismoak

Frantziaren nazio eraikuntza prozesu horretan, hizkuntzen eta tokiko nor-tasunen gaia ez zen sinplea. Frantsesa inposatzen ahalegintzeak ez zuten bermatzen jarrera erregionalista batzuk ez agertzea. Baina zer zen erregionalismoa? Aurpegi ezberdinak zituen, gai hori aztertu duten ikerlari ezberdinen arabera. Ez zen denetan berdin agertzen, ez zuten motibazio zehatz bat, baina Frantziaren eraikuntzan nolabaiteko eragina ukan zuten. Argi da lehenbiziko arrazoiak edo faktorea hizkuntzari lotua zela, hots, hizkuntza «nazionalaren» parean «es-kualde» hizkuntzaren babesteko dinamikari³⁶². Baina zertarako babestu? Kasu anitzetan ez zen motibazio politikoa ikusi behar, baizik eta apaizek beren predikua herritarren artera zabaltzeko zuten premia. Laborariek ez zuten frantsesa mintzo, eta beraz haien hizkuntzan mintzatu behar zitzaizkien³⁶³. Hurbileko apaizek hori ongi ulertua zuten, nahiz eta apezpikuek, gehienetan, zentralismoaren alde egin³⁶⁴. Euskararen kasuan, bretoieraren edo okzitanieraren kasuan bezala, argi da hizkuntza horietan komunikatu behar zutela, mezua herritarrengana heltzea nahi bazuten.

³⁶⁰ Manex Goyhenetche, *Histoire générale du Pays Basque: Le XIXe siècle 1804-1914* (Donostia, Baiona: Elkarlanean, 2005), 78.

³⁶¹ Anne-Marie Thiess, *La création des identités nationales: Europe, XVIIIe-XXe siècle*, [lehen edizioa: 1999]. (Paris: Seuil, 2001), 160.

³⁶² Vigier, *Régions et régionalisme en France au XIXe siècle*, 165.

³⁶³ *Ibid.*, 167.

³⁶⁴ *Ibid.*, 172.

Apez anitz ez ziren mugatzen beren predikua «eskualde» hizkuntzan egite-
ra. Gérard Chlovyren³⁶⁵ arabera, beren eskualdeko folkloreak historia eta
kultura sustatzen zituzten, eta eskualdeetako kulturean «apezen eragina» senti-
tu zen. Zentralismoak beste balio batzuk zekartzen berekin, eta beraz ez zen
on giristinotasunarentzat. Horregatik, apaizen erregionalismoa funtsezkoa
izan bazen ere hizkuntzen biziraupenean, ez zegoen asmo politikorik, erlijio-
soa baizik, nahiz eta erlijioak eztabaida politikoa okupatu zuen XIX. mende
bukaeran eta XX. mende hasieran. Horregatik, apaiz horiek sustatzen zuten
erregionalismoa, kontserbadoretzat jo izan zen. Komeni zaigu oroitaraztea zer
dioen Piarres Xarritonek³⁶⁶ Vatikanoz: XIX. mendean Hego Ameriketara edo
Irlandan askapen mugimenduak agertu zirenean, Vatikanok ez zituen mugi-
mendu horiek sostengatu.

Maiz parean ezarri izan dira Euskal Herriko eta Britainiako egoerak, an-
tzekotasun handiak bazituztelako, hango hizkuntzaren eta giristinotasunaren
arteko harremanegatik eta Frantziako Errepublikak hizkuntza haien kontra
eta laikotasunaren alde hartu neurriengatik. Hala ere, Britainian kontzientzia
politikodun erregionalismo bat sortu zen 1911n, eta britainiar alderdi nazio-
nalista eta *Breiz Dishual* aldizkaria sortu zituzten, nahiz eta haien eragina jen-
de gutxirengana heldu³⁶⁷. Nortasunaren atxikimenduari lotuak ziren beste
mugimendu batzuk ere izan ziren Katalunian eta Okzitanian³⁶⁸. Baina Okzi-
tania hizkuntzak anitz egin zuen gibelera, Hirugarren Errepublika garaiko
eskola legeen ondorioz³⁶⁹.

Oraino eraikitze prozesuan zegoen frantses nazioan eztabaida iturri izan
zen eskualde horien nortasunaren gaia. Batzuek eskualdeen arteko federazio
bat aldarrikatzen zuten, eta 1900ean Fédération Régionaliste Française fede-
razioa sortu zen. Eskualdekako antolaketaren aldeko aldarriak oihartzuna izan
zuen parlamentarien artean, federazio hari esker. Beste aldean, 1789ko iraul-
tzaren eta jakobinoen jarraitzaileak zeuden, eta haiek zentralismoa aldarrika-

³⁶⁵ Gérard Cholvy, «Régionalisme et clergé catholique au XIXe siècle», in *Régions et régio-
nalisme en France du XVIIIe siècle à nos jours*, arg. Christian Gras eta Georges Livet (Paris: Pres-
ses universitaires de France, 1977), 187.

³⁶⁶ Pierre Charriton, *Le droit des peuples à leur identité. L'évolution d'une question dans l'his-
toire du christianisme* (Montréal: Fides, 1979), 64.

³⁶⁷ Jean-Yves Guimar, Régionalisme, fédéralisme et minorité nationales en France entre
1919 et 1939, *Le mouvement social* 70 (1970): 89–108.

³⁶⁸ Ibid.

³⁶⁹ Fritz Peter Kirsch, Georg Kremnitz, eta Brigitte Schlieben-Lange, *Petite histoire sociale
de la langue occitane: usages, images, littérature, grammaires et dictionnaires*, itzul. Catherine Cha-
brant (Canet: Trabucaire, 2002), 157.

tzen zuten, eskualdeen arteko federazio bat sortuko zukeen erreformak 1789ko lorpenei kalte eginen zielakoan. Kontuan harturik, zentralismoaren kontra eta eskualdeek indar handiago ukaitearen alde zeuden politikari gehienak eskuintekoak zirela, besteak beste Charles Maurras Action Française mugimendukoa, ezkertiarrek ideia haren kontra egin zuten, eta zentralismoa bultzatu zuten, erranez hori zela Frantziaren batasunaren bermea³⁷⁰. Are gehiago, aldarrikapen erregionalisten gibelean Alemaniari mesede egingo zion zatiketa ahalegin bat³⁷¹ ikusten zutenak baziren.

Frantziak bere baitan hartuak zituen herrietako nortasun propioek arazoa sortzen zieten zentralismoaren aldeko, eta mugimendu erregionalista horiek mesfidantza edo aiherkundera agertu zen. Baina denak ez datoz bat erratean Frantziaren zentralismoaren edo batasunaren izenean, hizkuntza gutxituen ukapena eta haien kontrako jazarpena egin zirela. Adibidez, Anne-Marie Thiessek³⁷² dio, Frantziaren eraikuntza hartan, Frantziak hizkuntza eta kultura gutxitu horiek bere baitan integratzeko ahalegina egin zuela, aberri txikiaren eta aberri handiaren kontzeptuak aipatuz. Hots, «aberi txikia» osagai funtsezkoa da «aberi handiarentzat». Lehenbiziko multzoa osatzen dute Euskal Herriak, Britainiak, Korsikak eta abar. «Aberri handia» Frantziari erraten zaio. XIX. mende bukaeran, oraino, eskualde horietako nortasunek pisu handia zuten, eta frantses sentiarazteko bidean, indarra eta gatazka erabiltzea baino hobe zen horiek integratzea.

Baina zein ziren «aberi txikiaren» ezaugarriak? Thieseren³⁷³ arabera, «paisaiak, geografia, historia, lekuko lur-sailtako produktuak³⁷⁴, gizon ospetsuak eta folklorea» dira aberri txikia osatzen duten elementuak. Hor ez da ageri nortasun nazionalik edo politikorik, ez eta ere hizkuntzarik. «Terroir» hitza biziki adierazgarria da: lurra laborantzako lurra da, leku bati lotua eta leku horretako jendeak landua; lur horrek, lur hori lantzen dutenen laguntzaz, produktuak ematen ditu. Hiritik aparte kokatzen da, eta bakoitzak bere edo gizartearen erroak ikus ditzake hor. Dena den, Frantziaren

³⁷⁰ Guiomar, *Régionalisme, fédéralisme et minorité nationales en France entre 1919 et 1939*.

³⁷¹ Ibid.

³⁷² Thiesse, *Ils apprenaient la France: l'exaltation des régions dans le discours patriotique*, 1.

³⁷³ Ibid, 134.

³⁷⁴ «Terroir» hitza erabiltzen du, frantsesez anitz baliatzen dena. Hauxe dio, TLFi hiztegiak, bere webgunean: «Région, province, pays considéré(ée) dans ses particularités rurales, ses traditions, sa culture, ses productions et du point de vue du caractère des personnes qui y vivent ou en sont originaires».

ikuspegitik, lekuko kulturak maiz tokiko gastronomiara mugatzera dakar «terroir» hitz horrek.

Frantzia paisaia eta lekuko berezitasun fisikoen bilgune bat bezala aurkeztuz, «aberri txiki» bakoitzeko jendeak bere burua ordezkaturik ikusten bide zuten Frantziaren aurkezpen horretan, eta bakoitza bere berezitasunean aipatuz, denak multzo beraren parte sentiarazteko lan handia egin zuten frantses nazioaren eraikuntzaren sustatzaileek. «Aberri txiki» horiek guztiak «aberri handi eta bakar» baten parte ziren.

b) Euskal Herria eta nazionalismoa

Euskal Herrian ere bazuen eragina kontzeptu horrek. Manex Goyhenetxe³⁷⁵ hainbat aipu bildu zituen, Ipar Euskal Herrian «aberri txiki» izatearen sentimendua nola zabaldua zen agertzeko: «Basques purs. Français sans réserve» edo «plus vous serez Basques, mieux vous serez Français» gisako esaldiak ez ziren eskas. Frantziarenganako atxikimendua ez zen ukatzekoa, baina, hala ere, Ipar Euskal Herrian hizkuntzak, euskarak, karga handia zuen oraino.

Denak bat datoz errateko euskararen iraupen hori Elizari eta apaizei zor zaiela. 1904an Ardouin-Dumazetek egin zuen bidai baten berri eman zuen, eta Euskal Herriaz erran zuen, apaizek lan handia egin zutela Euskal Herriko ohituren mantentzeko, eta nahiz eta eskola laikoak frantsesa sartzeko ahaleginak egin, apaizen eragina are handiagoa zela, irakasleen baitan ere. Eskoletan euskara debekatzeko ahaleginak edo Euskal Herriko eskoletara Biarnoko irakasleak igortzeko ahaleginak eragin mugatua izan zuen, oro har³⁷⁶. Eugen Weberrek³⁷⁷ zehazten du, gainera, 1870eko eta 1880ko hamarkadetan, irakasleek zailtasun handiak zituztela frantsesez aritzeko, haurrek frantsesik ez baitzekiten. Beraz, irakasle gehienak euskaldunak ziren.

Euskal Herriko apaizak Euskal Herriko etxeetatik heldu ziren, eta euskaldunak ziren errotik, herritarrek bezala. Horrek garrantzi handia zuen. Gizar-

³⁷⁵ Manex Goyhenetche, *Les origines sociales de l'association Eskualzaleen Biltzarra, Bulletin du Musée Basque* (1993).

³⁷⁶ Pierre Saly et al., *Nations et nationalismes en Europe. 1848-1914* (Paris: Armand Colin, 1996), 206.

³⁷⁷ Weber, *La fin des terroirs, la modernisation de la France rurale, 1870-1914*, 450–452.

tea ere arras giristinoa zen eta apaizen aldekoa. Alde horretatik, irakasle laikoek ez zuten beti harrera ona izan Euskal Herrian³⁷⁸.

Julen Urkizak³⁷⁹ azpimarratzen du Ipar Euskal Herrian Eliza izan zela euskararen «kultur genozidioaren aurka jaiki zen bakarra». Hala nola, Frantziako Iraultzatik landa edota XX. mende hasieran, Frantzia euskarari jazarri zitzaionean, «irakaskuntza eta aginte politikoetan zeudenak erraz makurtu ziren estatatu laikoaren esanetara», baina apaizek hizkuntzari eutsi zioten. Beñat Goñik³⁸⁰ gehitu zuen eskualde hizkuntzak «kontzentrazio jakobinoari» ihar-dukitzeko baliabide gisa ikusten zituztela.

Eremu hartan, Elizaren eragina biziki handia zen, eta horri esker euskararen ganako atxikimendua sakona zen, nahiz eta horrek ez zuen jarrera abertzalerik sortu³⁸¹. Joseba Intxaustiren³⁸² arabera, III. Errepublika garaian, elizgizon eta emazteen jokabidea funtsezkoa izan zen euskararen biziraupenean, haiek produzitu eta kontsumitu baitzuten, anitz, euskarazko kultura.

Elizgizon horiek euskaltzaleak ziren, baina ez zuten mezu abertzale edo politikorik. Hala ere, Jon Casenavek³⁸³ dioen bezala, Ipar Euskal Herriko euskal kulturgintzako ardura postu funtsezkoenak bete zituzten. Jean-Baptiste Orpustanek³⁸⁴ ere dio elizgizonak izan zirela arras gutxietsia zen hizkuntza baten berpizkundearen sustatzaile bakarrak. Baina hori euskara beren propagandarako tresna gisa ikusten zutelako izan zela zehazten du. Jose Maria Lachagaren³⁸⁵ arabera, ama hizkuntza funtsezkoa zen Elizarentzat, bere mezuaren zabaltzeko, hain zuzen, Elizak balio handia ematen baitzion maitasunetik ikasi hizkuntzari. Beraz, beren mezua zabaltzeko, euskara erabili zuten. Eta horri esker, euskarak bizirik iraun zuen, frantsesa errotzeko ahalegin han-

³⁷⁸ Moulin, *Les paysans dans la société française. De la Révolution à nos jours*, 165.

³⁷⁹ Julen Urkiza, *Elizaren Historia Euskal Herrian, I. Ikerlan materialak* (Markina: El Carmen, 1995), 1074.

³⁸⁰ Beñat Goñi, «Interdiction du catéchisme en basque», in *Elizak eta Estatua bereizteko legea: ondorioak Euskal Herrian (1905-1906)* (Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2008).

³⁸¹ Saly et al., *Nations et nationalismes en Europe. 1848-1914*, 206.

³⁸² Joseba Intxausti, «Elizarrak eta euskal kultura», in Lopez Atxurra (zuz.), Rafael: *Euskal Herriaren historiaz, III, kultura eta portaera erlijiosoak Euskal Herrian zehar. Donostiako Udako V. Ikastaroak. 1986ko uztaila* (Bilbo: EHU-UPV, 1987), 117-141.

³⁸³ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare*.

³⁸⁴ Orpustan, «Rôle et pouvoirs de l'Eglise», 139.

³⁸⁵ José Maria Lachaga, *Eglise particulière et minorités ethniques, jalons pour l'évangélisation des peuples minoritaires* (Paris: Le Centurion, 1978), 128.

diak egin ziren garai hartan. Horrek bazuen beste alde bat ere, euskarari esker fedea mantendu zelako³⁸⁶.

Apezek gisa horretan mantendu zituzten bakarrak ez ziren euskara eta giristinotasuna izan. Garai hartan aldaketa handiak gertatzen ari ziren gizartean, industria aroaren ondorioz. Gizartea hiritartzen ari zen, eta hori ez zuten begi onez ikusten apaizek eta giristinoek. Gogoan dugu Domingo Agirrereren *Garoa* liburuko Joanes, mendiaren eta artzaingoaren goraiapatzearekin eta hiriaren kritikarekin. Antzeko iritziak aurki ditzakegu garai haietako *Eskualduna* aste-karietan ere, zenbait artikulutan hirira lanera joaten ziren herritarren kontra idatzi izan baitzuten astekari hartako editorial egileek³⁸⁷. Iñaki Caminok³⁸⁸ dioen bezala, euskaldunak tradizioari atxikiak zitzaizkion, eta «hiria euskaldungoaren galgarri» gisa ikusten zuten. Ongi laburbiltzen du, hor, Hiriart-Urruti eta horiek zuten jarrera. Horregatik, Manex Goihenetxek³⁸⁹ azpimarratu bezala, euskararen eta euskal kulturaren defentsan ez zegoen hizkuntza sustatzeko borondatea edo helburua, baizik eta tradizioa eta lehengo bizitza, pentsaera eta gizarte antolaketa babestekoa. Horrek alde txarra zuen euskararentzat edo hizkuntza gutxituentzat, Lachagaren³⁹⁰ arabera, hizkuntza gutxituetan mintzo zirenak gizarte atzerakoikoak zirelako.

Hego Euskal Herrian Sabino Aranak bultzatutako abertzaletasuna sortzen eta garatzen ari zen bitartean, Ipar Euskal Herrian euskararekiko atxikimenduak helburu desberdinak zituen. Ez zegoen kontzientzia nazionalik, ez eta ere nortasun kontzientziarik. XIX. mende bukaeran abertzaletasun izpi bat agertu zela dio Xabier Altzibarrek³⁹¹: Donibane Lohizunen 1892an, 1894an eta 1897an ospatu ziren Lore Jokoen harira, hango auzapez Goyenetsche, edota Gustave Berdeco eta abar «Zazpiak Bat» leloa aldarrikatzen aritu ziren. Martin Iribarne Donibane Lohizuneko bikarioak ere euskaldunek herri bakar bat osatzen zutela erran zuen. Clément D'Andurainek ere beste hainbeste ida-

³⁸⁶ Fabas, «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)», 54.

³⁸⁷ Adibidez, ondoko hiru artikuluko horietan emazteak hirira lanera joatea kritikatu zuten, hiria leku arriskutsu eta galgarria zela erranez: E., «Hiriak», *Eskualduna*, 1927ko martxoaren 18a; «Hirirat sehi», *Eskualduna*, 1907ko azaroaren 15a; Manex Hiriart-Urruti, «Ez hirirat», *Eskualduna*, 1915eko urriaren 15a.

³⁸⁸ Camino, «Hitzaurrea».

³⁸⁹ Goyhenetsche, «Les origines sociales de l'association Euskalzaleen Biltzarra».

³⁹⁰ Lachaga, *Eglise particulière et minorités ethniques, jalons pour l'évangélisation des peuples minoritaires*, 262.

³⁹¹ Xabier Altzibar, «Zazpiak bat gaia XIX. Mendean (The zazpiak bat topic in the XIXth century)», in *Antoine d'Abbadie (1897-1997), Congrès international Eusko Ikaskuntza, Ez obizko kongresua. Eskualtzaindia. XIV biltzarra* (Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1998), 663–668.

tzi zuen. Baina jarrera hori ez zen errotu, eta *Eskualduna ez zen* aldarrikapen horren bozeramaile izan.

Tradizioa atxikitzeko jarrera atzerakoiek bultzaturik egin zen euskararen alde. Horretan, ahulezia bat bazeukan euskarak: nortasun kontzientzia hori gabe, Frantziak bere baitako eskualdeak integratzeko egin zuen ahaleginak – besteak beste eskoletan zabaldu zuen mezuaren bidez – eta frantses eskuinak, Charles Maurras buru (Frantziako nazionalismo kontserbadorearen balioak³⁹² *Eskualduna*-renak ziren), eskualde horiek batuko zituen federalismo bat defendatzeak euskaldunak eskema horrekiko onarberak izatea eragin zuen.

c) Eskolen eta armadaren funtzioa

Elizak euskararen (edo, adibidez, bretoieraren) alde egin bazuen ere, ukaezina da euskara gibelatuz eta frantsesa nagusituz joan zela, XX. mendean. Dударik gabe, eskolak eragin handia izan zuen alde horretatik, eta gure arbasoek oraino ere aipatzen dute eskolan ematen zitzaien zigortzeko «txotxa», euskaraz mintzatzeko baziren. Hori ez zen Euskal Herrian bakarrik gertatu: Britainian ere halako lekukotasunak izan ziren, François Cochetek³⁹³ aipatzen duen bezala, nahiz eta haren ustez, gaur egun, gauzak ziren baino larriago kontatzeko joera dagoen.

Eskolan funtsezkoa izan zen «aberri txikiaren» eta «aberri handiaren» kontzeptua. Anne Sohier³⁹⁴ ikerlariak, Britainiako kasutik abiatuz, ongi aztertutako eskolako haurrak bere burua Frantziaren parte senti zezen erabiltzen zuten mekanismoa: haurrak ezagutzen zuten eremutik, eremu geografikotik, abiatu behar ziren, eremu hori eremu zabalago baten parte zela ulertarazteko, hala nola beren eskualdea Frantziako beste eskualde bat zela azaltzeko. Eta horretarako erabili zuten teknika, geografia haur ipuinen bidez esplikatzea izan zen, *Le Tour de France de deux enfants* liburuaren bidez hain zuzen. Gisa hartan, Frantziarenganako maitasuna erakutsi zieten. Eta hor sartzen zen Alsazia eta Lorrena eskualdeak berreskuratzeko behararen azpimarratzea³⁹⁵. 1870eko gerlak Frantzia utzi zuen traumaren ondorioak eskolan sentitu ziren bete-be-

³⁹² Caron eta Vernus, *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914*, 343.

³⁹³ François Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement* (s.l.: 14-18 éditions, 2005), 43.

³⁹⁴ Sohier, «L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914».

³⁹⁵ Annette Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre* (Paris: Errance, 1988), 65.

tean. Harekin batean piztu zen nazio eraikuntzarako grina eskolako programetan islatu zen. Frantzia guztian irakaskuntza bera zen, eta honek kutsu xobinista gerlatia izan zuen, izan historian, kantuetan edo irakurketetan³⁹⁶. Eta horri gehitu behar zaio etengabe «gure herria», «gure aberria» erratan zietela eskolan, mapa ongi erakutsiz, eta eskola liburuetan argi oroitaraziz³⁹⁷, haurrei beren lurraldea zein zen irakasteko.

Baina joera hori ez zen eskolara mugatzen; eskolatik kanpoko ekintzetara eta gizartera ere zabaltzen zen. Anne-Marie Thiessek³⁹⁸ azaldu du garai hartan garatu zirela, Frantzia bezala beste hainbat estatutan ere, historia nazionala kontatzen zuten museoak. Horrez gain, prentsaren garapenarekin, eta kirolarekin, aberriarenganako atxikimendu bat piztu zen³⁹⁹. 1870etik 1914rako urte haietan, heroismoaren aldeko mezua zen nagusi, Frantziako aberriaren aldeko mezua. Frantsesak prest egon behar ziren Frantziaren alde sakrifikatzeke, eta hori eskolatik beretik irakatsi zieten, erranez prest egon behar zutela etorkizuneko soldadu izateko⁴⁰⁰. Eta ildo horretan, 1870eko gerlatik landa abertzaletasuna ikasgai bihurtu zen⁴⁰¹.

Eta ez zitzaien teoria bakarrik irakatsi. 1880tik landa, kirola egitea derri-gorrezkoa bihurtu zen eskolan. Baina kirolaren berezitasuna zen haurrei armadako mugimendu militarrek egiten irakasten zietela, tiro egitea barne⁴⁰². Alegia, eskoletan eskaintzen zen irakaskuntza Frantziaren berpizte nazional eta militarra bideratua zen, 1870eko porrotak bultzaturik. Eta denak prestatzen zituzten horretara, baita neskak ere. Neskei ez zieten ariketa militarrik eginarazten, baina soldaduen ama edo emazte izatera prestatzen zituzten⁴⁰³.

Armada – eta bereziki soldaduska – ere frantses aberriaren aldeko irakaskuntza gune bat zen. Infanteria erregimentuek soldaduek eduki beharreko jarrerari buruzko liburuxkak ateratzen zituzten, eta haietan garbi azaltzen zen soldaduei aberria maitatzeko exijitzen zitzaieela. Frantzia aita bezala maitatu behar zen, hartaz harro egon behar zen eta soldaduak haren aldeko sakrifizioa

³⁹⁶ Sohier, «L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914».

³⁹⁷ Anne-Marie Thiesse, *Ils apprenaient la France: l'exaltation des régions dans le discours patriotique* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1997), 238.

³⁹⁸ Thiesse, *La création des identités nationales: Europe, XVIIIe-XXe siècle*, 143.

³⁹⁹ Marc Ferro, *La Grande Guerre*, [lehen edizioa: 1969]. (Paris: Gallimard, 1990), 32.

⁴⁰⁰ Paul Gerbod, L'éthique héroïque en France (1870-1914), *Revue Historique* 544 (198212): 409–429.

⁴⁰¹ Lestocquoy, *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours*, 136.

⁴⁰² Sohier, «L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914».

⁴⁰³ Ibid.

egiteko prest egon behar zuen⁴⁰⁴. Gisa hartan, eskolan Frantziaren zerbitzatzeko prestatzen zituzten haurrak, eta eskolatik landa, soldaduskara joaten zirenean, Frantzia aberri gisa maitatzeko behar hori are gehiago azpimarratzen zieten.

3. Estatuaren arteko lehiak eta tentsioak

1871n garaile atera zen Alemaniak sekulako garapena izan zuen 1880tik 1914era. Ekonomikoki jauzi handia egin zuen, industria arloan ordu arte nagusi zen Ingalaterraren parera heltzeraino; eta Frantzia bera ere bere industriari franko zaharkitua gelditu zuen, Alemaniarekin alderatuz⁴⁰⁵. Baina arazo bat zeukan, eremuz mugatua zegoelako eta ez zuelako koloniarik, inguruko beste estatuak zituzten gisan, lehengaiak merke eskuratu ahal izateko eta gero eta gehiago hazten ari zen biztanleria hornitzeko. Gainera, Afrika eta Asiako lurrak ordurako estatu kolonizatzaileen artean banatuak ziren, eta Alemania-entzat ez zegoen tokirik, Kamerun, Togo, Ekialdeko Afrika Alemana (oraingo Ruanda, Burundi eta Tanzaniaren zati bat), Hego Mendebaldeko Afrikarra (oraingo Namibia) eta Bismarck artxipelagoa (Ginea Berriaren iparraldeko hainbat uharte) salbu⁴⁰⁶.

Indartze ekonomikoarekin batera, indartze demografikoa eta politikoa gertatu ziren Alemanian. 1871ko garaipenarekin, Bismarckek Alemaniako Bigarren Reich inperioa sortu zuen eta Prusia eta beste 24 estatu bateratu ziren⁴⁰⁷, besteak beste Bavariako erresuma, Wurtembergekoa, Saxekoa eta Badeko dukerria. Prusiako erregea bihurtu zen Alemaniako enperadore. Toki bakoitzaren berezitasunen arteko elkarbizitzak kezka sor bazitzakeen ere, es-

⁴⁰⁴ *Notes sur l'éducation morale du soldat: 13e corps d'armée. 25e division. 49e brigade. 38e régiment d'infanterie* (Lyon: Imp S Pelletier, 1879), 10.

⁴⁰⁵ XIX. mendeko Alemaniari buruzko xehetasun gehiago: Albert Pingaud, *Le développement économique de l'Allemagne contemporaine (1871-1914)* (Paris-Nancy: Librairie militaire Berger-Levrault, 1916), VIII; Albert Pingaud, *Développement économique de l'Allemagne contemporaine (1871-1914)* (Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1916); Jacques Bardoux, *Quand Bismarck dominait l'Europe* (Paris: Hachette, 1953); Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales* (Paris: Hachette, 1955); Pierre Benaerts, *Unité allemande 1806-1938* (Paris: Armand Colin, 1939); Sandrine Kott, *L'Allemagne du XIXe siècle* (Paris: Hachette, 1999); Joseph Rovay, *Histoire de l'Allemagne* (Paris: Seuil, 1999).

⁴⁰⁶ Ferro, *La Grande Guerre*, 43.

⁴⁰⁷ Harold Kurtz, *Le Deuxième Reich: l'Allemagne de Guillaume II*, itzul. F Didier-Lauber (Ed. Rencontre, 1971).

kualdeen nortasunak onartu zituzten, eta horrela zentralizatzeko bat egin zuten, herrialde uniformeak izan gabe⁴⁰⁸. Garapen ekonomikoak ere lagundu zituen eskualde horiek Alemaniaren batasuna onartzen.

Urte batzuen buruan, inperio haren sortzeak alemanen nazio sentimendua handitzen lagundu zuela dio Fritz Fischer historialari alemaniarrek⁴⁰⁹, eta honekin batera, 1880ko hamarkadan ikasleen artean mugimendu nazionalista antisemita, dinastikoa, militarra, kontserbadorea eta arrazista sortu zirela ere bai. Gilen II.a enperadore bihurtu zenean, 1888an, indar haiek ere handitu ziren, eta 1914erako, jarrera espansionista haien sustatzaile horiek betetzen zituzten «postu politiko inportante guztiak»⁴¹⁰.

Alemania indartsu zegoen demografia aldetik ere. Frantziako populazioa 40 milioietan gelditua bazen ere, 1871tik 1915era bitartean, hala nola 44 urtez, Alemaniako populazioa 41 milioitik 68 milioira pasatu zen⁴¹¹, Frantzia gain-gainetik gaindituz. Gainera, biztanleen herena hamabost urtez beherakoa zen. Ekonomikoki, Europa kontinentala modu iraunkorrean kontrolatzeko helburua zuen Bethmann-Hollweg kantzilerrak⁴¹². Arrazoi ekonomiko, politiko eta demografiko horiek zirela medio, munduko potentzien artean lekua egin nahi zuen Alemaniak. Eta borondate hori tentsio iturri izan zen urte haietan.

Austria-Hungariak⁴¹³, Alemaniak ez bezala, barne arazoak bazituen. Austria-Hungariako inperioa 1867an sortu zen, eta Austriako enperadore Franzisko Josef izan zen inperio berri hartako buru. Inperioak hainbat nazio biltzen zituen bere baitan, estatu eskubideak zituztenak, eskubide horiek ez zituztenak eta gutxiengo nazionalak. Baina bereziki, hego eslaviarrekin eta,

⁴⁰⁸ Caron eta Vernus, *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914*, 298.

⁴⁰⁹ Fritz Fischer historialaren lanari balio handia eman zioten Antoine Prost eta Jay Winterrek, historiografiari buruz egin zuten liburuan, Alemanian ordu arte kontatu zen historian aldaketa erradikala izan zelako, eta Alemaniako inperioaren helburu expansionistak eta horri lotutako gerla helburuak argi utzi zituelako. Antoine Prost eta Jay Winter, *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie* (Paris: Seuil, 2004), 67.

⁴¹⁰ Fritz Fischer, *Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914-1918*, itzul. Geneviève Migeon eta Henri Thiès (Paris: Ed. de Trévise, 1970), 23.

⁴¹¹ *Ibid.*, 27.

⁴¹² Georges-Henri Soutou eta Jean-Baptiste Duroselle, *L'or et le sang: les buts de guerre économicques de la Première guerre mondiale* (Paris: Fayard, 1989), 45.

⁴¹³ Jean Bérenger, *L'Empire austro-hongrois: 1815-1918* (Paris: Armand Colin, 2011).

oroiz gainerik, serbiarrekin zituen arazorik handienak⁴¹⁴. Austria-Hungariak serbiarrekin zuen gatazka 1914ko ekainaren 28an lehertu zen, Franz Ferdinand Sarajevora joan zelarik, inperioak okupatzen zuen Bosnia-Herzegovina-ko hiriburura, herri haren nazio egunean; bisita hura probokazio gisa hartu zuten, eta nazionalista serbiar batek erail zuen. Fischerrek dioenaren arabera, Austria-Hungarian, atentatu hura «aukera» gisa ikusi zuten, serbiarrekin zuten arazoa «behin betikoz armen bidez konpontzeko»⁴¹⁵.

Estatu-nazioen eta inperio indartsuen eraikitze garai haietan, indar harremanak garrantzia handia zuen. Alemaniak bere eragina zabaltzeko nahi zuen, Austria-Hungariak ere bai, bere gisan. Frantziak lehenago galdua berreskuratu nahi zuen. Lehiaketa hark armamentu lasterketa eta prestakuntza militarra ekarri zituen. Frantziak, adibidez, soldaduska hiru urtera luzatzeko erabakia hartu zuten 1913an, Alemaniak 850.000 gizoneko armada zeukala jakin baitzuten, Frantziak 480.000 baizik ez zituen⁴¹⁶.

B. GERLAREN PIZGARRIAK

Gerlaren beldurra aski barneratua zen, 1914erako, aitzineko urteetan ere mehatxu horrekin bizi baitziren. Alta, 1914an zehar ez zen bereziki nabari gerla urtea izanen zelako susmorik. Dena den, osagai guztiak bilduak ziren, eta gutxi aski zen gerla lehertzeko. Munduan ordu arte sekulan gertatu ez zena egia bihurtu zen, lehenik ia Europa osoa sartu zen gerlan, batzuk besteen kontra, eta gerla hori mundu osora zabaltzeko geroago.

1. Aliantzen katea

Estatu auzoen arteko tentsioak nabariak ziren. Estatu bakoitzak bazuen bere etsaia, eta etsai haren kontrako defentsa prestatzen zuen. Frantzia eta Alemania etsai ziren bezala, Serbia eta Austria-Hungaria ere etsai ziren. Serbia, ordea, Errusiaren aliatua zen, eta beraz haren sostengua izan zezakeen. Errusia,

⁴¹⁴ Victor-Lucien Tapié, *Les nationalités slaves d'Autriche-Hongrie de 1850 à 1914*, Les Cours de Sorbonne (Paris: Centre de Documentation Universitaire, 1962).

⁴¹⁵ Fischer, *Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914-1918*, 65.

⁴¹⁶ Georges Bonnefous, Édouard Bonnefous, eta André Siegfried, *Histoire politique de la Troisième République. L'avant-guerre (1906-1914)*, [lehen edizioa: 1956]. (Paris: Presses universitaires de France, 1965), 336–337.

bere aldetik, Frantziarekin aliatua zen. Serbiak, bere aldetik, beste etsai bat ere bazuen: otomandar inperioa. Aliantza horiek aski berriak zirela gerla lehertu zenean. Frantzia diplomatikoki bakartu zuten 1871ko porrotetik landa. 1892an baizik ez zuen izenpetu akordioa Errusiarekin, Alemaniak edo Austria-Hungariak batari edo besteari eraso egiten bazion, besteak gerla bidez sostengatuko zuela hitzartuz. Hurrengo urrats handia 1905ean izan zen, Frantziak eta Ingalaterrak aliantza izenpetu zutenean⁴¹⁷. Horrekin bukatu zen Frantziaren baztertze diplomatikoa, eta Serbiak lagun sendoak zeuzkan.

Italia, berez, Austria-Hungaria eta Alemaniaren aliatua zen. Baina lurralde gatazka batzuk bazituen aspaldian Austria-Hungariarekin, eta zail ikusten zen aliantza hark luzaz irautea, gerla lehertuz gero. Ingalaterrak hastapenean ez zuen gerlan sartzeko asmorik. Haren kezka nagusia, haatik, Alemaniarekin zuen lehia zen, eta ez zen prest itsasoko nagusitasuna galtzeko eta Alemaniari uzteko⁴¹⁸.

Austria-Hungariak berak baino garrantzi handiagoa zuten haren lagunek, eta bereziki Alemaniak, nahiz eta gatazkaren leherketan Austria-Hungaria izan inplikatu nagusia. 1866an, Alemaniaren kontra gerla egin bazuen⁴¹⁹, Austriak 1879an egin zuen aliantza inperio harekin⁴²⁰. Alemaniak bazuen interesa Austriarekin ongi jokatzeko. Alabaina, Christian Ambrosiren arabera, Frantziak 1872an onartu zuen lege militarrek Bismarck kezkatu zuen eta aliantza berrien bila abiatu zen, hala nola Austriaren eta Errusiaren bila⁴²¹. Baina Errusiarekiko aliantzak ez zuen iraun.

Dudarik gabe, Austria-Hungariak Serbiarekin zuen gatazka izan zen pizgarria, baina Serbiak Errusiaren eta Frantziaren laguntza izan zezakeela jakinik, Austria-Hungariarentzat Alemaniarekiko hurbiltasuna baitezpadakoa zen. Austria-Hungariak hego eslaviarrek zuen mehatxuak bultzatu zuen Alemaniaren alde jartzera, eta Turkiak ere gauza bera egin zuen, hark Errusiarekin zituelako arazoak⁴²².

⁴¹⁷ Caron eta Vernus, *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914*, 323–324.

⁴¹⁸ Robin Prior eta Trevor Wilson, *La Première Guerre mondiale 1914-1918*, [Jatorrizko edizioa: *The First World War*, Cassell, London, 1999]. (Paris: Editions Autrement, 2001), 34.

⁴¹⁹ Kott, *L'Allemagne du XIXe siècle*, 79.

⁴²⁰ Jean Bérenger, *L'Autriche-Hongrie, 1815-1918*, [lehen edizioa: 1994]. (Paris: Armand Colin, 1998), 149.

⁴²¹ Christian Ambrosi, *L'apogée de l'Europe, 1871-1918*, [lehen edizioa: 1987]. (Paris: Armand Colin, 1996), 239.

⁴²² Ferro, *La Grande Guerre*, 50.

Alde batetik zeuden, beraz, Serbia, Errusia eta Frantzia (eta baita Ingalaterra ere), eta bestaldetik Austria-Hungaria, otomandar inperioa eta Alemania. Baina, funtsean, protagonista nagusia Alemania izan zen. Frantziaren eta Errusiaren kontrako gerla bat aurreikusten zuen, eta horri begira aliantzak behar zituen.

Gilen II.a enperadorea Ekialde Hurbileko estatuekin tratuak egiten hasi zen, Bagdaderako burdinbidea eraikitzen hasi zen eta eskualde harekiko merkatu baten sortzeko lanak egin zituen, Ingalaterrari eta Errusiari tokia kentzeko ahalegina eginez. Ekimen hori begi txarrez ikusi zuten ingelesek⁴²³. Gisa horretan, Alemaniak ez zuen Ingalaterraren neutraltasuna lortzeko aukera handirik. Bi blokeak arras finko jartzen ari ziren, Europa erdia beste erdiaren kontra gerlan hasteko prest zegoen.

Estatu guztiek ez zuten gerlan sartzeko erabakia hartu. Horietatik bat zen Espainia⁴²⁴. Hala ere, nahiz eta neutro agertzeko hautua egin, noren aldekoago ziren? Espainiarrak banatuak ziren. Fernando Diaz Plajaren arabera, batzuk zinez neutraltasunaren alde ziren, Espainiak ez zuelakoan dirurik eta armada sendorik eta gehituz gerla egiten zuenak galdutako lur bat berreskuratu edo amesturiko lur bat hartu nahi izaten zuela, eta hori ez zela Espainiaren kasua. Halaber, gerla egiten zuena ideal nazional handi batek gidatzen zuela, baina Espainian ere ez zela halakorik zioen Francisco Cambo politikariak. Beste batzuk argiki zeuden aliatuen alde, beste batzuk Alemaniaren alde eta beste batzuk Espainiako germanofiloen kontra⁴²⁵. Alfonso XIII.a erregea bera Frantziaren laguna zen, baina alde bateko eta besteko presioei ez zien men egin eta neutraltasunaren alde egin zuen⁴²⁶. Kontserbadoreen artean denak ez ziren iritzi hartakoak. Kontseiluko presidentek neutraltasunaren aldeko jarrera hartu zuen. Baina beste kontserbadore anitz, Eliza eta armada Alemaniaren aldekoak ziren. Frantziari laikotasuna leporatzen zioten. Ezkerrekoek, aldiz, Frantzia eta Ingalaterra nahiago zituzten, besteak beste haien demokrazia goraiapatuz⁴²⁷. Baina denek nahiago zuten Espainia ez zedin gerlan sar.

⁴²³ Fischer, *Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914-1918*, 37.

⁴²⁴ Alvaro Alcalá Galiano, *España ante el conflicto europeo 1914-1915* (s.n., 1916); Victor Morales Lezcano, La neutralidad española en la guerra de 14, *Historia* 16 63 (1981); Manuel Espadas Burgos, España y la neutralidad en la Gran Guerra, *Historia* 16 5 (1983); Víctor Morales Lezcano, Gabriel Cardona, eta Jean-Marc Delaunay, *España y la Primera Guerra Mundial* (s.l.: Grupo 16, 1985).

⁴²⁵ Fernando Diaz Plaja, *Francofilos y germanofilos. Los españoles en la guerra europea*, [lehen edizioa: 1973]. (Madrid: Alianza, 1981), 27–28.

⁴²⁶ Julián Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII y la guerra del 14* (Madrid: Alce, 1976), 34–35.

⁴²⁷ *Ibid.*, 48.

Madriren Alemaniaren aldekoak ziren. Andaluzian, aldiz, merkatu harremanak eta interes ekonomikoak zituzten Frantziarekin eta Ingalaterrarekin. Euskal Herrian eta Katalunian, Frantziaren aldekoagoak ziren⁴²⁸. Frantzia la-guntzen zuten, katalanek adibidez⁴²⁹, baina gerla denboran ederki aberastu ere egin ziren, egoera baliatuz. Euskal Herriko abertzaleen artean bi jarrerak izan ziren. Resurreccion Maria Azkue, bere burua abertzale kultural gisa agertzen zuena eta ez alderdi bateko kide gisa⁴³⁰, germanofiloa zen. Eusko Alderdi Jeltzaleko anitz, ordea, Frantziaren aldekoak ziren, Evaristo Bustinza *Kirikiño*-k edo Juan Bautista Bilbao *Batxi*-k *Euzkadi* egunkarian idazten zutenari jarraituz gero⁴³¹.

2. Sarajevoko atentatua eta haren ondorioak

1914ko ekainaren 28an, Franz Ferdinand Austriako artxidukea Sarajevo-ra joan zen bisitan, Bosnia-Herzegovinako besta nagusi egunean. Ikasle serbiar batek tiroz hil zuen, haren emazte Sophie Chotek txekiarrarekin batera. Harekin hasi zen zurrunbilo tragikoa. Austria-Hungariaren aliatuak, Alemaniak, funtzio handia izan zuen atentatu hartarik landa Serbiari ezarri zitzaion ultimatumaren auzian. Uztailaren 5ean Alemaniaren sostengu osoa lorturik, 23an ultimatumak ezarri zion Austriak Serbiari⁴³². Austriako gobernuak Serbiakoari eskatu zion serbiarrek Austria-Hungarian egiten zuten propaganda gaitzets zezan, eta propaganda egiten zuten erakunde serbiarrak desegin zitzaizkien. Horrez gain, Austria-Hungariako funtzionarioek mugimendu horien kontrako borrokan parte hartzea eta atentatuari buruzko inkestan parte hartzea eskatu zuten. Hori zen puntu zailena, horrek erran nahi baitzuen Serbiak bere burujabetasuna galtzea, austriar administrazioa bere lurraldean onartzen zue-naz geroz⁴³³. Serbiak baldintza guztiak onartu zituen, salbu atentatuaren inke-staren ardura Austriak har zezan.

⁴²⁸ Jean-Marc Delaunay, 1914 - Les Espagnols et la guerre, in *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*, Jean-Jacques Becker eta Stéphane Audoin-Rouzeau (Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990), 117-132.

⁴²⁹ Albert Balcells, Los voluntarios catalanes en la Gran Guerra (1914-1918), *Historia 16* 121 (1986ko maiatza).

⁴³⁰ Jurgi Kintana, *Intelektuala nazioa eraikitzen: R. M. Azkueren pentsaera eta obra* (Euskaltzaindia, 2008).

⁴³¹ Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

⁴³² Pierre Vallaud, *14-18, la Première guerre mondiale* (Paris: Acropole, 2008).

⁴³³ Ferro, *La Grande Guerre*, 82.

Alemaniarren plana lehenik Frantziari eraso egitea zen, gero Errusiari lotzeko. 1905ean onartu zen Schlieffen planaren arabera hasi nahi zuten gerla. Hots, Alemania Frantziako lurretan sartuko zen, baina Parisera zuzenean joan eta han gelditzeko ordez, Frantziako armada inguratu behar zuten, gisa hartan suntsitu ahal izateko⁴³⁴. Horretarako, lehenik Belgikaren neutraltasuna urratu eta inbaditu nahi zuten, handik Frantziara igarotzeko. Behin Frantzia sei aste-ko epean suntsitu ondoan, erasorako indarrak Errusiara bideratu ahal izanen zituzten. Anartean, Errusiako mugan ezarriko zuten beren indarren hamarren bat, eta gainerakoak Frantziako mugan. Baina plan horren arabera, Ingalaterra ez zen gerlan sartuko. Halaber, Italia Alemaniaren alde gerlan hasi balitz, Frantzia are egoera zailagoan ezartzea aurreikusten zuen Alemaniak. Hala, Italiarekiko mugetako borroketan indarren zati bat ezarriz, errazago izanen zen inguratze estrategia betetzea.

3. Eta gerla lehertu zen

Uztailaren 28an, azken finean, Austria-Hungariak gerla deklaratu zion Serbiari. Austriaren artilleriak Belgradi eraso egin zion. Egun hura beste mugarri bat izan zen, eta mundua XX. mendean sartu zen, era bortitzean. Bi egunen buruko, Errusian mobilizazioa egin zuten, eta ordu batzuk geroago, uztailaren 30etik 31rako gauean, Austria-Hungaria zen mobilizazioa egin zuen hurrengo herria. Biharamunean, abuztuaren lehenean, Alemanian eta Frantzian izan zen mobilizazioa; haiek ere gerlarako prestatzen ari ziren. Alemaniak gerla deklaratu zion Errusiari, eta bi egun geroago, abuztuaren 3an, beste hainbeste egin zuen Frantziaren aurka, Serbiaren alde jarri izana leporatuz.

Abuztuaren 4ean, Alemaniak Belgikaren neutraltasuna urratu eta estatu txiki haren lurak hartu zituen. Ingalaterrak ez zuen espero Belgikaren neutraltasuna urratuko zutenik, eta erabaki hori ez zuen onartu. Horregatik, Erresuma Batuak gerla deklaratu zion Alemaniari. abuztuaren 6an, Austria-Hungariak gerla deklaratu zion Errusiari. abuztuaren 12an, Erresuma Batua eta Frantzia izan ziren Austria-Hungariari gerla deklaratu ziotenak. Azaroaren lehenean, otomandar inperioak gerla deklaratu zion Frantziari, Erresuma Batuari eta Errusiari. 1915eko maiatzaren 23an, Italia sartu zen gerlan, aliatuen alde. Eta horrela, pixkanaka, estatu anitz sartu zen gerlan, alde batean edo bestean.

⁴³⁴ Ibid., 32.

Frantziako giro politikoan, bat-bateko eragina izan zuen gerlaren leher-tzeak. Gerlaren mehatxua zegoen hilabete hartan ez zen kezka handirik nabari karrikan. Populazioaren kezka ez zen nazioarteko politika eta Sarajevoko atentatuaren ondotik zegoen egoera. Laborariek belarrak zituzten egiteko, eta politika jarraitzen zuen jendeak beste afera bat jarraitu zuen, Caillaux andrearen auzia, hain zuzen⁴³⁵ ⁴³⁶. Gerlaren mehatxua lehenagokoa zen, ordea. Eta gerlaren arriskuarekin batera, bakezaletasuna ere bazegoen, CGT sindikatuaren inguruan bereziki. Baina barne desadostasunak izan zituzten, gerla defentsibo baten kasuan hartu beharko zuten jarreraren inguruan⁴³⁷. Azken memento arte, bakezaleak baziren Frantzian, eta agertzen ziren. Frantziako Barne ministerioak, gainera, B liburuxka egin zuen, antimilitaristak identifikatzeko. Yolande Cohen-en arabera, ezkerreko jendearen baitan zegoen antimilitarismo handiena, nahiz eta sozialistek, azkenean, ez zuten intsumisioa babestu.⁴³⁸ 1914ko uztailaren 31n, Jean Jaurès diputatu sozialista eta militante bakezalea tiroz erail zuten. Gertakari hark markatu zuen, sinbolikoki, Frantzia gerlan sartzea. Hots, militante bakezaleak indargabetu zituen, eta ezkerrek ere bat egin zuen gerlako asmoekin.

Gerla hurbildu ahala, Alemanian, hastapeneko xobinismoa eta gerrarako gogoia ahuldu eta gizartearen kezka eta beldurra zabaldu baziren⁴³⁹, giroa bestelakoa zen Frantzian. Frantziarentzat, aberria salbatzeko eta «historiaren betetzeko» aukera zen. Berdin zuen nolako Frantziaren alde ari ziren. Batzuek Frantziako Iraultzarekin hasi garaiaren izenean, beste batzuek erregeen «Frantzia zaharraren» izenean, baina denek bat egin zuten Frantziaren alde⁴⁴⁰. Orogen buru, ezkerreko eta eskuineko nazionalismoek Frantziako nazioaren defentsaren

⁴³⁵ Joseph Caillaux Frantziako Gobernuako finantzen ministroaren emazteak *Le Figaro* egunkariko Gaston Calmette erail zuen.

⁴³⁶ Jean-Jacques Becker, La population française face à l'entrée en guerre, in *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*, Jean-Jacques Becker eta Stéphane Audoin-Rouzeau (Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990), 35–38.

⁴³⁷ Jean-Jacques Becker, *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977).

⁴³⁸ Yolande Cohen, «L'antimilitarisme des jeunesses avant 1914», *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 16 (1989): 42–48.

⁴³⁹ Gerd Krumeich, L'entrée en guerre en Allemagne, in *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*, Jean-Jacques Becker eta Stéphane Audoin-Rouzeau (Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990), 65–74.

⁴⁴⁰ Michael Jeissmann, *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918* (Paris: CNRS Editions, 1997), 296.

ikuspegi bera zuten, eta horrek erraztu zuen Batasun Sakratua⁴⁴¹. Horretan lagundu zuen gerlaren erantzukizuna Alemaniak zuelako iritzia denen baitan garbi izateak⁴⁴². Ordu arteko kalapita gogorak ezabatu edo izoztu ziren. Jean-Marc Delaunay-ek⁴⁴³ dioenaren gisan, Louis Malvy Frantziako Barne ministroak kongregazioen desegiteko eta eskola giristinoen ixteko neurriak izoztuko zituela iragarri zuen, gisa hartan giro polemiko hura ahanzteko gisan.

4. Euskaldunak gerlan

Gerla hasi zenean, Frantziako gizartea gerlarako prest zegoen, beraz. Baiotan ere bazegoen armada, eta euskaldunak ere gerlara deitu zituzten. Euskaldunen erregimentu ezagunena eta aipatuena 49. Infanteria Erregimentua zen. Baina ez zen bakarra. Gerla denboran, erregimentu bakoitzak bazuen erreserbako beste erregimentu bat, zeinen zenbakia berrehunetz handiagoa zen. Gisa hartan, 49. Infanteria Erregimentuak bazuen 249. Infanteria Erregimentua ere, erreserbako. Baionako 49. Infanteria Erregimentua eta Paueko 18. Infanteria Erregimentua armadara deituriko soldaduek osatzen zituzten, hala nola 21 eta 23 urte artekoek. Erreserbakoak, hala nola Baionako 249. Infanteria Erregimentua eta Paueko 218. Infanteria Erregimentua, zerbitzu militarra egina zuten 35 urtetik beherako gizonak osatzen zituzten⁴⁴⁴. 35 urtetik 48 urte artekoak 142. Lurralde Infanteria Erregimentuan zeuden, hau ere Baionari atxikia. Pauek antzeko beste erregimentu bat bazuen, 143. zenbakiarekin.

Soldaduak ez zeuden bakarrik Baionan; Donibane Garaziko zitadelan eta Zokoako gotorlekuan ere egoten ziren. Hala, Donibane Garazin zeuden 18. Infanteria Erregimentukoek Pauera joateko deia jaso zuten⁴⁴⁵. 49. Infanteria Erregimentukoen mobilizazioa, aldiz, Baionan izan zen, 1914ko abuztuaren 7an⁴⁴⁶. abuztuaren 28an eta 29an, 142. Lurralde Infanteria Erregimentua mo-

⁴⁴¹ Caron eta Vernus, *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914*, 350.

⁴⁴² Becker, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*, 370.

⁴⁴³ Jean-Marc Delaunay, La grande guerre ou la clé du retour, *Mélanges de la Casa de Velazquez* 19, zenb. 1 (1983): 347–368.

⁴⁴⁴ Claude Laharie, *Les Basses-Pyrénées pendant la guerre 1914-1918* (Pau: Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, 1982).

⁴⁴⁵ Joël Rocafort, *Avant oublié: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre* (Biarritz: Atlantica, 1997), 16.

⁴⁴⁶ *Historique du 49e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914-1918* (Nancy: Berger-Levrault, 1919).

bilizatu zuten, eta abuztuaren 30ean Paris babesteko lanetan hasi ziren, orotara 3.156 gizon, gehienak ezkonduak eta aita familiakoak⁴⁴⁷. Azken horiei «les pépères» izengoitia eman zieten, 35 urtetik gorako gizonak, berez, ez zirelako frontera joaten, baizik eta azpiegiturako lanetan ibiltzen zirelako. Baina anitzek gerla egin zuten, «gazteek bezala», eta haien artean ere anitz hil ziren.

Horiei gehitu behar zaizkie Mont-de-Marsaneko (Landak) 34. Infanteria Erregimentua eta Tarbeseko 12. Infanteria Erregimentua. Mobilizaturako euskaldun, landestar eta biarnesen %70 Paueko, Mont-de-Marsaneko, Tarbeseko eta Baionako infanteria horietan mobilizatu zituzten, Rocaforten arabera⁴⁴⁸. Hona hemen Ipar Euskal Herriko eta inguruetako armadaren adar nagusiak:

Irudia 15. Baiona, Paue, Mont-de-Marsan eta Tarbeseko erregimentuak

Euskal Herriko soldaduen erregimentuak			
Baiona	Paue	Mont-de-Marsan	Tarbes
49. Infanteria Erregimentua	18. Infanteria Erregimentua	34. Infanteria Erregimentua	12. Infanteria Erregimentua
(21 eta 23 urte artekoak)			
249. Infanteria Erregimentua	218. Infanteria Erregimentua		
(24 eta 34 urte artekoak)			
142. Lurrelde Infanteria Erregimentua	143. Lurrelde Infanteria Erregimentua		
(35 eta 48 urtekoak)			

Iturria: Joël Rocafort.

Claude Lahariek zenbaki batzuk ematen ditu: Pirinio Behereak (Basses Pyrénées) departamenduan, orotara, 45.000 gizon mobilizatu zituzten. 18. Infanteria Erregimentuko 3.200 soldadu hil ziren, hala nola erregimentu hartako soldaduen %15. Zaurituen kopurua hildakoena baino lau edo bost aldiz

⁴⁴⁷ Rocafort, *Avant oublié: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*, 45.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, 16.

handiagoa zen. Departamenduko 10.000 gizon hil zirela dio. Ez du ematen Euskal Herriko datu zehatzik, baina Eukeni Goyhenetxeren⁴⁴⁹ estimazioen arabera, 6.000ko bat hil zen gerla hartan. Joël Rocafortek⁴⁵⁰ Lapurdi kostaldeko hil kopurua eman du herriz herri. Orotara, kostaldeko herrietako 2.029 gizon hil ziren gerlan, hala nola 1911ko biztanleriaren %2,9. Ikerzaleak elkar-teak Zuberoako (Atharratzeko eta Mauleko kantonamenduetako) hilen kopurua eman du, hala nola 863 hil, biztanleriaren %3,2. 1911ko populazioaren araberako kalkulua egin dugu, jakiteko Rocafortek eta Ikerzaleak⁴⁵¹ aipatu ez dituzten herrietako kopurua zein izan zitekeen. 1911ko biztanle kopurua 183.775ekoa zen. Kostaldeko eta Zuberoako hilen kopurua populazioaren %3koa baldin baten gutxi gora behera, proportzio horren arabera, Euskal Herriko hildako kopurua 5.513koa zen. Bistan dena, ez da hildako kopurua kalkulatzeko neurgailu aski zehatza. Hildakoen fitxategira joan behar litzateke, eta kontaketa herriz herri eta banan-banan egin.

C. GERLAREN BILAKAERA

Aspaldi egosten ari zen mehatxua obratu zen. Gerla lehertu zen, milaka, milioika lagun hil zituen gerla piztu zen. Ia Europa osoa suaren erdian zegoen. Eta hastapenean gerla laburra izanen zela uste bazuten ere, aski laster gelditu zen argi uste baino gehiago luzatuko zela. 1914ko abuztuaren 2tik 1918ko azaroaren 11ra, lau urte eta hiru hilabete eta erdiz, ez zen beste solasik, eta *Es-kualduna* astekarian ere ia gai bakarra izan zen.

Débyser-rek⁴⁵² gerraren kronologia zehatza egin zuen. Ipar Euskal Herriko soldaduen errejimentuen nondik norakoak ere argitaratuak dira⁴⁵³.

⁴⁴⁹ Eukeni Goyhenetxe, *Historia de Iparralde: desde los orígenes a nuestros días* (Donostia: Txertoa, 1985), 112.

⁴⁵⁰ Rocafort, *Avant oubli: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*.

⁴⁵¹ Ikerzaleak elkarteak, *La Soule dans la guerre de 1914-1918. Exposition d'Ikerzaleak*, 2006, Sarean: lyceedupaysdesoule.fr.

⁴⁵² Félix Débyser, *Chronologie de la guerre mondiale. De Sarajevo à Versailles (28 juin 1914 - 28 juin 1919)* (Paris: Payot, 1938).

⁴⁵³ Jean Ansoborlo, *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940* (Bayonne: Société des Sciences Lettres et Arts de Bayonne, 1995); Rocafort, *Avant oubli: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*; *Historique du 49e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914-1918*; *Historique du 172e régiment d'infanterie pendant la Grande Guerre 1914-1919* (Paris: Imprimerie P. Orsoni, 1919); *Historique du 123e Régiment d'Infanterie. Campagne 1914-1918* (Paris-Nancy: Librairie Chapelot, d. g.), Sarean: ancestramil.fr; *Historique du 18e régiment d'infanterie pendant la guerre*

1. Mugimendu gerla

Gerla deklaratu ondoan, lehen guduak aski laster hasi ziren. Abuztuaren 4an berean hasi zuen ofentsiba Alemaniak, Belgikako lurak hartuz, eta Lieja hiria parean, Mosa ibaia zeharkatuz. Abuztuaren 7an, Frantziako armadak Alsazian hasi zuen ofentsiba, aspaldian berreskuratu nahi zuen eskualdean. Lehen gudu handia abuztuaren 21ean hasi zen, Charleroi (Belgika) inguruan, eta 23an borroka gogorak izan ziren Gozéen, alemanek artilleriaz eraso egin baitzuten. Egun hartan euskaldun anitz hil zen. Alemaniako armada nagusitzen ari zitzaion Frantziari, eta Joffre jeneralak gibelera egiteko agindua eman zuen. Abuztuaren 24an bururatu zen Charleroiako gudua, frantsesen eta ingelesen porrotarekin. Egunez egun, kilometro anitzez egin zuen gibelera Frantziako armadak. Joffrek Seine ibairaino gibelatzeko agindua emana zuen, Alemaniako armadak ez zitzaion inguruak suntsi, aurreikusia zuten gisan. 49. Infanteria Erregimentua egunez egun joan zen gibelera: Villiers, Fourmonon, Nouvion oihana, Voulpaix, Séry-lès-Mézières eta abar. Gibelerako mugimendua aitzina jarraitu zuten – artetik borroka batzuetan parte hartuz – irailaren 13tik goiti, Craonne eskualdean finkatu ziren arte. Irailaren 6an hasi zen Frantziaren kontra-ofentsiba, Marneko gudu ezaguna. Irailaren 13an, Frantziako armadak Marneko gudua irabazi zuen, eta Alemaniak ezin izan zuen hastapenean zuen plana bete, hala nola Frantziako armada inguratu eta suntsitu eta, ondotik, Errusiari lotu.

Gerlako bi aldeak ohartu ziren Marneko gudutik landa Aisne departamenduan (Pikardia) egonkortuak ziren etsaiei oldartzeko bide bakarra, etsai haiek Oise departamenduaren iparraldetik barna inguratzea zela. Beraz, gune hori hartzeko borroka hasi ziren. Hainbat gudu izan ziren lasterketa horren baitan, bereziki Arraskoa, Yserkoa eta Ypreskoa. Lasterketa horren ondotik, frontea Iparreko Itsasotik Suitzaraino egonkortu zen, eta mugimendu gerla osoki bukatu eta posizio gerlari utzi zion lekua.

2. Posizio gerla

1914a bukatu zen, eta honekin batera, gerla laburra izanen zelako itxaropenak ere bai. Alemaniak espero zuen gerla epe laburrean irabaziko zuela; eta

de 1914-1918 (Nancy: Imprimerie Berger-Levrault, 1920); Le colonel commandant le 57e R.I. Bussy, *57e régiment d'infanterie. «Le terrible que rien n'arrête». Historique du régiment pendant la grande guerre 1914-1918* (Rochefort: Imprimerie Norbertine, 1921).

frantsesak ere hala joan ziren gerlara, alemanak egun edo aste batzuek garaituko zituztelako ustearekin. Usteak ustel gelditu zitzaizkien denei, eta Alemaniak ez bazuen bere helburua bete, Frantziak ere ez. Euskal Herriko soldaduak zituzten erregimentu gehienak Craonnelle eta Beaurieux bitartean (Craonnelle hurbil) egon ziren, hilabete andana batez, hainbat borroka jasanik.

Bitarte hartan, gudu bortitzenak beste eskualde batzuetan izaten ziren. Adibidez, 1915eko otsailaren 15etik martxoaren 23ra, Champagne eskualdean ofentsiba bat egin zuten, baina frantsesek 90.000 gizon galdu eta ez zuten lurrik irabazi.

Ekialdeko frontean ere baziren gudu gogorrak, Austria-Hungariaren eta Errusiaren artean bereziki. Egoera kezkarria zen aliatuentzat. Mendebaldean egoera blokatua zen, eta ekialdean hainbat gudua galtzen ari ziren. Britainiarrek Turkiara sartzeko asmoa agertu zuten, eta Konstantinopla hirirako sarbidea zen Dardaneloetako itsas adarrean eraso egitea erabaki zuten. Leku estrategikoa zen aliatuentzat, turkiarrak ahultzeko, Grezia eta Bulgaria herri neutroei presioa egiteko, Serbia sostenga zezaten, eta Errusiara salgaiak helarazi ahal izateko.

Dardaneloetara heldu beharrez, hango sarbidea zaintzen zuen Gallipoli herriaren ofentsiba hasi zuten apirilaren 25ean, baina huts egin zuten. Aliatuek milaka soldadu galdu zituzten, eta ondoko hilabeteak ere biziki gogorrak izan ziren. Irailaren 22an Bulgaria sartu zen gerlan, eta urriaren 5ean Serbiaren kontrako erasoak hasi zituen. Egund hartan, aliatuek Salonikarako (Grezia) espedizioa hasi zuten, bulgariarren erasoaz baliatuz. Baina gauzak anitz konplikatu ziren, eta aliatuek gerla bukaera arte ez zuten lortu han gudu sendorik irabaztea.

Lehen Mundu Gerrako gudurik ezagunenak eta izugarri odoltsuak 1916an izan ziren, Verdunen eta Somme eskualdean. Otsailaren 21ean hasi zen Verduneko gudua. Alemanek eraso egitea erabaki zuten, leku estrategikoa zelako. Ikaragarriko sarraskia izan zen; euskaldunak zeuden errejimentuak ere joan ziren hara, eta euskaldun anitz hil zen. Udazkenean abiatu zuten aliatuek ofentsiba bat, Verdunen galdua berreskuratu beharrez. Azkenean, 1916ko azaroaren 2an berreskuratu zuten galdu zutena, eta alemanen ofentsiba hala bukatu zen. 162.000 soldadu frantses hil edo desagertu ziren eta 216.000 zauritu. Alemanen kopuruak ere berdintsuak ziren. Garai berdintsuan, azaroaren 18an, bukatu zen Sommeko gudua. Aliatuak 10-40 kilometroz aitzinatu ziren, baina orotara 1,25 milioi gizon hil ziren gudu hartan. Eraso frantsesek eta britainiarrek hasi zuten, uztailearen lehenean, baina alemanek defentsa ongi prestatua zuten, eta aliatuen eraso ez zen nahi bezala pasatu.

Hurrengo gudu bortitz ezagunena Craonne eskualdean izan zen, Andereen Bidean. Nivelles jeneralak uste zuen alemanak ahul zirela, eta 1917ko apirilaren 16an, Andereen Bideko ofentsiba hasi zuen. Alemanak, ordea, arrazoi taktikoengatik joan ziren gibelera. Bi eguneko epean, Frantziako armada-ko 30.000 soldadu hil ziren, baina Nivelles ofentsiba segitzeko hautua egin zuen. Bere egunerokoan, Fayolle mariskalak ahoan bilorik gabe idatzi zuen Andereen Bidean porrota izan zutela⁴⁵⁴. Biharamunean soldadu batzuek ez obeditzea erabaki zuten, eta maiatzaren 20an, Frantziako armadaren baitako altxaldiak edo matxinadak hasi ziren, Andereen Bidean, soldadu anitzek ez zutelako obeditu, ez baitzuten «alferrik hiltzera» joan nahi. Paueko 18. Infanteria Erregimentuko 824 soldadu hil ziren. Ondoko egunetan, obeditzeari uko egin zioten erregimentu hartako anitzek⁴⁵⁵. Erregimentu hartako hamalau lagun epaitu zituzten eta hiru fusilatu, baina epaituen artean ez zegoen Euskal Herrikorik⁴⁵⁶.

3. Azken fasea

1917ko urte hartan, altxaldiez gain, beste krisirik ere gertatu zen, Frantzia berean. Gerlaren kontrako ahots kritikoak entzuten ziren, batzuk «etsituak», beste batzuk bakezaleak, eta zenbait eskandalu lehertu ziren. Gerla kritikatzeko eta bakea aldarrikatzeko biziki gaizki ikusia zen sektore anitzetan. Baina ez ziren ezker muturrekoak bakea eskatzen zuten bakarrak. Vatikanoa bera ere bake galdez aritu zen behin eta berriz. Benedikto XV Aita Santuak gerlaren kontrako hainbat mintzaldi egin zituen, 1915eko urtarrilaren 22tik aitzina. Vatikanoren egoera ez zen eroso, giristinoak elkarren aurka ari baitziren gerlan, eta ez baitzezakeen alde baten edo bestearen alderdia har. Ez zen, alta, Aita Santua gerla gelditzearen alde mintzo zen bakarra. Amerikako Estatu Batuak ere ez ziren berehala hasi gerlan. 1917ko urtarrilaren 22an, Wilson presidenteak «garaipenik gabeko bakearen» aldeko mintzaldia egin zuen. Proposamen hark ez zuen harrera biziki ona izan Frantzia, gorago aipatu arrazoi berengatik. Baina gauzak laster aldatu ziren, ordea.

Gerla hasi eta laster hasi zen itsasoko gudua ere. Bereziki britainiarren eta alemanen arteko guduak izaten ziren, batzuek besteen ontziak botaz. Itsaso-

⁴⁵⁴ Marie-Emile Fayolle, *Cahiers secrets de la Grande Guerre* (Paris: Plon, 1964), 214.

⁴⁵⁵ Guy Pedroncini, *Les mutineries de l'armée française* (Paris: Presses universitaires de France, 1967), 113–114.

⁴⁵⁶ Rocafort, *Avant oublié: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*, 457.

ren gaineko kontrola eskuratzea zen bakoitzaren helburua, salgaiak eta armak kontrola zuenaren herrialdera hel zitezen eta, alderantziz, beste aldearen portuetara heltzea ezinezkoa izan zedin. Ildo horrek garrantzi estrategiko handia zuen: Ingalaterra zen nagusi itsasoan, eta alemanek zailtasun handiak zituzten salgaiak eskuratzeko, eta, beraz, baita bere biztanleei jatera emateko ere. Hots, gerla ez zen frontean bakarrik irabazi behar, azpiegiturek sekulako garrantzia zuten.

Eta itsasoko gudu hartan, alemanek zenbait herrialde neutrotako ontziak bonbardatu zituzten. 1917ko otsailaren lehenean, itsas gudu osoa hasi zuten, eta estatubatuarren ontzi anitz bota zuten, kalte ikaragarriak eraginez. Estatu Batuetako iritzi publikoan jarrera aldaketa bat izan zen, eta gero eta gehiago ziren gerlan hastearen aldekoak, eta azkenean AEBak gerlan sartu ziren.

Bestalde, 1917an, Errusiako iraultzak eragin handia izan zuen Lehen Mundu Gerran. Alemaniaren eta Errusiaren arteko su-etena 1917ko abenduaren 7an izenpetu zuten, eta handik aste batera Brest-Litovsk-eko armistizioa. Bake ituna bera, 1918ko martxoaren 3an adostu zuten. Bake hitzarmen hark gauzak anitz aldatu zituen, Alemaniak ekialdeko frontean zituen soldaduak mendebaldera igor zitzaizkela eta, hortaz, azkarrago izanen zelako. Horrez gain, martxoaren 3an, Errumaniak amore eman zuen eta Erdialdeko Inperioekin bake hitzarmena izenpetu zuen, eskualde anitz galduz.

Pentsatu bezala, alemanek indarrak mendebaldeko frontean ezarri zituzten, eta ofentsiba gogor bat hasi zuten, 1918ko martxoaren 21ean, Pikardia eskualdean. Flandriako eta Arras eskualdeko erasoak ez ziren nahi bezala joan alemanentzat, eta beraz beste eraso bat hasi zuten Andereen Bidean, naitzaren 27tik ekainaren 5era frantsesak ustekabeen harrapatuz eta anitz aitzinatuz. Ekainaren 4an, alemanak ia Parisera helduak ziren. Handik laster, aldiz, aliatuek alemanen eraso geldiaraztea lortu zuten, ekainaren 11n. 49. Infanteria Erregimentukoak ere gudukatu ziren egun hartan, Compiègnetik hurbil. Alemanek beste ofentsiba bat hasi zuten ekainaren 15ean, Champagne eskualdean, eta frantsesek kontra-ofentsibarekin erantzun zieten. Uztailaren 18an, frantziarrek eta amerikarrek Marneko bigarren gudua abiatu zuten, eta alemanak gibelaraztea erdietsi zuten.

Gauzak txartzten ari ziren Alemaniarentzat. Uztailaren 13an, protesta handiak hasiak ziren herrialde hartan, eta hainbat soldaduk uko egin zion gerlara itzultzeari. Abuztuaren 8an, Montdidier eskualdean eta Aisne eskualdean galte handiak izan zituzten, eta ordu arte irabazi leku guztiak hustu behar izan zituzten. Somme eskualdean ere gibelera egin zuten.

1918ko irailean, frantziarrek eta britainiarrek hainbat garaipen izan zituzten ekialdeko frontean ere. Indar horrekin, irailaren 26an, ofentsiba handi bat hasi zuten Champagne eskualdetik Flandriaraino. 49. Infanteria Erregimentuak ere parte hartu zuen gudu hartan, Neuville-sur-Margival herrian, Soissons iparraldean. 18. Infanteria Erregimentua ere han inguruan ari zen gerlan. Alemanek gibelera egin zuten, eta Euskal Herritik joandako soldaduek aitzina egin zuten, nahiz eta oraino ere alemanen bonbardaketak jasan behar zituzten. Urriaren 12tik 22ra beste borroka batzuetan parte hartu behar izan zuten euskaldunek, gero eta iparralderago igoz, egunez egun, Laonetik iparraldera.

1918ko udatik landa gauzak bizkortzen ari ziren, eta ageri zen aliatuak nagusitzen ari zitzaizkiela alemanei eta alemanen aliatuei. Nahiz eta – paradoxa bada ere – gerlaren azken asteetan ez zen nabaritzen gerlaren hastapenean eta gerlak iraun zuen denbora gehienean zabaldu zen mezu baikorrik, ageriko zuhurtziaren giblean, gerla bukaerara zeraman dinamika bat zegoen. Alemanak gero eta ahulago zeuden Frantziako lurretan, eta gero eta lagun gutxiagorekin gelditzen ari ziren.

Inperio Zentralak elkarren artean kalapitan hasiak ziren, Errumaniako lurren banaketan ez baitziren ados jartzen. Austria-Hungariako armadan altxaldiak hasi ziren, ekainaren 2an.

Britainiarrek hainbat aitzinamendu egin zituzten ekialdean. Frantziak, aldiz, beste herrialde anitzetako soldaduen laguntzarekin, Bulgariako armada garaitu zuen iraileko azken hamabostaldian. Horren ondorioz, irailaren 29an, Bulgariak Salonikako armistizioa izenpetu zuen Frantziarekin eta Erresuma Batuarekin.

Urriaren zehar, britainiarrek eta frantsesek gero eta leku gehiago kendu zioten Alemaniari. Austriarrek italiarren kontrako borrokak galtzen zituzten, zeuzkaten barne arazoez gainera. Urriaren 24an, Hungariak independentzia erdietsi zuen, eta handik lau egunera Txekiar Errepublika sortu zen. Austria-Hungaria inperioa desagiten ari zen, eta azaroaren 3an, Villa Giustiko armistizioa izenpetu zuen. Urriaren 30ean, aldiz, ingelesek Mudrosko armistizioa izenpetu zuten Turkiarekin. Hots, azaroa hasi zenean, Alemaniaren aliatuak gerlatik erretiratuak ziren. Soldaduek gerla egiteari uko egin zioten, eta Alemaniako iraultza hasi zen. Azaroaren 9an, Gilen II.a enperadoreak kargua utzi zuen, eta Weimarko errepublika proklamatu zuten. Bi egunen buruan, gerlari bukaera eman zion armistizioa izenpetu zuten, 1918ko azaroaren 11n.

Soldaduek zenbait hilabetez oraino mobilizaturik segitu behar izan zuten. Hala izan zen Euskal Herriko soldaduen kasua ere, preso egon zirenena salbu. Preso egon zirenak armistizioarekin batera askatu zituzten, eta beren etxeetara itzuli ziren. Gainerakoek 1919ko uda arte egon behar izan zuten Alsazian eta inguruetan, bakea egonkorra zela segurtatzeko.

1918ko azaroaren 11n gelditu zen lau urte baino gehiago iraun zuen odol isuri lazarria. Orotara, 20 milioi lagunetik gora hil zen gerla hartan, horietatik 9,7 milioi soldaduak, alde batekoak zein bestekoak. Deus ez zen lehen bezala izanen, eta Euskal Herrian berean ere mugarri bat izan zen, gerlak azkarki jo baitzuen. Ipar Euskal Herriko 6.000 gizon hil ziren gerlan, «aberriaren alde». Zaurituak beste hainbeste izan ziren, eta horietan kopuru handi bat ezindurik gelditu zen. Bizirik eta osorik itzuli zirenen artean, anitzek gerlako gurutzeak eta aipamenak ere ukan zituzten. Odolarekin eta heroismoarekin lotu zituzten euskaldunak Frantziarekin.

III. GERLAREN ONDORIOAK 'ESKUALDUNA'-N

Astekariaren edukien azterketan sartu aitzin, 1914an lehertu zen gerlak astekari hartan zer ondorio izan zuen azalduko dugu ondoko orrialdeetan. Alabaina, horrek lagunduko gaitu gerla garaiko *Eskualduna*-ren argazki bat ateratzen eta, horren arabera, garatu zuten ildo editoriala eta politikoa hobeki ulertzen.

A. ONDORIO MATERIALAK ETA POLITIKOAK

Gerla lehertu eta berehala nabaritu ziren ondorioak prentsan. Bi gisetako ondorioak izan ziren, materialak eta politikoak. Ondorio materialak izan ziren lehen begi kolpean ikus zitezkeenak. Baina aldaketa sakonagoak ere agertu ziren, edukietan hain zuzen ere.

1. Murrizketak eta aldaketak

Alde ikusgarrietik hasiko gara. Prentsak, oro har, hainbat murrizketa jasan zituen gerla hasi zenean, eta *Eskualduna* ez zen salbatu. Beste anitzek ez bezala, bizirik iraun zuen, eta ez da guti. Gerla garaiko *Eskualduna*-ren argazki bat eginen dugu. Ikusiko dugu zenbat orrialde zituen, informazioa nola sailkatua zen eta nolako erredakzio taldearekin gelditu zen.

a) Orrialde gutxiago

Gerla lehertu aitzineko asteetako zenbakiei so eginez gero, astekari mami-tua zela ageri da. Lau orrialdeko astekaria zen. Lehenago aipatu dugun egitu-

raketa egonkortua zen: artikulua nagusia, asteko berriak, berrixkak, Lapurdi, Baxenabarre, Zuberoa eta Amikuzeko berriak, Baztan eta Nafarroakoak eta abar.

Aurkezpenaren aldetik, hastapeneko zenbakietatik ez zen gauza handirik aldatzen. Astekariak bost zutabe zituen, artikulua bat bukatu eta jarraian hasten zen bestea, zutabearen hastapenean, erdian edo bukaeran. Izenburuak zutabe baten zabalera ziren, batzuetan bi lerrokoak izan zitezkeelarik. Gehiengotan, artikulua gaia izaten zuten titulu gisa, eta ez artikulua mezu nagusiaren laburpena.

Gerla lehertu zenean, aldaketa bat-batekoa izan zen. Lau orrialde zituen astekaria bi orrialdekoa izatera pasatu zen. Bi orri horiek egitea bera zaila izan zitzaiela aitortu zuten, lehenbiziko zenbaki hartan. Eta abisua eman zuten, ahal zuten guztia eginen zutela berriak astero helarazteko, eta ezin helduz egoten baziren, «itzal-aldi bat eginen [zutela], luzechago, laburchago»⁴⁵⁷.

Horrelakorik ez zen gertatu, ordea. *Eskualduna*-k iraun zuen gerlak iraun zuen denbora guztian, eta astero atera zuen zenbaki bat, gerlako berri emanek. Astero bi orri baizik ez zituen ateratzen, baina bi orri mamitsu, testu frankoekin. Orrien egitura ez zen aldatu, artikulua zutabek antolatua ziren, gorago aipaturiko eskema beraren arabera. 1917ko urrian, orrien zabalera eta luzera murriztu zituzten, baina egiturak berdin izaten segitu zuten, nahiz eta testu gutxiago sartzen zen zenbaki haietan.

Orrialde kopuruaren murriztea orokorra zen. Ez zitzaion euskal astekari horri bakarrik gertatu. Gainerako egunkari guztiek edo ia denek ere bi orritara murriztu zuten beren orrialde kopurua, *L'Echo de Paris* egunkariak salbu, hark lau orri ateratzen jarraitu baitzuen. Gerlak iraun zuen bitartean, paperaren produkzioa garestiegia zen, jende faltagatik eta ikatzaren prezioarengatik⁴⁵⁸. Baina lekuko prentsak etekina atera zion gerla egoerari, estatu mailako egunkariak garraiatzeko zailtasunak bazirelako batetik, eta lekuko egunkariak hurbileko berriak eskaintzen zituztelako, bestetik⁴⁵⁹. Funtsean, lehenago ikusi dugu *Eskualduna*-ren salmentek gora egin zutela Lehen Mundu Gerra garaian.

⁴⁵⁷ Manex Hiriart-Urruti, Irakurtzaleri, *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 7a.

⁴⁵⁸ Gilles Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle* (Paris: Ellipses, 1999), 145.

⁴⁵⁹ Stéphanie Dalbin, *Visions croisées franco-allemandes de la première guerre mondiale: étude de deux quotidiens: la Metzger Zeitung et L'Est Republicain* (Bruxelles: Peter Lang, 2007), 61.

b) Sailak

Nahiz eta orri kopurua murriztua ukan, itxura eta egitura berdintsuak atxiki zituen. Bi orritan ere gauza andana bat sar zitekeela erakutsi zuen. Edukiaren aldetik, ordea, beste gisako murrizketak gertatu ziren. Hastapenean segurik, gerlarekin loturarik ez zuten gairik ez zuten sartzen. Baztango eta Nafarroako berriak desagertu ziren astekariaren zenbakietatik. Gainerako sailetan ere berriak gerlakoak ziren.

▪ Artikulu nagusia

Astekariaren oinarrizko testua, lehenbiziko artikulua edo artikulu nagusia, editorial funtzioa zuena, ez zen aldatu. Betiko lekuan segitu zuen, beti bezala hizki handiagoz idatzirik. Garai hartako gai nagusia zuen aipagai bakarra, ia beti. Gerla solas zen ia astero. Gerlaren alde ezberdinak aipatzen zituen, izan politika orokorrekoak, izan euskaldunei buruzkoak, izan Jainkoari eta erlijioari lotuak. Baina, beti, gerla zuten aipagai, zenbait salbuespen salbu (adibidez, Pio X Aita Santuaren heriotzaren ondotik⁴⁶⁰).

Hiriart-Urrutik Baionan ikusten zituen hainbat gauza kontatzen zuen. Itxura guztien arabera, ospitalean edo zaurituak artatzen ziren tokietan denbora anitz iragaten zuen, haiekin edo haien familiarekin mintzatzen zen, eta handik ateratzen zituen informazio anitz⁴⁶¹, eta berriak emateaz aparte, berri edo anekdota horiek bere erretorika garatzeko abiapuntu gisa erabiltzen zituen.

1915eko azaroa arte, Manex Hiriart-Urrutik idazten zuen sail hura. Hil ondoan, geroago ikusiko dugun bezala, Jean-Blaise Adémak hartu zuen saila bere gain. 1918ko garai batez, astekaria editorialik edo artikulu nagusirik gabe egon bazen ere, Adémak Baionako kalonje kargua eskuratu zuenean, berriz hasi ziren editoriala argitaratzen.

▪ Berri nagusiak

Gerla hasi aitzin, herrialdez herrialdeko berriak ematen baziren, gerla hasi ondoan sail hura erdi desagertu zen. Hastapeneko zenbakietan, gerlari buruzko artikulua baziren, artikulu bakoitza bere izenburuarekin. Gai ezberdinei

⁴⁶⁰ Manex Hiriart-Urruti, Aita Saindua, *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 28a.

⁴⁶¹ Altzibar, Sarrera.

buruzko artikulua ziren, baina ez ziren herrialdeka sailkatuak eta artikuluen izenburuak ez ziren «Alemania», «Italia» eta horrelakoak.

Gerla lehertu eta lehenbiziko asteetan, astekariaren osaera franko irregularraren zen. Egitura finkorik gabeko astekaria egin zuten, aitzineko sail finkoak desagertu edo baztertuak izan ziren. 1914ko abenduaren beha egon behar zen, berri nagusiek sailkapen finko bat izan zezaten. Horrek ez du erran nahi 1914ko abendutik aitzineko artikuluetan ez zela informazio baliosik, eta artikulua haiek ez zirela kazetaritza ikuspegi batetik interesgarriak; baina erregularitasuna eta egituraketa 1914ko abenduan hasi ziren, ordu arte antolaketa irregularra izan baitzuen *Eskualduna*-k.

Hori erranik, 1914tik landa, astero, «Berriak egunka» sail bat sortu zuten, artikulua nagusitik landa agertzen zena. Sail hartan, gerlako berriak kontatzen zituzten, egunez egun. Gertakarien antolaketa kronologiko hura bitxi izan zitekeen, ostegunean gertatu zen zerbaitek jadanik ez zuelako baliorik ostiralean; baina berri zaharrak eta berri berriak nahasten zituzten, bata bestearen ondotik. Ez zuen inporta ostiraleko berriak bezperakoa baliogabetzen bazuen. Irakurleek gerlako berriak egunez egun jakin nahi zituzten, hala galdegin omen zuten, *Eskualduna*-k 1914ko abenduaren 11ko zenbakian azaldu zutenaren arabera.

Berriak laster zahartzen ziren, eta beraz, astekari baten kasuan, beharbada hobe zen zenbakia ateratzen zen eguneko egoera esplikatzea, baina ez zen hori irakurleek nahi zutena. Astekariak berak informazioaren antolatze kronologikoak alde txarrak bazituela aitortu zuen, baina irakurleen nahiari men egitea erabaki zuten. Berri horiek guztiak, gehienetan, biziki labur aipatuak ziren, eta batzuetan ia deus ez zen jakiten, baina idazlearen iruzkinekin betetzen zen saila.

▪ Gerlarien berri

Gerla lehertu eta hilabete gutxira, gerla lekutik igorri lekukotasunen argitaratzen hasi zen *Eskualduna*. Lehenik zenbait soldaduren gutunak edo gutun zatiak atera ziren, frantsesez. Horietarik bat izan zen Clément Monge astekari kudeatzailearena. Handik laster, 1914ko urrian, Jean Saint-Pierre apaizaren gutun bat argitaratu zuten, frantsesez. Hilabete hartan, beste idazle batzuk ere hasi ziren beren berrien igortzen. Jean Elizalde *Zerbitzari* izan zen hurrengo, eta euskaraz idazten zuen. Jean Saint-Pierre ere euskaraz hasi zen berrien igortzen, J.S.P. sinadurarekin. Gutxi gorabehera, astero edo bi astetik behin ateratzen ziren haien gutunak. Jean Etxepare ere laster hasi zen berrien igor-

tzen, J.E. sinadurarekin. Beste berriemaile irregular batzuk ere izan ziren, batzuk inizialekin bakarrik izenpetuak, beste batzuk guztiz modu anonimoan.

Sail hark astekariari balio berezia eman zion, gerla beren begiz ikusten eta bizitzen zutenen lekukotasunak argitaratzen baitzituen. Ez ziren kazetari gisa joanak gerlara. Prentsari buruzko atalean aipatu bezala, kazetariak sarbide zaila zuten gerla lekura joateko, berrikerari gisa. *Zerbitzari*, Saint-Pierre, Etxepare eta *Eskualduna*-n idatzi zuten besteak soldaduak ziren, gerla lekuan ziren, soldadu gisa. Astekarira igortzen zituztenak, funtsean, gutunak ziren, etxera igorriko balituzte bezala. Baina gutunak baino gehiago ziren; maiz, zinezko artikulua ziren, erreportaje balioa ere izan zezaketen. Sail hau da ikerlan honetan gehien barnatuko duguna.

▪ Herrietako berriak

Herrietako berrien saila bat-bateko aldatu zen gerla lehertu zenean. Has-tapeneko zenbakietan, herrietako berriak desagertu ziren astekaritik. Irailetik aitzina, saila aski irregularra izan zen, baina zenbait herrietako berriak agertzen hasi ziren, Ziburukoak adibidez. Emeki-emeki, ordea, saila berrindartu zen, ez Hiriart-Urrutik jendea berotu behar izan gabe. Berrikerariak berrien igortzen hasi ziren berriaz, eta gerla lehertu aitzin bezala, herrietako berrien saila astekariko sail handiena bihurtu zen. Bigarren orrian, «Lapurdi», «Baxenabarrere», «Amikuze» eta «Ziberoa» eskualdeetako berriak eman zituzten, herriaz herri, nahiz eta beti herri bertsuetako berriak agertzen ziren, gerla lehertu aitzin bezala.

Herrietako berriak, gehienetan, gerlari lotuak izaten ziren. Maiz, herri-tar baten heriotzaren berri ematen zuten, eta beste anitzetan herriar batek ohorezko aipamena edo gurutzea ukan zueneko berriak kontatzen zituzten. Beste zenbait berritan desertoreak muga zeharkatzen lagundu zituztenen atxiloketak aipatzen zituzten. Oro har, aski sail errepikakorra zen, heriotzak eta gerlako gurutzeak maiz izaten baitziren, eta beti gisa berean kontatzen baitzituzten.

▪ Sail iragankorrak

Gorago aipatu sailak erregularrak izan ziren, asterokoak edo ia asterokoak. Beste zenbait sail ere izan ziren, ez beti errepikatzen zirenak, edo iraupen mugatua zutenak. Gehienetan, atal anitzeko artikulua luze bat izaten zen: adibidez, 1914ko udazkenean, zenbait astez, Jean Etxeparek idatzi zuen «Alemanak hurbiletik» saila. Artikulu biziki zehatzak ziren, alemanei buruzko xehetasun

anitz ematen zituztenak, baina Etxeparek bere begiz ikusiaren arabera. Hots, alemanak preso atxikitzen zituzten guneko sendagile gisa ari zenean, ikusten zuena kontatzen zuen.

Artikulu biziki pedagogiko haiez gain, geroago ere beste batzuk izan ziren; gerlaren urtemuga batzuen kariatara, adibidez, gerlari buruzko xehetasun anitz emateko. Hala gertatu zen 1915ean, gerla lehertu zenetik urte bat iragan zenean, zazpi astez gerlaren arrazoiak eta bilakaera esplikatu baitzituzten.

▪ Bertsuak

Aste gehienetan bertsoak argitaratzen zituzten. Bertso anitz anonimoak ziren, beste anitz *Oxobi*-k edo Jean Elizaldekin (Azkaindarra sinadurarekin) eginak ziren. Beste batzuk inizialekin edo izengoitiekiz izenpetuak ziren. Bertso gehienek gerlako gaiak aipatzen zituzten, gehienetan Frantzia edota Frantziaren alde gerlan ari zirenak goraiatzeko⁴⁶². Bertso anitz Baionatik edo Ipar Euskal Herriatik beretik idatziak izaten ziren, gerlan ez zirenek idazten zituztenaz geroz. Baina baziren zenbait bertso sorta gerla tokitik igorriak, ez beti identifikatuak. Soldaduek bertsoak edo olerkiak egitea ez zen euskaldunen kontua bakarrik, frantsesek, ingelesak eta gainerakoek ere egiten zituzten, Jay M. Winterrek dioen bezala⁴⁶³. Bertso sorta horiek, gehienetan, gerlaren ikuspegi baikorretik eginak ziren eta ez zeukaten tokirik bertso kritikoei. Adibidez, 1916ko martxoaren 31n, Matxin *Senperraren* bertso batzuk argitaratu zituen *Eskualduna*-k, baina (Matxin Irabola) bertso haiek ez zuten gerla kritikatzeko, baizik eta bizirik gelditu ziren batzuen ohoretan, Ama Birjinari egiten zion otoitz. Haatik, astekarian ez ziren agertu Matxin Irabolaren beste bertso batzuk, gerlaren gogortasuna gordinki adierazten zutenak.⁴⁶⁴

Gehiago izan ziren, adibidez, «*Baigurako artzaina*» izenpetzen zuenarenak, hala nola zortzi. Egiatzko izenez Martin Larroulet Jauregi zen, Ainhoakoa (1856-1930)⁴⁶⁵. Beste zortzi bertsoaldi argitaratu zituena Jean Barbier zen, bere inizialekin izenpeturik. Luzien *Soholuztarra*-ren sei bertsoaldi argitaratu ziren. Hau Luzien Villeneuve Dubardier zen, Atharratzekoa (1852-1934)⁴⁶⁶.

⁴⁶² Adibidez: J.B., «Eskualdun soldado bat gerlan», *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 27a.

⁴⁶³ Jay Winter, *Les poètes-combattants de la Grande Guerre, une nouvelle forme du sacré, Vingtième Siècle*, 1994.

⁴⁶⁴ Franck Dolosor, *Matxin Irabola. Senpereko bertsularia* (Baiona: Elkar, 2010).

⁴⁶⁵ Beñat Soulé, *Neurtizlari Bertsulari Iparralde* (s.l.: Erroteta, 2011), 98.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, 96.

Beste bertsoaldi andana bat izenpedurarik gabe argitaratu zituzten, edo inizialekin soilik, eta beraz ez daiteke jakin norenak ziren. Hori zehazturik, lan honetan ez gara bertsoez gehiago arituko, eta beste baterako edo beste norbaiten esku utziko dugu honen sakontzea.

c) Erredakzio talde murriztua

Gerla lehertu zenean, erredakzioek bi ondorio praktiko nagusi ezagutu zituzten. Kazetaritza egiteko baldintzak anitz zaildu ziren, kazetari anitz gerlara deitu zituztelako, gerlara joateko adinean ziren gainerako frantses guziaz bezala. Ez ziren kazetariak falta ziren bakarrak, inprimategietako langileak ere falta ziren. Horren ondorioa, bereziki lekuko egunkari eta astekariak jasan zuten, egunkari paristarrek agentzien bidez informazioa lortzen jarraitu zutelako⁴⁶⁷. Kazetari faltagatik, egunkari franko ez ziren argitaratu, gerla lehertzean, ezin baitzituzten zutabeak bete. Parisen ere jasan zituzten ondorioak, eta zenbait egunkari ez ziren berriz agertu, gerla lehertzean desagertu ondotik⁴⁶⁸.

Horrelakorik ez zitzaion gertatu *Eskualduna*-ri, erredaktore batzuk gerla tokian baldin bazituen ere, ez baitzuten kazetari profesionalek osatzen, eta Baionako erredakzioan zeuden apaizek astekaria astero aterako zela segurtatu baitzuten.

Hala ere, ukazina da, idazle andana bat gerla tokian izanez, astekaria ekoizteko zailtasunak ukan zituztela, jendea falta zutelako. Gerla lekuan ziren Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde *Zerbitzari* edota Jean Etxepare. Jules Moulier *Oxobi*, aldiz, ez zen gerlara joan, osagarri arazoengatik; Baionan gelditu zen mobilizaturik. Baionako armadarako zenbait zerbitzu egin behar zituen, baina astia bazuen astekariak arduratzeko. Manex Hiriart-Urrutik eta Jean-Blaise Adémar funtsezko laguntza izan zuten *Oxobi*-rekin.

Bizkitartean, erredaktore taldearen murrizte hark, hastapenean, astekaria kinka txarrean ezarri bazuen ere, aski laster etekina atera zion egoera hari: bere baitako idazleak gerla tokitik artikulua igortzen hasi zirenean, astekariaren balioa handitu baitzen.

⁴⁶⁷ Olivier Forcade, *La censure politique en France pendant la Grande Guerre* ([doktorego-tesia, zuz. Jean-Jacques Becker], Université Paris-X Nanterre, 1999), 38.

⁴⁶⁸ Raymond Manévy, *Histoire de la presse: 1914-1939* (Paris: Corrèa, 1945), 29.

2. Eskualduna-ko erredaktoreak gerlan

Astekariaren sail nagusia, bereziena eta gerlari buruzko lehen eskuko xehetasun gehien ematen zuena «Gerlarien berri» saila zen. Sail horri buruzko xehetasunak geroago aipatuko ditugu, sakonki. Baina lehenik, gerlari horien identifikatzea garrantzitsua da. Gehien idatzi zutenez eta lan honetan ikertuko ditugun testuen egileez izanen dugu solasa ondoko orrietan. Berri gehien igortzen zuen idazlea Jean Saint-Pierre izan zen, ondotik Jean Elizalde *Zerbitzari*. Bi horiek biziki erregularrak ziren berriak igortzean. Jean Etxepare ere guztiz emankorra izan zen, kantitatez aitzineko biek baino gutxiago idatzi bazuen ere, kalitatez testu zinez interesgarriak igorri baitzituen; zinezko dokumentuak, geroago aztertuko dugun bezala.

Berriemaile irregularragoen artean, Jules Moulier *Oxobi* aipatu behar dugu. Gerlako lekutik berriak igorri zituen 1917an eta 1918an. Orain arte inork ez zuen aipatu *Oxobi* gerlan izan zelakorik. Denek uste izan zuten ez zela gerlara joateko on, osagarri arazoak zirela medio. Guk atal honetan baieztatuko dugu, hori hala izan zela garai batez bakarrik; baina 1917ko apirilean beste mobilizazio bat izan zenean, ez zela gerlara joatetik libratu.

Ondoko taulan egiten dugu lau berriemaile nagusiak ibili ziren unitateen bilduma:

Irudia 16. *Eskualduna*-ko berri-emaileak egon ziren unitateak, kronologikoki

<i>Eskualduna</i> -koen erregimentuak				
Noiz	Jean Saint-Pierre	Zerbitzari	Jean Etxepare	<i>Oxobi</i>
1914/8/3-4	Erizaintza Militarreko 18. atala	123. Infanteria Erregimentua	Gaujacq-eko presoan ospitalean	
1915/8/2				
1915/9/26				
1915/11/21				
1916/7/28				
1916/9/21	18. Infanteria Erregimentua	57. Infanteria Erregimentua	19 bis FHM Osasun Trena	Laguntza zerbitzua
1917/5/22				
1917/10/16	49. Infanteria Erregimentua			18. tren eskadroia.
1917/9/10				
1918/3/30				
1918/11/2				
1918/11/20	Preso			20. tren eskadroia.

Iturria: Pirinio Atlantikoetako Departamendu Artxiboa.

Oraindik gutxiago idatzi zuten beste idazle pare bat ere aipatuko ditugu. Batetik dago Pierre Duhour marinela, eta bestetik A.I. inzialekin izenpetzen zuten zuberotarra, Serbia eta Salonika aldean ibili zena.

Horien guztien biografiak aipatuko ditugu ondoko orrietan.

a) Jean Saint-Pierre

Jean Saint-Pierre *Anxuberro* izan zen *Eskualduna*-k gerla tokitik izan zuen berri-igorle jarraikienetarik bat edo jarraikienetarikoa. Gerla hasi eta aski laster hasi zen lehen artikuluen igortzen, eta gerla bukatu arte, ia astero idazten zuen zerbait. Haren lehen artikulua, 1914ko irailaren 25ean argitaratu zuten. Bigarrena, bi aste geroago argitaratu zuen, 1914ko urriaren 9an. Bi lehenbiziko artikulua haiek frantsesez idatzi zituen, lehena «J. Saint-Pierre, prêtre» (apeza) izenpetuz, eta bigarrena «Jean Saint-Pierre». Gainerako artikulua euskaraz idatzi zituen, «J.S.P.» sinadurarekin.

Frantsesez arras trebe bazen ere, haren euskara mailak ez zeukan inorenarekin zorrik, eta zinez ederki kontatzen zituen gerlako istorioak, euskaraz⁴⁶⁹. Alabaina, familia euskaldunean sortu zen, 1884an, Milafrangan. Jean Saint-Pierre zuen aita, eta Catherine Antchuberro ama. Biak laborariak ziren. Laborantza mundutik zetorren norbait zen⁴⁷⁰, eta dudarik gabe, hori nabaritu zen haren artikuluetan. Ez zen ordea laborantzara bideratu, eskolan jarraitzeko eta apaiz egiteko bidea hartu baitzuen. Ikasketak Larresoroko apaiz eskolan hasi zituen, lehenik, 1896an. Han Manex Hiriart-Urruti ukan zuen irakasle, eta baita Arnaud d'Abbadie ere, azken hau filosofiako irakasle. D'Abbadie zen Larresoroko eskolako zuzendaria. Saint-Pierrek gazte-gazterik ezagutu zuen, beraz, *Eskualduna*-ko jendea, eta horrek bidea ireki zion geroago astekari hartan idazten hasteko.

22 urte zituenean, Euskal Herria utzi behar izan zuen ikasketen jarraitzeko. Larresoroko eskolatik Baionako seminariora joan zen ikastera, baina ezin izan zituen ikasketa guztiak han bukatu, 1906an, Frantziako Gobernuak seminario guztiak beretzat hartu zituelako eta ikasleak handik haizatu.

Baiona utzirik, Tolosara (Okzitania) joan zen, letretako lizentzia prestatzera. Bi urte geroago apaiztu zen, 1908an, eta handik Erromarako bidea egin

⁴⁶⁹ Mgr Mathieu, «Un grand deuil», *Gure Herria* 33-6 (1951): 321–327.

⁴⁷⁰ Piarres Xarriton, *Jean Saint-Pierre «Anxuberro» (1884-1951)* (Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritz, 2003), Sarean: euskomedia.org.

zuen, han Teologiako goi ikasketak jarraitzeko. 1910ean itzuli zen Baionara, doktoretza diploma sakelana. Baionako San Andres elizako bikario izendatu zuten. Bi urtez egon zen kargu hartan, eta 1912tik 1914era Hazparnera joan zen, eta handik landa Nay-eko eskolako moral irakasle jarri zuten.

▪ Armadan eta gerlan

Bikario zen garaian, Jean Saint-Pierre *Eskualduna* astekarian idazten hasi zen, Piarres Xarritonen⁴⁷¹ arabera. Gisa hartan, bere irakasle ohi Manex Hiriart-Urrutirekin hurbileko harremana segitu ahal izan zuen eta haren il-dotik, hark zuzentzen zuen astekariko laguntzaile egin zen. Berriak idazteko esperientzia zerbait bildua zuen, beraz, Gerla Handia lehertua zenerako. Biarnoko Nayeko eskolako irakasle lanak utzirik, 1914ko agorrilean berean joan zen gerla tokira, gerla lehertu eta berehala. Paueko artxiboan aurkitu ditugu haren ibilbide militarri buruzko xehetasunak⁴⁷². Paueko eta Baionako kasernetako bi erregimentu ezagunenetan parte hartu zuen, hala nola 18.ean eta 49.ean.

Zerbitzu militarra hamar bat urte lehenago egin zuen, bere borondatez hara agerturik. Paueko artxiboan, agiri militarrik irakurriz osatu ahal izan dugu apaiz honen ibilbide militarra. 1903ko azaroaren 9an engaiatu zen Baionako kasernan, 49. Infanteria Erregimentuan. 1904ko irailaren 18 arte egin zuen zerbitzua eta erreserbara pasatu zuten. Handik bi urtera, ariketa batzuk egin zituen hilabete batez, erizain militarren 18. atalean. Urte hartan berean, medikuntzako ziurtagiria gainditu zuen.

1914ko abuztuaren lehenean, berriz ere armadara deitu zuten, mobilizazio orokorraren baitan. Gauzak zehazteko, azpimarratu behar da Jean Saint-Pierrek ez zuela gerla denbora guztia Baionako 49. Infanteria Erregimentuan egin, orain arte idatzia izan den bezala⁴⁷³. Hastapenean, erizain militarren 18. sekzioan egon zen, andazain gisa. Sekzio hori, Bordeleko 18. Armada Gorputzaren parte zen. 1915eko maiatzaren 5ean, kaporal kargua eman zioten. 1916ko irailaren 21ean Paueko 18. Infanteria Erregimentura iragan

⁴⁷¹ Piarres Xarriton, Sarrera, in *14eko Gerla Handia*, arg. Piarres Xarriton, Jean «Anxubero» Saint-Pierre, Klasikoak bilduma (Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1998), IX–XX.

⁴⁷² Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, série R (1 R 755)

⁴⁷³ Piarres Xarritonek Saint-Pierreren testuak bildu zituen liburuan idatzi zuen gerla 49. Infanteria Erregimentuan egin zuela. Nahiz eta ez zuen idatzi erregimentu hartan baizik ez zela egon, ez zuen zehaztu beste erregimentuetan ibili zela.

zen. 1917ko maiatzaren 16an sarjentu izendatu zuten. Urte hartako irailaren 10ean baizik ez zen sartu 49. Infanteria Erregimentuan⁴⁷⁴.

18. Infanteria Erregimentuan zegoenean, ondoko leku hauetan ibili ziren: 1916ko irailaren 23tik azaroaren 25era, Chêne (Aube) aldean egon ziren, tresna berrien erabiltzen ikasten. Gero, Somme aldera joan ziren, eta 1916ko abenduaren 24an eta 25ean, Bovent aldean borroka gogorretan parte hartu zuten. 1917ko urtarrilean Bernt-en-Santerre eta Auchy-la-Montagne inguruan egon ziren. Hotz handia jasan zuten, eta bonbardaketa anitz. 1917ko apirilaren 16an Craonne aldera joan ziren, eta biharamunean berean hamar hil ukan zituzten. Borrokak maiatzaren 4tik 7ra pairatu zituzten, Craonnen eta Fève-en-Tardenois aldean. Udan sutik urrunxeago egon ziren, Marne, Vesoul eta Alsazian barna⁴⁷⁵.

Handik landa, 1917ko irailaren 10ean, 49. Infanteria Erregimentuan sartu zen. Ez zen biziki urrun mugitu, Burnhaupt ingurutik sei kilometrora baizik ez baitzen joan, Guewenheim herrira, hain zuzen. Handik, Alsazia bista-bistan zeukaten. Baina erregimentua berehala joan zen Auberive aldera, gudu batzuetan parte hartuz, irailaren 27a arte. Ondoko hilabeteak Hamon aldean iragan zituzten, gunearen antolatzen eta 1918ko martxoan, hainbat lekutan pausan egon ziren: Yèvres, Beaux-le-Grand, Braux-le-Petit, Les Rivières, Blaise-sous-Arzillières eta abar⁴⁷⁶.

Normal da oroitzapen kolektiboan eta Saint-Pierreren orain arteko biografetan 49. Infanteria Erregimentuari egitea erreferentzia, zerbitzu militarra han egin zuelako, batetik, eta preso hartu zutenean ere erregimentu hartan zegoelako, bestetik. Halaber, erregimentu hartan zegoela eskuratu zuen Dibisioren Ordena (Ordre de la Division) aipamena, 1917ko azaroaren 9an:

«déjà cité pour sa belle conduite au feu, le 18 octobre 1917, fait preuve des plus belles qualités d'énergie et de sang-froid, en maintenant sa section sous un violent bombardement de minnerwerfer et d'artillerie lourde, et en assurant personnellement et à plusieurs reprises, sous le feu, la liaison avec l'unité voisine. Fortement contusionné par un éboulement, n'a demandé à se reposer qu'après le bombardement».

Gisa bereko aipamen bat eskuratu zuen 1917ko maiatzaren 23an ere:

⁴⁷⁴ Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, série R (1 R 755)

⁴⁷⁵ *Historique du 18e régiment d'infanterie pendant la guerre de 1914-1918.*

⁴⁷⁶ *Historique du 49e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914-1918.*

«très grand courage personnel. Sest particulièrement fait remarquer au cours des sauts du plateau de Craonne».

1918ko martxoaren 30ean, Rubescourt (Oise) herrian izan zen borroka batean zauritu eta desagertu zen. Alemanek preso hartu zuten, eta han egon zen preso, Limburg hirian, gerla bururatu arte.

Piarres Xarritonek ongi laburbiltzen du nola idazten zuen gerla lekutik:

«Luzaz berekin izan zuen Leon Aguerre apez lagunak kondatu digu nola Saint-Pierrek kanoi hotsaren artetik, karrikarte zoko batean, lursagar zakuen gainean jarririk, idazluma tzar bat hortz-artean marruskatuz, soldadu lagun berriak eta haien etxeak arrenkurak hausnartu ondoan, zarra-zarra, paper mutur baten gainean bere artikulua zirimarratzen zituen»⁴⁷⁷.

Xehetasun horiek guztiak inportanteak dira, Jean Saint-Pierreren artikulua testuinguruan hobeki txertatu ahal izateko. Berresten dute zaurien artatzen ibiltzen zela, baina bereziki bere ibilbidea eta non ibili zen argitzeko balio du. Azkenik, sariak edo aipamenak eskuratu izanak erakusten du ere gerla-erikiko eta Frantziarekiko jarrera, hala nola diziplina, nahiz eta hori, oroz gainetik, idatzi zituen artikuluetan ageri den.

b) Jean Elizalde Zerbitzari

Jean Saint-Pierrerekin batera, Jean Elizalde⁴⁷⁸ Zerbitzari izan zen gerlako tokietatik artikulua eta gutun gehien igorri zuen *Eskualduna*-ko berriketaria. Oraino gaztea bazen ere, ez zen orduan hasia *Eskualduna*-n idazten, eta gerla-tik landa ere, anitz idatzi zuen, euskarri ezberdinetan. 1883ko abuztuaren 29an sortu zen Azkainen (Lapurdi), eta 1961eko maiatzaren 5ean hil zen, Gerezetan (gaur egungo Lekorneko auzo bat, Lapurdi). Jean Elizalderen eta Sabine Salaberriren semea zen.

Hil zenean hainbat ohore ukan zuen, eta hainbat artikulua edo mintzaldi argitaratu ziren. Piarres Lafittek Elizalderen biografia bat idatzi zuen *Herria* astekariaren ondoko asteko zenbakian, 1961eko maiatzaren 11n. Urte harta-

⁴⁷⁷ Xarriton, *Jean Saint-Pierre «Anxuberro» (1884-1951)*.

⁴⁷⁸ Jean Elissalde, ofizialki. Lan honetan euskal ortografia garaikidean idatziko dugu: Elizalde.

ko martxo-apirileko *Gure Herria* hilabetekarian, Michel Labeguerie⁴⁷⁹ euskal kantari eta politikariak Elizalderen ehorzketa egunean irakurri mintzaldia argitaratu zuen. *Egan* agerkariaren urte hartako lehen zenbakian, Irigarai «Apat Echebarnek»⁴⁸⁰ idatziriko berri labur bat argitaratu zuten. Artikulu horiek eta Elizalde euskaltzain egin zeneko ekitaldian Georges Lacombe⁴⁸¹ egin zuen mintzaldia izanen dira ondoko biografiaren oinarriak.

Azkaineko eskolan ikasi zuen lehenik, eta handik landa Larresoroko (Lapurdi) apaiz-eskolara joan zen. Gero, Baionako seminario handian jarraitu zituen ikasketak, eta Manex Hiriart-Urruti izan zuela irakasleatariko bat⁴⁸². Baionatik landa Biarno aldera joan zen ikasketen jarraitzera, Nayeko eskolara, hain zuzen. Ikasketak bururatu eta apaiztu ondoan, Uztaritzera joan zen 1909an, bikario gisa. Han, Michel Iriart eta Blaise Adéma izan zituen erreto-re-nagusi. Pertsona «alegera», «mintza-errega» eta «predikari pollita» zela idatzi zuen Piarres Lafittek⁴⁸³. Osagarri onekoa eta kirolaria zen, bizikletan, pilotan edo futboleant ez zen akitzen.

Ameriketara gaindi ibili zen, Uztaritzeko seminario berria eraikitzeko diru biltzen. 1926an, apaiz kargu bat nahi zuela-eta, Liginagara (Zuberoa) igorri zuten, han apaiz baten beharretan zirelako garai hartan. 1952 arte egon zen han erreto-re, eta gero Lekorneko Gerezieta (Lapurdi) auzora joan zen, eta han egon zen hil arte.

▪ *Zerbitzari* armadan eta gerlan

Baina Uztaritzen zen bitartean, zenbait urtez Euskal Herritik urrundua izan zen. Alabaina, 1914an, gerlara deitu zuten, eta Libourneri lotua zen 57. Infanteria Erregimentuarekin joan zen gerla egitera. Erregimentu hori ere Bordeleko 18. Armada Gorputzaren parte zen. Xehetasun guztiak Pauko artxiboan aurkitu ditugu⁴⁸⁴. 1904an zerbitzu militarra egitea gibelatu zioten, «ahuleziagatik». Urte bat geroago, 1905eko urrian, Baionako 49. Infanteria Erregimentuan sartu zen, bere zerbitzua egiteko. 1907ko urriaren lehenean

⁴⁷⁹ Michel Labéguerie, «Zerbitzari Jaunari», *Gure Herria* 33-2 (1961): 120.

⁴⁸⁰ Aingeru Irigarai «Apat Echebarne», «Zerbitzari hil da», *Egan* 1/2-1960 (1961): 110-111.

⁴⁸¹ Georges Lacombe, «Jean Elissalde aphez jaunak bere euskaltzain sarreran irakurri zuen hitzaldiari, Georges Lacombe Euskaltzain jaunak egin zion erantzuna», *Euskera* (1931): 77-83.

⁴⁸² Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare*.

⁴⁸³ Piarres Lafitte, Jaun Elissalde jaun apheza Jainkoak bereganatu, *Herria*, 1961ko maiatzaren 11a.

⁴⁸⁴ Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, série R (1 R 743)

erreserbara pasatu zen. 1911n Bordeleko 18. erizain militarren sailean izendatu zuten, eta beraz, sail hartan zegoen, 1914ko abuztuaren 4an gurlara deitu zutenean. Baina gerla hasi zenean, 123. Infanteria Erregimentura iragan zen, eta 1915eko abuztuaren 5ean, aldiz, 57. Infanteria Erregimentura pasatu zen. 1918ko ekainaren 18an, erizain kaporal izendatu zuten. 1919ko martxoaren 17an itzuli zen etxera. 123. Infanteria Erregimentua ere 18. Armada Gorputzekoa zen, La Rochelle hiririari lotua.

Elizaldek gerlako oroitzapenak idatzi zituen, zenbait urteren buruan, eta artikulu haiek bilduz, Patri Urkizuk liburua argitaratu zuen⁴⁸⁵. Han agertzen diren oroitzapenen arabera, Elizaldek bere burua hastapenetik 57. Infanteria Erregimentuan ikusten zuen, eta ez zuen 123.a aipatzen. Gainera, lehen egunetako lekuak aipatu zituenean ere, 57.ekin zeukaten lotura. Adibidez, abuztuaren 28an Guise herrian zirela idatzi zuen, eta 57.a ere herri hartan zen egun hartan. 123.a ere ez zebilen handik urrun, eta Guiseko guduan parte hartu zuten bi erregimentuek. Hain zuzen, biak 35. Infanteria Dibisiokoak ziren. Litekeena da Jean Elizalde, ofizialki 123.ekoa izanik ere, dibisio berekoa zelako, 57.era mugitu izana.

Lehen egunetan, Belgikako guduetan parte hartu zuten, Charleroin lehenik, Guise aldean gero. Iraila hasieran Marneko borrokan parte hartu zuten. Gero, Andereen Bidera joan ziren, eta hilabeteak egon ziren Verneuil eta Beaulne inguruan, Craonnetik dozena bat kilometrotan. 1916ko udaberri arte egon ziren eskualde hartan, geldirik. 1916ko maiatzean, Verduneko guduan parte hartu zuten. Gero, hainbat hilabetez pausan egon ondoan, 1917ko maiatzean, Andereen Bideko gudura joan ziren, Craonnera. 1918ko martxoan Noyon (Oise) inguruko borroketan aritu ziren. Abuztuan, Rouy-le-Petit aldera joan ziren, Sommeko guduetan parte hartzera.

Jean Elizaldek hainbat sari edo aipamen lortu zituen gerla denboran. 1917ko maiatzaren 21ean aipamen bat ukan zuen, «andazain eredugarri» gisa: «ce modèle du brancardier, instruit, modeste, dévoué jusqu'à l'abnégation, venu sur sa demande dans un Régiment d'Infanterie. Montre en toutes circonstances une vigueur et une énergie inlassable». Konkretuki, 1917ko maiatzaren 5ean eta 6an, «su bortitzenaren azpian zaurituei artak» eman zizkielako egin zioten aipamena.

Ondoko urtean, 1918ko apirilaren 13an, aipamena egin zioten: «a montré la plus grande initiative pour l'évacuation rapide des blessés dans un poste de

⁴⁸⁵ Jean Elissalde, *LVII.a gerlan*, arg. Patri Urkizu (Zarautz: Alberdania, 1995).

secours très exposé». 1918ko martxoaren 26tik 30era Mont-Renaud-n izan zen guduan izan zuen portaeragatik jaso zuen sari hori. Gisa bereko beste aipamen bat ukan zuen 1918ko abuztuaren 7an, berriz ere «iniziatiba inteligen-tez» jokatu zelako eta zaurituak artatu zituelako, «bonbardaketa eta tiroketa bortitzenen azpian».

Gerla bururatu eta lau egunera beste aipamen bat eta gurutzeta ukan zitu- en, 1918ko azaroaren 15ean:

«s'est spontanément offert pour aller chercher le corps d'un officier tombé en première ligne et aidé d'un de ses camarades ; a vaillamment accompli sa tâche sous le feu de l'ennemi et dans les circonstances les plus périlleuses»⁴⁸⁶.

Informazio horiek lagungarri dira *Zerbitzari* zehazki non ibili zen jakin ahal izateko eta, bereziki, gerlan zer jarrera izan zuen erakusten dutelako. Gerlan erakutsi zuen jarreraz gehiago jakin daiteke hark berak idatzi zituen artiku- luluak irakurriz, baina bere buruaz ez zela anitz mintzo ikusiko dugu; beraz, armadaren aipamen horien bidez jakin daiteke zaurituen artatzen eta zauri- tuak ziren tokitik eramaten ibiltzen zela, eta lan hori seriozki egiten zuela.

c) Jean Etxepare

Jean Etxepare⁴⁸⁷ bereziki ezagun egin zen *Buruxkak* eta *Beribilez* liburuak idatzi zituelako. Jean-Baptiste Orpustan⁴⁸⁸ arabera euskal literaturako figu- ra handienetariko bat zen. Euskal idazle handien lerroan izanik⁴⁸⁹, bi liburu horiek eman zioten ospearen gainera, gutxiago ezaguna den atal bat ere utzi zuen. Jean Saint-Pierrek eta Jean Elizalde bezala, hark ere idazten zuen *Es- kualduna* astekarian, eta hark ere igorri zituen artikuluak gerlako tokietatik⁴⁹⁰.

⁴⁸⁶ Ibilbide militarri buruzko xehetasun horiek guztiak Pirinio Atlantikoetako artxiboko erregistro militarrean daude.

⁴⁸⁷ Jean Etxepare, ofizialki. Euskal ortografian idatziko dugu, lan honetan.

⁴⁸⁸ Jean-Baptiste Orpustan, *Précis d'histoire littéraire basque, 1545 - 1950: cinq siècles de littérature en euskara*, [lehen edizioa: 1996]. (Baigorri: Izpegi, 2006), 253.

⁴⁸⁹ Luis Villasante, *Historia de la literatura vasca* (Bilbao: Editorial Sendo, 1961), 300–302; Jean Elissalde, Etxepare jaun mirikuaren ohoretan, *Gure Herria* (1955); Piarres Lafitte, Notre Maître: M. le Dr. Etxepare, *Gure Herria* (1932).

⁴⁹⁰ Gerla tokitik idatzi zituen artikulua gehienak argitaratu zituen Piarres Xarritonek, eta horrekin batera Etxepareren biografia ere idatzi, sarrera gisa: Piarres Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. III. Kazetaritza (A) (1903-1915)* (Donostia: Elkar, 1988).

Etxepareren berezitasuna da, bere ikaskideak ez bezala, ez zela apaiza, baizik eta laikoa⁴⁹¹. Medikua zen, ofizioz. Beraz, ikasketak, lanbidea eta familia bizi-tza zirela medio, ikuspegi desberdin batekin edo estilo desberdinez idazten zuen. Lan honetan aztertuko ditugun gerlako kroniketan ere maiz nabari da ez zela elizgizon baten luma, baizik eta zientzietako batena.

Hala ere, Saint-Pierreren eta Elizalderen oinarri beretik abiatu zen, hastape-neko eskolak eta irakasleak berak izan baitzituzten, nahiz eta bi horiek baino zazpi eta sei urte gehiago zituen, hurrenez hurren. Etxepare 1877ko urriaren 30ean sortu zen, Argentinan, Mar Chiquita herrian. Jean Etxepare eta Catherine Bidegarai zituen gurasoak. Sei urte zituela joan zen Euskal Herrira, haiekin, eta bizia han egin zuen, lehenik Lekorne herrian (Lapurdi), gero Alduden (Baxenabarre). 57 urtetan hil zen, Kanbon (Lapurdi), 1935eko urtarrilaren 9an.

Argentinan iragan zituen lehen urteetan, ez bide zuen harreman anitz izan gaztelerarekin; alderantziz, hango «panpa zabaletan isolatuta» iragan zituen denbora gehienak, edo bakarrik edo, norbait gurutzatzekotan, euskaldunekin⁴⁹². Sei urte zituela joan zen Euskal Herrira eta Lekorneko eskolan ikasten hasi zen. Hamabi urtetan, Larresoroko apaiz eskolara igorri zuten, eta han ukan zituen irakasleak *Eskualduna*-ko idazleak ziren, hala nola Manex Hiriart-Urruti, Arnaud d'Abbadie edota Blaise Adéma, hots, Saint-Pierrek eta Elizaldek ukan zituzten irakasle berak⁴⁹³. Nahiz eta goi mailako ikasketak ez zituen seminario batean egin, eta beraz Hiriart-Urrutiren bidetik pixka bat urrunduz, harremana ez zuen inoiz galdu eta Larresoroko egonaldia funtsezkoa izan zen, gero *Eskualduna* astekarian idazten hasteko. Hiriart-Urrutik eta Abbadiek eragin handia izan zuten Etxepareengan, Casenaveren⁴⁹⁴ ustez.

1894an joan zen Bordeleko unibertsitatera, eta lau urtez egon zen medikuntza ikasten. 1899an soldadutza egin zuen Frantziako Provence eskualdean, eta gero tesia idatzi eta aurkeztu zuen. Medikuntza eta euskal nortasunaren ikur goraiatua zen esku huskako pilota uztartu zituen: hain zuzen, pilotarien artean gertatu ohi ziren zauri edo eritasunak ikertu zituen. Tesia⁴⁹⁵ 1901ean aurkeztu zuen, pilotariak jasaten zituzten zauri edo min nagusiei bu-

⁴⁹¹ Jon Casenave, *Eskualduna* astekariaren «gizaldi gaztea» (1877-1888), in *Belaunaldi literarioak auzitan*, Ur Apalategi (Donostia: Utriusque Vasconiae, 2005), 167–183, Sarean: artxiker.ccsd.cnrs.fr.

⁴⁹² Kepa Altonaga, *Etxepare Aldudeko medikua* (Bilbo: Euskaltzaindia, 2006), 56.

⁴⁹³ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etxepare*.

⁴⁹⁴ *Ibid.*, 123.

⁴⁹⁵ Jean Etxepare, *Quelques remarques sur le joueur de pelote* (Méd.--Bordeaux, 1901).

ruz. Tesia bukaturik, Lekornen jarri zen mediku. 1905ean, Aldudera joan zen, eta hil arte hango mediku izan zen. Horregatik, Jean Etxepare mirikuaren izena maiz lotzen da Aldude herriarekin.

Tesia aurkeztu orduko hasia zen artikuluak idazten. Jean Casenaveren arabera, 1901etik hasi zen *Eskualduna*-n artikuluen idazten. 1903an agertu zen argi eta garbi Etxeparearen artikulutzat jo zitekeen lehena, baina lehenago hasi zela dio Casenavek⁴⁹⁶, eta haren ustez litekeena da 1896ko artikulu bat harena izatea.

Lehenbiziko artikulu horien bilduma bat plazaratu zuen 1910ean, *Buruxkak* izeneko liburuan. 26 artikulu bildu zituen, eta bere sakelatik ordaindu zuen liburuaren argitaratzea, Tours-eko Mame argitaletxearekin. Liburu hark, Etxepare hil geroztik, beste edizio franko ukan zuen. Liburuak idatzi zuenerako, hainbat gai bazuen jorraturik, besteak beste pilota, Frantziako politika, medikuntza eta abar. Gogoetak eta kronikak bildu zituen. Liburuak kritikak eragin zituen, bereziki bi artikulu ez baitziren orduko euskal elitearen, hots, apaizen, gustukoak izan. Batek eskola laikoaren aldeko mezua zekarren, eta beste batek amodio solasak. Bere laikotasunetik idatziak ziren testuak ziren, baina *Eskualduna*-ren orduko buruzagien ildoarekin ez bazuten bat egiten ere, eta Manex Hiriart-Urrutirekin zenbait kalapita izan bazituen ere⁴⁹⁷, Etxepare, oro har, anitz inplikatu zen astekari hartan eta haren ildo nagusiekin bat egiten zuten artikuluak idatzi zituen gehienetan.

1911n Cercles d'Etudes euskariennes elkartean parte hartu zuen, George Lacombe, Pierre Broussain eta Julio de Urquijorekin batera, euskara ikertzen eta lantzen. Garai haietan ez zuen *Eskualduna* astekarian bakarrik idatzi. Pierre Etxepare anai apaizarekin batean, *Eskualdun laborariaren almanaka* argitaratzen zuen urtero, 1914an gerla lehertu zen arte. Almanaka hura ez zen *Eskualduna* astekariak argitaratzen zuena, nahiz eta hura ere zurien almanaka izan. 1914an bi almanaka zuriak, *Eskualduna*-renak eta Etxepare anaiek argitaratzen zutenak, bat egin zuten, *Eskualduna*-ren gidaritzapean.

▪ Etxepare gerlan

Etxepare gerlara deitu zuten, 36 urte zituela. Mediku militar gisa ibili zen batetik bestera, eta gerlan zen bitartean, artikuluak idazten zituen *Eskualduna*-n argitaratzeko. Honen ibilbidea ere Paueko artxiboan aurkitu dugu⁴⁹⁸.

⁴⁹⁶ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruxkak (1910) de Jean Etxepare.*, 45.

⁴⁹⁷ Altonaga, *Etxepare Aldudeko medikua*, 76.

⁴⁹⁸ Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, série R (1 R 672)

1898ko azaroan sartu zen armadan, eta 1899ko martxoan 19. Artilleria Erregimentuan sartu zen. 1900ean armada utzi ondoan, 1901eko abuztuan ariketa batzuk egin zituen 49. Infanteria Erregimentuan. 1903an, 18. Eskualdeko bigarren klaseko mediku laguntzaile izendatu zuten. 1909an bigarren klaseko mediku kargura igo zuten. 1914ko abuztuaren 2an, Gaujacqeko presoan ospitalera⁴⁹⁹ igorri zuten. 1915eko irailaren 26an, 20/6 ambulantiara igorri zuten, handik bi hilabetera, azaroaren 21ean, 172. Infanteria Erregimentuan sartu zen. 1916ko uztailaren 28an, armadako 19 bis FHM osasun trenean ezarri zuten. 1918ko apirilaren 20ean bigarren klaseko mediku nagusi izendatu zuten. 1919ko urtarrilaren 7an, Baigorriara igorri zuten.

Jean Saint-Pierre eta Jean Elizalderen gisan, Etxeparek ere aipamena eskuratu zuen. 1916ko ekainaren 27tik uztailaren 4era zaurituak bonbardaketa bortitzen azpian artatzeaz eskertzeko saria eman zioten, 1916ko uztailaren 16an. Horrela dio ukan zuen aipamenak:

«Désigné quelques jours pour passer dans une ambulance à barrière a demandé l'annulation de cette mutation en faisant valoir qu'il ne voulait pas quitter son régiment à la veille du danger»⁵⁰⁰.

Eskualduna-ko artikuluak irakurriz, ez da beti argi gelditzen ea gerla tokian egon zen denbora guztian ala ez. Artxibo militarrei so eginez segurta daiteke, gerla hasi zenetik bururatu arte, sendagile gisa ibili zela batetik bestera. Ibilbide hori ongi marraztu daiteke, baina bereziki, haren inplikazioagatik saria eskuratu zuela ikusiz, ageri da Etxeparek, beste anitzen gisan, lana seriooki egin zuela gerla hartan.

d) Jules Moulier *Oxobi*

Jean Etxeparerekin batera, *Eskualduna*-ren belaunaldi horretatik euskal literaturaren historian ezagunena bihurtu dena izan zen *Oxobi*, sortzez Jules Moulier. *Oxobi* bereziki bere alegiek egin zuten ezagun. Baina Gerla Handia ere ezagutu eta bizi izan zuen, eta gerla hartaz idatzi ere bai, *Eskualduna* astekarian. Bertso franko utzi zuen, eta izenpetu gabeko berri anitz ere idatzi bide zuen. Horrez gain, gerlako lekutatik zenbait kronika ere igorri zituen, 1917tik goiti.

⁴⁹⁹ Landetan dago, Orthezen iparraldean.

⁵⁰⁰ Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, série R (1 R 672)

Jules Moulier 1888an sortu zen, apirilaren 7an, Bidarrain. Jean Moulier aita, kanboarra, guarda zen. Marie Iribarne, ama, itsasuarra zuen. Aitaren ofizioaren ondorioz, haur denboran herriz herri ibili zen, Baigorriko Bastida auzoko *Oxobi* etxera bizitzera joan ziren arte. Etxearen izenetik hartu zuen ezizena⁵⁰¹. Beste hainbatek bezala, apaiz egiteko gogoia agertu zuen, eta Larresoroko apaiz eskola ttipira joan zen ikasketen egitera. Geroago Maulen jarraitu zituen ikasketak, eta azkenik Biarnoko Nay herrian, Frantziako gobernua Larresoroko eskolaz jabetu ondoan⁵⁰².

Piarres Xarritonen arabera, Larresoroko eta Nayeko egonaldiak garrantzi handia izan zuten *Oxobi*-k euskararen alde izan zuen atxikimenduan:

«Urte haietan, alabainan, Larresoron bazebilen euskaltzale saldo ederra : Arnaud Abbadie buruzagia bera lehenik eta gero Manex Hiriart-Urruti, Jean Blaise Adéma, Jean Barbier eta beste zenbait irakasle. Ikasleen artean, berriz, bera baino zahartxeago Jean Elissalde eta Jean Saint-Pierre, baina adin bereko Louis Dassance uztariztarra»⁵⁰³.

Baina Frantziako Gobernuak euskararengan zuen jarrerak ere izan zuen eragina:

«1903-1905etako urte haietan beretan, hain zuzen, ikusi zuen bidarraitar gazteak, nola Frantziako gobernua jazartzen zitzaion euskaldunen mintzairari, Pabeko prefetak zigortzen zituenaz geroz Bidarraiko bi apezak, eta beste franko, ez zietelako beren herrietako haurrei «katixima» euskararen ordeztasunaz eman nahi»⁵⁰⁴.

Oxobi-ren jarrera euskaltzale hori ondotik idatzi zituen testu eta gutunetan maiz ageri zen, baita gerla denboran idatzitako artikuluetan ere.

Ikasten ari zela idazten zituen koplak eta bertsoak. Manex Hiriart-Urrutik maiz argitaratu zizkion *Eskualdun Ona* astekarian eta gero *Eskualduna* astekarian⁵⁰⁵. Geroago, 1912an apaiztu zenean eta Hiriburuko bikario izendatu zutenean, Hiriart-Urrutik *Eskualduna* astekaria egiteko laguntza galdegin zion, eta honek «laguntza baliosa» eskaini zion⁵⁰⁶. 1915ean, Hiriart-Urruti hil ze-

⁵⁰¹ Joxemiel Bidador, Jules Moulier «Oxobi», alegigile eta olerkari apartaz, *Euskaldunon Egunkaria*, 2000ko abenduaren 29a, Sarean: armiarma.com.

⁵⁰² Piarres Xarriton, *Jules Moulier «Oxobi»* (Eusko Jaurlaritz, 1990).

⁵⁰³ Ibid.

⁵⁰⁴ Ibid.

⁵⁰⁵ Piarres Lafitte, Oxobi hil zaiku, *Herria*, 1958ko otsailaren 13a.

⁵⁰⁶ Villasante, *Historia de la literatura vasca*, 308.

nean, *Oxobi*-k hartu zuen astekariaren zuzendari ardura, baina zuzendari kargurik gabe. Hark kudeatu zuen astekaria, 1918an Blaise Adéma zuzendari izendatu artean⁵⁰⁷.

Jules Moulier *Oxobi* gerlara joateko adinean zen, 1914an. Baina ez zen joan, etxean gelditu zen, osagarri ahula zuelako⁵⁰⁸. Horren ondorioz, Euskal Herritik segitu ahal izan zuen *Eskualduna* astekariaren ontzen, eta astekariak bazuen haren beharra, idazle gazteak gerla tokian baitziren eta Hiriart-Urruti handik laster hil baitzen. Xarritonek dioenaren gisan, *Oxobi*-k kazetari eta idazkari lanak egin zituen, baina isilean, artikulua ez baitzituen izenpetzen, bertsoak salbu.

▪ Gerla denboran

Egia da 1914ko mobilizazioa izan zelarik Euskal Herrian gelditu zela, baina orain arte *Oxobi*-ren biografiak idatzi dituztenek ziotenaren kontra, 1917an *Oxobi*-ren lumatik gerlako tokietatik idatzi artikuluek aditzera ematen dute garai batez Euskal Herritik Frantzia iparraldera joan zela, eta gerlaren berri eman zuela. *Eskualduna* astekariko gerla garaiko zenbaki guztiak irakurriz ohartu gara maiz idatzi zuela gerla tokitik. «Gerlarien berri» sailean, *Oxobi*-ren artikulua bat agertu zen 1917ko uztailaren 27an, sail hartan – eta gerla bururatu arte, erregulariki igorri zituen berriak. *Oxobi*-k lekuko zuzen gisa idatzi zituen testuak ziren ala norbaitengandik eskuratu lekukotasunetatik idatzi testuak? Piarres Lafittek (1958) *Oxobi* hil zeneko berria *Herria* astekarian eman zueneko artikuluan agertzen da lehen duda: «Gerlatik lekora, nahiz Moulier jaun apheza lekuaren gainean izan zen mobilizatua, salbu ephe labur batez [...]». Zein izan zen epe labur hori? Erantzuna Paueko artxiboan aurkitu dugu.

1910ean zerbitzu militarretik libre gelditu zen, «ahulezia handiengatik». 1914ko mobilizazioa izan zenean, erreserban atxiki zuten, 49. Infanteria Erregimentuan. Baina 1917an beste mobilizazio bat izan zen, 1914koa baino zorrotzagoa, hain zuzen 1914an gerlatik libratu zirenen osagarri egoera berraztertze eta haietarik batzuk gerlara deitzeko. 1917ko otsailaren 20ko legea zen. Horren berri eman zuten Jean Etxeparek⁵⁰⁹ eta Jean Saint-Pierre⁵¹⁰. Jules Moulier *Oxobi* 1917ko apirilaren 3an armadara deitu zuten,

⁵⁰⁷ Lafitte, *Oxobi* hil zaiku.

⁵⁰⁸ Xarriton, *Jules Moulier «Oxobi»*.

⁵⁰⁹ Jean Etxepare, Aizka, *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 2a.

⁵¹⁰ Ibid.

eta 1917ko maiatzaren 22an heldu zen bere erregimentura. Urte bereko uztailearen 7an laguntzaile gisa sailkatu zuten, sabeleko problemengatik. 1917ko urriaren 16tik landa, 18. trenaren eskadroian ezarri zuten. 1918ko azaroaren 2an, 8. trenera igorri zuten; handik egun batzuetara, azaroaren 20an, 20. trenera pasatu zen, eta 1919ko uztailearen 21 arte ez zen Euskal Herrira itzuli⁵¹¹.

Erregistro militarrean ageri diren informazio horiek erakustera ematen dute, orain arte uste zenaren kontra, *Oxobi* gerla tokian izan zela. Gainera, datek bat egiten dute. 1917ko uztailetik goiti agertu ziren *Oxobi*-k gerla leku-tik igorri testuak *Eskualduna*-n, eta erregistro militarren arabera ere garai berean joan zen gerlako lekuetara. Horregatik, *Oxobi*-ren testuak ere aztertuko ditugu, Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde *Zerbitzari* eta Jean Etxepareren testue-nak bezala, hark ere igorri baitzituen gerlako berriak, nahiz eta besteek baino anitzez gutxiago izan, denbora gutxiago pasatu zuenaz geroz.

e) Pierre Duhour

Lehen Mundu Gerran *Eskualduna*-n idatzi zuten idazleak aipatzean, ezin da Pierre Duhour aipatu gabe utzi. Hain zuzen, gerlaren harira hasi zen *Eskualduna*-n idazten, eta geroztik artikulua anitz badu idatzirik. Beskoitzen (Lapurdi) sortu zen 1880eko ekainaren 20an, eta Hazparnen (Lapurdi) hil 1968ko urtarrilaren 18an, 87 urtetan.

Pierre Duhour euskaltzain urgazle eta idazle emankorra izan bazen ere, haren izena ez da biziki ezaguna euskal idazleen artean. Aipamen guti ukan du orain arte. Joxemiel Bidadorrek 1999ko otsailaren 19an *Euskaldunon Egunkaria*-n idatzi zuen artikulua⁵¹² eta Jamattitt Dirassar *Herria* astekariko zuzendariak 2008ko urriaren 11n Hazparnen eskaini zuen mintzaldia izan dira mamitsuenak. Duhourren biografia idatzi zuen Piarres Lafittek⁵¹³, aldiz, *Herria* astekariaren 1968ko urtarrilaren 25eko zenbakian. *Herria* astekariak lehen orri osoa eskaini zion Pierre Duhourri, hura hil eta ondoko zenbakian. Alabaina, Pierre Duhourrek *Eskualduna* eta *Herria* astekarietan anitz idatzi zuen.

⁵¹¹ Archives départementales des Pyrénées Atlantiques, série R (1 R 800)

⁵¹² Joxemiel Bidador, Pierre Duhour beskoiztarraren lanak Gure Herria-n, *Euskaldunon Egunkaria*, 1999ko otsailaren 19a, Sarean: armiarma.com.

⁵¹³ Piarres Lafitte, «Pierre Duhour itzali zaiku», *Herria*, 1968ko urtarrilaren 25a.

Ondoko lerroetako biografia honentzat, Piarres Lafittek *Herria*-ren zenbaki hartan idatzi zuen artikulua eta zenbaki berean Jean Hiriart-Urrutik⁵¹⁴ idatzi zuena izanen dira iturri nagusiak.

Pierre Duhour ez zen anitz ibili eskolan, eta gazterik ibili zen mutil, Bardozen. Hemezortzi urte bete arte Hazparnen bizi izan zen (nahiz eta Beskoi-tzen sortua izan, hazpandarra zen eta haurtzaroa Hazparnen iragan zuen), eta 1908an, hemezortzi urterekin, Euskal Herria utzi eta marinel gisa ibili zen, itsasoan gairi. Baina, nahiz eta Euskal Herriatik kanpo egon, «bihotzez bethi eskualdun garbi eta fidel egona» zela idatzi zion *Eskualduna*-ko zuzendariari, 1916ko irailaren 12an Sidi-Abdallatik (Tunisia) igorri gutunean⁵¹⁵. Astekari «estimagarri» hura astero irakurtzen zuela idatzi zuen eta berrien igortzeko prest zegoela zehaztu. Orduan hasi zen, beraz, *Eskualduna*-n erregularki idazten.

Pierre Duhourrek berak kontatzen zuen anekdota baten berri idatzi zuen Jean Hiriart-Urrutik. Anekdota hura izan bide zen Duhour gerlako lekutik berriak igortzera bultzatu zuena⁵¹⁶. Horrela kontatu zuen Hiriart-Urrutik:

«Egun batez jin zen permisionez Hazparnerat. Mayitea deitu ostatu batean bazkariten ari zelarik, Hazparneko jujea, Kanboar bat, hasi zitzaion kitzikian gerla hortan mariñelek ez zutela deus egiten. Ez ote deus egiten? Lehenik jujeari berari eman zion Piarresek arrapostu; eta gero, bertzek ere on zutela jakitea, deliberatu zuen Eskualduna kasetari igorriko ziola artikulua bat».

Marinel gisa idatzi zuen lehen kronika 1916ko urriaren 27an argitaratu zen. Artikulu hartan azaldu zuen bere mina: jendeak marinelen lanaren berri ez zekiela-eta, horren jakinaraztea eta esplikatzea beharrezkoa zela idatzi zuen, eta xehetasunen ematen hasi zen.

⁵¹⁴ Jean Hiriart-Urruti (1927-1990), apaiz, idazle, euskaltzain eta *Herria*-ko berrikerari eta zuzendari izan zen. Ez da nahasi behar haren aitaren osaba Manex Hiriart-Urrutirekin (1859-1915).

⁵¹⁵ Artikulu hura izan zen Pierre Duhourrek *Eskualduna*-ra igorri zuen lehena. 1916ko irailaren 22an argitaratu zuten, eta 1968ko urtarrilaren 25eko *Herria*-ko artikulua batean ere («Nola hasi zen Pierre Duhour izkiriartzen») berriz hartu zuen Jean Hiriart-Urrutik. Lehenbiziko artikulua hura «Pierre Dufour, quartier-maître infirmier» gisa izenpetua zen, baina Hiriart-Urrutik, logika osoz, ondorioztatu zuen artikulua haren idazlea Pierre Duhour zela. Alabaina, idazleak bere adinaren, herriaren eta ibilbidearen berri ematen zuen, eta ondoko artikulua ere leku hartatik idatzi zituen, Pierre Duhour marinela.

⁵¹⁶ Jean Hiriart-Urruti, Nola hasi zen Pierre Duhour izkiriartzen, *Herria*, 1968ko urtarrilaren 25a.

Orotara hamabost urtez izan zen marinel, eta herrialde frankotan ibili zen. 1923an itzuli zen Euskal Herrira, beraz. Ofizio anitzetan lan egin zuen, eta azken urteetan gizarte segurantzako bulego bat atxiki zuen Hazparnen. Piarres Lafittek⁵¹⁷ «azpimarratu zuen Duhour «fededun funtsezkoa, argitua [eta] bere lanari jarraikia» zela. Engaiamendu giristino hori hainbat sailetan erakutsi zuen. Batetik, parrokiak parrokia ibili zen, Heren Ordena sustatzeko, Aita Euseberekin batera. Halaber, Edouard Herriot Frantziako Kontseiluko presidentea antiklerikalak 1924an Vatikanoarekin harremanak moztu eta «fraileak Frantziatik berriz kasatu» nahi izan zituenean, Pierre Duhour herriz herri ibili zen xede horren kontra. Eskola giristinoen alde anitz mugitu zela dio Lafittek. Bestalde, zenbait aldizkari giristinotan idatzi zuen, hala nola *Le Courrier Agricole*, *La Liberté du Sud-Ouest*, *Le Courrier français* eta *Basque-Eclair* aldizkarietan.

Baina, oroz gainera, *Eskualduna* eta *Herria* astekarietan idatzi zuen, orotara berrogeita hamar bat urtez. Gai anitzez idazten zuen, Piarres Lafitteren hitzek ezin polikiago aipatzen duten bezala:

«Mihia ez bezala, luma kraxturutik zaukan, nehorik ez baitaki papera noren gana hegaldatuko den. Bainan Pierre Duhour-en lumak ez zuen erdoiltzeko perilik: zer nahi ekeietarat lerratzerat zagon: diru, lan, moda, ixtripu, herri arrotzetako berri, eskola, ezkontza, enterramendu, biltzar, merkatu, ikusgarri, josteta,... puntaren puntan katixima izpiño bat eskapatzen zitzaioa».

Bertzerik ere idatzi zuen, *Gure Herria* hilabetekarian eta *Almanaka*, *San Frantses* eta *Etxea* agerkarietan ere erregulariki izkiriartzen baitzuen. *Gure Herria*-n idatzi zituen lehen artikulak pilotaz izan ziren. 1930ean eta 1931n Erromara egin zuen beila baten kronikak argitaratu zituen hilabetekari hartan, eta 1931n, kronika haiek guztiak *Erromako itzulua* liburuan bildu zituen. Motibazio kristauak zituen bidaia hartan, marinel gisa ezagutu zituen garaiak berriz ikusteko parada izan zuen, eta bere kroniketan aipatzen zuen leku haiek ez zituela arrotzak.

f) A.I.

Arreta berezia jarri dugu idazle misteriotsu batean. Salonikatik eta Serbiatik dozena bat kronika igorri zituen ezezagun bat nor ote zen jakin nahi izan

⁵¹⁷ Piarres Lafitte, Pierre Duhour itzali zaiku.

dugu. Inizialekin, edo inzialak izan zitezkeen bi hizkirekin izenpetu zituen bere kronikak, «Serbiatik letera» edota «Salonikatik letera» izenburuean, beti. Izenpedura A.I. zen. 1915eko abenduaren 31tik 1916ko irailaren 22 arte agertu ziren haren artikulua. Geroztik, deus ere ez. Nehork ez du argitu nor gordetzen zen inzial horien gibelean. Zorionez, haren artikuluetan hainbat argibide bazeuden, A.I.ren gibelean nor zegoen aurkitzen laguntzeko.

Alde batetik, zuberotarra eta laboraria zela argitzen zuen. Bestetik haren ibilbideaz hainbat xehetasun ematen zuen, hala nola lehenik Belgikara heldu zela, gero ia Pariseraino gibelatu zela, gero berriz oinez, itsas bazterrera. Handik landa, akiduraren ondorioz, 35 egun iragan zituen ospitale batean, eta gero Bordeleko «depotian» bost egun. Bordeletik Marseillara igorri zuten, eta Marseillan itsasontziz abiatu zen Serbiara buruz. Horra zer xehetasun eman zuen lehen kronikan:

Jauna, nourk erranen zian ni uduri laborari lepho mehiak behar ziala haimbeste bazter ikhousi. Zoure ganik joan eta bertanchka heltu nintzan Belgikara, gero abantchu Parisera, gero arrount hantche harat Frantziako azken azken itsas hegiala, ezpeitira segur arte hortan ene zankhoak hanitch pausatu. Hartze beinian hats hartzia eta arauz ezagutu beitzien baniala beharra igorri nindizien ospitale batetara. Hogeita hamabost egunez han igan dut dembora hounik éclopés lagunen artian. Gero ouste etcherat eta Bordaleko depotilat. Depotian eniz luzaz debeatu ezi bostgerren egunian bildu gutie pharrasta bat eta gai berian treñan sartu destination inconnue. Bidian aisa jakin gunian nourako geiak ginen.

Heltzen gira Marseillako bazterrilat...⁵¹⁸

Hirugarren kronikan aipatu zuen⁵¹⁹, hala ere, lubakietako lohia ezagutu zuela. Horrek erran nahi du lehenbiziko kronikan eman zuen ibilbidea biziki laburbildua zela, eta Parisetik ia itsasoraino joan zela erranik ere, garai bat lubakietan iragan zuela.

Zorigaitzez, ez zuen zehazten datarik, eta itsas bazterrera joan zirela idaztean ere, ez zuen zehaztu zein eskualdetara. Hurrengo kronikan⁵²⁰ argitu zuen hilabetearen 20an sartu zirela itsasontzian eta biharamunean atera zirela portutik. Hamar egun iragan zituen Marseillan. Ondorioz, hilabetearen 10ean heldu zen hiri hartara; beraz, hilabetearen 9an-edo atera bide zen Bordeletik. Horrek erran nahi luke Bordelera hilabetearen 4an-edo heldu

⁵¹⁸ A.I., Serbiatik letera, *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 31a.

⁵¹⁹ A.I., Serbiatik letera, *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 28a.

⁵²⁰ A.I., Serbiatik letera, *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 7a.

zela, eta ospitalean sartu zutela azken-aitzineko hilabetearen 29an edo 30ean. Marseillatik abiatu ondoan, hiru egunen buruan Maltara heldu ziren, erran nahi baita hilabetearen 23 arratsean edo 24 goizean. Han egun bat iragan ondoan, berriz abiatu ziren Grezia aldera, hala nola hilabetearen 25ean. Ondoko etapak ez zituen egunez egun zehaztu, baina lehenik Pireoko portuan geldialdi bat egin zuten, gero Atenasera joan ziren, gero berriz ere Pireora itzuli, handik Mudrosko portura. Han arratsalde batez egon ondoan, Salonikara abiatu ziren⁵²¹.

Greziar eta Serbian gaindi egin ibilbideez ez zuen zehaztasun handirik eman. Urri-azaro aldean Varder ibaitik eta Uskubeko hiritik hurbil zirela argitu zuen⁵²². Abenduaren 8an Greziara bidean, zubi bat bota zutela kontatu zuen⁵²³. Geroago, baina data zehaztu gabe, Guergeli herria zeharkatu zutela eta hango geltokia eta herria sutan utzi zituztela kontatu zuen. Handik Salonika aldera jo zuten⁵²⁴.

Horiek dira lekuei buruz eman zituen xehetasunak. Ez da anitz, baina ez da gutxi ere. Pista batzuk dira, bilatzeko hainbat hari eskaintzen dituztenak. Horrez gain, lehenbiziko kronikan aipatu zuen, Marseillako itsasontzian bera eta beste bi euskaldun baizik ez zirela: herri ttipi bateko erretore bat eta Afrikan edo Madagaskarren ibili zen misionest bat. Izenik ez zuen eman. Baina hori ere beste hari mutur bat da, bilaketa egiteko.

Pirinio Atlantikoetako Departamendu Artxibora joan gara, Pauera, eta A hizkiarekin hasten zuten izena eta I hizkiarekin hasten zuten deitura zuten eta gerla egiteko adinean ziren euskaldun guztien zerrenda osatu dugu. 75 laguneko zerrenda osatu dugu. Bakoitzen erregistro militarra kontsultatu dugu. Zuberok sortuak zirenen kasuan, erregistro hori hurbiletik irakurri dugu, haien ibilbidea ikusteko. Bakarra aurkitu dugu Serbia aldean ibili zena: Augustin Ithurbide⁵²⁵. Baina hau ere ez da *Eskualduna*-n idatzi zuen hura, hain zuzen, 1914ko irailaren 7an heldu baitzen gerla lekura; ordurako Charleroioko gudua bururatua zen, eta astekarian idatzi zuenak dio gudu hartan ere parte hartu zuela. Augustin Ithurbide, gainera, ez zen borroketan ibili, baizik eta administrazio militarreko langileen atalean.

⁵²¹ A.I., Zerbiatik letera. 1916/1/28.

⁵²² A.I., Zalonikatik letera II, *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 3a.

⁵²³ A.I., Zalonikatik letera, *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 10a.

⁵²⁴ A.I., Zalonikatik letera, *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 24a.

⁵²⁵ Augustin Ithurbideren matrikula erregistroa, Pirinio Atlantikoetako Departamendu Artxiboan (Archives Départementales des Pyrénées-Atlantiques): série R (1 R 696)

Beste aukera da, A.I. inzialen bigarren hizkia etxe izenari lotua izatea, baina kasu honetan, anitzez zailagoa eta luzeagoa litzateke identifikatzea. Zer gerta ere, Serbia aldean hildako zuberotarren berririk bazen begiratu dugu *Eskualduna* astekarian. Arnaud Mendicouague izeneko zalgiztar bat hil zela idatzi zuten, 1917ko uztailearen 27an⁵²⁶. Hain zuzen, Arnaud Mendicouague Serbian hil zen, Margareroko guduan, artikulua aipatzen duen bezala. Hori berretsi dugu Frantziako Lurreko Armadaren Historia Zerbitzuak sarean daukan datu basean (mémoire des hommes): 1917ko martxoaren 30ean hil zen, Serbian. Nahiz eta *Eskualduna*-ko artikulua zehaztu zuen giristino familia handikoa zela, eta Uharte kalonjearen ahaidea zela, ia baztertu dugu A.I. eta pertsona hau berak izatea. Hain zuzen, alde batetik, ez zuten aipatu ere egin *Eskualduna*-n idazten zuela. Bestetik, Paueko artxiboan haren erregistro matrikula⁵²⁷ ikusi ondoan, ondorioztatu dugu nekez izan zitekeela pertsona bera. Hain zuzen, A.I., zuzenean joan zen Marseillatik Salonikara, baina Arnaud Mendicouague Ekialdeko Armadan sartu zen 1915eko martxoan. Orduan, armada hura Dardaneloetara joan zen, 1915eko urrian Salonikara joan ziren, baina eskualde hartatik. Horrez gain, *Eskualduna*-k beste artikulua batean⁵²⁸, laburki aipatu zuen Zalgizeko «Allande Uharte-ko semea» Serbian hil zela. Ondorioz, izatekotan, honen inzialak A.M. edo A.U. izanzen ziren. Amaren deitura Goytino zen, beraz, alde horretatik ere ez dugu biderik A.I. Arnaud Mendicouague zela errateko.

Beste aukera bat izanzen zen Marseillatik atera ziren itsasontzien zerrenda lortzea eta itsasontzi horietako erregistroak ikustea, bidaiarien zerrendan begiratzeko. Marseillako Portuko zerbitzuetan, Defentsaren Historia Zerbitzuko Touloneko artxiboan, Bouches du Rhône-eko Departamendu Artxiboan eta Marseillako Merkataritza Ganberako artxibo zerbitzuan galdetu dugu ea halako artxiborik bada goen, eta denek ezezko erantzuna eman dute. Izatekotan, Toulonen egon zitezkeen, baina 1912tik 1920 arteko dokumentuak desagertuak edo suntsituak direla erantzun digute.

Gelditzen zen beste bide bat zen A.I.-k berak aipatzen zuen Bordeleko depotera heldu ziren soldaduen zerrenda lortzea, hala nola noiz nor sartu zen eta noiz nor atera. Hain zuzen, hilabete batez ospitalean egon ondoan (arrastorik ere ez zuen utzi nongo ospitalean egon zen, beraz hortik ezinezkoa da zer bait lortzea), Bordelera igorri zuten bost egunentzat. Gironde departamen-

⁵²⁶ Zalgize, *Eskualduna*, 1917ko uztailearen 27a.

⁵²⁷ Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques: série R (1 R 852)

⁵²⁸ Zalgize, *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

duko artxiboan aurkitu dugu Bordelen zaurituen eta erien berriz indartzeko guneen zerrenda⁵²⁹, eta batek badauka «dépôt» izena: «dépôt de la mendicité». Haatik, zauritu eta erien zerrenda bat ikustekotan, Bordeleko udal artxibora joan behar zen. Ez zegoen zerrendarik ospitaleka edo artatze zentroka. Zegoen bakarra 1915ean zauriturik edo eri hartuak izan zirenean zen⁵³⁰. Zerrenda alfabetikoki ordenatua zen eta ez egutegi baten arabera. Hots: zauritu eta eri zeuden bakoitzarekin karta joko baten heineko fitxa lodi batzuk dauzkate. Izen-abizenak ageri dira (izena ez beti), erregimentua zein den eta noiz sartu zituzten ospitalean, zergatik eta – batzuetan – noiz arte. Informazio horiek irregularki ematen zituzten osoki, eta E, F, eta N-tik gorako hizki guztiekien hasten ziren abizenak zituztenen fitxak falta dira.

Jakinez une batez ospitalean sartu zutela, pentsa liteke haren ospitaleraztearen berri eman ziotela familiari. Bordelen bizi ziren familiei igorritako gutunen kopiak badaude Bordeleko Artxiboan⁵³¹. Horrelakorik balego Zuberorako herrietan, lagungarri izanen lekiguke. Baina Pirinio Atlantikoetako Artxiboko aurkibidearen arabera, ez dago halakorik.

Beraz, oraingoz, ezin izan dugu idazle hori identifikatu. Ez dugu horretan itsutu nahi izan ere, tesi honetan bigarren mailako garrantzia duelako. Gustatuko zitzaigun, gerla lekutik erregularki idatzi zuten horiek guztiak nor ziren zehaztea, eta orain arte identifikatu gabeko berriemaile zuberotar horren deskubritzea, baina ezinezkoa izan da. Lehentasuna ez zenez hori, zer ahalegin egin dugun eta zergatik ez dugun lortu identifikatzea azaldu ondoan, gainerako ikerlanarekin segitu dugu aitzina.

3. Gerla garaiko editorialgileak

Lehen aipatu bezala, gerla lehertu zenean, Manex Hiriart-Urruti zen zuzendari eta hark idazten zuen artikulua nagusia. Hala ere, gerlak iraun zuen denbora gehienez ez zuen hark idatzi, 1915eko azaroan hil baitzen. Baina hura izan zen astekariari ospe handiena eman ziona eta artikuluei kolore gehien eman ziena. Hura hil ondoko editorialak nork idatziak ziren ez zen argi, baina ondoko orrietan azalduko dugu zergatik uste dugun Blaise Adéma-renak zirela, nahiz eta zuzendari kargua 1918an baizik ez zuen hartu.

⁵²⁹ Archives Départementales de la Gironde. 2 R 215 kartoia.

⁵³⁰ Archives Municipales de Bordeaux. 3161 H 2 kartoia.

⁵³¹ Archives Municipales de Bordeaux. 3160 H 2 kartoia.

a) **Manex Hiriart-Urruti**

Gerla Handiaren garaian *Eskualduna* astekarian idatzi zuten euskal idazleak aipatzean, pisu handiko gizon bat ezin da aipatu gabe utzi. *Eskualduna* astekaria bera aurkezterakoan, ezin dugu ahantzi idazle horrek ukan zuen eragina. Manex Hiriart-Urruti kalonjeaz dugu solasa. Hain zuzen, *Eskualduna* astekaria gehienetan Hiriart-Urrutirekin lotzeko joera dago, eta beste norabidean ere gauza bera gertatzen da, hala nola Manex Hiriart-Urruti *Eskualduna* astekariarekin lotzen da. Hiriart-Urruti izan zen astekari horren zuzendari ospetsuena, hainbat arrazoirengatik: talde oso bat muntatu eta dinamizatu zuelako eta, oroz gainetik, manera sutsuan idazten zuelako eta testu haiek gaur eguneraino iritsi baitira, hainbat ikerlarik osatu bildumei esker.

Lehen Mundu Gerraz ere idatzi zuen Hiriart-Urrutik. Horregatik, haren testuak ere aztertuko ditugulako, beharrezkoa da idazle honen aurkezpena egitea, nahiz eta lehen ere zerbait aipatu dugun. Dena den, aipatzen ditugun idazle guztien artean ez zen Hiriart-Urruti izan gerlaz gehien idatzi zuena. Ez zezakeen bestela egin, gerla lehertu eta urte baten buruan hil baitzen, 1915eko azaroaren 4an. Baina hil aitzineko testuetan bada, segur, zer azertua.

Ez da hori, hala ere, Hiriart-Urrutiren biografia egiteko arrazoi bakarra: gerla denboran eta handik landa *Eskualduna* astekarian idatzi zuten idazle gehienen maisu izan zen, eta eragin handia izan zuen garai hartako idazle gazteen belaunaldiaren baitan, hala nola gerlako tokitik idatzi zuten Jean Saint-Pierre, Jean Etxepare eta Jean Elizalde *Zerbitzari*-rengan, baina baita ere *Eskualduna*-ko koordinatzaile lanak egin zituen eta geroago gerla tokira joan zen Jules Moulier *Oxobi*-rengan, eta beste hainbatengan⁵³². Halaber, Iñaki Caminok⁵³³ ere azpimarratu zuen Hiriart Urrutik orduko idazleengan «eragina» izan zuela, «batek baino gehiagok aitortu baitzuen Hazparneko apaizaren lanenganako eta idazteko moldeekiko sentitzen zuen mirespena».

Ondoko lerroetan, Hiriart-Urrutiren bizia eta ibilbidea aztertzerakoan, hiru alde barnatuko ditugu: Hiriart-Urrutiren bizia eta lana bera, eta lan horren baitan gazteengan izan zuen eragina; *Eskualduna* astekariarekin izan zuen lotura; eta haren iritzi politikoak eta haien agertzea.

⁵³² Xipri Arbelbide, *Manex Hiriart Urruti* (Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren argitalpen zerbitzu nagusia, 1998).

⁵³³ Camino, «Hitzaurrea».

▪ Haurtzaroa eta irakasletza

Jean edo Manex Hiriart-Urruti 1859ko urtarrilaren 30ean sortu zen, Hazparnen, Hazketa auzoko Joanes-ederrarenea etxean. Patin Hiriart-Urrutiren eta Mari Althegiren semea zen. Ama Larresorokoa zuen. Haren familia zapatagintzatik eta, pixka bat, laborantzatik bizi zen. Hiriart-Urrutiri laborantzak lanak gustatzen bazitzaizkion ere, nahiago izan zuen apaizteko bidea hautatu. Lehenbiziko eskolak Hazparneko fraideekin ukan zituen. Hamahiru urte zituela, 1872ko urrian, Larresoroko seminario ttipian sartu zen, ikasle gisa. Han, Diharce, gerora bikario nagusi izanen zena, ukan zuen irakasle. Ikasle ona zen, Piarres Lafitteren⁵³⁴ arabera, «ikasle hoberenetarik», urte guzietan sariak eta aipamenak eskuratzen baitzituen.

Bost urte geroago, Baionako seminario handira joateko adinean izan zelarik, Arnaud Abbadie (*Apezak Soldado* eta *Laborarier* liburuen egilea eta *Eskualduna*-ko idazlea) ukan zuen irakasle. Ikasketak bururaturik, 22 urtetan, apaiztu aitzineko urtean, Larresoroko seminariora itzuli zen, 1881ean, baina irakasle izateko. Han berriz ere Abbadierekin elkartu zen, Larresoroko apaiz eskolako buruzagi baitzen garai hartan. Abbadiek aleman irakasle izatea eskatu zion, ordu arteko aleman irakasleak lana utzi zuenean. Hiriart-Urrutik hizkuntzetarako erraztasuna erakutsia zuen Baionako seminarioan zen bitartean, gaztelaniako sariak eskuratu baitzituen, eta Abbadie horretaz gogoratzen baitzen. Alemana ere irakatsi zuen beraz, Hiriart-Urrutik. Pentsatzeko da gerla lehertu ondoan, gerlaz eta Alemaniak idatzi zuenean, bazukeela Alemanian idazten zenaz eta erraten zenaz ohartzeko gaitasuna⁵³⁵. Halaber, erretorikako irakasle ere izan zen⁵³⁶; haren artikulak irakurri ohartzen gara erretorikan maisua zela; ez da harrigarri, beraz, erretorika irakatsi zezan. 25 urtez egon zen Larresoron, irakasle gisa.

Hiriart-Urrutiren lana ez zen klaseak ematera mugatzen. Seminarioan lan berezia egin zuen antzerkia bultzatzeko, ikasle gazteekin, horrela gazteak eza-gutu ahal izateko eta haiekin adiskidetzeko⁵³⁷. Hain segur ez bakarrik antzerki sail horren eraginez, baina Hiriart-Urrutik bere helburua erdietsi zuen nolazpait. Gazteekin halako harreman bat lortu zuen, bereziki zenbait ikasleekin atxiki zuen harreman hori, haiek ikasketak bururatu eta ere. Jules Moulier *Oxobi*, Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde *Zerbitzari* eta Jean Etxepare idaztera

⁵³⁴ Lafitte, «Sarrera».

⁵³⁵ Lafitte, Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque.

⁵³⁶ Lafitte, Eskual astekariaren ixtorioa.

⁵³⁷ Lafitte, «Sarrera».

bultzatu zituen haiek ikasketak bururatu ondoan. Lau haietatik zaharrena zen Jean Etxepare, eta hura zen lehenik ukan zuen ikaslea, beraz, 1889tik goiti. 1895-96tik aitzina Jean Saint-Pierre eta Jean Elizalde ukan zituen, eta 1901etik aitzina Jules Moulier *Oxobi*. Lau horiek *Eskualduna*-n idazten ezarri zituen geroago, eta gerla lehertu zenean, bere ikasle ohi horiei – *Oxobi*-ri salbu, ez baitzen gerla tokira joan, hastapenean – gerlako tokitik artikuluak igortzeko eskaera egin zien.

Idazle haiek beti eduki zuten beren maisuarenganako mirespen bat. Horren lekuko dira Hiriart-Urruti hil ondoan, *Eskualduna* astekarian, gerla tokitik idatzi zituzten artikuluak. Baina harremanak ez ziren beti hain onak ere, bereziki Jean Etxepareren eta Hiriart-Urrutiren artean. Jon Casenavek⁵³⁸ bere tesian ikertu zuen Etxeparek idatzi *Buruxkak* liburua, eta han ageri da idatzi zituen zenbait artikuluk zer harrera hotza izan zuten *Eskualduna*-ko arduradunen partetik, hala nola Hiriart-Urrutiren partetik. Nahiz eta bi idazleak ez ziren elkarrekin beti ados, besteak beste laikotasunaren inguruan, elkarrenganako errespetu handia zuten. Nahiz eta ez zen haren ohiko joera, Hiriart-Urrutik onartu zuen Etxepareren testuak ez zentsuratzea edo aldatzea, Casenaveren arabera. Horrela esplikatu zuen haien arteko errespetua:

▪ *Eskualduna*-ko zuzendari

Oraino Larresoroko seminarioko irakasle zela, *Eskualduna* astekarian idazten hasi zen, 32 urtetan. Beste idazleen gisan, ez zituen haren artikuluak izenpetzen, baina Piarres Lafittek⁵³⁹ identifikatu zituen eta «artikulu onak» zirela idatzi zuen. Irakasle (eta berriemaile) gazte haren dohaina ikusiz, *Eskualduna* astekariko sortzaile Louis Etcheverryk haren atxikitzea erabaki zuen.

Astekariko erredaktore buru lanak egiten zituen garaian, Larresoroko irakasle lana utzi behar izan zuen, ez erredaktore buru lanak ez ziolako ahalik eskaintzen. 1906ko abenduaren 14an utzi zuen seminarioa, bere gogoaren kontra. Estatuaren eta Elizaren bereizte legearen ondorioz, Frantziako Gobernuak apaiz eskolak bereganatu zituen, eta apaizak Larresoroko eskolatik kanporatu zituen, ikasleekin batera. Handik Maulera joan zen, beraz, eta han hilabete pare bat iragan zuen. 1907ko otsailean Belokeko komentura joan zen⁵⁴⁰. Urte bereko abenduaren 10ean Gratien Adéma Baionako kalon-

⁵³⁸ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruxkak (1910) de Jean Etxepare.*, 62–63.

⁵³⁹ Lafitte, Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque.

⁵⁴⁰ Camino, Hitzaurrea.

jea hil zen. Hutsik gelditu zen kargua Hiriart-Urrutiri eman zioten, eta kallonje kargua eta *Eskualduna*-ko zuzendari kargua bete zituen, zortzi urteren buruan hil zen arte. Artetik errateko, azpimarratu behar da Adémak eta Hiriart-Urrutik bazutela lotura berezi bat, Adéma izan baitzen Hiriart-Urruti bataiatu zuen apaiza⁵⁴¹.

Zortzi urte haietan zehar azkarki markatu zuen euskarazko astekaria. Garrantzi handia eman zion Ipar Euskal Herriko herrietako berrien biltzeari. Berriak biltzen zituen, hautatzen zituen eta idazten edo bere gisara berridazten zituen⁵⁴². Euskara ereduaren aldetik, idazleei euskaraz pentsatzeko eskatzen zien, eta «frantsesezko fraseologia» baztertzeke; halaber, Hegoaldeko garbizaletasunarekin ez zuen bat egiten, eta gisa horretan, Luis Villasanteren⁵⁴³ arabera, euskarari lehentasuna eman zion «kazetari bakarra» izan zen.

Irakasle gisa egin zuen lana baliagarri izan zitzaion astekaria zuzentzeko eta idazle berrien bilatzeko. Jon Casenavek⁵⁴⁴ Jean Etxepare, Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde eta belaunaldi horretako idazleak aipatzean, hauxe idatzi zuen: «*Eskualduna* kazetari esker beren lehen probak egin dituzte idazkera mailan. Manex Hiriart-Urruti-k, erakasle gisa luma trebeenak berehala begistatzen zituen seminario ttipian eta, ondotik bere astekariarentzat behar zituen berrikeriariak ikasle ohien artean hautatzen zituen ardura». apaiz eskolan ezagutu zituen ikasle hoberenak bere taldean hartuz, astekariari hats berria eman zion, eta idazle belaunaldi berri bati bidea ireki zion.

Zuzendari – eta zuzentzaile – lanari loturik, editorial idazle edo astekariko artikulu nagusiaren idazle ere izan zen. Hark idatzi zituen testu anitz argitaratu zen hil eta zenbait hamarkada edo urtetara, beste zenbait editorial idazlerenak ez bezala. Lehen euskal kazetariaren fama eman izan diote Hiriart-Urrutiz idatzi duten batzuek. Horrela idatzi zuen Xipri Arbelbidek⁵⁴⁵:

«Bere artikuluak irakurriz ikus daitekeenez, kazetari argia, zehatza eta bizi-bizia da Hiriart-Urruti. Euskal kazetarien arteko lehena izateko ohorea du, gainera.»

Ohore gehiago ere egin zion Xabier Altzibarrek:

⁵⁴¹ Lafitte, Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque.

⁵⁴² Altzibar, Sarrera, 63.

⁵⁴³ Villasante, *Historia de la literatura vasca*, 196.

⁵⁴⁴ Casenave, *Eskualduna* astekariaren «gizaldi gaztea» (1877-1888).

⁵⁴⁵ Arbelbide, *Manex Hiriart Urruti*.

«Hiriart-Urrutik estilo berezia sortu zuen. Kazetaritzako hizkuntza moldea – esamolde eginak, hizkuntza kultoa baina jendearen ahotik hurbilekoa – idazlearen sormen, berritasun sen, aldakortasun, umore eta graziarekin ezkondu zuen. Forma eta joskura zahar eta berri, noiz liluragarri noiz ustekabeko, maiz fantasiazko eta beti apainez ehundu zuen bere hitzaldia. Idazkera askatasuna eta idaztearen josteta gozoa ekarri zituen euskal kazetaritzara».⁵⁴⁶

Ez da dudarik, Hiriart-Urrutiren idazkera estilo aberatsa zela, Xabier Alzibarrek biziki ongi eta xeheki esplikatutako bezala. Bai, lan honetan erabiliko ditugun adibideetan beretan ageriko da «jendearen ahotik hurbilekoa» zela Hiriart-Urrutiren estiloa, baita ere «umore eta grazia ezkondu» zituela. Baina idazle gisa, eta *Eskualduna*-ko zuzendari gisa, oroz gainetik euskararen kalitatean egin zuen indarra da azpimarra daitekeena, Casenavek⁵⁴⁷ egiten duen bezala:

«Bainan, gauza jakina da Hiriart-Urruti franko kilika zela euskarari buruz eta hura zela nagusia Eskualduna-ren kofoinean. Hizkuntza nahi zuen egin ahala irakur-errexak denek ulertzeko gisan, ez sobera nahasia ez eta ere garbiegia. Haren lan-metodologiari buruz Lafittek kontatzen zituen anekdotak ezagunak dira, hala nola idazteko nekeak zituelarik, karrikara jausten zela merkatuko jendeen artean murgiltzeko beharria euskararen mamiaz bete beharrez. Bestalde, Broussainek kontatzen zuen jendeek igorritako artikuluak gain behera berritz antolatzen zituela baita ere berritz idazten, hizkuntzari berak gisa zeukan euskarazko itzulia eman nahiz»..

Iñaki Caminok ere azpimarratu zuen Hiriart-Urrutik euskararen kalitatearentzat zuen grina.

«Euskaldunen euskara nahi zuen, ez erdi kaskoin erdi euskara; euskal bitzen, euskal itzulien eta euskal usainaren lagun zen gainera. Kazetako hainbat lankideren idazkiak bestelakutzen zituen xuxendu beharrez».⁵⁴⁸

Euskara aldetik, estilo biziki aberatsekoa eta herrikoia erabiltzen zuen, Lafittek⁵⁴⁹ zioen bezala, hitz jokoz betea, itzuli bereziz betea («style à pirouettes»), alegiazko elkarriketekin, interjekzioekin eta abar. Hiriart-Urrutiren es-

⁵⁴⁶ Alzibar, «Sarrera», 85.

⁵⁴⁷ Casenave, «Eskualduna astekariaren «gizaldi gaztea» (1877-1888)».

⁵⁴⁸ Camino, «Hitzaurrea».

⁵⁴⁹ Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque».

tilo aberats hori konfirmatzen dugu guk ere⁵⁵⁰. Dударik gabe, haren testuak irakurtzea plazer hutsa zen, iruditzen zaigu mintzatzen entzuten dugula, predikua egiten duen apaiza entzuten dugula.

▪ Heriotza

Hiriart-Urruti gazterik hil zen, 56 urtetan. Ez bat eta ez bi, *Eskualduna* astekariko hurrengo zenbakia prestatzen ari zela, eritu zen. Egun gutxiren buuruan hil zen, euskal astekaria umezurtz utziz. Baina ez zuen hain umezurtz utzi. Gerlarengatik berez egoera larrian zegoen astekariak aitzina segitu zuen Hiriart-Urruti gabe ere. Irakasle gisa lehenik, eta gero zuzendari gisa, erin zituen hazien fruituari esker jarraitu zuen *Eskualduna* astekariak 1915eko azaroaren 4tik landako bidea. Parte hartzaile anitzeko sarea osatu zuen, ildo bartzuk argiki markatu zituen, bai politikoak, bai euskara eta estilo aldekoak. Nahiz eta bakoitzak bere idazkera estiloa izaten duen, eta Hiriart-Urrutiren ondokoek ez zuten hark bezala idazten, haren eskolakoak ziren idazten jarraitu zutenak, eta Baionako kalonjearen herioak ez zuen funtsezko aldaketarik eragin estiloan eta ildo editorialean. Hiriart-Urrutiren estilo bizia, euskara aberatsa, erretorika, polemikarako joera eta Elizaren defentsa gero ere islatu ziren *Eskualduna* astekarian, ñabardurak ñabardura.

b) Blaise Adéma

Jean-Blaise Adéma *Eskualduna*-ko idazleatarik bat izan zen gerla garaian eta gero ere. Nahiz eta ez zuen Hiriart-Urrutiren itzala izan nahi, ez eta Jean Saint-Pierre, Jean Etxepare edota Jean Elizalde *Zerbitzari*-rena ere. Idazle horiek guztiek aipamen anitz izan zuten joan den mendean, eta mende honetan ere aipamena ukaiten segitzen dute. Blaise Adémaz nehor gutxi interesatu da, eta gauza gutxi idatzi da. Ikerlan honen kasuan, ordea, arreta hein bat ezarri behar dugu idazle honengan. Alabaina, gerla garaiko editorial gehienak ez ziren Manex Hiriart-Urrutirenak izan, entzutetsuenak haiek baziren ere. Ez, gerla garaian, editorial gehiago idatzi zuen Blaise Adémak.

1861eko urriaren 2an sortu zen Senperen. François Adéma txokolategiaren eta Catherine Andourandeguyren semea zen⁵⁵¹. 52 urte zituen, beraz, gerla deklaratu zenean; ondorioz, ez zuen 1914-1918ko gerlan parte hartu.

⁵⁵⁰ Bidegain, "Itzuli bereziak eta estilo efektuak Eskualduna eta Herria astekarietan.

⁵⁵¹ Kontsultagarri: earchives.cg64.fr

Gerlako berriak hurbiletik jarraitu zituen, ordea, *Eskualduna* astekarian idazten baitzuen, eta gerla baitzen ia gai bakarra. Nahiz eta bere artikulua ez zituenez izenpetzen, ez da dudarik gerlari buruzko hainbat artikuluren egilea zela, eta horregatik garrantzitsua da Adémaren aipamen baten egitea.

Jean-Blaise Adéma baino ezagunago egin zen, eta gaur egun ere hala da, haren osaba Gratien Adéma, *Zaldubi* izenordez ezagutua eta «Gauden eskualdun» kantuarren egilea. Gratien Adéma 1828an sortu zen Senperen eta 1907an hil Baionan. Idazle gisa ezagun egin zen elizgizona zen, Baionako ohorezko kalonje ere izan baitzen. *Eskualduna* astekarian kolaboratu zuen. Funtsean, Jean-Blaise Adémak *Eskualduna*-ko zuzendari kargua hartu zuenean, *Eskualduna*-ko erredakzioak berak azpimarratu zuen *Zaldubi*-ren iloba zela.

Jean-Blaise Adémak Larresoroko seminario ttipian ikasi zuen lehenik, eta handik Baionako seminario handira joan zen. 23 urte zituela eman zuen bere lehen meza, Senperen berean, 1884an. Baina gero berriz ere Larresorora itzuli zen, aldi hartan, irakasle gisa. Besteak beste Jean Etxepare ukan zuen ikasle⁵⁵². 1884tik 1906ra izan zen irakasle, orotara 22 urtez. Frantziako historia eta geografia irakasten zituen. *Eskualduna*-k 1936ko maiatzaren 15ean idatzi zuen bezala, «Frantziako gerthakari guziak, auzo erresumetakoak bardin, eremuak eta lurak, erhien puntan bazazkien»⁵⁵³. Nabari da gerla garaian Frantziako eta munduko berriak irakurtzean, sail hori idazten zuenak gai horiek ongi ezagutzen zituela. Hain zuzen, Blaise Adéma zen «Asteko berriak» sailaren idazle.

1906an, Larresoroko eskola utzi eta Sarako erretore izendatua izan zen. Lau urte geroago, 1910ean, Uztaritzeko erretore nagusi izendatu zuten. Uztaritzen izan zuen, garai batez, Jean Elizalde *Zerbitzari* bikario gisa, hau ere *Eskualduna*-ko idazlea. *Zerbitzari* gerlara joan zenean, Adéma bakarrik gelditu zen Uztaritzen.

Baina gerla bururatu baino lehen utzi zuen Uztaritzeko eliza, Baionako apezpikuak Baionako kalonje izendatu baitzuen, 1918ko abuztuaren 8an. Kargu hori ematearekin batean, *Eskualduna*-ko zuzendari kargua ere eman zion, eta baita Baionako elizbarrutiko *Bulletin Religieux* agerkariko buruzagitzaren ere.

Komeni da data hori azpimarratzea. Alabaina, hor argitzen da *Eskualduna*-ko zuzendaritza 1918an hartu zuela eta ez 1915ean, Manex Hiriart-Urruti hil

⁵⁵² Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etxepare*.

⁵⁵³ Mgr Adéma, *Eskualduna*, 1936ko maiatzaren 15a.

ondoan. *Eskualduna* astekariak berak eman zuen zuzendari izendatze horren berri, 1918ko abuztuaren 9ko zenbakian. Urte bereko irailaren 6an zehaztu zuen *Eskualduna*-k Adémak astekariaren zuzendaritza ardura osoa hartu zuela. Ordu arte, erredaktore buru zen. Hots, Hiriart-Urruti hil zenetik eta Blaise Adémak zuzendari kargua hartu artean hiru urte iragan ziren.

Hortaz, *Eskualduna*-ri buruzko zenbait liburu edo artikulutan, zuzendarien zerrenda egitean, anitzek huts bat egin izan dute. Zuzendarien zerrendan ageri da Hiriart-Urruti izan zela 1915 arte, eta Blaise Adéma 1915etik landa⁵⁵⁴. Adémaren laguntzaile, idazkari lanetan, *Oxobi* aritu zen. Zehaztu behar da Adéma aspaldian ari zela *Eskualduna* astekarian idazten: 1895ean hasi zen⁵⁵⁵, Hiriart-Urruti hasi eta urte gutxira. Heldu baita, Hiriart-Urrutik eta Adémak urte luzeetan egin zutela lan elkarrekin.

Jules Moulier *Oxobi* hil zelarik, Piarres Lafittek haren biografia bat idatzi zuen, eta han zehaztu zuen Hiriart-Urruti hil ondoan, *Oxobi*-k bete zuela zuzendari ardura, kargua ez bazuen hartu ere:

«Baionari hurbil izanez, Hiriart-Urruti jaun kalonjea auzo zuen eta laguntza egiten zion «Eskualduna» kazetari buruz. Behar dugu ere erran, kazeta-egile gaichoa hil baitzen 1915eko hazilaren 4an, Oxobi-k egin zuela haren ordaingoa, titulurik gabe, Adéma kalonjea 1918an izendatu artean, ichtant bat segurik»⁵⁵⁶.

Aipamen horretan ere argi ageri da Adéma 1918an baizik ez zela bihurtu astekari hartako zuzendari. Baina, nahiz eta zuzendari kargua, ofizialki, 1918an baizik ez zuen hartu, Adéma zuzendaritzat jotze horrek badu oinarriarik. Hain zuzen, Hiriart-Urruti hil zenetik eta zuzendari kargua hartu zuen arteko editorialak irakurriz gero, hark idatzi zituela ondoriozta daiteke. Lau arrazoi nagusi badira hori pentsatzeko.

Batetik, editorial horietan agertzen zen euskalkia Senpere aldekoa zen. Blaise Adéma ofizialki zuzendari izan zenean idazten zituen editorialak eta 1915eko azarotik landa agertu zirenak pertsona berak idatzi zituela baieztatu dezakegu. Erabiltzen zen euskalkia ez zen aldatu, eta Senpere edo Sara inguruakoa zen. Adibidez, «gare» edo «dire» aditzak testu horietan ageri dira, ez beste batzuetan.

⁵⁵⁴ Xarriton, *Jules Moulier Oxobi*.

⁵⁵⁵ Lafitte, Eskual astekariaren ixtorioa.

⁵⁵⁶ Lafitte, *Oxobi* hil zaiku.

Hori bera ez da aski editorial haien egilea Adéma zela ondorioztatzeko, baina balio digu beste zenbait hipotesi baztertzeko, hala nola *Oxobi*-rena – bi-darraitarra izanik ez baitzuen Lapurdiko euskalki hura erabiltzen – edota Jean-Baptiste Daranatz uztariztarrarena. Garai hartako beste senpertarrak ez da ezagun *Eskualduna*-n idazten zutenen zerrendan.

Baina editorial egilea, Senpere eskualdeko euskalkiduna izanik ere, izan zitekeen inguruko beste herri batekoa. 1917ko maiatzaren 11ko editorialean idazleak aipatu zuen 1914ko irailean, Craonneko guduan, bere herriko sei lagun hil zirela. Senpereko hilen monumentutik 14ko gerlan hil ziren herritarren zerrenda hartu, eta Frantziako Defentsa Ministerioaren webguneko *Mémoire des Hommes*⁵⁵⁷ datu basearekin konparatu dugu, eta baieztatzen dugu sei zirela Aisne departamenduko gudu haietan hil ziren senpertarrak⁵⁵⁸. Senpereko hilen monumentuan ageri diren izen gehiago hil ziren Aisne departamenduan, 1914ko irailean, baina haiek ez ziren senpertarrak, sortzez. Gainerako indize guztiak ukanik, hau gure ustea berresteko arrazoi bat gehiago da.

Hirugarrenik, aipatzen ari garen epe horretan idatzitako editorialetan bixikeria batzuk ikusten dira, ortografiaren aldetik. Adibide garbiena da, Hiriart-Urruti hil ondoko artikulua nagusian, «alemana» idazteko ordez, «alamana» idazten zutela. Baina astekariko beste artikuluetan, «alemana» idazten zen. Blaise Adémak zuzendari kargua hartu zuelarik ere editorialetan «alamana» hitza agertzen zen. Beraz alde horretatik ere baieztatu daiteke Hiriart-Urruti hil ondoko editorial egilea Adéma zela.

Beste formula bat, Blaise Adémaren testuetan ageri zena, «zerbeit bat» zen. Adibidez: «bihotzean zerbeit bat»⁵⁵⁹. Berez, aski izanen zen «zerbait» hitzarekin, «bat» hori sobera da. Baina beste hainbat aldiz agertu zen forma hori,

⁵⁵⁷ Datu base horretan Frantziak parte hartu zuen gerletan hil ziren soldadu guztien – Frantziako Gobernuak gerlako hil gisa onartuenak – fitxak ageri dira. Horrez gain, armadako unitate gehieneguneguneko ibilbide orriak ere kontsultatu daitezke: <http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/>

⁵⁵⁸ Jean Arancet (1884an sortua, 249. Infanteria Erregimentukoa, Craonnellen hila 1914ko irailaren 21ean), Felix Carricaburu (1883an sortua, 249. Infanteria Erregimentukoa, Craonnellen hila 1914ko irailaren 20ean), Jose Michel Eyheragaray (1887an sortua, 49. Infanteria Erregimentukoa, Craonnen hila 1914ko irailaren 15ean), Hilaire Halsouet (1883an sortua, 12. Infanteria Erregimentukoa, Oulches-en hila 1914ko irailaren 17an), Michel Laxague (1890ean sortua, 144. Infanteria Erregimentukoa, Pécherie etxaldeko inguruetan hila, Pontavertik hurbil, 1914ko irailaren 17an), Jean Munduteguy (1892an sortua, 34. Infanteria Erregimentukoa, Beaurieux-n hila 1914ko irailaren 13an).

⁵⁵⁹ Laster hemen dire, in *Eskualduna* 1918ko azaroaren 18a.

Adéma zuzendari izendatua izan aitzin ere. Horra beste arrazoi bat, editorialen egilea hura izan zela baieztatzeko.

Halaber, Larresoroko apaiz eskolako irakasle izan zela aipatu zuen artikuluan batean. Hain zuzen, Jean-Baptiste Erreca soldaduaren hiltzearen berri eman zuen editorial batean⁵⁶⁰, eta zehaztu zuen Larresoroko seminarioan ezagutu zuela. Hori bera ez da aski baieztatzeko artikulua idazlea Adéma zela, baina badakigunez Adéma Larresoroko seminarioko irakasle izan zela, eta aitzineko beste arrazoi guztiak emanez, ez dugu dudarik Adéma irakasle ohia zela hor mintzo.

Bestalde, *Eskualduna*-k hainbat artikulua laburretan zehazten zuenez, Adémak, zuzendari kargua hartu aitzineko hilabete andana batean (kopurua ez zuten zehaztu), ez zuen idatzi. Hain zuzen, zenbait irakurlek edo berri-emaikek Adéma non ote zebilen galdetzen zuten, eta *Eskualduna*-k ere Adémaren «isiltasun luzea» aipatzen zuen. *Eskualduna*-k ematen zuen arrazoa zen garai hartan Adéma biziki lanpetua zela. Baina behin zuzendari izendatuz geroz, «aste guzietan han zuen bere artikulua»⁵⁶¹. Beraz, ez da dudarik 1918ko irailetik aitzinako editorialak Blaise Adémak idatziak zirela. Baina, bereziki, horrek balio digu baieztatzeko egun horren aitzinekoak ere harenak zirela. Hain zuzen, 1918ko apirilaren 19tik irailaren 6a arte, ez zen editorialik *Eskualduna* astekarian, edo ez beti, eta editorialaren lekuan artikulua nagusi bat izaten zenean, Jean Etxeparerena zen gehienetan, hala nola maiatzaren 24, ekainaren 14, uztailaren 5 eta 26 eta abuztuaren 9ko zenbakietan. Abuztuaren 16ko lehen artikulua *Oxobi*-rena zen. Beraz, *Eskualduna*-k aipatu zuen isiltasun luze horretan ulertu behar da editorialik ez agertzea Blaise Adémaren isiltasunaren ondorio zela; hots, editorialak Blaise Adémak idazten zituela.

Editorialen egilea Senpere aldekoa zela oharturik, 1914ko irailean Craonne eskualdean haren herriko sei lagun hil zirela jakinik eta Senperetik ere sei lagun galdu zituela ikusirik, Blaise Adémak zuzendari kargua ofizialki hartu ondoan idatzi zituen editorialetan eta aitzineko urteetan idatziak izan zirenetan huts berak agertzen zirela ikusirik eta, laugarrenik, Adémak zuzendari kargua hartu aitzineko isiltasun luzeaz jabeturik, arrazoirik aski badugu 1915eko azaroaren 12tik landako editorialak Blaise Adémak idatzi zituela baieztatzeko.

Blaise Adémaren editorialak ez dira hainbeste gelditu euskal kulturaren oroitzapenetan, beharbada ez zirelako Hiriart-Urrutirenak bezain sutuak.

⁵⁶⁰ «J.B. Erreca», in *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 15a.

⁵⁶¹ *Eskualduna*, 1936ko maiatzaren 15a

Haren editorialak hotzagoak ziren, neutroagoak. Horretan bat egiten dugu Bernadette Bordarekin⁵⁶², idatzi zuenean Adémak aitzinekoek baino editorial neutroagoak erredaktatzen zituela.

Zuzendari kargua 1925eko urtats arte atxiki zuen Adémak. Baina, gerlatik landa bederen, ez bide zuen harreman ona gerlan ibili ziren *Eskualduna*-ko berriemaileekin, Piarres Xarritonen⁵⁶³ arabera. «Badirudi gizon horrek «gerlari ohiekin» - eta ez bakarrik Etcheparekin - harreman aski hotzak zituela». Jean Saint-Pierrek hartu zuen Adémaren lekua, eta Xarritonen arabera, Etxeparek *Eskualduna* astekariarekin izan zuen harremana hobetu zen, zuzendaria aldatzean.

Kalonje izan zen garaian, eliza nagusiko diruzain eta eskola giristinoetako buruzagi izan zen, eta kargu horren harira ikastetxez ikastetxe ibiltzen zen. Idazle gisa ez zen ezagun egin, ez baitzuen libururik idatzi edo argitaratu. Baina artikulu anitz eta anitz idatzi zuen *Eskualduna* astekarian, bereziki. Xabier Altzibarren⁵⁶⁴ arabera, 39 urte iragan zituen kazetari lanetan. 1936ko maiatzaren 7an hil zen, Baionan, 75 urte zituela.

4. Eduki politikoen berdintzea

Aldaketa sakonagoak ere gertatu ziren gerlarekin batera, beharbada ez zirenak lehen kolpetik ikusten, baina ondorio handiagoak zituztenak. Frantziako eta Ipar Euskal Herriko egunkariak eskaintzen zituzten eduki politikoak antzekoak ziren denetan. Lehen aipatu dugu nola gerlaren hasieran Frantziako eztabaida politikoak izoztu ziren eta batasun sakratua egin zuten. Horren ondorioak prentsan ere nabaritu ziren, denek mezu bakarra zabaldu baitzuten. Euskal Herrira hurbilduz, Hego Euskal Herriko prentsaren ikuspegia ere aipatzea interesgarri iruditu zaigu.

a) Prentsaren mezu bakarra

Gerla lehertu zelarik, egunkarietan gauza anitz aldatu zen. Arauak zorroztu ziren eta egunkariak ez zuten nahi zuten guzia egin. Alde batetik, ezin zuten

⁵⁶² Borda, Le journal «Eskualduna» et la guerre de 1914-1918, 27.

⁵⁶³ Charriton, *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. IV. Kazetaritza (B) (1916-1935)*.

⁵⁶⁴ Altzibar, Sarrera, 26.

azaleko titulu nagusia orriaren zabalera osoan ezarri⁵⁶⁵. Arau hori ez zen beti errespetatua, hastapenean segurik. Aski da so egitea *Le Courrier de Bayonne* egunkariak nolako azalak egin zituen lehen asteetan, eta gehienetan lehen orriko titulu nagusiak orriaren zabalera osoa edo ia osoa betetzen zuen. Gisa berean, egunkarietako izenburu nagusia karrikan oihuka erranez saltzea ere debekatua zen.

Baina hori bigarren mailako aldaketa baizik ez zen. Eta nahiz eta egunkari bakoitza ahalegintzen zen zerbait berezi ekartzen, armadak igortzen zituen eguneroko komunikatuak erretretan zegoen militar baten analisiarekin aipatuz, adibidez, funtsean denek elkarren antza zuten⁵⁶⁶. Egunkarien eta aldizkariaren berdintze horrek azalpen simple bat bazuen. Denek bat egin zuten Frantziaren alde, Alemanen erasoja jasan zuen Frantziaren alde. «Egunkari guztietan gehiegizko abertzaletasun bat»⁵⁶⁷ bazen. Hots, politika giroan sendi zen «bata-sun sakratua» osoki islatu zen prentsan ere⁵⁶⁸. Denek mezu bera zuten, denek Frantzia defendatzen zuten, gorrien eta zurien arteko kalapitak eta errepublikazaleen eta lege laikoen kontrako arteko istiluak izoztu ziren. *Eskualduna* astekari gogorrean ere halatsu gertatu zen. Zergatik harritu? *L'Action Française* egunkaria bera ere osoki sartu zen batasun sakratuaren logika hartan eta Frantziaren defentsan⁵⁶⁹. Orogen buru, izan eskuineko ala ezkerreko, errepublikazale ala monarkiaren alde, lehentasuna Frantziak zuen, frantses nortasuna defendatu behar zen, eta horrek zatiketa guztiak ahuldu zituen.

Batasun hori ez zen solas abertzale edo nazionalista soiletara mugatzen. Gerlaren hastapenean segurik, mezuaren berdintze hori baikortasunean nabaritzen zen. Prentsak jendearen morala piztu behar zuen, mezu baikorrak zabalduz⁵⁷⁰. Mezu baikor hori lekuko prentsan ere agertzen zen, Frantziako prentsa-aren oihartzuna balitz bezala ere bai, eta «euforia» zabaldu zuten; baina baikortasun itsu hori eztatzen hasi zen lehenbiziko hilak berriak heldu zirenean eta, Euskal Herriko prentsa-aren kasuan, lehenbiziko hilak eta zaurituak Baionara heltzen hasi zirenean⁵⁷¹. Bigarren hilabetea iragan ondoan gerla ez

⁵⁶⁵ Georges Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République. Tome second. La Grande Guerre 1914-1918* (Paris: Presses universitaires de France, 1957), 104.

⁵⁶⁶ Manévy, *Histoire de la presse: 1914-1939*.

⁵⁶⁷ Fabrice Almeida (d') eta Christian Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours* (Paris: Flammarion, 2003), 23.

⁵⁶⁸ José Ramon Cubero, *La grande guerre et l'arrière: (1914-1919)* (Pau: Cairn, 2007), 31.

⁵⁶⁹ Weber, *L'Action française*, 123.

⁵⁷⁰ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 35.

⁵⁷¹ Rocafort, *Avant oublié: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*, 101.

zela hain laburra izanen eta odola isurtzen ari zela ohartu baziren ere, batasun eta baikortasun hori ez ziren desagertu.

b) Espainiako eta Hego Euskal Herriko prentsa

Euskal Herrian beste egunkari mota batzuk ere irakur zitezkeen, Ipar Euskal Herrira ez baziren heltzen ere. Hego Euskal Herrian eta Espainian argitaratzen ziren egunkariak ez zuten Frantziakoek zuten motibazio nazionalista bera. Ez ziren frantsesak, ez zuten Alemaniaren erasorik jasaten, Espainia neutro bateko egunkariak ziren. Baina noren alde ziren? Denak ez ziren jarrera berekoak.

Hego Euskal Herriko prentsa abertzalean, hala nola EAJk argitaratzen zuen *Euzkadi* egunkarian, neutraltasunaren aldeko jarrera hartu zuten, baina Alemaniaren eta Frantziaren artean hautatzekotan, Frantziaren aldeko jarrera hartu zuten⁵⁷². Kataluniako prentsa erregionalista ere aliatuen aldekoa zen, hala nola *El Poble Català*⁵⁷³. *La Vanguardia* egunkariaren kasua bereziagoa zen, Agusti Calvet *Gaziel*-en arabera⁵⁷⁴. Ramón Godo jabea alemanen aldekoa zen; M. de los Santos Oliver zuzendaria, aldiz, aliatuen aldekoa zelarik. Ororen buru, egunkarian Frantziaren aldeko joera ageri zen. Hala ere, Auberten arabera, egunkari horrek hainbat traba ukan zuen Frantzian saldua izan zedin, alemanen aldekoa zelakoan.

Espainiako prentsa bi zatitan banatua zen, gerlari buruzko jarrerari dago-kionez. Pedro Gómez Aparicioren⁵⁷⁵ arabera, ia eskuineko egunkari guztiak Alemaniaren aldekoak ziren, eta ezkerrekoak, aldiz, aliatuen aldekoak. Ezkerrekoek demokraziaren eta askatasunaren sinbolo gisa ikusten zuten Frantziaren alde egitea; eskuinekoek Errepublikak ez zuten begi onez ikusten, eta gainera Frantziarekin Marokon eta Ingalaterrarekin Gibraltarren zituzten

⁵⁷² Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

⁵⁷³ Paul Aubert, *La presse espagnole et son public (1914-1918)* ([doktorego-tesia, zuz. Louis Urrutia et Manuel Tuñón de Lara], Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1983), 457.

⁵⁷⁴ Juan Francisco Fuentes eta Javier Fernández Sebastián, *Historia del periodismo español: prensa, política y opinión pública en la España contemporánea* (Madrid: Síntesis, 1997), 194; Agusti Calvet Gaziel, *Història de «La Vanguardia» (1881-1936): i nou articles sobre periodisme* (Barcelona: Editorial Empúries, 1994), 83–87.

⁵⁷⁵ Pedro Gómez Aparicio, *Historia del periodismo español: de las guerras coloniales a la Dictadura* (Madrid: Editora Nacional, 1974), 432.

liskarrak gogora ekarri zituzten⁵⁷⁶. Horiiek horrela, egunkari kontserbadore hauek ziren Alemaniaren aldekoak⁵⁷⁷: *El Siglo Futuro*, *El Correo Español*⁵⁷⁸, *El Universo*, *El Debate*, *ABC*⁵⁷⁹, *La Tribuna*, *La Acción*, *El Día*, *El Parlamentario* eta *España Nueva*. Frantziaren aldekoak ziren, aldiz, *El Imparcial*, *La Mañana*, *La Correspondencia de España*, *Heraldo de Madrid*, *El Liberal*, *El País*⁵⁸⁰, *El Radical*, *España Libre* eta *El Socialista*. Horietan gehien irakurtzen zirenak *Heraldo de Madrid*, *El Liberal*, *ABC* eta *El Imparcial* ziren⁵⁸¹. Juan Francisco Fuentes eta Javier Fernandez Sebastián⁵⁸² arabera, Espainiako orduko prentsak etekina atera zion gerla egoerari, batetik, gerlaren alde batekoek eta beste batekoek diru laguntzak ematen zizkietelako, haien mezuan eragin beharrez, eta, bestetik, alemanen aldekoen eta aliatuen aldekoen arteko eztabaidak salmentak igotzea eragin zuelako. *El Correo Español* egunkariak, adibidez, Jean-Marc Delauneyren arabera⁵⁸³, Alemaniako diru-laguntzak jasotzen zituen.

Zehaztapen hau egitea beharrezkoa zen, Espainiako eta Hego Euskal Herriko egunkariak idazten zutena edo idazten ez zutena behin baino gehiagotan aipagai baitzen Ipar Euskal Herrian, *Eskualduna* astekarian bereziki. Astekari horrek bazuen kezka Nafarroan edo Gipuzkoan idazten zenari buruz, hango solasen berriak zabaltzen baitziren Ipar Euskal Herrira ere. Pirinio Behereetako prefekturak ere zorrotz jokatzeko eskaera egin zuen Espainiako prentsari begira. Hain zuzen, Espainian ez zuten informazioa ezkututzen, eta egunkari batzuek idatzi zuten Charleroiako batailan alemanek aitzinamendu handia egin zutela eta frantsesek gezurrak erraten zituztela; Espainian idazten zen horren berri eman zion prefetak Frantziako Barne ministroari⁵⁸⁴.

⁵⁷⁶ Ibid, 434.

⁵⁷⁷ Ibid., 435.

⁵⁷⁸ Ez nahas gaur egungo *El Correo Español* egunkari bizkaitarrarekin. Karlitek *El Correo Español* izeneko beste egunkari bat sortu zuten 1888an, Vazquez de Mella zela zuzendari. José Javier Sánchez Aranda eta Barrera del Barrio Barrera, *Historia del periodismo español: desde sus orígenes hasta 1975* (Iruñea: Ediciones Universidad de Navarra, 1992), 292–293.

⁵⁷⁹ Egunkari hau gaur egun ere badago. 1903an agertu zen astekari gisa, eta 1905ean bihurtu zen egunkari. Monarkiko, espainolista eta kontserbadorea zen. Ibid., 281–282.

⁵⁸⁰ Ez nahas gaur egun argitaratzen den *El País* egunkariarekin. Hau, 1887an sortu zuten, Alderdi Errepublikar Progresistaren organo gisa, eta 1921 arte iraun zuen. María Dolores Sáiz eta María Cruz Seoane, *Historia del periodismo en España. 2. El Siglo XIX* (Madrid: Alianza, 1983), 306.

⁵⁸¹ Fuentes eta Sebastián, *Historia del periodismo español: prensa, política y opinión pública en la España contemporánea*, 191.

⁵⁸² Ibid, 194.

⁵⁸³ Delaunay, *La grande guerre ou la clé du retour*.

⁵⁸⁴ Becker, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*, 529.

B. INFORMAZIO MURRITZA ETA ZENTSURA

Espainian eta Hego Euskal Herrian argitaratzen zenak Frantziako agintarien kezka pizten bazuen, ez gara harrituko Frantzian bertan argitaratzen ziren egunkari eta astekariek ere arreta berezia eskatzen zutela ikustean. Lehen aipatu bezala, ez zen arazo politiko handirik, batasun sakratuaren logikan sartu baitziren denak. Baina gerla lehertzeak eragin zituen berehalako aldaketen baitan, kazetaritzaren askatasuna mugatuko zuten beste aldaketa batzuk ere izan ziren.

1. Kazetarien trabak

Espainiako prentsak Charleroiko guduaz idatzi zuen, informazio hori lortu zuelako. Hain zuzen, ordurako, Espainiako prentsan ere garapen handia gertatua zen, egunkariak gero eta orri gehiago zuten, eta enpresa handiak sortu ziren egunkarien inguruan. Berriemaile bereziekin eta agentziekin, informazioa zabaltzeko aukerak izan ziren eta baita herritarren informazio goseari erantzutekoa ere⁵⁸⁵. Espainiako irakurleek Frantziako irakurleek ez zituzten informazioak irakur zitzaketan. Hego Euskal Herriko kazetari batzuk ere ibili ziren gerla tokietan, berriemaile gisa; horien artean zegoen Juan Bautista Bilbao *Batxi*, European gaindi egin zuen itzulian, gerlan zeuden herrialdeetatik kronikak igorri baitzituen *Euzkadi* egunkarira, eta geroago liburu batean bildu ziren kronika haiek⁵⁸⁶.

Baina, oro har, zinezko gerlako berriemaile bereziak gutxi ziren, herrialde bakoitzak dozenaka batzuk baizik ez zituen. Lehenago ere bazuten gerlako kazetaritzaren esperientzia eta militarrekin lan egiteko ohitura, baina Gerla Handia ez zen besteak bezala, eta kazetaritza egiteko mugak ukan zituzten. Arauak zorrotzu zituzten, eta baimen berezirik ez zuten kazetariak ez zuten haizu gerlako tokietara joatea, berriemaile gisa, ez bazuten espioitza egiteagatik epaituak izan nahi⁵⁸⁷. Argazkilari edo zinemagileen salbuespena kenduta, prentsa munduan ari zirenek ez zuten sarbide handirik. Argazkilariak, bai, ibili ziren gerla tokian, baina atal hori armadarena zen: 40.000 argazkitik gora

⁵⁸⁵ Aubert, *La presse espagnole et son public (1914-1918)*, 38.

⁵⁸⁶ Juan Bautista Bilbao Elgezabal, *Hau mundu arrano hau*, arg. Koldo Izagirre eta Iñigo Aranbarri (Susa, 1997), Sarean: armiarma.com.

⁵⁸⁷ Maurice Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918* (Paris: Le Cherche Midi, 1999), 36–37.

hartu zituzten, eta 800 film baino gehiago grabatu⁵⁸⁸. Baina hori ez zen kazetaritza helburuekin egina: armadaren funtzioen barne zen.

Irudien salbuespen hori utzirik, kazetariak ez zuten informazioa lortzeko biderik. Espainian Charleroiko guduari buruzko informazioak eman bazituzten, Frantzia ez zen halakorik gertatu. Gerla hastapenean ez zen informaziorik heltzen erredakzioetara, informazioa biziki orokorra zen, egiazki gertatzen zirenen berririk ez zen eta jendea ez zuten kezkatu nahi⁵⁸⁹. Ezaugarri horiek ageri dira *Eskualduna* irakurtzean ere. Informaziorik ez zen heltzen erredakzioetara, baina gerla zen berri nagusia, herritarren kezka handiena, eta beraz zutabeak gerlako solasekin bete behar ziren. Zeukaten informazio iturri bakarra, Gerlako Ministerioak egunean hiru aldiz igortzen zituen komunikatueta-
ra mugatzen zen.

Hots, egunkariak berdintze hori ez zuen batasun sakratuak bakarrik eragin. Nahi bezain frantses izanik ere eta, beraz, Frantziaren aldeko deia nahi bezain ozen erranik ere, mezu batu horren azalpena ez zen intentzio politikoe-
tara mugatzen. Ez zezaketen bestela egin orrien betetzeko.

Frantziako Estatuak kazetaririk ez zuen baimentzen gerla tokian, eta kazetariak jakinen zuten informazioa kontrolatzeko beharra sentitu zuen. 1914ko azaroan, Informazio Atal bat sortu zen, armadaren egoitza nagusian. Informazio Atal horren eginkizuna zen zuzenean Armadatik zetozen berrien biltzea, zentralizatzea eta zabaltzea⁵⁹⁰. Kazetariak zerbait jakin nahi bazuten, Informazio Atal harengana jo behar zuten, Atal hark zinezko iragazki lana egiten zuen.

Horrez gain, Gerlako Ministerioak egunean hiru agiri zabaltzen zituen, gerlaren berri emanez. Zentsurak egunkariak bete behar zituzten kazetariak sortzen zien traba kontuan hartuz eta herritarrek zuten informazio goseari erantzuteko asmoz, 1914ko urrian armada agiri ofizialak ateratzen hasi zen, horretarako sortu zuen Informazio Zerbitzuaren bidez. Goizeko hamaiketan, arratsaldeko hiruetan eta arratseko hamarretan zabaltzen zituen agiriak. Paris-ko prentsarentzat 15:00etako agiria zen inportanteena⁵⁹¹, egunkari haiek ilunabarrekoak baitziren eta horrela irakurleei berri ahal bezain freskoak emateko. Besterik da zabaltzen zuten agiriak ea informaziorik ematen zuen ala,

⁵⁸⁸ *La grande guerre au jour le jour* (Paris: Fayard, 1988), 171.

⁵⁸⁹ Forcade, *La censure politique en France pendant la Grande Guerre*, 125.

⁵⁹⁰ Sophie Horvat, *De la naissance du BEPE à la Maison de la presse: les ambiguïtés de l'information en temps de guerre, août 1914 - mars 1916* ([tesina-memoria, zuz. Serge Berstein], Paris: Institut d'Etudes Politiques, 1998), 29–31.

⁵⁹¹ Feyel, *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*, 146.

nahitara, orokorregiak eta lausoegiak ziren zinez zer pasatzen zen jakiteko. Ikerlari gehienek informaziorik gabeko eta interesik gabeko agiriak zirela diote⁵⁹². Hastapenean ez zuten aitortu alemanak frantses lurraldean sartuak zirela, eta beraz kazetariak zeukaten informazio apurrarekin osatu behar izaten zituzten artikulua⁵⁹³. Horrek esplikatu dezake egunkarietan agertzen ziren artikuluen balio eskasa informazio aldetik. *Eskualduna* astekariak berriak egunegun kontatzen zituenen, ez zuen anitzez gehiago kontatzen. Ez zezakeen. Nondik lor zezakeen informazioa?

Armadaren iturrietatik eta Frantziako Barne Ministeriotik zabaltzen zen informazioa ez zen prentsa agiritara mugatzen. 1914ko abuztuaren 3tik goiti, Barne ministerioak egunero egunkari ofizial bat sortu zuen, prefekturara igortzen zuena; prefekturak behar adina kopia egin behar zituzten departamenduko herri guztietara igortzeko, Herriko Etxe guztietako paretan ezarria izan zedin⁵⁹⁴. Gisa horretan, informazioa bide bakarretik heltzen zela segurtatzen zuten, baina horrek egunkarientzat eduki berezi eta interesgarriak eskaintzeko trabak areagotzen zituen. Alde batetik, egunkarien lana errazten zuen, informazio prest-presta jasotzen zutelako, beste aldetik kazetariak beren informazio propioa lantzeko aukerarik ez zuten.

Agiri ofizialak *Eskualduna* astekariaren erredakziora heltzen ote ziren? Ez daukagu datu hori. Baina inon ez dugu aurkitu halakorik ukaiten zutelako aipurik, eta deusek ez digu ahalbidetzen halako ondorioen ateratzea. Dena den, egunean hiru aldiz zabaltzen ziren agiri haiek egunkarientzat zuten interesa bereziki; astekariak epe luzeagoak zituzten berri horien jakiteko, eta gainera, egoerak egunetik egunera guztiz alda zitezkeen.

Hori horrela izanik ere, *Eskualduna* berriak egunegun argitaratzen hasi zen. Egun bakoitzari zegokion atalak lerro bakar batzuk baizik ez zituen hartzen, beraz, pentsa dezakegu beste egunkarietatik irakurri artikuluen sintesia zela euskarazko astekariak eskaintzen zuena.

Beste iturri bat ere eskuragarri izan zezakeen: prefekturak, Barne ministeriotik eguneroko jasotzen zuen telegrama departamenduko Herriko Etxe guztietara igortzen zuen, eta Herriko Etxeetan jendearen bistara jartzen zuten, lehentxeago aipatu bezala. Ez dugu garbi zein zen *Eskualduna*-koek gehien

⁵⁹² Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 41.

⁵⁹³ Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 18.

⁵⁹⁴ Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 32.

erabiltzen zuten informazio iturria. Parisko egunkari bat? *Le Courrier de Bayonne*? Herriko Etxean agertzen zuten agiria? Funtsean, horrek ez du hainbeste garrantzirik, oinarrizko informazio iturria bera baitzen denentzat, eta hori baitzen astekari honek ere errepikatzen zuena.

2. Zentsuraren antolaketa

Egunkari eta astekariak orriak betetzeko zuten arazo bakarra ez zen informazio falta. Argitaratzen zutenaren gaineko zentsura zorrotza jasan behar izaten zuten. Gerla lehertu orduko, 1914ko abuztuaren 3an, Gerlako Ministroak salbuespen arauak ezarri zituen, eta horien artean zegoen zentsurari buruzko atala ere, prefekturari helarazi ziena. Prentsaren legetik landa, lehen aldia zen zentsura⁵⁹⁵ berriz indarrean jarri zutela, salbuespen gisa. Lege berriak prentsa «hurbiletik zaintzeko» eskubidea eman zion Frantziako Gobernuari, prefekturaren eta armadako buruzagien bidez. Egunkariari eta astekariari hainbat informazio ematea debekatu zieten, bereziki gerlari buruzko gertakarien berri ematea edota soldaduen garraioari buruzko xehetasunak agertzea⁵⁹⁶.

Gisa horretan, Gerlako Ministerioak Prentsaren Bulegoa sortu zuen, eta hark ehunka ordezkari izan zituen Frantzia guztian barreiaturik. Parisko Prentsaren Bulegoaz gain, eskualdeetako eta departamenduetako bulegoak ere antolatu zituzten, egunkariaren gaineko kontrola egiteko, ikusgarri, kantu eta antzerkiez gain. Orotara ia 5.000 lagun ari ziren zentsura lanetan⁵⁹⁷, eta horietatik 2.000tik gora eskualde militarretan⁵⁹⁸. Hirurehun bat lekuko batzorde baziren, armadako kargudun batek eta suprefetak osatuak⁵⁹⁹. Batzuk denbora osoan inprimategian egoten ziren egunkariak heldu orduko kontrolatzeko. Egunkariak edo astekariak inprimatu aitzineko bertsioak begiratzeko zituzten, eta beharra sentituz gero, kendu beharreko zatiak seinalatzen zituzten.

⁵⁹⁵ Pascal Ory (zuz.), *La censure en France à l'ère démocratique : (1848-...)* (Bruxelles: Ed. Complexe, 1997).

⁵⁹⁶ Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 30.

⁵⁹⁷ Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 16.

⁵⁹⁸ Forcade, *La censure politique en France pendant la Grande Guerre*, 244.

⁵⁹⁹ Olivier Forcade, *Dans l'œil de la censure: voir ou ne pas voir la guerre*, in *Vrai et faux dans la Grande guerre*, Christophe Prochasson eta Anne Rasmussen (Paris: La Découverte, 2004), 39.

Baionan ere bazegoen zentsura komitea. Pirinio Atlantikoetako departamendu artxiboen Paueko egoitzan hainbat dokumentu aurkitu dugu⁶⁰⁰, bereziki Baionako suprefetaren eta Paueko prefetaren arteko gutunak. Hor ageri da zein ziren Baionako zentsura komiteko kideak, eta zein aldaketa izan zen denboran zehar. 1914ko abenduaren 3an, suprefetak prefetari idatzi gutunaren arabera, bi kide berri gehitu zitzaizkien Baron komandanteari, Leoarat epaileari eta Le Beuf errentadunari. Kide horiek ziren: Sautet lizeoko erretorika irakaslea eta Mandangaran zizelkaria, lehena errepublikarra eta bigarrena sozialista. 1915eko martxoaren 25ean, Antoine Malecarie, Baionako lehen mailako eskolako zuzendari ohiak hartu zuen batzordeko arduradun kargua.

Artxibo horietan begiratuz ohartu gara *Eskualduna* astekaria kontrolatzeko pertsona bereziak ere izendatu zituztela. Baionako suprefetak idatzitako hainbat gutunetan aurkitu ditugu euskarazko astekaria kontrolatzearen ardura zuten kideen izenak:

Ardura hori hartu zuen lehenbizikoa, Chobirit deitura zuen abokatu bat zen. 1915eko martxoaren 9ko gutun batean proposatu zion izen hori suprefetak prefetari. Chobiriten ardura astekaria euskaratik frantsesera itzultzea zen, eta zentsura taldeak, itzulpena irakurri ondoan, erabakiko zuen zerbait zentsuratu behar zen ala ez. Zehaztu behar da gutun hartan suprefetak ez zuela beharrezkotzat jo *Eskualduna* astekaria ikertzeko zentsuratzailerik bat gehiago izendatzea; horren ordez, itzultzaile bat hartzea proposatu zuen, hala nola Chobirit.

Chobiritek kargu hori utzi zuenean, 1916ko uztailearen 13ko gutun batean, suprefetak Baionako liburutegiko langile bat proposatu zuen *Eskualduna* kontrolatzeko: Fort deitura zuen bat. 1917ko maiatzaren 21ean utzi zuen kargu hura, eta Baionako suprefetak ez zuen beste nehor izendatu haren ordez. 1917ko abuztuan, Frantziako Barne Ministroaren eta Gerlako Ministroaren arteko gutun truke batean⁶⁰¹ agertu zen une hartan ez zekitela *Eskualduna* astekaria bazenik ere. Kontua da, 1917ko uztailearen 27an agertu zen artikulua batez kexatu zela Barne Ministroa. Barne Ministroak gutuna abuztuaren 11n idatzi zion Gerlako Ministroari; Gerlako Ministroak abuztuaren 14an idatzi zion 18. Eskualde Militarreko Quinquandon jeneralari, xehetasun galdez. Honek abuztuaren 17an eskuratu zituen Baionako arduradun militarren

⁶⁰⁰ Archives Départementales des Pyrénées-Atlantiques: 1 M 123 kartoia.

⁶⁰¹ Gutun horiek Vincennes-ko Lurreko Armadaren Historia Zerbitzuan (SHAT) aurkitu ditugu, 5 N 389 kartoiko, «*Eskualduna*» dosierrean.

azalpenak: hark ez zekien *Eskualduna* astekaria bazenik ere, lau hilabete lehenago zentsura batzordeko ardura utzi zuen Brissé koronelak ez zuelako zehaztu *Eskualduna* astekaria bazegoenik eta maiatzaren 21a arte zentsuratzaile propioa zeukanik. Istilu hartarik landa, Frantziako Barne Ministroak zentsuratzaile propio bat izendatzeko eta astekaria kontrolatzeko eskatu zuen.

Ardura hori hartu zuen hurrengoa, beraz, militarra zen: Hastoy sarjentua, bake garaian Altzaiko irakasle zena, eta suprefetaren arabera, errepublikarra. Suprefetak, 1917ko irailaren 27ko gutunean, Hastoy aholkatu zuenean, prefetari zehaztu zion bost euskalki ulertzen zituela, hala nola lapurtera, zuberera, goi-nafarrera, behe-nafarrera eta gipuzkera.

Hastoy ez zen denbora anitz egon kargu hartan. 1917ko urriaren 16an berean, haren ordezeko bat proposatu zuen suprefetak, hala nola Jean-Pierre Soubelet, itsasurra, arno saltzailea ofizioz, eta 49. Infanteria Erregimentuko sarjentu ibili zena, eta zauritua izan ondolan, gerla lekutik urrundu zutena. Hark bete zuen *Eskualduna* kontrolatzeko ardura, gerlak iraun zuen azken urtean.

1914ko abuztuaren 5eko legearen⁶⁰² arabera, egunkariak ezin zuten argitaratu operazio militarrei buruzko anekdota baikorrik baizik. Erregimentuen zenbakirik ezin zen eman, ez eta ere kokapenik⁶⁰³. Gerla hastapeneko artikulua batzuetan ageri da zentsuraren eragin hori, *Eskualduna* astekarian. Zenbakiak zeuden lekuetan zati zuri bat zegoen, zentsuratutako zatiaren marka gisa. Frantsesen eta alemanen hil kopuruak ematea ere ez zuten baimentzen⁶⁰⁴. 1870ekoaren oroitzapenak ere bultzatu zituen horretara, *Eskualduna* astekariak ere idatzi zuen bezala:

*Guti baita berri 'egiazkorik'. Orizue, 1870ean, bazinuketan berri. Egun guzietz tutaka, oihuka heldu ziren hirietarik kampaña herrietarat espantuak, bitoria bitoriaren gainera. Zafraldi onik harturik daude orduan alemanak mihietan, depecha eta paper mota guuzietarik, handi eta ttipietan [...] Orotan handiena hau: hau har othoi, orok gogoan, eta ez ez gero niri gal; 1870ean, ororen buru, bitoria galdu ginuela, eta 1914an irabaziko.*⁶⁰⁵

⁶⁰² Loi du 5 août 1914 réprimant les indiscretions de la presse en temps de guerre, *Journal Officiel*, 1914ko abuztuaren 6a.

⁶⁰³ Nicolas Beaupré, *Ecrire en guerre, écrire la guerre. France-Allemagne 1914-1920* (Paris: CNRS Editions, 2006), 82.

⁶⁰⁴ Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 14.

⁶⁰⁵ Manex Hiriart-Urruti, 1870-1914, *Eskualduna*, 1914ko urriaren 9a.

Aitzineko gerlaren galtzearen trauma oraino bizi zen gerla hau lehertu zelarik. Gerla hartan, egunkarien diskrezio faltaz, Alemaniako aitzindariak Frantziako armadaren harat-honatak jakin ahal izan zituzten, *Le Matin* egunkariak aipatu baitzituen. Jean-Jacques Beckerrek⁶⁰⁶ ere aipatu du 1870ean egunkariak informazioak ematen zituztelako jakin ahal izan zutela alemanek frantsek zertan ari ziren. Eta hainbat aldiz aipatu zen orduan galdu bazuten ere, oraingoa irabaziko zutela. Beraz Sophie Horvaten⁶⁰⁷ arabera, armadako aitzindariak gerla hartatik landa argi zuten prentsarekiko mesfidati agertu behar zirela, eta 1914ko ekainean, jadanik, zentsura antolatzea pentsatzen hasiak ziren. Zentsuraren edo «diskrezioaren» aldeko deia 1870eko gerlako portaera harekin ere lotzen zen.

Zentsuratzaileen lana ez zen egunkarien kontrolera mugatzen, posta ere zentsuratzen zen, hala nola soldaduek idazten zituzten gutunak hurbiletik kontrolatzen zituzten, zentsuraren arauak ez zituztela urratzen – besteak beste, non zeuden ez zutela azaltzen – segurtatzeko⁶⁰⁸.

Jean Saint-Pierrek eta *Zerbitzari*-k beren gutun batzuetan aipatu izan zuten gutunen kontrol hori:

*Agorrilaren hamarretik harat ez gira gehiago haizuko gure letren hesterat. Berriak igortzekotz, agerian igorri beharko, letra idekian, edo paper zabalean. [...] Oraidanik begiak zorrotzago dituzkete jaun hoiek, bereziki eskuarari aihar balin badire. Aphairu txarra eginen duzu beraz hemendik goiti ene berriekin.*⁶⁰⁹

Armada bakoitzak bere zentsura batzordea zeukan, eta soldaduen gutunak eta baita zibilenak ere irakurtzen zituzten. Batzorde bakoitzak 15-25 lagun zituen, horietatik bost militar kargudunak eta besteak hainbat ofiziotakoak, baina gehienak administrazioko funtzionarioak edota irakasleak, bankuko langileak, notarioak edo apaizak⁶¹⁰. Baina haien zentsura ez zen leku izenen ematera mugatzen, segurtatu behar zuten soldaduek ez zutela jarrera kritikorik agertzen edota herritar zibilei informazio etsigarririk ez

⁶⁰⁶ Jean-Jacques Becker, *La censure, ça sert à gagner la guerre, L'Histoire* 143 (1991ko apirila): 92.

⁶⁰⁷ Horvat, *De la naissance du BEPE à la Maison de la presse: les ambiguïtés de l'information en temps de guerre, août 1914 - mars 1916*, 11.

⁶⁰⁸ Bruno Cabanes, *Ce que dit le contrôle postal*, in *Vrai et faux dans la Grande guerre*, Christophe Prochasson eta Anne Rasmussen (Paris: La Découverte, 2004), 56.

⁶⁰⁹ Jean Saint-Pierre, *Letra idekiak, Eskualduna*, 1915eko abuztuaren 13a.

⁶¹⁰ Cabanes, *Ce que dit le contrôle postal*, 57.

zietela emanen. Kontrolatuak zirela jakiteak auto-zentsura egitera behar-
tzen zituen⁶¹¹.

Euskal Herria hartzen zuen 18. Armada Gorputzak ere bazeukan bere kontrol batzordea, Bordelen. Pauen aurkitu dugu batzorde horretako parte ziren elizgizonen zerrenda. Hemeretzi izenen artetik bat Donibane Lohizunen zegoen, mobilizazio egunean, hala nola Lopez de la Vega⁶¹². Elizgizon gehienak misiolariak ziren. Hala ere, zehaztu behar da Bordeleko eskualdeko posta kontrol batzordean, orotara, 189 kide bazirela. Horietatik 19 militarrek eta gainerako 170ak zibilak.

Soldaduen gutunen irakurtzearen beste helburua soldaduen iritziaren eta gogoaren neurtzea ere bazen, astero irakurtzen zituzten 180.000 gutunen bidez⁶¹³. Armada gorputz bakoitzak egunero txosten bat egiten zuen, gutunak irakurri ondoan, soldaduen iritziarekin. Txosten haietariko batzuk irakurri ditugu Vincennes-eko Service Historique de l'Armée de Terre (SHAT)-ren artxiboan⁶¹⁴. Hor ageri da zein ziren gutunak ez helaraztearen irizpideak eta, aldi bakoitzean, irakurritako gutunetatik zenbat sesituak ziren eta zergatik. Egin ditugun zundaketa batzuen arabera, egunean gutun bakar batzuk baizik ez zituzten sesitzen, presoek hitz egiten zutelako, behar ez ziren xehetasunak ematen zituztelako edota «herri etsaiekin» trukaturako gutunak zirelako, adibidez.

Zentsuraren ondorioek itxura berezia ematen zieten garai hartako egunkariari. Zentsura batzordeko kideek inprimategian seinalatzen zuten zer pasarte kendu behar zuten. Argitalpeneko zuzendariak zentsuratzailen eskaera onartu behar zuten, edo bestela egunkariaren argitaratzea eteteko abisua ukanen zuten, non eta ez zen argitaratutako zenbakia salmentatik kentzen. Horren emaitza zen egunkari edo astekarietan maiz agertzen zirela hitz batzuen lekuan lauki zuriak, edo lerro oso batzuk zuriz, ez baziren paragrafo oso batzuk edo zutabe oso batzuk.

Hori ere kaltegarri zen informazioaren kalitatearentzat, informazio zaharkituak argitaratzeko arriskuaz gain, azken mementoan kentzeko eskatutako

⁶¹¹ Frédéric Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18* (Paris: Seuil, 1999).

⁶¹² Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques: 1 M 122 kartoia.

⁶¹³ Jean-Noël Jeanneney, *Les archives des commissions de contrôle postal aux armées, 1916-1918, Revue d'histoire moderne et contemporaine* (1960ko udazkena).

⁶¹⁴ Service Historique de l'Armée de Terre: 16 N 296 kartoia.

artikulu baten ordezkatzeko astirik ez zeukatelako⁶¹⁵. Euskal Herriko agerka-riek ere halakoak bizi izan zituzten. Beren zentsuratzaileak bazituzten. 18. Eskualde militarreko zentsuratzaileek ehun bat agerkari kontrolatu behar zituzten, eta horietan zen *Eskualduna* ere⁶¹⁶. *Le Courier de Bayonne* egunkarian, adibidez, maiz agertzen ziren zati batzuk zuriz. 1914ko lehen hilabeteetako aleei begiraturaz, zentsurak jasan zituzten irailaren 6, 7, 23, 25 eta 30eko egun-kariak. Irailaren 23an zutabe oso bat kendu zuten, artikuluaren titulua bakarririk atxikiz. Urriaren 1, 5, 6, 8, 12, 21, 24, 28 eta 30ean ere izan zen zentsura, batzuetan zati ttipi bat, beste batean zutabe oso bat. Azaroan zentsura gutxiago jasan zuen egunkari hark, 21ean zati ttipi bat eta 22an ia zutabe oso bat. Abenduaren 5, 7, 14 eta 22an ere berdintsu izan zen. Konparazioz, *Eskualduna* astekarian anitzez gutxiagotan gertatu ziren lauki zuriak.

Haste-hastetik, zentsura batzordeak biziki zorrotzak izan ziren⁶¹⁷. Ez zuten pasatzen uzten Frantziako armadaren operazioen berririk, honen taktika edo estrategia ezagutarazteko aukera eman bazezaketen. Halaber, iritzi publikoan eragina ukan zezakeen berririk ere ez zuten ematen, operazioei zegokienez. Hori aski ez balitz, zenbait guduren garaian izan ziren legebiltzarreko eztabaidak edo prentsako polemikak ere zentsuratzen zituzten, bereziki Charleroiako borrokatik eta Verdunekoetik landa⁶¹⁸. Funtsean, gerla luzatuko zela argi gelditu zenean, zentsura bera gero eta esparru zabalagoetara hedatu zen⁶¹⁹. Marcel Berger eta Paul Allard⁶²⁰ zati zentsuratuen bila ibili ziren, eta zentsuraren ezaugarriak azaldu zituzten. Haien arabera, ez zituzten segurtasun neurrien arabera bakarrik hartzen zentsura erabakiak, *Le Bonnet Rouge* aldizkaria, adibidez, biziki hurbiletik zaintzen zuten, eta langileriari buruzko artikulu oso bat zentsuratua izan zen, zentsura politikoa izan zitekeenaren adibide.

Zentsura ongi antolatua bazen ere, dena ez zen zentsuratzen ahal. Bere mugak bazituen. Soldaduen gutun guztiak ezin zituzten irakurri, posta zen-

⁶¹⁵ Horvat, «De la naissance du BEPE à la Maison de la presse: les ambiguïtés de l'information en temps de guerre, août 1914 - mars 1916», 20.

⁶¹⁶ Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 58.

⁶¹⁷ Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République. Tome second. La Grande Guerre 1914-1918*, 103.

⁶¹⁸ Forcade, *La censure politique en France pendant la Grande Guerre*, 119.

⁶¹⁹ Livois (de), *Histoire de la presse française. 2, de 1881 à nos jours*, 401.

⁶²⁰ Marcel Berger eta Paul Allard, *Les secrets de la censure pendant la guerre* (Paris: Editions des Portiques, 1932), 199.

tsuratzen zutenak lanez itoak zirelako⁶²¹. Lan karga horrengatik, kontrola zundaketa bidez egiten zuten; batzuk baizik ez zituzten kontrolatzen⁶²². Beraz zentsuratzailerik zentsuratuko zituzten hainbat gutunek lortzen zuten helmugara heltzea. Egunero milioika gutun ateratzen ziren gerla tokietatik eta denak ezin zituzten kontrolatu, nahiz eta denborarekin zentsura gero eta egituratuagoa izan eta, beraz, ondorioak ere gero eta eraginkorrago izan, baina auto-zentsura ere izan zitekeen horren azalpena⁶²³. Dena den, soldaduek beste bide batzuk ere aurkitzen zituzten idaztea haizu ez zena ulertarazteko; adibidez, tokiaren izena enigma gisa jartzen zuten. Trikimailu ezberdinen zerrenda egin gabe, aipa daiteke *Eskualduna* astekarian agertu zen bat; Jean Saint-Pierrek ez zezakeen idatz non zegoen, baina hitz joko baten bidez, herriaren izena euskaraz idatzirik, euskara zekiten irakurleek asma zezaketen non zegoen:

*Hortik laster, urrunago treinak ereman ginintuen, Gathuluzen gaindi: (errazue frantsesez, delako gathua baita hiri bat, Baionaren heinekoa)*⁶²⁴.

Denek ulertzen dugu Châlons herriaz ari zela. Fineziarik gabeko entsegua izan zen, baina funtzionatu zuen; bi aldiz funtzionatu, gainera, gutunen zentsuraren aztaparretatik ihes egiteaz gain, egunkarien zentsurarenetatik ere salbatu baitzen. Baina erran behar da, postaren kontrola ez bazen beti eraginkorra, itxura guztien arabera egunkarien kontrola ere ez zela hala. Gudu biziki bortitz batzuen kronikak agertu izan ziren, prestakuntza falta kritikatzan zutenak, gainera⁶²⁵. Zentsura batzordeek ere ez zuten beti hain zorrotz jokatzeko. Adibidez, 1916ko uztailetik 1917ko uztaileira, 1.076 artikuluko mozteko eskatu zuten, eta horien herenak moztuak izan gabe agertu ziren, zentsuratzailerik aginduari kasurik egin gabe, baina ez zituzten zigortu⁶²⁶. *Eskualduna*-k ere beste hainbeste egin zuen, Verduneko guduetatik landa. *Zerbitzari*-ren artikulubatez dugu solasa bereziki, nahiz eta Jean Saint-Pierreren ere gogorra

⁶²¹ Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 139; François Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement* (s.l.: 14-18 éditions, 2005), 20.

⁶²² Jacques Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre* (Paris: Hachette, 1966), 166.

⁶²³ Gérard Baconnier, André Minet, eta Louis Soler, *La Plume au fusil. Les poilus du midi à travers leur correspondance* (Toulouse: Privat, 1985), 26.

⁶²⁴ Jean Saint-Pierre, Nun gaindi?, *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 19a.

⁶²⁵ Stéphane Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées* (Paris: Armand Colin, 1986), 75.

⁶²⁶ Christian Delporte, Journalistes et correspondants de guerre, in *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Stéphane Audoin-Rouzeau eta Jean-Jacques Becker (Paris: Bayard, 2004), 719.

izan⁶²⁷. Zentsuratzailleek zorrotz jokatu balute, nekez uler zitekeen nola eman zen argitara halako lekukotasun gogorrik.

Zentsura batzordeak ez zuela beti ongi funtzionatzen erakusteko, Pirinio Atlantikoetako Artxiboan aurkitu dugun gutun sorta bat daukagu lekuko⁶²⁸. Paueko prefetaren eta Baionako suprefetaren arteko gutun batzuk ziren. Paueko prefeta haserre agertu zen 1915eko urtarrilaren 20ko *Le Courier de Bayonne* egunkarian «Le Pacifiste» izeneko artikulu bat agertu zelako. Zentsura batzordeak artikulu hura ikusi zuen ala ez, eta ikusi baldin bazuen, noren onespenerekin onartu zuten argitaratzea jakin nahi izan zuen. 1915eko urtarrilaren 29ko gutun batean eman zizkion azalpenak suprefetak: zentsura batzordea egunero biltzen zen, 14:00etan, Baionako Plazan; egunkari bakarra zeukan kontrolatzeko, *Le Courier de Bayonne*, eta oso gutxitan zentsuratu behar izaten zituzten artikuluak. Egun hartan ordea, lau kidedatik hiru falta ziren. Kide bakarra eta armadako ordezkaria gelditzen ziren, beraz. Baina delako artikulu hartan informazio konfidentzialik ez zegoela argudiatu zuten, artikulua argitaratzea justifikatzeko.

3. Zentsuraren onartzea

Gerla aitzina joan ahala, diskrezio horri eutsi behar zioten, eta hala izan zen Verduneko bataila garaian ere. Irizpideak are gogorragoak izan ziren: ezin zen aipatu alemanei aliatuen posturen edo egoeraren berri eman ziezaiokeen berririk edota deskribapen errealistegirik edo gogorregirik, baina ez eta ere armadako aitzindariak edo Frantziako gobernua kritikatzeko zuten artikulurik⁶²⁹.

Alabaina, hastapenean zentsura helburu militarretara eta diplomatikoetara mugatzen bazen, edo hala aurkezten bazuten, zentsuraren izaera politikoa agertzen hasi zela kritikatu zuten geroago hainbat ikerlarik. Zentsura politikoa martxan jarri zela dio Maurice Rajsfusek⁶³⁰: «governua kritikatzeko duen orok herria arriskuan ezartzen du». Eta helburu politiko horiekin kontrolatzen zituzten soldaduen gutunak ere: ez zen haizu berri ezkorrik ematea, eta halako gutunak edo gerlaren kontrako jarrerak erakusten zituztenak ez ziren helmu-

⁶²⁷ Artikulu horiek bigarren zatian landuko ditugu: 358

⁶²⁸ Archives Départementales des Pyrénées-Atlantiques: 1 M 123 kartoia.

⁶²⁹ Françoise Navet, Verdun et la censure, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 182 (1996): 45–56.

⁶³⁰ Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 51.

gara heltzen⁶³¹. Azkenik, egunkariet eta kazetariet beste betebeharrak batzuk ere bazituzten: araua ez zen mugatzen berri mota batzuen ezkatuzera; 1914ko abuztuaren 6ko agindu batean, kazetariet jarrera abertzalez jokatzeko eskatu zitzaien⁶³².

Goraxeago aipatu dugu Paueko prefeta nola haserretu zen *Le Courrier de Bayonne* egunkarian «Le Pacifiste» izeneko artikulua bat argitaratu zelako. Prefeta kexu zen artikulua hark irakurleent artean ezkortasuna edo etsipena eragin zezakeelako. Gutun franko idatzi zuten elkarren artean, atal horren harira. Gehiago sakondu daiteke, baina guk gainera irakurri ondoan erran dezakeguna da, zentsura politikoaren nahia ageri zela prefetaren eskaeren gibelean. Hots, gure begiekin ikusi dugu prefeta eduki politiko jakin batzuk zituzten artikulua zentsuratzearen alde zegoela.

Antzeko beste istilu bat gertatu zen *Eskualduna* astekariaren inguruan ere. Pirinio Atlantikoetako artxiboan ez zen deus agertu, baina Vincennes-eko Frantziako Lurreko Armadaren Historia Zerbitzuan agiri interesgarri batzuk aurkitu ditugu, astekari hark argitaratu artikulua bati buruz. Frantziako Barne Ministroak gutuna idatzi zion Gerla Ministroari, 1917ko abuztuaren 11n, *Eskualduna*-n argitaratu zen artikulua batez kexatuz, eta hori nolaz gertatu zen galdetuz⁶³³. Ondoko zati hau zen Barne Ministroari gustatu ez zitzaiona:

*Bada zerbeit bat Jainkoaren laguntza gure ganik urruntzen duena. Eta zerk bada?... Hileri egina izan zaioten ebasgo itsusiak, bek berentzat utzi mezak hartu direlarik. Ebasgo horrek dirauo, Jainkoak ez gaitzazke lagunt, behar ginuken bezenbat.*⁶³⁴

Aitortu behar dugu zati horrek ez digula arreta berezirik piztu, izatekotan Frantziako politikaren baitan laikoent eta elizkoient arteko gatazkaren isla zela, baina ez zela funtsezko garrantzia zuen zatia. Frantziako Barne Ministroak, artikulua hori zentsuratu behar zela erranez, zentsura politiko nahi zuela argi gelditu da adibide horrekin.

⁶³¹ Mario Isnenghi, *La Première Guerre Mondiale*, itzul. Fabrice d'Almeida (Firenze: Casterman, 1993), 78.

⁶³² Forcade, *La censure politique en France pendant la Grande Guerre*, 36.

⁶³³ Vincennes-eko SHAT zerbitzuko 5 N 389 kartoiko, «*Eskualduna*» dosierreko gutun sorta batetik ateratako informazioa.

⁶³⁴ Blaise Adéma, Bat eskas, *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 27a. Artikulua ez da izenpetua, eta Barne Ministroaren gutunetan ez da ageri egilearen izenik. Artikulua horren egilea Adéma zela guk ondorioztatu dugu, artikulua hori editoriala delako eta gorago esplikatu dugulako zergatik ondorioztatu dugun garai hartako editorial idazlea Blaise Adéma zela.

Asmo politiko horiek kontuan harturik, egunkari batzuek zainketa berezia jasaten zuten, *L'Action Française* egunkariak, adibidez, Charles Maurras politikari polemikoaren editorialen beldurrez⁶³⁵. Baina, funtsean, egunkari horrek gerla itsuki sostengatu zuen eta horren harira ez zen Frantziako Gobernuaren debekuen gainditzen hasi, bere abertzaletasun irmoak bultzaturik. Alderantziz, Giza Eskubideen Liga egunkariaren zentsura kritikatzeko kanpainak egiten hasi zenean, *L'Action Française* mugimenduak kanpaina hura gogor kritikatu zuen, nazio interesen kontrakoa eta beraz bere buruaren kontrakoa zelakoan⁶³⁶. Jarrera horrekin koherente izan zen, eta ondorioz, biziki zentsura gutxi jasan zuen⁶³⁷.

Baina, funtsean, ez zen egunkari hori zentsura arauekin bat egin zuen bakarra. Jarrera hori aski orokorra zen. *L'Est Républicain* egunkariak ontzat eman zuen zentsuraren legea⁶³⁸, nahiz eta 1916tik aitzina kritikatzeko hasi ziren⁶³⁹. Gainerako egunkariak ere batasun sakratuaren giroan, zentsura ontzat hartu zuten⁶⁴⁰. Jean Saint-Pierrek gutuneko kontrola aipatu zuen artikuluan, justifikatu zuen zentsura hori:

*Izan dire bakhar batzu, beren erreken eta lerroen moldea ager arazi dutenak, itzul inguru guzietan; sekulan etsaiaren eskuetarar erortzen bada halako bat, ez baita gaizki loriatuko alaman tzar barne handia! Bertzalde tropen harat hunatak: behar zaizko gorde baitezpada etsaiari.*⁶⁴¹

Zerbitzari-k horrela idatzi zuen, Saint-Pierreren jarrerarekiko ñabardura batekin:

*Ikusten ditugunak oro erraiten abal bagintu, banuke erraiteko. Baina gure aintzindariak ichil egoitea manatzen daukute. Berek dakite zertako.*⁶⁴²

Uler daiteke halako pena bat bezala bazela, «berek dakite zertako» esaldi horretan, gaitzeste zerbait bezala. Baina *Eskualduna*-ren diskurtso orokorra

⁶³⁵ Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 17.

⁶³⁶ Weber, *L'Action française*, 113.

⁶³⁷ Forcade, *La censure politique en France pendant la Grande Guerre*, 516.

⁶³⁸ Dalbin, *Visions croisées franco-allemandes de la première guerre mondiale: étude de deux quotidiens: la Metzger Zeitung et L'Est Républicain*, 240.

⁶³⁹ *Ibid.*, 244.

⁶⁴⁰ Forcade, *Dans l'œil de la censure: voir ou ne pas voir la guerre*, 38.

⁶⁴¹ Saint-Pierre, *Letra idekiak*.

⁶⁴² Jean Elizalde, *Aspaldikoari ongi ethorri, Eskualduna*, 1915eko irailaren 17a.

ikusiz, konfiantza bat ere bai ager daiteke, oro har, diziplina ez baitzuten du-dan ezarri.

Gisa guziez, hastapenean segurik, gerla laburra izanen zelako usteak ere zentsura onartzera bultzatu zituen⁶⁴³. Hala ere, egunkariaren aldi baterako etetearen edo zenbaki baten ale guztien kentzearen mehatxuaren aurrean eta hori obratzeak egunkariaren geroarentzat zuen arrisku handiaren aurrean, prentsa egileek nahiago zuten zuhur jokatu eta, ondorioz, auto-zentsura praktikatzen zuten⁶⁴⁴.

Zentsuraren irizpideen arabera argitaratu behar ez ziren pasarte batzuk argitaratzeak ez du pentsatzera eman behar egunkari eta astekariak zentsurari ihes egiteko borroka batean ari zirenik. Funtsean, auto-zentsura zen zentsura guztietan eraginkorra. Kazetariak eta egunkariak onartu zuten haien bete-beharra herritarrei itxaropena galtzeko biderik ez ematea zela. Horregatik, gerlaren kontakizun «eztitu» bat egiten zuten, soldaduek jasaten zituzten bortizkeriak isilaraziz, «gatazkaren irudi onargarri bat eraikitzen parte hartzen» zutelako, bestela herritarrek pentsa baitzezaketen haien ahaideak alferrik hil zirela⁶⁴⁵. Baina soldaduek berek ere auto-zentsura antzeko helburuekin egiten zuten, hots, ez zituzten lekukotasun gogorrekiak kontatzen, ez bakarrik zentsuraren beldurrez, baina bereziki etxeakoak ez zitezen gehiegi kezka⁶⁴⁶.

Hala ere, auto-zentsurarena ere neurtu behar da. Gerla hasi zenean Gerlako Ministro Alexandre Millerandek kazetariei auto-zentsura egitea eta informazio iturri ofizialetara mugatzea exijitu zien⁶⁴⁷. Baina ez dirudi hori gogoz kontra egin zutenik, ez beti, hasteko, eta ez egunkari guztiek. *L'Est Républicain* egunkariak, adibidez, Frantziarentzat txarrak ziren berriak ez zituen ematen, soldaduen heriotzak aipatzeko ordez, soldaduen heroismoaz ari zen eta etengabe bilatzen zuen gerlaren desdramatizatzea⁶⁴⁸. Ikusi dugu *Eskualduna*-k, adibidez, osoki justifikatzen zituela neurri horiek eta informazio gutxi ematearen frustrazioa onartzen zuela, informatzea bera baino garrantzitsuagozat zeuzkan arrazoien izenean, hala nola Frantziaren egoeraren izenean.

⁶⁴³ Forcade, *La censure politique en France pendant la Grande Guerre*, 43.

⁶⁴⁴ Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 16.

⁶⁴⁵ *Ibid.*, 26.

⁶⁴⁶ Cabanes, *Ce que dit le contrôle postal*, 60.

⁶⁴⁷ Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 23.

⁶⁴⁸ Dalbin, *Visions croisées franco-allemandes de la première guerre mondiale: étude de deux quotidiens: la Metzger Zeitung et L'Est Republicain*, 247-258.

Zinez gutxitan ageri ziren zentsurak eragin zati zuriak *Eskualduna* astekarian. Baina Pirinio Atlantikoetako artxiboan, egunkarien zentsurari buruzko txostenetan, egunkari anitzi buruzko oharrak aurkitu baditugu ere, *Eskualduna* astekariarekin izandako istilu bakar baten arrastorik ez zen⁶⁴⁹. Ikusi dugu horrek ez duela erran nahi astekari hori bazenik ez zekitela; bai, bazekiten eta pertsona batzuk izendatu zituzten astekariaren kontrolatzeko. Baina ez zen kezarik izan astekari horri begira. Horrek erakusten du astekariak diziplinaz segitzen zituela idatzi beharrekoari buruzko aginduak.

C. SINESGARRITASUNAREN EZTABAIDA

Informazioa kontrolatzeko eta hainbat informazio ez zabaltzeko ahalegin horrek politika horren sustatzaileen eta prentsaren kontrako kexuak ere piztu zituen. Prentsa joko horretan sartu zen, bai, baina fama txarra ere bildu zuen horregatik. Propagandak hein batez baizik ez zuen funtzionatu, bere kontra ere itzuli zen. Alabaina, gerlan zebiltzanek egiazko berriak jakin nahi zituzten, bai gerlako berri orokorrak, baina baita beren herrialdeko berriak ere.

1. Propaganda eta honen eragina

Goraxeago argitu ditugun agiri ofizialak edota eguneroko buletinak ez ziren zinezko informazioa ematen ibiltzen, Barne ministroak aipatzen zuen helburuaren kontra. Informaziorik ez zuten ematen, eta hainbat gauza gordetzen zuten. Prentsari eskaintzen zioten bazka zinez meharra zen, eta iturri bakar horrekin konformatu behar zuten. Ez zitzairen inporta, ordea, ez beti egia kontatzea, batzuetan informazio faltsuak ematea edota sekretuak gordetzea, gerlaren beharren aitzakian⁶⁵⁰, sekretuaren eta informazio faltsuaren helburua Frantziako egunkariak irakurtzen zituzten etsaien engainatzea ere bazelako. Ondorioz, non eta bazka poxi bat baldin bazuten, ez zitzairen inporta propaganda hutsa egiten bazuten ere⁶⁵¹. Gisa horretan, gerla hasi eta berehala, egunkari guztiak gauza bera idazten zuten, hala nola garaipena hurbil zela, Frantziako armada ia Alsaziaraino heldu zela eta Frantziako Gobernuak Paristik

⁶⁴⁹ Archives départementales des Pyrénées Atlantiques: 1 M 126 kartoia.

⁶⁵⁰ Christophe Prochasson eta Anne Rasmussen, *Vrai et faux dans la Grande guerre* (Paris: La Découverte, 2004), 17.

⁶⁵¹ Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 19.

joan bazen, armada askeago izateko izan zela⁶⁵². Baina errealitatea guztiz bestelakoa zen: Alemaniako armada Parisera hurbildua zelako joan zen Gobernuia Paristik Bordelera. Kontua zen frantsesak ez zirela kezkatu behar eta berri txarrak ematea saihestu nahi zutela.

Propagandaren alde bat zen alemanak izatez gaizkiaren parte zirela sine-saraztea. *Eskualduna* astekariak gisa orotara larrutu zituen alemanak. Baina ez zen bakarra. Urte anitzen buruan, *Revue Historique* aldizkariak berak aitortu zuen bera ere propaganda horretan aritu zela, erranez alemanen 1815eko gehiegikeriek azaltzen zituztela 1916koak, eta mende bat lehenagoko gaiztoa ezin zela zintzoa izan orain⁶⁵³. Mezu hori orokorra zen, beti horrekin ari ziren, eta baita *Eskualduna* ere.

Propaganda baino gehiago, «buru galkatzea» edo «bourrage de crânes» delakoa izan zen gerla hartan. Propaganda horren ardatzak denetan agertzen ziren, eta noski, baita *Eskualduna* astekarian ere. Garaipena hurbil zela sine-sarazteaz gain, etsaia moralki apaltzea edo gutxiestea zen propaganda horren ardatz nagusia. Horrekin loturik, soldaduen heroismoa eta frantses nazioaren etorkizuna jokoan zela azpimarratzen zuten⁶⁵⁴. Propagandaren oinarri horiek eta zentsura eta informazio ofiziala txanpon beraren bi aldeak ziren. Informazio gutxi izanez, nolazpait bete behar zituzten orriak eta propaganda baliabide erosoak zen horretarako. Informazio negatiboak gorde behar zirenez, baikorrak eman behar ziren, nahiz eta ez guztiz egiak izan. Hori propaganda zen.

Propaganda horren barnean, egunkari anitzek soldaduen gutunak argitaratzen zituzten. Zentsura jasaten zuen prentsak ez zituen, bistan denez, gutun negatiboak argitaratzen ahal. Beraz, soldaduen gutunek ere propaganda funtzioa betetzen zuten, mezu abertzaleak eta eginbidearen betetzea goraiatzen baitzituzten⁶⁵⁵. Agintariek horren beharra sentitu zuten, lehen asteetan hil eta zauritu anitz izan baitzen eta soldadu gehiago behar baitzuten, herritarrak etsipenean ez erortzeaz aparte. *Eskualduna* astekariak argitaratzen zituen soldaduen gutunak ere propaganda ardatz horretan sartzen ziren, ildo horretatik

⁶⁵² Lestocquoy, *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours*, 210.

⁶⁵³ Michel Martin, Histoire et actualité. La Revue historique pendant la Première Guerre mondiale, *Revue Historique* 518 (19766): 433–465.

⁶⁵⁴ Stéphane Audoin-Rouzeau, «Bourrage de crâne» et information en France en 1914-1918, in *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*, Jean-Jacques Becker eta Stéphane Audoin-Rouzeau (Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990), 163–174.

⁶⁵⁵ Cubero, *La grande guerre et l'arrière: (1914-1919)*, 37.

idatziak izaten baitziren. Baina funtzio bera zuten gerlan zeuden idazle eta kazetariak ere. Agintari militarrek ohartu ziren horiez baliatu behar zirela egunkarietara propaganda mezuak igortzeko. Beraz, soldadu batzuen ardura testuak idaztea zen, beti ildo horretakoak⁶⁵⁶, herritarren lasaitzeari begira. *Eskualduna* astekarian idazten zutenak ere idazleak ziren, baina ez ziren soldadu-idazleak, hala nola armadak ez ziren idazteko funtzioa eman, Jean Etxepare sendagile gisa ibili baitzen eta *Zerbitzari* eta Jean Saint-Pierre ere antzeko funtzioetan aritu baitziren, zaurituen mugitzen.

Azken bi horien kasuan, gainera, apaizak ziren propaganda egiten zutenak. Zenbateraino ez ote zuten idazten irakurleek irakurri nahi zutena ere? Galdera hori egiten du Annette Beckerrek⁶⁵⁷, kasu hori bere orokortasunean hartuz. Honen ustez, propagandak eragina izan bazuen, propaganda hori irakurtzen zutenek hori sinetsi nahi zutelako izaten zen. Halaber, Jean-Jacques Beckerren eta Stéphane Audoin-Rouzearen⁶⁵⁸ arabera, orduko gizartea, base-rikkoa barne, propaganda jasotzeko prestatua zen, besteak beste alfabetizazioari esker. Beraz, logika horren haritik jarraituz, pentsa dezakegu *Eskualduna*-n idatzia zena *Eskualduna*-ko irakurleek irakurri nahi zutena zela, hein batez. Hots, ez zela gordinegi, irakurleak ez izutzeko; eta baikorregi zela, irakurleak lasaitzeko.

Segurtasun arrazoiengatik edo irakurleak lasaitzeko helburuarekin informazioa gordetzeak edo zinezkoak ez ziren informazioak emateak arrisku bat izan zezakeen: irakurle batzuk galtzea. Zertarako irakurri informaziorik ematen ez zuen egunkari bat? Jakin-mina dagoenean deus ez jakiteak frustrazioa eragin dezake, eta ondorioz egunkariak kontrako eragina lor dezakete. Gauza bat da ematen den informaziotik deus ez ziurra izatea, eta uler daiteke halako testuinguru batean informazio zehatz eta zorrotzak heltzea zaila zela, are gehiago, gauzak laster alda zitezkeela, ia mutur batetik bestera.

Baina soldaduak «deus ez da ziurra» sentimendutik «dena faltsua da» uste-
ra pasatu ziren. Eta ez da gauza bera «ezjakintasunean» egotearen ustea eta beti «gezurrak» entzutearena⁶⁵⁹. Onar zezaketen informaziorik ez jakitea, gerlako baldintzengatik eta segurtasun arrazoiengatik. Ez zezaketen onar, ordea, deus ez jakitea gezurrak erraten zizkietelako. Adibidez, ohartzen zirelarik beren sek-

⁶⁵⁶ Beaupré, *Ecrire en guerre, écrire la guerre. France-Allemagne 1914-1920*, 90.

⁶⁵⁷ Annette Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930* (Paris: Armand Colin, 1994), 16.

⁶⁵⁸ Becker eta Audoin-Rouzeau, *La France, la nation, la guerre: 1850-1920*, 288.

⁶⁵⁹ Prochasson eta Rasmussen, *Vrai et faux dans la Grande guerre*, 16.

toreari buruzko informazio bat faltsua zela, egunkari horienganako mesfidantza areagotzen zen⁶⁶⁰.

Horrek eragin zuzena bazuen soldadu anitzen jarreretan. Soldaduak egunkarien eta berriketarien artikulak kritikatzeko hasi ziren, guduak asmatzeagatik eta gauzak ziren ez bezala kontatzeagatik⁶⁶¹. Eta horren ondorioz, pixkanaka, egunkariak gero eta gutxiago saltzen ziren, gezurrak erraten zituztela leporatuz. Bereziki egunkari handiak ziren salmenta arazoak izan zituztenak, 1917 inguruan⁶⁶², suposatzen baitzen haien funtzioa informazioa ematea zela. Iritzi astekariak ez zuten halako kalterik jasan, aldiz.

Baina prentsari sinesgarritasuna kentzeak eta egunkariak ez irakurtzeak ez zuen estaltzen jendeak eta, oroz gainera, soldaduek zuten informazio gosea. Beraz, bide batetik edo bestetik, solasak barreiatzen ziren, eta zurrumurruek zabaltzen hasten zirenean, zuzena ez zen informazioa nagusitzen zitzaion egiazkoari⁶⁶³. Gerla hastapenetik egunkariak agertu zituzten informazio faltsuek sinesgarritasun galtze bat eragin bazuten ere, informazio goseak beti iraun zuen, eta horrek zurrumurruek zabaltzea eragin zuen⁶⁶⁴. Marc Blochek⁶⁶⁵ dio berri faltsuak ihaurri zabaldu zirela gerla denboran zehar, batzuetan soldaduen bihotza gehiegi altxatzen zutenak, beste batzuetan kemena guztiz galazten zietenak. Urte batzuk geroago, zer sinesteko gai ziren pentsatzea bera sinesgaitza zela dio Blochek.

2. Jakin-mina eta *Eskualduna*-ren aukera

Egunkari horiei sinesgarritasuna kentzen bazieten ere, eta batzuetan egunkarien kontrako jarrera bortitza agertzen bazuten ere, maitasun-gorrotoko harreman bat bazen soldaduen eta egunkarien artean. Ez zituzten sinesten, arbuiaitzen zituzten, baina hala ere irakurtzeko grina ikaragarria zuten⁶⁶⁶. Zein

⁶⁶⁰ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 154.

⁶⁶¹ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 104–105.

⁶⁶² Forcade, *Dans l'œil de la censure: voir ou ne pas voir la guerre*, 46.

⁶⁶³ Prochasson eta Rasmussen, *Vrai et faux dans la Grande guerre*, 13.

⁶⁶⁴ Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 47.

⁶⁶⁵ Marc Bloch, *Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre* (Paris: Editions Allia, 1999), 20.

⁶⁶⁶ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 32.

egunkari? Zein ez? Hori besterik da. *Eskualduna*-ko berriketariak beren burua goratzen zuten erranez soldaduek zein maite zuten astekari hura.

Baina informazio iturri bakarra ez ziren egunkariak edo astekariak. Alde-rantziz, edozein iturri on zen informazio poxi baten eskuratzeko. Adibidez, telefonoaren ardura zuten soldaduengana edo agintarien ondoan lan egiten zutenengana joaten ziren, ikusteko ea berri gehiago jakin zezaketen⁶⁶⁷. Zazpi eginahalak egiten zituzten informazioa bide batetik edo bestetik jakiteko. Horretaz ohar gaitzke *Eskualduna* astekariko soldaduen gutunak irakurtzean ere, maiz aipatzen baitzuten ez zutela informaziorik, eta elkarren artean zituzten harreman eta elkarriketen berri ematen baitzuten, informazioa bilatzen zute-la agertuz, eta atzematen zuten eta konta zezaketen poxia kontatuz.

Beste fronte batetik heldu zen soldadu bat edo soldadu multzo bat etor-tzen zenean, beste tokietan gauzak nola pasatzen ziren jakiteko irrika pizten zitzairen. Soldaduek ez zeukaten informazio handirik beren fronte orokorrak. Beren lekuan gertatzen zenera mugatzen zen haien jakintza eta kezka. Eta egunkariak beren lekuari buruzko berri bat ematen zutenean, taldean irakur-tzen hasten ziren. Ez zekiten deus beste lekuetan gertatzen zenaz. Eta berri horiek ere nahi zituzten.

Beste informazio mota bat, gordinagoa, baina baitezpadakoa, hildako sol-daduen ingurukoa zen. Lehen erran dugu ez zutela hildako kopururik ematen. Baina norbait hiltzen zenean, haren berri eman behar zitzaion familiari. Sol-dadu baten heriotzaren edo desagertzearen berria haren herriko Herriko Etxe-ra heltzen zen, militar baten bidez. Soldaduaren heriotza bere begiz ikusi eta baieztatu zuen batek idatzia zuen agiria. Hortik landa, herriko auzapezaren ardura izaten zen hildako familiaren abisatzea⁶⁶⁸. Huts batzuk ere gertatzen ziren, *Eskualduna*-n irakurri artikulua batzuen arabera, soldadu baten heriotza-ren berria jakin eta zenbait hilabete edo urteren buruan jakiten baitzen delako soldadu hura ez zela hila, baizik eta Alemanian preso. Eta bitartean, ustezko alarguna berriz ezkondu... Baina ukaezina da *Eskualduna* bezalako hurbileko astekari batentzat, garrantzitsua zela hildakoen berri ematea, herritarrak beren semeen, senarren eta aiten berrien gose baitziren, beharbada gerlari buruzko berri orokorren gose baino gehiago.

Horrez gain, herrietako biztanleek – gerlatik urrun bizi zirenek – ere be-riak nahi zituzten, haien soldaduak zertan ziren jakin nahi zuten; agiri ofizia-

⁶⁶⁷ Ibid., 31.

⁶⁶⁸ Rocafort, *Avant oubli: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*, 125.

lak ematen zituen xehetasunak orokorregiak ziren haientzat, eta ez zuten beren semeen, senarren edo aiten unitateei buruzko informaziorik eskuratzen⁶⁶⁹.

Soldaduen kezka ere hurbilekoa zen hein handi batez. Bistan da jakin nahi zutela gerla nondik nora zolan, bereziki beste lekuetan. Baina beren herriko berri ere jakin nahi izaten zuten. Hori ageri zen *Eskualduna*-ko artikulua bartzuetan, berriketariak astekari hori frontera heltzen zenean zer arrakasta lortzen zuten kontatzen zutenean. Halaber, soldadu batzuek Baionako erredakziora idatzi izan zuten herrietako berriemailei herrietako berriak emateko eta ez gerlaz hainbeste mintzatzeko eskatuz. Erran behar da astekariaren eduki gehiena gerlaz zela, eta herrietako berriak ere gerlako gaiekin betetzen zirela: halakoak gurutzeta, bestea hila edo hango etxekoa zauritua.

Beraz, hurbileko berrien gose horrek eragin zuen lekuko prentsak bazituela irakurleak frontean, eta beraz orri horiek gehiago saltzen zirela, nahiz eta irregularki eta berantarekin heltzen ziren gerla tokira⁶⁷⁰.

⁶⁶⁹ Ansoborlo, *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940*, 250.

⁶⁷⁰ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 154.

BIGARREN ZATIA
GERLARI BURUZKO JARRERA

Bigarren zati honen helburua «nola?» galderari erantzutea da. Hain zuzen, nola inplikatu zen *Eskualduna* Lehen Mundu Gerran edota nola erakutsi zuen bere inplikazioa? Galdera horri erantzuten ahaleginduko gara, gerlaz nola mintzatu zen aztertuz. Gerlaz diogunean, gerlako gertakariez eta bizi-moduaz ari gara. Gerlaz artikulu anitz eta anitz idatzi zuten, bistan denez. Editorialak, egunez eguneko berriak, gerlarien berriak, herrietako berriak, bertsoak eta abar mintzo ziren gerlaz. Gai horien araberako sailkapen baten bidez egin dugu edukiaren alde horren azterketa. Hots, astekarian agertu ziren gaiak dira ondoko orrialdeetan barnatuko ditugunak. Agertu ez ziren gaiak ez ditugu aipatuko. Gerta liteke aipu gutxi edo lerro batzuetan ageri zirenak ere ez bereziki lantzea, adibidez, lasto meten gainean lo egiten zutela nola aipatzen zuten. Aski erregulariki agertzen ziren gaiak dira oro har landuko ditugunak, eta gutxi agertu baina interesgarriak ziren beste gai batzuk ere bai, Jean Etxepareren artikulu batzuk bereziki. Gai horiek logika baten arabera sailkatu ditugu: orokortasunetik zehaztasunera joanen gara, estatuburu- en eskalatik soldadu xumeen eskalaraino, aitzindari militarren eskalatik pasatuz. Horrela, *Eskualduna*-k gerlarekiko zuen jarreraren ikuspegi osoago bat eman nahi genuke. Ikuspegia ez litzateke zuzena lubakietako lekukotasunak baizik aztertuko ez bagenitu, ez eta ere Alemaniari buruzko editorialetara mugatuko bagina. Gai bakoitzak bere berezitasunak zituen, eta beren berezitasunez gain, denetan ageri ziren elementuak aurkitzen ere ahalegindu gara.

I. IRAKURKETA POLITIKOA

Gerla gauza anitz izan zen, eta oroz gainera, mundu osoa inarrosi eta XX. mendeko historia markatu zuen gertakari politiko handi bat. Azken finean, diplomaziako arduradunek eta estatuetakako erabakitzaileek tiratzen zituzten hariak, egunerokoa herritar xeheek pairatzen bazuten ere. Gerla gisa anitzetan aipatu zuen *Eskualduna*-k, eta alde desberdinetatik, politikotik barne. Eta ikuspegi orokorrenetik hasiko gara, hala nola gerlaren alde politiko, diplomatiko eta estrategikotik.

A. GERLA FASEZ FASE

Gerla hainbat fasetan garatu zen. Lehenik mugimendu gerla izan zen, gero posizio gerla eta azkenik berriz ere mugimendu gerla bat. Baina faseak beste gisa batetik ere ikus zitezkeen, *Eskualduna*-ren artikulua irakurriz, adibidez, ez baitzen garbi ageri mugimendu gerla bururatu zela posizio gerla luze baten hasteko. Fase horiek denboraren buruan ikusi ziren hobeki. Mementoaren gainean, beste gisa batez edo beste gai batzuen bidez agertzen zen gerlaren bilakaera kronologikoa. Horregatik, atal honetan ez dugu denboraren banaketa fase horien arabera egin, baizik eta eztabaida nagusien edo gerlari buruzko ikuspegi orokorren aldaketen arabera.

1. Arrazoen interpretazioa

Gerla gisa anitzetara kontatu zitezkeen. Eta gaietariko bat gerlari buruzko argibide politikoetan izan zitezkeen. Haatik, gerla zergatik hasi zen edo zerk bultzatu

zuen ez zen argi esplikatua *Eskualduna*-ko editorialetan, aipamen bakar batzuk kenduta. Halako azalpenak, beharbada, editorialetatik kanpoko artikuluetan aurki daitezke. Alde batetik, gerla lehertu aitzineko asteetako zenbakietan ez zen krisi diplomatiko larriari buruzko aipamen handirik egin. Ageri da gerlak *Eskualduna* ustekabeen harrapatu zuela. Orokorki so eginez, Frantziako prentsak ez zuen Balkanetako krisiaren eta leher zitekeen gerlaren arteko loturarik egiten, nahiz eta gorabehera diplomatikoei buruzko xehetasunak eman⁶⁷¹.

Gerla lehertu aitzineko astean gerla arriskuak bazirela agertu zen astekariaren editorialean⁶⁷². Baina gerla nola eta zergatik lehertuko zen ez zuen esplikatzen artikulu hark. Gerla arriskuaren oinarrian alemanen eta frantsesen arteko aspaldiko etsaigoa zegoela eta ondorioak Europa osora zabal zitezkeela, bai, agertu zen, baina iturburuak zein ziren, ez. Artikulu haren helburua ez zen hori, baizik eta elizgizonen eta laikoen arteko liskarraren harira, gerla elizaren erruz piztuko zela ziotenei erantzutea. Gisa berean, gerlaren arrazoirik eman ez eta antzeko afera zurritze batzuk agertu ziren aste batzuk geroago⁶⁷³.

Izatekotan, gerla aitzineko tentsioaren aipamenaz xehetasun franko eman zituen artikulu hilabete batzuen buruan baizik ez zen atera, 1915eko apirilean. Artikulu hartan, 1870etik gerla lehertu arteko kronologia pedagogikoa egin zuten, 1875etik landa Alemaniak Frantziako armadaren berriz indartzearen parean beste gerla bat hasi nahi zuela baina hainbat aldiz gibelera egin behar izan zuela esplikatuz⁶⁷⁴. Baina artikulu haren helburua bakea egiteko baldintzak azaltzea zen, eta ez hainbeste 1870etik 1914era gertatu zenaren eta gerla piztu zuen giroaren esplikatzea.

Beharbada azalpen argienetarikook, Italia gerlan sartzeari buruzkoak ziren. Italia, hastapenean, zergatik zen Alemania eta Austria-Hungariarekin eta haien arteko harremanak zergatik hoztu ziren xeheki esplikatu zuen. Honen arabera, Italiak Alemaniari hitz eman zion haien alde jarriko zela, Frantziak eraso egiten bazion, baina ez zuela deus hitzemanen alderantzizkoa gertatzen bazen:

Gerla hastetik, alemanarekin hotz, Otrichiarekin hotz eta erdi, gero eta hotzago, azkenean, ikusiz Otrichia beheiti zoala, hortzak luzatu zaizko gure Italiari. Gutizia

⁶⁷¹ Michael Jeissmann, *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918* (Paris: CNRS Editions, 1997), 294.

⁶⁷² Manex Hiriart-Urruti, Bake ala gerla?, *Eskualduna*, 1914ko uztailaren 31a.

⁶⁷³ Manex Hiriart-Urruti, Zorria leher, *Eskualduna*, 1914ko urriaren 2a.

⁶⁷⁴ Manex Hiriart-Urruti, Noiz finituko?, *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 2a.

jin zaio, gerota handiago, bertze orduz Otrichiak hartu lur pozi batzu, hiri eta leihor batzu, behar zituela gibelerat bildu, onez onean edo indarrez.

Nahi baziozkan Otrichiak Italiari bere zuzenak bihurtu, egonen zela 'neutre', erran nahi, gerla huntan sarthu gabe; ez bazuen onez onean deus ardiesten ahal, jazarriko zitzaiola ohiko etsaiari. Hanbat gaichtoago, ez bazioten berea eman nahi.

Alemania ararteko, arizan dire hor hilabeteak, elbe eta elbe. Orok haria luze eta zail; azkenean hautsi. Horra gerla. Hanbat hobe guretzat. Berant aire hunekin ez othe are hobe oraino.⁶⁷⁵

Artikulu hori izan zen gerlaren arrazoiei buruzko artikulu pedagogikoenetarikoa. Gertatzen dena da ez zela gerlaren arrazoi nagusia, bigarren mailako arazo bat zelako, nahiz eta zeharkako ondorio hori mesedegarri izan Frantziarentzat. Ondoko astean, Italia gerlan sartzearen berria ironia gehiagorekin kontatu zuen, baina artikulu hartan gerlaren arrazoiei eta estatuak gerlan sartzeari buruzko azalpen gehiago eman zituen.

Artikuluaren helburua Alemaniaren trufatzea zen, azkarrenak zirela erraten zutela baina orenen buru, azkarrenak Frantzia eta bere aldekoak zirela azpimarratzeko. Artikulu horretan esplikatu zuen hastapenean Alemaniak uste zuela Frantzia eta Errusia airez aire errautsiko zituela, eta Italia eta Ingalaterra ez zirela gerlan sartuko. Gauzak ez zirela horrela gertatu kontatu zuen Manex Hiriart-Urrutik, 1915eko ekainean:

Trufatu nahi zen orotaz haste hartan. Sarthu baitire trufak, eta oraino sarthuko, gero eta barnago.

Nehor etzela menturatuko haren kontra erhi chingilaren altchatzera, uste zuen; eta nor behar lehenik jazarri! Nor nori! Alemaniari Beljika; mendiarri sathor-mulhoa! [...]

Anglesak ere ukho behar zion egin Alemanarekin gerlan hasteari. Fa! Zer zen Angleterra? Zer ziren orotako erresumarik azkarrenak, banazka ala elgarrekin oro, Alemaniari behatu eta? Ez ordean ukho egin Anglesak; ez ere behin eta behin egitekotan; itsas untzi hainbertzeren galtzeak ez deusek ez izitzen Anglesa.

Rusoa ez dugu zeren aipha. Frantzia ahamen batez, biez Rusia behar zituen Alemanak iretsi. Sangratu ba, baditu azkarki. Ez ordean iretsi; ez eta ere iretsiko. Bere burua du azkenean, odol husturik, azken bezurretaraino bigaturik ezarriko.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Manex Hiriart-Urruti, Italia, *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 28a.

⁶⁷⁶ Manex Hiriart-Urruti, Azkarrenaren alde, *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 4a.

Hots, gerlari buruzko azalpenak, politikoak eta diplomatikoak bereziki, dosi txikitik eman zituen *Eskualduna* astekariak. Asteak eta hilabeteak egon behar zen beha, halako informazio batzuk hel zitezen. Metaforak edota ironia erabiliz, analisiak ez ziren beharbada biziki sakonak, baina irakurlearengana heltzeko eta ulergarri izateko modu egokiak zirela pentsa daiteke.

Gerlari buruzko azalpen politiko sakonak eskas aire baldin baziren ere, gerla nork bultzatu zuen azpimarratzen zuen *Eskualduna*-k, behin eta berriz. Jean Saint-Pierrek zenbait gogoeta egin zituen Alemaniaren erantzukizunaz. Alemanek, beren ustez, beren populazio osoa hazteko lurrik aski ez zutelakoan, frantsesei lur batzuen kentzea zuzen zela uste zutela idatzi zuen Saint-Pierrek:

Hoi, da hoi, garbiki mintzatzea! Toki eskas zintutela, bazen toki mundu zaba-lean! Zuek auzoa nahiago, lan gutiz aberasteko. [...] Bertzalde, joanago eta goseago; bota gerla, oro betan iresteko! Ez dea hala?».⁶⁷⁷

Esaldi hori, nonbait, kolonialismoaren justifikazioa zela ohartarazirik, funtsean Alemaniak Ingalaterrak eta Frantziak baino anitzez kolonia gutxiago zuelako zeukan kezka esplikatzen zuen Saint-Pierrek, argi utziz zeinek nahi izan zuen gerla. Beste artikulua batean⁶⁷⁸ ere gerla Alemaniak nahi zuela argudiatu zuen. Gerla mus partida batekin konparatu zuen, eta baita otsoaren eta azeriaren arteko borroka batekin ere. Artikuluaren arabera, alemanek hasi zuten gerla, hastapenean «karta onak» zituztelako.

Manex Hiriart-Urrutik ere Alemaniak gerla nahi zuela azaldu zuen 1915eko apirilaren 2an. Alemaniak bere inguruko lurren jabe egin nahi zuela esplikatzen zuen honek ere. Alemanak jarrera horretan bide zeuden, aitzineko urteetan hala irakatsi zitzaielako:

Ez gobernamentu gizonetarik, ez eskoletako buruzagietarik etzuten alabainan bertzerik ikasten: mundu hau dena behar zela bilhakatu aleman.⁶⁷⁹

Eskualduna-k pangermanismoa azaldu zuen bere hitzekin. 1913an Gilen II.a boterera heltzearen mende laurdena ospatu zuten, eta han Friedrich von Bernhardi jeneralak aurkeztu zuen liburuak⁶⁸⁰ Alemania munduko potentzia

⁶⁷⁷ Jean Saint-Pierre, Zertako gerla?, *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 24a.

⁶⁷⁸ Jean Saint-Pierre, «Mus partida», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

⁶⁷⁹ Manex Hiriart-Urruti, Bertze alemanak, *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 20a.

⁶⁸⁰ Friedrich von Bernhardi, *L'Allemagne et la prochaine guerre* (Paris: Ed. du Trident, 1989).

bihurtzeko asmoak azaldu zituen⁶⁸¹. Ez zuen gehiago behar Manex Hiriart-Urrutik gerla alemanen bizkar ezartzeko. Hitz gogorrak izan zituen alemanen kontra eta haien enperadore Gilen II.aren kontra. Batzuetan, Gilen II.a Napoleonekin konparatzen zuen, gerla gose eta inguruko herriak bereganatzea helburu zuen pertsona gisa aurkeztuz. Baina konparaketa hori egitean ere, mespretxuz mintzo zen Alemaniako enperadorearen kontra, Napoleon baino gutxiago zela nabarmenduz⁶⁸².

Azkenik, Alemaniaren ardura ageri-agerian utzi zuen, Belgikako lurretan sartu izana kontatzean. Gerla lehertu zenean, Alemania Belgikan sartu zela eta horretan huts estrategiko handia egin zuela esplikatatu zuen *Eskualduna*-k. Artikulu batean ongi esplikatatu zuen, alemanak ez balira Belgikan sartu, Inglaterra ez zela gerlan sartuko, eta orduan, frantsesek ezin izanen zietela alemanei hain aise iharduki⁶⁸³. Beste artikulu batean ere esplikatatu zuen Belgikari oldartzeak gainerako herrialdeak ahulenaren alde jartzea eragin zuela⁶⁸⁴. Bide batez, artikulu horietan, Hiriart-Urrutik aitortu zuen Frantziak ez zezakeela gerla irabaz, besteen sostengurik gabe. Baina, ororen buru, behin eta berriz, gisa batez edo bestez errepikatzen zuten mezu nagusia zen gerla alemanek piztu zutela, nahiz eta gerla pizte horren ondorioz aktibatu zen kateak Alemaniari kalte eta Frantziari mesede egin.

Ezin da dudan ezarri *Eskualduna*-rentzat argi eta garbi zela gerlaren hoberendun bakarra Alemania zela. Frantziaren berean erasotzailea Alemania zelako mezu hori arras errotua zen. Hala ere, ez daiteke aipatu gabe utz jarrera horrek salbuespenak zituela. Hain zuzen, gerla aitzin eta gerla lehertu ondoren Frantziak egin zituen huts politikoak edo kalkulu txarrak kritikatu zituen Jean Etxeparek, analisi zehatz eta mamitsuetan. Orotara, gerlaz argitaratutako artikulu kopuru handia ikusiz, Etxepareren horiek ez dira anitz, hamar baino gutxiago zenbatu ditugu, baina nahiko interes badute azterketa baterako.

Jean Etxeparek Frantziako Gobernuaren aitzineko hamarkadetako jarrera kritikatu zuen, ahoan bilorik gabe. Azken urteetan Alemaniaren garapen ekonomikoa Frantziarena baino hobea izan zela, baina Frantziak garapen hori ez zuela ikusi kritikatu zuen⁶⁸⁵. Oraino urrunago joan zen aitzineko astean, Ale-

⁶⁸¹ Fischer, *Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914-1918*, 49.

⁶⁸² Manex Hiriart-Urruti, Guillaume bera, *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 13a.

⁶⁸³ Manex Hiriart-Urruti, Anglesa, *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 12a.

⁶⁸⁴ Manex Hiriart-Urruti, Ahulena azkarren, *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 1a.

⁶⁸⁵ Jean Etxepare, Alemanak hurbiletik V, *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 20a.

manek Frantzia galbidean zela erraten zutela idatzi zuelarik. Frantziako agintarien kritika biziki zorrotza egin zuen:

Ikusten ginituen ba aitzinamendu eta oldar hoik guziak mugaz hunainditik, bainan okerre bezalatsu: erdizkaxe. Laketago ginuen zorigaitzez gure ohiko ezdeuskerier beha egoitea. Politikak ergelduak, zirtzilduak, etenduak ginauzkan. Egunetik biharrera lurreean ginituen buruzagiak, gure gustuz gizentzeko doi asti uzten giniotelarik. Etzen obedientziarik gehiago: jende xehea, ausartatuz eta tzartuz zoan, --alferkeriak, edariak politikeroen gezur eta pereka zoroek burbutzika noiz nahi airatzen zutelarik. Ezkontza guti, are gutiago sortze, jendetzea urtzen ari zen. Bere armadari eta gizon zuhur bakar batzuei esker, zagon xutik gure Frantzia maitea.⁶⁸⁶

Gizarte ikuspegitik, Frantziaren gibelatzea gordinki kontatu zuen Etxeparek. Alemaniako populazioak anitz egin zuen gora 1870etik hara, baina ez zen hainbestekoa izan Frantziaren bilakaera, eta horrek Frantzia ahuldu zuela idatzi zuen gerla hasi eta aski laster. Agintarien kontrako kritika zorrotzak egin zituen hiru urte geroago ere, erranez alfer hutsak zirela:

Buruzagi xuxenak izanez, zer irabaziak ez litzazke bil gobernamentuak, Frantziaren onetan, bere eskupeko lanpidetarik beretarik: burdin-bide, tabako posta ala telegrafa, aduana, mia, oihan!

Hainbertze gizon alfer edo nagi kokatu izan da hoitan orai artio, bozetako goiti-beheitiatarik lekora, non irabazi garbirik kasik deus ez baitzuten uzten Frantziari.⁶⁸⁷

Hein handi batez, agintariei leporatu zien gerlaren luzatzea. Baina, gerlaren hastapenera itzultzeko, ez zuen gerla aitzineko jarrera bakarrik kritikatu. Hastapeneko huts taktikoak aipatu zituen, eta Frantziako aitzindari militarrei leporatu zizkien Charleroiko porrota eta hastapeneko gibelatzea. Etxeparek zioen lehen asteetan Frantziako departamendu batzuk Alemaniaren esku utzi zituztela, Frantziako armada ez zelako ongi jokatu. Horrez gain, Frantziako soldaduen uniformeak sobera ikusgarriak zirela ere azaldu zuen:

Ofizierak ba holetan, ofizierak ginituen hastapenean beren soinekoen dirdiratik ikus errex. Etziren gordetzen ere dohakabeak: beti xutik, beti besoak goitituz mantzen beren gizoner, beti beren gizonetarik apur bat bazter. Alemanak aldiz heier bereziki aiber, heien aurdikitzeo ukanki tirokari hautetsiak. Hartakotz dugu, lehenbiziko hiru astetan, hainbertze aitzindari galdu, gehienak hilik.⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ Jean Etxepare, Alemanak hurbiletik IV, *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 13a.

⁶⁸⁷ Jean Etxepare, Budjeta, *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 6a.

⁶⁸⁸ Jean Etxepare, Alemanak hurbiletik, *Eskualduna*, 1914ko urriaren 23a.

Hautu horren ondorioz aitzindari anitz hil zela azpimarratu zuen. Beste artikuluko pare batean, aldiz, alemanak gerlako tekniketari anitzez aitzinatua goak zirela esplikatu zuen. Alde batetik, lubakien eraikuntzan alemanak nagusi zirela eta horretan ere Frantziako aitzindariak huts egin zutela kritikatu zuen⁶⁸⁹. Alabaina, lubakiak egiteko alemanen teknika hobea zela errateaz gain, babesteko sistema ere hamar mende lehenagotik zeukatela eta frantzesak horretaz ez oroitu izana leporatu zien aitzindariari. Etxepareren ustez, teknika hura gogora ez ekarri izanaren ondorioa zen Frantziak lur batzuk galdu izana⁶⁹⁰.

Etxepareren artikuluko horiei zor zitzaizkien gerlari buruzko datu zehatzago, hotzago eta objektiboagoen agertzea. Baina, ororen buru, artikuluko bakar batzuk baizik ez ziren izan. Jean Saint-Pierrek⁶⁹¹ Charleroiko porrotetik zenbait hilabetera aipatu zuen hastapenean kanoi gutxi zeukatela eta horregatik egin zutela gibelera. Baina ezin erran kritika biziki zorrotza zenik: kanoi azkarrak eskuratu zituztela aipatzeko artikuluko batean azaldu zuen hastapenean ez zeukatela halakorik, baina artikulukoak kutsu baikorra zuen, ongi armatuak zirela argitzea baitzen helburua.

Ororen buru, nahiz eta Etxepareren zehaztasuna eta Frantziako agintarietarako kritika salbuespena izan *Eskualduna* astekarian, harrigarria da artikuluko bakar horiek ere argitaratu izan zirela pentsatzea. Lehenago aipatu dugu zentsurak ahulguneak bazituela, eta ahulgune horien seinale gisa ikus ditzakegu artikuluko horiek. Dena den, salbuespen horiek aipaturik, lan osoan zehar ikusten ari garen bezala, Etxepareren artikuluko horietako jarrera kritiko horrek ez zuen astekariaren ildo editoriala islatzen. Gerlari buruzko arrazoiak ematean, argi ageri zen zein zen astekariaren ildo: etsaia alemana zen, eta erantzukizun guztia Alemaniarena zen. Astekariak bat egiten zuen, beraz, Frantziarekin eta etsai haren kontra egin beharreko gerlarekin.

2. Gerla laburretik luzera

Franko ezaguna da gerla lehertu ondoko *Eskualduna* astekariaren zenbakiaren azal berezia. Ohiturak hautsirik, hiru zutabeko izenburu batean «Gerla haste – Biba Frantzia!» idatzi zuten, eta artikuluko gerlaren aldeko itxura guz-

⁶⁸⁹ Jean Etxepare, Langileak nundik, *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11a.

⁶⁹⁰ Jean Etxepare, Urrikitan, *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 4a.

⁶⁹¹ Jean Saint-Pierre, «Kanoi handiak», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

tiak zituen. Paradoxa bada ere, gerla hasi aitzin, astekari hark zuen jarrera guztiz desberdina zen. Gerla hasi baino aste bat lehenago, *Eskualduna*-k ez zuen gerlarik nahi. Hasteko, gerlaren alde lazgarrienak aipatu zituen, gerta zitekeenak sortzen zuen ikararen lekuko:

Bi populu handi, hala nola Frantzia eta Alemania, buruz buru elgarren kontra ezartzeko orde, hiru, lau, sei, zortzi, nork daki zonbat nazione, oro sutan, oro elgarren hilka, karraskan lotharazteko aiher den gerla bat; arte laburrez oraiko tresna ikaragarriekin bazterrak oro erhauts bailitzazke; guziak odoletan, pusketan ezar, behingo larrutuak hobekienik gelditazkenak, eta nork daki zonbat eta zoin sekulakotz suntsituak.⁶⁹²

Hiriart-Urrutik erabili zituen hitzak pisu eta larritasun handikoak ziren: bazterren erraustea edo suntsitzea eta jendeak pusketan eta odoletan izatea esaldi bakarrean bilduz, kataklismoaren itxura eman zion etor zitekeenari. Gerroak erakutsi zuen gauzak halatsu gertatu zirela, eta argi da artikulua idatzi zuenak ez zuela halakorik nahi. Bereziki azpimarratu zuen erlijioa eta hura ordezkatzan zuten gizonak errotik bakezaleak zirela, eta Lourdesen otoitz egin zutela bakearen alde.

Hiriart-Urrutik aipatu zituen otoitz horiek guztiak alferrik izan ziren, azken finean, gerla lehertu baitzen. Eta *Eskualduna*-k ere gerlarekin bat egin zuen, Frantzian ordu arte bakezaleak ziren gehienek bezala. Ez zen harritu behar, orain aipatu artikulua horretako zati batean, erasoari erantzuteko beharra edota aberria defendatzekoa agertzen baitziren:

Bakarrik herriaren amodioa da, herriko zuzenen zaintzeko karra ba sustatzen du, azkartzen bihotzean, bizi atchikitzen; soldadoari altchatzen dio bihotza erlisioneak; erakasten dio bere eginbidea; gogoan ezartzen: eginbidetan den handienari, herriaren begiratzekoari ez diola behar egin uko.

Hori zeiea gaizki zonbeiti? Non litake herria? Non ginitazke oro, zoin gureaz gure, soldadorik ez balitz, ez armadarik, ez herriko zedarrien zaintzalerik? Arrotz etsaiari nork nola iharduk, zuzen kontra jazarri nahi zaukunean, edo gure lurreri, ontasuneri lothu.⁶⁹³

Hots, nahiz eta gerla baino nahiago zuen bakea, soldaduak eta armada beharrezkoak zirela zehaztuz eta «zuzen kontra jazarri» nahi zuen «etsaiari»

⁶⁹² Hiriart-Urruti, Bake ala gerla?. 1914/7/31.

⁶⁹³ Ibid.

erantzun behar zitzaiola erranez, aitzinetik ari zen etor zitekeenaren justifikatzen. Gerla ez zuen nahi, baina erasoaren aitzinean gerla egin behar zela erratea bezala zen. Hori izan zen ondoko hilabeteetan franko zabaldua izan zen iritzia: erasoari erantzun behar zitzaion.

Gerla lehertu bazen lehertu, astekariaren tonua guztiz aldatu zen. Iragarpen beltz haiek bazterrean utzi eta berehalako garaipenaz segur zirela erakustera eman zuten. 1914ko agorrilaren 7ko artikulua nagusiak ez zuen gerlaren iraupenari buruzko iragarpenik egiten, baina gerla laburra izanen zelako usteak presentzia handia zeukan.

*Ukan dezagun konfiantza gure armadetako aitzindarietan; egin dezotegun kreit, behar den guzia eginen dutela. Kreit gobernamentuari ere: berriak goizago edo berantago beren tenoren jakinen ditugula. [...] Sarri, sarri berri handiak; agian onak; gero ta hobeak, Jainkoak laguntzen gituelarik.*⁶⁹⁴

Artikulu hari halako baikortasun bat zerion; soldaduen eta haien aitzindarien baitako konfiantza itsu bat erakusten zuen. Garai hartako artikulua frankotan erakutsi zuen gerla aste gutxiz bururatuko zelako ustea. Hori aitortu zuen Jean Elizalde *Zerbitzari*-k:

*Guzieri hemen, hauche zauku: gerlak hainitz irauten duela. Zoin gure etchetarik, Bayonako, Tarbeko edo Bordeleko kazernetan sartu ginelarik, iduri zitzaukun zortzi edo berantenez hamabortz egunen buruko, berriz etchean ginela, etsaiak erhautsirik.*⁶⁹⁵

Gerla egun bakar batzuek trenkatuko zelako ustea ez zen bakarrik *Eskualduna* astekariarena; orokorra zen⁶⁹⁶. Beraz guztiz normal da euskarazko astekari honek ere gisa bereko jarrera erakustea. Gerla laster bukatuko zela errateko jarrera franko jarraikia izan zen gerlak iraun zuen denbora gehienan. Denbora guztian, gerlaren bukaera eta garaipena hurbil ikusten zituen *Eskualduna*-k, nahiz eta pasatzen ari ziren hilabeteek baikortasunerako arrazoiak gezurtatu. Jean Saint-Pierre⁶⁹⁷ bukaera 1916ko udazkenerako iragarri zuen, erranez alemanek gizon eskas handia zutela, eta frantsesek izanen zutela garaipena. Handik hiru astera, Alemania gerla galtzekotan zela idatzi

⁶⁹⁴ Manex Hiriart-Urruti, Irakurtzaleri, *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 7a.

⁶⁹⁵ Jean Elizalde, Frantzian gerla tokitik, *Eskualduna*, 1914ko urriaren 16a.

⁶⁹⁶ Fritz Fischer, *Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914-1918*, itzul. Geneviève Migeon eta Henri Thiès (Paris: Ed. de Trévise, 1970), 51.

⁶⁹⁷ Jean Saint-Pierre, «Gizon eskasa», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 24a.

zuen⁶⁹⁸. Jean Etxeparek garai bertsuan⁶⁹⁹, 1916ko udarako egin zuen gerla bukaera iragarpena. Baina sei hilabete geroago⁷⁰⁰, uda oraino hasi gabe, udazkenean bukatuko zela iragarri zuen, beti baikor jarraituz. Ez zuen inporta gertakariak frogatzea iragarpen txarrak egin zituztela; hala ere segitzen zuten iragarpenak egiten, beti baikor agertuz.

Haatik, André Bachen arabera⁷⁰¹, Frantziako agintariak berek ez zuten uste gerla laburra izanen zela edo frantsesak aise nagusituko zirela. Jean Lestocquoyek⁷⁰² dio prentsa guztiak gisa bereko artikulu baikorrak idazten zituela, nahiz eta «funtsean, nehor ez zuten engainatzen». Erran dezakeguna da, *Eskualduna*-ren eta gainerakoen errealismotik kanpoko baikortasun horrek populazioa mobilizaturik atxikitzeko eta kemena emateko balio zuela, Jacques Fontanak⁷⁰³ zehaztu bezala.

Hastapeneko berotasun hori epeltzen eta hozten hasi zen zenbait asteren buruan. Denbora pixka bat pasatu ondoan eta gauzak ez zirela uste bezain laster eta ongi bukatuko ulertu ondoan, autokritika hein bat egin zuten *Eskualduna* astekarikoeak. Autokritika hitza beharbada handiegia da, baina gerla hasi eta lau hilabeteren buruan aitortu zuten, hastapenean gerla biziki laburra izanen zela uste zutela. Lau hilabete geroago gerla luzatzen ari zela ikusi eta onartu zuten. Baina *mea-culpa*-rik ez Manex Hiriart-Urrutiren editorialean, lau hilabeteren buruan, denbora luze hori ez zela hain luze idatzi baitzuen:

*Lau hilabete, luze da eta ezta luze. Sofritzeko gau eta egun sofritu dituztenak, hor harat joan gizon gaiztoek, eta hemen heien eskasaren jasoiteko, egunak, asteak, hilabeteak ikharan bizitzeko, herioak ereman ditzan zoin beren etxetan hain behar semeak, aneikiak, senbarrak, bi, hiru, lau haurren aitak, luze da: lau hilabete! Bainan ezta luze, ... labur da, gu lothuak gitzazko lan gaitzaren bururatzeko.*⁷⁰⁴

Funtsean, hastapeneko aurreikuspenak ez zirela nahi bezala atera aitortzeko orde, *Eskualduna*-k aitzina jarraitu zuen irakurleei mezua baikorrak zabal-

⁶⁹⁸ Jean Saint-Pierre, Etsaiaren barneko mina, *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 14a.

⁶⁹⁹ Jean Etxepare, «Gerlaren iraupena II», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 10a.

⁷⁰⁰ Jean Etxepare, Noiz geldituko, *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 16a.

⁷⁰¹ André Bach, *Fusillés pour l'exemple: 1914-1915* (Paris: Tallandier, 2003), 192–193.

⁷⁰² Lestocquoy, *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours*, 210.

⁷⁰³ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 40.

⁷⁰⁴ Manex Hiriart-Urruti, Lau hilabetez, *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 27a.

tzen. Artikulu berean azpimarratu zuen Frantziako armadak «gaina» zuela Alemaniakoaren gainean, erranez alemanek lau aldiz hil gehiago zutela.

Urte bat baino gehiago egon behar izan zen hastapenean gertatu zenaren berri zehatzagoen jakiteko. Hiriart-Urruti hil ondoan, Blaise Adémak kontatu zuen frantsesek zergatik ez zuten egin hastapenean espero zuten oldarra:

Zertako utzi ditugu Alamanak Frantzian sartzerat? Zeren ez baiginuen orduan hoik bezenbat soldado eta kanoi. Eta gero, hoien oldarra hautsi dugularik, ihes eginarazi diotegularik, zertako ez ditugu gure Frantziako mugatarik kampo egorri? Zeren gure kanoi eta chichpentzat ez baiginuen bazkarik aski.⁷⁰⁵

Hots, hastapenean ez zuten armarik aski etsaiari buru egiteko. Baina horiek guztiak ez zituzten aipatu gerlaren hastapenean, ez eta ere lehen hilabeteetan. Halaber, Charleroiko porrota ez zuten aipatu. Baina Charleroiri buruzko irakurketa kritikoak geroago agertu ziren. Jean-Norton Cruk⁷⁰⁶ garbiki erran zuen ofentsiba goraiatzan zela, baina kirolaren eraginez. Haren ustez, ordea, gerla ez da kirola, eta frantsesen ofentsiba ez zen eraginkorra izan. 1914an alemanen ofentsibaren aurrean, Frantziako armadak beste ofentsiba batez erantzun ez balio, gauzak ez ziren hala gertatuko. Huts taktiko handitzat jo zuen. Roger Fraenkel⁷⁰⁷ historialariak ahoan bilorik gabe idatzi du Joffre jeneralaren kontra, erranez, 1914ko abuztuaren 8tik 24erako gudu guztiak «hondamenak» izan zirela Frantziarentzat, eta hamasei eguneko epean Frantziak Verduneko guduko lehen lau hilabeteetan bezainbat gizon galdu zuela. Fraenkelen arabera, alemanek beren defentsa ongi prestatua zuten.

Halako gogoeta gogorrik ez zuen egin *Eskualduna*-k. Gerla denboran ez zen halakorik irakurtzen. Aitzineko lerroetan aipatu dugun Blaise Adémaren artikuluak Frantziako armadaren kritikatik baino gehiago dauka, huts egitearen justifikazioak eta barkamenak bilatzeko ahaleginetik. Hastapenean armarik aski ez ukaitea ia kanpoko faktore gisa aurkeztu zuen, alemanek gehiago zituztenaz gerroz. Frantziaren «ahulezia» xedeen obratzeko «denbora galtzen» zutela zen, Adémaren iritziz. Gisa hartan, alemanek aitzina hartu zuten lubakien eraikitzen. Baina Frantziako armadarenganako kritika tonu ez-tian egiteaz gain, *Eskualduna*-k huts horiek guztiak zuzenduak edo zuzentze bidean zeudela azpimarratu nahi izan zuen, oroz gainetik. Beraz, huts militar edo tekni-

⁷⁰⁵ Blaise Adéma, Zer eskas?, *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 19a.

⁷⁰⁶ Jean-Norton Cru, *Du témoignage* (Paris: Gallimard, 1930), 69.

⁷⁰⁷ Roger Fraenkel, *Joffre: l'âne qui commandait des lions* (Paris: Itaiques, 2004).

koen aitortza ez zen kritikaren parte sartu behar, baizik eta hutsen gainetik, baikortasunari eusteko ahaleginaren jarraitzearen parte.

Gerla uste baino luzeagoa izanen zela aski laster onartzen hasi ziren *Eskualduna* astekarian. Hiriart-Urrutik berak, 1914ko urrian, gerla luzea izanen zela esplikatu zuen, baina berri txar hura berri on gisa aurkezten asmatu zuen, 1870eko gerlarekin konparaketa eginez. 1870ean gerla bi hilabetez galdu zutela, baina zortzi hilabete iraun zuela esplikatu zuen. 1914an lehertu gerla hura baino luzeago izan zitekeela, baina ez zutela galdu eta ez galduko segurtatu zuen⁷⁰⁸.

Baina gerlaren luzatzeak itzal bat zekarren, eta nekez egin ziezaiokeen ihes *Eskualduna*-k: jendearen baitan sortzen ari zen etsipen giroa. 1915eko urtarrilean, gerlak beste bost hilabete gehiago irautea izugarritzat zeukan Hiriart-Urrutik, eta ordurako izan zen hil kopuruagatik kexu zen:

*Jada zoin luze, zoin odol edale, zoin gizon bizi eta hil یره!*⁷⁰⁹

Gerlaren luzetasunaz eta horrek sortzen zuen sufrimenduaz mintzo zen artikulu hartan. Hilabete batzuk geroago, gerlaren luzatzeaz eta egoeraren egonkortzeaz konparaketa berezia egin zuen, Euskal Herriko irakurleek aise ulertzeko gisakoa:

Gutaz zer erran? Ihardesten dut: Zer erran gurekin borroka, ihauzka, zalapartaka, hilka urthe huntan ari diren aleman azkar ezin garhaituzko hetaz?

Balitz pilota partida handi bat, duela zortzi egun hasia, ezin trenkatua nehorat neholere; arrats guziez hastean bezen gibela, goiz oroz berhaste, bi aldeak bardin pilotari on, zer zinezake zuk erran eskualdun irakurtzalea? - Elgarren bethe badirela. - Ontsa da; zertako juja bertzela gerlari hauk? [...] Egia hunat erradazu, othoi, adichkidea, norentzat pariatzen duzu? Nork du irabaziko zure ustez, partida hori?

Hori ber-bera da Frantziaren eta Alemaniaren arteko gerla partida hau, berez bere; batetik bertzerako eskasa lagunek bethetzen dutelarik. [...] Frantsesak alemana beretik oraino ezin khen; alemanak frantsesarenean ezin aitzina. Bardin edo 'ados', han egoki biak, zonbeit urhats baizik ez dutela bien artean; hura ere ez tokitan.

*Hori zautzue dela: Frantzian alemana nausi, Alemanian ez frantsesa?... / Ema-zue hortik othoi!*⁷¹⁰

⁷⁰⁸ Manex Hiriart-Urruti, 1870-1914, *Eskualduna*, 1914ko urriaren 9a.

⁷⁰⁹ Manex Hiriart-Urruti, Bi bakeak, *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

⁷¹⁰ Manex Hiriart-Urruti, Nor ja nausi?, *Eskualduna*, 1915eko abuztuaren 27a.

Ezin bururatuzko pilota partida hori aipatzean, etsitzeko arrazoiak ikus zitezkeen. Hor ez zen aipatzen Frantzia Alemania baino indartsuagoa zelakorik. Indarrak orekatuak zirela aitortzen zuen Hiriart-Urrutik. Errealitatea hori zen, baina, hori aitorturik ere, ez zion lekurik utzi nahi etsipenari. Ez zitzaion onargarri iruditu hortik ondorioztatzea Frantzian alemana nagusi zela.

Zenbait hilabete geroago, Blaise Adémak jendearen baitan etsipena bazela islatu zuen, nahiz baikor agertu nahi zuen:

Orai berriz hainitzen ahotik entzunen duzu hauche: gerla ez ditekela nehola ere burura Frantziako aldean. Hunat gerlako erreketarik zenbeit egunentzat heldu zaizkigun soldado gehienak dire hola mintzo. Ezen neronek entzun ditut erraiten: «Ez gaituzte Alamanek gure erreketarik khenduko, bainan guk ere ez hek. Ez dakigu beraz batere noiz arte garen han.»

Holako solasak gero errepikatzen dire bazter guzietan, eta jendea izitua da, ez dagola gerla hau bururaturik. [...] Ageri da Alamanak gu baino khechatuago direla gerla hunen laster bururatzeko, ez baitezakete gehiago luzaz irauin. Horra zertako, guzien arabera, urthe hunek goizago edo berantago, ikusiko duen gerlaren buztana eta buztan hori ongi moztuko.⁷¹¹

Artikulu horretan ageri zen etsipena bazela. Etsitzeko arrazoirik ez zegoela erantzun nahi zuen eta mezu horrekin bukatu. Joera erretorikoa erabili zuen, lehenik zer entzuten zen komentatzeko, eta gero entzuten ziren solas haiei erantzuteko. Nahiz eta kutsu baikorrarekin bukatu, ematen zuen funtsezko informazioa zen etsipena zabaldua zela.

Zenbait artikulutan, hitz gogorrek agertu ziren gerlaren kontra. *Oxobi-k*⁷¹², adibidez, «gerla madarikatua» aipatu zuen. Jean Etxeparek⁷¹³ «gerlate lotsagarriki luzea» salatu zuen. Ordurako lepotik eta gorago aseak izatea ulergarri izan zitekeen. Baina Etxeparek lehenago ere gogor idatzi zuen gerlaren luzatzearen kontra. 1915eko abenduaren 3an «noiz geldituko da sarraski hau?» galdetu zuen. Gerlaren luzetasunak halako etsipen bat sortzen zuen Etxepareren baitan, eta franko garbiki mintzatu zen gerlaren gogortasun horren kontra. Hor nabari zen gerla luzeegi eta bortitzezi zitzaiola.

Baina Etxepareren artikuluek garrantzia baldin bazuten ere, halako solas gordinak salbuespenak ziren *Eskualduna* astekarian. Zenbait aldiz etsipena

⁷¹¹ Blaise Adéma, Urthe on!, *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 31a.

⁷¹² Jules Moulier, Goizaldea, *Eskualduna*, 1918ko abuztuaren 16a.

⁷¹³ Jean Etxepare, «Bilku-salgia», *Eskualduna*, 1918ko abuztuaren 9a.

agertzen bazen ere, itxaropenari leku gehiago eman nahi zioten. Jean Saint-Pierre gehiago bideratua zen horretara. Hainbat aldiz, soldaduen kemena aipatzen zuen, anekdota batzuk kontatuz⁷¹⁴, haietariko batzuen ekintza heroikoak agertzeko, eta beraz, kemena emateko. Beste zenbaitetan, guduen ondotik edo guduak baino lehen, armada osagarri onean zegoela azpimarratzen zuen⁷¹⁵, horrekin baikortasun bat erakutsiz eta irakurleei kemena emanaz. Soldaduen bihotza 1916an baino azkarrago zen 1917an, beste artikulu baten arabera⁷¹⁶.

Astekariko editorialgileek ere etsipenaren gainetik ezarri nahi zuten itxaropena. Etsitzeko arrazoirik ez zegoela azpimarratu nahi zuen Blaise Adémak 1915eko abenduaren 31ko artikuluan, bakea hasiko zen urterako espero edo nahi zuela adieraziz. Manex Hiriart-Urrutik⁷¹⁷ gerla luzatzen ari zela onartzen zuen artikuluan ere eman nahi zuen gerla irabaziko zutelako segurtamena. 1916an ere baziren etsaia laster garaituko zutela zioten artikulu batzuk. Errumania gerlan sartzeak itxaropena ematen zuela idatzi zuen Adémak⁷¹⁸.

Hots, batzuek eta besteek, ez zuten etsipenerako tarterik utzi nahi. Garrantzitsuenak, garaienaren baitan sinestea zela adierazten zuten etengabe. Dударik gabe, une zail batzuetan, artikulu negatiboak saihestezinak izan ziren, baina oro har, alde negatiboa agertzen zen gehienetan ere baikortasunez bukatu nahi izaten zuten. Jarrera baikorra ez zen desagertu *Eskualduna*-ko zutabeetatik.

3. Bakeari buruzko eztabaida

Etengabe gerlaren bukaeraz baikor izateak beste eragin bat ere bazuen. Edozein egoera izanik ere, gerla uste baino anitzez gehiago luzaturik ere, *Eskualduna*-k ez zuen dudan ezartzen gerla Aliatuek irabaziko zutela. Beraz, horrek, bakea egiteko baldintzei buruzko eztabaidan ere eragina bazuen, logikoki. Eta funtsean, bakeari buruzko eztabaida maiz agertu zen astekarian. Gerla hasi eta laster hasi ziren bakeari buruzko eztabaidak eta planteamenduak. Aita Santuak hainbat aldiz egin zituen bakerako deiak. 1914ko abuztuaren 20ean Pio X.a Aita Santua hil zen, eta beraz, gerla garaia jarraitu zuena Benedikto XV.a zen. Georges Minoisen⁷¹⁹ arabera, Aita Santu berri hark, 1914an berean,

⁷¹⁴ Jean Saint-Pierre, Kuraia, *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 5a.

⁷¹⁵ Jean Saint-Pierre, Armada eder, *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 17a.

⁷¹⁶ Jean Saint-Pierre, Guduaren segida, *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 4a.

⁷¹⁷ Hiriart-Urruti, «Lau hilabetez». 1914/11/27.

⁷¹⁸ Blaise Adéma, «Oraitik», *Eskualduna*, 1916ko irailaren 22a.

⁷¹⁹ Georges Minois, *L'Église et la guerre: de la Bible à l'ère atomique* (Paris: Fayard, 1994).

bakearen jainkoa goraiatu zuen eta Frantziako katolikoek, aldiz, armadaren jainkoa. Austriarrek beren armada bedeinkatzeko eskatu zioten Aita Santuari. Horrek erakusten zuen Aita Santuaren papera korapilatsua zela, elkarren artean gerlan ari ziren herrialde bakoitzak komunitate giristinoa zeukalako. Baina, oro har, Aita Santuaren deiek ez zuten hainbesteko eraginik ukan: elizgizon bakezaleek ez zuten arrakastarik, gerla zen eta nazioak erlijioak baino garrantzi handiagoa zuen.

Aita Santuak oreka zailari eutsi behar zion⁷²⁰. 1915eko abuztuaren 22an, giristinoak bi aldeetan zeudela esplikatzen zuten, eta horregatik ezin zuela alde baten edo bestearen alderdia hartu. Frantziako agintariek eta politikari laikoek ez zuten begi onez hartu Aita Santuaren eskaintza hura. Eta ondokoak ere ez. *Eskualduna* postura deserosoan zegoen, bistan denez: alde batetik, osoki bat egiten zuten Frantziarekin eta Alemaniaren kontrako gerlarekin, eta bestetik, leialtasun osoa zion Aita Santuari eta Vatikanuari. 1915eko urtarrilaren 29ko zenbakian Aita Santuaren deiaz mintzatu zen astekaria, baina ez editorialean, baizik eta lehen orriko laugarren zutabearen hasten zen artikuluan⁷²¹. Artikulu hartan ez zegoen Aita Santuaren kritikarik; aitzitik, haren «artekotasuna» beharrezkoa zela eta herrialde guztiek Aita Santuaren ondora joan nahi zutela azpimarratu zuten. Frantziari leporatu zion oraino ez zuela Aita Santuarengana bildu nahi, baina goiz ala berant hartara behartua izanzen zela argitu zuten. Azkenik, Aita Santuak bakearen alde otoitz egiteko deia egin zuela azpimarratu zuten. Hots, *Eskualduna*-k gututz ontzat eman zuten Aita Santua ez zedin gerla hartan busti.

Aita Santuak bakeaz mintzatzeko gutun bat egin zuten 1917an. Gutun hark harrera berezia izan zuten, aliatuei ez baitzitzaien hainbeste gustatu. Frantziako gobernuak eta baita giristinoek ere ez zuten lehen kolpetik onartu testu hura. Léon-Adolphe Amette Parisko artzapezpikuak bere gisara interpretatu eta aurkeztu zuten Aita Santuaren gutuna, erranez zuzenbidearen erreinua azpimarratu zuela⁷²².

Eskualduna-k gutun haren berri eman zuten bere editorialean⁷²³ baina ez zuten bere iritzia eman, beste gaietan ez bezala. Aita Santuaren proposamena laburbildu zuten, soilik. Amette artzapezpikuaren gisan, «zuzentasunaren» ideari eman zion garrantzia. Haatik, handik urte baten buruan, herri aliatuetako agintariak

⁷²⁰ Becker, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*, 465.

⁷²¹ Blaise Adéma, Aita Saindua, *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

⁷²² Jean-Marie Mayeur, Les catholiques français et Benoît XV en 1917, in *Chrétiens dans la Première Guerre mondiale*, Nadine-Josette Chaline (zuz.) (Paris: Cerf, 1993), 154.

⁷²³ Blaise Adéma, «Aita Saindua», *Eskualduna*, 1917ko abuztuaren 24a.

bakeaz mintzo zirela, eta bake hura urte bat lehenago Aita Santuak egin proposamen berean oinarritzen zela azpimarratu zuen *Eskualduna*-k. Artikulu hartan, bai, lerroen artetik, Frantziaren eta 1917ko agintarien isiltasuna kritikatu zuen:

*Frantziak, Angleterrak eta Italiak ez zioten deusik ihardetsi, haren erranek me-rezi ez balute bezala. [...] Eta horra non orai Frantzia, Angleterra eta Norte Amerika mintzo diren hiruak, elgarrekin hitzharturik, Aita Sainduaren solasak bere egiten balituzte bezala.*⁷²⁴

Frantziak eta gainerako aliatuek urte bat lehenago Aita Santuak egin proposamenetan oinarrituz eztabaidatzea ez zuen begi onez ikusi *Eskualduna*-k. Eztabaida hura bai, baina begi txarrez ikusi zuena zen urte bat lehenago eskaintza bera gutxietsi izana. Baina, funtsean, Francis Latourren⁷²⁵ arabera, gerla giro hartan, Vatikanoren bake eskaintzak «gaizki ulertuak» ziren, eta elizgizonen «zirkulu hertsira» mugatuak. Horregatik, *Eskualduna* astekariak oreka zaila zuen. Baina elizgizonen artean osatua izanez, Aita Santuaren diskurtsoa errazago heltzen zen haiengana, eta haren solasen nolabaiteko defentsa egitea zen haien gain hartu zuten funtzioa.

Bake eskaintzei eta proposamenei buruzko eztabaiden funts nagusia bakea egiteko baldintzen baitan zegoen, logikoa den bezala. Nehork ez zuen edozein preziotan izenpetu nahi bakea, eta *Eskualduna* ere ez zen bakea nolanhika egitearen aldekoa, nahiz eta Vatikanok Frantziaren gustukoak ez ziren proposamenak egitean, ez zuen halako jarrera kritikoa agertzen. Dena den, gerlaren bukaera iragarpenak maiz egin bazituzten ere, bakea zein egoeratan nahi zuten ere maiz azaldu zuten. Baldintzetariko bat zen Alemaniak Alsazia-Lorraina eskualdea itzultzea, eta alde horretatik, frantsesek ez zuten onartu Aita Santuak eskualde hari buruzko elkarrizketak hastea proposatzea: frantsesentzat, ez zen elkarrizketarik izaten ahal kasu hartan⁷²⁶. Halaber, frantses anitz kexu ziren Aita Santuaren kontra, 1915ean bakea eskatzeak Frantziako zati konkistatua galtzea erran nahi zuelakoan⁷²⁷.

⁷²⁴ Blaise Adéma, Bakeaz, *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 18a.

⁷²⁵ Francis Latour, *La Papauté et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale* (Paris: L'Harmattan, 1996), 297.

⁷²⁶ Ibid, 178.

⁷²⁷ Jacques Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre* (Paris: Cerf, 1990), 181; Jean-Jacques Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation* (Bruxelles: Editions Complexe, 1988), 111.

Zati konkistatua berreskuratu arte amore ematearen kontra zeuden *Eskualduna*-koak ere. Jean Etxepare baikor ageri zen 1916an, eta ez zuen onartu nahi alemanen bake eskaintza, aliatuek oraino gehiago irabazi behar zutelakoan.

*Eskaini daukute, dakizuen bezala, bainan gutarik nehorik ez onetsi. Nundik onets ginezaken, halako eremuak eskutan dauzkalarik etsaiak? Lepoaren urka-bilurrean sartzea zitaken guretzat.*⁷²⁸

Jean Saint-Pierrek⁷²⁹ ere bakea egiteko baldintzak aipatu zituen, erranez ez zutela amore eman nahi galdu zutena berreskuratu arte. 1917ko abuztuaren 3an erreferentzia argia egin zien Alsazia eta Lorrena eskualdeei, azalduz alemanek bakea egin nahiko zutela gauzak ziren bezala utziz, eta frantsesek hori ez zutela onartuko. Jean Elizalde *Zerbitzari*⁷³⁰ ere ildo beretik mintzo zen: Alemaniari guttiz nagusitu arte ez amore ematearen beharra esplikatu zuen. Sagar batengatik borrokan ari diren bi gizonen parabola kontatu zuen, gerla batean amore ematen duenak dena galtzen duela azaltzeko, eta beraz Alemaniak ere ez zuela bakea beretzat baldintza onetan ukanen.

Gisa bereko solasak erabili zituen Jean Etxeparek⁷³¹, Stockholmen bake elkarrizketak izan zirenean. Behin eta berriz erran zuen bakea izatekotan, alemanek amore eman behar zutela, inguruko estatu-nazio guztiak aurka zituztelako eta guttiz ahulduak zirelako. Gerlan zehar egindako kalte guztiak Alemaniak eta Austria-Hungariak beren gain hartu behar zituztela gehitu zuen⁷³². Etxeparek hainbat artikulutan xeheki esplikatu zituen elkarrizketa haiek, estatu bakoitzaren ekarpena eta mahai gainean jarri zituzten baldintzak. Beraz *Eskualduna*-k ez zuen bakezaleekin bat egiten. Thierry Bonzon-en⁷³³ arabera, bakezale gutxi zegoen, oro har, eta zirenak sozialistak ziren, iraultzarekin lotzen zutelako. Beraz, politikoki ere, *Eskualduna* ez zen bakezaleen aldean.

Gerlak iraun zuen urte horietan zehar, alemanek eskaini bake proposamenei ezezko erantzuna zergatik eman zieten azaldu zuen *Eskualduna*-k, editoria-

⁷²⁸ Jean Etxepare, Bakarrik ez oraino, *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 29a.

⁷²⁹ Jean Saint-Pierre, «Noiz artio?», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 19a.

⁷³⁰ Jean Elizalde, «Nola doan gerla», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 19a.

⁷³¹ Jean Etxepare, «Bakea?», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

⁷³² Jean Etxepare, Elgar hazt, *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 25a.

⁷³³ Thierry Bonzon, Des tranchées au Palais-Bourbon (des pacifistes au temps de Verdun), *Mots. Les langages du politique* 24 (1990ko iraila): 55–70.

lean. Bakea aliatuen baldintzetan eginen zela azpimarratu zuen⁷³⁴. Alemaniak bakea zergatik eskaini zuen eta zergatik ezin zioten onartu ere esplikatu zuen Blaise Adémak:

*Erran dezagun berehala, etsaiek orai bakea galdetzen daukutenaz geroz, bake horren beharretan behar direla izan osoki, ez dezaketela beraz gehiago ihardok gerlarakin. Gerla hau hasia dute, Frantzia lebertu eta puskatu beharrez. Badakite Frantzia oraino aski azkar dela bere lurren puskatzerat ez uzteko. Beraz zertako eskaini bakearen egitea, ikusten dutelarik beren chedeetarik urrun gelditu beharko dutela? Ez zezaketen hobeki aitor beren beldur handia. [...] Ezen arras ongi ageri da, eskainia zaikun bakea ez dela alegiazko bake bat beizik. Gure etsaien gogoia beti bera da. Eskaintzen daukuten bakea laburra liteke. Badakite zerk egin dioten buts oraikoan, zeren eskasiak ez dituen utzi beren chedeen bethetzerat, gu guzien zafratzerat. Zenbeit urthez bil letzazkete ausarkian orai eskastu zaizkotenak, eta berriz laster haste liteke gerla.*⁷³⁵

Horretan zegoen bakearen giltza, *Eskualduna*-ko idazleen arabera. Astekariaren ustez, bakea egitekotan, etsaia suntsitu behar zen, gerla ez zedin berriz leher geroago. *Zerbitzari*-k ongi esplikatu zuen jarrera hori:

*Deus onik ez ginuke igurikitzen ahal, gerla orai akabatzen baginu. Partida tzarra dugu: arras bentzutzen ez badugu hemen gareno, gero eta laster jazar litzakegu. Ez da aski gizon hiltzale bat buruz-buru egitean, beharri-ondoko bakar batekin aurdikirik bide bazterrean uztea: berritz, phiztu orduko, bere lan tzarrerri lehen bezala lothuko da. Menean deno, hertzeak behar zaizko ideki. Den gizonik tzarrena baino tzarrago dugu Alemana. Urkatu arte, ez dezogun barka...*⁷³⁶

Alemania «bizkar hezurra hautsirik»⁷³⁷ edo guztiz suntsiturik ikusi nahi zutela aipatu zuten maiz. Hain zuzen, bakea sobera baldintza ez tietan eskainiz, etsaia berriz azkartuko zelako usteak gidatzen zituen jarrera gogor horren hartzera. Gerlaren bukaera hurbiltzean, alemanek eta austriarrek su-eten proposamen bat egin zuten, baina horren gibelean berriz indarrak hartzeko asmo bat izan zitekeela kritikatu zuen *Eskualduna*-k 1918ko urriaren 18an⁷³⁸. Artikulu horren arabera, edozein su-eten baliozko izateko, alemanek lurralde okupatuetatik kendu behar zuten.

⁷³⁴ Blaise Adéma, Aldaira, *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 22a.

⁷³⁵ Blaise Adéma, Bakeaz, *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 5a.

⁷³⁶ Jean Elizalde, Zaharrak berri, *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 7a.

⁷³⁷ Hiriart-Urruti, Noiz finituko? 1915/4/2.

⁷³⁸ Adéma, Bakeaz. 1918/1/18.

Gerlaren bukaerara heldu aitzin ere, bakea zinezko garaipen baten ondorioa izan behar zela idatzi zuen Hiriart-Urrutik. Geroago beste gerlarik ez lehertzea segurtatu behar zen, haren ustez:

Bake ahul, errorik ez iraupenik gabeko batek deus guti lukela balio, emazue othoi buruari, eta han azkarki sarthurik atchik, ezinbertze hunek dirauno. [...] Ehun urtheren bakea ez litake sobera, huntarik lekhora. Berriz haste ukaitekotz hogoio edo hamar bat urtheren buruan; balitz ere, oraiko hau dugun bezala, berrogoi-ta lauen buruan, alferretan litazke Frantziarentzat eta hunen lagun erresuma guzientzat orai artinoko indar, odol ichurtze, zorigaitz eta bihotzmin guziak. [...] Ehortzi behar luke oraikotik bethikotz, ahal balitz, gerlak; edo bederen behin eta behinkotz. Nola hel hortara? Bertze biderik ezta, gerlakin tzar nehon eztauzkeneri errainak haustea baizik. Ordu arte inutil eta erdi litake bakerik aiphatzea.⁷³⁹

Hiriart-Urrutiren ustez Frantziak zuen esku-gaina, baina indar harreman harekin bakea ez zela lasterregi izenpetu behar azaldu zuen, ez zedin berriz gerla leher. Hiriart-Urrutik ez zekien gerla bukatu eta hogeitaz urteren buruan beste bat lehertuko zela. Halako bat saihestu nahi zuen. Eta beste argudio bat ere eman zuen horri loturik: bakea ez bazen iraunkorra eta Frantziak galdu lur guztiak ez baziren berreskuratzen, ordu arte isuri odol guztia alferrik isuria izanen zela. Odolaren argudioa behin eta berriz jin zen gerlak iraun zuen denbora guztian. Zenbat eta hil gehiago, orduan eta amore emateko gogo gutxiago zuten. *Eskualduna* astekariak, beraz, elkarri hertsiki lotuak ziren hiru arrazoi eman zituen bakea ez nolana hika egiteko: Frantziak galdu lurrak berreskuratzea, isuritako odola ez alferrikakoa izatea eta etsaia ahal bezain ahul uztea, bigarren gerlarik ez lehertzeko gisan. Hiru argudio horiek, bakezalearenak baino gehiago dira frantses nazionalistarenak, Frantziarenganako atxiki-menduak gidatzen baitzuten, gizakien arteko bakeak baino gehiago.

Baina bakea behin betikoa izanen ote zen? Gerla garaian agertu zen «la der des der» (azkenetan azkena) esatera, erranez gerla hura zinez azkena izanen zela. Rémy Cazalsek dudak ditu ea soldaduek zinez sinesten zuten azkena izanen zela. Haren ustez, hori sinetsi nahi izaten zuten, beren haurrek ez zezaten hainbeste sufri, borrokatzen ari zirela konbentzitu nahi baitzuten.

Denek ez zuten uste azkena izanen zela. Gerla bukaera hurbildu ahala, bakearen kudeaketaz mintzatzen hasi ziren. Jean Etxeparek Nazioen Sozietatearen sortzea aipatu zuen 1917ko ekainaren 22ko artikuluan, baina azaletik. Zenbait hilabeteren buruan xehetasun gehiago eman zuen Nazioen Sozietatea

⁷³⁹ Manex Hiriart-Urruti, Berri onak, *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 19a.

sortzearen harira Amerikako Estatu Batuetako presidente Wilsonek egin proposamenei buruz. Wilsonek munduko herrialde guztiak biltzea proposatu zuen, Alemania barne, baldin eta bere menpe hartuak zituen herrialde guztiak itzultzen bazituen. Etxeparek azpimarratu zuen Wilsonen ustez, berez, gero ez zela gehiago gerlarik izanen. Hori ez zuen sinesten idazle medikuak:

Wilsonen nahikundea bete baledi, hitzemaiten dauku jaun horrek, ez ginukela gehiago gerlarik nihoiz. Herrialde guztiak bakean jarriz geroz, bakotxa bere zedarrrietan, ez omen litake ikus, mugetako sal-erospener baitezpada darraikon gudu ezitia baizik. Bat kezatzera heldu balitz, bertze guziek berehala egin lezokete airera jauzi. Ba ote, bertze guziek? Gauden beldur alde jar lazkiokela zonbait. Gerla hunek ahulduxerik utziko baititu bazterrak, baditake luzaz sarturik egonen diren aztaparrak, eta gorderik hortzak, bainan berriz azkartzearekin apur bat gizaldeak?... Betiereko bakea, amets bat. Ba ote da bizkitartean, gehiago xora dezakenik jendea? Bazakien nola mintza Wilsonek. Frantses batek erran daut beharrirat: «seuls, l'utopique et le nebuleux sont propres à fasciner les masses». Euskaraz: deusek ez du, nola ezin ditakenaren lanbroak, mimatzen gizona.⁷⁴⁰

Beste batean, ahoan bilorik gabe idatzi zuen, haren ustez beste gerla bat izanen zela etorkizunean:

Xoriburu batzuek diote ere, ja, gerla hau izanen dela gerletan azkena; gerlaz sekulako aserik, besagainka aurdikiko dituztela guziek beren armak. Otoi, ez holako ametsik. Gizaldeak geldituko dira oraiko tresnak eskuan, ezpainak leun eta mihia ere ba, bainan hortzak xorrotx, bakotxa bere ontasunen eta zuzenen zain. Aitzinean bezala, geroan ere, hilka janen dugu oraino, noizetik noizera, elgar. Xarrenak amor, beti.⁷⁴¹

Iragarpen ezkorra, baina geroak erakutsi zuen zuzen zebilela. Blaise Adé-
mak ere gisa bereko dudak zituen:

Badire diotenak betiereko bake baterat heldu behar dugula, gehiago gerlarik ez izaiteko heinean. Hori amets bat da gerta ez ditekera. Ezen, gizonak direino, ez di-teke lur huntan betiereko bakerik. Aingeruak behar litezke hortako.⁷⁴²

Itxura guztien arabera, *Eskualduna* ez zen hori pentsatzen zuen bakarra. Action Française mugimenduak ere ez zuen behin betiko bakearen baitan

⁷⁴⁰ Jean Etxepare, Société des Nations, *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 4a.

⁷⁴¹ Jean Etxepare, Ez urririk, *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 22a.

⁷⁴² Jean Elizalde, Urthe on!, *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 4a.

sinesmen handirik. Michael Jeismannen⁷⁴³ arabera, mugimendu hura zen azken gerla izanen zela amestea alferrik zela zioen bakarra. Azkenean Alemaniak gerla galdu zuen, baina *Eskualduna*-koek eta Action Française-koek hein batez asmatu zuten bakea ez zela betirako izanen. Fischerren⁷⁴⁴ arabera, Alemanian berean berehala zabaldu zen gerla ez zutela ahuleziagatik galdu, baizik eta barne «traizioengatik». Horrek ez zituen bake iraunkor baterako baldintzak sortzen.

4. Garaipenera bidean

Lehen hilabete eta urteetako baikortasun jarraikiak eten bat izan zuen, halabeharrez, 1917an. Gauzak aski bide txarretik ari ziren Aliatuentzat. Erre-
suma Batuak gizon anitz galdu zuen Flandrian, Italia eta Frantzia ere franko
ahul zeuden eta, gauza guztien gainera, Errusia gerlatik erretiratu zen, hango
iraultzaren ondorioz. Errusia gerlatik erretiratu izanak kezka eragin zion Jean
Etxepare⁷⁴⁵, beste batzuei bezala. Erretiro hark gerlaren bukaera zailtzen zue-
la aitortzen zuen. Urte bat geroago ere egoera ilun ikusten zuen Etxepare⁷⁴⁶.
Egoera biziki egonkorra zela azaldu zuen, hala nola nehor ez zitzaiokeela bes-
teari nagusitu. Adibidez, janari aldetik ere, alemanek, aitzineko garaietan ez
bezala, ez zutela ukaiteko arazorik azaldu zuen, hain zuzen Errusiari esker.

Oro har, Etxeparek eta beste idazleek kritika politiko gogorrak egin ziz-
kioten Errusiako Iraultzari, sozialismoa ez baitzuten batere begi onez ikusten.
Baina lan honetan bereziki interesgarri dena da erakustea *Eskualduna*-rentzat,
Aliatuen gibelatzearen ardura Errusiarena zela. Blaise Adémak ere beste hain-
beste egin zuen bere editorialetan. 1917an gerla luzatzen ari zen, eta luzatze
hura Errusiaren bizkar ezarri zuen, Errusiako iraultzen ondorioz, hango arma-
da gerlatik erretiratu baitzen eta Alemaniako armadak Errusian zituen tropak
mendebaldeko frontera igorri baitzituen. Horrek zailtasun handiagoak eman
zizkien ingelesei eta frantsesei, *Eskualduna*-ren arabera.

Adémaren arabera⁷⁴⁷, Otsaileko Iraultzak Errusiako enperadorea kendu
zuen, «ahulegi» zelako, eta errepublika ezarri. Enperadorea «ahulegi» zen,

⁷⁴³ Jeissmann, *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*, 314.

⁷⁴⁴ Fischer, *Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914-1918*, 634–635.

⁷⁴⁵ Jean Etxepare, «Stokholmen», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 22a.

⁷⁴⁶ Jean Etxepare, «Zer uste», *Eskualduna*, 1918ko maiatzaren 24a.

⁷⁴⁷ Blaise Adéma, Rusia, *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

emaztea «alemanen aldekoa» baitzuen eta nahi zuena egiten uzten baitzuen. Enperadorea eta emaztea preso sartu ondoan, kargudun berriek aitzinekoek baino gutxiago egiten zuten gerlan, Adémak kritikatu zuenez. Alemanen soldadu gehienak Mendebaldeko frontera etorriak zirela zioten soldaduek, Errusian ez zutelakoan deus egitekorik. Gauzak ez ziren hobetu aliatuentzat, eta Urriko Iraultza izan zen gero. *Eskualduna*-ko idazleek Errusiako iraultzaileak izendatzeko beti «nahasiak» hitza erabiltzen zuten. Giro hartan, Aliatuen gibelatze edo ez aitzinatzeak errusiarrei leporatzen zizkieten⁷⁴⁸.

Azkenean, Errusiak Alemaniarekin bake hitzarmena izenpetu zuen Brest-Litovskén, 1918ko martxoaren 3an. Baina gauzak lehenago ere minduak ziren. Hilabete batzuk lehenago, Adémak esplikatu zuen Errusiako hiri nagusia «alemanen lagunen esku» jarria zela, eta bakea egin nahi zutela, bi hilabeteko epean. Hitzarmenaren ondorioz, alemanek milioi bat soldadu preso berreskuratuko zituztela eta Errusian gauza anitz erosi ahal izanen zutela abisatu zuen, gerla luzeago izanen zela ohartarazteko. Hala ere, baikor jarraitu nahi zuen:

*Zer litezke guretzat Rusiak egin daukun tzarkeriaren ondorioak? Ez beldur izan horri esker garhaituko gaituztela. Ez; berdin garhaituak izanen dire; bainan ez, uste ginuen bezen laster.*⁷⁴⁹

Hilabete zailak zirela aitortu zuten *Eskualduna* astekarikoek. Baina azken garaipena Aliatuena izanen zela ez zuten dudan ezarri. Hots, zailtasun guztien gainetik, beti baikor agertu nahi zuten, hastapeneko ildoari leial. Halaber, zeuden zailtasunak ez zituzten sekulan Frantziaren gain ezartzen. Edozein izanik ere egoera, Frantziaren ohorea beti salbu atxikitzen zuten.

Errusia gerlatik erretiratzea gisa batez orekatu zuen, garai bertsuan, Amerikako Estatu Batuak gerlan sartzeak. *Eskualduna*-k berak ere azaldu zuen bezala, Alemaniak itsasoko gudu latza abiatu zuen, aliatuen eta herrialde neutroen merkantzia ontziak botaz, tartean amerikarrenak ere bai. Hori izan zen Wilson presidente estatubatuarrek Alemaniari gerla deklaratzeko arrazoi nagusia. Amerika gerlan sartzeak itxaropen zerbait piztu zuen *Eskualduna* astekarian. Adémak azaldu zuen amerikar soldaduak ez zirela Europara joanen, baina beste laguntza batzuk, besteak beste dirua, igorriko zituztela eta Alemaniari eta haren aldeko merkantziak eskuratzeko zailtasunak ezarriko zizkiete-

⁷⁴⁸ Blaise Adéma, Ondorioak, *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 2a.

⁷⁴⁹ Blaise Adéma, Rusia, *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 14a.

la⁷⁵⁰. Beste artikuluko batean, itsasoa zainduko zutela eta, ondorioz, itsasoan ibiltzea seguruago egingen zutela esplikatu zuen⁷⁵¹. Halaber, amerikarren engaiamenduak beste hainbat herrialde neutro Aliatuen alde jartzea eragin zuela ere gehitu zuen.

Baina, bereziki, amerikarrak tropak igortzen hasi zirenean jarri zen kontent Adéma, gisa hartan errusiarren falta ordezkatu ahal izanen zutelako. 1917ko udan 100.000 soldadu igorri zituzten Frantziara, eta negurako 2 milioi igorriko zituztela argitu zuen Adémak⁷⁵². *Eskualduna* ez zen bilakaera hark poztu zuen bakarra. Soldaduen morala berriz altxatzen lagundu zuen urrats hark, Bruno Cabanesen arabera⁷⁵³. Horrez gain, horrek mugimendu gerlara itzultzea erraztu zuen.

Beraz, Errusiako Iraultzak eragin zuen ezkortasun harekin batera, baikortasuna ere piztu zen, amerikarren engaiamendutik landa. Jean Etxeparek gerla lasterrago bukatzeko aukera gisa ikusten zuen Amerikako Estatu Batuak gerlan sartzea:

*Aditzen dugu, batzu ala bertzeen abotik, Alemania beldurtzera doala. Onetsiko omen ditu laster, onez onean, gure galdeak oro: hustuko Belgika, halaber Serbia; Frantziari bihurtuko, ez bakarrik gerla huntan aztaparretarat bildu departemenduak, bainan oraino ondar gerlan kendu Alsace-lorraine dohakabea; Polonia bere gain utziko; Autrixiari manatuko, hainbertze gizalde baitauka hunek bere zedarrietan, eman dezeien orori beren buruaren jabegoa.*⁷⁵⁴

Oraino 1917ko ekaina baizik ez zen. Eta Errusiako Iraultzari buruzko aipamenetan ohartu gara garai bertsuan franko ezkor agertu zela Etxepare. Haren morala ez zen, beraz, beti hein berean, artikuluko horretan agertzen duen baikortasunaren baitan fidatzen bagara. Etxepareren arabera, Alemaniak laster onartuko omen zuen Alsazia ematea, Serbia uztea eta abar. Baina kasu, artikuluko hartan berean abisua eman zuen, ez sobera goiz kontent jartzeko. Zuhurtziarako deia egin zuen. Hain zuzen, amerikarren eragina erlatibizatu zuen, erranez alemanek indar poxi bat atxikiz gero, zerbait hartu nahiko zutela. Alemanak indar izpirik gabe utzi behar zirela idatzi zuen.

⁷⁵⁰ Blaise Adéma, Norte Amerika, *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 13a.

⁷⁵¹ Blaise Adéma, Geroago eta gehiago, *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 20a.

⁷⁵² Blaise Adéma, Norte Amerikanok, *Eskualduna*, 1917ko abuztuaren 17a.

⁷⁵³ Bruno Cabanes, *La victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)* (Paris: Seuil, 2004), 27.

⁷⁵⁴ Jean Etxepare, Zuzentasuna, *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 8a.

Beste artikulu batean erakutsi zuen ez zela sobera fida amerikarren baitan. Batzuek uste zutela amerikarrek urre anitz emanen zutela, eta hori ez zela horrela zehaztu zuen:

Amerikanoak alde jarri zitzaizkigunean, Pariseko kazeta gehienek ezarri zuten: Haste hastetik, adiskide berri hoik emaiten zauzkigutela bortz miliar urre present. Ba eta jende xedea loriatu, arront sinetsirik.

Ez, ez daukute holako emaitzarik eskuatarat heldu. Ez da erresumarik, erhi bat ere, auzoentzat, onez onean, higitu duenik egundaino. Ez gira jakin gabe geroaren beldurrak dituela kezarazi amerikanoak, bai ere Frantziako lurtean erro egin nahiak. Gure herrialde xehatuena eraikitzaera ez dira jadanik abian.

«C'est l'idealisme en surface et les interets en profondeur qui sont toute la trame des annales humaines», zion egun botan, oixtiko idazle harek berak. Ongi etorri, hallelu! Frantziak geroan hatsa hartzekotz, xuhur bada xuhur, nehola du behar izan aleman tzarrak zapatua.⁷⁵⁵

Hots, batzuen baikortasuna ez zuten nahi izan zuen, amerikarren eskuzabalatasuna dudana ezarri eta erakutsiz interesak bazituztela. Biziki adierazgarria da «Frantziako lurtean erro egin nahia». Aipamen horrek erakusten du Etxepare kanpo politikako gauzak aztertzeke argitasun handia zuela. Gisa batez, ez ote zuten Frantziak burujabetza poxi bat AEBei uzteke arriskuaz ohartarazi nahi? AEBak gerlan sartu aitzineko artikuluak ikusiz, ageri da *Eskualduna* ez zela baitezpada amerikarrezalea. Gerlan sartu aitzin, alemanak eta amerikarrak, elkarren artean zituzten liskarren gaineratik, beti antolatzen zirela idatzi zuen behin Blaise Adéma⁷⁵⁶, eta amerikarrek interes ekonomikoak zituztela. Hori ez zen haien alde mintzatzea. Ez ziren, beraz, amerikarren alde, itsutuki. Dena den, Estatu Batuak behin gerlan sartuz geroz, *Eskualduna*-k jarrera aldatu zuen, eta amerikarren goraiatzaren hasi zen. Baina hor ere irakurleari begira mezu baikorra zabaltzeko joera ikusi behar da. Edozein gertakari on zen berriak onak zirela idazteko.

Hainbeste denboraz gerlaren bukaera hurbila iragartzen egon ondoan, 1918ko udan eta udazkenean, *Eskualduna*-ko idazleek ez zuten egiten gerlaren epe laburreko iragarpenik. Alta, azken guduen kronikak irakurtzean, bukaera biziki laster etor zitekeela nabaritzen zen. 1918ko negu hastapeanean, alemanen ofentsiba handi baten mentura zegoela aipatu zuten. Beldur ziren, amerikarrak jin aitzin, alemanek oldar handi bat egin nahi zute-

⁷⁵⁵ Etxepare, Ez urririk. 1917/6/22.

⁷⁵⁶ Blaise Adéma, «Solas hainiz», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 12a.

la Paris hartzeko. Alemanian ere gisa bereko solasak zabaldu ziren; Adémaren⁷⁵⁷ ustez, Gilen II.a enperadoreak oldar hori eginen zutela sine-tsarazi nahi zuen, herritarrei kemena emateko. Baina, funtsean, 1918 has-tapenean, egoera alemanen alde zegoen, eta Londresen eta Parisen bazte-rrak kezkatzen hasiak ziren. Hargatik, amerikarrak lehenbailehen heltzeko indarra egin zuten.

Martxoan ere, *Eskualduna*-k gudu bortitz baten beha zeudela idatzi zuen. Halako tentsio eta beldur bat nabari zen, baina baita itxaropena ere, azken gudua izanen zelako itxaropena.

1918ko udazkeneko artikulua irakurtzean, egunez egun aitzinamendu handiak egiten ari zirela ageri da. Baina baikortasun hori izanik ere, Adéma editorial egileak ez zuen iragartzen gerlaren bukaera zenbait hilabete baino lehen. Hots, gerla hastapenean eta gerla luzatzen ari zenean, iragarpen ezko-rrenek ere gerla urtean berean bururatuko zela zioten, eta gerla bukatzen ari zenean, iragarpen baikorrak errealitatea baino ezkorragoak ziren: ez zuten 1918 bukatu baino lehenago ikusten bukaera.

Dena den, zuhurtzia hark ez zuen gordetzen garaipena usaintzen ari zirela. Irail hastapenean azkenaldian hartu tokien zerrenda bat eskaini zuen Adémak. Zerrenda horrek berak eta emateko manerak erakusten zuten halako azelera-zio handi bat bazela. Uztailaren 18an hasi oldarraz mintzatzean, azpimarratu zuen Aliatuak beti aitzina ari zirela, erreka-ziloak ahantziak zituztela eta azke-neko astean hainbat herri hartu zituztela: Royes, Chaulnes, Nestes, Ham, No-yon, Bapaume, Péronne. Oldar hori amerikarrei esker ari ziren lortzen, Adé-maren arabera. Hori idaztean, aitzineko oldarren kritika egin zuen, baizik eta alferrik egin zituztela, ez baitziren batasunean ari. Azkenean ingelesak eta frantsesak prest agertu ziren Foch gidari zutela, operazio guztiak koordinatu-rik eramateko:

*Bainan, lehenago ere, Alemanek armada zenbeit Rusiako aldean zituztelarik, Anglesak eta Frantsesak elgarrekin izan gare hemen, zenbeit ilabetez, gure etsaiak bezen azkar. Zertako bada orduko oldarrak makur joan ziren guretzat? Zeren Angle-sen eta Frantsesen armadek ez baitzuten batasunik aski. Zeren bakotcha maiz bere alde baitzoan, elgarri laguntza egin gabe. Zeren bi buru baitzituzten, eta ez bakar bat gure etsaienak bezala. Hortako debaldetan ibili eta bermatu gare hainiz ila-betez.*⁷⁵⁸

⁷⁵⁷ Blaise Adéma, «Goait», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 11.

⁷⁵⁸ Blaise Adéma, Oldar hau, *Eskualduna*, 1918ko irailaren 6a.

Posizio gerla utzirik, mugimendu gerlara itzuli zirela aipatu zuen hilabete bat geroago, eta berriz ere Fochen gidaritzza goraipatu zuen:

Eta orai, Foch guzien buru jarriz gero, ez da gehiago hatsbantzerik ez gelditze-rik. Oldarra beti aitzinat doa. Armada guziak esku beretan baitire eta buru berak baititu ibil-arazten, bat gelditu orduko bertzea lotua da; eta hola izanzen dela diote, batere epherik gabe, negua hasi arte bederen.⁷⁵⁹

Egoera berrian, gerla ordu arte baino lasterrago aitzinatzen ari zela azpi-marratu zuen. Baina bukaera ez zuen garbi ikusten, «negua hasi arte bederen» iraunen zuela uste baitzuen, eta 1918ko azaroaren 11n oraino udazkena zen. Urrian ere aipatu zuten ofentsiba orokor baten berri. Adémak esplikatu zuen, ordu arte ez zirela alde guztietan batera oldartu, ez zutelakoan gizonik eta tresnarik aski. Amerikarrei esker, arazo hori gibelean utzi eta Iparraldeko itsasotik Vosge mendietaraino, Salonikan eta Palestinan borrokan ari zirela argitu zuen. Alemanek Frantzia laster utziko zutela iragarri zuen. Bulgariarrek amore eman nahi zutela gehitu zuen⁷⁶⁰. Kontakizun horietan, gerlaren bukaera giroa nabari zen; eta armistizioaren aitzineko astean ere halako irakite bat sendi zen:

Hiri handi batez mintzatzen zaizkigularik, badakigu, horrek zer erran nahi duen, eta horren hartzea berri handia zaiku. Bainan, batzuetan, herriska edo mendiska batek balio gehiago du, gerlari buruz, hiri handi batek baino, eta holako baten hartzea ez dugu aski goresten, ez baitakigu ongi zer den. [...] Horra zertako erranen dautzuegun holakoetan hauche bakarrik: etsaia nahi bezenbat bermaturik-ere beti aitzinat goazila. Ez naski bertze zenbeit tokitan bezen laster, bainan beti aitzinat.⁷⁶¹

Aste bat baizik ez zen falta gerla bukatzeko, baina hala ere ez zen berehalako bukaeraren iragarpenik. Azkenik, 1918ko urriko artikulua bat aipatu behar da, baikortasun epel haren adibide gisa:

Bainan bake laster hori ez sobera iguriki, gero ez bada gertatzen, lotsaturik ez gelditzeko. Izan diteke etsaiak zinez mintzo diren; bizkitartean, badugu zertaz gure sinhestea hein batean atchik.

Entzun dut badirela, egun hauk guziez, goait dagozinak noiz entzunen dituzten ezkila errepikak bakea egina dela erranen daukutenak. Ni beldur ez daukutela gure ezkila maiteek, zenbait ilabetez oraino holako berririk emanen. Nik ere nahi nuke

⁷⁵⁹ Blaise Adéma, Foch, *Eskualduna*, 1918ko irailaren 27a.

⁷⁶⁰ Blaise Adéma, Orotan, *Eskualduna*, 1918ko urriaren 4a.

⁷⁶¹ Blaise Adéma, Beti aitzinat, *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 1a.

*bertzela gertatzen balitz; bainan ez dugun irringarri bilakatu behar, oraino karia gutisko duen zerbeit berehala igurikiz.*⁷⁶²

Eskualduna-k, gerlak iraun zuen denbora gehienez, epe laburreko iragarpenak egin zituenez, baikorregi ez agertzeko dei horren egitea bitxi iruditu dakiguke. Beharbada, azken asteetako zuhurtzia horrek erakustera ematen zuen ez zutela itxaropen faltsuen emateko beharrik sentitzen, gero eta garbiago gelditzen ari baitzen afera trenkatua zela. Baina, funtsean, itxaropen faltsuen garaiak bukatuak zirela dio Bruno Cabanesek⁷⁶³: soldaduak leher eginak ziren eta bukaera hurbil baten baitako konfiantza galdua zuten.

Soldaduen akiduraren ondorioak 1918ko azaroaren 11n ere ageri ziren, armistizioaren izenpetzeak erreakzio kontrajarriak eragin zituelako. Baina errealitatea zen 1918ko irailaren 28tik aitzina, Alemaniak gerla galdutzat zeukala eta bakea egitearen alde zegoela. Bakea izenpetu artean, aste batzuk iragan ziren, baina gerla galdua zutela nabari zen *Zerbitzari*-ren⁷⁶⁴ gutunetan. Ondoko asteko berriak armistizioaren berri jakin ondokoak ziren, eta gutun haietan garaipena sentitzen zen. *Zerbitzari*-ren kronikak ziren hori islatzen zutenak, Jean Saint-Pierre preso baitzen, eta Jean Etxeparek ez baitzuen halakorik konstatu. Pozaren eta hilez gogoratzearen arteko giro berezia aipatu zuen.

*Ez dakit aise sinhetsiko nauzuen: gerlariak, berri ona ikasteaz, ez dute halako harrabotsik ibili. Zozotuak bezala ziren. Denek kaskoari emana ginuen gure bezurak gerlan bigatuko gintuela: horri arras eginak ginen. Eta betbetan gerla akhabo dela erraten daukute: nola sinhets! Ilhunari buruz, arno chorta bat edanik, zenbeit Eskualdun irrintzinaka entzun ditut. Bainan ez hainitz demboraz. Laster orhoitu dire hainbertze lagun eskas direla, gutartean. Atsegin handienek badute bethi zerbeit itzal. Zeruan goza dezatela lurrean gozatu ez duten zoriona, lagun hilek.*⁷⁶⁵

Zerbitzari-ren iruzkin horretatik hainbat ondorio atera daitezke: batetik, baikortasuna galdua zutela, gerlaren bukaeraren baitan ez zutela sinesten, eta halako etsipen bat ere bazela. Bestetik, hilak gogora ekartzekak histu zuen garaipenaren poza. Funtsean, hori orokorra izan zen Bruno Cabanesen⁷⁶⁶ arabera. Cabanesek aipatzen dituen soldadu horien gisan, *Zerbitzari* ere ez zen euforiko agertu. Interesgarri litzateke ikustea Jean Saint-Pierrek nolako gutuna

⁷⁶² Adéma, Bakeaz. 1918/1/18.

⁷⁶³ Cabanes, *La victoire endeillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, 30.

⁷⁶⁴ Jean Elizalde, Zer dioten gure aintzindariak, *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 15a.

⁷⁶⁵ Jean Elizalde, Zer dioten gerlariak, *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 22a.

⁷⁶⁶ Cabanes, *La victoire endeillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, 61.

idatziko zuen, egun hartan ez balitz preso izan. Hain zuzen, lan honetan zehar maiz ohartuko gara Saint-Pierre *Zerbitzari* baino gerlazaleagoa eta diziplina-tuagoa zela. *Zerbitzari*-ri gehiagotan nabari zitzaion etsipena edo gogortasunaren aitortza. Horregatik ere, beharbada ez da hain harrigarri *Zerbitzari* ez euforiko agertzea gerlaren bukaeran.

1918ko azaroaren 22ko artikulua despedida kutsua zuen, nahiz eta *Zerbitzari*-k ondoko aste eta hilabeteetan ere idazten segitu zuen. Hor idatzi zuen gerla «ikaragarria» bururatua zela, nonbait gogortasuna aitortuz. Ez zen pozik edo bozkariorik ageri. Are gehiago, zenbait hilabete geroago kronikan azpimarratu zuen hogeituro urteko gazteek ez zutela gerla egin behar izanen eta hori pozgarria zela⁷⁶⁷. Horretan ere aitortu zuen gerlaren gogortasuna. Frontean zirenen baitan bozkariorik ez agertzea esplikatu du Cabanese⁷⁶⁸, erranez soldadu anitzek ez zutela sinesten. Hein batez, *Zerbitzari*-ren bozkario falta ez ote zuen horrek esplikatzeko? *Zerbitzari*-k ere denbora anitz pasatu zuen frontean, eta, beraz, soldadu haien egoera hurbitetik ikusi zuen.

Aldiz, *Oxobi*-ren testuetan bozkario eta euforia gehiago ageri zen. Armistizio egunean ezkilek nola jo zuten deskribatu zuen, egun haren edertasuna azpimarratuz:

Zer eguna! Eta nola jo duten izkilek eguerdi artio! Bere dute airea. Etsai arranoak gorderik dagozi, urrun, ohantze ilhunetan kokatuak, etsaien kanoiak ihesi doatzi. Etchetako athe guziak, leiho guziak ezin ederkiago aphainduak ditugu. Elizaren dorre kaskoan haize ezti batek betan ibilarazten ditu Frantziako eta Alsace-ko bi banderak. [...] Eskerrak Foch gaitzari. Eskerrak Clémenceau zaharrari. Eskerrak hileri. Eskerrak bereziki Jainkoari.⁷⁶⁹

Ongi bukatu zen istorio baten epilogo kutsua zuen testu hark. *Oxobi* ez zen osagarri azkar, eta ez zuten frontera igorri. Beraz gerla urrunagotik ikusi zuen. Horrek esplikatu dezake, *Zerbitzari* eta lehen lerroko soldaduak ez bezala, *Oxobi* anitzez baikorrago agertzea. Cabanese⁷⁷⁰ ere argitu du 1918ko azaroaren 11k lehen lerroen eta gibel lerroen arteko zatiketa agerian utzi zuela, lehen lerrokoek, sufritutakoa eta gero, ez baitzuten biziki begi onez ikusten gerla leku babestuetatik bizi izan zutenen bozkariora.

⁷⁶⁷ Jean Elizalde, Gazteak, *Eskualduna*, 1919ko otsailaren 28a.

⁷⁶⁸ Cabanes, *La victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, 39.

⁷⁶⁹ Jules Moulier, Izkilak eta banderak, *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 22a.

⁷⁷⁰ Cabanes, *La victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, 48.

Oxobi, ondoko astean⁷⁷¹, presoan askatzeaz mintzatu zen; Alemanian libratu heldu zirenen deskribapen zorrotza eginez, zein ahul eta itxura txarrean zetozen azaldu zuen. Oroz gainetik, ezagutzen zituen euskaldunak laster askatuko zituztela idatziz bukatu zuen artikulua, eta bereziki Jean Saint-Pierre ekarri zuen gogora.

Zerbitzari-ren eta *Oxobi*-ren artikuluek epilogo kutsua zuten gisan, Blaise Adémaren⁷⁷² artikulua nagusiak ere azken kapitulua zirudien, *Oxobi*-k egin bezala, Jainkoari eskerrak ematearekin bukatuz. Artikulu hori laburbiltzeko erran daitekeena da Armistizioaren xehetasun nagusiak azaldu zituela, Alemaniak nola eman zuen amore, bakearen ordainez zer eman beharko zuen eta abar. Lau hilabete lehenago Alemania nagusitzekotan zela, baina Fochek egoera itzulikaraztea lortu zuela esplikatu zuen. Guztiz baikorki mintzatu zen Aliatuen garaipenaz eta Alemaniaren porrotaz. *Eskualduna* astekarian, lehen lerroetakoen sentimendu bereziak pixka bat islatu baziren ere, oro har, astekariaren mezuak guztiz baikorrak eta pozez beterikoak ziren.

Gerla bukatu ondoan ere segitu zuten gerlaz eta gerlaren ondorenez idazten. Blaise Adémak 1918ko abenduaren 13ko artikuluan aipatu zuen hainbat lekutan besta handiak egin zituztela, gerla bukatu eta zenbait astez ere. Hori soberakina iruditu zitzaion *Eskualduna*-ri, etxeetan hilak zituztenek ez baitzuten bihotza hain gora:

Eta zertako ez utz gure bozkarioa nahi bezen handi agertzerat?

- Zertako?... Zeren gure inguruan, gure auzoan, baitire zenbeit gure bozkario handiegiaz bihotzmin luketenak. Eta badakizue hek nor diren: beren etcheko gizonetarik bat edo bertze gerlan hil zaizkotenak.

Hoiek ere irri ezti bat badute expainetan, ikusirik hain maite zuten seme, senhar edo anaia haren odola ez dela debaldetan ichuria izan, odol ichuri horren ondorioa dela hainbertze erresumen bozkario eder hau. Bainan gehiagokorik ez dezake jasan heien bihotzak, zeren laster erdiratzen baita eta nigarretan emaiten. [...] Bizkitartean besta gaitzak, gau gehiena irauten dutenak, auzotegi guzia lo egiterat ez utziz, egiten bide dire bazterretan. Eta nor ikusten omen dire hetarat biltzen? Espainiarat ihesi joan izan diren gazte batzuen etchekoak, eta maiz hoiekin betan, beren gizonak ziburki sutik urrun egon zaizkotenak.

⁷⁷¹ Jules Moulier, Etcheari buruz, *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 29a.

⁷⁷² Blaise Adéma, «Leher eta zapart», *Eskualduna*, 1918ko abenduaren 15a.

*Holakoek oraiko bozkarioa eresia dute merke, dolurik gabe, grina handirik gabe. Zer zuzen dukete beraz hainbertze nigar egin duten bihotzeri sastako berri baten emaiteko beren ergelkeriez, heien heinean ez emanaz?*⁷⁷³

Artikulu horrek hunkitu zuen gaia desertoreena zen. Desertoreak aipatu-ko ditugu geroago, baina laburki arreta jar dezagun gerla bukatu ondoan zer zatiketa ageri zen desertoreen familien eta soldadu hilen familien artean. Zatiketa horretaz harago, sufrimendua zegoen etxeetan guztiz bozkariatzea zaila zela eta besta gehiegi egitea ez zela egokia idatzi zuen Adémak. Nonbait, gerlaren larritasunaren aitortza eta arinkeraren baztertzea ikus daiteke artikulu horretan. Dena den, horri baino indar handiagoa eman zion hilak ez zirela alferrik hil errateari, eta hilen familiek ere bazutela poz bat hori hala zela jakitean.

Horiek horrela, gerla behin betiko bukatuko ote zen ezin sinetsiz ari zirela ere aitortu zuten, beste artikulu batean. Alemaniako enperadorea kargutik kendua zuten, baina Adéma beldur zen ez ote zen berriz itzuliko, erranez baztuek uste zutela Alemaniako errepublika berria alegiazkoa zela, eta enperadorea laster berriz kargura ekarriko zutela. Horrez gain, Alemaniak Aliatuek ezarri baldintzak ezititzeko eskatu zuela aipatu zuen *Eskualduna*-k:

Bainan, bertze hainiz gauzetan, hitzemaneri uko egin nahi lukete. Garratze-giak, ezin atchikiak omen zaizkote. Horra zertako galdetzen duten eztiagoko zerbeit.

*Debruen urdeak, eztitasuna zuekin! Zer eztitasun agertu duzue, zuek, Frantziar eta Beljikan jabetu zinezten tokietako jende gaichoekin?*⁷⁷⁴

Gerla bukatu ere Alemaniaren kontrako aiherkondeak eta, bereziki, mesfidantzak aitzina segitzeak erakustera ematen zuen gerla izpirituak oraino irauten zuela. *Eskualduna*-ko idazleen baitan hala zen, eta beraz bururaino jarraitu zuen Frantziaren aldeko jarrera gerlatiarekin.

B. ESTRATEGIARI BEGIRA

Gerlaren ikuspegi orokor, politiko eta diplomatiko horretatik landa, angelua pixka bat hertsiago jarriko dugu, irakurketa orokorrarekin segituz, hala ere. Gerla ez da soilik garrantzi eta hedadura handiko gertakari politiko bat.

⁷⁷³ Blaise Adéma, Hein batean, *Eskualduna*, 1918ko abenduaren 13a.

⁷⁷⁴ Blaise Adéma, Eta Alamanian?, *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 29a.

Ministerioetatik armadako buruzagien heinera jaitsiko gara ondoko orrialdeetan. Eta hor, politika baino gehiago, estrategia zen jokoan zegoena, hori ere gerlaren funtsezko osagaia baitzen. Hori horrela izanik, normal da *Eskualduna*-k estratergiari buruzko gai batzuk aipatu izana.

1. Gerla tekniken irakurketa

Lehen Mundu Gerra bereziki ezaguna izan zen posizio gerlarengatik eta, beraz, lubaki edo trintxerengatik. Lubakiek izan zuten garrantzi handiena gerla hartan, eta lubakiak berak nolakoak ziren, nola antolatuak ziren eta hango bizimodua zein zen xeheki esplikatu zuten hilabeteetan zehar. Oraingo lerro hauetan xehetasun haiek ez ditugu aipatuko, baizik eta ikuspegi orokorretik begiraturaz, lubakiek zer ondorio izan zuten. Funtsean, Manex Hiriart-Urrutiren⁷⁷⁵ artikulu batean zegoen lubakiei buruzko irakurketa estratergikoa. Posizio gerla hasi eta zenbait hilabeteren buruan argitaratu zuen artikuluak gogoeta interesgarri franko eskaini zuen; batetik, lubakien alde txarra onarturik ere, oro har zergatik baikorrak izan ziren esplikatu zuelako, eta, bestetik, mugimendu gerla denboran frantsesen ahulezia zein izan zen aitortu zuelako. Lubakiek eritasun anitz edo heriotza eragiten zutela argitu zuen, baina oro har, salbatzaile izan zirela gehitu zuen. Lubakiak alemanek asmatuak izanik ere, ooren buru, frantsesentzat aukera ona izan zirela azaldu zuen. Artikulu horretan esplikatu zuen frantsesak lubakiei esker salbatu zirela, posizio gerla haren luzatzeak, hastapenean falta zituzten armak eta abar biltzeko aukera eman zuelako:

Ziloetako baldintza gogorrak aipatu zituen arren, beste ondorio bat ere atera zuen, hala nola gogortasun hark batzuei on egin ziela, azkartu zirelakoan eta gero ez zelakoan eritasunik izan. Beraz, nahiz eta lubakien alde txar hori onartu, oro har ondorio onak ere izan zituela idatzi zuen.

Denbora irabazi zutela, baina baita galdu ere. Denboraren galtzea erlatibo delako esplikatu zuen Blaise Adémak, baina funtsean, lubakien teknika gerlaren luzarazle izan zela aitortu zuen, lubakien ondorioz gerla hark hartu zuen berezitasunari buruzko xehetasunak emanez. Lubakien ondorioz gerlaren aitzinamendua izoztu zela begi bistakoa izan zen, baina ez zuten horretaz maiz idatzi *Eskualduna*-koek. Bi editorial izan ziren nabarmentzekoak, lehena Manex Hiriart-Urrutirena, 1915eko irailaren 3koa, eta bigarrena Blaise Adéma-

⁷⁷⁵ Manex Hiriart-Urruti, «Ziloetan», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 23a.

rena, 1916ko irailaren 15ekoa. Hiriart-Urrutik aitortu zuen zailtasun handiak zituztela alemanak erreka zuloetatik ateratzeko:

Gerla urte bat baino gehiago hartan hasia zen, eta hastapenean uste baino anitzez gehiago luzatu zen. Hiriart-Urrutik ez zuen gerla epe motzean bururatu zen itxaropenik agertu. Baina goiz ala berant irabaziko zutela segurtatu zuen. Hilabete batzuk lehenago idatzi zuen bezala, lubakien teknikaren ondorioz frantsesek «indarrak hartu» zituztela errepikatu zuen, eta lubakiak alemanen kaltera izanen zirela iragarri. Hain zuzen, alemanek goiz ala berant atera beharko zutela segurtatu zuen, eta hori lortzeko goseak atxiki behar zirela esplikatu, janaria helarazteko trabak ezarriz.

Ororen buruan, jal-araz ez baditazke, batetara doa, han atchikitzea preso; ez uztea bizirik jaltzerat; kanporat ezin atheratuz han berean, barne hartan leher egin-araztea, goseak, egarriak, eritasunak chahaturik.⁷⁷⁶

Zuloetan kokaturik ikusten zuen alemana bere zulotik ezin ateraz dagoen ihiziaren pare jarri zuen Hiriart-Urrutik. Ihiziekiko konparaketak azterketa sakonagoa merezi du, baina konparaketa zehatz hori gerlako teknika esplikatzeko molde ulergarria zen, herritarrek ehizako teknikak ezagutzen zituztela jakintzat ematen baitzuen. Modu pedagogikoa, gerla bestearen higaduraz irabaziko zutela ulertarazteko.

Higadura horrekin loturik, oraintxe aipatu dugun pasarteak beste kontzeptu bat ere azpimarratu zuen: pazientzia. Luze izanen zela onartu behar zen, etsaia gosearen eta bakartzearen bidez akiaraztea ez baitzen epe laburrekoa izanen. Funtsean, urte bat geroago, Blaise Adémak gerla hainbeste luzatzearen azalpenak eman behar izan zituen, pazientzia galtzen ari zen jendeari erantzunez:

Zenbat zinkurina bazterretan: gure soldadoak arras ezteki doazila, bareen urhatsen; ez daukatela gerla izigarri hau bururaturik; etsaien nagusi direnaz geroz, behar luketela beti aitzinat joan gelditu gabe, bederen etsai hoik Frantziako lurretarik urrundu arte. [...]

Hola mintzo direnek ez dakite batere zertaz mintzo diren; ez dakite oraiko gerla hau dela gerla bat berezia, behinere ikusi ez den bezalakoa. Lehenagoko gerletan, gudu baten ondotik, garbaitua zen armada joaiten zen, hainiz leku gibelago, aterbe on baten bila, geriza horren laguntzarekin hobeki ihardokitzeko etsaiari. [...]

⁷⁷⁶ Manex Hiriart-Urruti, Ezin jal araziak, *Eskualduna*, 1915eko irailaren 3a.

*Ez dugu ahantzi behar, oraiko gerla huntan, garbaituak izan ondoan, soldadoek ez dutela urrun joaierik aterbe baten atzemaiteko. Erreka-zilo bat galtzearekin, bertze holako bat badute zenbeit urhats gibelachago, han berehala gerizatzeko, eta handik berriz ere etsaiari ihardokitzeke. Nola nahi duzue bada gure soldadoak hola aitzina ditene laster, etsaia laster Frantziako lurretarik urrun dezaten?*⁷⁷⁷

Artikulu luzean, xeheki esplikatu zuen gerlan aitzinamenduak mantsoak izatearen arrazoia. Etsaiari suntsitzen zioten zulora heltzean, denbora hartu behar izaten zuten zuloa berreraikitzeke, handik haizatu etsaiak ez zezan berriz lekua berreskura, maiz gertatzen zen bezala. Gisa hartako azalpenak eman zituen Adémak. Bidenabar, lubakien deskribapen ona eskaini zuen. Baina, oroz gainetik, lubakien teknika gerla luzatzearen erantzulea zela garbiki esplikatu zuen. Egia da lubakien teknikari buruzko kritika gisa uler daitekeela hori, baina ez da kritika ikusi behar, baizik eta ondorio ateratze bat. Adémak gauzak nola ziren erran zuen, baina alde ilun horren gainetik, aitzinamendu mantso horien bidez, pixkanaka-pixkanaka, Aliatuek gerla irabaziko zutela hitz eman zuen.

Zer ondorio atera hortik? Jendeak erakutsi kezka aipatzen hasi zen, baina izateko arrazoi guztiak daudela segurtatuz bururatzeko. Gerla uste baino gehiago luzatzearen justifikazioa eman behar zuen, eta lubakiei buruzko artikulu pedagogikoa egin zuen horretarako (urte bat lehenago Hiriart-Urrutik egin zuen bezala), garaipena segurua zela baieztatzeke. Arazoen aitzinean, beti baikor agertzen zirelako beste adibide bat, hain zuzen.

2. Itsasoko borrokaren garrantzia

Egia erran, lurreko borrokei buruzko gai estrategikoak ez zituzten hainbeste barnatu. Lubakien eta gibel lerroen funtzionamendua ongi esplikatu zutela ikusiko dugu geroago, baina strategiari dagokionez, horrekin konformatu beharko dugu. Aldiz, argibide gehiago eman zuten itsasoaren garrantzi estrategikoaz. Baina hori gerla itsasotik edo itsas bazterretik bizi izan zuen euskaldun bati zor diogu. *Eskualduna*-k eskuratzen zituen gutunak argitaratzen zituen, eta Pierre Duhour hazpandar marinela igorri zituen testuak, gutxi izanik ere, baliosak ziren astekarian beste gisan guti aipatzen zuten gai bati buruzko xehetasunen ukaiteke. Pentsa daiteke Duhourren gutunengatik izan ez balitz, itsasoko borrokei buruzko berri gutxiago emanen zutela. Pierre

⁷⁷⁷ Blaise Adéma, Eztiki, *Eskualduna*, 1916ko irailaren 15a.

Duhourren azalpenek gerlako indar harremanaz beste argibide batzuk eman zituzten. Alabaina, indar harremana ez zen lehorrean bakarrik neurtzen, gu-
duak itsasoan ere izaten baitziren. Duhourrek goraki azpimarratu zuen Alia-
tuak nagusi zirela itsasoan. Alde batetik, Frantziako armadak, Mediterraneo
itsasoan gaindi, hainbeste mila soldadu Salonikara eta Dardaneloetara igortze-
ko gaitasunak alemanak gutzit harritu zituela argitu zuen. Gisa berean, Grezia
ere Aliatuen kontra gerlan ez sartzea frantsesek itsasoan zeukaten indarrak es-
plikatzeko zuela idatzi zuen:

*Orai zer lan handia ez dute egiten Grezia-ko uretan, atchikitzen baitute Grezia
bere errege tristearrekin heintto batean. Badakizu nik bezen untsa Greziako errege
kontra dugula. Aspaldian emanen zaukun gerla ez balu gure gerlako untzien beldu-
rra izan. Baitaki eman balauku, Greziako bihotza, haren hiri nausia eta Pirée dei-
tzen den hiri handia beste ur hegiko hiri guziekin, gerla deklaratu ordutik oren lau-
den batez lurrean izanen zirela erhausirik. Berriz diot: gure gerlako untziek egin eta
egiten dutela lan handia eta egin ere Jainkoaren lagunzarekin.*

*Gure gerlako untzietan esker, garbi ditugu mundu guziko itsasoak; gure komer-
tsioko untziak badabilza zokho guzietan eta etsaiak ez du untzi bat bakarrik itsaso
gainean.*

*[...] Gerlako untzi etsai putrunek izanen dutenian aski kuraie beren zilhoetarik
atheratzeko eta gureen gudukatzeko anbiz plazerekin ardietsiko dute gure untziek.
Gerla hasiz geroz berantetsia dugu egun hura.⁷⁷⁸*

Biziki baikor agertu zen Duhour artikuluko hartan, dena espantu. Itsasoa,
eta Adriatikoa bereziki, arriskutsuak ziren Aliatuentzat, austriarrek hainbat
portu kontrolatzen zituztelako eta alemanek itsaspeko ontzi anitz igortzen zu-
telako handik. Egia erran, Pierre Miquelen arabera⁷⁷⁹, Aliatuek azpiegitura
onak zituzten kostaldean, eta Pierre Duhourri arrazoi ematen dio erranez ez
zutela hainbeste itsasontzi galdu. Duhourrek gutxiago aipatu zuena zen itsa-
sontzietara joaten ziren soldaduek biziki egoera gogorra jasan behar zutela eta
baita itsasora erortzeko beldurra ere, ez baitzekiten igerika.

Alemanen berezitasuna urpeko ontziak ukaitea zela esplikatu zuen behin
baino gehiagotan, Duhourrek. Aliatuek garbi jokatzeko zutela, baina alema-
nek merkantzia ontziak eta ospitale-ontziak ere jotzen zituztela kritikatu
zuen:

⁷⁷⁸ Pierre Duhour, Gerlako untzien lana, *Eskualduna*, 1916ko urriaren 27a.

⁷⁷⁹ Pierre Miquel, *La grande guerre au jour le jour* (Paris: Fayard, 1988), 323–324.

*Ur-pekoak, torpillatuz untzi ospitaleak ez dira gizon gudularier oldartzen baina bai indarrik gabeko jender, guduak jadanik chehatu gizoner, eri tratatzen ari diren emazte gaichoer.*⁷⁸⁰

Zaurituak garraiatzen zituzten ontzi ospitaleak urperatzeko alemanek erabiltzen zuten aitzakia, Duhourren arabera, ontzi haietan gerlako tresnak eramatea zen. Hori ikusiz, ingelesek preso alemanak ere ezarri zituzten ontzietan, horrela alemanek ez zituzten bonbarda. Baina, horien guztien gainetik, itsasontzi batzuen galtzearen aitzinean, irakurleei azalpen batzuk emateko beharra sentitu zuen Duhourrek:

Itsaso-ko guduez deus ez dakiten batzuek, noizean behinka entzuten dutelarik etsai urpeko batek gure untzietarik ur zolarat igorri duela, zuzen kontra diote gure ur-pekoek ez dutela deus balio... etsaienak bethi lanari daudela eta gureak alfer.

Hola mintzo direnak ez dira ohartuak ur-peko etsaiek badutela nun jokha itsaso guzietan, gure komertsioko untziak baitabilza bake demboran bezala itsasoz itsaso. Ez da gaitz humbestetarik bat edo beste ur zolarat igortzen badaukute. Ur-peko etsaiek aski dute itsaso erdian egoitia, badakite nahi eta ez, goiz edo berant, kurutzatuko dutela gure untzietarik.

*Gureek ez dute holako alha lekhurik, ez baita itsaso gainean etsai untzi bihi bat. Nahi badute zerbeit egin, toki lanjerosenatarat bermatu behar.*⁷⁸¹

Hots, Aliatuek alemanek baino anitzez itsasontzi gehiago zutela eta gisa hartan Aliatuen ontzi bat urperatzeko probabilitatea handiagoa zela zehaztu zuen. Horrez gain, alemanek eginahalak oro egiten zituzten Aliatuen ontzi oro botatzeko, merkantziakoak barne, azaldu zuenez. Orain aipatu artikuluan, azkenik, argitu zuen merkantzia ontziak lasaiago ibiliko zirela, denek kanoi bat edo bi ukanen zutelako. Duhourrek itsasoko indar harremana Aliatuen alde zegoela argi utzi nahi izan zuen, hori dudan ezartzen zutenei erantzunez.

Itsasoak bazuen beste osagai garrantzitsu bat, Pierre Duhourrek eta gainerakoek gutxi aipatu bazuten ere, aipu zerbait ukan zuena: itsasoko guduena. Artikulu batean⁷⁸², bi ontziren urperatzea aipatu zuen, hala nola alemanen eta turkoen Goeben eta Breslau ontziena. Artikuluak hainbat informazio ematen zituen, batetik ontzi haiek nola bota zituzten, baina, bestetik, zein izan zen ontzi haien ordu arteko ibilbidea, ondoko pasarteetan agertzen den gisan:

⁷⁸⁰ Pierre Duhour, Untzi ospitaleak, *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 25a.

⁷⁸¹ Pierre Duhour, Urpeko etsaiez, *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 2a.

⁷⁸² Pierre Duhour, Itsasoko berri, *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 22a.

Gerlaren bigarren egunian «Goeben» eta «Breslau» Méditerranée itsasoan ziren; tirokatu zituzten Bône eta Philippe-ville Algeria ur hegiko bi hiri; gero jo zuten Messine Italiako porturat; han ikhatz eginik, Pola Autrichiako gerla porturat. Handik jaitsi ziren eta agorrilaren hamabian Dardanelles-etan sarthu nun eman baitzuten soinean Turko arropa bat, irets arazteko guri, Turkoer salduak zirela. Turko izenak eman zaizkoten, achaletik bakarrik: - Gizonezko muntadura guzia atchiki zuten (Denak Alemanak): horiek oro lege kontra.

Geroztik itsaso beltzean egin dute asko athera aldi, nun izan baitziren azkarki kolpatuak untzi Rusoez. – Minak lothurik, nahi zuten oraino itzouli zar zombeit egin Méditerranée itsasoan. Zer den gerthatu badakizue. – Angles eta gure untxiak aldizkatuz, guardian zauden beñi Dardanelles-etako aitzinean. – Turkoek ez uste izan naski uralde hura zaindua zela, sarean sarthu dira, garratoia gathuaren aztarretan bezala; ez baitzen goizegi.

Horrela, Pierre Duhourrek Mediterraneo itsasoko leku eta portu desberdinen berri eman zuen. Horrekin batean, itsasoko gerlan egindako «huts» batzuk kritikatu zituen. Duhourrek⁷⁸³ zioen gerla hasi zenean bi ontzi horiek lehenik Dardaneloetara eta gero itsaso beltzera sartzen utzi zituztela, Maltan atxikitzeko orde. Ingeles amiral baten bizkar ezarri zuten erabaki hura. Hazparneko marinelen ustez, gauzak bestela egin izan balituzte, gerla bukatua izanen zen bi urte haietan, Turkia eta Bulgaria ez baitziren gerlan sartuko.

Duhourrek itsasoko guduari sekulako garrantzia eman zion; baina zeukan garrantziari indarririk kendu gabe, oro har, espantu handiegiak egiten zituela pentsa daiteke. Dardaneloetan, lurreratu ziren indarrek egin zieten kalte handiena turkiarrei. Baina Duhourren artikuluetan bere buruaren justifikazioa ikusi behar da, marinela lasai bizi zirela kritikatu zionaren ondotik⁷⁸⁴, marinelen lanak zerbaiteko balio zuela frogatzea izan baitzen haren obsesioa, itxura guztien arabera.

Pierre Duhourrek eman zituen azalpenek bazuten beste alde bat, gutxietsi behar ez zena: itsasoz ez ziren soldaduak bakarrik garraiatzen, salgaiak ere bai, eta hori funtsezkoa zen. Zenbait artikulua pedagogikotan azaldu zuen itsasoaren kontrola ukaitea zein garrantzitsua zen, batetik bestera lasai mugitzeko, bereziki merkantziak garraiatzeko. Ildo horretatik, gerla hartan marinelek ere funtzio garrantzitsu betetzen zutela azpimarratu nahi zuen.

⁷⁸³ Pierre Duhour, «Itsasoko berri», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 22a.

⁷⁸⁴ Ikus Pierre Duhourri buruzko atala: 213

Bereziki Mediterraneo inguruaren berri eman zuen. Ez zuen azaldu nondik idazten zuen, baina artikulua irakurri arau, bere ibilbidea osa dezakegu, puzzle baten gisan. Datak ez zituen eman, baina zenbait toki, bai. Adibidez, badakigu gerlako lehen bi urteak «Courbet» gerlako ontzian iragan zituela⁷⁸⁵, Malta uhartean egon zela garai batez⁷⁸⁶ eta gerla bukaera aldera Tunisiako Sidi-Abdallah hiriko ospitalean egon zela⁷⁸⁷. Itsaso Adriatikoa nolako zen deskribatu zuen, halaber Dardaneloen inguruaren garrantziaz ere mintzo zen. Gune haren kontrola ukanez, Grezia bera lasai atxikitzeke aukera zutela esplikatu zuen. Bestalde, itsasoaren kontrolatzeak salgaien garraiatzeko erraztasuna ere ematen zuela argitu zuen.

Blaise Adémak ere gai hori aipatu zuen, 1917an, behingoz aitortuz alemanen urpekoek aliatuak kinka txarrean ezarri zituztela, merkantzien garraioaren arloan:

*Zenbeit ilabetez desmasia handiak egin dauzkigute hola, bereziki Angleseri; hainbertzetaraino non angles ministro batek aitortzen baitzuen, arras hinka gaichtoan ginela. Noiz jakinen dugu zenbat ogi-bihi den itsaso barnean suntsiturik?*⁷⁸⁸

Adémaren arabera, alemanek uste zuten urpekoekin irabaziko zutela, merkantzia ontziak bonbardatuz eta, ondorioz, Frantzia eta Ingalaterra janariarik gabe utziz. Geroztik gauzak aldatu ziren, alemanek aliatuen ontziak ez baitzituzten hain errazki suntsitzen. Hain zuzen, Ingalaterran defentsarako beste zerbait aurkitu zutela idatzi zuen Adémak, nahiz eta zer zen ez zuten erraten. Horri esker, Amerikatik janaria etorriko zelako poztu zen, 1917an Frantzian eskatu zela aitorturik.

Janariaren eta lehengaien helarazteaz aparte, milaka soldadu mugiarazteko aukera ematen zuen itsasoak, Duhourren azalpenen arabera. Bereziki soldaduak Salonikara igortzeaz idatzi zuen. Halaber, alemanen ustearen kontra, 1,5 milioi soldadu estatubatuar Europara ekarri zituztela ere esplikatu zuen, ondoko ondorioa ateraz:

Oraikotik irakurtzaleak jukatuko du berak, itsasoko armadaren entsegua eta segur nitz erranen duela itsasoko guardiaren laguntzarik gabe ez ginela bitorios izanen

⁷⁸⁵ Duhour, Itsasoko berri. 1918/3/22.

⁷⁸⁶ Pierre Duhour, Misionest baten pairamenak, *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 17a.

⁷⁸⁷ Pierre Duhour, Phazko ospitale batean, *Eskualduna*, 1918ko apirilaren 26a; Pierre Duhour, Tunisiako berri, *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 29a.

⁷⁸⁸ Blaise Adéma, Agian, *Eskualduna*, 1917ko irailaren 28a.

*Marne, Verdun, Somme-ko batailetan ez eta oraiko abantzu handian. Guziek behar dugu jakin, itsasoko armadarik gabe ez daitekeela deus egin lurrean. Etsaiak izan balire itsasoan nausi, aspaldi galdua izanen ginuen gerla.*⁷⁸⁹

Egia da itsasoaren kontrolak garrantzi handia zuela, batzuek eta besteek etsaien hornikuntzak portuetara heltzea trabatu behar zutelako, etsaia ahal bezainbat ahultzeko⁷⁹⁰. Halaber, Erresuma Batuaentzat garrantzi berezia zuen, bazekielako Alemaniak ere itsas armada indartsu bat bazuela eta haren balizko eraso bat saihestu behar zutela. Pierre Duhourren azalpenak irakurri argi gelditu zen itsasoak egiten zuela gerla zinez mundu osoko. Gerla lurrean eta itsasoan zegoen. Eta itsasoko sarbideak giltza ziren. Itsasoaren kontrola aliatuen esku izateak baikor egoteko arrazoiak zituela ulertarazi nahi zion jendeari.

3. Baliabide ekonomikoen azterketa

Itsasoaren kontrolak merkantzien garraiatzea edo merkantziei bidea moztea baldintza zezakeela azaldu zuen Pierre Duhourrek. Eta merkantzien garrantziaz idatzi zuten beste idazle batzuek ere, besteak beste Jean Etxeparek. Gerlaren irabazteko osagai garrantzitsuenetarikoa itsasoaren kontrola zela azaldu zuen behin eta berriz. Zailtasunen aldetik, alemanen urpekoek merkantzia ontziak botatzen zituztela aipatu zuen, eta horren ondorioz merkantzia ontziak ez zebiltzala lasai, baina aliatuek ere alemanei urpeko anitz bota zizkietela gehitu zuen⁷⁹¹. Beste batean baikorrago agertu zen, amerikarrak itsasontzi ekoizten ari zirela eta hori ogia heltzeko garrantzitsua zela argitu zuen, Errusiako, Errumaniako eta Austriako bidea hetsia zelako⁷⁹². Merkantiak helarazteak berebiziko garrantzia zuela ulertarazi zuen.

Azterketa horretan, *Eskualduna* ez zen itsasora mugatu, ordea. Ikuspegi estrategiko batetik, armekin baino gehiago, janari faltarekin garaitzearen aldeko apustua egin zuen Hiriart-Urrutik⁷⁹³. Lubakietako gerla ez aurrera ez atzera zegoen garaian, alemanak handik ez zituztela armen bidez haizatuko espli-

⁷⁸⁹ Pierre Duhour, Gure itsasoko armada, *Eskualduna*, 1918ko urriaren 11a.

⁷⁹⁰ Mario Isnenghi, *La Première Guerre Mondiale*, itzul. Fabrice d'Almeida (Firenze: Casterman, 1993), 41.

⁷⁹¹ Jean Etxepare, Nun elhorria, *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

⁷⁹² Jean Etxepare, Itsas-untziez, *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 9a.

⁷⁹³ Hiriart-Urruti, «Ezin jal araziak». 1915/9/3.

katu zuen. Horren lortzeko, goseak atxiki behar zituztela gehitu zuen, eta janaririk ez bazitzaien heltzen, orduan joanen zirela.

Alemanek aliatuei bake eskaintza bat egin zietenean, Blaise Adémak haien baldintzetan eginen zen bakerik ezin zitekeela onar esplikatu zuen 1917ko urtarrilaren 5eko artikuluan. Bakea eskatu ahal izaterainoko ahulezi hura janari faltarekin esplikatu zuen Adémak. Haren arabera, soldaduak eta tresnak bazituzten, baina Alemanian jendea kexu zen, jatekoa eskas baitzuten. Hiriart-Urrutiren iragarpena errealitate bihurtzen ari zela zirudien. Adémak 1915eko abenduan azpimarratu zuen alemanek ez zezaketela gehiago iraun⁷⁹⁴, eta arrazoa ez zen armamentuan bilatu behar.

Jean Etxeparek ere janarian jarri zuen gerla irabaztearen giltza, 1915eko urrian. Alemanak higitu behar zirela idatzi zuen, eta higitze hori janari gutxiarekin gelditzeak eraginen zuela zehaztu zuen. Horretarako, itsasoko bideak moztu behar zirela esplikatu zuen. Baina ez zuen horretara mugatu bere analisia. Bigarren osagai bat ere bazuen plan hark: Frantziak bere soldadu zaharrenek gerla tokietatik produkzioa igorri behar zituen, Frantzia ez zedin janari eskasik izan. Gauzak horrela eginez, gerlaren bukaera laster izanen zela iragarri zuen⁷⁹⁵.

Gerla aitzinatu ahala, aliatuen eta Alemaniaren arteko baliabide ekonomikoak desberdinak zirela, eta alemanek baliabide gutxiago zutela esplikatu zuen Etxeparek⁷⁹⁶, ekonomia gaiak ongi kontrolatzen zituela erakutsiz. Batetik, alemanak, kopuruz, aliatuak baino bi aldiz gutxiago zirela eta gainera diruaren balioa anitz galdu zutela azaldu zuen. Gerla hedatzen ari zela eta hori arazo zela aitortu zuen, bai eta ere Alemaniak, Bulgariarekin bat eginez, Serbia lehertu zuela, eta Turkia Asia eta Afrika hartu beharrez ari zela. Baina alemanen lagunak ahulak zirela eta errumaniarrek eta greziarrek ere leher eginen zutela iragarri zuen.

Alemaniaren ahulezia ekonomikoaz mintzatu zen beste behin ere. Berez, baliabide ekonomikoak xuhurtu zitzaizkiola argitu zuen, eta horren gainera, baliabide horiek bere aliatuengana bideratu behar izan zituela:

*Hazkurri kasik osoa behar dakotelarik eman bertzalde, Autrixia ahulduari, Bulgariari, Turko herrestari.*⁷⁹⁷

⁷⁹⁴ Elizalde, Urthe on! 1918/1/4.

⁷⁹⁵ Jean Etxepare, Gerlaren iraupena II, *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 10a.

⁷⁹⁶ Jean Etxepare, «Nola geldituko», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 31a.

⁷⁹⁷ Jean Etxepare, Frantziak hatsa luze, *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 14a.

Etxepare, Alemaniarentzat baino gogorrago izan zen Alemaniaren aliatuentzat, «herresta» adjektibo mespretxuzkoa erabiliz. Pertsona herrestak ez du deusetarako fundamenturik, miserablea da, eta maila horretan jarri zuen Turkia. Austriarentzat hitz eztiagoa erabili zuen, baina «ahuldua» zela aipatuz, indarrak galduak zituela erran nahi zuen.

Baina Alemaniak ere aukera batzuk bere alde zituela aitortu zuen, hala nola ohartaraziz Frantzia iparraldeko, Belgikako eta Errusia mendebaldeko lurak okupatuz, baliabide ekonomikoak lortzen zituela. Beste artikulua batean, aldiz, Frantziaren portuak aski garatuak ez zirelako kezka agertu zuen. Halaber, laborariei laborantzako prezioak mugatzeko lege bat kritikatu zuen⁷⁹⁸. Horiek guztiak erranik, Ingalaterra eta Frantzia ekonomikoki nagusi zirela azpimarratu nahi izan zuen,⁷⁹⁹. Alemania ahul ikusteaz gainera, bere baliabideak Austria, Turkia eta Bulgariara bideratu behar izateak are gehiago ahultzen zuela eta Ingalaterra eta Frantzia beste gisan ere nagusi zirela ohartaraziz, gerla Aliatuen aldera itzultzen ari zela frogatu nahi izan zuen.

Baliabide ekonomikoen arloan, nahiz eta Frantziaren egoera Alemaniarena baino hobea zela erraten ibili ziren, dena ez zela loriagarria ere aditzera eman zuten, eta hori, maiz. Eta Frantziako egoera ekonomikoari buruzko artikuluetan, berriak eman baino gehiago, jendeari dei egiten zieten. Jean Etxeparek⁸⁰⁰ Frantziako Gobernuak ogia murrizteko hartu zuen erabakia aipatu zuen: dirua aurrezteko beharrez, ogiaren murriztea eta beste irin mota batzuekin nahastea erabaki zuten. Etxepareren ustez ordu zen murrizketa hori egiteko, ez alemani bezainbat, Frantzia ez zelakoan hain gaizki, baina hein bat murriztearen aldekoa zen. Baina artikulua biziki zehatza eta teknikoa zen. Irakurleek dena ongi ulertzen ote zuten?

Gisa guzietz, halako azalpenak beharrezkoak ziren, murrizte erabakiak ez zirelako sekula errazak onarrarazteko. Funtsean, beste aste batez, Frantziako Gobernuak populazioarengan sor zitezkeen kexuen kezka zerbait bazuelako seinale gisa aurkeztu zuen ogia laborariei erosi baino merkeago saltzea. Alabaina, Laborantzako ministroa «ikaran» omen zegoen jendea oldar zedin, bizia sobera kariatzen bazen. Baina Etxeparek⁸⁰¹ zuen jendea baturik zegoela.

⁷⁹⁸ Jean Etxepare, Bizia kario, *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 28a.

⁷⁹⁹ Etxepare, Frantziak hatsa luze. 1916/1/14.

⁸⁰⁰ Jean Etxepare, «Ogia», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 2a.

⁸⁰¹ Jean Etxepare, «Makila bi buruetarik», *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 13a.

Bestalde, zergak anitz igo zirela oroitarazi zuen, eta gerla bukatu ondoan ere igoko zirela iragarri, dena berreraiki beharko zelako⁸⁰². Analisi sakona eta zehatza egin zuen artikulu hartan. Horrez gain, politikoki, ezkerraren kritika eta eskuinaren propaganda aurki zitezkeen artikulu hartan, boterean ziren agintariei leporatu baitzien Frantziako egoera ez biziki ona izatea. Hala ere, zergen igotzeak eragin zezakeen kezka ez zitzeko, Alsazia Frantziara bilduz eta Alemaniari ezarriko zitzaizkion zigorren bidez, baliabide berriak izanen zituztela esplikatu zuen.

Frantziak diruaren beharra zuela behin eta berriz errepikatu zuen *Eskualduna*-k. Irakurleei beren dirua emateko dei egin zuen. Urre emateko deiak aski erregularrak ziren, eta urrea zenbatek ematen zuten ere kontatzen zuen. Batean Manex Hiriart-Urrutik⁸⁰³ kontatu zuen «Español batzuk» erre biltzen ibili zirela, baina alemanei emateko. Ipar Euskal Herriko batzuek eman bide zuten urrea, ordainez dirua interesekin itzultzen zitelako. Baina *Eskualduna*-k ohartarazi zien hori dirua galtzea zela. Horregatik, Frantziako Gobernutik urrea emateko deia heldu zela, eta hori dirua alemanei ematea baino hobe zela aipatu zuen. Baina, oro har, biziki erre guti zuten Iparraldeko anitzek erre hori eman izana goraipatu zuen.

Dirua emateko deiari buruz bi argudio erabiltzen zituzten: lehenik, Frantziak diru hori behar zuela eta herritarren eginbidea zela diru edo erre horren ematea. Soldaduek janaria eta armak behar zituztela, eta horretarako diru anitz bildu behar zela argudiatu zuten artikulu anitzetan. Bigarren argudioa dirua uzten zutenen interesekoa zen. Zergak emendatzea ezin zela aterabide ona izan, beraz Frantziako Gobernuak dirua %5eko interesekin mailegatzen zuela esplikatu zuten. Gisa hartan, dirua alfer zeukatenei diru hura Gobernuari emateko deia egin zuen Adémar⁸⁰⁴. Beste batean ere errepikatu zuen dirua prestatzea hobe zela, abisatuz etxean atxikitzen zen dirua galduko zutela⁸⁰⁵. Alderantziz, prestatuko zuten diruak «umeak» emanen zituela esplikatu zuen. Artikulu guztietan bi argudio horiek erabili zituzten diruaren ematea eskatzeko, batetik eginbeharra zela, bestetik dirua ematen zutenen interesetan izanen zela⁸⁰⁶. Oraino beste argudio pare bat ere eman zuten beste artikulu batean, urrea etxean atxikitzen zutenak erre horren ematera bultzatzeko: batetik, erre hori Espainiari emanez balioa galduko zuela eta beraz hobe zela erre hori

⁸⁰² Etxepare, «Budjeta». 1917/7/6.

⁸⁰³ Manex Hiriart-Urruti, «Urhe biltzaileak», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 16a.

⁸⁰⁴ Blaise Adéma, Gerlako dirua, *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 3a.

⁸⁰⁵ Blaise Adéma, Dirua, *Eskualduna*, 1916ko irailaren 29a.

⁸⁰⁶ Blaise Adéma, Dirua, *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 30a.

Frantziari ematea; eta bestetik, urrea etxean atxikiz gero, urte anitzentzat galduko zutela, gerlatik landa ez baitzen legezkoa izanen⁸⁰⁷. Eginbeharrari loturiko argudioak edota interes ekonomikoari lotutakoak ez baziren aski, urrea ematen zuen emazte baten aipamena egin zuen Adémak⁸⁰⁸ beste behin, eredu gisa aurkeztuz eta besteek ere horrela egin zezaten eskatuz.

Artikulu horietan Baionako apezpikuak ere urrea emateko eskaera egiten zuela zehaztu zuten. apezpikuek eta elizgizonek diru biltze eskaerak eginez erakutsi zuten abertzaletasuna aztertu dute Philippe Fabasek eta Annette Beckerrek⁸⁰⁹. Alde horretatik, *Eskualduna*-koek ere gauza bera egitea ez zen batere harrigarri. Elizaren ildo ofiziala jarraitu baizik ez zuten egin.

Baina egiten zituen deiak ez ziren horretara mugatzen. Dirua ez gastatzeko deia ere egiten zuen Adémak⁸¹⁰, gero dirua eskastuko zela abisatuz. Hain zuzen, batzuek dirua sobera gastatzen zutela eta gerlak dirua behar zuela ohar-tarazi zuten.

Ororen buru, diruaren edo urrearen ematearen dei errepikakorraren giblean, gerlako inplikazioa ikusi behar da. Beti mezu bera zen: Frantziak dirua behar zuen gerla irabazteko. Eta gerla bukatzera zihoan garaietan, Adémak⁸¹¹ erabili zuen azken argudioa zen dirua eman behar zela, gerla irabazteko. Hots, diru beharrak islatzen zuen egoera ekonomiko txarraren edo ez biziki onaren gainetik, gerla irabaziko zutelako segurtamena agertzen zen beti, gerla irabazi ondoan dirua berreskuratuko zutela hitz emanez edo laster irabaziko zutela segurtatuz. Diruari buruzko artikulu kopurua aski handia izateak beste erranahi bat ere bazuen: gerla lekuetatik kanpo bizi zirenei ere beren parte-hartzea eskatzeko modu bat zen.

C. E TSAIGOA

Kalkulu politiko, diplomatiko edo estrategikoez harago, gerlak ezaugarri hotz horiek baino osagai beroagoak baditu. Gerla, gutxienez bi etsaien artean

⁸⁰⁷ Blaise Adéma, Urhea, *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 19a.

⁸⁰⁸ Blaise Adéma, «Urhea», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 3a.

⁸⁰⁹ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 37; Fabas, «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)», 169.

⁸¹⁰ Blaise Adéma, «Diru hori», *Eskualduna*, 1918ko irailaren 13a; Blaise Adéma, «Chuhurki», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 24a.

⁸¹¹ Blaise Adéma, «Idek moltsak», *Eskualduna*, 1918ko urriaren 25a.

egiten da. Kasu honetan, *Eskualduna*-k etsaitzat zeuzkanak alemanak ziren, Frantzia Alemaniaren kontra zegoelako gerlan. Aitzineko bi ataletako gisa bateko arrazionalismotik urrunduko gara atal honetan, etsaiak mintzatzea bihoretetik edo sabeletik heldu zen zerbait baitzen. Gai horrek presentzia konstantea zeukan *Eskualduna*-n eta beraz aztertu behar da.

1. Alemanen deskribapenak

Nola deskribatzen zituzten alemanak *Eskualduna*-ko zutabeetan? Idazlearen arabera aldatzen zen, baina nabarduren gainetik, ikusiko dugu haien irudi txarra ematen zutela. Alemani eta Alemaniari buruzko aipamenak ez ziren eskas *Eskualduna* astekarian. Haien presentzia biziki handia zen, artikulu gehienetan agertzen baitzen alemanen aipu bat edo beste. Baina ondoko lerroetan bereziki alemani edo Alemaniari buruzko artikuluak aztertuko ditugu. Batetik, gerla hasi eta laster, Jean Etxeparek⁸¹² alemani buruzko hainbat deskribapen egin zituen. Artikulu batean, adibidez, alemanen hizkuntza deskribatu zuen aski zehazki, eta euskararekin konparatu. Ahoskera bortitza eta hiztegi aberatsa dutela azaldu zuen, eta deklinabide sistema ere aipatu zuen. Horrez gain, aleman batzuek frantsesa ikasi zutela ere aipatu zuen, konparaketa berezi batekin: argitu zuen gaskoiek euskara ikasi zuten bezala ikasi zutela frantsesa.

Beste artikulu batean, Alemaniaren garapen ekonomikoa azaldu zuen, erranez Frantziarena baino hobea zela⁸¹³. Artikulu horrekin, gainera, gerlaren ikuspegi ekonomikoa azaldu zuen, eta Frantzia Alemaniaren aberasteaz ez zela ohartu kritikatu. Dena den, ez zen hori Etxeparek, alemanak aipatu, Frantziari egin zion kritika bakarra. Alemanek Frantziako gizartea gibelera zihoala zioten, Etxeparek aipatu zuenez. Haren arabera, alemanek Frantziari leporatzen ziotena zen erlijioa bazter utzi izana⁸¹⁴. Zati horretan ere Frantziari begirako kritika egin zuen Etxeparek, azken hamarkadetan Frantzia giristinoa desegiten ari zelakoan.

Etxepareren artikuluek sakontasun bat baldin bazuten, Jean Saint-Pierrek alemani buruzko artikuluak egiten zituenean, trufa eta ironia gehiago sendi zen. Batetik, Alemania aipatzean, gerlaren sustatzaileak zirela erraten zuen⁸¹⁵,

⁸¹² Jean Etxepare, «Alemanak hurbiletik III», *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 6a.

⁸¹³ Etxepare, «Alemanak hurbiletik V». 1914/11/13.

⁸¹⁴ Etxepare, «Alemanak hurbiletik IV». 1914/11/13.

⁸¹⁵ Saint-Pierre, «Zertako gerla?». 1915/12/24.

alemanek gerla nola justifikatzen zuten zehaztuz, baina ez zutela arrazoirik erantzunez.

Beste artikuluetan, alemanez trufatzen zen, indarrrik ez zutela erranez. Adibidez, 1915eko otsailaren 19an, alemanek Parisen sartu nahi zutela baina ezin zutela idatzi zuen. Jatekoa eta erregaia xuhurtzen ari zitzaizkiela eta horregatik urduri zeudela kontatu zuen, ironia erabiliz, Paris arrautza bezala «klik» irentsi nahi zutela erran zuenean. Alemanak ez ziren Parisen sartu, baina aipatutako artikulua horretan ongi aztertu zuen alemanen ahulezia zein zen. Bestetik da ea hark uste bezain ahul ziren ala ez, beste hiru urte iraun baitzuten gerlan. Baina gisa berean jokatu zuen etorriko ziren borrokak aipatzean ere, erranez alemanek ez zutela baliabiderik edo gizonik aski⁸¹⁶. Beste artikulua bat trufaz eta ironiaz betea zen, Gilen II.aren urtebetetze ospakizunak aipatu zituenean:

Horra nun hameketakoa Frantsesek igorri dioten beren kanoiekin. Zer erauntzia! Ez dute goiz hartan gure aitzineko Aleman guziek beren bazkaria milikatu. Ea nun diren iragan urteko oihu eta trufa hek, zilkoa beroturik ari baitzitzazkigun bertze aldetik «Frantsoss, kaput! Fainéants».⁸¹⁷

Alemaniko enperadorearen urtebetetze ospakizunen egunean frantsek sekulako zafraldia eman zietela azaldu zuen, baina bereziki, alemanek frantsesez egin trufak aipatu zituen, eta trufa haiei erantzun zien, etsaia mesprextatuz.

Alemanekiko mespretxuaren agerpenak orokorrak ziren. Stéphane Audoin-Rouzearen⁸¹⁸ arabera, egunkariak alemanekiko ulerkortasunik ez zuten erakusten, alderantziz, etsaiari sinesgarritasuna kentzeko ahaleginak egiten zituzten. Saint-Pierre eta Etxeparearen adibide batzuk eman baditugu ere, jarrera hori etengabea zen *Eskualduna* astekarian, tesi honetan aipatzen ditugun beste edozein pasartetan agertzen den bezala. Eta nahiz eta bereziki militarren kontrako jarrera zen *Eskualduna*-ren eta gainerakoen artean ageri zen gogorrena⁸¹⁹, egunerokoan, alemanen kontrako arrazakeria agertzea ohikoa zen, bes-

⁸¹⁶ Jean Saint-Pierre, Soldadoen galde bat, *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 23a; Jean Saint-Pierre, Gizon eskasa, *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 24a.

⁸¹⁷ Jean Saint-Pierre, Gilamuren pesta, *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 4a.

⁸¹⁸ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 196.

⁸¹⁹ Stéphane Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées* (Paris: Armand Colin, 1986), 191.

teak beste haien usainak goiti botarazten zuela erranez edo haien herrietako sorkuntzak gutxietsiz⁸²⁰.

Alemanei buruzko hitz edo adjektibo soiletan mugatu gabe, etsai gisa jokatzearen beharra ongi erakutsi zuen anekdota bat aipatu behar genuke. Saint-Pierrek, 1915eko urtarrileko artikuluan batean kontatu zuen alemanek halako su-eten bat proposatu zutela, bakoitzak bere hilak ehorzteko artean. Alemanak gezurtiak zirelakoan, hori ez sinesteko galdegin zien irakurleei. Horren giblean ageri da ez zuela bi aldeen arteko adiskidetzerik nahi:

*Ez liteke horrengatik behar sinbetsi noiz nahi eta nun nahi gerthatzen direla gisa hortako solasaldiak. Ez behar ere: etsaiak adixkidetzen balire guduaren tokian, hantzek ez lukete behar orduan bihotzik gehiago gerlako lan izigarriari buruz. Galduak litezke berak eta heiekin bertze frango.*⁸²¹

Hots, gerla egitea etsaiaren hiltzea zen. Eta etsaiaren hiltzeko, adiskidantza edo harreman onak saihestu behar zirela idatzi zuen.

Alemanei buruzko deskribapen orokorrez gain, alemanek gerlan zein jarrera zuten aipatu zuten *Eskualduna* astekarikoek. Nola aipatu zuten jarrera hori? Arlo horretan ere Jean Etxepare izan zen argibide zehatzenak eman zituen. Alde batetik, alemanei buruz egin zuen lehen artikuluan, haien jantziak eta kaskoak deskribatu zituen, bereziki frantsesen jantziekin konparatuz⁸²². Alemanen azpiegitura horiek frantsesenak baino hobeak zirela esplikatu zuen, zenbait orri lehenago aipatu dugun gisan. Alemanen armei buruzko xehetasun anitz agertu zen alemanen hizkuntzari buruzko artikuluan ere⁸²³.

Beste batean, aldiz, preso ziren soldadu alemanen deskribapen ona egin zuen. Zer jaten zuten, zer gustatzen zitzairen, nola tratatzen zituzten eta abar azaldu zuen. Haren arabera, frantses soldaduek aleman presoek ongi ematen zieten lo egiteko tokia eta janaria: bereziki barazkiak maite zituzten, ez hainbeste haragia. Alemanek ez zuten iritzi bera. *Alldeutsche Bliitter* egunkari alemanaren arabera⁸²⁴, soldadu alemanek frantses presoak ongi tratatzen zituzten, eta Frantzian preso egon ziren soldadu alemanak goseak hilak itzultzen

⁸²⁰ Jeissmann, *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*, 304.

⁸²¹ Jean Saint-Pierre, Hil ehorzte bat, *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

⁸²² Etxepare, Alemanak hurbiletik. 1914/10/23.

⁸²³ Jean Etxepare, Alemanak hurbiletik III, *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 6a.

⁸²⁴ Jeissmann, *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*.

ziren: hots, alemanek Frantzia Afrikaren pare ezartzen zuten eta Alemania Europaren baitan kokatzen.

Ikuspegi desberdin horien gainera, Etxeparek alemani buruzko alde onak ere aipatu zituen. Ospitalean preso bat hiltzen zitzaienean, nola eta zein ederki ehorzten zituzten kontatu zuen⁸²⁵. Deskribapen biziki neutroa zen, ez zen alemanen kontrako solasik, errespetuzko azalpenak ziren, bereziki ehorzketari buruzko hori. Horrek ez zuen deus ikustekorik *Eskualduna*-ko beste artikuluen tonuarekin. Baina hainbat kasutan agertu zen etsaiaren errespetu hori. Audoin-Rouzeauk⁸²⁶ aipatu du etsaia errespetatzeko joera bat bazela, bere arriskua eta kemenarengatik.

Gure kasuan, Etxepare litzateke errespetua hain argi agertzen zuena. Baina Aldudeko medikuak ez zuen jarrera finko eta koherente bat. Hainbat artikulutan, modu hotzean idazten zuen, irainik eta horrelakorik gabe, oraintxe aipatu bezala. Lehenbiziko borroketan zehar alemanek egindako kalteak aipatzen zituenean ere, ez zen beste batzuk bezain gogor mintzo. Alemanek, hasieran, frantsesak anitz gibelarazi zituztela eta kasik Parisera sartu zirela aitortu zuen. «Zer apaltzea guretzat! Zer gaztiguala!», idatzi zuen. Gerora, Marneko batailaren ondorioz, berriz aitzinatu ahal izan zirela gehitu zuen, baina anartean alemanek egin zauri handiak onartu zituen⁸²⁷, alorrek eta lantegiak suntsitu eta erre zituztela zehaztuz. Artikulu berean aipatu zuen Reims-eko katedrala xehatu zutela. Katedral horren aipua maiz agertu zen *Eskualduna* astekarian.

Aipatutako artikulua hori *Eskualduna*-ko beste anitz baino hotzagoa baldin bazen ere, alemanen kontrako hainbat solas bazituen Etxeparek. Batetik, gerla hastapenean egin zituzten sarraskiak kondenatu zituen. Gerla hasieraz espan-tuka ari zirela idatzi zuen⁸²⁸, baina salatu zuen ez zutela aitortu, haatik, zer «modu itsusian» sartu ziren, Belgika eta Luxenburgo «zangopean lehertuz». Etxeparek bi gisetara jokatu zuen, errespetu zerbait erakusten zuen batzuetan, baina alemanak gogor kritikatzeko zituen beste hainbatetan.

Gerlako jarrera zuzenaz gain, zeharkako zenbait jarrera ere kritikatu zituen *Eskualduna*-k. Blaise Adémaren⁸²⁹ lana izan zen zenbait gertakari alemanen bizkar jartzea. Batetik, alemanak Errusiako iraultzaren bultzatzaile izan

⁸²⁵ Jean Etxepare, Alemanak hurbiletik II, *Eskualduna*, 1914ko urriaren 30a.

⁸²⁶ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 193.

⁸²⁷ Jean Etxepare, Alemanak hurbiletik VI, *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 27a.

⁸²⁸ Etxepare, Alemanak hurbiletik III. 1914/11/6.

⁸²⁹ Blaise Adéma, «Dirua», *Eskualduna*, 1917ko irailaren 14a.

zirela kritikatu zuen, eta Frantzian ere beste hainbeste egin nahi zuketela argitu. Adémaren ustez, Alemaniak diru anitz igorri zuen Errusiara, Espainiara edo Suitzara, herrialde haietan frantsesen kontrako herra zabaltzeko asmoz. Errusiako iraultza ere Alemaniako diruak eragin zuela idatzi zuen.

Diru solas, frantses batzuk erostea ere leporatu zien alemani Adémak. 1917ko abuztuaren 17an Miguel Almereyda *Bonnet Rouge* astekari anarkistako zuzendaria atxilotu zuten, leporatuz alemanek dirua ematen ziotela, bakearen aldeko mezua zabal zituzten. *Eskualduna*-k anitz idatzi zuen afera hartaz, geroago ikusiko dugun bezala. Baina Adémak⁸³⁰ gertakari hura ere erabili zuen alemanek jendea erosten zutela justifikatzeko. Baina gizonen erosteari buruzko beste solas batzuk ere izan zituen Jean Saint-Pierrek. Frantses batzuk salaritari lanetan jarri zituzten, kontatu zuen berri honen arabera:

Alamanek bazter guzietan bazituzten beren gizonetarik, dirutan erosiak. Orenen berri bazakiten, guk baino hobeki. Hemen berean, gudu erdi erdian, laborari etxe bat bazen alamanen eta gure artean, gizon zahar bat han bizi bakarrik.

Egun guzietan brigadier frantses bat sartzen ikusten zuten etxe hortan. Bertzalde, alamanen bolborak etxe hori bethi xutik uzten, bertzeak ez bezala. Azkenean gizon zaharrak tripan zer daukan ikusi dute frantsesek. Gure saltzen ari zen. Brigadier frantses hura alaman aintzindari bat zen, frantses arropan.

Gizon traidorea herriko plazan tiroz garbitu dute hamabi soldadok. Hamabi balak bihotzean zituen, erdiz erdi. Etxean atzeman daizkote bi mila eta zazpi ehun libera.⁸³¹

Hots, artikulua horren arabera, alemanek jende xehea ere pagatzen zuten, informazioak eman ziezazkieten. Jendearen pagatzea ez zen inguruko herrialdeen jarreraren eragiteko bakarrik erabiltzen, ez eta ere Frantzian berean gerlararen kontrako mezua zabaltzeko. Laburbilduz, *Eskualduna*-k alemanak kritikatzeko zituen baita gerla arloko gaitan ere. Hori ez da harrigarri. Aurkariak, gerla edo gatazka garaian, beti besteek gerla horretan egiten dutena kondentatzeko ohitura daukate. Hori gertatu zen Lehen Mundu Gerran ere. Bi arlotan egin zuen astekariak kritika nagusia: gerlako krimenak batetik, eta beste herrialdeetako edo Frantziako jendearen laguntzaren erostea bestetik.

Alemaniarekin batera aliatuen kontra gerlan ziren beste indarrak ere aipatu zituzten, gutxiago bada ere. Horietarik bat zen Turkia. Oro har, ez zen

⁸³⁰ Blaise Adéma, «Ez ahantz», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 12a.

⁸³¹ Jean Saint-Pierre, Laborari traidorea, *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

Turkiari buruzko artikulua espezifikorik agertu *Eskualduna* astekarian; herrialde horren aipamenak artikulua orokorragoetan aurki zitezkeen. Gehienetan, aliatuak aitzinatzen ari zirela edo aitzinamendu bat egitekotan zirela zioten artikuluetan agertzen zen Turkiaren aipamena. Adibidez, 1915eko martxoan, ingelesak ia Belgikara helduak zirela, eta Aliatuak aitzinamendu orokorrak egiten ari zirela idatzi zuen Jean Saint-Pierrek⁸³². Aitzinamendu horien baitan kokatu zuen epe laburrean Turkiara heltzea eta laster itsaso eremu guztia Aliatuen esku bihurtzea. Beste batean, Turkiako hiri nagusia, Konstantinopla, ia hartua zutela aipatu zuen⁸³³: Saint-Pierrek esplikatu zuen alemanek urpeko ontziekin «berenak» egiten zituztela, baina lortzen zuten bakarria etsai berriak egitea zela eta ordu arteko etsaiak gehiago berotzea. Eta testuinguru hartan Turkiarenak egina zuela baieztatu zuen, 1915eko martxoan. Gisa bereko baieztapen gehiago egin zuen aste batzuen buruan, gerla bere orokortasunean hartuz: 1915eko apirilean azaldu zuen Alsazian mendi bat hartu zutela, Verdunen azkar ari zirela eta Turkiako hiriburua gero eta hurbilago zutela, errusiarrak ere beren aldetik ari zirelako⁸³⁴.

Artikulu horietan guztietan Turkia ahul eta garaierraz gisa aurkeztu zuen. Alemaniaren kontra ere aise irabaziko zutela iragartzen bazuten ere, *Eskualduna*-koek ez zuten dudan ezartzen estatu haren indarra. Turkiaren kasuan, bigarren mailako etsai gisa ikusten zuten. Baina ez hori bakarrik, arrazakeria garbia ere ageri zen zenbait testutan, besteak beste oraintxe aipatu dugunean:

*Horra beraz lagun berri batzu, Turko zikhin heien urkhatzeko lehenbailehen.*⁸³⁵

Saint-Pierrek turkiarrei buruz idatzi zuen hori bortitza zen. «Zikin» adjektiboak ez zuen erran nahi turkiarrak ez zirela garbiak, nahiz eta erranahi horren arabera ere irakur dezakegun hitz hori. Adjektibo horren gibelean gehiago ikusi behar dugu mespretxua eta gutxiestea batetik, eta turkiarrek eragiten zieten higuina bestetik.

Austria eta Hungaria ez zituzten anitz aipatzen. Behin, Saint-Pierrek⁸³⁶ espresuki aipatu zituen errateko gibelatzen ari zirela. Beste behin⁸³⁷ esplikatu zuen errusiarrak zergatik hartu nahi zuten Hungaria eskualdea, hala nola hura

⁸³² Jean Saint-Pierre, «Obrak haste», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 19a.

⁸³³ Jean Saint-Pierre, Urpez eta lurpez, *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 12a.

⁸³⁴ Jean Saint-Pierre, Gerla berri, *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 16a.

⁸³⁵ Ibid.

⁸³⁶ Jean Saint-Pierre, «Idiaren urhatsa», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 25a.

⁸³⁷ Jean Saint-Pierre, «Hongria-ko bidean», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 7a.

baitzen Austriako eskualde aberatsena, zaldiak hazteko ere behar zutena, eta handik ateratzen zirelako soldadu hoberenak.

Grezia ere ez zuten modu biziki onean aipatzen. Ez zen gerlan sartu Aliatuen kontra, baina alde ere ez. Eta Blaise Adémak⁸³⁸ kritikak egin zituen hango erregearen kontra, Greziaren jarrerak aliatuen estrategian zuen garrantzia esplikatuz, aliatuek Serbia lagundu nahi baitzuten eta horretarako Greziatik pasatu behar baitzuten. Adémak azpimarratu zuen Greziako jendea Aliatuen aldekoa zela, baina erregea ezetz, Alemaniako enperadorearen koinatua zenaz gero. Ingelesen eta frantsesen ontziak Grezian lurreratzeko baimenik ez zuen eman nahi, eta hori kritikatu zuen Adémak, gogora ekarriz, 90 urte lehenago, Grezia Frantziari eta Ingalaterrari esker bihurtu zela estatu independente, eta beraz, horren ordainez, soldaduak hara igortzeko eskubidea bazutela, Serbiaren laguntzeko.

Urte pare bat geroago, Greziako herriak hango erregea kargutik kendu zuela kontatu zuen⁸³⁹ eta berriz ere oroitarazi Greziako herritarrak Aliatuen aldekoak zirela, baina Konstantino erregea zela «etsai handiena». Egoera haren ondorioz, Aliatuen tropak urte bat eta erdiz geldirik zeudela esplikatu zuen, Greziaren oldarraren beldurrez. Azkenean erregea kanpo ezarri izanaz kontent agertu zen Adéma.

Greziari buruzko aipu horiek atal honetan sartu ditugu, erregea kanporatu arteko Greziari buruzko artikulua biziki kritikoak zirelako eta estatu hori ia etsaien lerroan jartzen zutelako. Dena den, erdizka baizik ez zuten jartzen etsaien lerroan, ongi azpimarratuz herritarrak ez zetozeela bat alemanekin. Gisa horretan, Greziaren balizko mehatxua gutxietsi nahi zuten, Austria-Hungariaren eta Turkiaren indarra gutxietsi zuten bezala.

2. Abere izaera

Alemanen kontrako hitzetan, presentzia handikoa zen abereekiko konparaketa. Ondoko lerroetan adierazgarrienak aipatuko ditugu, baina alemanak abereen lerroan jartzeko joera biziki ohikoa zen *Eskualduna* astekarrian. Gerla garaian, aski orokorra izan zen alemanei gizon izaera ukatzea. Alde batetik, alemanak barbaroekin konparatzen zituzten⁸⁴⁰. Frantsesentzat Alema-

⁸³⁸ Blaise Adéma, «Grezia», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 26a.

⁸³⁹ Blaise Adéma, Grezia, *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 29a.

⁸⁴⁰ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 18.

nia ez zen herri zibilizatua, eta Henri Bergson filosofoak 1914ko abuztuaren 8an erran zuen Alemaniaren kontrako borroka zibilizazioak barbaroen kontra egiten zuena zela⁸⁴¹. Giro horrek zinezko isla izan zuen *Eskualduna* astekarian. Ildo horretan, hara zer idatzi zuen Hiriart-Urrutik:

Izen bertsu eta izaite areagoko: 'alemankeria' eta 'alimalekeria'. [...] Nor non da ezen, bertze jendakiarik, non izan da ere holakorik egundaino, salbai hutsen demboran eta tokietan ere, Alemanian baizik? Eta Alemanian berean ere noiz, herrialde hori girstinotu aitzinean, orai diren baino abreago, alimaleago, 'alemanago' alemanak, noiz dire izan? Egundaino ez. [...] zer nabasiak, zer gezurti kalapitari, bihurri higuingarriak diren alemanak! [...] Barne egosi ustel bat. [...] Aleman baktotchak dio: «Ni... Oro ni... Biba ni... Nor naiz ni?... Bethi ni... Bakarrik ni». [...] Bereaz baizik acholarik ez; bertzen zuzena, bertzen ona, bertzen bizia deus ez; urdekeriarik izigarrirenek barnea ez kilikatzen den gutiena.»⁸⁴²

Hiriart-Urrutik salbaien lerroan jarri zituen alemanak, «higuingarriak» bezalako irainezko hitzekin loturik. Baina hori baino urrunago joan zen, «alemankeria» hitza asmatuz, «alimalekeria» hitzaren itxura berttua zuela idatziz. Etimologikoki justifikaziorik ez daukan hurbilketa horrekin irakurlea manipulatu nahi zuenik ezin dugu erran, ez baitzuen idatzi bi hitzek jatorri bera zutenik, baina hitz joko horrekin alemanak abereen pare ezarri zituen. Artikulu horretan berean azaldu zuen batzuek uste zutela 1870tik hara gizondua, jendetua edo zibilizatua zela. Iruzkina horretan argi ageri zen alemana ez zuela jende edo gizon gisa kontsideratzen, eta alemana eta aberea sinonimo gisa ikusten zituela. Hain zuzen, *Eskualduna*-koak ez ziren mugatzen alemanak barbaro deitzera, hori baino urrunago joan zen Hiriart-Urruti, Alemaniako enperadorea eta haren semea «basa ihizi» gisa aurkeztuz⁸⁴³.

Lehenago aipatu dugun beste artikulu batean⁸⁴⁴, alemanak ihiziekin konparatu zituen: erran zuen janaria eskastuko zitzaielarik aterako zirela lubakietatik, ihizi bat bere zilotik ateratzearekin konparatuz. Artikulu hartan gerla ihiziarekin konparatu zuen Hiriart-Urrutik, eta frantsesak ziren ehiztariak eta alemanak ihiziak. Ihizia ongi errotua zen garai hartako gizartean, baserri munduan bereziki, François Cochetek esplikatu duen bezala⁸⁴⁵. Euskal Herrian ere horren erreferentzia ezagutzen zuten, beraz.

⁸⁴¹ Lestocquoy, *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours*, 207.

⁸⁴² Manex Hiriart-Urruti, «Alemankeriak», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 7a.

⁸⁴³ Lestocquoy, *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours*, 207.

⁸⁴⁴ Hiriart-Urruti, «Ezin jal araziak». 1915/9/3.

⁸⁴⁵ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 183.

Alemanak abereen lerroan ezartzeko beste bide bat zen haien jokamoldeak «abrekeriak» bezala izendatzea. Hitz hori maiz aipatzen zen, baina adibide bat ekarri dugu ondoko lerroetara, Jean Saint-Pierrek idatzia, 1917ko martxoan⁸⁴⁶. Alemanen eraso baten mentura aipatu zuen. Artikulu hartan, alemanak abereekin konparatu zituen, abereen ezaugarriak adierazten zituzten hainbat hitz erabiliz, «aztaparrak» edo «ausikia» bezala. Alemanen atzaparrak edo ausikia aipatzea, alemanak abere edo ihizi gisa kontsideratzea zen, bi hitz horiek abereei lotzen zaizkielako.

Alemanak preso hartzeaz mintzo zen beste artikulu batean, aleman «ihiziaz» mintzo zen⁸⁴⁷, berriz ere ihizien lerroan sartuz. Bi urte geroago, 1917ko otsaileko artikulu batean, alemanak otsoarekin konparatu zituen:

*Otsoen gatik othe du bere izena hilabethe berri hunek? Gure arbasoek bazakiten naski etsai hoiien berri, elhurrak jauts arazten zituelarik oihan eta mendi zokhoetarik. Bi zangoetako otsoekin ditugu egungo egitekoak; ipharraldeko ordoki zabaletan. Jazko hatzetan ibili beharrak balin badira otsail huntan, berriz ikusiko ditugu azken oldarrari lotzen, haginak zorrotz. Ez ditu hotzak lotsatuko, ez eta elhurrak. Gauden beha, begiak erne, bihotzak azkar.*⁸⁴⁸

Artikulu horretan ere abere edo ihiziaren gorputz zatiak lotu zituen alemanekin, bereziki «haginak zorrotz» horrekin. Horrez gain, otsoek hotzaren eta elurraren parean irauteko duten gaitasunarekin parekatu zuen alemanen gaitasuna. Funtsean, froga garbiena «bi zangoetako otsoekin» daukagu, argi eta garbi alemanak «otso» izendatuz. Abereekin edo ihiziekin konparatuz baino gogorrago agertu zen otsoekin konparatuz. Alabaina, bildotsa ere aberea da, baina ez du otsoaren erranahi bera gizartearen baitan. Otsoa ihizi gaizto eta arriskutsu gisa ikusten zen.

Jean Etxepare bera ere antzeko terminologiaren erabiltzaile izan zen. Nahiz eta, oro har, testu hotzagoak idazten zituen alde horretatik, izaten zituen alemanen kontra beste batzuetan baino gogorrago idazten zuen aldiak. Beraz, salbuespen batzuetan, alemanen «abrekeriak» aipatu zituen, bereziki Londres bonbardatzeari buruzko artikuluan. Orduan, hiruzpalau aldiz errepikatuz, testu labur batean, «abre» edo «abrekeria»:

⁸⁴⁶ Jean Saint-Pierre, «Bi ausiki», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

⁸⁴⁷ Jean Saint-Pierre, «Presuner aleman bat», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 24a.

⁸⁴⁸ Jean Saint-Pierre, «Otso hilabethe», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 9a.

Iragan asteko bihozmin handienetarik bat dugu ukan Londresekoa: alemanen aeroplanak hiri horren gainerat heldu, eta gain behera burdinazko erauntsi izigarrri bat aurdikiz, 537 jende kolpatu edo hil, erdiak baino gehiago emazte eta haur ttipi. Abrekeria. Daiteken abrekerietan itsusiena. [...] Ezen gure sei departemenduetako jendea eskuetan dauka oraino etsaiak; eskuetan ere dauzka gure soldado babituak. Eta hainbertzetaraino du barne beltza non, berak guri baino kalte gehiago egin baginezo berari, ahal hau baginu ere, abrekiago oraino bailitake mendeka, eta gure odolekoen beren gainean. Ez, gosetetik ez bada, hunek lotsa berekin damala, ez dezakegu aeroplanekin, aipatu dugun aran, irabaz gerla hau. Bego azken hitza artilleriari, orok batean, Rusoak barne, Amerikanoak lauzkako, behar den iraupenarekin jo eta jo, emeki emeki xehatzen dugula eta lehertzen, ja gibelka abiatua dugun abrea.⁸⁴⁹

Etxeparentzat, alemanek egin zituzten bonbardaketak aberekeriak ziren, eta beste batzuetan, hori baino urrunago joan zen «aleman abreak» aipatuz. Beste artikulu batean «ihizi higuigarriak» hitzekin izendatu zituen alemanak:

Beherago, amerikanoak aitzinatu dira halaber, hamar bat kilometraz Château-Thierryko hiria, inguru guzian garbitzen zutela, ihizi higuigarrietarik.⁸⁵⁰

Eskualduna-ren jarrera hori ez zen astekari horrena bakarrik. Orokorra zen. Nicolas Beaupré⁸⁵¹ ongi esplikatatu du zer ulertu behar zen etsaia abere gisa definitze horren giblean: etsaia abereen pare ezartzea ez zen zibilizazioetik kanpo kokatzera mugatzen. Abereak barbaroak baino are gutxiago ziren: ez ziren gizatasunaren heinera heltzen. Alemanak barbaroen lerroan ezartzea joera orokorra zen Frantzian, Michael Jeismannen arabera, baina bereziki Action Française mugimenduaren ingurukoak ziren gogorrenak, terminologia hori erabiltzerakoan⁸⁵². Halaber, sozialisten eta nazionalisten artean ere ez zuten alemanen ikuspegi bera, sozialistek gizon gisa ikusten zituztelako, Jean-Jacques Beckerren ustez⁸⁵³. Azalpen horri jarraiki, ez da harrigarri *Eskualduna* astekaria hain gogor mintzatzea alemanen kontra. Ezkerrekoak zuhurrago agertu ziren bitartean, eskuinekoak eta giristinoak bortitz mintzatu ziren. Euskal Herriko astekari hori ildo horri jarraiki zitzaien.

⁸⁴⁹ Jean Etxepare, «Abrekeriak», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 29a.

⁸⁵⁰ Jean Etxepare, «Muthurrekoa», *Eskualduna*, 1918ko abuztuaren 2a.

⁸⁵¹ Beaupré, *Ecrire en guerre, écrire la guerre. France-Allemagne 1914-1920*, 156.

⁸⁵² Jeissmann, *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*, 300.

⁸⁵³ Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*, 33.

Funtsean, abereekiko konparaketak edo bestelako edozein irain propagandaren parte zela dio Sophie Branca-Rosoffek⁸⁵⁴. Beraz, *Eskualduna*-k ere propaganda egiten zuen etsaiaren kontrako irain eta formula erretorikoak behin eta berriz errepikatzen zituenean. Baina propaganda ez zen horretara mugatzen. Abereekiko konparaketatik harago, alemanek egin zituztenak⁸⁵⁵ eta ez zituztenak salatu zituen *Eskualduna*-k. Horietatik ezagunenak Reims-eko katedralaren erretzea eta haurrei moztutako eskuena izan ziren. Lehenbizikoa, katedralarena, maiz aipatu zuen, zinez asaldaturik. Hiriart-Urrutik, apaiz gisa, bereziki hunkiturik aipatu zuen giristinoen ikurretariako bat zen katedral baten erretzea:

Hara non den lurrean, aleman asto tzar diren bezalakoeri gogoraturik, bertze abantail izpirik ez badute ere urdekeria hortarik jaliko, beren herra, beren bekaizgo, jelosia beltza hor haztea baizik. [...] Ororen buruan gizon bakar bat, han edo hemen, aski mustro izaitea, holako lan tzar baten egiteko, paso; armada bat osoa, eta haren buruzagiak, nor gira gu, jaunen jaun direla uste... eta bek hoin basurde? [...] Barbaroak, hitz horrek zer duen chuchen erran nahi etzakitenentzat, horra.⁸⁵⁶

Reims-eko katedrala 1914ko irailaren 4an bonbardatu zuten alemanek, eta are bonbardaketa gogorragoak egin zituzten haren kontra, hamar egun geroago, erre eta ia suntsiturik uzteraino. Gertakari hark oihartzun handia izan zuen Frantzian, eta Lehen Mundu Gerrako historiaren atal aipatuetariko bat izan zen. Gertakari nagusi gisa aurkeztua izanik, *Eskualduna*-k ere gertakari handi gisa aipatu zuen, edozein frantsesek egin zuen gisan. Baina astekari horrek giristino gisa ere sentitu zuen bere burua erasotua Reims-en gertatuarekin, eta argudio sendo gisa erabili zuen alemanen kontra jotzeko. Ondoko hilabete eta urteetan ere Reims-eko katedralaz mintzatu ziren, behin baino gehiagotan.

Reims-en gertatua nehork ez bazuen dudan ezartzen ahal ere, haien egiazkotasuna frogatzeko zailtasun gehiago zuten gertakariak ere ezarri zituzten alemanen bizkar. Baxenabarreko berriemaile batek hauxe kontatu zuen:

Ezin sinatsizko abrekeriak egiten daizkute omen aleman tzar hoiek, jendetasunaren urrinik den gutiena duten gerlatiarrek ez egitekoak. [...] Arren huna zer dio-

⁸⁵⁴ Sophie Branca-Rosoff, «Conventions d'écriture dans la correspondance des soldats», *Mots. Les langages du politique* 24 (1990): 21–36.

⁸⁵⁵ Alemanek egin zituzten gehiegikeriei buruz: John Horne eta Alan Kramer, *1914, les atrocités allemandes*, itzul. Hervé-Marie Benoît (Paris: Tallandier, 2005).

⁸⁵⁶ Manex Hiriart-Urruti, «Elizarik ederrena», *Eskualduna*, 1914ko irailaren 25a.

ten: ikusi dituztela beren begiz alemanak gure kolpatu lurren erorien hiltzen, ez delarik egitate hori populu gizontasunik dutenen artean onetsia. Alegia uko, besoak goiti altchaturik hurbil gure ganat, eta gibelean gorderik zauzkatzen mitrailleuses batzuekin, gu erhauts. Urdeak! [...] Estakuru gezurrezko beraz, 15 urtheko mutil gazte bati bi begiak lehertu. Haur uken berri emazte bat oheari estekatu, haur gaichoa aldean, eta etcheari su eman. Emazte haur hazle batzuri bulharra ezpata ukaldika moztu. Gizon dohakabe ihes zoazin batzuri, deus egin zuten ez ere jakin gabe, eskuak moztu, edo besoak, gogora heldu zitzeien bezala.⁸⁵⁷

Hori idatzi zuenak ez zuen deus dudan ezartzen, iturria soldaduek berek osatzen zutenaz geroz. Alemanak abere edo barbaro deituz baino eragin handiagoa zuten horrelako xehetasunek edozeinen bihotzetan. Horrelakoak irakurri ondoan, nola ez ziren alemanen kontra altxatuko? Baina dena egia ote zen? Hori besterik da. Esku moztei buruzko solasak zabaldu zituen *Eskualduna*-k ere, eta ez gerlaren hastapenean bakarrik:

Aditu duzue nola muthiko ñimiño bat josteta ari zelarik, zurezko harma batekin giñatu zuen soldado alleman tropa bat, hil goorra aurdiki baitzuten bi tiroz, bere ama gaichoaren eskuetan. Aditu duzue ere nola 5 urtheko neskhatcha bati phikatu zaizkoten bi eskuak, zoinek baitzion azken hatsean. «Ama, ama, ez dira gehiago pusatuko.» Bethi eta bethi haur maiteak behar zirezte orhoitu basakeria horietaz eta segitu herra bizienaz, hoiene egile arraza madarikatua.⁸⁵⁸

Esku mozteen hori legenda zela argitu zen geroago, John Horne-k eta Alan Kramer-ek zehaztu duten bezala⁸⁵⁹. Haatik, alemanek gerla hastapenean hainbat eraso bortitz egin zituztela baieztatu du Jose Ramon Cuberok⁸⁶⁰. John Hornek dion gisan, alemanek Belgika eta Frantziaren zati bat inbaditu zutenean, 6.000 zibil baino gehiago hil zituzten eta milaka eraikin erre. Horrek berak indartu zuen zibilizazioa barbaroen kontra gerlan ari zelako ustea, Horneren arabera⁸⁶¹. Hornek eta Kramerrek bereziki azpimarratu dute garrantzitsuena zela egunkariak gertakari horien gainean lantzen zuten erretorika⁸⁶². Gertakari horiek aipatzean, irakurleek alemanak barbaroekin nahasten zituz-

⁸⁵⁷ «Etsaiaren abrekeriak», *Eskualduna*, 1914ko irailaren 11.

⁸⁵⁸ P. D., «Minhartueri zor dugun errespetua», *Eskualduna*, 1918ko ekainaren 14a.

⁸⁵⁹ Horne eta Kramer, 1914, *les atrocités allemandes*, 238.

⁸⁶⁰ Cubero, *La grande guerre et l'arrière: (1914-1919)*, 174.

⁸⁶¹ John Horne, «L'invasion de 1914 dans la mémoire», in *Traces de 14-18, actes du colloque international tenu à Carcassonne du 24 au 27 avril 1996*, arg. Sylvie Caucanas eta Rémy Cazals (Carcassonne: Les Audois, 1997), 115–126.

⁸⁶² Horne eta Kramer, 1914, *les atrocités allemandes*, 235.

tela dio Jeissmannek⁸⁶³. *Eskualduna* ere gertakari horien zabaltzen ibili zen, dena egia bezala aurkeztuz, nahiz eta dena ez egia izan. Baina ezin diogu *Eskualduna*-ri leporatu jakinaren gainean gezurra erratea, baizik eta zabaltzen ziren zurrumurruak egiazat jotzea. Dena den, soldaduek propaganda haren baitan ez zuten gehiago fede handirik, hilabete batzuk iragan ondoan⁸⁶⁴. Guri interesatzen zaigun kasuan, ordea, irakurleak ez ziren hainbeste soldaduak, baizik eta Euskal Herrian zeudenak, eta haiek ez zuten beren begiz ikusten zer gertatzen zen eta zer ez.

Propaganda horren eta alemanak abereen lerroan jartzearen helburu nagusia herra bizia atxikitzea zen. Frantziako klase sozial guztietara zabaldua zen alemanen kontrako aiherkunde gogor hura, Annette Beckerren arabera⁸⁶⁵. *Eskualduna* ere berdintsu mintzo zen alemanez, herra eta irainak zabalduz. Astekari horrek bezala gainerakoek ere aipatu zituzten alemanek Frantzia iparraldean eta Belgikan egin sarraskiak. Gerla hasi eta lehen asteetan giroa bero-bero zegoela, errazagoa zen horrelako gertakariak aipatuz herra zabaltzea, baina gerla ohitura bihurtu zenean, asetze bat gerta zitekeenean, Reims-eko katedralean gertatua gogora ekarri zuten, alemanen kontrako herra ez ezutzeko⁸⁶⁶.

Cuberoren azterketari jarraituz, herra horren zabaltzea ez zen lehen asteetakoa izan. Haren arabera, lehen egun eta asteetan, soldaduek alemanak ez zituzten aipatzen hitz iraingarritz edo abereekin lotuak ziren terminoekin, baizik eta beren egiazko izenez, alegia, «aleman» deitzen zituzten⁸⁶⁷. Jean-Norton Cruk dio soldaduen baitan zegoen ustezko herra ez zela hain handia⁸⁶⁸:

Herra nabarmenago izan zitekeen gerlaren hastapenean, baina lubakietan sartu zirenez geroz, bazterrak lasaitu ziren. Hori da soldaduen arloa. *Eskualduna*-n idazten zutenen partetik, Jean Saint-Pierre oro har gogorragoa zen alemanen kontra, Jean Elizalde eta Jean Etxepare baino. Baina bi horiek ere erakusten zuten, zenbait aldiz, alemanen kontrako aiherkunde bizia. Aiherkunde horren presentzia gertakarien arabera handiagotzen edo txikiagotzen zen. Herra solas, artikuluko gogorragoak aurkitu ditugu Baionatik idazten zuten Hi-

⁸⁶³ Jeissmann, *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*.

⁸⁶⁴ Branca-Rosoff, «Conventions d'écriture dans la correspondance des soldats».

⁸⁶⁵ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 20.

⁸⁶⁶ *Ibid.*, 22.

⁸⁶⁷ Cubero, *La grande guerre et l'arrière: (1914-1919)*, 174.

⁸⁶⁸ Cru, *Du témoignage*, 109.

riart-Urrutiren eta Adémaren baitan. Eta hori ere ez da hain harrigarri, Audoin-Rouzeau-k dioenari kasu egiten badiogu, hark baitio herra ikusgarriena ez zela lehen lerroetako soldaduen artean sendi, baizik eta frontetik urrunago⁸⁶⁹. Frontean zirenen aldetik herraren agerraldi aldakorra nabaritu dugu. Astekarian ere nabari da, Audoin-Rouzeauk-k aipatzen duen «bortizkeria ideologikoa».

3. Etsaia hiltzeko gogoia

Alemanak abereen lerroan ezartzeak eta haien kontrako herra elikatzeak ondorio zuzen bat izan zuen, etsaia hiltzeko gogoia sortzea. Hainbat artikulutan agertu zen hiltzeko ekintza bera. Egia erran, *Eskualduna*-ko berriemaileen kroniketan ez zen ikaragarriko presentzia zuen gai bat. Gerlako ekintzak berak baino gehiago aipatzen ziren geroago ikusiko ditugun bizi baldintzak eta kezakak. Baina hiltzearen goraiatzeko batzuk aurkitu ditugu. Eta bereziki Jean Saint-Pierre zen gai hori aipatu zuena. Behin, marokoar zauritu batek aleman anitz hil zuela kontatu zuen Saint-Pierrek, azaleko artikulua batean⁸⁷⁰. Modu anekdotikoan kontatu gai horretaz harago, etsaien hiltzea nola goraiatzen zuen aztertzea da. Hona 1916ko martxoan idatzi zuena:

Gure aldi oraiakoan Aleman ihiziaren atzemaiteko. Gure ezkerrean egin baitzuten gau batez jokoño bat, eta zonbeit gizon zakuan sartu, beha ginauden noiz eginen ginuen kito edo dobla. [...] Jin ziren Alemanak. Etzen jostetarik, ez baitziren usaian bezala ahurtara bat gizon; bizpalauen orde berrogoi ta hamar! Hobe! Hobe! Cho! Bego acheria, haizatu gabe... Hanbertzenarekin eraunsi bat izigarria bizkar bezurren gainera jausten zaiote, gure kanoiek igorria... Etzen bat eskapatu bizirik.⁸⁷¹

Harridurazko esaldiz beteriko pasarte horretan etsaia hiltzearen plazera islatzen da. Azpimarragarria da zenbat eta aleman gehiago izan parean eta orduan eta poz handiagoa agertu zuela, are gehiago hiltzeko aukera zutelako. Etsaien hiltzea josteta bat edo pilota partida bat bezala aurkeztu zuen, «emak

⁸⁶⁹ Stéphane Audoin-Rouzeau, «Historiographie et histoire culturelle du Premier Conflit mondial. Une nouvelle approche par la culture de guerre?», in *La grande guerre 1914-1918, 80 ans d'historiographie et de représentations (colloque international - Montpellier 20-21 novembre 1998)* (Montpellier: Université Paul Valéry - Montpellier III (E.S.I.D.), 2002), 323–337.

⁸⁷⁰ Jean Saint-Pierre, «Marokano baten lana», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

⁸⁷¹ Jean Saint-Pierre, «Sare kolpe bat», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 24a.

hor» gisako hitzekin. Deigarria da ekintza hain gogor eta bortitza zein modu arinean aipatu zuen.

Beste batean ere halatsu egin zuen, euskal soldadu baten anekdota kontatzean. Irailean zauriturik egon ondoan frontera itzuli zen euskaldun batek erran omen zion soldadu bat hil nahi zuela, «bere» soldadua hil nahi zuela. Haren pena omen zen Charleroi-ko guduan dozena erdi bat soldadu hil zituela baina ez zituela soldadu haiek lurrera erortzen ikusi⁸⁷². Artikulu hartan iduri zuen etsaien hiltzea ehiztari batek ihiziak hiltzen balitu bezala zela. Ehiztariarekiko alderatze hori ongi esplikatzen du François Cochetek⁸⁷³, erranez errazagoa zela etsaia hala hiltzea, buruan ez zutelako gizon bat hiltzen, urru-
nean zegoen objektu bat baizik. Etsaiaren tokian hezur-haragizko gizon bat ikusteko orde z uniforme bat ikusteak etsaiaren gizatasuna kentzen laguntzen zuen, eta horrek tiro egitea jostetarekin lotzea. Horren arabera uler dezakegu etsaiaren hiltzea aipatzean zegoen arinkeria.

Jean Saint-Pierre apaiza zela jakinik, harrigarri irudi dakiguke apaiz batek gizon batzuen hiltzeaz halako diskurtsoa izan zezan. Galdera horren erantzuna eman digu Jacques Fontanak, garai hartako Elizaren testuak ikertuz⁸⁷⁴. Fontanak atera duen ondorioa da, nahiz eta Elizaren legeak apaizei gerla batean parte hartzea debekatu, gerla garaian armadan sartzeko baimena ematen zaiela eta legean etenaldi bat egiten dutela⁸⁷⁵.

Baina hortik eta etsaien hiltzea goraiatzera alde bat badago. Dena den, etsaiaren hiltzearen presentzia erlatibizatu behar dugu. Saint-Pierreren artikuluhoriek kenduta, ez zuten anitz aipatzen. Funtsean, Antoine Prostek argitzen du etsaia hiltzeari buruzko lekukotasunek, oro har, ez zutela ordezkartitza zabala gerlarien aipuetan⁸⁷⁶. Hain zuzen, sarraski handienak artilleriaren ondorioz gertatu ziren, hil gehienak bonben azpian gertatu ziren, tiroen azpian baino gehiago. Azalpen horien ondotik, hobeki ulertzen dugu alemanen hiltzeari buruzko aipuak ez hainbeste izatea, zuzen-zuzenean hiltzea ez baitzen hainbestetan gertatzen. Saint-Pierreren kasuan ere, aipatzen zituen kasuak bigarren eskukoak ziren, norbaitek kontatuak. Bere begiz ikusitako gisa horretan

⁸⁷² Jean Saint-Pierre, «Enea hilen diat», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 12a.

⁸⁷³ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 183.

⁸⁷⁴ «Le Clergé et la Guerre, d'après saint Thomas d'Aquin», *Revue pratique d'apologétique* (1916ko azaroa): 130–131; Norbert Georges Pierre Rousseau, *Pouvoirs et privilèges des prêtres mobilisés. Législation canonique de la guerre. Fasc. 1* (Le Mans: Imprimerie Monnoyer, 1915).

⁸⁷⁵ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 278.

⁸⁷⁶ Antoine Prost, «Les limites de la brutalisation: tuer sur le front occidental, 1914-1918», *Vingtième Siècle* 81 (2004ko urtarrila-martxoa): 5–20.

ko eszenarik ez zuen kontatzen, baizik eta batzuekin eta besteekin mintzatuz jakiten zituenak. Gisa horretan, Saint-Pierre, Elizalde eta Etxeparek gutxi ikusi bide zituzten zuzenean tiroz hiltzen.

Erlatibizatze hori eginik, etsaia hiltzeko plazera ere agertzen zen, hala ere, *Eskualduna* astekarian. Kasu honetan ere Jean Saint-Pierreren luma da ikusi duguna. Baina *Zerbitzari* ere ez zen aparte gelditu: gerla hasi eta laster idatzi zuen milaka aleman hiltzen zituztela, baina ez nahi bezainbat⁸⁷⁷. Saint-Pierreren artikulu batzuk irakurriz, zenbait aldiz agertzen da, hiltzea ez zela soilik gerlak eskatzen zuen zerbait, baizik eta soldaduek hiltzen ere plazer hartzen zutela. Oraintxe aipatu dugun anekdota batean kontatu zuen euskal soldadu batek zioela ez zuela nahi bezainbat aleman hil⁸⁷⁸. Bada beste artikulu bat, hiltzen ziren etsaien orroak sortzen zuen plazera aipatzen baitzuen:

*Horra nun gure kanoi ttipaki betbetan marrumaz hasten diren, aho betheka, erauntsi bat izigarria toki onerat igorritz, itzea bezen chuchen. Han ziren, han, gure gizonak! Zer orroak! Zer deiadarrak!*⁸⁷⁹

Hots entzumenaren zentzua sartu zuen hiltzearen arloan. Orroa sufrimenduarekin lotzen da, eta etsai bat gutxiago izateak baino gehiago etsaiak hiltzean jasaten zuen sufrimendua ederrestea bereziki bortitza zen. Etsaia aberearekin lotzeko ahaleginarekin jarraituz, ohar gaitezke «orroa», ontsalaz, abereek edo ihiziek egiten dutela, jendeek baino gehiago, nahiz eta «orroa» gizakiaren oihuari ere erraten zaion. Beraz, etsaiaren hiltzeak eragin zezakeen plazer hori abereekin lerrokatze horrekin lotu behar da.

Abere baten hiltzeak ez zuen izaera larririk, eta beraz, etsaia abere gisa aurkezteak haren hiltzearen karga arintzeko balio zuen. Ez da gauza bera «hamar gizon hil ditut» idaztea espantu eginez eta hori balentria gisa aurkeztuz, edo «hamar otso salbai hil ditut» erratea. Ororen buru, etsaiari gizatasuna kentzean ez zen bakarrik etsaiaren kontrako propaganda ageri. Helburua ez zen bakarrik jendea etsai haren kontra altxatzea, baizik eta gerlako ekintza bortitzenak – hiltzea – kontzientzian kezkarik gabe egin edo justifikatu ahal izatea. Hain zuzen, Prosten arabera, ez da egia soldadu guztiak pozten zirela etsai bat hiltzean⁸⁸⁰.

⁸⁷⁷ Elizalde, «Frantzian gerla tokitik». 1914/10/16.

⁸⁷⁸ Saint-Pierre, «Enea hilen diat». 1915/2/12.

⁸⁷⁹ Jean Saint-Pierre, «Mendekioa», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 16a.

⁸⁸⁰ Prost, «Les limites de la brutalisation: tuer sur le front occidental, 1914-1918».

Beauprék⁸⁸¹ dioen bezala, etsaia abere edo arratoi gisa aurkeztuz, hiltzea justifikatzen zuten, erranez arratoiak «eliminatu» behar zirela, abere «kaltegarriak» zirelakoan. Aberearekin lotzea bezala, gizatasuna kentzearen parte ziren «barbaro» eta «boche» hitzak.

Eskualduna-k ere «boche» hitza maiz erabili zuen alemanen izendatzeko. Beaupréren eta Fabrice d'Almeida eta Christian Delporteren azalpenei jarraiki, «boche» deitze hori gizatasuna kentzearen parte izanez, abereekin lotzearen baitan kokatzen dugu. Helburua beti bera zen: humanoa ez zen hori, abere hori suntsitu edo kendu behar zela ulertaraztea, baina d'Almeidak eta Delpor-tek diote jarrera hori ez zela frantsesena bakarrik, Alemaniako egunkariak ere gizatasuna kentzen zuten gisa bereko terminoak erabiltzen zituzten:

Almeyda eta Delporrek diote garai hartan «boche» hitzari ematen zioten azalpen etimologikoa «atses edo zorne nazkagarri» zela⁸⁸². Zehaztu behar da, ordea, Trésor de la Langue Française-ren arabera⁸⁸³, «boche» hitzak «buru» erran nahi zuela XIX. mende erdialdean, «caboché» hitzetik etorririk. XIX. mende bukaeran erabili zuten hitz hori alemanak izendatzeko. Hori zehaztu-rik, ikusiz hitzari zer adiera ematen zioten eta alemanez nola mintzo ziren, harritu behar ote dugu Jean Saint-Pierreren esaldi hau irakurriz?

*Guk alemanekin ditugu gure egitekoak. Lan borthitzena, zailago delakotz alemana, zorria bezala gure lurrari lothurik ez baitu naski tokia hustuko leher egin artio.*⁸⁸⁴

Esaldi horretan, alemanak zorriekin parekatu zituen. Azeri, otso eta abere gisa izendatu ondoan, zorri gisa aipatzea beste urrats bat zen. Otsua ihizi bel- durgarri eta arrisksua zen, eta hitz harekin alemanen gehiegikeriak salatu nahi zituzten. Zorriarekin konparatuz, suntsitu beharreko zomorro okaztagarri gisa aurkeztu zituzten alemanak. Saint-Pierreren aipu horrek ez du erran nahi konparaketa ohikoa eta maiz errepikatua zenik, baina etsaiaren gutxies- teko joera eta hiltzea justifikatzeko modua islatzen zuen. Zorriaren aipuarekin, hiltzea bera ez zen hiltzea. Hiltzeko ekintzak are garrantzi gehiago galtzen zuen. Garbiketaren itxura gehiago hartzen zuen.

⁸⁸¹ Beaupré, *Ecrire en guerre, écrire la guerre. France-Allemagne 1914-1920*, 154.

⁸⁸² Almeida (d') eta Delporte, *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*, 26.

⁸⁸³ atilf.atilf.fr

⁸⁸⁴ Saint-Pierre, «Idiaren urhatsa». 1916/8/25.

II. GERTAKARIEN KONTAKIZUNA

Zirkulu zabaletik zirkulu hertsia go batera joanen gara orain, gerlaren ikuspegi orokorretatik gerlako gertakari espezifikokoagoetara, alegia. Ministerioetatik aitzindari militar nagusietara jaitsi ondoan, gerla tokietara hurbiltzen hasiko gara. Alabaina, gerla gertakari dramatikoak jositako gertakari handi bat zen. Dударик gabe, gertakari horiek bazuten beren oihartzuna prentsan eta, nola ez, *Eskualduna* astekarian. Egunero gertatzen zen zer bait, astero trumilka informazio baten kontatzeko. Guk ez ditugu denak xehe-xehea aipatu, sobera luze litzatekeelako. Gainera, gehienak modu bertsuan aipatzen zituzten, horregatik, adibide batzuk aipatzera mugatuko gara, gertakarien aipatzeko moduaren isla gisa.

A. ARMAK

Gerlako tresna nagusia armak ziren, eta soldaduek ez zuten odola bakarrik isuri haien ondorioz, tinta anitz ere bai, haien berri emateko. Gisa orotako armez hainbeste aipu aurkitu dugu *Eskualduna*-ko idazleen artikuluetan, pentsatu baitugu atal berezi bat merezi duela armen gaiak.

1. Babesteko neurriak

Armak berak aipatzen hasi aitzin, erasoaren bestaldean izaten dena babesa edo ezkutua da. Babesteko neurriak ez zituzten armak bezainbat aipatu *Eskualduna* astekariko idazleek, baina Jean Etxeparek hainbat xehetasun eman zituen gerlako tokiak deskribatu zituenean, hala nola burdin harien

bidez osatzen zituzten defentsa eta jantziak. Posizio gerla indarrean jarri zenean, alde bakoitzak bere lubakiak eraiki zituen, eta horiekin paisaia bereziak agertu ziren. Gisa orotako armek presentzia handia bazuten ere, lehergailuetatik eta baletatik babesteko neurriek ere ez zuten presentzia txikiagoa. Lekuari izaera gogor eta bortitza ematen zioten horietako batzuek, hala nola burdin hariak edo, hobeki erran, burdin hari ziztadunek. Jean Saint-Pierrek, artikulu batean, hitz ederra aurkitu zuen burdin hari horien izendatzeko: «burdin-elorria»:

*Anglesek bizpahiru tokitarik hel-arazi zaizkiguten beren milesker hoberenak errekek berregindurik utzi giniozkatelakotz, askak garbi, azkar eta barna, aterbe onak, eta burdin-elhorrizko hesi ederrak.*⁸⁸⁵

Lubakien eraikitzeaz, berreraikitzeaz edo txukuntzeaz mintzo zen artikulu horretan. Eta «burdin-elorrizko hesi ederrak» aipatzean, babesteko hari horiek ederretsi zituen. «Hesi» hitzarekin ageri da babesaren ideia, eta «ederrak» adjektiboarekin babes neurri horren eraginkortasuna.

Jean Etxepare zehatzago izan zen, hainbat artikulutan, baina ez zuen Saint-Pierreren kutsu baikorra erabili. Burdin sareen funtzioa ongi esplikatuz zuen hainbat aldiz, erranez alemanek horrelako burdin sareekin babesten ziztuztela beren lerroak, eta horrek zailtasunak eragiten zituela. Lubakietan, maila ezberdinen arteko bereizte edo zatitzea egin zezaketen, burdin hariekin, Etxepareren azalpenen arabera. Baina horrek aliatuentzat zailtasunak eragiten zituela argitu zuen, burdin hari haien ondorioz ez baitzitezkeen nahi bezala aitzinatu, alemanak ongi babestuak izanik⁸⁸⁶.

Bestetik, burdin sareen teknika mendiaren alde banatan nabari zela deskribatu zuen, frontearen inguruko paisaien itxura bat eskainiz. Horren arabera, lekuak irudika zitzakeen irakurleak, batzuen eta besteen lerroak burdin hariz babesturik. Baina teknika hura lehenago ere baliatua izan zela esplikatuz zuen⁸⁸⁷. Burdin hari horiek indar handia zutela ohartarazi zuen, babesteko tresna gaitza zelako. Baina Frantziako agintariei kritika zorrotza ere egin zien, burdin hariena beste gerla batzuetan ere erabilia izan zela baina horretaz ez zirela gogoratzen leporatuz. Etxepareren arabera, huts horrengatik lur batzuk galdu zituzten.

⁸⁸⁵ Jean Saint-Pierre, «Geroaren beha», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

⁸⁸⁶ Jean Etxepare, «Alhorka», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

⁸⁸⁷ Etxepare, «Urrikitan». 1916/2/4.

Burdin haria, beraz, babesteko tresna gisa aurkezteaz gain, etsaiaren indartze tresna gisa ere agertu zuten. Ez zuten anitz aipatu gai hori gerlako artikuluetan zehar, baina horren inguruko bi aldeak zehazteak bazuen interesa egoeraz hobeki jabetzeko. Horrez gain, irakurlea gerlara hurbiltzen zuten horrela, halako elementu zehatzak emanez.

Soldaduen jantziek ere zenbait aipamen izan zituzten, ez anitz, baina lerro batzuk eskaintzeko adina bai. Kasu horretan ere Jean Etxepare izan zen emankorrena. Burdin hariekin bezala, jantzien aldetik ere frantsesen jarrera kritikatu zuen. Kritika horiek lehen ere aipatu ditugu, eta hain zuzen, janzkerari lotuak ziren batzuk baziren. Frantziako soldaduen jantziak ikusgarriak zirela idatzi zuen Etxeparek⁸⁸⁸. Kritikaren gainetik, jantzien garrantzia ongi ulertzeko balio izan zuten azalpen haiek. Joel Rocafortek deskribapen zehatzagoak egin ditu⁸⁸⁹. Diskrezioa beharrezkoa zela azaldu du, eta txapeleko kolorearen gainetik, oihalezko estalki ilun bat jartzen zuten, eta bizkar gainetik kapota bat, edozein arotan jantzi behar zutena, bero sapa baldin bazen ere.

Etxeparek ematen zituen deskribapenak, ordea, funtzioari buruzkoak ziren. Eta zenbait arlotan, modu baikorrean aipatzen zituen frantsesen jantziak. Kaskoei buruzko atal batean azaldu zuen frantsesenak alemanenak baino hobekak zirela. Aleman preso bati kaskoa hartu ziotela kontatu zuen, artikuluko batean. Kasko hura 3,5 kilokoa zela-eta, iruzkin hau egin zuen:

*Gure soldadoak orro irriz, eskuetan harekin. Mandoaren burua behar omen luke gizonak eta zezenaren lepoa, halako baten oren bat baino gehiagoz jasaiteko.*⁸⁹⁰

Hori erranik, alemanen ahulezia bat aitortu zuen, eta frantsesen kasko berriak hobekak zirela gehitu. Bestalde, artikuluko hartan, bota berriak ere bazituztela jakinarazi zuen, baina haiek ez zirela hain onak aipatu zuen.

Oro har, lau urteko epean, soldaduen janzkeraz ez zuten xehetasun handirik eman *Eskualduna*-ko lerroetan. Orain aipatuak baino pixka bat gehiago izanagatik, ez zen arlo horretakoa izan astekariaren ekarpen handiena. Baina aipu bakar horiek ere bazuten beren interesa, irakurleek gertakarien irudi orokorragoa izan zezaten.

⁸⁸⁸ Etxepare, «Alemanak hurbiletik». 1914/10/23.

⁸⁸⁹ Rocafort, *Avant oubli: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*, 14.

⁸⁹⁰ Jean Etxepare, «Soldadoaren onetan», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 21a.

2. Erasorako armak

Gerla bortitza izan zen, ordu arte sekula gertatu ez bezala. Industrializazioak mende bat baino gehiago zeukan, eta armamentuan ere eragin handia izan zuen. Horregatik, gerla industrial gisa definitu izan zen Lehen Mundu Gerra. Armen indarra ere araberakoa zen. Hiru gisetakoak aipatuko ditugu hemen.

▪ Kanoiak

Gerlako kroniketan, dudarik gabe, lehergailuek leku handia izan zuten, Lehen Mundu Gerraren ezaugarri nagusietariko bat izan baitziren. Kalte handienak eta herio gehienak bonben leherketek eragiten zituzten, alde batean eta bestean. Lehergailuak mota ezberdinetakoak ziren, eta gehien aipatu zirenak kanoiak eta «crapouillot» izeneko lehergailua ziren. Ez zituzten modu berean aipatzen bata edo bestea, soldaduek desberdintzen zituzten, Jean Elizalde *Zerbitzari*-ren kronika bat lekuko, zeinetan kanoiak ari zirela eta «crapouillots» delakoak isilik zeudela zehaztu zuen⁸⁹¹. Ageri zen, gainera, batzuk besteak baino nahiago zituztela.

Jean Etxeparek pixka bat aipatu zituen kanoiak. Aipuak baikorrak ziren. Frantsesen kanoiek egiten zituzten balentriak goraiatu zituen⁸⁹². Kanoi solas, alemanek frantsesen lehen lerroen kontra oldarra nola egiten zuten azaldu zuen, baina frantsesen kanoiek ere min ematen zietela erranez biribildu zuen artikulua, kutsu baikorrenekin. Halaber, artilleria ere aipatu zuen, Verduneko gudutik landako lasaitasun giroan izaten ziren zenbait borrokaz mintzatzeari⁸⁹³. Artikulu hartan erran zuen hura zegoen eskualdean, 1916ko apirilean egun gogor batzuk jasan zituztela, bost egunez zenbait hil ukan zituztela, baina horrek ez zuela deus ikustekorik Verduneko guduarekin. Artilleriak eragin zituen kalteak erlatibizatzeaz aparte, geroago sakonkiago aipatuko dugun Verdunekoaren gogortasuna aitortu zuen.

Kanoiak beste gisa batzuek ere aipatu zituen, aldiz, Jules Moulier *Oxobi*-k. Alde batetik, urruntasun zerbait nabari zen haren aipamenetan, pare bat aldiz ihurtzuri edo trumoiekin konparatu baitzituen:

⁸⁹¹ Jean Elizalde, «Oraiko egunak!», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 21a.

⁸⁹² Jean Etxepare, «Nun bere gizonak», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

⁸⁹³ Jean Etxepare, «Apirila gure gerla-tokian», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 5a.

*Bazterrak berotzen hasiak dire. Ez niz aroaz mintzo. Zeruan ez da ihurtzuririk; lurrek aldiz inharrosaldi ederrik hartzen dute. Eta hostoaren belzten ari naizelarik han nonbeit ataala bezain usu jotzen dute kanoiek.*⁸⁹⁴

Pasarte hori irakurriz uler dezakegu *Oxobi* guduko lehen lerroetatik franko urrun zegoela, «han nonbeit» zehaztugabe horrekin urruntasuna adierazi baitzuen. Ihurtzuriari erreferentzia eginez ere hori uler daiteke. Bistan da, ihurtzuria hurbil gerta daiteke, baina urrundik heldu den burrunbaren kutsua dauka. Beste behin ere ihurtzuriakin konparatu zituen kanoi hotsak:

*Gau eta egun ihurtzuria baiginuen joan den hilabetean, burrumbarik ez da gehiago hemen. Ohartu dea etsaia ez duela deus egitekorik Belfort-en gaindi? Ala maltzurkerian hari othe zauku? Gu hazkar eta erne gaude. Zinez, etzaut iduritzen alemanak iganen dituela berriz duela hirur urthe hartu daizkogun mendichkak. Ezin hobeki gerizaturik dauzkagu.*⁸⁹⁵

Kasu horretan, isiltasunaz ari zen, baina ihurtzuriaren erreferentziak hila-bete bat lehenagoko bonbardaketak eta soinua adierazten zuen. Hor ere ihurtzuria aipatuz, kanoiaren soinua azpimarratu zuen. Kanoietarik hurbilago egon balitz, kanoiek eragiten zituzten desmasietan jarriko zuen arreta. Ondoko artikulua zati honetan ere distantzia nabaritu daiteke, *Oxobi*-k kanoien azantza azpimarratu zuelako, oroz gainetik:

*Kanoien orro izigarriak itsas mugatik mendi mugara diraukuno, herritik urrun egonen da eskualdun soldadoa. Eginbideak hala manatzen baitio. [...] Kanoien burrumbak inharrosten dituen bazterrak ez dire laket lekhuak. Hitz dautzuet ezetz. Sei, zazpi kilometretan zirelarik ere, buruko min bat lotzen zautzu ez arina, ikus beraz nolako jostetak dituzten musikaren pean daudenek. Eta den oldar aldi ttipienarentzat – euri uhar ezti bat, hots! – zonbat uste duzue irauten duela ihurtzuriak.*⁸⁹⁶

Berriz ere ageri da bere burua ez zuela kanoikadak bete-betean jasaten zituzten soldaduen artean kokatzen. «Sei, zazpi kilometretan» kokatu zuen bere burua. Zehazki non zegoen ez bazuen argitu ere, garai hartan Alsazia aldean zegoela aipatu zuen beste artikulua batzuetan. Baina bereziki interesatzen zai-guna da ez zela suaren erdian, baina hala ere kanoikaden azantza gogor egiten zitzaiola. Aste horretako bere kronikako beste atal batean ere aipatu zuen «kanoien orroa» eta «kalerna izigarria». Argi da entzumena zela bereziki transmi-

⁸⁹⁴ Jules Moulier, «Gudu bezpera», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 8a.

⁸⁹⁵ Jules Moulier, «Ihurtzuria», *Eskualduna*, 1918ko otsailaren 1a.

⁸⁹⁶ Jules Moulier, «Kanoiak», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 15a.

titu zuena bere artikuluetan. Funtsean, kanoien zarata sufrimendu bat zela idatzi du Cabanesez, erranez soldaduak, gehienak baserri mundukoak, ez zirela halako soinueta ohituak⁸⁹⁷.

Jean Elizalde *Zerbitzari*-k ere kanoiak beren soinutik aipatu zituen, artikuluzati hau horren lekuko:

*Kanoiak ichilsko egon dire zenbeit egunez: orai orduko karraskak badauzkate. Etsaienak zalapartaka ari dire, erhotu balire bezala: gureak gutichago: heintto batean halere eta uste dut etsaiek guri baino min hainitz gehiago egiten duten hauk etsaieri.*⁸⁹⁸

Oxobi bezala, *Zerbitzari* ere kanoien burrunbaz mintzo zen. Argi gelditzen da kanoiek zer belarriko mina ematen zuten. Zuzeneko lekuko horien kroniken balio handietariko bat da hori: irakurleak kanoiak entzuten zituen, errateko maneran. Baina *Zerbitzari*-ren aipuak ez ziren entzumenera mugatzen. Kanoikadek militariki zituzten ondorioak ere aipatzen zituen, beharbada *Oxobi*-k baino hurbilagoetik ikusten zituelako.

Kanoikaden ondorioen deskribapen fisiko bat eskaini zuen 1917ko ekaineko artikuluz batean, zehaztuz lurra iraulirik utzi zutela eta errekarik ez zela gehiago ageri; horri esker, etsaien zoko guztiak xehatuak zirela eta «guretzat» errazago zela argitu zuen.

*Oldar egunean ez diote etsaiari epherik utzi; zokho-mokho guziak zafratuak zauden. Bertze errechtasunik zen hola guretzat.*⁸⁹⁹

Artikulu horretan ez zuen entzumena erabili, baizik eta ikusmena. Irakurleak kanoikadek lurra nola xehatu zuten ikus edo irudika zezakeen. Kronika batzuk eta besteak irakurriz, zentzumen ezberdinak aktibatzen zituzten, eta beraz, dokumentu interesgarriak utzi zituzten. Bestalde, ohartarazi behar da aipu honetan kanoikadek xehatu lurra frantsesei eta, oro har, aliatuei mesede egiten ziela idatzi zuela. Hots, kanoikadak gogorak izan zitezkeen kalteak frantsesek jasaten zituztenean, baina kalteak alemanei eragitean, modu baikorrean aipatzen zituzten.

Beste batzuetan obusak aipatu zituen *Zerbitzari*-k. Ez baitezpada modu negatiboan, ordea. 1916ko martxoan jasandako obusen bonbardaketa baten berri eman zuen:

⁸⁹⁷ Cabanes, *La victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, 44.

⁸⁹⁸ Jean Elizalde, «Kanoien karraska», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 16a.

⁸⁹⁹ Jean Elizalde, «Kanoien lana», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 1a.

*Duela bi egun, behin ere ikusi ez ginuen josteta eman daukute etsaiek, gure pausatokian, firurikan bizpahirur ehun obus ikaragarrienetarik, hamar minueta banean, igorritz. Eta nola zapartatzen ziren! Min guti egin daukute halere.*⁹⁰⁰

Itxura guzien arabera, *Zerbitzari ez zegoen suan*, baizik eta gibel-frontean. Garai hartan, haren erregimentua, 57.a, Verneuil aldean zegoen⁹⁰¹. Etsaien bonbardaketak zein axaletik hartzen zituen harrigarri da, josteta bat izan balitz bezala. Obusek eragiten zituzten kalteak gutxiesteko joera erakutsi zuen. Beste batean ere obusen gainean frantsesak nagusi zirela azpimarratu zuen, erranez alemanek beraiei baino gehiago botatzen zizkietela haiek alemani⁹⁰².

Bertze solasik zuen, ordea, «crapouillots» izeneko bonbak aipatzean. Lehergailu horiek presentzia handia izan zuten *Zerbitzari*-ren gutunetan, eta horrek erakustera eman dezake frontean ere arma mota horren beldurra zute-la, gehienbat. Hona zer idatzi zuen 1915ean:

*Crapouillots direlako mekanika tzar batzuetarik zer nahi igortzen daukute. Hein eta gisa guzietakoak baditugu, luze eta labur, mehe eta lodi. Tikiek botoila dute airean direlarik iduri. Bat hoitarik ez da hamasei kilo bolbora baino gutiago tripan duenik. Handiak aldiz egiazko barrika batzu dire. Zenbeitek badituzte ehun kilo bolboretaraino. Eta Crapouillots handi edo ttiki gure erreketan zapartatzen direlarik, hitzemaiten dautzuet zinkako ederra hartzen dutela gure beharri gaichoek... Beharrik ez dute harrabots bezenbat miñ egiten! Begi ona duenak, ehun bat metretan crapouillot bat ikusten duelarik, nahi duen bezen aise bazter egin dezake.*⁹⁰³

Artikulu horrekin bakarrik ez da aski erakusteko *Zerbitzari*-k, oro har, bomba mota horiek hastio zituela, nahiz eta «mekanika tzar» batzuk aipatu. Aitzineko aipuekin bezala, kasu horretan ere alemanen «crapouillots» lehergailuen eragina gutxietsi nahi zuen, erranez anitz igortzen zizkietela, baina ez zutela hainbesteko minik egiten. Gerla lasai zegoen uneetan ere «crapouillots» eta granada batzuk ikusi zituela ere aipatu izan zuen⁹⁰⁴. Denbora joan ahala eta arma horiek hobeki ezagutu ahala, aldiz, garbiki aitortu zuen ez zitzaizkiola batere gustatzen:

⁹⁰⁰ Jean Elizalde, «Gathu debru baten asma», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

⁹⁰¹ Le colonel commandant le 57e R.I. Bussy, *57e régiment d'infanterie. «Le terrible que rien n'arrête». Historique du régiment pendant la grande guerre 1914-1918.*

⁹⁰² Jean Elizalde, «Kanoiak», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 2a.

⁹⁰³ Jean Elizalde, «Han hemenka», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 17a.

⁹⁰⁴ Jean Elizalde, «Gerla», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 19a.

Hala hala, «crapouillots» direlakoak berritz agertu zaizkigu. Nahiz aspaldiko ezagunak ditugun, ez ditugu plazerekin ikusi.⁹⁰⁵

Ez dakigu nondik ari zen, baina zinez ageri da «crapouillots» armak zirela gutxienik gustatzen zitzaizkienak. Alemanak tankeekin etorririko zirelako solasa zabaldu zela kontatu zuenean ere, «crapouillots» horien beldurra adierazi zuen:

[...] «Crapouillots» direlako debruakeriak ez othe dire betbetan trumilka airatuko, erortzean errekek eta erreketan direnak lehertzeko? [...] Alemana gathuaren parekoa da: zazpi izpiritu baditu. Egun hautan fama ibili da hemen gaindi, baizik eta diren bezalakoak «tanks» direlako tresnekin jazartzerat zoazkigula. Ikusiak ikusirik, deusek ez nau harrituko eta nere lagunak deusek ez ditu lotsatuko. Nere adichkideak dion bezala: Berantegi, berantegi. Oilaskoa oilar atchemanen dute.⁹⁰⁶

1918ko artikuluan, ez zuen tankeen beldurrik erakutsi. «Debruakeriak» beste arma haiek ziren. *Zerbitzari* biziki baikor mintzatu zen, erranez ez zela batere alemanen armen beldur, borroka irabazia edo ia irabazia zutelakoan.

Artikulu horiek irakurriz ageri da bonbardaketak gogor egin zitzaizkiela, ez zirelako ia nehoiz gelditzen, entzuteko jasangaitzak zirelako eta kalteak egiten zituztelako. Baina, oro har, lehergailuen kutsu negatiboa aitortzen bazuten ere, bonbardaketen arloan ere alemanei nagusitzen zitzaizkiela azpimarratzeari ematen zioten lehentasuna.

▪ Hegazkinak

Lehen Mundu Gerran agertu zen tresna berria airean zebilen. *Eskualduna*-ko idazleek «airetakoak» edo «aireplanak» deitzen zituzten, guk hegazkin deituko ditugun tresna haiek. Astekariko kroniken arabera, presentzia handia izan zuten, gerlan zehar. Idazleak hegazkinek egiten zituztenen lekuko ziren, ez aktore; halaber, hegazkinen ondorioak jasan bazitzaketen ere, haien mehatxua ez zen kanoiena bezain handia. Frantzia zen hegazkin kopuruz nagusi zen estatua, 1.150 baitzituen, eta Alemaniak, aldiz, 764. Austriak 96 hegazkin zituen eta Ingalaterrak 166⁹⁰⁷. Haien arteko lehiaren berri kontatu zuten aireko borroken lekuko zuten izan ziren idazleak.

⁹⁰⁵ Jean Elizalde, «Hemen gaindi», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 23a.

⁹⁰⁶ Jean Elizalde, «Iraunen othe du horrek?», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 18a.

⁹⁰⁷ Isnenghi, *La Première Guerre Mondiale*, 41.

Hegazkinak anitz gustatzen zitzaizkion *Zerbitzari*-ri. Artikulu anitzetan aipatzen zituen. «Gerlako berri» sailerako idazten zuen kronika, gehienetan, atalka osatua izaten zen eta ia astero bazuen kapitulutxo bat hegazkinez. Hegazkinen borroka deskribatu zituen, ikusgarri batzuk izan balira bezala. Aireko borroketan, frantsesak eta ingelesak nagusi zirela erraten zuen behin eta berriz. Horietan, frantses bat, Guynemer aipatu zuen maiz, eta hartaz idazten zituen artikulu guztietan erakustera ematen zuen zenbat miresten zuen. Itxura guztien arabera, zuzeneko tratua izan zuen hegazkin gidari harekin, haien zeru gainean alemanen hegazkin anitz zebilen batean mintzatu baitzen harekin, eta «gaitzeko» hegazkin gidaria zela idatzi zuen⁹⁰⁸. Beste batean aipatu zuen alemanen hegazkinek hainbat eraso egin zituztela, baina ez zutela nahi zuten guztia egin ahal izan, Guynemerrek lau bota baitzizkien⁹⁰⁹.

1917ko urrian, ordea, Guynemer hegazkin gidariaren galtzearen eta heriotzaren berri eman behar izan zuen *Zerbitzari*-k. Haren arabera, hegazkin gidari bikaina galdu zen Belgikan, eta beldurtzeko zen ez ote zen hila. Artikulu hartan oroitarazi zuen maiz aipatu zuela bere kroniketan. *Zerbitzari*-k esplikatu zuen 22 urteko soldaduak, paristarra bazen ere, urtean bi hilabete iragaten zituela Miarritzen eta biziki atxikia zitzaiola Euskal Herriari, gisa hartan Frantziako soldadu hura *Eskualduna*-ko irakurlearengana hurbilduz.

Hala ere, nabarmendu zuen galtze edo herio horren gainetik, alemana ez zela irabaztekotan, Frantziak oraino beste gidari on batzuk bazituelakoan:

*Bainan zenbat nigar-egingarri baita galtze hori gure erresumarentzat, horrengatik Alemana ez doa airetan ere nausitzerat. [...] Galdua galdu, altxa beraz bihotzak: esku onetan dugu oraino airetako gerla.*⁹¹⁰

Bestalde, hegazkinen eta kanoien lan osagarria esplikatu zuen, 1917ko maiatzaren 5ean Craonneko goi-lautadan izan zen gudu bati buruzko artikulu batean⁹¹¹. Kanoien «lan ederra» airetakoei esker egin izan zutela argitu zuen. *Zerbitzari*-ren argibideen arabera, alemanek ezin zuten urratsik egin hegazkinak ohartu gabe. Gisa hartan, alemanak oldartu ziren egunean, frantsesen hegazkinak ere alemanei tiroka aritu zitzaizkien. Kronika hartako beste pasartei gehituz – paragrafo bakoitza arma edo armada mota bati buruzkoa zen:

⁹⁰⁸ Jean Elizalde, «Airetakoak», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 11.

⁹⁰⁹ Jean Elizalde, «Airetakoak», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 16a.

⁹¹⁰ Jean Elizalde, «Bi hitz airekarietz», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 19a.

⁹¹¹ Jean Elizalde, «Airetakoak», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 1a.

lehenik infanteria, gero kanoiak eta gero airekoak aipatu zituen – hegazkinei buruzko atalean guduaren ikuspegi zehatza eman zuen.

Zerbitzari-k anitz aipatzen zituen hegazkinak, baina Jean Saint-Pierre ez zien hark bezalako garrantzia eman edo interesik erakutsi, gutxiagotan agertu baitziren hegazkinen aipamenak haren kroniketan. Hala ere, zenbait aipamen aurki daitezke. Aipamenak frantsesen aldekoak ziren, haiak irabazi zutela adierazteko. Adibidez, batean aipatu zuen alemanen hegazkinak Frantziako herri batzuen bonbardatzen hasi zirela eta frantsesen hegazkinek «haizatu» zituztela, lau aleman preso hartuz⁹¹². Beste behin, ez zutela jomuga gainditzeko gaitasunik erakutsi zuen, trufaz, erranez haien lehergailuak errekarra joan zirela, eta gizonik ez bazuten hil, arrainak hil zituztela eta Saint-Pierre eta bere lagunek jan zituztela⁹¹³. Beste batean, alemanen hegazkinen eraso baten menturaz mintzo zen, hegazkinak «gau-ainara» gisa aipatuz:

*Gauazko lana lakhet dute biziki, herrien gainera sua burrustan igortzeko. Suaz bertzerik ere jausten da gain hartarik. Bixi pozoindatuak egun hautan atzeman dituzte, izurrite aren hazia barnean; alemankeriak dira holakoak. Aire pozoindatu ala bixi pozoindatu ifernuko tzarkeria beltzenak odolean dituzte.*⁹¹⁴

Pasarte horren izenburua «Gau ainhara» zen, hegazkinak metafora horren bidez izendatuz. Honekin, hegazkinek gauaz eraso egitea adierazteaz gain, gau-ainara edo saguzarra abere ez maitatuaren bidez izendatuz, alemanekiko irudi txarra zabaldu zuen. Gau-ainara abere okaztagarri edo beldurgarria baldin bada, hara zer irudi eman nahi zuen alemanez.

Jean Etxeparek ere hegazkinen aipuak franko modu ilunean egin zituen. Alemanen zenbait eraso aipatu zituen, hala nola Londresen egindako bat⁹¹⁵. Hegazkin bidez zibilen kontrako eraso gogorak egin zituztela kontatu zuen, tresna horren alde negatiboa nabarmenduz. Beste batean, Champagne inguruan alemanen hegazkinek torpedoekin egin zituzten erasoak aipatu zituen, erranez uste zuela bera ere hilen zela oldar gogor haren azpian, etxolak suntsitzen baitzituzten. Eraso hartan gizon anitz galdu zutela aitortu zuen, baina ez zela Verduneko bezain gogorra izan zehatza⁹¹⁶. Aipu horrekin, Londreskoarekin ez bezala, Etxeparek erakutsi zuen lekuko zuzena izan zela, eta

⁹¹² Jean Saint-Pierre, «Airetakoak», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

⁹¹³ Jean Saint-Pierre, «Aireplanak», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 2a.

⁹¹⁴ Jean Saint-Pierre, «Gau ainharak», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

⁹¹⁵ Etxepare, «Abrekeriak», 1917/6/29.

⁹¹⁶ Jean Etxepare, «Khechu», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 4a.

beraz, kontatu zituen hegazkinen erasoak ez zirela nonbait entzunak edo irakurriak. *Eskualduna*-ko irakurleek, berriz ere, lekuko zuzenaren bertsioa zekaten.

Etxeparek, hortaz, ez zituen *Zerbitzari*-k bezainbat aipatu hegazkinak, eta ez zuen azalpen handirik eman. Beti ere, hegazkinez mintzatzean, alemanek egindako erasoak aipatzeko izaten zen.

Laugarren berriemailea *Oxobi* zen, eta *Zerbitzari*-rekin izan zen bezala, haren kroniketan, hegazkin guduak presentzia gehiago bazuten. Artikulu guztiak ez ziren biziki argi, baina batean alemanen bonbak aipatu zituen, estilo anitz nahasten zituen testuan:

*Anartean, gure choriatarik zenbeit airatu dire. Tac, tac, tac... orai, orai jostetak! Ez dugu gehiago deus ikusten, bainan harrabotsetarik ageri da gudu errabiatua deramatela zeru gorenetan. Zoin gogotik jausiko zen etsaia, bildots bat aztaparretan hartzen duen arranoaren pare, hobenik gabeko zenbeit emazte edo haurren chehakatzeke.*⁹¹⁷

Testu zati honetan ageri da, batetik, ikusten ari zena idazten zuela, «ez dugu gehiago deus ikusten, baina harrabotsetarik ageri da» esaldi zati horrekin. Baina hegazkinak aipatzerakoan, berriz ere abereen erreferentziara itzuli ko gara. Saint-Pierrek «gau-ainara» aipatu zuen gisan, *Oxobi*-k ere fama txarreko abere baten izena aipatu zuen alemanen hegazkinen izendatzeko: «arrano tzarra». Frantsesen hegazkinak aipatzerakoan zegoen zinezko kontrastea: alemanen hegazkinak «arranoak» ziren bezala, frantsesenak «xoriak» ziren. Hala ber, arranoak «bildotsak» harrapatzea, harrapariak biktima errugabe ahulak hiltzea zela adierazi nahi zuen.

Ez zen hori txori eta arranoen arteko bereizketa egin zuen kronika bakarra. Hain zuzen, beste batean, hegazkin aleman baten eta frantses baten arteko borroka aipatu zuen kronika bizi batean: kontatu zuen nola hegazkin aleman bat «hostoa bezala erori» zen:

*Bainan gure choriatarik sei iganak ziren han harat. Ez othe zen hetarik bat joa? Jakin dugu etsaiatarik zela. Kapitain bat bazuen arranoak hegalean pean. Dohakabea. Ehun mila pusketan egin omen da lurreratzearekin.*⁹¹⁸

⁹¹⁷ Jules Moulier, «Guduak airetan», *Eskualduna*, 1918ko otsailaren 15a.

⁹¹⁸ Jules Moulier, «Bat gutiago», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 1a.

Hegazkinen eta hegaztien arteko konparaketa logiko eta errepikatu horretan, berriz ere ageri zena zen, alemanen hegazkinak hegazti ez maitatuak zirela eta frantsesen hegazkinak hegazti maitatuak. Txoriaren aipamenarekin bukatzeko, *Zerbitzari*-k maiz «xori-gizonak» hitza erabili zuen hegazkinak eta beren pilotua aipatzeko.

Azkenik, *Zerbitzari*-k Zepelin delako airetako handiak ere aipatu zituen. Batean, Londresen kontrako eraso ahalegin bat ere kontatu zuen:

Frantsesari baino oraino Anglesari aiherrago dire Alemanak. Zeppelins direlako airetakoekin, noiz-nahi Angleterran gaindi badoazi min baino min gebiago egiteko. Ez haur ez emazte, nihori ez diote barkatzen Anglesea den ber. Bainan kukuak marur jo baitiote aste huntan, Zeppelins direlakoari!

Bidean beren lan tzarra eginik heldu zirelarik, lanho lodi batek hartu ditu eta bidea galdu dute: uste gabetan Frantziako lurretarat lerratu dire. Hamar baitziren, bortz bederen ez dire behin Alemaniarat itzuliko. Hirur mila phusketan dire, bat itzaso zolan naski eta bortzgarrena preso, oso osoa.

Nola Zeppelin delako bakotchean baitire hogoi gizon, Alemanek ehun gizon gutiago dituzte. Eta zer gizonak! Ez da gero nor nahi hola airetan ibiltzeko on!

Eta zer sos keta! Ainhara tzar hoitarik bakotchak bi miliun hurbil balio ditu. Heldu baita egun batez hamar miliunen galtzea. Zerbeit bada hori ere...⁹¹⁹

Zerbitzari-k ere «ainara tzar» hitza erabili zuen alemanen airetako horien aipatzeko. Baina alemanen eraso ez zela haiek nahi bezala bukatu eta hainbat tresna eta gizon galdu zituztela azpimarratu zuen. Oro har, hegazkinei buruz, *Zerbitzari* izan zen interes handiena jarri zuena, besteek alemanen zenbait erasoz mintzatzeko aipatu bazituzten ere. *Zerbitzari*-rentzat zeruan ikusten zituen hegazkinen arteko guduak ederrak ziren, bereziki frantsesak nagusi zirela azpimarratzen baitzuen.

▪ **Metrailadoreak**

Beste arma mota bat metrailadoreak ziren. Ez zuten beste batzuek bezainbat aipamen ukan astekarian, baina zenbait xehetasun agertu ziren. Jean Etxeparek aski ongi deskribatu zituen zenbait artikulutan. 1918ko artikulua hau da adibide adierazgarrienetarikoa:

⁹¹⁹ Jean Elizalde, «Bertze berri on bat», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 2a.

*Alemanek badute esku-arma bat hauta, arina, erabil errecha, aria. Gure solda-
doek izendatua dakote mitraillette. Kargatuz geroz, bala andana handia igor dezake
bahazuzan. Halakotsu bat badugu guk ere, bainan aithor dezagun arduaregi traba-
tzen zaukula eta dendatzen. Mitralletaren ekarle bakotchak badakarza berezkin,
haren hazkurri, hiru ehun bala. Mitraillette delakoaz bestalde, alemanek badakarte
mitrallusa egiazkoa, bainan hau ere lehen danik hunat hobetua, erran ere ditake
hoberendua. Gizon batek baderabil sorbaldan, bertze bat jarraitzen zakolarik la-
gun; biek, azpirat bileduak dituen hiru changoak luzatzen daizkotela, ezartzen dute
behar denean chutik; asto dabilan hirugarren batek atheratzen ditu keza batetarik
bala zerrangak. Hirurak ar ditazken tokitan lan izigarria baderamakete.⁹²⁰*

Oro har, arma mota horri buruzko irakurketa aski negatiboa egin zuen Etxeparek. Alemanek ongi erabiltzen bazekitela eta kalte handiak eragiten zituztela aditzera eman zuen, eta frantsesen teknologia ez zela hain puntuan aitortu. Dena den, alemanen 1918ko ekaineko ofentsiba ez zela haiek nahi bezala pasatuko, hala nola ez zirela Parisera helduko, segurtatuz bukatu zuen artikulua. Beraz, armen ondorioz frantsesei eta aliatuei une latzak pairarazten bazizkieten ere, gerla ez zutela irabaziko azpimarratzea zen Etxepareren helburua.

Lehenago ere aipatu zituen arma mota horiek, orduan ere kutsu ezkorra-
rekin. Alemanen metrailadoreek sortzen zituzten zailtasunak esplikatzen zi-
tuen, 1916an. Arma horien ondorioz, alemanen lehen lerroak hartzea zaila
zela idatzi zuen, eta gero zailago izanen zitekeela bigarren eta hirugarren le-
rroen hartzea⁹²¹.

Zerbitzari-k kanoiak eta hegazkinak baino gutxiago aipatu zituen metrai-
ladoreak eta tiroak. Baina aipamena egin zien. Bereziki artikulua batean, biziki
ongi deskribatu zituen, ia tiroen soinua entzunarazteraino:

*Jesus Maria eta Josepe! Kanoiak orroaz ari dire bazter guzietarik. Bainan gu
bezalako gerlari zaharrentzat zer da hori? Gerlan bada lotsagarriagorik: «mitrailleu-
ses» direlakoak. Zenbeit gau hautan etzauzkigu ichiltzen, tarratata eta tarratata.
Hori tresna debrua.⁹²²*

Lehenago komentatu dugu kanoikadez zer idatzi zuen *Zerbitzari*-k. Eraso
gogorak izaten ziren, baina artikulua honen arabera, ohitua zela zirudien. Al-

⁹²⁰ Jean Etxepare, «Bara», *Eskualduna*, 1918ko ekainaren 14a.

⁹²¹ Jean Etxepare, «Trabarik gaichtoenak», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 4a.

⁹²² Jean Elizalde, «Jesus Maria eta Josepe!», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 4a.

diz, metrailadoreak are arma gogorragoak zirela ulertarazi nahi izan zuen. «Tarratata eta tarratata» horrekin entzuten zuen, irakurleak, tresna horiek ateratzen zuten soinua. Beste batean, zenbat bala botatzen zuten azaltzeko, erlearekiko konparaketa egin zuen:

*Hala hala mitrailusak maizago ari dire, tira eta tira. Balak erlea bezen usu airean badabiltza. Uruski ez dute erle guziek ausikitzen.*⁹²³

Etxeparek bezala, *Zerbitzari*-k ere aski modu ezkorrean aipatu zituen metrailadoreak. Hala ere, erlearen konparaketarekin jarraituz, bala guziek ez zituztela soldaduak jotzen ohartarazi zuen, arma haren eragina erlatibizatuz.

▪ Aire pozoitua

Lehen Mundu Gerran, alemanek arma berri bat erabili zuten, gerla leheru eta aski laster: gasa. Jean Saint-Pierrek aipatu zuen, 1915eko abenduan, arma izugarri «tzarra» zela erranez. Haiek zeuden tokira, hala nola Craonne inguruetara, ez zutela anitz bota zehaztu zuen, baina Champagne aldera bai. Han ere euskaldun anitz bazela zioen. Gas haiek nolakoak ziren ere argitu zuen: ez ziren denak pozoiak, batzuk hatsa mozteko ziren, besteak bista nahasteke, negar eginarazteko edo usain tzarra botatzeko. Berak ere halakorik das-tatu izan zuela idatzi zuen⁹²⁴. Aire pozoitu horiek zer ziren modu ulerterrazean esplikatu zien irakurleei.

Gas horiek 1915eko apirilaren 22an erabili zituzten, lehen aldiz, Ypreseko bigarren guduan, Flandrian. Hastapenean, gas horiek lehen lerroetan askatzen zituzten, haizea aliatuen aldera zegoenean, pozoia hala zabaltzeko. Frantsesentzat kolpe latza izan zen, baina aurkitu zuten nola erantzun⁹²⁵. Geroztik, *Eskualduna*-ko kroniketan ere maiz agertu ziren gas horien aipuak. Gerlako berriemaileek ez zieten gas itogarriak izena eman, baizik eta «aire pozoindatuak». *Zerbitzari*-k zehazki deskribatu zituen gas horren ondorioak:

Dakitana da bakharrik Alemanek aire pozoindatuatarik ausarki igortzen daukutela. Eta zer aire pozoindatuak! Soinekoetan barna sartzen zaizko menea kausitzen denari eta bi, hirur lau egunen buruan gorphutz guzia erretzen haragi biziraino. Hanbat gaichto ere zuretzat aire pozoindatu zerbeit iresten baduzu, ahoko tresna

⁹²³ Jean Elizalde, «Han hemenka», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 10a.

⁹²⁴ Jean Saint-Pierre, «Aire pozoindatuak», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 10a.

⁹²⁵ Prior eta Wilson, *La Première Guerre mondiale 1914-1918*, 71.

*berantegi emanik. Zortzi egun gabe zure bulharrak ustelduko zaizkitzu: ahotik odola igorriko duzu eta...*⁹²⁶

Gasak eragiten zituen erredurek sor zitzaizketen minak konkretuki deskribatu zituen. Osagarriarentzat kalte are larriagoak izan zitezkeen, aurpegia ez bazuten babesten, horretarako sortu zuten maskarari «ahoko tresna» izena emanaz. Saint-Pierrek ere aipatu zuen maskara hori, «luneta» hitzarekin.

*Lur lanak daramatzate gau eta egun, erreka berri, kanoi leku eta holako. Aire pozoin tzar hetarik ez daukute oraino sekulan igorri, gure lerroetan segurik. Begiak, sudurra eta zintzurra begiratzen dira halakoetarik luneta eta oihal berezi batzuekin. Panpa pollitak gira, hoik soinean!*⁹²⁷

Delako «luneta» horiek hitz laburrez deskribatu zituen, soldaduek zuten itxura bitxiar trufa pixka bat eginez. Hala ere, maskara hark ez zuen erabateko babesik eskaintzen, gas harekiko kontaktua gorputzeko beste edozein zatirekin izan baitzitezkeen, nahikoa baitzen gasa landareetan edo lurtean egotea. Horrek erredurak eragiten zituen eskuetan, zangoetan edo barrabiletan, eta gasa irensten zutenek beren bizia asmarekin edo tuberkulosiarekin bururaten zuten⁹²⁸.

Gasa hegazkin bidez ere botatzen zuten alemanek, Saint-Pierrek hegazkinei buruz idatzi artikulu batean agertzen zuen bezala⁹²⁹: hegazkinek suaz gain, aire pozoitua ere botatzen zutelako kexu zen, «suaz besterik» ere botatzen zutela azpimarratuz, eta gisa hartan aire pozoitua bonbak baino are larriagotzat joz.

Zerbitzari-k «urdekeria» gisa izendatu zituen aire pozoitu haiek, baina ez haiek bakarrik, artikulu baten arabera, besterik ere botatzen baitzuten:

*Dela aire pozoindatu, dela olio egosi, dela su, gehien urdekeriak asmatu dituzte han dauden gure lagun gaichoien lotsazeko. Frantsesa deusek ez du lotsatzen eta Craonne bethi gurea da.*⁹³⁰

Aire pozoitua eta olio egosia botatzen zituzten alemanek, *Zerbitzari*-ren lekukotasun horren arabera. Baina arma gogor horien gainetik, baikor bukatu

⁹²⁶ Jean Elizalde, «Aire pozoindatuak», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 26a.

⁹²⁷ Jean Saint-Pierre, «Gure astea», *Eskualduna*, 1915eko abuztuaren 13a.

⁹²⁸ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 90–91.

⁹²⁹ Saint-Pierre, «Gau ainharak», 1917/3/23.

⁹³⁰ Jean Elizalde, «Craonneko eskualdean», *Eskualduna*, 1917ko irailaren 7a.

nahi izan zuen, erakutsiz alemanek ez zutela lortzen aliatuei gaina hartzea. Oraino aipu gehiago egin zituzten aire pozoituez, eta horren arabera ageri zen ez zitzaizkiela batere gustatzen edo, hobeki erran, gas horien beldurra bazute-la. Hala ere, gas hark eragiten zituen zinezko kalteak erlatibizatu ditu Bruno Cabanese⁹³¹, gerrako hil guztien %1 baizik ez baitzuten eragin.

Eskualduna-ko artikulu horiek ongi islatzen zuten gasak eragiten zuen beldurra, nahiz eta ez zen zinezko mehatxu handiena. Gerlako berriemaileen kronikek errealitatea islatzen zuten, hala ere, hots, gerla zuzenean bizi zutenek bizi zuten errealitatea, bizi zituzten beldurrekin eta sentimenduekin.

▪ Tankeak

Eskualduna-ko artikuluetan franko gutxi aipatu bazituzten ere, Lehen Mundu Gerrako berritasuna eta garrantzia izan zuena tankea izan zen. Nahiz eta ez zuten arma haietaz anitz idatzi, Jean Etxepareren artikulu bat nabarmentzekoa da, tankeen deskribapen zehatza egin baitzuen, alde baiko-rretik.

*Ez ditzagun bizkitartean ahantz tank direlako otomobil hetsi, burdinazkoak. Hek gabe, nola gintuzken lehertu etsaiaren burdin-harizko sasiak, nola ichilarazi zoko guzietarik errepikan bahazuza gaichtoa igortzen zaukuten mitrallusak? Zelhai izan dadin ala patar, malda chutak ez iganikan ere, badoazi norat nahi chuchen tank horiek, azpian zapatuz oro, barnetik herioa zapartaka alde orotarar hedatzen dutela. Hemezortzi kilometraren orenean egiteak ez ditu higatzen. Obus tipiek zila ditzazkete chuchenera, bainan ez ñimiñoek, are gutiago balek. Lohiak ez ditu izitzen. Ez ditzazke lerra.*⁹³²

Tankeak nolakoak ziren eta nola funtzionatzen zuten biziki xeheki esplikatatu zuen, kateak berak nolakoak ziren azalduz, «lurrari aztaparka bezala» formulazioarekin, irakurleak hobeki ikusteko gisan. Baina, xehetasun tekniko horiez gain, 1918ko iraileko artikulu horretan zehaztu zuen tankeak gerlan sartzearen ondorioz zela gelditu posizio gerla. Tankeek soldaduak lubakietatik mugiarazi zituztela eta mugimendu gerla berriz hasi zela idatzi zuen. Horrez gain, *Oxobi*-k beste xehetasun batzuk eman zituen, hala nola tankeak gidatzeari buruzko ikastaldiak kontatu zituen:

⁹³¹ Bruno Cabanes, «Héroïsme et barbarie. Le tournant de 1914-1918», *L'Histoire* 267 (2002ko uztaila): 62–67.

⁹³² Jean Etxepare, «Gure bigarren siska», *Eskualduna*, 1918ko irailaren 13a.

*Holako alimaleak ehunka, milaka abiatuko direnean, etsaiaren indar eta zaturkeria guziak alfer izanzen dire. Geroago eta gutiago berri behar da salatu, muga zokho guzietan beharriak erne baitaude, bainan erran dezakegu Tank horieri lothuak girela gu ere, frantsesak.*⁹³³

Tankeak alemanek ere erabiltzen zituzten, ordea, *Zerbitzari*-ren artikulua baten arabera⁹³⁴. Hainbat lehergailu motaren kezka agertu zuen artikulua hartan, alemanek tankeekin eraso egiten zutelako fama zebilela idatzi zuen, horrek kezka eragiten bazuen ere, alemanek ez zutela irabaziko segurtatuz. Baina, oroz gaintetik, tankeei buruzko aipamen bakar haietan, aliatuentzako gerla irabazteko aukera on gisa aurkeztu zituzten arma haiek.

▪ Urpekoak

Gerla guztia ez zen lehorrean pasatzen, eta nahiz eta *Eskualduna*-ko berriemaile guziak, Pierre Duhour salbu, lehorrean ibili ziren, itsasoko armamentuaz ere idatzi zuen Jean Etxeparek. Are gehiago, urpekoei buruz beste armei buruz baino xehetasun gehiago eman zuen. Urpekoek sortzen zituzten kalteak zein ziren azaldu zuen, bereziki urpekoengatik merkantziak itsasoan ezin zirela lasai ibili. Eta aliatuek urpekoak suntsitzeko modu hobereana oraino ez zutela asmatu aitortu zuen 1917ko maiatzean⁹³⁵. Hala ere, kronika hartan kutsu baikorra eman nahi izan zuen, aitzineko urtean alemanek 250 urpeko atera zituztela eta aliatuek ehun bota zizkietela argituz.

Beste batean ere informazio negatiboak eman zituen, alemanen urpekoek hainbat merkantzia ontzi eta pertsona garraiatzaile botatzen zituztela azpimarratuz. Salonika aldean zituzten zailtasunez mintzo zen, 1917an, Grezian denak ez zituztelako alde. Errumaniak gerla galdurik, oraino zailtasun gehiago zutela gaineratu zuen. Inguru haietan, aliatuek 400.000 soldadu zituztela eta armak eta materiala itsasoz helarazi behar zitzaizkiela, baina urpekoek ontziak botatzen eta soldadu anitz galarazten zirela esplikatzen zuen. Hala ere, ez etsitzeko deia egin zuen, berri ezkorren gaintetik baikortasunari lekua eman nahiz⁹³⁶.

Baina ez zen beti baikor ageri. Alemanen urpekoen beldur handia zuela agertu zuen, amerikarrek urpeko haien kontrako sistema aurkitu izana nekez sinesten zuela erakustera emanaz:

⁹³³ Jules Moulrier, «Gudu gai berri», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 14a.

⁹³⁴ Elizalde, «Iraunen othe du horrek?». 1918/1/18.

⁹³⁵ Etxepare, «Nun elhorria». 1917/5/18.

⁹³⁶ Jean Etxepare, «Bigarren elhorria», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 25a.

Amerikanoek asmatu omen dute untzi bat, itsaspekoen sunsitzeko gei litakena. Ttipia, dena kanoi, itsas-barnetik axalera «inomine-santian» sar-jalgitzen; urrunera senditzen etsaia, bai ere nuntsu ditaken; urpez bizkitartean ezin ibil. Omen ... omen. Daukat nik alemanek asmatua dutela, ja, hura iduriko bat, ari bihurtzeko gei ditakena. Ez da alainan gaitz. Ez giten beraz oraino kukuruka has. Izaitekotz, ketaz dira nausituko amerikanoen untziak; alemanen baten orde, aterako baitira hogoi. Hanbatenaz non Alemanek ez baitezakete oraikotz aurki beren behar-orduentsat burdinarik aski. Auzo bati ari galdeka, hoIetan, eta ezin ardiets.⁹³⁷

Alde batetik, harrigarria da dudan ezartzea amerikarren tresna hura bazenik ere. «Omen» hitza azpimarratuz, berri horri ez zion hainbesteko sinesgarritasuna eman, eta ez «kukuruka» hasteko deia eginez, espantuak baztertzeko eskatu zuen. Hori ez zen *Eskualduna*-n agertu ohi zen joera. Baina egia da Etxepareren ezaugarria zela besteak baino errealistagoa izatea eta itxaropenaren eztitzea. Ezin dugu erran, hala ere, artikulua guztiz ezkorra zenik. Ez, bature. Nahiz eta alemanek ere halako tresna bat bazutela aitortu, kopuru aldetik amerikarrak aise nagusi zirela erranez bukatu zuen, gerlaren bukaerari begira dudarik ez uzteko gisan.

Pierre Duhourrek⁹³⁸ urpeko ontzien beste alde bat aipatu zuen, zehaztuz alemanen urpekoek ontzi mota oro jotzen bazuten, aliatuek gerlako ontziak baizik ez zituztela erasotzen: Halaber; biziki xeheki deskribatu zuen urpekoak nola ibiltzen ziren, zer arrisku zeukaten gauaz, portuetako argiengatik edo uharte txikiengatik, nola gordetzen ziren urpean eta nola barrandutzen zituzten inguruak.

Itsasoko guduari eta urpeko armei buruz informazio errealistak eman zituzten Etxeparek eta Duhourrek. Zenbait artikulutan, urpekoen funtzionamendua eta funtzioa argiki esplikatuz zituzten. Dena ez zen loriagarria, dena ez zen espantu, baina beti baikorki bururatu nahi izaten zituzten artikulua.

B. GUDUEN AIPAMENAK

Verdun, Somme, Andereen Bidea eta horrelako lekuak datozkigu burura Lehen Mundu Gerraz mintzatzerakoan. Han gertatu ziren gudu ezagunenak, baita sekulako sarraskiak ere. Gerla etsaien arteko guduen bidez aitzinatzen zen, eta gertakarien leku nagusiak haiek izan ziren, beste batzuen artetik. Ala-

⁹³⁷ Jean Etxepare, «Jaunen jaun», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 22a.

⁹³⁸ Pierre Duhour, «Gure ur-pekoak», *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 1a.

baina, Frantziaren eta Alemaniaren arteko frontean, hiru haiez gain, beste batzuk ere baziren, eta beste fronte batzuk ere baziren, Errusia aldean, Serbia aldean eta abar. Egia da *Eskualduna*-k, beharbada, gehiago aipatu zituela Frantziako lurretan iragan ziren borroka, hurbiltasunagatik eta Euskal Herriko soldadu gehienak han borrokatu zirelako, hain segur. Baina beste lekuetako fronteez ere lekua izan zuten astekariko zutabeetan. Ez ditugu borroka guztiak aipatuko, are gutxiago xeheki. Borroka zehatz gisa, adibide batzuk hartuko ditugu, eta gudu ezagun haiek nola aipatu zituzten ikusiko dugu, azpimarratuz lekuko zuzenek kontatu zituztela. Interesgarriagoa iruditu zaigu aztertzea borroka haien ondorioak nola aipatu zituzten. Hots, gudu batetik landa, alde batekoak aitzinatzen ziren eta bestekoak gibelatzen.

1. Borroken xehetasunak

Eskualduna-ra berriak igortzen zituztenek gerla bete-betean bizi izan zuten, eta horren lekuko dira hainbat guduri buruz idatzi zituztenak. Guk hemen aztertuko ditugunak, hain zuzen, euskaldunek parte hartu zuten guduak dira, hala nola Verduneko 1916an eta Andereen Bidekoa 1917an. Borroka haiei buruzko xehetasunak, lehen eskuko lekuko lumatik nola kontatu zituzten aztertuko dugu.

a) Prestakuntza

Gerlak iraun zuen denbora guztian ez zen gudu handirik izan. Posizio gerlak iraun zuen denbora zati handiengan, gudu handi baten beha iragan zuten denbora, eta *Eskualduna*-ko artikulu batzuk eta besteak irakurritz gudu handien beha egote hori ageri zen. Alde batetik, gerla lekuetako berrikeriak zeuden, hainbat aldiz pausalekueetatik edo une lasaietatik idazten zutenak, baina noiznahi gerla lekura igorriko zituztelako kezkarekin zeudenak. Bestetik, Baionako idazleak zeuden, gerlaren ikuspegi orokorra eman nahi zutenak eta edozein mementotan gudu handi baten hasiera iragartzen zutenak.

Lehenbiziko horietarik bat zen *Zerbitzari*. Maiz aipatzen zuen lasaitasun mementoa bukatzen ari zela eta mugitu beharko zutela, gerla noiznahi berriz has zitekeelako. Hona hemen adibide bat:

Herritar maiteak, sinhets zazue oren hori hurbiltzen ari dela, menturaz hurbildua dela. Lagun gaitzazue hortik. Egunetik egunerat, orenetik orenerat heda ditake

*gudua. Uste gabean, hedatuko da, sua mendian hedatzen den bezala. Orduan ichuriko da odol. Berriz busti beharko dute begiek.*⁹³⁹

Artikulu hori idatzi zuenean, ez zekien noiz hasiko zen gudua, baizik eta noiznahi has zitekeela. Artikulua 1916ko apirilaren 4an argitaratu zen, eta garai hartan, *Zerbitzari*-ren erregimentua Verneuil eskualdean zegoen⁹⁴⁰, ia urte erdi bat hartan. Gudu handi baten mentura aipatu zuen, baina xehetasunik jakin gabe. Ez zekien hilabete baten buruan Verdun eskualdera joanen zirela, gudu bortitz batera. Gisa horretako artikuluak maiz idatzi zituen; batzuetan astero aipatzen zuen gudu baten mentura, baina gudua beti gibelatzen zen. Verduneko guduaren mentura urte hartako martxoan ere aipatu zuen, zehaztu gabe haiek ere leku hartara igorriko zituzten ala ez. Bazekien zerbait gertatuko zela Verdunen, eta gerlarako prest zeudela erakutsi nahi zuen:

*Gureek hamar aldiz orro handiagoa dute haatik. Ederki doa hola. Bertzela, ez dute etsaiek gure eskualdean oraino sudurrik agertu. Menturaz, zenbeitek hala erranik ere, Verdun hortan ez dute azken oldarra hasi. Dena den gauden beha. Has bezate, gustu dutelarik eta nahi bezen laster ez gaude behin uko egitekotan. Zoko-moko guziak ederkisko alambre hortzdunetz estaliak ditugu. Eta alambrearen zaintzeko, Eskualdun odol garbiena bethi berme dago...*⁹⁴¹

Hamasei hilabetez lubakietan edo lubakien inguruetan egon ondoan, gerla trenka zezakeen gudu handi batek berantetsiak zituela igartzen da artikulu hori irakurtzean. *Zerbitzari* baikor zegoen, eta borrokatzeko grina eta motibazioa erakutsi zituen.

Verduneko gudutik hilabete batzuen buruan, 1916ko azaroaren 3an, 25 egunez Camp de Mailly-ko pausalekuan zegoela, eta pausaldia uste baino gehiago luzatzen ari zela idatzi zuen. Noiz joanen ziren galdetu zuen, eta ez zekitela erantzun⁹⁴². Beste batzuetan, aroaren arabera egiten zituen iragarpenak. Negua urruntzean edo aroak edertzean, borrokarako prest izanen zirela adierazten zuen. Aroarengatik, bazterrak lasai zeudela idatzi zuen 1917ko urtarrilean. Eguzkia jinen zelarrik gudura joateko xedea agertu zuen⁹⁴³.

⁹³⁹ Jean Elizalde, «Eta zer diote gerlariek?», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 14a.

⁹⁴⁰ Le colonel commandant le 57e R.I. Bussy, *57e régiment d'infanterie. «Le terrible que rien n'arrête»*. *Historique du régiment pendant la grande guerre 1914-1918*.

⁹⁴¹ Jean Elizalde, «Han hemenka», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

⁹⁴² Jean Elizalde, «Erdi pausaturik», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 3a.

⁹⁴³ Elizalde, «Gerla». 1917/1/19.

Oxobi-ren kroniketan ez zen hain presente guduaren beha zeudeneko mentoia, baina bada aipatzea merezi duen artikulua bat, bereziki bere estiloaren aldetik. Alegia bat bezala idatzi zuen, azeriaren eta oilategiaren metafora jarraikiarekin. Irakurle laborariarentzat erreferentzia ona izateaz aparte, gerlari buruzko azalpen pedagogikoak eman zituen:

*Nehork ez omen dezake erran chuchen, nun oldartuko zaukun aldi huntan etsaia... oldartzen bada batere. Ausiki on bat baino gehiago badauku asko tokitan emanik. Nun ere ase baita behin eta oilotegi hartara doa maizenik azeria. Begiak eta hortzak zorrozturik beha dago Verdun eta Nancy hirier. Azken huntara nahi luke uste jauzi egin lehen bai lehen. Bainan oilo bat edo bertze eskatu direneko, ziburra duen etcheko jaunak hedatzen ditu artekak. Gure aintzindariak orai ez dire azerien beldur. Gau batez artekan lephotik lotzen ahal balitz ohoin tzarra!*⁹⁴⁴

Gudu menturak aipatzean, izan zitekeen aliatuen ofentsiba edo alemanena. *Oxobi*-k aipatu zuen kasuan, alemanek Verdun edo Nancy erasotzeko xedea zutela erran zuen, eta aliatuek defentsa ongi prestatu zutela zehaztu. Hots, gudu menturaren arloan, aliatuak prestatzen ari ziren ofentsibaz bezala mintzo ziren aliatuek prestatzen zuten defentsaz.

Gerla hasi eta laster, Manex Hiriart-Urrutik behin baino gehiagotan egin zuen gudu handi baten iragarpena. Horrelakoetan, xehetasun guti ematen zuen, idazleak berak ez zekielako gudua non izanen zen eta noiz hasiko zen. Batzuetan gudu hori azken gudua balitz bezala mintzo zen, adibidez 1915eko martxoan lehertu beharra zen borroka handia iragartzen zuenean. Frantziako eta Ingalaterrako armaden baitako konfiantza osoa erakutsi zuen, eta garaipena hurbil izan balitz bezala mintzo zen. Haren arabera, «oldar handia» martxoan hasiko zen, eta udaberrian alemanak «haizatzeko» itxaropena zeukan⁹⁴⁵.

Baina gerla ez zen orduan bururatu, eta Baionako berriketariak gudu iragarpen gehiago egin zuten. Blaise Adémar gudu handiak iragarri zituen, adibidez, 1917ko otsailean eta martxoan. Bietan «sarraskiaren» mentura aipatu zuen. Batean gudua laster hasiko zela idatzi zuen⁹⁴⁶. Hilabete bat geroago aipatu zuen gudu hura ez zela oraino hasia, eta oldarra alemanek egiten utzi nahi zutela. Guduaren prestaketa edo gudu aitzineko giroa ongi islatu zuen, itxaropen itsuaren eta beldur edo tentsioaren erdian⁹⁴⁷. Gudua laster hasiko

⁹⁴⁴ Jules Moulier, «Nun abiatuko da?», *Eskualduna*, 1918ko otsailaren 1a.

⁹⁴⁵ Manex Hiriart-Urruti, «Oldar handia», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 5a.

⁹⁴⁶ Blaise Adéma, «Ez ahantz», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 16a.

⁹⁴⁷ Blaise Adéma, «Karraskak», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 16a.

zela, baina non ez zekitela. Hori zen *Eskualduna*-ren leloa, artikulua horretan ere ageri zena. Lerro guzietan karraskan ari zirela azaldu zuen Adémak. Hastapenean erraten zen aliatuek martxo hastapenean egingen zutela ofentsiba, baina gero nahiago izan zuten etsaia utzi oldartzera, aiseago «zafrazteko». Hain zuzen, ingelesak aitzinatu zirela argitu zuen Adémak, eta haien hegazkinek ikusi zuten alemanek zer armada handiak zeuzkaten prest ingelesen kontra oldartzeko. Horregatik taktika aldatu zutela esplikatu zuen.

1918ko urtarrilean ere gisa bereko artikulua bat egin zuen, gudu aitzineko giroa agertuz. Orduan, alemanen oldarraren beha zeuden, amerikarrak Europara heldu aitzin oldar handi bat egin nahi zuten eta Paris hartu, Adémaren hitzetan. Alemanian ere solas berak zirela gehitu zuen, baina azpimarratu zuen hori bitxi zela, horrelako oldarrak nehork jakin gabe abiatzen baitziren. Adémaren ustez, Gilen II.a enperadoreak oldar hori egingen zutela sinetsarazi nahi zuen herritarren animatzeko. Baina ez zuen erraten oldarra non egingen zuen. Bitartean, Frantziako soldaduak zain zeuden, elurretan⁹⁴⁸. Adémaren artikulua horiek xehetasun gutxi ematen zuten gertatuko zenari buruz; gisa guzietan, informazioz ez zen heltzen, erasoak sekretupean prestatzen baitzituzten. Baina horren gainetik, gudu aitzineko kalkuluei buruzko irakurketa bat eskaini zuen; urrats taktikoen garrantzia ulertarazi zuen, bere gisan.

Gertatuko ziren ofentsiben harira, zurrumurrak anitz zabaltzen ziren, François Cochetek arabera: Ukaldi handiari buruzko zurrumurrak zabaltzen ziren, eta horiek gudarien beldurra elikatzen zuten, baina diskrezioari ere kalte egiten zioten. Zurrumurrutan zabaltzen ziren aurreikuspenak ez ziren beti egiaztatzen, baina beste batzuetan franko zuzen zebiltzala dio Cochetek. Baina oroz gainetik, ukaldi handiari buruzko zurrumuru horiek azken ukaldi gisa bizi zituzten soldaduek⁹⁴⁹. Hori kontuan harturik, ezin gara harritu *Eskualduna* astekarian ere etorriko ziren ofentsiben harira mintzatzeaz, eta ofentsiba horiek gerla trenkatuko zutenak bezala aurkezteaz. Itxaropenari eusteko eta baikortasuna zabaltzeko bide gisa erabiltzen zituzten ofentsiba aurreikuspen horiek.

b) Verduneko adibidea

Guduak berak aipatzean, egia erran, ez zuten xehetasun handirik ematen gorabehera militarren inguruan. Verduneko gudua, Lehen Mundu Gerrako

⁹⁴⁸ Adéma, «Goait». 1918/1/11.

⁹⁴⁹ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 123.

gudurik aipatuena edo aipatuenetarikoa, maiz izan zuten aipagai *Eskualduna*-ko idazleek, baina, funtsean, orokortasunak kenduta, xehetasun militarrik ez zuten aipatu. Blaise Adémak gaia aipatzen zuenean, gauzak aliatuen aldera itzulikatzen zirela azpimarratzen zuen. Behin, adibidez, Alemanek Mort-Homme mendixka hartu zutela, baina geroago ez zutela hartu aitortu izana aipatu zuen, ohartaraziz alemanek gaitzeko gezurrak kontatzen zituztela eta Frantziako gobernuak erraten zuen guztia egia zela⁹⁵⁰. Beste batean Verduneko gudua aliatuen alde trenkatzen ari zela azpimarratu zuen, oraino 1916ko maiatz has-tapena baizik ez zela:

*Beira bada zer gertatu den Verdun aldeko guduan. Badakizue baduela bi ila-bethe eta erdi gudu horrek hasia dela. Orain iduri du bururatu chea dela, Alamanak, aitzinatzeke edo hartu erreketan ihardokitzeko orde, gibelerat baitoazi. Beraz, haste hartan, han ziren jeneralek, ikusirik zer oste handian heldu zitzaio ten etsaia gainerat, gaztiazten diote Joffre buruzagiari ez ditekela ihardok. Hunek berehala egortzen du harat bere ondoan zuen jeneral-nausi bat. Jeneral-nausi hori badoa, eta, oren bat osoa othoitzean egon ondoan, manatzen du zer behar den egin. Etsaiak ez ditezke gehiago aitzina, eta, erran ditekete ordutik Verdun hiria Alamanen aztaparretarik beiratua zela.*⁹⁵¹

Gudu hartan zernahi gertatu zen, eta ez zen dena Adémak kontatzen zuen bezain sinple, baina *Eskualduna*-ren mezua sinplea zen: aliatuak irabazten ari ziren. Jean Etxeparek ere halatsuko mezua zekarren:

*Bizkitartean, Verduneko intzaurra ezin hautsiz, haginak handizki behartzen ari zaizkiote.*⁹⁵²

Alemanek Verdunen sekulako ofentsiba hasia zutela, baina helburua ezin lortuz ari zirela aditzera eman nahi zuen. Orokortasun handiak baizik ez ematea eta xehetasun militarrik isiltzea ez zen *Eskualduna*-ren joera bakarrik. Verduneko gudua denboran, zentsura zorrotz zuten, Olivier Forcaderen arabera. Alemanek eta frantsesek Verdunen egiten zituzten mugimenduak isilpean atxikitzeke agindua zegoen; are gehiago, armadak non zeuden zehaztea eta hildakoei buruzko datuak – alemanenak barne – ematea ere debekatua zen, alemanek inolako ondoriorik ez zezaten atera⁹⁵³.

⁹⁵⁰ Blaise Adéma, «Hango solasak», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 14a.

⁹⁵¹ Blaise Adéma, «Jainkoa gurekin», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 5a.

⁹⁵² Jean Etxepare, «Gerlaren goiti-beheitiak», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 21a.

⁹⁵³ Forcade, «La censure politique en France pendant la Grande Guerre», 138.

Baina zentsura horren gaitetik, Verduneko guduari buruzko zenbait xehetasun agertu ziren *Eskualduna* astekarian, 1916ko ekainaren 9an, *Zerbitzari* eta Jean Saint-Pierre gudu lekutik itzuli zirenean, Verduneko gudua oraino ez zela bururatua. 49. Infanteria Erregimentuak jasan zituen kalteak handiak ziren⁹⁵⁴, eta gerla ondoko lekukotasunetan eta historian kontatu zen bezala, Verduneko gudua ikaragarria izan zen. *Zerbitzari* ere biziki ilun mintzatu zen Verduneko gudutik itzuli zenean:

Ez nuke haatik juramentu egin nahi batzuek eta bertzeek ez dutela beren lo gozoan ametsik egiten. Nahi-ta ez noizbeit gogorat ethorri behar dute Verdunen ikusi ditugunek: lurra hala itzulia iraulia hainbertze eremutan, non begiak heda ahala ez baitute belhar ondo bat ikusten; oihanak hala chirchikatuak, non dudatzen baituzu sekulan arbola ondo bat ere izan den han; herrichkak eta herriak hala erroz gora emanak non harri meta bat baizik ez baita gehiago ageri, etche orde..... Bainan gure ametsetan gehienik ikusiko duguna da naski hauche: Fleury deitzen zuten herrichka churi pollit batean, Douaumont delakotik hurbil, emazteki gaztesko bat jarria, hamarbat hilabebetako haurra besoetan, hila; eta urruntchago, bi gizon zahar, elkarri lotuak eskua eskuan adio errateko bezala, hilak hek ere...⁹⁵⁵

Zerbitzari-ren pasarte hori da, beharbada, gerla guztiko kroniken artean, pasarte hunkigarriena eta gogorrena. Fleury Douaumonteko gotorlekutik pixka bat beherago zegoen herri bat zen; gaur egun ez da deus gelditzen, obusek utzi zuloak baizik ez. Handik berrehun bat metrotan dago Verduneko guduaz gogoratzeko museoa. *Zerbitzari*-k Verdunen inguruko suntsiketa xeheki deskribatu zuen, baina bukaerakoa, herri batean ama eta haurra hilak eta bi gizon zahar hilak deskribatu zituen unea argazki bat bezala irudika dezakegu. *Zerbitzari*-k margolan baten gisan kontatu zuen Verdunen ikusi zuena, zein gogorra zen aitortuz. Gerlari buruko hain hitz gogor eta errealistak ez ziren maiz ageri *Eskualduna*-ko artikuluetan; horregatik, *Zerbitzari*-ren atal hau aski berezizat jo dezakegu. Kronika berean, Verdunen bizi izan zuena infernuarekin konparatu zuen:

Eta zer diote bada Eskualdun gerlariek? Ifernuan zenbeit egun iraganik orai zeruan direla. Eta zer ifernua zen!...⁹⁵⁶

Verdunetik itzulirik, pausalekutik kontatu zuen hango bizia biziki gogorra zela, eta pausan anitzez hobeki zirela, jateko eta edateko eskasik gabe, eta lo

⁹⁵⁴ Ansoborlo, *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940*, 240.

⁹⁵⁵ Jean Elizalde, «Gure ametsak», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

⁹⁵⁶ Jean Elizalde, «Eta zer diote bada Eskualdun gerlariek?», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

ausarki eginez. Atsedean lekuko poz horren handitasunak erakusten zuen Verduneko zein gogorra zen. Verdun «ifernua» bazen, pausalekua «zerua» zen.

Jean Saint-Pierrek ere, oro har *Zerbitzari* baino gogorrago agertzen bazen ere, «ifernu» hitza erabili zuen Verduneko aipatzeko:

Arte hortan ikusi ditugunak hemen uzteko hobe litezke. Gudu luze horren egun borthitzenetarik bat atzeman dugu, nahiz ez den bertzentzat ere egun ezitirik hemen gaindi. [...] Jainkoak lagundu ditu gure lagun gaizoetarik hanitzak, mirakulu bat baita hoinbertze gizon nola jali diren ifernu hortarik, den gutieneko minik gabe.⁹⁵⁷

Zerbitzari-ren eta Jean Saint-Pierreren kronika ilun horiekin, 1916ko ekainaren 9ko zenbakia aski berezia zen. Verdunetik itzultzean, ohiz kanpoko tonuan idatzi zuten; horrek ez du erran nahi gerlari buruzko jarrera aldatu zutenik edo baikortasuna galdu zutenik, baina gerlaren gogortasuna hain gordinki kontatzea ez zen ohikoa. Baina haizu ote zen Verduneko guduaz halako xehetasunen ematea, bereziki *Zerbitzari*-k egin zuen margolan gisako haren egitea? Françoise Naveten arabera, inondik ere ez⁹⁵⁸. Ez zen haizu bombardaketek eragin suntsiketen kontatzea, ez eta ere aitzindarien kritikatzeta, eta zentsura zorrotz aplikatzen zen. Baina memento batetik goiti, eskuzabalago jokatu zuten eta zenbait herri suntsituren xehetasunen ematea onartu zuten, beti ere elizen bombardaketen aipatzea debekatzen segituz. Beraz, *Zerbitzari*-ren kronikaren gisakoak onartuak zirela pentsa daiteke, ordukotzat bost hilabete iragan baitziren Verduneko gudua hasi zenetik.

Hala ere, *Zerbitzari*-ren eta Jean Saint-Pierreren kronika horietan ere ez zegoen borrokei buruzko informaziorik. Stéphane Audoin-Rouzeauk auto-zentsura izan zela dio, eta *Eskualduna*-ko berriketarien aldetik ere halatsuko zerbait izan zela pentsa daiteke. Audoin-Rouzearen arabera⁹⁵⁹, gerlatik landa, gutxiengo batek baizik ez zuen lortu bombardaketak eta erasoak xeheki azaltzea, gainerakoek ez zuten gauza handirik kontatu. Soldaduak Verduneko borroketan pairatu zutena kontatzeko ezintasunean zirela kontuan hartuz, pentsa dezakegu *Zerbitzari*-ren deskribapenak gogortasunaren ataltxo bat baizik ez zuela islatu. Funtsean, zenbait urteren buruan, 1936an, *Eskualduna* asteakarian idatzi zituen eta Patri Urkizuk liburu batean bildu zituen oroitzapenetan ere idatzi zuen ez zuela hitzik han ikusi zituenen esplikatzeko⁹⁶⁰.

⁹⁵⁷ Jean Saint-Pierre, «Berriz pausura», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

⁹⁵⁸ Navet, «Verdun et la censure».

⁹⁵⁹ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 73.

⁹⁶⁰ Elissalde, *LVII.a gerlan*, 39–45.

Zerbitzari ez zen baikor itzuli Verdunetik. 1916ko azaroan ere, frantsesek Verdunen irabaziko zutelako solasak zabaldu zirenean, ez zen sobera fida:

*Egun fama dabila Verdunen urrhats handi bat egin dugula, Vaux eta Douaumont direlako dorreari buruz. Agian egia da. Bainan dorre horiez jabetzea bat da: horien gero zaintzeko izanen da lan. Ez dezagun beraz oraino espantu goregi egin. Ez da gutiago egia, nihon ere ez duela gehiago Alemanak nahi duena egiten. Han zituen kanoia ikaragarrien gatik, Verdunen berean gaina dugu. Guk ere kanoi ederrak baditugulako frog.*⁹⁶¹

Baikor ageri zen *Zerbitzari*, baina ez zen baikortasun itsu batean sartzen, gero ere izan zitezkeen zailtasunak ikusten baitzituen. Jean Saint-Pierre are baikorrago mintzo zen, 1916ko maiatzean eta ekainean berean, Verduneko «ifernua» aitortu zuenean⁹⁶². Erakutsi nahi zuen frantsesak nagusi zirela, eta jasandakoak jasanik ere, ez zuen burutik kentzen gerlaren irabazleak frantsesak izanen zirela, ondoko pasarte honetan bezala:

*Ez da gehiago dudarik Alemana muthurretik daukagula hemen, bere zalaparta izigarrienean hezik. Badakigu zer gostarik, gudu hunek ez baitu parerik izan egundaino.*⁹⁶³

Verduneko guduaren aipuetan, borroka hura anitz kostatzen ari zitzaieela aitortu zuten *Eskualduna*-ko idazleek. Bizi zutena infernua zela erratera ere heldu ziren. Baina horren guztien gainera, etsipenari ez zioten lekurik uzten, eta beti konfiantzaz beteriko mezuekin osatzen edo bururatzen zituzten beren artikuluak.

c) Andereen Bidea

Euskal Herritik joan ziren soldadu eta erregimentuek, gerla denboraren zati handiena Andereen Bidean iragan zuten, Craonne herriaren inguruan. 1914ko irailetik 1916ko udaberrira egon ziren lehenik, eta Verduneko gudutik landa ere hara itzuli ziren, eta 1917an, Andereen Bideko gudu entzute-tsuari parte hartu zuten. Gudu hari buruzko zenbait xehetasun kontatu zituen Jean Saint-Pierre. 1917ko maiatzaren 18ko zenbakian, egunez egun kontatu

⁹⁶¹ Jean Elizalde, «Gerlako berriak», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 3a.

⁹⁶² Jean Saint-Pierre, «Verdun-eko gudu», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 26a.

⁹⁶³ Jean Saint-Pierre, «Frantziaren entsegua», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

zuen gudu hartan, euskaldunen erregimentuek egin zutena. Baionako 49. eta Paueko 18. Infanteria Erregimentuek⁹⁶⁴ borroka gaitza izan zuten maiatzaren 4an eta 5ean, Kaliforniako goi-lautadan (Plateau de Californie), Craonne herria alemanei hartzeko. Saint-Pierre, 18. Infanteria Erregimentukoa zen, orduan.

Maiatzaren 4an, arratsaldeko 6etan, maldan gora abiatu zirela idatzi zuen, guduaren deskribapen biziki zehatza eginez. Ageri da gudua bizi izan zuela:

Arratsaldeko sei orenetan ateratu ginen oro betan, sei gizon lerro, orok iduri gizon bat, urhats berean, hats berean, hain zalhu nun etsaiaren gainera helduak bainekin ohartzeko astia utzi gabe. Gure kanoi ttipien erauntsiak idekitzen zitzaukun bidea, eta hain hurbildanik josiak ginauden gure kanoien obuseri nun gutarik asko erauntsiaren barnean sartuak baitziren, etsaiari oldartzeko oraino harritua zagon arte hartan.

Ez dut egundaino deus ederragorik ikusi gure gizonen igaite hori baino. Erran daukute geroztik gure jeneralek nigarra jauzi zaiotela begietara, beren soldadoak ikustearekin, oro hain xuxen, zoin beren lerroetan, oro airean zeramaztela gain hartara heltzeko lehiak, batzu xutik arman bermatuz, bertzeak zango eta besoen, pino xehakatuen erroeri lotuak, bethi gorago.

Etsaiak etzuen gizon itchurarik. Oro besoak alchaturik gure artean sartzen ziren. Aterben barnean geldituak petrolaz erre dituzte. Lana laburrago baitzen gisa hortan, eta ttipiango hirriskua.

Anhartean baginoazin bethi aintzina. Hamaseigarren minotan gainera heltzen ginen. Hogoi minota baino gutiagoz errana zuten etzela nehor heltzen ahal, eta hortakotz ukana zuten manua artillurek arte hortan kanoiez patar gainaren joitea, eta gero ordokia gorago, ordukotz heltzen balinbaginen.⁹⁶⁵

Pasarte hau artikulu luzeago batetik hartua da. Oldarra bera baino lehen, Craonne herriaren testuingurua azaldu zuen, nolakoa zen, non kokatua zen, eta zein zen Craonneko egoera militarra eta zergatik zen hain garrantzitsua herri haren hartzea. Craonne herri hura ez da gehiago existitzen. Oraingo Craonne metro batzuk beherago berreraiki zuten, lehengo Craonne gerlan suntsitu baitzen. Orain zuloak baizik ez dira gelditzen, elizaren arrastoak, hilibi baten aztarnak... Kaliforniako goi-ordokitik biziki hurbil dago, ia kasakoan. Herri hartara heltzeko deskribapen zehatzak eskaini zituen Saint-Pie-

⁹⁶⁴ *Historique du 49e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914-1918; Historique du 18e régiment d'infanterie pendant la guerre de 1914-1918.*

⁹⁶⁵ Jean Saint-Pierre, «Maiatzaren laua», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

rrek, ia minutuz minutu. Gero, gaua nola iragan zen kontatu zuen, eta beste zati batean, bigarren eraso eguna, goizeko 9etan hasi zutena:

Oreanean xut jauzian lotzen ginen bideari sei gizon lerro, ibaiak ibaia deraman bezala, bat bertzean jarraikitzen zirela. Jausten gira harrabots izigarri baten barnean, hixtu, arro, herrauts, eta khe, etsaia gure aintzinean burdin erauntsi batek karraskan ehotzen duelarik. Bagohazi bethi aintzina. Huna nun zoko guzietarik ikusten dugun etsaia lasterka guri buruz, besoak gora, lerroka, harritua armak lurre-rat utzirik.. [...] Gure ondotik jin diren erreximenduek beren lerroak atzeman dituzte gu gelditu tokian. Verduneko orhoitzapenez bertzerik ditugu oraiakoak: Orduko gudua, gudu itsu nahasi bat. Gizon hanitz galdu ginuen deus handirik egin gabe. Hemen biziki gutiago galduz, hamar mila etsai bederen lehertu ditugu bi egunez, beren geriza toki azkarrena aztaparretarik kentzen giniotelarik.⁹⁶⁶

Funtsean, maniobrak berak nola egin zituzten ez zuen anitz deskribatu, baizik eta gudua laburra izan zela eta alemanek laster amore eman zutela. Hala ere, ohargarri da azken ofentsibaren deskribapen bizia egin zuela. Bide batez, urte bat lehenagoko Verduneko porrotaren aitortza egin zuen, baina beti ere Craonneko garaipena ohoratzeko. Baikor agertu zen Andereen Bideko ofentsiba hartaz, baina helburu osoa ez zuten bete, Jean Ansoborloren arabera⁹⁶⁷. Andereen Bidean odol anitz isuri zen eta ez zen maiatzaren 5eko garaipen harekin trenkatu. Baina *Eskualduna*-k egun hura garaipen handi gisa aurkeztu zuen. Blaise Adéma ere azpimarratu zuen frantsesak Craonnez jabetu zirela, nahiz eta alemanek ez zuten uste halakorik gertatuko zenik. Adéma azpimarratu zuen euskaldun anitzek parte hartu zutela gudu hartan⁹⁶⁸.

Jean Saint-Pierrek beste gudu batzuk ere kontatu zituen, xeheki, hala nola 1917ko ekainean Craonne eta Kaliforniako goi-ordokiaren inguruan izan zituztenak⁹⁶⁹. Gudua bera nondik eta nola hasi zen aski zehazki kontatu zuen, baita ere erregimentu bakoitza nola lotu zitzaion borrokari. Ekainaren 2an izan ziren borrokak Craonne inguruan, alemanak ia hilabete bat lehenago galdu eremuaren berreskuratzerantz ahalegindu baitziren⁹⁷⁰. Saint-Pierrek guztiz baikorki kontatu zuen gudu hura, beti azpimarratuz Baionako eta Paueko erregimentuko soldaduek zein ongi egin zuten beren lana eta nola nagusitu

⁹⁶⁶ Jean Saint-Pierre, «Maiatzaren bortza», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

⁹⁶⁷ Ansoborlo, *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940*, 241.

⁹⁶⁸ Blaise Adéma, «Zer gudua!», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 11.

⁹⁶⁹ Jean Saint-Pierre, «Pauekoen gudua», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 13a.

⁹⁷⁰ *Historique du 49e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914-1918; Historique du 18e régiment d'infanterie pendant la guerre de 1914-1918.*

zitzaizkion etsaiari. Nahiz eta aitortu gudura joateko gogo handirik ez zutela, hala ere, kutsu baikorrez kontatu zuen gudu hura. Ukan zailtasunak aitortzen bazituen, beti ongi bukatzen den istorio baten gisan kontatu zuen.

d) Serbiako adibideak

Borroken xehetasun gutxi ematen bazuten ere, *Eskualduna*-ko idazleen artikuluekin, gerlaren osotasun bat aurki zitekeen. Serbian gaindi iragan ziren borrokak edo mugimenduak ere aipatu zituzten, zenbait aldiz. Euskal Herriko soldadu batzuk, Salonikan barna, Serbiara igorri zituzten 1915ean. Hori gertatu zitzaion Zuberoako laborari bati, artikulua A.I. inzialekin identifikatzen zituenari. Hainbat gutunetan, Serbia eta Grezia inguruetan ikusi eta bizi izan zuena kontatu zuen. Ez zitekeen hara joan zen bakarra, Jean Saint-Pierrek hainbat asteko isiltasunaren ondotik idatzi zuen testuaren baitan fidatuz gero: isiltasun horregatik irakurleek hila zela edo Serbiara igorria usteko zutela idatzi zuen⁹⁷¹. Saint-Pierre ez zuten Serbiara igorri, ez. Baina beste batzuk bai.

Gérard Fassyren arabera, 1915eko udazkenean hartu zuen indarra espedizio bat Balkanetara igortzeko ideiak, Bulgaria Alemaniaren eta Austria-Hungariaren alde gerlan sartu ondotik⁹⁷². Gerla guztia kontuan harturik, Balkanetako borrokak bigarren mailakotzat jo izan direla idatzi du, hastapenean hamarnaka mila gizon baizik ez zituztelako igorri⁹⁷³. A.I. ere hastapeneko talde hartako bat zen, 1915eko udazkenean atera baitzen Marseillako portutik.

A.I.k *Eskualduna*-ra igorri zituen kroniketan ez zuen Verduneko edo Anderdeen Bideko guduen gisakorik kontatu, bai ordea leku batetik bestera egiten zituzten kilometroak. Eta kilometro horietan zehar, borroka batzuk gertatzen zirela kontatzen zuen. Batean esplikatzen zuen gauaz aitzinatzen zirela, oinez, errekek ere zeharkatu behar zituztela, nahiz eta ur hotza izan eta zubirik ez zegoen. Bide hartan, bulgariarren alde ari ziren *komitadji*-en⁹⁷⁴ oldarrei kasu

⁹⁷¹ Jean Saint-Pierre, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 5a.

⁹⁷² Gérard Fassy, *Le commandement français en orient: octobre 1915-novembre 1918: étude historique d'un commandement opérationnel français à la tête d'une force militaire alliée* (Paris: Economica, 2003), 16.

⁹⁷³ *Ibid.*, 7.

⁹⁷⁴ *Komitadji*-ak Turkiaren, Serbiaren eta Bulgariaren kontra borrokatzen ziren mazedoniar batzuk ziren, batzuetan baten kontra, besteetan besteen kontra, estatu horietatik batek ala besteak finantziatu. Gerla denboran, estatu horiek erabiltzen zituzten gerlako ekintza batzuk

egin behar zieten, erne egonez⁹⁷⁵. Hots, armada arruntaz gain, milizia bati ere buru egin behar izaten zioten Balkanetara joan ziren soldaduek, eta arrisku horien berri eman zuen A.I.k.

Beste batean, Serbiako Guergeli herrira joan zirela kontatu zuen. Helburua Grezian sartzea zen eta aliatuen bi armadak elkarretaratzea, baina bulgariarrak sartu ziren artetik eta gauzak ez ziren nahi bezala joan. Gero guduak, tiroak eta kanoikadak izan zirela idatzi zuen A.I.k, Guergeli sutan zegoela eta ikusgarri penagarria zela gehituz:

Guergeli deithu Zerbiako azken hirialat behar umen gunian gai hartan heltu eta, hanko zubian, uhaitzaren beste gaintialat igan Greziako bidiaren atzamaiteko. Laou orenez ibili ginen, ihounere ukhuru gabe. Guergeliko hiria trebesatu gunin, hanko karrika herriak gainti: gara esker utzirik igan ginen herri hortako zubu eder eta berrian. Bizpahirour orenez paousa eta berriz bidiari loth. Zerbian behera uhaitzaren bi aldetarik eraisten ziren goure armadek hor zien behar algarganatu, behin behin etsaiari hobeki burhurtzeko eta, gisa horrez, Greziako lurretan sobera damurik gabe sartzeko.

[...] Haserazi guntin batallan goure lagun setiatu ziren behar guntiala libratu. Eguna oro igan gunian kourri eta tirokan. Goure kanouak ere etziren ichiltu. Hain chuchen lanho tink bat jeiki zen: hogoi metratan deusere ezin ikhous. Ulhuntu zia jin zen eta, gerokoz, unguraturik ziren eta Bulgarek beren presouneretako khountatzen zien goure soldadoak ahal ukhen zien goureki juntatu. Ordu artino zubia chutik zagon, beha jeniako gizounak han ziren haiduru jaouzerazi beharrez. Noiz eta ere azken soldadoa igan beitzen, mitcha phiztu zien eta herots ikharagarriko bateki zapartatu zen burduñazko zubu ederra.

Jarri ginen ordian Greziarat buruz. Buria unguratu nian azken lo batentako: Guergeliko hiria eta gara oro sutan. Bihotza laztu zeitan. Sekulan etzait ahatziren holako ikhousgarria!⁹⁷⁶

Kronika honen arabera, A.I.ren taldeko soldaduek helburua bete zuten, bulgariarren esku zeuden beren presoak libratzea lortu zutelako eta Grezia aldera joan zirelako. Baina borrokaren emaitza lazgarria izan zela idatzi zuen, herri bat sutan utzi baitzuten. Operazio hori aski xeheki kontatu zuen, zubiaren botatzeari buruzko datuak emanez, adibidez. Baina, baikortasun kutsurik ez zuen artikulua horrek, Jean Saint-Pierreren testuetan aurki zitekeen gisan.

egiteko. Aliatuek bulgariarrekin lotu zituzten, Bulgariako armadaren irudia histeko. Xehetasun gehiago: Jean Perrigault, *Bandits d'Orient, les comitadjis bulgares* (Paris: Valois, 1931).

⁹⁷⁵ A.I., «Zalonikatik letera», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

⁹⁷⁶ A.I., «Zalonikatik letera». 1916/3/24.

2. Aitzinatzeak azpimarratzen

Gerlako borroken berri ematean, noizbehinka guduen xehetasun batzuk agertzen bazituzten ere, gehienetan, guduaren ondorioetara mugatzen ziren, *Eskualduna*-ko berrikeriak. Eta bereziki aipatzen eta azpimarratzen zituzten ondorioak aliatuentzako baikorrak zirenak izaten ziren, hots, aliatuek aitzinamendu bat egin zutela kontatzen zutenak. Gibelatzeak ere gertatzen ziren, baina Jean Saint-Pierre eta *Zerbitzari*-k borroken ondoko aitzinatzeak, garai-penak, herri hartzeak eta abar anitzez gehiagotan aipatzen zituzten. Egoera txarra izanagatik, hala nola lur lohitsuak, adibidez, zenbait herri hartzen zituztela azpimarratzen zuen Saint-Pierrek, 1915eko urtarrileko artikuluan batean bezala⁹⁷⁷. Maiz azaletik aipatzen zituen batean edo bestean egindako aitzinamenduak. Adibidez, Soissons inguruan egin zuten aitzinamendu baten ondorengatik, alemanek berreskuratzeko ahalegina egin zutela idatzi zuenean, hau komentatu zuen:

*Haurrek ere gisa berean egiten dute nigar eta orro, galduak berriz eskuratu nahiz.*⁹⁷⁸

Alemanei eremu bat kentze horretan, alemanak gutxietsi zituen, haurrekin konparatuz, erakustera eman bezala, alemanei borroka bat irabaztea gauza erraza zela, gurasoek haurrei zerbait eskutik kentzea bezala.

Beste artikuluan batzuetan, aitzinamendu orokorrean mintzo zen. Adibidez, beren erregimentua beti toki berean zegoela erranik, besteak aitzinatzen zirela idatzi zuen 1915eko apirilaren zehaztuz martxoan Champagne aldean aitzinatu zirela, Verdunetik ezker, eta apirilaren Verdunetik beheraxeago. Artikulua idazten ari zelarik, Metz inguruan Eparges herriaren aitzineko mendixka bat hartu zutela ere gehitu zuen, «nagusitu» zirela goraipatuz⁹⁷⁹. Geroago, 1915eko ekainean, berriz ere Soissons inguruko berri eman zuen, aipatuz Ville-au-Bois herriaren gudu bortitza bat izan zela baina frantsesek «gaina» zutela⁹⁸⁰.

Beste batzuetan artikuluan oso bat egiten zuen ezker-eskuin izan ziren aitzinamenduen zerrendatzeko, propaganda kutsua zuten artikuluan batzuetan. 1915eko martxoaren 19an⁹⁸¹, adibidez, Reims-etik eskuin, Argoneko oiha

⁹⁷⁷ Jean Saint-Pierre, «Lohia», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

⁹⁷⁸ Jean Saint-Pierre, «Aroa», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 22a.

⁹⁷⁹ Jean Saint-Pierre, «Aintzina», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 30a.

⁹⁸⁰ Jean Saint-Pierre, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 18a.

⁹⁸¹ Saint-Pierre, Obrak haste.

nean, gudu handi bat hasia zela idatzi zuen. Egun guzietz aitzinatzen zirela idatzi zuen, frantsesen artilleriak alemanak «lehertzen» zituela txalotuz. Chalons eta Epernay hirien gainean ere ari zirela gehitu zuen, eta ingelesak ia Belgikara heldu zirela edota Turkiara heltzen ari zirela eta itsaso eremu osoa laster beren esku izanen zutela. Beste aste batean, Reims hiriaren eskuinean gudu bortitzak iragan zirela, eta mendixka lerro bat eta mendi kasko bat hartu zituztela idatzi zuen; halaber, Belgikan ere alemanak gibelera joan zirela zehaztu zuen⁹⁸². Beste batean, aitzineko asteko aitzinamenduen bilduma egin zuen, tokiz toki⁹⁸³: Belgikan ingelesak aitzinatu zirela, eta alemanek obus mota berri batekin erantzun zutela, Aisne aldean lasai zeudela, Arras hirian mendixka bat hartu zutela, alemanek Reims-era bonbak bota zituztela eta aliatuak Alsazian aitzinatzen ari zirela kontatu zuen. Oraino 1915eko udaberria baizik ez zen, eta geroak erakutsi zuen gerla ez zela aliatuek espero bezain laster bukatu, eta beraz aipatzen zituen aitzinamendu haiek ez ziren garaipen seinale, nahiz eta baikortasun harekin aurkeztu. Berdin baikor aritu zen, alemanek Soissonseko katedrala erasotzen ahalegindu zirela aipatu zuenean, helburua ez zutela lortu azpimarratu baitzuen. Goraxeago, Arras hirian, aliatuek mendixka bat hartu zirela eta, Belgikan, ingelesak Lillera hurbiltzen ari zirela zehaztu zuen. Baina aitzinamendu horiek aipatzearekin batean, aliatuen eta alemanen indarrak konparatu zituen:

*Guk mila gizonekin egin lana, lau mila gizonekin egin beharrez entseatu dire, debaldetan.*⁹⁸⁴

Esaldi horretan, alemanen indarra gutxietsi nahi izan zuen, erranez lau aldiz gehiago izanagatik, ez zutela lortzen aliatuen heinera heltzea. Artikulu horiek, maiz, biziki orokorrak ziren eta ez beti zehatzak. Beste artikulu batean ere mintzatu zen Arras hiritik gora, ingelesak Lilleren parean egin zituzten aitzinamenduez, alemanei hainbat herri, gizon eta arma hartu zizkietela zehaztu⁹⁸⁵. Batzuetan ez zen deus jakiten, baikortasuna zabaltzeko artikulu huts batzuk baitziren. Adibidez, 1916ko martxoan, Verduneko guduari buruzko aipu hau egin zuen Saint-Pierrek:

Gure aitzindariak konfientzia osoa daukate, gudua gure alde trenkatuko dela. Otsailaren hogoi-ta seitik goiti, hautsia dago etsaiaren oldarra: geroztik tokiari josia

⁹⁸² Jean Saint-Pierre, «Aintzina», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 26a.

⁹⁸³ Jean Saint-Pierre, «Aste bateko urhatsak», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 7a.

⁹⁸⁴ Jean Saint-Pierre, «Gure inguruetan», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 2a.

⁹⁸⁵ Jean Saint-Pierre, «Urhats handi bat», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 28a.

*daukagu, adarretarik zezenari lotuak, buruaz ukaldi gaitzak eman ditu, eskuin eta ezker, urhats bat aintzin, urhats bat gibel, han berean geroztik, aste osoak, odol eta haguna dariola.*⁹⁸⁶

Ulertarazi zuen bakarra zen Verduneko frontea egonkortu zela, frantsesen indarraren ondorioz, eta zenbait egunez hala izan zen. Baina guduaren bukaera baikorra segurtatu nahi izan zuen, nahiz eta oraino hilabete anitzez luzatu zen. Dena den, artikulu horretan ez zuen frontearen egonkortzeari buruzko xehetasunik eman; kontrolpean zuten zezenarekin konparatu zuen alemana, denbora gehiengan. Berez, horrek ez zuen guduari buruzko informaziorik ematen, baizik eta iruzkina bakarrik.

Beste artikulu batzuetan, gainerako aliatuek egin aitzinamenduak ere goipatzen zituen, adibidez errusiarrek Austriako Przemysl hiria hartu zutenekoa. Hori erranik, alemanek ere austriarren gisan amore emanen zutela iragarri zuen:

*Alamania guziaz holako zerbeitak atzemanen du azkenean: hatsik ezin hartuz leher egin beharko! Zer alegrantzia gure lerroetan, holako berri on handiak jakiten ditugularik*⁹⁸⁷

Gerlako lekutik berriak igortzen zituen baten aldetik, Errusiaren eta Austriaren arteko guduak kontatzea bitxi izan zitekeen, halako berriak berri orokorretan sar baitzitezkeen. Saint-Pierreren lumatik, zuzenean bizi zuena kontatzea izan zitekeen logikoena. Baina aliatuek beste fronteetan ere egiten zituzten aitzinamenduak aipatuz, gerla lekuetan zirenek hartzen zuten atsegina eta itxaropena islatu zituen. Helburu bera zen ingelesez eraso aipatu zuenean ere, non Saint-Pierreren arabera, alemanek berehala ihes egin zuten, baitzekiten «xahu» zirela⁹⁸⁸. *Zerbitzari*-k ere halatsu egin zuen batzuetan, ingelesek Belgikan «berriz ere» aitzinamenduak egin zituztela eta Paschendale herria hartu zutela idatzi zuenean⁹⁸⁹.

Berri orokorrez gain, hala ere, bere erregimentuak hartu zituen eremuen berri ere eman izan zuen zenbait aldiz Saint-Pierrrek. 1916ko martxoan, bera zegoen tokitik eskuinago, Craonne eta Aisne artean izan ziren guduak aipatu zituen, eta argitu zuen gerla hastapenean han zeuden erregimentuek hartu zu-

⁹⁸⁶ Jean Saint-Pierre, «Frantsesa tente», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 24a.

⁹⁸⁷ Jean Saint-Pierre, «Biba Rusoak!», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 2a.

⁹⁸⁸ Jean Saint-Pierre, «Zertako joan diren», *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 6a.

⁹⁸⁹ Jean Elizalde, «Beljikatik», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 7a.

ten Ville aux Bois inguruko ordokitik biziki hurbil zegoela. Alemanek gain hura berriz hartu nahi zutela, baina gudu hura isilpean iragaten ari zela zehaztu zuen, prentsak Verdun baizik ez zuelakoan aipatzen⁹⁹⁰. Horrez gain, Craonne inguruan egin zituzten aitzinamenduak artikulu frankotan aipatu zituen. Batean azaldu zuen 1917ko apirilean nola aitzinatu ziren Hurtebise etxaldean eta Craonnen⁹⁹¹. Aste baten buruan berriz idatzi zuen Craonne herria hartu zutela apirilaren 16an, eta maiatzeko lehen egunetan Euskal Herriko soldaduek gunearen gainerako zatia berenganatu zutela⁹⁹². Artikulu beraren segidan, gudu hartan egin aitzinamenduak are gehiago azpimarratu zituen⁹⁹³.

Zerbitzari-k ere frantsesek egiten zituzten aitzinamenduak aipatzeko joera bazuen. Eta bere erregimentuak edo inguru hartakoek egiten zituztenetan jartzen zuen arreta. Batean aipatu zuen, alemanak haien erreketara isilka sartu zirela eta ondorioz gizon bat «galdu» zutela, baina biharamunean «ordainak eman» zizkietela. *Zerbitzari*-ren erregimentukoek alemanei «alanbre hortz-dunak porroskatu» zizkietela idatzi zuen, eta gero haien erreketan sartu zirela jauzian, eta anitz preso hartu eta beste anitz hil zituztela goraiatu⁹⁹⁴. Artikulu hartan, etsaien lubaki baten hartzea aski labur baina ongi azaldu zuen, baina lekuari buruzko xehetasunik ez zuen eman, ez eta ere berak oldar hartan parte hartu zuenik.

Beste batzuetan bere «lagunek» egin aitzinamenduak aipatu zituen, adibidez, bera Euskal Herrian egon zen batez, bitartean, bere eskualdekoek alemanei 40 kilometroz gora kendu zirela eta lubaki berrietara itzuli zela idatzi zuen⁹⁹⁵. Kronika bereko beste atal batean, zehaztu zuen bere lagunak Saint Quentin hiriarri buruz oldartu zirela, eta Nesles hiria hartu zutela⁹⁹⁶. Azkenik, gerla bukatu zeneko zenbakian, baina gerla bukatu aitzin idatzi kronikan aipatu zuen 1918ko urriaren 10etik hara Novvion-le Comte, Cheresis-les-Dames, La Ferté eta Chevresis Monteau herriak hartu zituztela⁹⁹⁷.

Gerlaz mintzatzean, normala zen guduak aipatzea, eta guduen emaitzak zein ziren argitzea, hots, ea aliatuek ala inperio zentralek irabazi zituzten. Jean

⁹⁹⁰ Jean Saint-Pierre, «Eskuinean zalaparta», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 24a.

⁹⁹¹ Jean Saint-Pierre, «Gudu baten irabazia», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 11.

⁹⁹² Jean Saint-Pierre, «Craonne-ko herria», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

⁹⁹³ Saint-Pierre, «Maiatzaren laua». 1917/5/18; Saint-Pierre, «Maiatzaren bortza». 1917/5/18.

⁹⁹⁴ Jean Elizalde, «Zimikoka», *Eskualduna*, 1918ko otsailaren 1a.

⁹⁹⁵ Jean Elizalde, «Oren onean», *Eskualduna*, 1918ko irailaren 27a.

⁹⁹⁶ Jean Elizalde, «St Quentin delakoari buruz», *Eskualduna*, 1918ko irailaren 27a.

⁹⁹⁷ Jean Elizalde, «Egun hauta lana», *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 15a.

Saint-Pierre eta Jean Elizalde *Zerbitzari* ere maiz mintzo ziren guduen emaitzez. Jean Etxeparek ere zenbait aitzinamendu aipatu zituen, modu baikorrean, 1917ko maiatzean bezala, non Mesopotamia aldean gauzak ongi ari zirela eta Frantzia ingelesek 30.000 aleman bahitu zituztela idatzi zuen⁹⁹⁸. Verduneko gudua garaian, ingelesek Somme inguruan aitzinamenduak egin zituztela, Péronnera hurbiltzen ari zirela, eta italiarrak eta errusiarrak biziki ongi ari zirela idatzi zuen⁹⁹⁹.

Ez ziren *Eskualduna* astekarian agertu ziren aipamen bakarrak, gainerako berrietan ere gerlaren egoeraz mintzatu baitziren, baina atal honetan gerlako berrikerien kroniken aztertzeraz mugatu gara. Oro har, gehienetan frantsesek eta aliatuek egin zituzten aitzinamenduak azpimarratzen zituzten, eta egoera ona zela edo gauzak bide onetik ari zirela erakutsi nahi izaten zuten, itxaropena ez galtzeko eta ez galarazteko gisan; alderantziz, itxaropenari eusteko.

Aliatuek gerlan aitzinamendu bat egiten zutenean, *Eskualduna*-k espantua egiten zituen editorialetan. Ez zen maiz gertatzen, funtsean, editorialetan gaia, gehienetan, ez baitzen gudua nondik norakoetan oinarritzen, baizik eta gehiago politikan edo gai orokorretan, gerlarekin lotua izanik ere. Baina zenbait aldiz, editorialetan ageri ziren espantua ugariak ziren. Adibidez, Champagne aldean lau kilometroz aitzinatu izana kontatzeko moldea aipagarria da: 1915eko irailaren 25etik 26rako gauean, aliatuak lau kilometroz aitzinatu ziren Champagne eskualdean. Artikulu guzira dena espantu idatzi zuen Manex Hiriart-Urrutik¹⁰⁰⁰, ongi azpimarratuz zer aitzinamendu handia izan zen. Irakurleei galdegin zien joan zedin oinez lau kilometroz, ikus zezan nola distantzia zen. Horrela hasi zuen artikulua:

Oraikotik naski ba, egin dugu, bat. Naski eta segur ere. – Zer dugu egin? – Urhats bat. Eta bat hura ez urhats tipia; handia holetan. [...] Bizkitartean egia da: larumbat, buruilaren 25eko eta igande, 26ko, bi egunen lana, gure soldadoen urhats handi hori.

Artikulu luzea egin zuen, behin ere zehaztu gabe delako aitzinamendu hura non izan zen, baina «Berriak egunka» sailean berri hori aipatu zuten, eta horren arabera ondorioztatu dugu aitzinamendua Champagne eskualdean izan zela. Artikuluaren helburua zen behin eta berriz errepikatzea zer aitzina-

⁹⁹⁸ Jean Etxepare, «Lehorreko gudua», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

⁹⁹⁹ Jean Etxepare, «Bihotz altchagarri», *Eskualduna*, 1916ko uztailearen 21a.

¹⁰⁰⁰ Manex Hiriart-Urruti, «Urhats handi bat», *Eskualduna*, 1915eko urriaren 1a.

menhu handia zen. Irakurleei distantzia hori bistarazteaz gain, Baionako ospitale militarrean zeuden zaurituen lekukotasuna eman zuen, berri hori jakitean zer erreakzio ukan zuten azalduz eta haien hitzetan jarriz frantsesek egindako aitzinamendua zinez balentria handia zela. Azkenean, balentria handia zela errepikatuz eta errepikatuz, Hiriart-Urrutiren artikulua espantuz betea zen.

Blaise Adémak ere zenbait espantu egin zuen, 1917an, frantsesek – horien artean anitz euskaldunak ziren – Craonne herria hartu ondoan:

Erran behar da [alemanek] beren ahal guziak egin dituztela atchikitzeko; ez dute utzi, soldado hainiz eta hainiz galdu ondoan beizik. Hilak bazituzten metaka, eta preso hartu diozkategu bortz mila eta zortzi ehun. Gure kanoi larriek eta soldado gaichoek egin dute lan bat harrigarrikoa.¹⁰⁰¹

Artikulu osoa Craonne hartzearen balentriaz zen, baina bereziki erabili zituen hitzetan nabaritzen zen espantua: «zalaparta gaitzak», «bermatzen», «azkarki jazartzerat», «hilak bazituzten metaka», «lan bat harrigarrikoa» eta gisa horretan handietsi zuen, Adémak, borroka hartan egin aitzinamendua.

Beste batean ingelesean arma berri batzuez mintzo zen, aitzinamenduak aipatzeko, orduan ere:

Baditugu kanoi bereziak, hain handiak eta dorpeak non ez baititezka burdin-bidez beizik ibil araz. Hoik egortzen dituzten obusak sartzen dire barna lurtean, eta han zartatzen, zilo bat gaitza egiten dutela eta lurketa bat handia bazter guzietarat barraiatzen. [...] Egun hautan herrirat heldu zaizkigun soldadoak ez dire gehiago mintzo lehenago bezala; lehenago uste ez zutena orai uste dute; segur dire higi-araziko dituztela etsaiak azkenean beren erreka ziloetarik.¹⁰⁰²

Artikulu horretan alemanei egin kalteak goraiatu zituen. Hor ere hitzen bidez ageri zen espantua, baikortasun handia: «zilo bat gaitza», «hain handiak eta dorpeak»... Halaber, soldaduen segurtamenaz idatzi zuena ere jarrera horren beste adibide bat zen.

Gerla bururatu ondoan espantuak egitea are ulergarriagoa izan zitekeen. Eta *Oxobi*-k Alsaziatik idatzi zuen kronika batean bazen kutsu hori. Mulhouse hirira heldu zirela kontatu zuen kronikan, bere armada salbatzaile gisa aurkeztu zuen:

¹⁰⁰¹ Adéma, «Zer guduak!». 1917/5/11.

¹⁰⁰² Blaise Adéma, «Aitzinat», *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 27a.

*Ongi ethorri eginen diote. Aspaldiko egunetan ezin egonean zen hiri hortako jendea noiz agertuko ziren bada Frantziako soldadoak. Herenegun ikusi dut Mulhouse-ko jaun auzapheza gure aintzindarietarat jina othoitzka lehenbailehen har ginezan hiriko bidea. [...] Hemendik goiti bezituak ibiliko dire Mulhousen emaztekiak eta haur gaichoak; ukhanen dute jaterat.*¹⁰⁰³

Mulhousera heltze heroiko horren kronikan, salbatzailearen irudia eman zuen jendea Frantziako soldaduen zain zegoela edota hango emazte eta haur «gaixoek» jatera ukanen zutela idaztean. Bestalde, kronika hartan gerlaren alde *baikorrak* ere aipatu zituen, hala nola borroken irabazteak. Hain zuen, hori nabaritzen zen Mulhouse hirian sartzeari buruzko kronika horretan.

Gisa horretako espantuak edo garaipenen edo aitzinamenduan ederres-teak orokorrak zirela dio Jean-Norton Cruk. Cruren arabera, aitzinamendu horiek faltsuak ziren, eta garaipenetik ez zuten deus¹⁰⁰⁴. *Eskualduna*-k goraipatzen zuen alemanen hiltzea, atxilotzea eta arma eta materialaren hartzea, lerro batzuk gorago zehaztu bezala. Baina ez zituzten aipatzen ustezko garaipen haien lortzeko hil ziren soldadu kopuru handiak. Adibidez, 1917ko maiatzaren 4an eta 5ean Craonne herria hartzeari buruz espantu anitz egin zuten Saint-Pierrek eta Adémak. Baina ez zuten erran, adibidez, 49. Infanteria Erregimentuan 27 soldadu hil, 10 desagertu eta 113 zauritu zirela maiatzaren 4an, eta beste 32 hil, 9 desagertu eta 104 zauritu maiatzaren 5ean¹⁰⁰⁵. Halako daturik ez zuten ematen eta ez zen haizu, baina hiltze eta zaurituei halako erreferentziarik ez egitea aitzinamendua are gehiago ederrestea zen, eta ez zen zinezko informazioa ematen.

Hala ere, aitzinamenduak azpimarratzeak eta aitzinamendu horiei buruz espantuak egiteak ez du erran nahi salbuespenik ez zegoela *Eskualduna*-n. Jean Etxeparek, arlo horretan ere, jarrera zuhurragoa zuen. Aitzinamenduak aipatzean, bereziki gerla bukaerakoez aritu zen. Hala ere, aitzinamendu haiek espantu gutxirekin aipatu zituen, eta erlatibizatuz. Adibidez, frantsesak ez zirela ingelesak Lens eta Saint-Quentin-en bezainbat aitzinatu eta Laon oraino ez zutela hartu aipatu zuen, 1917ko maiatzean, Andereen Bideko gatazkaren garaian¹⁰⁰⁶. Artikulu orokorra zen, baina garaipenak erlatibizatzen bazekiela erakutsi zuen.

¹⁰⁰³ Jules Moulrier, «Mulhouse-ra», *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 29a.

¹⁰⁰⁴ Cru, *Du témoignage*, 37–38.

¹⁰⁰⁵ Journaux des marches et opération des corps de troupe. 1914-1918. 26 N 639/5

¹⁰⁰⁶ Jean Etxepare, «Eta guk?», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

Gerla hasieran, Marneko batailatik landa egin aitzinamendua aipatu zue-
nean ere, bitartean alemanek egindako kalteak aipatuz erlatibizatzen zuen ai-
tzinatze hura. Alemanek, hasieran aliatuak anitz gibelarazi zituztela – ia Pari-
seraino – oroitarazi zuen. «Zer apaltzea guretzat! Zer gaztigua!», aitortu
zuen¹⁰⁰⁷. Halaber, arte hartan, alemanek zauri handiak egin zituztela idatzi
zuen, hala nola alorrek eta lantegiak suntsitu eta erre zituztela edota Reims-e-
ko katedrala xehatu.

Gerla ia bukatua zenean, 1918ko irailean, aliatuek Amiens hiria ingu-
ruan egin zuten aitzinamendua baikortzat jo zuen, baina oraino dena ez zute-
la berreskuratu aitortuz erlatibizatu zuen aitzinamendu hura. 1918ko abuz-
tuaren 8an hasi ofentsibaren ondorioz, udaberrian alemanek hartu lurren hiru
laurdenak hartuak zituztela, milaka aleman «bahitu» eta arma anitz kendu
zizkietela idatzi zuen¹⁰⁰⁸. Baina arreta jarriz oraino zati bat falta zela erratean,
apaltasuna erakutsi zuen.

Serbiatik idazten zuen A.I. zuberotarrak ere espantu gutxi egiten zuen.
Bulgariarrei nagusitu izana idatzi zuen artikulua batean, bulgariarren gibelatze
hura kosta zitzaizela aitortu zuen. Afrikatik joan ziren legionario batzuek bul-
gariarrak gibelerara igorri zituztela idatzi zuen 1916ko udaberrian, A.I. zegoen
erregimentuaren artilleriak anitz lagundu zituela zehaztuz. Baina berek ere
bulgariarren obusak jasan zituztela aitortu zuen; halaber, zaurituak mandoz
eramaten zituztela, hiru oreneko bide txarrean, eta gehitu zuen batzuk ez zire-
la hilen ez balituzte baldintza haietan eraman.

*Bena haou zen bihotzaren erdiragarria! Behera ekhartzen ikhoustia soldado kol-
patu eta eriak! Khargatzen zutien mandoetan gañen, ahal bezain ountsa. Ttototurik
edo kako eli batetan etzanik, kolpia noulako zen. Gacho gizonak! Mandoaren behatz
topa aldikal zer heiagorak! Bazien, noumbait han, hirour orenen bide karroucha bi-
dialat heltu etzireno. Mandozañek khabiak bridatik etchek leizialat eror elitien,
brankardierek aldiz kakoen edo bastore ahal bezain estiki arrima. Eztut dudarik ere
soldado zombait orano bizirik lizatekiala ez baziren izan hola iharousirik eta egiaz-
ki lotsatzeko zen gañ hoietan kolpaturik izaitia.¹⁰⁰⁹*

Bulgariarren kontra irabazteaz espantu egiteko ordez, beren arteko solda-
duen heriotzak ikustea «bihotz erdiragarria» zela idatziz eta zaurituen bide
gogorra aipatuz, aitzinamendua ez zuen ederretsi; alderantziz, Saint-Pierrek

¹⁰⁰⁷ Etxepare, «Alemanak hurbiletik VI». 1914/11/13.

¹⁰⁰⁸ Etxepare, «Gure bigarren siska». 1918/9/13.

¹⁰⁰⁹ A.I., «Zalonikatik letera - III», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 3a.

halako berri bati kutsu baikorra ematen zion bezala, A.I.k kutsu ezkorra bideratu zuen gertakari hura.

Blaise Adémak ere ez zituen aitzinamenduak beti baikortasun itsu-itsu batekin komentatzen. 1917ko martxoko gudu batetik landa, alemanek gibelera egin behar izan zutelako espantu egin bazuen ere, alemanek gibelatze hartan egin zituzten kalteak – bidean laneko on ziren gizonak, apaizak eta zenbait neskatxa hartu eta etxe anitz erre zituztela – aipatu zituen eta, horrez gain, alemanek kontra-ofentsiba prestatuko zutela iragarri zuen:

Atzo etorri zait ikusterat handik zazpi egunentzat heldu den soldado gazte bat. Bere begiz ikusiak ditu herri hoitarik zenbeit, ibesi zoazin Alamanen ondotik han ibilia baita egun hautan. Erran daut ezin sinhetsiak direla hango desmasiak. Ikusi ditu etcheak erreak edo biluziak; karrketan oheak, mahainak, kadirak, untziak porroskatuak; sagar-ondoak, udare-ondoak, eta holako bertze arbolak, gaichtakeriaz moztuak eta han berean utziak. Nigar egingarri zen hoik guzien hola ikustea. Nork beiratuko ditu holakoak ikusi dituzten soldado frantsesak izigarriki mendekatzetik, Alamaniako lurretan sartuko direnean? [...] Ezin ukatua da ez dela hori arras gezurra. Baitire uste dutenak etsaiak, hola behin ihesari emanez geroz, berehala Frantziako mugetarik kampo ezarriko direla, ez da naski hoin laster holakorik gertatuko. Gure aitzindariak badakite arras ongi non geldituko diren orai etsaiak, non dituzten hain azkarki antolatutako diren toki bek.¹⁰¹⁰

Beraz, aitzinamenduen eragina erlatibizatu zuen, nahiz eta argi utzi nahi izan zuen alemanak ez zirela beren nahitara gibelatu, baizik eta ezin zutelako ingelesten eta frantsesen oldarrari iharduki.

Beste batean ere aliatuen aitzinamenduak txalotu zituen, baina euriak sortzen zituen mugak aipatuz, baikortasuna erlatibizatu zuen. Euriak oldarrak geldiarazten zituela azaldu zuen, 1917ko abuztuan. Bi urte lehenago oldar handi bat egin zutela Champagne eskualdean, eta urte bat lehenago, Somme eskualdean. Bi aldi haietan euriak aitzinamendua trabatu zuela eta gelditu behar izan zutela esplikatuko zuen. Orduan, aldiz, Flandria aldeko oldarrean ere euria traba izan zela argitu zuen¹⁰¹¹.

Oro har, *Eskualduna*-k arreata aitzinamenduetan jartzen bazuen ere eta garrantzia garaipenak erakusteari ematen bazion ere, zenbait salbuespen baziren, eta aitzinamenduak ez zirela hainbeste ederretsi behar agertu zen batzuetan. Hala ere, erlatibizatze horren gaintetik, baikortasun orokorrari eusten zioten.

¹⁰¹⁰ Blaise Adéma, «Gibelerat doazi», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 30a.

¹⁰¹¹ Blaise Adéma, «Uria», *Eskualduna*, 1917ko abuztuaren 10a.

Eta, dena den, orain aipatu artikuluko horiek ez zuten balantza erlatibizatzearen aldera ekartzen, eta jarrera baikoritsuak ez zuten nagusitasuna galdu.

3. Gibelatzeak erlatibizatzen

Ukaezina da Aliatuek ere gibelatzeak jasaten zituztela. Baina borroketan, aliatuek zerbait galtzen zutenean, ez zuten aipatzen, edo noizbehinka. Aipatzen zutenean ere, gehienetan, apaltzen edo erlatibizatzen zituzten. Jean Saint-Pierreren kasuan, aitzinamenduak gibelatzeak baino gehiago aipatzen bazituen, guztiz logikoa zen gibelatzeak eta porrotak erlatibizatu nahi izatea. Hain zuzen, gibelatzeak aipatzen zituen gehienetan, horri garrantzia kentzeko, berri on bat ematen zuten. Adibidez, errusiarrek Varsovia galdu zutenean, aleman anitz hil zela azpimarratu zuten, 1916ko abuztuaren 13an. Artikulu berean, alemanek Verdunen eta Alsaziako mendietan egiten zuten oldarra aipatu zuten, baina aleman anitz hiltzen zizkietela erranez biribildu zuten artikulua¹⁰¹².

Berdintsu jokatu zuten Verduneko guduan hastapenean gibel egin zutela aitortu zuenean, errateko alemanak ahul zirela:

Guduaren lehen egunak izan ziren gaichotenak guretzat. Gure lehen lerroak herraustu zituzten, eta hiriari buruz jautsi ginen, lau bortz kilometrez. Geroztik, han berean gaude. Geroak zer emanen baitu ere, orai artio metaka lurrera doazi Alemanak, toki berean bermatzen direlarik.¹⁰¹³

Saint-Pierrek hastapeneko alemanen nagusitasuna gutxietsi zuten zenbait denbora geroago anitz hiltzen zituztela idatzi zuenean. Aitortu zuten azkar zeudela, bai; baina irabazteko ez zutela aski indar gehitu zuten. Honekin, egoera zailari itzulita eman nahi izan zion, hain txarra izan ez balitz bezala aurkeztuz. Beste batean, Verduneko gudu bortitz bat aipatu zuenean, iragana iragan zela erranez ihes egin zion egoera txarrari:

Jasanak jasan dira. Ez daude hemen gogo bihotzak eroriak.¹⁰¹⁴

Beste gudu batean hilak izan zituztela idatzi bazuen ere, hil gutxi izan zirela segurtatzeko izan zen:

¹⁰¹² Saint-Pierre, «Gure astea». 1915/8/13.

¹⁰¹³ Jean Saint-Pierre, «Verdun-eko gudua», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

¹⁰¹⁴ Saint-Pierre, «Berriz pausura». 1916/6/9.

*Kolpatu eta hil bakhar zonbeit, ez aiphatzekorik.*¹⁰¹⁵

Bestela ere ez zituen aliatuen hilak anitz aipatzen. Eta, kasu horretan, «ez aiphatzekorik» jartzeak erakusten zuen hilak ukaiteari garrantzia kentzen ziola, hil kopurua ez bazen bereziki handia bederen. Haien arteko galtzeak gutxies-teko joera erakutsi zuen beste artikulu batean ere. 1917ko maiatzaren 4ko gauean Craonne herria hartzeko operazioaz ari zenean, lurrean ziloak egin zituztela etsaien kanoietatik babesteko idatzi zuen, eta ez zutela galtze handirik izan zehaztu¹⁰¹⁶. Frantsesen artean hil franko izan zen egun haietan, baina horiek gutxietsi zituen Saint-Pierrek.

Jendea etsiturik zegoela aipatzen zuenean, ez zela etsitzeko arrazoirik erantzuten zuen. Hala izan zen 1915eko martxoan. Kontatu zuen nola batzuek zioten aliatuak emeki ari zirela, baina pazientzia hartzeko eskatu zuen, aitzina ari zirelakoan, eta hobe zela zuhurtziaz jokatzera, «erokeriak gal» baitzezakeen gerla¹⁰¹⁷.

Zerbitzari-k ere ez zituen maiz aipatu gibelatzeak edo galtzeak. Aipatu zituenerarikoa bat Italian gertatu zen. Italian alemanek eta austriarrek lur batzuk hartu zituztela idatzi zuen, eta frantsesek eta ingelesek soldadu batzuk igorri zituztela, horietan euskaldun franko¹⁰¹⁸. Baina Italian izan ziren gibelatze haiek urruntasunez bezala aipatu zituen.

Beste artikulu batean, ordea, ia den-denak hil zitzaizkiela aipatu zuen gertakari bat xeheki kontatuz. Kanoiak «karraskan» ari zirela, bazter guziak porroskatzen zituztela, alemanak «herrestan» heldu zirela, «sugeak bezala» deskribatu zuen. Lau soldadu horretaz ohartu ziren eta granada ukaldika hasi ziren, eta beste bat tiroka. Beste egun batez, metrailadore batek sarraski handiak egin zituela kontatu zuen. Soldadu bat joan zen kanoi ttipi bat eskuan, eta metrailadorea oren erdi baten buruko frantsesen eskuetan gelditu zela txalotu zuen. Beste gudu batean, obus batekin frantses guziak hil zirela idatzi zuen, bat salbu. Aipatu hiru soldaduak euskaldunak zirela argitu zuen.

Mitriillusarekin hasten dire Frantsesak, bainan, buna non betbetan «obus» ikaragarri batek phorroskatu dituen frantses guziak bat salbu. Hunek anaia aldean baitzuen, hil zaio hura ere. Burua galdu behar du naski? Batere. Minari gogor egiten

¹⁰¹⁵ Jean Saint-Pierre, «Gure astea», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 4a.

¹⁰¹⁶ Jean Saint-Pierre, «Gaua», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

¹⁰¹⁷ Jean Saint-Pierre, «Emeki», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 19a.

¹⁰¹⁸ Jean Elizalde, «Berri hitsago bat», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 23a.

dio, mitraillusari lotzen eta etsaiak hurbilduak baitziren, azkeneraino erretzen. Eta Frantsesek hartu lurra atchiki zuten. Soldado bati esker: Eskualduna oraino, Larre-soroarra.

Horra hirur soldado eder, gure herritarrak. Milaka eta milaka badire holakoak gure armadetan. Nola nabuzue beraz Alemanak lotsa detzan Frantsesak? Datorzila ifernuko debru guziekin nahi badute, tanks edo bertze edozoin tresnetan sarturik, debaldetan dute.¹⁰¹⁹

Xehetasun horiek biziki gogorrak ziren, soldadu guztiak edo ia guztiak hiltzea porrot baten aitortza zen. Horrelako aitortzak salbuespenak baldin baziren ere, ohar gaitzeko, hala ere, soldadu batzuk ohoratuz bukatu zuela artikulua, porrotari garaipen kutsu bat emanez.

Azkenik, beste arlo batean, Manex Hiriart-Urrutik gerlaren kontra oihu egin zuen euskaldun baten kasua aipatu zuenean, soldadua mozkorra zehaztuz, jarrera kritikoa garrantzia kendu zion¹⁰²⁰. Adibide honen gisara, berri negatibo bat aipatu behar zutenean, gibelatze edo negatibotasun horri garrantzia kentzeko ahalegina egiten zuten, beste berri baikor bat emanez horren ondotik, edo baikortasuna ez galduz.

Aitortzen zituzten gibelatzei garrantzia kentzeko eta beti baikortasunez bururatzeko ahaleginaz gain, merezi du ikustea, gehienetan, gibelatze horiek noiz aitortzen zituzten. Adibidez, Charleroiko porrota, zenbait aste edo hilabete geroago aitortu zuten, ordurako gerlak beste bilakaera bat hartua zuela. Jean Saint-Pierrek gerlako lehen lau hilabeteen laburpenean aitortu zuen Charleroiko gudutik landa nola gibelatu ziren. Abuztuaren 23an, eskuineko armada «zafratua» izan zela onartu zuen, eta gero gibeleran egin behar izan zutela. Baina bereziki azpimarratu nahi izan zuena Marneko guduan, frantsesek aitzinamendu handia egin zutela, Alsazian herri batzuk berriz hartu zituztela eta Mulhouse, bi aldiz hartua, laster berreskuratzea espero zuela. Gerla laster irabaziko zutela hitz eman zuen¹⁰²¹.

Lau hilabete geroago, bitartean Marneko gudua iragana zela, Frantziako armada indartsu erakutsi nahi zuen, eta gisa hartan, ez zen hain gogorra Charleroikoaz mintzatzea. Beste artikulua batean ere aipatu zuen gibelatze hori, Omiasaindu inguruan, hilak gogoan zituela. Lehen hilabeteen egin gibelatzearekin, hil anitz ehortzi gabe utzi zituztela idatzi zuen.

¹⁰¹⁹ Jean Elizalde, «Nola lotsa holako soldadoak?», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 18a.

¹⁰²⁰ Manex Hiriart-Urruti, «Biba Frantzia», *Eskualduna*, 1914ko irailaren 11.

¹⁰²¹ Jean Saint-Pierre, «Abendoaren 15ean», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 1a.

Hiriart-Urrutik ere gibelatzeak aitortzen zituenean, gibelatze horiei gaina hartu ondoan baizik ez zen izaten. Charleroiko porrota berant baizik ez ziren aitortzen hasi:

Eskas, guduari lotzeko, Charleroi-ko gudu lazgarriak berehala erakutsi zaungun bezala; eskas, ordutik laster, La Marne-ko garhaitze aiphagarri hartan, erhaustera gineraman etsaia utzi behar ukan baikinuen, ihesi zoala, tresna eta tresnen hazkurri eskasez, artilleria eta bertze.¹⁰²²

1915eko apirilaren 23an baizik ez zuen aipatu Charleroiko gudutik landa ia Pariseraingo heldu zirela alemanak:

Hiru aste gabe Parise berea zuen. Eta izaitzez beretzer du; gutitarik da gelditua gure Hiri Nausia etsaiaren aztaparretaratu gabe.¹⁰²³

Gerla hasi zenean ez zen halako solasik zabaltzen. Paris arriskutik kanpo zegoenean eta Alemania helburuak ezin betez ari zela erraterakoan aipatu zuen larrialdi hori. Zer erakusten zuen horrekin? Hain zuzen, alemanak ez zirela helburu hori lortzeko adina indartsuak. Beraz, gibelatzearen aitortza berankorra mezu baikorra zabaltzeko erabili zuen.

Marneko gudua ere baikorki aipatu zuen, ordu arte alemanek egin aitzinamendua erlatibizatuz, aitzinamendu haren geldiaraztea lortu baitzuten frantsesek; are gehiago, Frantziak hamar departamendu galtzeari ere kutsu baikorra atera zion:

Guillaume urguluntzi handia, gure Frantzia ederretik ja bere ustez hamar bat departamenduz jabetua, zortzi egun gabe Parisen bazkal uste zuena, hara non dugun igorri han harat, jin bidez edo ahal duenez, ehun kilometre eta gehiago gibelerat: aitzindari eta soldado choil, oso eta kolpatu, kanoi, zaldi, mitrailleuses, karro, tresneria, karraskan guziak oro buruzkain. Ah! Zer itzulipurdia!¹⁰²⁴

Gerla hasi baino lehen, Alsazia eta Lorrena eskualdeak ziren okupatuak; Marneko gudutik landa, Frantziako departamendu gehiago ziren Alemaniaren esku, baina Hiriart-Urrutik azpimarratu nahi izan zuena zen hori baino gehiago aitzinatzea ez zutela lortu, eta aliatuek egoerari itzulia eman ziotela. Gogora ekarriz gero hastapenean zein baikor ziren, gerla berehala eta aise ira-

¹⁰²² Hiriart-Urruti, «Ziloetan». 1915/4/23.

¹⁰²³ Hiriart-Urruti, «Azkarrenaren alde». 1915/6/4.

¹⁰²⁴ Manex Hiriart-Urruti, «Gaina dugu», *Eskualduna*, 1914ko irailaren 18a.

baziko zutelako itxaropenez, hamar departamendu okupatuak izatearekin baikor agertzeak ez zuen logika handirik, itxuraz bederen. Baina, egia da, hastapeneko mugimenduak guztiz frantsesen itxaropenen kontrakoak baldin baziren ere, Marneko gudutik landa egoera aldatu zela, eta itxaropena berreskura zezaketela.

Gibelatze gehiago ere izan zen. Errusiarrek egin gibelapenak aitortu zituen Saint-Pierrek 1915eko ekainean. Maiatz hastapenean, alemanen eta austriarren eraso gogorretatik landa, errusiarrek Premysl berriki hartu hirira buruz gibelatu behar izan zutela argitu zuen. Austriarren eta alemanen erasoaren helburua Italia gerlan sartzea ekiditea zela, baina Italia ez zela beldurtu eta gerlan sartu zela zehaztuz bukatu zuen artikulua Saint-Pierrek, Errusiaren kinka txarrari amaiera baikorra emanez¹⁰²⁵. Beraz, maiatz hastapeneko galtzeak ez ziren gehiago hain larriak, maiatzaren 23an Italia gerlan sartu zenez.

Beste behin, Champagne aldeko gudu baten huts egiteko mekanismoak azaldu zituen. Aitzineko gudu batean, soldaduen morala apal izan zela aitortu zuen, kanoiak ez zirelako behar bezala erabili¹⁰²⁶. Aliatuen porrot hori aitorturik, huts egitearen arrazoiak azaldu zituen eta huts hori egin zutenak zigortuak zirela segurtatu. Bukaeran, soldaduak azkar ari zirela borrokan azpimarratu zuen, eta horrekin, aipatutako huts egitea, iraganeko kontu gisa aurkeztu.

Zerbitzari-ren ustez, alemanek Champagne eskualdean egin zuten ofentsiba debaldekoa izan zen:

*Zerbeit asmatu dutelakotz edo Jainkoak daki zertako, Alemanak hats gogorrean jazarri dire egun hautan eskualde hortako soldadoeri. Zer haro gorria zaukaten kanoiek! Erran gabe doa, debaldetan hasi direla Alemanak. Verdunen ez eta, nola nahi daukute irabazi Champañan? Kukuak makur jo diote behin, eta kontu ez dioten oraino makurrago joko hanbat dembora gabe.*¹⁰²⁷

«Gudu garratzak» aipatu bazituen ere, halako erasoak ez zuela aliatuen garaipena dudan ezarriko segurtatuz, berri gogorrak eztitu zituen.

Beste porrot bat ere aitortu zuen Jean Saint-Pierrek, 1918ko martxoan. Hura zegoen lekutik eskuin, 34. Infanteria Erregimentuak egin guduan, etsaiek ustekabatarik inguratu zituztela eta hainbat hil zizkietela eta beste guztiak preso hartu azaldu zuen. Dena den, galtze hori erlatibizatu zuen, batetik:

¹⁰²⁵ Jean Saint-Pierre, «Rusoak», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 11.

¹⁰²⁶ Jean Saint-Pierre, «Agintzak handiago», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 11.

¹⁰²⁷ Jean Elizalde, «Ezker hortarik», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 6a.

*Lehen auzoan zer den gerhatzen ez da hemen aise jakiten ahal. Itxura guziak bizkitartean hala dira, gizon bakhar hoik bizirik egin dituztela presuner. Irabazi lurra osorik atxiki dugu: etsaiak hustu zuen zalhu eta geroztik egun lerroak iragan dira erdi ezteki.*¹⁰²⁸

Soldadu guztiak hilak edo preso hartuak izan zirela aitorturik ere, bukarako emaitza zen ikusi behar zena, ondorio baikorra atera baitzuen, hala nola aliatuek ez zutela lurrik galdu.

Serbia aldetik, A.I. soldaduak egin behar izan zuten gibelatze bat deskribatu zuen. Gibelatze hori «ordre hoberenean» egin zela erranez salbatu zuen soldaduen fama. A.I.ren arabera, hotza eta aro txarra zituzten, frantsesek Serbiako armadarekin juntatzeko asmoa zuten, handik Sofiara joateko, baina gauzak ez ziren nahi bezala pasatu, etsaia bien erdian sartu baitzen eta Monastir hartu baitzuen. 1915eko azaroaren erdialdetik etsaia azkartu zela aitortu zuen. Artikulu horretan, gibelatu behar izana eta gauzak nola gertatu ziren garbiki aitortu bazuen ere, azpimarratu behar da zenbait hilabete geroago bai zik ez zuela hori kontatu¹⁰²⁹. Beste behin ere aipatu zuen, Serbiarrak Monastirren garaitu zituzteneko gibelatzea, eta ondorioz haiek ere Greziara gibelatu behar izan zuten, 1915eko abenduaren 8an, obusen azpian¹⁰³⁰. Gibelatze horren deskribapen interesgarria eskaini zuen, eta errealismo horrek ez bazirudien ere bat egiten zuenik ildo orokorrarekin, zenbait hilabete geroago kontatuz, informazioak garrantzia galdu zuen, halako epeetan gauzak anitz aldatzen baitziren gerlan. Lekukotasun interesgarria zen, baina hilabete batzuen gibelapenarekin, kutsu ezkorra galdu zuen.

Hilabete batzuk geroago, Blaise Adémak Verduneko guduaz idatzi zuen, gudua ez zenean gehiago alemanen alde bihurtua. Beranta horrekin aitortu zuen alemanen lehen bost hilabeteetako oldarra, eta frantsesen geriza handienak hartu zituztela. Baina hilabete batzuk geroago, frantsesak denetan azkar zirela segurtatu zuen, etsaiak ahulduak zirela ondorioztatuz. Denboraren buruan, gaina berriz hartu ondoan, aitortu zituen hastapeneko porrotak:

Lehenbiziko borts ilabethetan, etsaiek hartu dauzkigute, urhatsez urhats, hiriko geriza gehienak, biez bertze guziak. Gero atchiki ditugu han, gehiago aitzinatu gabe. Nola guk ere oldar handi bat egin baitiogute Somme delako eskualdean, harat behar izan dituzte egorri beren armada hoberenak, eta beraz gutitu Verdun hiriko ingu-

¹⁰²⁸ Jean Saint-Pierre, «Ordain», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 8a.

¹⁰²⁹ A.I., «Zalonikatik letera II». 1916/3/3.

¹⁰³⁰ A.I., «Zalonikatik letera». 1916/3/10.

ruan zituzten soldadoak. [...] Hoin nekez irabazia hoin errechki galtzeak zer dauku erakusten? Gure etsaiak flakatuak ditugula; ez dutela gehiago gizonik aski gure oldarrari bi tokitan ihardokitzeke. [...] Gizon hainiz galdu behar izan dugu guk ere; bainan hoien odola ez da debaldetan ichuri; higatu ditu etsaiak, eta erakusten dauku orai zenbatetaraino diren flakatuak.

Frantsesek ere gizon anitz galdu zutela aitortu bazuen ere, ez da hori idaztea gauza bera galtze horien ondorioz frantsesak kinka txarrean zeudenean edo behin frantsesek egoerari itzulia eman ondoan. Aitzineko lerroetan aipatu adibideetan bezala egin zuten Verduneko kasuan ere: behin egoera aldatu ondoan aipatu zituzten egoera txarreko uneak. Horrez gain, isuri odola ez zela debaldekoa izan ondorioztatuz, galera haiek baikortzeko ahalegina egin zuten.

Berdin jokatu zuen 1918an ere, urte hartako udaberrian alemanek egin aitzinamenduak hilabete batzuk geroago aipatzean. 1918ko apirillean, alemanek, Pariseraino heltzeko asmoz, oldar handia hasi zutela eta beren ustez ongi hasia zutela idatzi zuen. Lehen egunetan ingelesak gibelarazi zituzten eta, ondorioz, frantsesak laguntzera joan zitzaizkien. Eta ordutik etsaien aitzinatzea gelditu zela argitu zuen Adémak. Beraz, alemanen oldar hori geldiarazi ondoan aipatu zuen, erakutsiz gudu hartarik arras ahuldurik aterako zirela¹⁰³¹.

Jean Etxeparek berdintsu egin zuen urte bereko uztail bukaerako artikuluan; alemanen aitzinamenduak xeheki esplikatzen zituen, baina frantsesak berriz ere gaina hartzen ari zirela erranez bukatu zuen artikulua. Alemanen ofentsiba uztailaren 15ean hasi zen Château-Thierry eta Massiges herrietaraino. Hala ere, hiru kilometroz baizik ez zirela aitzinatu ahal izan erranez, aliatuen gibelatzea gutxietsi zuen. Are gehiago, alemanei gizon anitz hil zutela eta aliatuek galtze gutxi ukan zutela gehitu zuen. Herri hartzei buruz, alemanak Marne ibaian barna sartu zirela, Eperney hiritik arras hurbil, Fort de la Pompelle, Mont Cornillet eta Mont Haut hartu zituztela, baina Reims ez zutela hartu eta ez hartuko idatzi zuen. Azkenik, «azken oreneko» berri bat eman zuen, frantsesek Soissons eta Fère-en-Tardenois berriz hartu zituztela jakinarazteko, eta «berri ona» zela komentatzeko¹⁰³². Aipamen errealista egin zuen, alemanen aitzinamenduak aitortu zituen, baina beti baikortasuna atxiki nahi zuen, bukaera aldera bereziki, garaipena hitzemanen.

¹⁰³¹ Blaise Adéma, «Azkena othe», *Eskualduna*, 1918ko apirilaren 5a.

¹⁰³² Jean Etxepare, «Aurthengo bortzgarrena», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 26a.

Azkenik, garai hartako une larriena, hala nola alemanak ia Pariseraingo hel-
du zirela, gerla bukatu ondoan baizik ez zuen aitortu *Eskualduna*-k. 1918ko
uztailean alemanak ia Parisen sartu ziren, baina ez zuten lortu:

*Orhoit zarezte nola, joanden uztailaren erdian, Alemanek egin zuten oldar bat
hain ikaragarria non aitzinatu baitziren hainiz Pariserat buruz. Ez duzue ahantzia
zenbat Paristar etorri ziren orduan izituak ihesi gure eskualde hautaraino. Beraz
arras hinka tzarrean aurkhitzen ginen.*¹⁰³³

Gerla bukaera aldeko kinka txar hori noiz aitortu zuen? 1919ko urtarri-
lean, hots gerla bururatu eta bi hilabetera. Beste behin ere aipatu zuen Parise-
ra hurbiltze hori, baina hilabete batzuk geroago:

*Eta goiti-beheiti hoiek zoin betan gertatu diren! Ez da oraino lau ilabete, Ala-
manek, aitzinaturik hainiz, dichidatzen zutela Parise behinere baino gehiago. Joan-
den uztailaren erditsutan zen. Eta orai zertaratuak diren!*¹⁰³⁴

Gerla alemanen aldera itzultzen zen unean ez zuten halakorik aipatzen.
Halakoak aipatzen zituzten beti zenbait denbora geroago, bereziki, egoera be-
rri ere aliatuen aldera itzuli ondoan. Beraz, gibelatzeekin ere mezu baikorra
eman nahi izaten zuten.

Ikuspegi orokorra emateko, zehaztu behar dugu gerlan gauzak ez zirela
beti aliatuen aldera itzulikatzen garbikiago aitortu zutela, aldi bakar batzue-
tan. Jean Etxepareren eta Blaise Adémaren testuetan izan zen hori. Erran nahi
baita, tenorean tenoreko galtzeak aitortzea gertatzen zitzairen, eta beren gor-
dintasuna onartuz.

Jean Etxeparek hainbat aldiz deskribatu zuen alemanek nola egiten zuten
oldarra frantsesen lehen lerroen kontra. Serbia lehertua izan zela aitortu zuen
1915eko abendu bukaeran¹⁰³⁵. 1916ko martxoko kronika batean, nahiz eta ez
zen ongi ageri nongo borrokaz ari zen eta nor atera zen galtzaile, alemanen
oldarraren deskribapen ona eskaini zuen¹⁰³⁶. Ez zen aldi bakarra izan. Bera ze-
goen eskualdean – artikuluan zehaztu ez bazuen ere, Champagne eskualdea
izan zitekeen, zenbait egunen buruan handik itzuli zela idatzi baitzuen – api-
rilean egun gogor batzuk izan zituztela eta bost egunez zenbait hil ukan zituz-

¹⁰³³ Blaise Adéma, «Nori esker?», *Eskualduna*, 1919ko urtarrilaren 10a.

¹⁰³⁴ Adéma, «Leher eta zapart». 1918/12/15.

¹⁰³⁵ Etxepare, «Nola geldituko». 1915/12/31.

¹⁰³⁶ Etxepare, «Nun bere gizonak». 1916/3/17.

tela aitortu zuen. Hilak eta zaurituak aipatu zituen aski zehazki, nahiz eta borrokaz deus ez argitu. Hala ere, borrokaren ondorio txar horiek aitorturik ere, gisa batez erlatibizatu zituen, Verduneko guduarekin deus ikustekorik ez zuela argituz¹⁰³⁷.

Verdun aipatu dugu lehenago, hango galtzeak berantarekin aitortu zituztela errateko. Jean Etxepareren artikuluko batean salbuespena zegoen, frantsesek galdua xeheki esplikatuta baitzuen. Verdun inguruko egoera biziki gogorra zela idatzi zuen. Mosa inguruan alemanak otsailaren 23tik erasoka ari zirela, aitzinatu zirela eta hainbat herri hartu zituztela argi utzi zuen. Ekainaren 23an Souville hartu beharrez hasi zirela, baina ez zutela lortu, eta Thiaumont eta Fleury hartu zituztela argitu zuen:

Bada, muthur hori jan nahiz, etsaia oldartu zitzakon otsailaren hogoi ta-hiruan; geroztik hunat guzia ezin iretsiz lanak baitaizko emaiten. Hamar kilometra bizkitartean jabetuak badaizko, bere kanoi gaitzekin lurra itzulipurdikatu ondoan emeki emeki aitzinaturik. Mendiskarik gorenatarat heldua da, eta han kokatua, ja bi hilabete huntan. Gure eta ur-handiaren ezkerretarik bere eskuetan du Mort-Homme delakoa, eskuinetarik Douaumont, orotako gotorrena, urrunerat ikusbiderik hobereana emaiten dakona, eta Vaux, hau ere laguntza handikoa.

Zendako den etsaia hoin zorrozki oldartu holako eremu hertsian eta gure armada hainbertze nekhatu hor, ez dugu hemen atherako hitzik. Badakizue deputatuak bildu izan direla ichilik, Verduneko guduaz beren artean elhartzeko; halaber zenaturrak. Gaitzeko bokheta churitu izan bide da hor. Jakinen du arazi gerochago Frantziak, nahiz alferretan, nun diren gure hutsak eta hobendunak nor; eta agian hobendunen alderat agertuko dira behar bezain garratz gure buruzagiak!

[...] Iragan hilabetearen azkenerat, errearoaren hogoi ta hiruan, chuchen chuchena, indar gaitzean lothu dira, Souville inguratu nahiz. Bizpahiru egunez hek igorri duten obus keta, eta obus larri, ez omen ditake sinets. Gero agertu dira oldarrean, mailaka, itsasoko uhinak iduri, berrogoi ta hamar mila gizonez gainetik.

Aitzinatu ere ba polliki bi gunetan, Thiaumont eta Fleury delako herrañoaren gehientsua hartzen zaizkigutela.

Souvilleri petik gora edo sahetsetarik abiatuko ziren laster, noiz gure kanoi ttipiek urhuriaka igorri baiteiele muthurrerat egundaino ez bezalako erauntsia. Ez ginen han, ez dugu geure begiz ikusi, bainan badakigu lekukoetarik, presunerretarik ere ba, odol ichurtze gaitza jasaiteko ukan duela orduan etsaiak.¹⁰³⁸

¹⁰³⁷ Etxepare, «Apirila gure gerla-tokian». 1916/5/5.

¹⁰³⁸ Jean Etxepare, «Gure aldian», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 21a.

Azpimarratzekoa da kronika hau, oro har, aski negatiboa zela, egoera hobetu gabe idatzi baitzituen galtzeak. Garbiki aipatu zituen alemanen aitzinamenduak, nahiz eta bukaeran erran frantsesek ostiko bat eman zietela.

Alemanek Amiens inguruan, ingelesei lur eremu zabal bat hartu zietela ere aitortu zuen beste aste batez. Haren azalpenen arabera, gudua lau hilabete haietan prestatua zuten, eta 1918ko martxoaren 21ean eraso egin zuten, eta apirilaren 15 eta 20 artean Bailleul eta Ypres artean ibili ziren erasoka¹⁰³⁹. Gainerako testu gehienetan ez bezala, xehetasunak kontatu zituen, alemanen prestakuntzaren ikuspegitik. Aski negatiboa zen, ez zuen propaganda kutsurik edo zentsura zantzurik. Haatik, artikulua baikortasunez idatzi edo bukatu nahi izan zuen, azkenean alemanek galduko zutela hitzemanaz. Geroago, 1918ko martxoaren 21etik ekain erdialde arteko gorabeherak kontatu zituen. Haren artikulua arabera, alemanek eraso egin zuten Montdidier eta Amiens inguruan, eta maiatzaren 27an Soissons eta Reims artean. Parisera hurbiltzen ari zirela ere idatzi zuen, baina gero eta zintzur hertsia goan aitzinatu behar zutela eta haien trabak azaldu zituen. Ekainaren 17an oldartu ziren alemanak, baina frantsesek Reims inguruan «indar handirik egin gabe», kanoiekin «kalmarazi» zituztela gehitu zuen¹⁰⁴⁰. Azken hilabeteetako kronologia labur baina zehatz horretan, alemanen aitzinamenduak aitortu zituen, nahiz eta bukaerak kutsu baikorra zuen, frantsesek garaipen txiki bat egin baitzuten.

Nahiz eta, oro har, gibelatzeak gertatzen zirenean ez zituzten berehala aipatzen, batzuetan alemanak aitzinatu zirela aitortu zuen Blaise Adémak. Baina, aitzinatze horiek nolazbait justifikatzen edo beste baten bizkar ezartzen zituen. Hain zuzen, gehien aipatzen zituen gibelatzeak 1917an gertatuak ziren, hala nola, Errusiako iraultzaren ondorioz, Errusiako tropak erretiratu ondotik. Alemanek ekialdeko frontea libre izanik, mendebaldean indar handia eginen zutela iragarri zuen *Eskualduna*-k¹⁰⁴¹. Ildo beretik, beste behin Italiak gibelera egin zuela, baina horren ardura errusiarrek zutela zehaztu zuen. Gerlak 1917an bururatu behar zuela baina errusiarrek uko egin ziotelako luzatzen ari zela eta Italiak gibelera egin zuela idatzi zuen¹⁰⁴². Beste artikulua batean ere mintzatu zen italiarren gibelatzeaz, eta horren ondorioz ustez betiko etxera igorri soldaduak berriz gerlara deitu zituztela erran zuen. Orduan ere errepikatu zuen Italiak gibelera egin zuela Errusiako «nahasmenduen» erruz. Adé-

¹⁰³⁹ Jean Etxepare, «Gerthatuak gerthatu», *Eskualduna*, 1918ko maiatzaren 17a.

¹⁰⁴⁰ Jean Etxepare, «Zintzurra zabaldu», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 5a.

¹⁰⁴¹ Adéma, «Rusia». 1917/5/18.

¹⁰⁴² Adéma, «Ondorioak». 1917/11/2.

maren arabera, alemanek oldar hori egin zuten Italian, beren tropei kemena emateko, eta pentsatuz frantsesek tropak igorri beharko zituztela hara eta, bezaz, Frantzia aitzinatu ahal izanen zirela. Gauzak ez zirela alemanek pentsatu bezala gertatu eta alemanek Andereen Bideko gainak utzi behar izan zituztela erranez bukatu zuen artikulua Adémak¹⁰⁴³. Italiako gibelatzeen aitortzea hala-ko erlatibizatze batekin zetorren, hala nola, erakutsiz gauzak ez zirela alemanek nahi bezala jarraitzen ari. Bestetik, galtze hori errusiarren bizkar ezarriz, nonbait porrotaren ezitze edo justifikatze bat bazen, kutsu negatiborik ez emateko gisan.

1918ko maiatzeko artikulua batean ingelesak zituzten zenbait zailtasun aipatzen zituen, eta horrekin batean alemanak ahul zirela eta oraino azkarrean zirela zioten bi bertsioak ere eman zituen. Adémak garbiki azaldu zuen, batzuen ustez ingelesak gibelerarazteraino oldartu zirela alemanak, ahul zirelako eta gerla laster bukatu nahi zutelako, eta beste batzuen ustez oldar hark erakusten zuela indarra bazutela eta amerikarrek aliatuak lagundu baino lehen egin nahi zutela oldar hori¹⁰⁴⁴. Alemanen indarrari buruzko hipotesi hori ematea bera ere ez zen ohikoa, normalean alemanak ahul zirela erakustea baitzen *Eskualduna*-ren helburua. Alemanen indarraren hipotesia onartuz, aliatuen indarra erlatibizatu zuen. Dena den, artikulua bukaeran aliatuek irabaziko zutela hitzeman zuen, kezkatzeko arrazoiak eman ondoan, ez kezkatzeko erran nahiz bezala.

Jean Etxeparek gerlako tokitik idatzi gutun batean, alemanek egin zituzten aitzinamenduak biziki zehazki aipatu zituen, hain argi kontatzea ez bazen ohikoa ere. Euskal Herriko soldaduek Craonne ingurua utzi eta Amiens eskualdera joan ziren, eta han, alemanek isilka, lanbro gau batez, aire pozoitua bota zutela idatzi zuen Etxeparek. Ingelesak gibelka joan zirela eta alemanak barna sartu zirela aitortu zuen:

Maiatzaren hogoi ta zazpikoa dugu hau. Ez ginuen igurikitzen; jin denean baik ez gitzaiako ohartu. Galtze puska bat, gizon, lur eta tresna, bainan guziz bihotz zimiko berri bat, ez ttipia.

Soissons eta Reims-en artian, arras mehatuak gintuen gure mailak: errechimendu andana bat igorri hemendik Montdidier eta Amiens-eko alderat, martcho ondarreko haitada izigarrian. Bazakiten alemanek; ikusiak zituzketen lekutzen; salhartietarik ere jakina zuketzen lekutuak zirela. Mehatuak izan gatik, beldurrik ez

¹⁰⁴³ Blaise Adéma, «Ez lotsa», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 9a.

¹⁰⁴⁴ Blaise Adéma, «Zer orai?», *Eskualduna*, 1918ko maiatzaren 3a.

ginaukan: toki gaichtoa delakotz oldar batentzat, dena bizkar, oihan eta zoko, bide on gutirekin. Angles aralde batzu bagintuen gureen artian. [...] Etsai zakurra! Gauaz eta oihanpetan metatzen ari zen, urrundarik jinez ichilka! [...] Anglesek etzuten atchiki; nahasi ziren berehala eta gibelka abiatu, tresna eta hazkurri ederrik uzten zutela lekuen gainian. Lehen kanoi lerroak ere galdu zituzten. Aleman soldadoak heldu ziren bethi aitzin, errekez erreka, zokoz zoko, oihanpeaz oihanpe, mitrallusak sorbaldan, zaldizkoak lagun han-hemenka, kanoi arinak urhatsez urhats jarraitzen zitzaizkotela. Airezkari andana batek ozarki erakusten zaizkoten angles gibelkarien hatzak.

Ziloa ausarki zabaldurik, hirugarren egunekotzat berrogoi ta bortz kilometraren zabaltasunean eta berrogoi barna sartzen zitzaunkun etsaia, emperadorearen semea bera buru. Bi hegaletan, Soissons eta Reims hiri aipatuak beretzen zituzten. Berrogoi ta hamar bat herrietako jende gaichoak beren aitzinian. [...] Egun laugarren eguna. Berriak ez hainbat hobeak: etsaia bethi aitzina heldu. Atzo ja Château-Thierry bere kanoien azpiko zaukan. Gerlaren hastapeneko sail berareren hartzera doala iduri.

Chebe chehea mintzo gitzautzue hemen, ez baita egia bezalakorik gogoaren argitzeko, nola azkartzeko bihotzaren. Fede osoa badaukat halere, nitaz bezenbatian, ihardukiko dugula, higatuko otso errabiatua eta ehoko noizbait.¹⁰⁴⁵

Dena den, bukaeran, gerla aliatuek irabaziko zutela segurtatu zuen Etxeparek, ezkortasun hori erlatibizatuz. Gibelatzeen edo galtzeen aitortzaren arlo horretan, salbuespen horien barnean ere nabarmendu dugu baikortasunari lekurik kendu nahi ez izatea. Aliatuentzat berri kezkarriak ematen zituztenean ere, konfiantza edukitzeko eskatuz bukatzen zituzten artikuluak. Beraz, bai, salbuespenak ziren, gibelatze horiek ez zirelako berantarekin aitortzen, edo ez zituztelako beste batzuetan bezainbat erlatibizatzen. Baina, garaipena hitz emanez lasaitzeko mezuekin, intentzioa beti bera zen. Beti baikor egon behar zen.

C. KALTE MATERIAL ETA HUMANOAK

Gerlaren ondorio militarretatik landa, zirkulua pixka bat hetsiko dugu, soldaduen artera eta gerlako lekuetara begiratzeko, ondorio guztiak ez baitziren militarrek, taktikoak edo estrategikoak. Gerlak milaka hil utzi zuen. Tragedia ikaragarria izan zen. Gudu bakoitzak gizon andana bati kendu zion bizia. Gerlaren alde horrek ere ukan zuen bere lekua *Eskualduna*-ko orrialdeetan.

¹⁰⁴⁵ Jean Etxepare, «Ukhaldi berria», *Eskualduna*, 1918ko ekainaren 14a.

1. Giza kalteak

Gerlak 3 milioi zauritu eragin zituen frantses estatistiken arabera¹⁰⁴⁶. Zaurien %60 obusen leherketek eragin zuten, %34 balek eta arma zuriek %0,3 bakarrik. Gerlak utzi zituen zauritu ugarien aipuak Baionan berean hasi ziren, *Eskualduna* astekarian. 1914ko irailaren 11n berean agertu ziren kolpatuen aipuak, Baionara hainbat zauritu heldu zirela idatzi baitzuten. Geroago ere, Baionan ziren zaurituez mintzatu zen Manex Hiriart-Urruti:

*Ez baitezakete aski erran, zoin ongi, zoin gochoki, beren haur edo haurride batzu bezala dituzten arhatzen lotzen, garbitzen, pherekatzen, buluzten eta beztitzen, ahora hazten abamenka, behar arau, deusek ez lotsatzeraino, ez okaztatzerainokoan. [...] Behar ere ba, eta zuzen: herriarentzat, guretzat beren odola ichuri duten gizonek deusen eskasik ez dezaten sofri.*¹⁰⁴⁷

Baionako eritegietan zaurituen artatzen ari ziren erizainak txalotu zituen artikulu horretan. Hain zuzen, gerlan zauritutako milaka soldadu ezin izan zituzten gerla tokian artatu, leku eskasez, eta arinkienik zaurituak zirenak beren herrira igorri zituzten, han arta zitzaten, eta Joël Rocaforten azalpenen arabera, Miarritzeko 38 hotelak ospitale gisa antolatu zituzten¹⁰⁴⁸, eta Baionan eta Angelun ere hainbat leku prestatu zituzten gerlako zaurientzat¹⁰⁴⁹. Hiriart-Urrutiren zenbait artikuluren arabera, ospitale edo erietxe horietan gaindi ibiltzen zen, zaurituekin mintzatzeko eta haien lekukotasunen biltzeko. Zauritu horiek gerlara itzultzeko grina zutela erakutsi nahi izaten zuten.

Jean Saint-Pierrek, gerla lekutik, zaurituak hainbat aldiz aipatu zituen, baina haien izaria gutxiesteko joera ere nabaritu daiteke. Artikulu batean, adibidez, lehergailu batzuek gero eta zauritu gutxiago eragiten zutela aipatu zuen. Zehazki, «Crapouillots» izeneko lehergailuen deskribapena egin zuenean, lehergailu horiek gero eta kalte gutxiago egiten zutela erran zuen, eta zergatia ere esplikatatu. Metro bateko goratasuna eta 30 zentimetroko zabalera zuen lehergailu hori berant lehertzen zen, eta beraz soldaduek ikasi omen zuten hura lehertu aitzin ihes egiten¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴⁶ Cazals, *Les mots de 14-18*, 18.

¹⁰⁴⁷ Manex Hiriart-Urruti, «Bihotzutun, bihotzgabe», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 12a.

¹⁰⁴⁸ Rocafort, *Avant oubli: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*, 102.

¹⁰⁴⁹ *Ibid.*, 120.

¹⁰⁵⁰ Jean Saint-Pierre, «Kolpatuak», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 14a.

Zauriak desdramatizatu zituen, armen eraginari garrantzia kenduz. Gogoraz dezagun, arma horiek aipatu ditugunean, *Zerbitzari*-ri ez zitzaizkiola baxterez gustatzen zehaztu dugula. Saint-Pierrek haien eragina gutxietsiz, gerlaren larritasuna eztitu edo ezkutatu nahi zuen. Beste artikulu bat, hainbat kanoikada izan zela eta alemanek lubaki bat hartu zietela jakinarazi ondoan, zauritu gutxi izan zutela zehaztuz bukatu zuen¹⁰⁵¹, erasoei larritasuna apalduz. Gisa bereko mezuak izan zituen beste batzuetan ere, adibidez, gero eta zauritu gutxiago zutela eta erietxe batzuk itxi behar zituztela idatzi zuenean¹⁰⁵². Itxura guztien arabera, Jean Saint-Pierre ospitaleetan ibiltzen zen; ez da harrigarri, hainbat hilabetez 18. erizain atalean ibili baitzen, zaurituen garraiatzen. Eta, funtsean, artikulu horretan, azaletik bazen ere, zaurituak nola artatzen zituzten edo nola antolatuak ziren esplikatzen zuen, gerlaren kalteak eztitu zirela berrestearekin batera¹⁰⁵³.

Beste hainbat berri edo anekdotatan zenbait soldaduren zauri zehatzak aipatu zituen. Soldadu batek bazuen apaizen kontrako hitz gaixto bat larruan egina, eta zauritu eta apaiz soldadu batek artatu behar zuela idatzi zuen behin¹⁰⁵⁴. Beste behin, apaiz euskaldun bat zauritu zela idatzi zuen, eta, auzo herriko elizara eraman zutela, ospitale gisa moldatua baitzen¹⁰⁵⁵. Handizki kolpatua izan zen Durquet lotinanta, euskaldun eta apaiza ere aipatu zuen¹⁰⁵⁶. Aipatutako adibide horiek ez zuten interes berezirik, baina gerlako ondorioen aipamen zuzena ziren.

Beste batzuetan zauriak desdramatizatu zituen. Hona adibide garbi bat, uztailearen 14an Parisen izan zen beste batekoa:

*Hoik oro hola, badakizue zer zen pesta hortan pollitenik? Pariseko jaun andere hoiek soldado kolpatu bat besarkatu dutela guzien aintzinean, matela poxi bat baizik ez zuelarik ageri bere loturaren erdian. Nunbeitik ere eskualduna hau ere. Min ttipia eta lotura handia.*¹⁰⁵⁷

Aipatu zuen soldadu horren zauriei buruzko beste xehetasunik ez dugu, baina Sophie Delaportek aurpegia itxuraldatu izan zuten soldaduei buruz

¹⁰⁵¹ Jean Saint-Pierre, «Gerlari berri», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 17a.

¹⁰⁵² Jean Saint-Pierre, «Kolpatu gutiago», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

¹⁰⁵³ Jean Saint-Pierre, «Giristino», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 5a.

¹⁰⁵⁴ Jean Saint-Pierre, «Apeza besoan», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

¹⁰⁵⁵ Jean Saint-Pierre, «Apezak gerlan», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 12a.

¹⁰⁵⁶ Jean Saint-Pierre, «Durquet lotinanta», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 9a.

¹⁰⁵⁷ Jean Saint-Pierre, «Uztailearen hamalaua», *Eskualduna*, 1916ko uztailearen 28a.

aztertutakoa kontuan hartuz gero¹⁰⁵⁸, nekez sinets dezakegu buruko lotura hain handia baldin bazen, zauriaren arrastoak ez zirela larriak.

Zaurituez zenbait aipamen egin zituen *Zerbitzari*-k ere, gertakari zehatzak aipatuz, Kanboko Chiquito (Joseph Apesteguy) pilotariaren¹⁰⁵⁹ zauritzea¹⁰⁶⁰ bezala. Pilotari ospetsu horren zauriei ez zien larritasunik ikusi, eta franko arinki aipatu zuen gertakari hori, Kanboko Chiquito heroi gisa aurkeztuz eta laster sendatuko eta Euskal Herriko pilota plazetara itzuliko zela segurtatuz. Gisa berean, Saint-Pierre egin zuen bezala, zenbait guduz idaztean, zauritu gutxi ukan zutela azpimarratzen zuen, kalteak gutxiesteko:

Uste dut etsaiek guri baino min hainitz gehiago egiten duten hauk etsaieri. Chokhoak bilhatzen dituenak ditu pilotan ere kintzeak hobekienik hausten. Orai arte baino kolpatu gehiago ez badugu hemen egon behar dugun azken egun hautan, ez dauku bihotzean min handirik eginen sarri «Somme» delakoaz orboitzeak. Ah, nihun ez balute gure armadako Eskualdunek hemen baino odol gehiago ichuri!!!¹⁰⁶¹

Pasarte horretan zauritu gutxi zutela kontatzen bazuen ere, ohar gaitzke oro har euskaldunek odol anitz isuri izana aipatu zuela, atsekabe puntu batekin. Beraz, zaurituak erlatibizatu nahi bazituen ere, ez zen hain modu itsuan ibili. Baina beste aldeko zauriak eta odola ere aipatu zituen, beste batzuetan, poz gehiagoz:

Hogoi-ta seietik hunat, hamalauetan lerroka jazarri zaizku. Uruski ez ginauden lo. Zer etsaiketak igorri ditugun lurrerat. Ura errekan bezen lodi zoan aldi bakotch aleman odola, lurrean.¹⁰⁶²

Beste behin, zauritua zela eta min zuela zioen soldaduaren eta sinesten ez zuen sarjentuaren arteko eztabaida interesgarria kontatu zuen, bera eztabaidaren lekuko zela eta paperarekin eta idazlumarekin idazten ari zela argituz¹⁰⁶³. Delako sarjentu hori miarriztarra zela zehaztu zuen gero, eta ez zela inondik ere gizon gaiztoa, eta kanpotik azal gogorra erakusten bazuen ere, bihotz han-

¹⁰⁵⁸ Sophie Delaporte, «Les défigurés de la Grande Guerre», *Guerres mondiales et conflits contemporains* 175 (1994ko uztaila): 103–121; Sophie Delaporte, *Les gueules cassées. Les blessés de la face de la Grande Guerre* (Paris: Noësis, 1996).

¹⁰⁵⁹ Louis Toulet, *La Pelote basque. Histoire, technique et pratique* (Paris: De Vecchi, 1979).

¹⁰⁶⁰ Jean Saint-Pierre, «Maiatzaren 28an», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 4a.

¹⁰⁶¹ Elizalde, «Kanoien karraska». 1917/2/16.

¹⁰⁶² Jean Elizalde, «Hamalau oldar», *Eskualduna*, 1918ko apirilaren 19a.

¹⁰⁶³ Jean Elizalde, «Irri egiteko, hau: ez gaichatakeriaz», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11.

dikoa zela azpimarratu zuen. Ezin dugu erran zauria desdramatizatu zuenik, baina zauria hain larritzat jo zuenik ere ez, eztabaida hori aski arinki kontatu baitzuen, sarjentuaz gaizki mintzatu gabe. Baina, *Zerbitzari*-ren tonu ezti edo arinaren giblean, informazio interesgarri bat eman zuen, beharbada nahigabe: zaurituak ez zirela beti sinetsiak edo haien larritasuna ez zela beti kontuan hartzen.

Haatik, nekez egin dakioke ihes heriotzari, gerla aipatzean, jakinez Europan bederatzi milioi lagun hil zirela, eta hori baino hiru aldiz zauritu gehiago izan zela, sei milioi elbarritu, hiru milioi alargun eta sei milioi umezurtz¹⁰⁶⁴. Heriotza kopuru handienak laborarien artean izan ziren, haien arteko heriotza tasa %17,5koa izan zen¹⁰⁶⁵. *Eskualduna*-k ere, nahi ala ez, hilak aipatzen zituen, beharbada bere testu hunkigarrienetarikoa. Jean Saint-Pierrek hilak zenbait artikulutan aipatu zituen, besteak beste hildako euskaldunetz ari zenean. Batzuetan zaurituen edo hildakoen artatze lekuak eta hilerriak deskribatzen ditu. Eta alde horretatik, Luc Babaquy apaizaren heriotzaz idatzi zuena interesgarria eta hunkigarria izan zen.

Ehortze hunkigarri bat nago ikusirik egun ochtian. Aita Blaise, Frantziako lurrak galdurik Espainia Oyharzunen bizi zena ehortzi dugu; «tranchées» direlako lur zilo hetarik batean kolpaturik hila. [...] Hilerrietan bi apez omonierek adiarazi dituzte zonbeit hitz hunkigarri. Bat mintzatu da bereziki apez fraidearen kurai gaitzaz eta Frantziari erakutsi dion amodioaz, Frantziak bizkitartean Espainian bizi-zerat bortchatua zuelarik, hemen pocholuz hura zen frantses ona!

*Bertzeak aipatu du kaputchin eskualdun misionesta, bertze chederik etzuen, baizik ere Jainkoaren maitaraztea bere Herrian; gizonen artean bakearen bedatzea, San Frantses Asisekoak bezala, eta azkenik bere odola ichuri duena, salbai biguingarri batzuen urruntzeko Frantziatik. [...] Koka ahala baino gehiago soldado hil badire hilerri hartan ehortzirik; inguruko harrasiaz kampo lurra hartuz handitu beharko da edo ja handiturik dago Fismes herriko hilerria.*¹⁰⁶⁶

1914ko abenduaren 1eko gutunean kontatu zuen hori Saint-Pierrek. Aita Blaise nor zen ez zuen zehaztu, baina zenbaki bereko editoriala ere gizon horri eskaini ziotenez, une batez Babaquy deitura zuela eta Lekornen sortua zela

¹⁰⁶⁴ Audoin-Rouzeau eta Becker, «Violence et consentement: la «culture de guerre» du premier conflit mondial», 255.

¹⁰⁶⁵ Christophe Charle, *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne, 1900-1940. Essai d'histoire sociale comparée* (Paris: Seuil, 2001), 253–254.

¹⁰⁶⁶ Jean Saint-Pierre, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 11.

zehaztu zuten¹⁰⁶⁷. Gerlan hil zirenen datu basean¹⁰⁶⁸ begiratzu baiezta ahal izan dugu Saint-Pierrek eta Hiriart-Urrutik aipatu zuten apaiz horren izen-deiturak Luc Babaquy zirela, 1914ko azaroaren 29an hil zela, Fismes herrian, gerlako zaurien ondorioz eta 249. Infanteria Erregimentukoa zela. Saint-Pierren artikuluak dena zuzen kontatu zuen: 42 urte zituela eta berez ez zela sura joan behar, baina bere baitarik joan omen zela, emaztea haundun zuen soldadu baten lekua hartzeko. Artikulu interesgarria da, ez bakarrik heriotzaren eta ehorztearen kronikarengatik, baina baita ere eman zituen hainbat xehetasunengatik, Fismeseko eritegia eta hilerriari buruz. Babaquy zortzi egunen buruko zauritu zuen obus batek. Zauriturik Fismeseko (Reims eta Soissons artean) geltokira eraman zuten, zauritu guztiak bezala. Han eman zizkioten artak zehaztu zituen Saint-Pierrek. Zauriaren, heriotzaren eta ehorzketaren kronika ohargarri horretan, hildako euskalduna goraiatu nahi izan zuen, heroi gisa aurkeztuz. Babaquy Fismeseko hilerrian ehortzi zuten¹⁰⁶⁹, eta ohargarria da Saint-Pierrek nola zehaztu zuen «koka ahala» betea zela, gerlak hil anitz eragiten zuela aitortzea baitzen hori.

Denak ez zituzten hilerrietan ehortzi, ordea. Beste artikulu batean gerla hastapenean hil anitz ehortzi gabe gelditu zirela esplikatzen¹⁰⁷⁰. Aipatzen zituzten heriotza anitz bonbek eraginak ziren, eta Prosten arabera, ulergarria da, buruz buruko hilketak anitzez gutxiago izan baitziren, artilleriaren bidezko hilketekin konparatuz¹⁰⁷¹. Eta ehortzi gabe gelditzen ziren gorpuk bonbek nola suntsitzen zituzten ere deskribatu zuen *Zerbitzari*-k:

Nahi dut hemen ere soldado frango hil diren tokian gelditu direla eta zorigaitzez gero kanoiek phorrokatu. Ezin dezaket hori uka, nere begiz ikusi baititut hemen buru bat, han beso bat, urrunchago ichter edo zango bat. Eta behin baino gehiagotan. Ezinbertzea delarik, nihork ez du hortan hobenik.

Egia hau da halere: hemengo hil gebienak altchatu dituztela lagunek eta behar den errespetuarekin hil-herri pollit batzuetan ehortzi. Hobiak han daude, han-hemenka, lerro-lerro bidearen bazterrean eta bakotchak badu bere gurutzea hilaren izenarekin. Gurutzea besoak zabalduz han dago, gerlako karraska guzien gatik, hilaren zaintzeko bezala

¹⁰⁶⁷ Manex Hiriart-Urruti, «Eskualdun kaputchin soldadoa», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 11.

¹⁰⁶⁸ <http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr>

¹⁰⁶⁹ Memorial du Chemin des Dames webgunearan arabera, Suippes-eko hilerrian ehortzia da, gaur egun, Luc Babaquy. <http://bit.ly/qnf0dr>

¹⁰⁷⁰ Jean Saint-Pierre, «Gerlako hilarriak», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 19a.

¹⁰⁷¹ Prost, «Les limites de la brutalisation: tuer sur le front occidental, 1914-1918».

[...] *Artea nuelarik sartu naiz hil-herri horietan eta denetan othoitz labur bat egin. Nigar chorta zenbeit ere ichuri, gurutzean eskualdun izen bat irakurtu dutalarik. Ezen hemen ere, naski denetan bezala, hil dire Eskualdunak. Badakit: muthiko maite horien amek herriko elizaren gerizan nahiko zituzten horien gorphutzak, noizetik noizerat lore bat eskaintzeko.*¹⁰⁷²

Pasarte horretan gerlak eragiten zuen sarraskia eta gorputz xehatuak biziki konkretuki deskribatu zituen, baina horrez gain gorputz haiek hilerrietan ehortzeko ahalegina azpimarratu zuen, eta hilerrietan egiten zituen bisitak kontatu. Euskaldun anitz hilak izateak eragiten zion pena eta etxeokoe jasaten zutena gogora ekartzean, heriotzaren alde iluna erakutsi zuen. Hilak ez zituzten ahanzten, eta hilerrietatik pasatzen ziren, euskaldunen hobien aitzinean lore baten uztera eta negar baten isurtzera¹⁰⁷³.

Hilerriei garrantzia eman zien Saint-Pierrek ere, eta haren artikuluak irakurritik, ageri da soldaduek arreta berezia ematen zieten, adibide honek erakusten duen bezala:

*Nabuzue bertze Eskualdun baten berri? Ez dut emaiten izenik. Hilarri batean Eskualdunen hobiak aphaintzen ditu bertze guzien gainetik. Bertze guziak ere gogotik artha lezazke, astia balu, bainan bederen herritar gaizoer egiten diote bere ikustatea, bihotzez eta eskuz.*¹⁰⁷⁴

Lagunen herioak sortzen zion mina ere adierazi zuen behin, idazten zuen gutuna lurpean gelditu zela kontatu zuen artikuluan. Alemanen bomba baten azpian harrapatu zuten, eta lurpean, aterpea suntsiturik gelditu zen¹⁰⁷⁵. Gehiago mintzo zen lurpean gelditu zen gutunaz, baina, funtsean, ez zen hori min handiena eman ziona, artikulua bukaeran agertu zuen bezala, baizik eta lagun zauriak eta heriotzak. Ez zituen anitz barnatu, baina min hori aitortu zuen. Lehenago aipatu dugun beste artikulua batean ere euskaldun baten heriotzak eragin zion minaz mintzatu zen:

*Bihozminekin jakin nuen heien artean zela Mendiondo aphez eskualduna, Hendaiako ala Baionako gaztek ezagutu dutena beren onari bihotzez jarraikia, eta hemengo eskualdunek ere, lagun maitagarri eta soldado bihozduen.*¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷² Jean Elizalde, «Hemengo hil-herriak», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 2a.

¹⁰⁷³ Jean Elizalde, «Han hemenka», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 31a.

¹⁰⁷⁴ Jean Saint-Pierre, «Hilarri batean», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 4a.

¹⁰⁷⁵ Jean Saint-Pierre, «Eskualduna lurpean», 1917ko azaroaren 16a.

¹⁰⁷⁶ Saint-Pierre, «Ordaina». 1918/3/8.

Zerbitzari-k ere aipatu zituen hildakoak, eta gudu batetik landa hil anitz ukan izan zutela deblauki aitortu izan zuen, nahiz eta berek ere etsaiak hil dituztela gehitu. Mont-Renaud gainaren inguruko «egun garratza» aipatu zuen, gisa hartan. Soissons ingurutik apirilaren 29an joan ziren autoz. Lehen egunean aleman anitz hil omen zuten, baina ondoko egunetan alemanen erasoak jasan zituzten, maiatzaren 3an gibelatu behar izan zuten arte¹⁰⁷⁷.

Gizonak galdu izana aitortu zuen beste borroka bati buruzko artikuluan ere. Zegoen eskualdeko oldarra hasi zutenean, lehenik beltzak eta gero euskaldunak atera zirela ziloetatik zehaztu zuen. Hasieran eremu hori gizonik galdu gabe hartu zutela, baina gero harpeetan gordeak ziren alemanek tiroka erantzun zutela eta hil anitz ukan zutela aitortu zuen, nahiz eta alemanek ukan zituzten hilekin konparatu, errateko gizon gutxiago galdu zutela¹⁰⁷⁸. Gizon anitz hil zaiela onarturik ere, artikulua honetan ere aurkitu zuen bidea itzulikatzeko baikor baten emateko, alemanek ustez galdutako gizon kopuruarekin konparatuz eta odola ez zutela alferrik isuri eta irabaziko zutela segurtatuz. Nola baieztatu zitekeen alemanek frantsesek baino gizon gehiago galdu zutela? *Zerbitzari*-k ez zukeen halako daturik, heriotzei buruzko zenbakirik ez baitzen ematen. Baina hil kopuruaren konparaketa maiz errepikatu zuten; ororen buru, ez da garrantzitsua jakitea ea egia zen ala gezurra; garrantzitsuena dena da, beti garailearen paperetik idatzi nahi izaten zutela. Gauza bera egin zuen lehenago aipatu dugun beste artikuluan batean ere¹⁰⁷⁹, non beste borroka batean frantses guztiak hil zirela euskaldun bat salbu aipatu zuen. Orduan ere alemanek gizon gehiago galdu zutela eta bizirik gelditu zirela azpimarratu euskaldunak heroi batzuk bezala aurkeztu zituen.

Aitzindari anitz hil zitzaizkiela kontatu zuenean ere, ez zen mezu ezkorra ikusi behar. Haien sakrifizioa txalotzeko zen, eta gisa hartan aitzindariak kritikatzeko zituztenei erantzuteko. 1917ko maiatzaren 5ean Craonneko goi-ordokian izan zen eraso aipatuan hainbat aitzindari hil zela komentatu zuen:

*Ederki baino ederkiago egin dute beren lana aintzindariak Maiatzaren bortzean: hil da eta kolpatu franko: bat grenada eskuan, bertzea baioneta eskuan, hirur garrena nun zen etsaia tente chutik beha. Eta hola.*¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁷ Jean Elizalde, «Egun garratzak», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 12a.

¹⁰⁷⁸ Jean Elizalde, «Egun hautako oldarra», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 11.

¹⁰⁷⁹ Elizalde, «Nola lotsa holako soldadoak?». 1918/1/18.

¹⁰⁸⁰ Jean Elizalde, «Gure aitzindariak guduan», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 1a.

Zerbitzari-k heriotza heroismoarekin lotu zuen, beraz, zerbait baikor bezala aurkeztu zuen. Baina heriotzak garaipen handienak ere histu zituen, nahi ala ez, gerla bukatu ondoko kronikan agertu zen bezala. *Zerbitzari*-k kontatu zuen nola irrintziak eta euforiak isildu zituzten, hilak gogora ekartzeko¹⁰⁸¹. Gerla bukatu baino hilabete franko lehenago, *Oxobi*-k ere alde ilunetik aipatu zituen heriotzak, trenetik ikusten zituen hilobiez ari zenean, adibidez:

*Goizaldera hirugarren gaua iraganik harat hunat-ka burdin bidez, ikusi ditut lehen aldikotz soldadoen hobiak. Bide bazterrean, alhorren erdian edo oihanpetako arbola hormatuena pean kurutze ttipi batzuek zaintzen dituzte duela hirur urthe ezin ahantzizko guduetan erori direnen gorphutzak. Eta hotzaren, akhiduraren trufatzeko bezala, nork elhe zozoagoak erran ari baikinena, irriak guzieren sartu zauzku bat batean. Utzi ditugu astokeriak, gure gogoek jo dute norapeit, gorago; Jainkoak bereganatu dituen laguentzat othoitz egin dugu.*¹⁰⁸²

«Irriak sartu» zitzaizkiola zehaztean, herioaren gordintasuna ongi islatu zuen. Heriotzaren aurpegi guztiak agertu ziren, beraz, *Eskualduna* astekarian: alemanek baino hil gutxiago izatea eta sakrifizioa edota heroismoa azpimarratzeak ez zezakeen ezaba heriotzak sortzen zuen errespetua eta eragiten zuen mina. Mendeetan zehar heriotzaren ikuspegia aldatuz joan zen, dena den, eta XIX. mende bukaeran eta XX. mendean gizartearen zati handi batek ez zuen infernuaren beldurrik edo zeruaren itxaropenik. Baina Elizak jarraitu zuen itxaropen mezuekin eta heriotzaren ondoko fasearen edertzearekin: horrek onargarriago egiten bide zuen heriotza¹⁰⁸³.

Heriotzarekin bukatzeko, beste egoera bat ere komentatu behar da, desagertuena. Desagertuak ziren borroka batetik itzuli ez ziren soldaduak, eta beste soldaduek ikusi ez zituztenak. Ez zekiten, beraz, hilak ziren ala bizirik zeuden, kasu hartan, preso edo zauriturik¹⁰⁸⁴. Desagertuez ez ziren anitz mintzatu *Eskualduna*-ko idazleak, baina herrietako berrietan hainbat aldiz agertu ziren halako edo holako gaztea desagertua zelako berria. Maiz, desagertu bat Alemanian preso zegoela jakiten zuten berriak ematen zituzten. Kasu bitxiak ere gertatu ziren, desagertu bat hiltzat eman, haren emaztea, alargundu zelakoan, beste batekin ezkondu, eta gero desagertua preso zela jakin. Baina anekdota

¹⁰⁸¹ Elizalde, «Zer dioten gerlariek». 1918/11/22.

¹⁰⁸² Jules Moulrier, «Hobiak», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 11.

¹⁰⁸³ Philippe Ariès, *L'homme devant la mort* (Paris: Éditions du Seuil, 1977), 607.

¹⁰⁸⁴ Rocafort, *Avant oublie: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*, 125.

horretatik harago, Blaise Adémaren artikulua bat aipa dezagun, desagertuen familiei ez etsitzeko deia egin baitzien¹⁰⁸⁵.

Desagertuek eta hilek mina eragiten zuten, baina ikusi dugu erlatibizatzen zituztela ere, eta aise baikortzen zituztela hilak, sakrifizio gisa, alferrik isuri ez zen odol gisa. Baina garai hartan, biziak eta heriotzak ez zuten oraingo balio bera, bizi itxaropena ez baitzen 50 urtetik gora joaten eta haur anitz hiltzen zelako. Ez dezakegu gaur egungo begiekin interpretatu gerla hartako heriotzek sortzen zuten erreakzioa. Horregatik uler dezakegu Saint-Pierrek eta *Zerbitzari*-k heriotzak erlatibizatzeke edo alde baikorra erakusteko joera. Baina faltsua litzateke erratea heriotzak ez ziela zinezko mina eragiten bihotzean.

2. Ondorio materialak eta sozialak

Hainbeste lehegailurekin, gerla hartan kalte material ikaragarriak ere eragin zituzten, bistan denez. Ondorio materialen lehenbiziko aipuetariko bat Reimseko katedralaren erretzeari buruzkoa zen, 1914ko irailekoa¹⁰⁸⁶: Manex Hiriart-Urrutik katedral eder eta zaharra suntsitu izanaren pena eta haserrea adierazi zituen, lehenago aztertu dugun artikuluan.

Herriak edo eraikinak suntsiturik ikustearena gerlak iraun zuen denbora gutziko zen, eta paradoxikoki, Aliatuek egiten zituzten aitzinamendu batzuk aipatzean, kutsu ezkor bat eman izan zion Blaise Adémar, aitzinatu ahala alemanek herriak nola suntsiturik utzi zituzten deskubritzen baitzuten. Gibelera egiten zutenean, herriak erretzen zituztela eta hori pagatu beharko zutela idatzi zuen¹⁰⁸⁷. Halaber, herriak suntsituz, alemanek gerlako legeak urratzen zituztela salatu zuen, haien «basakeria» aipatuz¹⁰⁸⁸. Beste artikulua batean, alemanek hainbat herri uztearekin batera, bidean laneko on ziren gizonak, apaizak eta zenbait neskatxa hartu eta etxe anitz erre zituztela salatu zuen, eta herrien suntsiketara deskribatu:

Atzo etorri zait ikusterat handik zazpi eguentzat heldu den soldado gazte bat. Bere begiz ikusiak ditu herri boitarik zenbeit, ihesi zoazin Alamanen ondotik ban ibilia baita egun hautan. Erran daut ezin sinhetsiak divela bango desmasiak. Ikusi ditu etcheak erreak edo biluziak; karrketan oheak, mahainak, kadirak, untziak po-

¹⁰⁸⁵ Blaise Adéma, «Ez etsi», *Eskualduna*, 1916ko irailaren 8a.

¹⁰⁸⁶ Hiriart-Urruti, «Elizarik ederrena». 1914/9/25.

¹⁰⁸⁷ Blaise Adéma, «Zer dioten?», *Eskualduna*, 1918ko urriaren 11.

¹⁰⁸⁸ Blaise Adéma, «Zer dioten!», *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 6a.

*rroskatuak; sagar-ondoak, udare-ondoak, eta holako bertze arbolak, gaichtakeriaz moztuak eta han berean utziak. Nigar egingarri zen hoik guzien hola ikustea. Nork beiratuko ditu holakoak ikusi dituzten soldado frantsesak izigarriki mendekatzetik, Alamaniako lurretan sartuko direnean?*¹⁰⁸⁹

Adémak lekuko zuzen baten hitzak ekarri zituen astekariko lerroetara. Herrietako kalte material handien deskribapen biziki zehatza eta hunkigarria eskaini zuen. Gerlaren ondorioak garbiki ikusteko gisan ezarri zituen, artikulua argazki bat balitz bezala.

Herriak suntsitu aitzin, bonbardaketen ondorioz herri batzuk hustuak izan ziren eta jende anitz hil edo zauritu zen. Horrelako baten kronika bat eskaini zuen *Oxobi*-k, egoera horren gogortasuna ongi erakutsi zuen artikulua batean:

Azken egun hautaraino ikusi dituzte etcheko teilak bat bertzearen ondotik pusketan airatzen eta murruetan arraildurak geroago eta zabalago idekitzen. Bainan kalerna guzien gatik etche andetuari lothuak zauden. Obus puska zorrotzek urratu alhorretan ogia ereina zuten, geroa Jainkoaren dela eta Jainkoak nahiko zuela aurthen bederen uzta eder batek urhezta zitzan guduak zikhindu bazterrak. Zorigaitzez, horra nun – herioaren auzo, herioa baino hazkarrago – pizten hasi delarik ogi bihia, gaindi egin duen alemanen herrak. Goiz batez, uste gabean, herriko haur gehienak eritu dire eta hetarik hanitz hil, sorthu berrietan bereziki, ithoak. Gaichoek etzakiten hatsaren hartzea etzaiotela haizu; ezin dute beren begitharte argia aski goiz gerizatu. Zaharraoetan eritu guziak ez dire hil, bainan ez dukete arrangura eskasik geroko. Pazkak ere orotan aire gaichtoak jo ditu. Kabalarik ez ditake haz gehiago.

*Azkenean Jainkoaren etcheari aihertu zaizko abre tzarrak. Nahigabe borthitzetetan, dohakabe guzieren zerua erakusten zuen dorre pollita lurrerat aurthiki dute. Min handienen arhatzailleak, zauri gaichtoenen eztigailu egiazkoak, zeru lurren nausiak atherberik ez du hemen – Elizarat ez da nehor haizu. Eta herria hustu da!...*¹⁰⁹⁰

Oxobi-k biziki konkretuki kontatu zuen nola edo zeren ondorioz hustu zuten herri bat. Alemanek bonbardatu zutelako eta aire pozoitua bota zutelako, haur anitz hil zen eta zaharrak eritu, bazkak xehatu. Herritarrei handik joatea baizik ez zitzaien gelditzen. Ez zuen zehaztu zein herriz ari zen, baina pentsatzekoa da herri suntsituetariko bat izan zitekeela huste hartarik landa.

¹⁰⁸⁹ Adéma, «Gibelerat doazi». 1917/3/30.

¹⁰⁹⁰ Jules Moulier, «Thesi», *Eskualduna*, 1918ko apirilaren 19a.

Jean Saint-Pierre herri suntsituen lekuko zuzena izan zen. Bidean zebile-nean ikusten zituen herriak deskribatu zituen, eta batzuetan herri suntsituei buruzko xehetasunak aipatzekoak dira, Somme ibaiaren bazterreko kasu hau bezala:

Ez galda zoin herritan giren. Ez da gelditzen izenaz bertzerik. Ene pezoin artearen aintzinean bazen herrichka bat, arras hurbil, bizpahiru ehun metretan, bere kapera ttipiarekin. Hiru edo lau harri handi ezagun dira, lurrean etzanak, bertze deus ez, ez arbol, ez behar, ez bide; iduri lur ikhara batek oro iretsi eta ehortzi dituela, ikus ahal urrun, oro herrautsi sekulakotz.¹⁰⁹¹

Garai batez herri bat izan zela, baina ez zela deusik gelditzen ulertarazi zuen. Hori ez zen Adémak aipatzen zuen eszena bezalakoa, suntsiketa are handiagoa zen. Beste herri suntsitu bat aipatu zuen beste noizbait:

Herri hartan etzen etxerik gelditu xutik. Han hemenka harresi hegala zenbeit, zilhokatuak. Kolpatuak ixilik zeramazten gibelerat, balak oraino hixtuka baitzabil-tzan han gaindi.¹⁰⁹²

Ez zuen zehaztu zein zen herri hori, baina ohikoa bihurtzen ari zen argazki bat zen. *Zerbitzari*-k egin zuen beste deskribapen bat aipatu dugu lehenago, Fleury herrikoa¹⁰⁹³. Kronika egin zuenean, oraino etxe hondarrak gelditzen ziren. Gaur egun, oroitarri bat baizik ez dago, eta mapetan «Fleury village détruit» idatzia da.

Euskal Herritik begiraturaz, beste sentsibilitate bat edo beste ikuspegi bat ekarri zuen Blaise Adémak. Irakurleei ulertarazi nahi zien, gerlak eskualde eta herri batzuk suntsitu zituela, Euskal Herrian ez bezala. Berriz ere soldadu baten lekukotasuna ekarri zuen:

Lehenago ere erran dautzuet, guk hemen ez dezakegula amets zer ditezken gerla batek dakarzkan izigarrikeriak, etsaia ibilia den eskualdeetan. Hemengo gure lurrak eder dire beren mozkina beti aitzinat emaiten daukute, gerlarik ez balitz bezala. Gure herriak chutik dagode beren etcheekin; gerlak ez ditu ez barreiatu ez itsustu. [...] «Ez da hitzik hango izigarrikeriak nolazbeit aipa ere detzazkenik. Hainiz herritan, etche guziak beren elizarekin behereraino barreiatuak dire; karrrikako bide handia bera ez da gehiago ageri; ez da han gelditzen harri muilo ba-

¹⁰⁹¹ Jean Saint-Pierre, «Toki berria», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 12a.

¹⁰⁹² Saint-Pierre, «Kuraia». 1915/3/5.

¹⁰⁹³ Elizalde, «Gure ametsak». 1916/6/9.

*tzu beizik. Ikusi dut, egun batez, gizon adineko bat bila non zukeen bere etchearen tokia, eta ez zezaken atzeman; ez zezaken sinhets ere han zitekela hiruetan hogoi urthez egon zen herri hura.*¹⁰⁹⁴

Berriz ere herri suntsituen deskribapen lazgarri bat eskaini zuen. Baina artikulua harago zihoan: euskaldunei ohartarazi nahi zien sufrimendu haietatik urrun bizi zirela, ez zekitela zer zen hori, eta beraz, elkartasunerako deia egin zien. Herri suntsituetako biztanleen laguntzeko batasunak sortu zirela esplikatu zuen, eta horietatik bat Baionan. Baionako batasunak erreberitu beharrak zituen Moyencour, Rethonvilliers eta Marché-Allouarde, Somme aldean. Artikulu horrek suntsiketen argazki gordina eskaini zuen. Gerla ia bukatua eta irabazia zenean, kalteei so egiteko eskatu zuen.

Gerla bete-betea bizi zuten eskualdeetatik urrunago, gerlak herritarren eguneroko bizian hainbat zailtasun sortu zituela komentatu zuen *Eskualduna*-k, eta horiei buru egiteko aholkuak eman zituen. Batetik, gerlaren ondorioak laborantzian ageri zirela esplikatu zuen, gizonik ez zelako laborantzarako; baina lanean segitzeko eta bereziki elkar laguntzeko deia egin zuen Manex Hiriart-Urrutik, gerlan zeuden laborari horiek atsegin har zezaten¹⁰⁹⁵. Etxeetan gelditu ziren emazteei, haurrei eta nerabeei egin zien dei horren gainetik, gerlak utzi zuen egoera soziala islatu zuen artikulu horrek. Hiriart-Urrutik gehiagotan egin zuen lurra lantzeko eskaera, janaririk gabe ez zitezen geldi eta ez zezaten goserik pasa¹⁰⁹⁶.

Gerlako azken urteetan, irina eta janaria eskasten ari zirelako kezka barreiatzen ari zela onartu zuen *Eskualduna*-k. 1917ko azaroan ogia eskastuko zelako kezka berri eman zuen, nahiz eta amerikarrek eramanez zutelako itxaropena eman¹⁰⁹⁷. Lau hilabete geroago, ogia uste baino gutxiago zegoela aitortu zuen eta ogi guti jateko eskaera egin. Ogia Amerikatik ekarri beharra zuten, baina etsaiek ontzi batzuk botatzen zituzten. Eta ontziak behar zituzten soldaduak ekartzeko ere, beraz berantzen ari zirela esplikatu zuen Blaise Adémak¹⁰⁹⁸.

Beste artikulu batzuek zailtasun handietan ziren emazte, haur edo gurasoen egoerak aipatu zituzten. Batean, haurrik gabe gelditu ziren guraso zaha-

¹⁰⁹⁴ Blaise Adéma, «Eta han!», *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 8a.

¹⁰⁹⁵ Manex Hiriart-Urruti, «Elgar lagunduz», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 14a.

¹⁰⁹⁶ Manex Hiriart-Urruti, «Lurraren itchura», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 30a.

¹⁰⁹⁷ Blaise Adéma, «Ogia», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 16a.

¹⁰⁹⁸ Blaise Adéma, «Ogia», *Eskualduna*, 1918ko otsailaren 1a.

rrek laguntzarik ez zutela ukanen eta horien egoera larria izan zitekeela idatzi zuen Hiriart-Urrutik. Haren azalpenen arabera, Frantziako Gobernutik bizi osorako laguntzak bazituzten gorputz atal bat galdua zutenek, alargunek eta umezurtzek; eta gerla denboran lagunduak ziren senarra gerlan zuten amek edo haur beharretan zirenek. Hori ontzat eman zuen. Bestalde, horien laguntzeko hainbat batasun sortu zirela gehitu zuten. Baina semea galdu zuten gurasoak ahantziak zirelako kexu zen, haiek ez baitzuten laguntzarik:

Umezurtz eta umezurtz, erradazue nor den hor ahantzienik, abandonatuenik, eta bizkitartean zaurthuenik, urrikalgarrienik, geroa bederen eta adin ederra begien aitzinean duten haur gazteak, ala burhaso, aitama gaizo zahartuak, edo zahartzen hasiak, nehondik laguntza izpirik gabe gelditzera doazinak.¹⁰⁹⁹

Gerlaren ondorio sozial iluna zen hori. Beste behin ere aipatu zuen haurrik gabe gelditu ziren gurasoek ez zutela laguntzarik eta prestatu behar zirela laguntzarik gabe bizitzera, gurasorik gabe gelditu zen haur bat hartuz edo horrela.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁹ Manex Hiriart-Urruti, «Burhaso laguntzaz gabetuak», *Eskualduna*, 1915eko irailaren 17a.

¹¹⁰⁰ Manex Hiriart-Urruti, «Gu gurera», *Eskualduna*, 1915eko irailaren 24a.

III. GERLAKO TOKIETAKO BIZIPENAK

Zirkulua oraino gehiago hetsiko dugu eta begirada oraino gehiago zorroz-tuko, gerlako tokietara gehiago hurbiltzeko eta soldaduen eguneroko bizia eta sentimenduak ezagutzeko. Gerla agintari batzuek erabaki bazuten ere, milioi-ka gizonek bizi izan eta pairatu zuten, eta baitezpadakoa iruditu zaigu gizon horien bizia *Eskualduna* astekarian nola islatzen zen ikustea. Eta gerla tokian zirenen ikuspegi horren ezagutzea ahalbidetu duena da hainbat berriketarik erregulariki igortzen zituztela beren lekuko berriak *Eskualduna*-ko erredakzio-
ra, eta astekarian astero agertzen zirela gerlarien berriak. Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde *Zerbitzari*, Jean Etxepare, Jules Moulrier *Oxobi* eta beste hainba-
ten gutunak gelditu dira, haien bizipenaren eta sentimenduen lekuko.

Bistan dena, lehen ikusi dugun bezala, zentsura eta auto-zentsura bazeu-
dela kontuan hartu behar da. Horrek erran nahi du, hain segur ez zutela den-
-dena kontatzen edo gauzak ez zituztela zinez bizi zituzten bezala agertzen.
Guk azter dezakegun bakarra da zer eta nola kontatu zuten, eta hortik ere
hainbat ondorio atera ditzakegu, *Eskualduna*-k gerlaz eman nahi zuen irudiaz
eta mezuaz.

Gerlako tokiez eta hango bizipenez ariko gara, beraz, ondoko orrialdean.
Bizipenek leku garrantzitsua zuten soldaduen lekukotasunetan, Jean-Nor-
ton Cruk aipatzen duen bezala. Haren ustez, gerlako lekukoak ez ziren borro-
kez bakarrik mintzo, bereziki kontatzen zuten gerla lekuko bizipena¹¹⁰¹, eta
sail horri lotuko gatzazkio orain.

¹¹⁰¹ Jean-Norton Cru, *Témoins: essai d'analyse et de critique des souvenirs de combattants
édités en français de 1915 à 1928*, [lehen edizioa: 1929]. (Nancy: Presses Universitaires de
Nancy, 1993), 23.

A. LUBAKIAK

Gerlako leku esanguratsuenetik hasiko gara. Soldaduek orenak eta ore-nak, egunak eta egunak iragaten zituzten lurtean egin zuloetan, lubakietan, etsaiarekin parez pare, tiroen edo obusen mehatxuaren azpian. *Eskualduna*-n idatzi zuten berriketarien lekukotasunen arabera, eta baita haien erregimen-tuen ibilbideen arabera ere, argi da berriketari horiek zenbait denbora lubakie-tan pasatzen zutela eta hurbiletik ezagutu zutela zer ziren.

1. Tokien deskribapena

Gerla lekuetatik idazten zutenek gerla egiteaz gain, leku berri anitz bisita-tu zuten. Eta ikusten zituzten bazterren berri ere ematen zuten maiz. Hemen ez dugu atal hori sobera luzatuko, baina zenbait adibide aipatuko ditugu, era-kusteko nolakoak ziren beren begiz ikusi eta deskribatzen zituzten leku ho-riek. Eta beren herritik ateratzearen eta leku berrien ezagutzearen lekukotasun garbiena Zuberoako A.I. berriketariarena zen. Serbian gaindi ibili zen, eta egin zituen kroniketan, lekuei buruzko xehetasun anitz eman zuen¹¹⁰². Des-kribapenak franko azalekoak ziren, baina tenperatura, bazterrak ederrak ala itsusiak ziren, nolako jendea ikusten zuen eta abar azaldu zuen. Irakurleak tokiak gutxi gorabehera irudika zitzaiken:

*Malteko hiria oro phatar umen da, biria hanitch zahar, etchiak ulhun, karririk hersi, ahuntz saldoak noun nabi. Jentia erdi beltz, mota guzietarik; emaztiak manta beltz handi baten pian gorderik Uskalherriko emazte elizalat jouailiak uduri. Ko-mentu hanitch. Elizak izigarri eder eta aberats.*¹¹⁰³

Atal horien interesa kronikaren zehaztasunean zegoen. Bidai kronika kutsua ere bazuen, eta bidai kronika horrek ematen zuen inpresioa zen, A.I.k berak azpimarratu zuen bezala, gerla bidaiatzeko eta etxetik ateratzeko aukera paregabea zela. Ikusten zituen lekuak xeheki deskribatu zituen, eta horretan ere dokumentu balioa zuten haren testuek. Baina ez gaude ibilbide turistiko batean; gerlaren presentzia zinezkoa zen hurrengo deskribapene-tan, erranez lekuak hitsak zirela eta abar. Lekuen deskribapenari loturik, jendeen eta lekuko gizartearen deskribapena ere eskaini zuen. Horretan ere,

¹¹⁰² A.I., «Serbiatik letera». 1915/12/31.

¹¹⁰³ A.I., «Serbiatik letera». 1916/1/7.

dokumental bat zirudien. Hango bizimodua eta merkatua nolakoak ziren esplikatu zuen¹¹⁰⁴.

Lekuko jendeari buruzko xehetasunak ere ematen zituzten beste berriketariak. Leku berri bat ezagutzean, hango jendea nolakoak zen, gisakoa ala ez, aipatzen zuten. Jean Saint-Pierreren artikulua batek xehe-xehe eta biziki ederki deskribatu zuen bere lubakitik ikusten zuena, aitzinetik zehaztu ondoan ordu arte ez zuela toki haiek nolakoak ziren deskribatu. Ez zuen zehaztu lekua zein zen, baina itxura guztien arabera Andreeen Bidean nonbait zegoen, kasko batean, Laon, Soissons eta Reims hirietatik 25 kilometrotan:

Zato. Goazin jartzera. Bada hor, gain batetarik bista bat choragarria. Zeru gain argi batekin, ageri dire bazter handiak. Inguruetakoko hiru katedraleen dorreak ere ikus detzazkegu, bederen larga-bistaz lagundurik begiak. Hogoi-ta bortz kilometre eskuin, inguzki partean, Reims-eko dorreak, bertze hanbertze ezker Soissons hirikoak. Gure aitzinean, bide bera eginez, Laon-eko hiria. Eliza nasai eta lan ederrekoa, mendichka baten puntan jarria, bere zaharreen eskualde guzian ez baitu parerik.¹¹⁰⁵

Telebistarik ez zen garai hartan, baina irakurleak telebista ikustea bezala zen Saint-Pierreren deskribapen haren irakurtzea. Inguruko herriak nolakoak ziren, etxeak elkarrengandik hurbil, laborantzako lur zabalak eta abar zituztela zehaztu zuen. Biziki ongi irudika dezakegu han nonbaiteko gain batean jarririk idatzi zuela artikulua, 1915eko ekainaren 18an, ikusten eta entzuten zuen guztia zuzenean kontatuz, horren segidan eman zituen beste xehetasun batzuei jaramon egiten badiegu:

Handik hunatago, zola batean, bi edo hiru herri. Iguzkia gainean dute. Ori, balia zaite ikusteko, zoko zokoan ageri den hura, oihan pean. Ez da gehiago etxe bat osorik. Urtharrilaren hogoi-ta bortzean, erhautsi zuten ondarra.

Eta han, ezkerago, ur hegian, bixkar baten zolan, zoin da bertze hura? B...ko herria. Eskualdunetz itboa dago. Halako bat egiten dautzu han sartzeak, bazter guzietan eskuaraz mintzo baitire. [...] Horra hor, eskuaren menea kasik, uretik berehala, herri pollit gotor bat. Ez uste bertze bat ageri den hemendik, hoin begikoa. Izena ere halakoa du, Beaurieux, ur hegi eder.

Eskuinago, ordoki zabal bat, oihanak lerroetako bidean, eta hantxet, gain batean, Craonne. Hor gaindi erabili diren zalapartak, gerla ondoan bakharrik dire

¹¹⁰⁴ A.I., «Zalonikatik letera», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 14a.

¹¹⁰⁵ Jean Saint-Pierre, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 25a.

*agertuko, zoin bere xehetasunekin. [...] Horra bat, ur hegiz alde huntan, bere eliza zahar beltzarekin, Maizy.*¹¹⁰⁶

Deskribapen horiekin guztiekin, gutxi gorabeherako kokapen bat egin dezakegu. Saint-Pierrek ez zuen erran zehazki zein herritan zegoen, zein gainetan, baina zegoen lekutik inguruko hiru hiri nagusiak ikusten zituenez, Laoni begira, Reims eskuinaldean eta Soissons ezker aldean baldin bazituen, Aisnes ibaiaren hegoaldean – «ur hegiz alde huntan» – zegoen Maizy herria ere ikusten zuenez, Beaurieux herririka ezker aldean ikusten zuenez, Maizy eta Fismes herrien inguruetan zegoela pentsa daiteke. *Zerbitzari* ikusi zuen herria zein zen zehaztu izan balu, beharbada aiseago lokaliza genezakeen oraino. Ez zuen zehaztu zein zen urtarrilaren 15ean suntsitu zuten herri hura, baina egun hartan alemanek ofentsiba handia egin zuten Caverne du Dragon delako lekuan, eta Creuteko baserria suntsitu zuten. Egund hartan, Andereen Bideko gain guztiak alemanen esku gelditu ziren¹¹⁰⁷. Leku hartara joanez ageri da horrek zer erran nahi zuen. Andereen Bide guztitik sekulako bista zegoen hainbat kilometrotan zehar. Gainean ziren alemanak, behean frantsesak. Alemanek dena ikusten zuten. Baina ez zuten horrelakorik aipatu *Eskualduna*-n.

Inguruko herrien zerrendatzeaz gain, lubakiak edo errekek ere gisa berean deskribatu zituen, ikusten zituen bezala, eta irakurleari ikusmena emanez:

Hiruetan hogoi mila gizon badire hor kukutuak, lurpean, edo pausu herrietan. Ez da ezagun krixtorik. Nun mirakulu dire? Ikusten duzu hantxe, gain hetan lur zuri hori bat, itzulia, iduri baitu bidexka luze bat?

Bazirea? – Bueno, ikus ahala urrun jarraik zazkio begiz, ezker eta eskuin. Hara han nun galtzen dugun bistatik oihan batean; gero berriz ageri da, patar bati goiti, zuri zuria. Bazirea gero?

Lur itzuli hori da gure erreken lerroa. Hor daude gure soldadoak, etsaiari buru egiten dutela gisa berean, Frantzia gainetik Belgika leihorretarik Suisako mugetaraino.

Ikusten dituzu bertzalde erreka lerro hartarat doazila, bertze bidexka batzu, han hemenka, elgar iduriak? Hautan ere lurra iraulirik, barna zilhatua dute bidea. Hauk dire «boyaux» direlako lurpeko bide hertsu gordeak, erreketaratz heldzeko eginak, etsaiaren tiroetarik begiratu soldadoa.

¹¹⁰⁶ Jean Saint-Pierre, «Herriak», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 25a.

¹¹⁰⁷ Xehetasun gehiago Andereen Bideari buruzko webgunean: <http://bit.ly/nHM5B4>

Zati horretan ere ageri da lehen lerroetatik aski urrun zela. Baina, oroz gainetik, lubakien urruneko ikuspegi horrekin, haien zabaltasuna ematen zuen. Ez da gauza bera lubakiaren plano hurbila egitea (gehienetan egiten zen bezala), edo lubakiak paisaia nola islatzen ziren erakustea.

Horrez gain, gerla tokietan dena xehatua zela ere kontatu zuen zenbait aldiz. Deskribapen adierazgarriak egin zituen, lur eremu suntsituak edota herri eroriak, eliza eroriak eta abar aipatuz:

Ez da gehiago pezoin arterik hor gaindi, Lurra iraulia da gau eta egun, bazter guzietan zilhokatua. Alimaleko zilho hetan gordetzen da gizona. Baliteke bakocharren barnean hamabortz zaldiren tokia. Lurra osoki erria, buluzia, larrutua, belhar ondorik gabe. Oihanak eta oro iretsiak, chehakatua, egur kozkor ondar batzu han hemenka...

*Lazdura batek hartzen du gizona hor sartzean, obusen harramantz izigarriak inharrosten dituelarik bazter guziak. Sar zilho batean. Ez dakizu noiz artio irauenen dautzun zure aterbeak. Orobat bertze zilho batek iretsiko du zurea, obus handi bat aldean erortzearekin : ezen lurra harat hunat badabila, itsasoko ur handien pare, atzemanak oro uzkaillirik ehortzen dituela.*¹¹⁰⁸

Andereen Bidearen inguruak biziki xeheki deskribatu zituen Saint-Pierrek, baina beste gune bateko deskribapenak ere eskaini zituen. Deskribapen biziki interesgarriak ziren, konkretuak zirelako, eta beraz irakurlearen aurrean errealismo handia hartzen zutelako.

Urruneko planotik hurbilagoko planora ekarri zituen irakurleak Jean Etxeparek¹¹⁰⁹, lubakien historia esplikatuz¹¹¹⁰ eta hamar mende lehenago ere erabiltzen zela argituz¹¹¹¹. Hala ere, Jean Saint-Pierrek erabili hitzei fidatuz gero, lehenik «tranchées» hitza erabiltzen zuen, eta gero «erreka ziloak» edo «sator ziloak». Horrek erakusten du zerbait berria zela harentzat. Hain zuzen, jakinarazi zuen lubakien egiten ikasi behar izan zutela gerlan zehar; alemanen teknika zela, baina frantsesek ez zutela ezagutzen¹¹¹². Lubakien eraikitzeari dagokionez, artikulu batean ingeniari-tza militarreko soldaduak aipatu zituen, erranez haietaz gutxi idazten zela, baina lan handia egiten zutela, hala nola

¹¹⁰⁸ Jean Saint-Pierre, «Lerro hegiak», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

¹¹⁰⁹ Lubakien antolaketa buruzko beste hainbat xehetasun : Rémy Cazals eta André Loez, *Dans les tranchées de 1914-18* (Pau: Éd. Cairn, 2008), 42-44.

¹¹¹⁰ Etxepare, «Langileak nundik». 1916/2/11.

¹¹¹¹ Jean Etxepare, «Alemanek trebatu», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11.

¹¹¹² Jean Saint-Pierre, «Lur lan», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

bideak, harresiak, zubiak eta abar eraikitzeko. Lubakiak indartzeko lanak ere egiten zituzten, aro txarrarekin, lurra noiznahi erortzen baitzen soldaduen gainera¹¹¹³. Egia da *Eskualduna*-k berak ere ez zituela maiz aipatu ingeniari-tza militarreko soldaduak.

Lubakiak berak nola eginak ziren aipatu zuen artikuluko eder batean. Lubakiak eraikitzea bera zein arriskutsua zen, tiroen erdian ibiltzen zirela, handik ateratzeko tenoreei kasu eman behar zitzaizela eta abar esplikatu zuen Etxeparek¹¹¹⁴. Hainbat aldiz, entzumenari erreferentzia egin zion, bereziki beste alemanen solasak entzuten zirela azaldu zuenean, horrek erakusten baitzuen batzuen eta besteen zuloak zein hurbil ziren elkarrengandik. Horiek horrela, frantsesen lubakiak alemanenak eta ingelesena baino txarragoak ziren, lurra taulaz babesten baitzuten, eta ez betonaz alemanek bezala, eta jende gutxiago ere zutelako lubakien eraikitzeko edo haien arta hartzeko. Horrek lubakien kalitatean eragiten zuen eta, beraz, bizi baldintzetan¹¹¹⁵.

Aipamen horiez gain, lubakien sistema bera nola antolatua zen biziki xeheki esplikatu zuen Jean Etxeparek 1916ko urtarrilean. Lehenik, lehen lerroak berak nolakoak ziren eta nola egituratuak ziren argitu zuen¹¹¹⁶. Halaber, ondoko paragrafoetan, bigarren lerroak nola antolatuak ziren esplikatu zuen. Bigarren lerroak kilometro bat gibelago zeudela azaldu zuen; haiek ere lubakiak ziren, burdina-hariz babestuak, eta lehen lerrokoekin beste karrikarte batzuen bidez lotuak. Halaber, bigarren lerro horien gibelean kanoi ttipiak eta handiak gorderik zeudela gehitu zuen. Ondotik, hirugarren lerroa nola antolatua zen aipatu zuen. Artikulu hori, eta hori bezala beste batzuk, dokumentu batzuk dira. Gerla urruneko zerbait bezala ikusten zuten irakurleek, beren ahaideak non eta nola zebiltzan ulertzeko balio zuten. Gisa berean, lubakien barneko etxolak, lurpeko lo egiteko tokiak eta abar ere ongi azaldu zituen. Lubakien inguruan lurpeko bizi bat ere bazela esplikatu zuen. Lubakietan, soldaduak eta aitzindariak nola antolatuak eta banatuak ziren ere azaldu zuen xeheki. Fronteko bizia kontatu zuen, eta koronela («errechimenduaren aita») zela babestuena argitu, sutik 800 metroan baitzegoen, lurpean babesturik; haren funtzioa eta harat-honatak zehaztu ondoan, urrun izate hori justifikatu zuen, 3.000 gizonen ardura bere gain baitzuen¹¹¹⁷. Lehen lerroen deskribapena ere

¹¹¹³ Jean Saint-Pierre, «Genia-ko soldadoak», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 22a.

¹¹¹⁴ Jean Etxepare, «Sathor gerla», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 18a.

¹¹¹⁵ Charle, *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne, 1900-1940. Essai d'histoire sociale comparée*, 255.

¹¹¹⁶ Jean Etxepare, «Mailka», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 21a.

¹¹¹⁷ Jean Etxepare, «Lanjerik gutiena nork», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 18a.

eskaini zuen aste batzuen buruan. Gerlaren hastapenean, lehen lerroetan mila soldaduko batailoiak zituztela kontatu zuen, baina anitz hil zirela eta ez zela hainbeste gizon heldu ordainez gehitu zuen. Beraz, gizon gutxiago ezartzen zuten lehen lerro horietan, baina arma gehiagorekin. Nahiz eta gizon gutxiago izan, azkar zeudela segurtatu zuen¹¹¹⁸.

Heriotza eta hilak hainbat gisetara agertzen ziren *Eskualduna*-ko artikuluetan. Eta lubakiak deskribatzerakoan ere, ezin dugu burutik kendu han egoten ziren soldaduek hilekin eta heriotzarekin harreman hertsia zutela. Lehena ere aipatu dugun artikuluan, Jean Saint-Pierrek Andreen Bideko lubakien inguruan zituen hilerrien zerrenda egin zuen:

*Gerla tokian hil soldadoak ehorzten dire lehenbailehen: gerlako lehen hila-bethean, gibelerat egin ginuen hartan, gure hiletarik: hanitz utzi behar izan ginuen etsaiaren eskuetan. [...] Geroztikako hilak Aisne delako ur laster handiaren hegian ditugu. Banaka batzu, lerroen artean eroriak, ezin altchatuz han utziak gelditu ziren egundaino geroztik. Bertze batzu aldiz, biziaren hirriskuan lagunak harturik, han hemenka ehortzi zituzten. Emeki emeki, hilarriak ere moldatu dira, eta egungo egunean hil guziak gerla tokiko hilarrietarar deramatzate. Hamar bat hilarri badire gisa hortan, gure armadako Eskualdun asko dauzkatenak.*¹¹¹⁹

Lubakietan eta inguruetan hilak bazirela gehiagotan aipatu zuen, lubakien alde ilunaren lekuko. Batean, «usain txarra» izan zuen hizpide. Inguruko herriak suntsituak zirela eta jendeak ahal zuen tokira joan behar izan zuela, soldadua lurpean bizi zela, satorrek bezalako barneak moldatuz, hilak metaka zituztela inguruan eta usain txarra zegoela idatzi zuen¹¹²⁰. Beste xehetasun batzuk ere eman zituen, hala nola, lehentxeago aipatu bezala, alemanen lubakiak ere hurbil zituztela, haien solasak entzuten baitzituzten. Bonbardaketen mehatxu etengabea eta babestu beharra ere aipatu zuen. Tiro eta borrokak aipaturik, beste artikuluan batean kontatu zuen nola alemanen eta frantsesen lubakien arteko eremuan hilak bazeudela eta alemanek frantsesei zuloetatik ateratzeko aukera eman zirela, hilak ehortzeko, eta ez zutela tiro eginen. Ez zutela sinesten argitu zuen Saint-Pierrek, baina azkenean atera eta alde bakoitzak bere hilak ehortzi zituen¹¹²¹.

Jean Etxeparek ere lubakietako egunak kontatu zituen zenbait artikuluetan. Lubakien antolaketari buruzko xehetasun haiek guztiak eman zituen aste

¹¹¹⁸ Jean Etxepare, «Ara zahar-berrikatuak», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

¹¹¹⁹ Saint-Pierre, «Gerlako hilarriak». 1915/11/19.

¹¹²⁰ Jean Saint-Pierre, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 4a.

¹¹²¹ Saint-Pierre, «Hil ehortzte bat». 1915/1/29.

hartan, artikuluko haren beste atal batean hiltzeko arriskua zenbatekoa zen zehaztu zuen. Lubakietako egunak lasaiak baldin baziren, lehen lerroetan zauritu eta hil guti izaten zutela jakinarazi zuen: astean bizpahiru zauritu eta hamabost egunean behin hil bat. Borroka egunetan, aldiz, lehen lerroetan anitzez gehiago hiltzen zela argitu zuen, kopururik ez bazuen eman ere¹¹²².

Hilen presentzia edo hiltzeko arriskua etengabeak ziren lubakietan, *Eskualduna*-ko berriketari horiek erakutsi zuten bezala. *Zerbitzari*-k hil guti ukan zuten aste bat eskertu zuen:

Harritzeko da egun hautan zer bakea uzten daukuten! Noizetik noizerat kanoi bumbako ikharagarri bat; egunean bizpahiru. Tiro bat ere ez. Tarbeko errechimentu batek sei egun iragan baititu «tranchetan» badakizu zenbat kolpatu izan dituen? – Bat. Hilik batere. Agian ondoko egunetan, hola hola izanen da.¹¹²³

Baina beti ez zuten halako lasaitasunik, eta bombardaketen ondorioz suntsiturik gelditu zen erreka-zulo bat aipatu zuenean zer mina sentitu zuen idatzi zuen, ondoko artikuluan:

Othoi ez dezagun aipha. Nigarra begitarat heldu zaut, lehengo lekuan halako erreka utzi eta, hemengoak ikustea. Obusek egin ziloak ditugu errekatzat eta han gaude, gau eta egun, zerua atherbe. Ez ditake urrhatsik egin, burua ez ditake altcha, han berean ez hiltzekotan. Hemendik bizirik atheratuko dena zerbeit ikusirik atheratuko da.¹¹²⁴

Lubakiak hauskorak zirela erakusten zuen lekukotasun horrek, lana suntsiturik ikusteak eman zezakeen penaz gain, halako lekuetan hiltzeko arriskua are handiagoa zela ere erakutsi zuen *Zerbitzari*-k. Dударik gabe, heriotzaren eta arriskuaren presentzia hurbil horrek lubakietako egoeraren aurkezpen beltza emateko bidea eskaintzen zuen.

2. Lanak eta guduak

Lubakietako eginbideetariko bat, lubakiak berak egitea eta artatzea izaten zen. Baina horretaz ez zen informazio anitz argitaratu *Eskualduna* astekarian, baina lubakien antolatzea eta egokitzea biziki garrantzitsuak zirela azaldu du

¹¹²² Jean Etxepare, «Lanjera nun», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 21a.

¹¹²³ Jean Elizalde, «Martchoaren 8an», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 19a.

¹¹²⁴ Jean Elizalde, «Eta erreka!», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 2a.

Frédéric Rousseau¹¹²⁵, leku haietan hilabeteak iragan zituzten soldaduentzat. Saint-Pierrek aipatu izan zuen garai lasaietan lurpeko lan anitz egin zutela eta tokiak ongi ezarri zituztela. Gisa hartan, pausa egunak goxoki iragaten omen zituzten dantzan eta pilotan¹¹²⁶.

Baina lubakien antolaketa horretan ere dena ez zen baikorra. Artikulu batean informazio inportantea eman zuen. Hots, lurraren zulatzea soldadu zaharren lana zela argitu zuen, baina euskaldun eta bretoi zaharrenak leku arrisku-suenetara igortzen zituztela zehaztu¹¹²⁷. Tokian tokiko zaharrak ibiltzen omen ziren arroila konpontzen, eta euskaldun zaharrek, lan hori egin beharrean, leku arrisksuetara joan behar izaten zuten. Hala ere, Saint-Pierrek hori ez zuen gauza txar gisa erraten, ez zuen hori kritikatzeko, alderantziz, euskaldun horiek txalotu zituen. Baina normala ez bide zen zerbait aitortu zuen.

Aste batetik bestera ez zen giro bera nabaritzen *Eskualduna*-ko berriketari artikuletan. Jean Saint-Pierrek batzuetan idazten zuen alemanak beti tiroka ari zirela, baina ez baitezpada modu negatiboan, baizik eta erranez aliatuak zirela nagusi, eta alemanek ez zezaketela jasan frantsesek janari gehiago eta baldintza hobek izan zituzten¹¹²⁸. Tiroen balorazio baikor baten egiteko modua zen, baina tiroen errealitatea erakusten zuen.

Beste batzuetan borroka guti izan zela aipatu zuen, edo entzun zituzten kanoikadak ziren lekutik aski urrun zirela, hala nola Soissonsetik harago¹¹²⁹. Baina lasaitasun giro horretan, batzuetan alemanei granada batzuk botatzen zizkietela argitu zuen. Artikulu batean eman xehetasunen arabera, euskaldunak gain batean zeuden, eta alemanak beherago, eta zenbait lehergailu botatzen omen zizkieten¹¹³⁰. Bonben presentzia beste alde batetik aipatu zuen, hala nola, aldi horretan, berek jasateko orde, berek jasanarazten zituzten. Lehergailuak adierazteko «presentak» (opariak) hitza erabili zuen, ironia kutsuarekin. Lehergailuen aipatzeko hitz baikorra erabili zuen, baldin eta haiek botatzen bazizkieten alemanei. Horren harira, batzuetan guduetako parte hartzaile izan zela kontatu zuen, beste batzuetan lekuko zuzen gisa mintzo zen, eta beste batzuetan urrunago gertatu guduen berri eman zuen. Kronika orokor batean, adibidez, zegoen eskualde inguruetako gorabeherak zerrendatu zituen,

¹¹²⁵ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 132.

¹¹²⁶ Jean Saint-Pierre, «Bethi deskantsua», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 16a.

¹¹²⁷ Jean Saint-Pierre, «Aroaren berri», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 10a.

¹¹²⁸ Jean Saint-Pierre, «Errabian», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 12a.

¹¹²⁹ Saint-Pierre, «Bethi deskantsua». 1915/4/16.

¹¹³⁰ Jean Saint-Pierre, «Kolpatuak», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 30a.

laburki, pluraleko lehen pertsona erabiliz, baina ez bere erregimentuaz mintzatzeko, baizik eta bera armada osoaren partaide gisa mintzo zelako, hala nola Paueko eta Tarbeseko bi erregimentu Reimseko aldera joan zirela, beste batzuk Soissons aitzinatu zirela, Ville-au-Bois inguruan gudu bortitz bat izan zela, baina frantsesek gaina zutela erranik, bere eskualdean une lasaiak zituztela argitu zuen, 1915eko ekainaren 18an¹¹³¹.

Handik gutxira ere beren lerroetan atsedena izan zutela idatzi zuen. Kanoiak azkarki aritu omen ziren bizpahiru aldiz, lekuka. Bera zegoen lekutik ezkerrean, Soupir eta Soissons eraso zituzten kanoi eta obus ukaldika; eskui-nean, aldiz, Craonne lasaiago zegoen. Berry-au-Bacen ere erasoak izan zirela baina alemanek huts egin zutela gehitu zuen. Bitartean, haiek erreka gehiago zulatzen ere ari ziren¹¹³².

Beste batzuetan, kanoikada erasoak biziki baikorki kontatu zituen, garaile gisa agertuz. Batean, aitzineko aste osoan kanoi borroka anitz izan zela eta denak irabazi zituztela idatzi zuen, hala nola Berry au Bac, Ville aux Bois, Craonne eta Corbényn. Vauclair ordokian ere alemanei kalte handiak eragin zizkietela gehitu zuen:

*Bigarrenean etsaiaren aterbe azkarrenak herraustu; hirugarrenean, langile andana bat chehakatatu. [...] Harrotu diozkategu beren lan hoberenak. Zer ihurtzuriak! [...] Alemanek ere, bizpahiru aldiz igorri daizkigute kanoi kolpe erauntsi ederrak.*¹¹³³

Hitzen baikortasuna nabari zen artikuluko horretan, gerlaren edertzea bezala. Alemanen erasoak gutxien zuten, erranez kolpatu bakar batzuk egin zituztela, frantsesen artean. Kanoi txikien bidezko erasoak ere nola egiten zituzten erran zuen, beste behin. Alemanak maiz ibiltzen ziren Saint-Pierre zegoen toki inguruan. Gaez lagun batek barrandatzen zituen bazterrak eta Saint-Pierre ematen zituen aginduak. Gero kanoi ttipiz eraso egiten zieten alemanei¹¹³⁴.

Beste borroketariko bat zen etsaien lubakietan sartzea eta «dena garbitzea». Hitz horiekin adierazi zuen euskaldun batzuek ere egin izan zutena:

Etsaiaren erreka batean sartu ziren gure eskualdun erreximendu bateko gizon andana bat, eta atzemanak oro garbitu. Hitz dautzuet trenpuan zirela gure puti-

¹¹³¹ Saint-Pierre, «Gerlarien berri». 1915/6/18.

¹¹³² Jean Saint-Pierre, «Gure astea», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 30a.

¹¹³³ Jean Saint-Pierre, «Kanoiak lanean», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 4a.

¹¹³⁴ Saint-Pierre, «Mendekioa». 1917/11/16.

*koak, edateko horitto hartarik naski hurrupatua baitzuten ausarki, bihotzaren berotzeko. Biharamunean ikusi zen hauxe, jeneral nausiak egin berri labur hetan: «En Argonne, on a nettoyé une tranchée».*¹¹³⁵

Erreka «garbitzearena» ez zen Jean Saint-Pierreren hitza, armadan hala erabiltzen zuten, hala nola «nettoyeurs de tranchées» delakoena zena, oldarraldi baten buruan joatea etsaiaren lubakiari buruz, han gorderik egon zitekeen tiro egile oro neutralizatzeko, granada, pistola edo ganibet bidez. Odol hotzeko jendea igortzen zuten lan haren egitera¹¹³⁶. Jean Saint-Pierrek ez zuen odol hotza aipatu, baizik eta alkoholaren erreferentzia egin zuen, lan haren desdramatizatzeko edo, alderantziz, lan hura zein zaila eta gogorra zen erakusteko.

Jean Saint-Pierre ez zen maiz mintzatu tiroez. Anekdotak batean goraiatu zuen, ordea, aliatuek tiro egile onak zituztela; adibidez, aleman bat 500 metrotik hurbiltzen ari zen, bi emazte zituela ondoan. Frantses batek tiro egin zuen eta erdiz erdi jo omen zuen aleman hura¹¹³⁷.

Kanoien eraso gogorretatik ere nola babesten ziren kontatzen zuen beste behin Saint-Pierrek, gisa horretan kanoikaden eragina gutxietsiz. 1915eko azaro bateko asteazkenean kanoien orro handiak entzuten omen zituzten, baina zuloan sarturik, musean ari ziren, babesean. Babesguneak azkar zirela eta han ongi zirela iduri zuen, Saint-Pierreren artikulua arabera¹¹³⁸.

Funtsean, lubakietako gerlako lanaz beraz ez ziren hainbeste luzatu *Eskualduna*-ko berriketariak. Eta Jean Saint-Pierreren azalpenez jarraiki, ezin dugu erran aurkezpen negatiboa egiten zuenik, beti ahalegintzen baitzen alemanen tiroen eta lehegailuen eraginaren mugatzera eta frantsesen gaitasunaren edertzera. Baina hori ez zen errealitatea, Jean-Norton Cruren arabera¹¹³⁹. Hark dio frantses infanteria alemanen artilleriak zafratu zuela, frantsesen gibelko artilleria astunak alemanen obusak eta abar jo zituela, aleman hegazkinak frantses artilleria bonbardatu zituela, frantsesen ehiza hegazkinak aleman hegazkinak jo zituztela eta abar, hots, ez zela sekula bukatzen, eta dena sufrimendu bat zela. Rémy Cazalsek eta André Loezek soldaduen eguneroko liburuxketatik hartu testuetatik ondorioztatu zuten bonben mehatxupean egotea

¹¹³⁵ Jean Saint-Pierre, «Erreka bat garbitu», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 28a.

¹¹³⁶ Cazals, *Les mots de 14-18*, 110; François Cochet, «Nettoyeurs de tranchées», in *Dictionnaire de la grande guerre 1914-1918* (Paris: Laffont, 2008), 751.

¹¹³⁷ Jean Saint-Pierre, «Tirari onak», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

¹¹³⁸ Jean Saint-Pierre, «Gure astea», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 3a.

¹¹³⁹ Cru, *Du témoignage*.

etengabeko beldurra eta sufrimendua zela¹¹⁴⁰. Ikusi dugu *Eskualduna*-ko berrikerariak maiz aipatzen zituztela gudu horiek, baina edertuz, eta ez zutela erakusten hainbesteko beldur eta sufrimendurik. Baina ez da gauza bera gutunetan idazten zena eta soldaduek berekin atxikitzen zituzten liburuxketan idazten zutena, are gutxiago argitaratzeko eginak ziren gutunen kasuetan.

Gau eta egun gerlan ziren, bistan denez. Eta gauak ere bazituen bere arriskuak eta eginbeharrak, logikoa den bezala. Eginbide ezagunenetariko bat zen lubaki inguruak ongi zaintzea, paretik tiro egilerik edo granada jaurtikizailerik ez zedin etor. Lan horretaz ere mintzatu zen Jean Saint-Pierre, zenbait aldiz. Lan horretan ere aliatuak alemanei nagusitu zitzaizkiela erakustera eman zuten, ordu arte entzuten zituen zurrumurruak gezurtatuz:

*Ehun aldiz entzun dut erraiten Alemana nausi ginuela azeri joko guzietan, gordeka eta ichilkako jukutria tzarretan ez duela parerik. Baditeke. Hemen segurik aspaldion gaina dugu gauazko patrouille hoitan, erreketarik kampo zoko mokoan berri jakin behar denean. Bizpabiru aldiz Alemanak gisa hortan eskuratu ditugu, choria bezala sarean atzemanik, nor da bada hor azeriago?*¹¹⁴¹

Ondorioz, alemanak ez zirela gehiago gauaz beren zuloetatik ateratzen eta frantsesak aise zebiltzala gauzako barrandatze lanetan idatzi zuen, anekdota bat kontatuz, non sarjentu bat zaintza lanetara joan zela, baina soldaduak ez zirela biziki ausart. Azkenean, harekin joan ziren bi soldadu euskaldunak zirela esplikatu zuen Saint-Pierrek.

Jean Etxeparek ere gaueko ikerlarien lana aipatu zuen, xeheki¹¹⁴². Bazter zaintzaileen lanaz gain, lubakien inguruetako beste lan batzuk ere deskribatu zituen, hala nola orga-zainena, puskak ekartzen eta bi lerroen arteko eremu arriskutsu horretan maiz bakarrik ibiltzen zirenen lana, eta aitzindarien sukaldariena, beti oihanera joan behar izaten baitzuten egurketa, eta eskerrik ez zutela ukaiten.

Lehen lerroetan ibiltzen ziren soldaduen beste lan bat zaurituen biltzea zen, andazain edo «brankardierren» lana, hain zuzen. Jean Saint-Pierrek berak bere lehenbiziko gutunean, frantsesez idatzi zuenean, bere burua aurkeztu zuen andazain gisa¹¹⁴³. Bi andazain mota baziren, zaurituak tiro eremuetatik

¹¹⁴⁰ Cazals eta Loez, *Dans les tranchées de 1914-18*, 70–73.

¹¹⁴¹ Jean Saint-Pierre, «Azeri zilhoak», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 28a.

¹¹⁴² Jean Etxepare, «Nork merezimendurik gehiena», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 18a.

¹¹⁴³ Jean Saint-Pierre, «Nouvelles de la guerre», *Eskualduna*, 1914ko irailaren 25a.

hartu behar zituztenak, beren bizia arriskuan ezarriz, edota gibelago zeudenak, hala nola anbulantzietakoak. Jean Etxeparek xehetasun batzuk eman zituen erregimentuen osatzeaz, eta horietan andazainen lekuaz. Erregimentu bakoitzak hiru batailoi eta batailoi bakoitzak lau konpainia zituen; konpainia bakoitzak erizain bat eta lau andazain zituen, eta gibelago batailoi bakoitzeko mediku bat bazen¹¹⁴⁴. Andazainekin bukatzeko, *Zerbitzari*-k kontatu zuen nola Dufau deitura zuen senpenter batek anda berriak asmatu zituen, lubakien barnetik ibiltzeko; hori Frantzia guzira hedatuko zela segurtatu zuen, «Brancard Dufau» izenarekin¹¹⁴⁵.

Gaueko eta gainerako lan horien aipamenak ez ziren beste batzuk bezain ugariak, behar bada, baina artikuluko bakar horiek interes handikoak izan ziren. Beti ere, lan horretan ere ongi ari zirela erakutsi nahi izan zuten Saint-Pierrek eta Etxeparek, gainerako gaietan bezala.

Lehen lerroetan ibiltzen ziren soldaduek kilometro anitz egiten zuten batetik bestera, trenez, autoz edo, maiz, oinez. Hainbat artikulutan agertzen zen mugimendu horiek eragiten zuten nekea edo akidura. Jean Saint-Pierrek berak ere aitortu zuen, behin, aspaldian ez zuela berririk igorri, lau departamentu zeharkatu baitzituzten, oinez, aro txarraren azpian¹¹⁴⁶. Haren artikuluan ez zen baikortasunik, nekea ageri-agerian zegoen.

Gerlan egoteak eragiten zuen nekea beste gisa batez ere agertu izan zuen. Behin, Argonetik joan zirela kontatu zuen, lehen lerroetatik 80 kilometro urrunago. Bidea ez zuten oinez egin, akigarri izan zitekeelako, 25 kiloko zakua bizkarrean, eta akituak baitziren. Zaku astuna bizkarrean oinez ibili izan ziren beste batzuetan, baina aipatu artikuluko horretan, Saint-Pierrek aitortu zuen haien akidura nolakoa zen¹¹⁴⁷. Beste behin ere, modu gordinean adierazi zuen haien nekea:

*Bizkitartean, etzauku iduri berehala gure armada guduan sar-araziko dutela, negua bere beltzenean leku gaixto huntan emanik. Zor daukute pausua. Ez da dudarik ahulduak girela, nekhatuak: zango, barne, bulhar, zintzur, buru, nork berea jasan du, guti edo aski. Badukegu zonbeit egunen bakea.*¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁴ Jean Etxepare, «Brankardier eta musikari», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11.

¹¹⁴⁵ Jean Elizalde, «Agur sempertarrak», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 3a.

¹¹⁴⁶ Jean Saint-Pierre, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 12a.

¹¹⁴⁷ Jean Saint-Pierre, «Lerroetarik urrun», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 6a.

¹¹⁴⁸ Jean Saint-Pierre, «Anglesak», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 23a.

Hor aitortu zuen, besteak beste hotzarengatik, zenbat jasanik zeuden. Diskurtso aski negatiboa zen. Ordurako gerla laugarren urtean sartua zen, 1917a baitzen, eta fisikoki nekea jasaten ari ziren.

Serbia aldetik idazten zuen A.I.k ere oinez egin zituzten kilometroak aipatu zituen. Oro har oinez anitz ibiltzen zirela agertzen zen haren artikuluetan, eta horrek sortzen zuen akidura aipatzen zuen. Oinezko bideen kronika haiek, bidai kronika baino gehiago ziren gerlaren nondik norakoen kronika. Ageri zen, Serbiako harat-honatan kasuan, lubakietan egotea bezain gogorra edo gogorrago zela hainbeste ibiltzea batetik bestera. Akidura hori transmititzen zuen bere artikuluetan¹¹⁴⁹. Bide zailak zirela erakutsi zuen, oren anitz oinez, batzuetan bidea moztua edo erreka zabalak zeharkatzeko zubirik ez. Gerlako beste errealitate bat zen hori, presentzia eta garrantzi handia zuena. Eta bide horietan, aroa ere jasan behar izaten zuten:

Beroak zer nahi erakatsi deiku. Hebenko uda gozatu eztianak eztaki ekhiaren borthitzaren berri. Itzalian 45, 50 degre; ekhi toltzian 70. Guk halere, houraren khantian ginelakoz, artetarik mañhatzen ahal ginen. Bena bestek? Zuhain adar bat ez ihounere; bazterrak oro tchokarturik; lurrian zilho eli bat egin eta han erdi pikarrai egoiten. Berriz bero horrek aphotorroak, suge, ullu, ilhounezko bizizale khara gaistokoak oro phitzerazten ezizkun saldoka. Lanak emaiten zeizkun ezin obiltuz. Ichtant baten deskantsurik ez. Soldado hanitch mardotu ziren, flakatu, eritu. Nihauou ere egon niz egun zombaitez elgaitzeki. Bena gaitzari buhurtu ahal izan niz ospitalialat bildu gabe. Horren gatik hasi nintzanian berriz serbutchian hain nintzan desginik eta zainbilturik noun ene lagunek doi doia ezagutu beinun dien.¹¹⁵⁰

Artikulu honen arabera, soldaduek ez zuten etsaiaren tiroen menpe egon behar bakarrik, arriskua ez zegoen zauritzean edo zaurien ondorioz hiltzean bakarrik. Ahultzeko eta eritzeko arriskuan ere bizi ziren. Baina soldaduek bizi zuten nekea bestelakoa ere izaten zen, hala nola Frédéric Rousseuren ustez beldurrak beheitikoak eragiten zien soldaduei¹¹⁵¹. Eta Jacques Meyerren arabera, baldintza material txarren ondorioz «miseria moral handia» jasaten zuten¹¹⁵². Nekearen edo miseria moralaren alde hori ez zuten hainbeste aipatzen, baina baldintza material txarrez luzaz aritu ziren lubakietatik idazten zuten berrikerariak, ondoko orrialdeetan barnatuko dugun bezala.

¹¹⁴⁹ A.I., «Zalonikatik letera». 1916/3/17.

¹¹⁵⁰ A.I., «Zalonikatik letera», *Eskualduna*, 1916ko irailaren 22a.

¹¹⁵¹ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 157.

¹¹⁵² Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 114.

3. Baldintza gogorrak

Janariak presentzia handia zuen bereziki Jean Saint-Pierreren eta *Zerbitzari*-ren artikuluetan, eta gutxiago Jean Etxeparerenetan. Zaila da zehazki jakitea janariak mintzo zirenean, lubakietan izaten zuten janariak ala pausalekuekoez ari ziren, maiz ez baitzuten halako xehetasunik ematen. Jean Etxeparek, nahiz eta besteek baino garrantzi gutxiago eman zion janariari, behin janaria berorik atxikitze teknika batez idatzi zuen, eltze mota berri bat asmatu zutela eta nola funtzionatzen zuen esplikatzuz eta erranez hari esker gerla tokian zeudenek Donostiako don Alfonso erregeek bezain ongi jaten zutela¹¹⁵³. Gerla lekuetan jaten zuten janaria edozein jatetxe handitakoa bezain ona zela idaztea espantu handia egitea zen, eta haien jateko kalitatea zena baino ederrago aurkezten zuela pentsa daiteke. Baina halako edertzeak ez dira sinesteko eginak izaten, eta ez bide zen Etxepareren xedea Donostiako jatetxearen pare jaten zutela sinetsaraztea. Horrekin, zeukaten janariaren kalitatea ona zela erakutsi nahi zuen.

Baikortasunez idazten zuen Jean Saint-Pierrek ere, janariak ari zenean. Oro har, ongi jaten zutela adierazi nahi izaten zuen, besteak beste alemanen tratuarekiko konparaketen bidez. Batean azaldu zuen alemanek bazekitela haiek ongi jaten zutela eta janari onaren trukean, zigarroak eskaini zituztela¹¹⁵⁴. Beste batean, alemanen etengabeko tiroen azalpena eman zuen, hala nola haien janariak «jelos» zirela¹¹⁵⁵. Militarki alemanei nagusitzen zitzaizkiela erakutsi nahi izaten zuen bezala jokatzeko zuen janariarekin ere, arlo hartan ere baldintza hobeetan zirela azpimarratuz. Jateko eta edateko zeren eskubidea zuten ere azaltzen zuen erregularri, zehaztuz egunean pinta erdi bat arno haitu zutela¹¹⁵⁶.

Baikortasun horren gibelean, dena ez zela hain baikorra ere suma daiteke. Nahiz eta maiz agertzen zuen janari ona zutela, batzuetan beti gauza bera jateaz asetzen zela ere ulertzera eman zuen, hala nola haragi gisa beti xingarra zutela idatzi baitzuen behin¹¹⁵⁷. Beti janari bera izateaz baino kezka handiagorik ez zuen erakutsi Saint-Pierrek eta beraz, ez dago hor jarrera ezkor handirik. Gisa horretako janariaren deskribapenak maiz egin zituen, ongi azpimarratuz ogi ona zutela, eta beste behin ere aipatu zuen haragiak asetzen hasia zela:

¹¹⁵³ Jean Etxepare, «Asmurik hoberena», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 21a.

¹¹⁵⁴ Jean Saint-Pierre, «Jatekoa», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

¹¹⁵⁵ Saint-Pierre, «Errabian». 1915/3/12.

¹¹⁵⁶ Jean Saint-Pierre, «Jan edanak», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 5a.

¹¹⁵⁷ Jean Saint-Pierre, «Jan edanak», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 2a.

[...] *Haragia frango maiz zikirokia. Batzuetan haragi horman beiratu hartarik, behartzen baitzauku. Kontserbako haragitik ere noiztenka, soldadoek «ziminokia» deitzen duten hartarik.*¹¹⁵⁸

Haragiaren deskribapen hori ez zen loriagarria, bereziki «ziminokia» edo haragi hormatua aipatu zituenean, baina oro har janariaz aski baikor mintzo zen. *Zerbitzari*-k ere ogiaren kalitate ona azpimarratu izan zuen, eta ongi eta ausarki jaten zutela ere idatzi izan zuen¹¹⁵⁹. Nahiz eta une batez aitortu zuen ez zutela beti ongi jaten, oro har, Euskal Herrian zegoen irakurleak pentsa zezakeen gerlariak jaunak bezala bizi zirela, ongi janez, eta gorputzez indartsu eta eder. Janariaren baikortze hori ez zen biziki sinesgarria, Audoin-Rouzeauren¹¹⁶⁰ azalpen batzuei fidatuz gero. Haren arabera, soldaduek janaria anitz aipatzen zuten beren gutunetan, baina bereziki janaria eskastu zen unean. *Eskualduna*-n, aldiz, kontrakoa, otordu bereziak edo ongi jan izana aipatzen zuten maiz, Eguberriko otorduak bezala.

Jean Saint-Pierrek Eguberri eta Urtats gau eta egunetako otorduak aipatu zituen, ohiz kanpoko otordu bat bezala. 1914ko Eguberri gaua pausalekuan pasatu bide zuen, supazterrean. Agintariek bazkari on bat hitzeman zietela kontatu zuen xeheki: xingarra, laranja bat, sagarra, zigarroa, arnoa eta xanpainna botila bat lau lagunentzat¹¹⁶¹. Ondoko astean kontatu zuen Eguberri eta Urtatseko bazkari ona ukan zutela, artikulu labur eta ez biziki interesgarrian¹¹⁶². Ondoko urteko Eguberriko afarien berri eman zuen *Zerbitzari*-k, oilaskoa eta gaztainak jan zituztela erranez¹¹⁶³.

Oro har, Eguberriko otordu horiek aski xumeak ziren. Saint-Pierreren kasuan, berezitasuna zigarroak eta xanpainak ezarri zuten. Xingarra beste egunetan ere jaten zuten. Oilaskoa ohiz kanpoko janaria zela nabariago zen, ez baitzuten halakorik maiz aipatzen. Ohiz kanpoko otorduen gaia inauterietan ere atera zuen Saint-Pierrek:

Atzo, bi arroltze atzemanik, lagun batekin partitu ditut. Etzuen jan arroltze bat oraino, gerlarat joanez geroz. Huna zer erran dautan berak: «Agorrilaren bian

¹¹⁵⁸ Jean Saint-Pierre, «Osagarria», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 23a.

¹¹⁵⁹ Jean Elizalde, «Bizia», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 14a.

¹¹⁶⁰ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 42.

¹¹⁶¹ Jean Saint-Pierre, «Abendoaren 22an», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 1a.

¹¹⁶² Jean Saint-Pierre, «Bazkari on bat», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

¹¹⁶³ Jean Elizalde, «Oi Eguberri gaua», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 7a.

*ikusi nituen azken arroltzeak:; amak: emanik partitzean, goizean goiz... Han be-
rean utzi nituen»¹¹⁶⁴*

Baina inauteri horietan ez zuten arrautzarik aski kruxpeten egiteko, Saint-Pierrek berak idatzi zuenez, beraz ezin izan zuten ohitura errepikatu, eta arrautza banarekin konformatu behar izan zuten. Arrautza zer janari arraroa bihurtua zitzairen idatzi zuen horretan, janariaz ematen zituen xehetasun bai-korrak ahuldu ziren. Nahi gabe aitortu zuen ez zutela nahi adina edo nahi guztia jaten ahal, egoera normalean baino xuhurrago bizi zirela.

Soldaduek berez ukaiten zituzten otorduez gain, maiz beren aldetik bila-tzen zuten janari gehiago, eta inguruko biztanle edo saltzaileei erosten zieten, garesti ordainduz¹¹⁶⁵. Beste bide batzuk ere aipatu zituen *Zerbitzari*-k, hala nola oihanetik fruituak hartzen zituztela¹¹⁶⁶ edota ezta biltzen zutela¹¹⁶⁷. Bai-na gauzak ez ziren beti nahi bezala izaten, inguruko janari iturriak (untxiak, karakolak) ere urritzen ari baitziren¹¹⁶⁸. Beste zenbaitetan, garbiki, janari gutxi zutelako kexatu zen¹¹⁶⁹, ondoko artikulua honetan bezala:

Gure hertzeak denetarat egiteko edo nik ez dakit zertako, ez dugu aintzineko demboretan bezen ederki jaten. Maiz mebe eguna dugu. Handik eta hemendik ez baginu, sosaren puntan bederen, zerbeit eskuratzen, irauteak lan luke. Etchetik ere zerbeit igortzen baitaukute, ez gare oraino arras ahulduak. Bainan egia erran, lan hainitz egin eta guti jan, no me gusta, españolak dion bezala.¹¹⁷⁰

Egia da *Eskualduna*-ko berriketariak janariari buruzko informazio baiko-rra eman zutela oro har. Baina pasarte honekin eta atal honetan pixka bat gorago aipatu dugun beste batekin, *Zerbitzari*-k deblauki aitortu zuen ez zu-tela beti nahi bezainbat jaten. Etxeparek ere, beste artikulua batean, janariaren eskatea aipatu zuen, soldadu batzuk laborantzara igorri zituztela azaldu zue-nean. Hain zuzen, eskaste horri buru egiteko, janaria produzitzeko beharra sortu zela esplikatu zuen¹¹⁷¹. Beraz, janariari zegokion alde ezkorrak lekua ukan zuen astekari horretan, xumea bazen ere.

¹¹⁶⁴ Jean Saint-Pierre, «Kruspetak», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 26a.

¹¹⁶⁵ Miquel, *La grande guerre au jour le jour*, 192.

¹¹⁶⁶ Jean Elizalde, «Arregak», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 19a.

¹¹⁶⁷ Jean Elizalde, «Eta erleak?», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 12a.

¹¹⁶⁸ Jean Elizalde, «Maiatzaren 11n», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 21a.

¹¹⁶⁹ Jean Elizalde, «Jan edanak», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 2a.

¹¹⁷⁰ Jean Elizalde, «Jatekoaz», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 3a.

¹¹⁷¹ Jean Etxepare, «Laborantzaz», *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 8a.

Bestetik, Lehen Mundu Gerraz gelditu den irudi ezagunenetarikoa lubakien barneko ur putzu eta lohiena da. Rémy Cazals eta Nicolas Offenstadek soldadu baten gutunak argitaratu zituztenean lubakietako soldaduek ura eta lohia belaunetaraino zeukatela azpimarratu zuten¹¹⁷². Stéphane Audoin-Rouzeauk ere dio lohia «oinazea» agertzen zuten lekukotasunak «zenbatezinak» zirela, eta lohi hori etengabe presente egon zela soldaduen bizitzan¹¹⁷³. Pierre Barral-en arabera, ofizioz laborari ziren soldaduek gehiago aipatzen zituzten sufrimendu materialak (ibiltzea, lanak, hotza, akidura eta abar), gainerakoak baino¹¹⁷⁴. Lohiaren eta egoera klimatikoaren presentzia hainbestekoa ote zen *Eskualduna*-ko artikuluetan?

Zerbitzari-k, gehienetan, bere artikulua beti hasten zituen aroaren berri emanaz. Ez zen beti gerlarekin lotua, baina aro euritsu eta hotza lubakietan bizi zuela kontatzen bazuen, orduan islatzen zen egoera latza. Maiz aipatzen zuena hotza zen; izan hotza bera, elurra edo izotza. Jean Saint-Pierrek lubakietako sufrimendu handienetarikoa hotzaren ondoriozkoa zela agerrarazten zuen maiz, besteak beste Sommeko eskualdetik itzuli ziren batez jasan zuten hotza kontatzean¹¹⁷⁵. Hotza zangoetatik ere senti zitekeen, eta bizpahiru aldiz kontatu zuen soldaduek nola egiten zuten hotzaren kontra borrokatzeko. Zangoetako hotza gogorra zela eta horri buru egiteko baselina ezartzen zuten, baina behin soldadu bat joan omen zitzaion baselina gehiagoren galdez, eguberriko argiak egiteko erabili zutelako¹¹⁷⁶. Umore kutsua zuen anekdota berezi horren gainera, zangoetako hotzaren aipu garbia egin zuen oro har baikor agertzen zen Saint-Pierrek. Hotzari buruzko beste aipu ezkor bat egin zuen 1917an:

*Hemengo gaichtoena, zangoak aise hormatzen direla. Oinetakoak soinean atchiki behar baitezpada gau ala egun, uraren barnean izana gatik. Sasoin huntan hotzak atzemaiten ditu, eta gizona ez da on gehiago gerla tokian egoiteko.*¹¹⁷⁷

¹¹⁷² Rémy Cazals eta Nicolas Offenstad, «Du Bois-le-Prêtre au «Front intérieur». Les expériences de guerre des Papillon», in *Si je reviens, comme je l'espère. Lettres du front et de l'arrière* (Paris: Grasset, 2003), 370–371.

¹¹⁷³ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 37–39.

¹¹⁷⁴ Pierre Barral, «Mémoire paysanne de la Grande Guerre», in *Mémoires de la Grande Guerre. Témoins et témoignages, Actes du colloque de Verdun, 12, 13, 14 juin 1986*, arg. Gérard Canini (Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1989), 131–139.

¹¹⁷⁵ Jean Saint-Pierre, «Somme-ko azken berri», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 23a.

¹¹⁷⁶ Jean Saint-Pierre, «Zangoetako hotza», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

¹¹⁷⁷ Jean Saint-Pierre, «Galtze guti», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 12a.

Pasarte horretan ez zen hotzaren kontra biziki gogor mintzo, ez zen kexu ageri. Baina hotzak zangoetan eragiten zituen kalteak, laburki bazen ere, aipatu zituen. Elurra zailtasun bat zela idatzi zuen bestaldi batez, hala nola gauaz egin behar lanetarako, lerroak zaintzeko edo burdin hesien egiteko, elurraren gainean eta ikaragarriko hotzean aritzea zela zailena¹¹⁷⁸.

Zerbitzari-rentzat, ordea, ez zen elurra gehien kezkatzen zuen arazoa. 1916ko martxoaren 10ean argitaratu zuen elurra ari zuela, baina ez zela kezkatzerik¹¹⁷⁹; elurrekin elur pilotak egiten jostatzen zirela kontatu zuen beste behin¹¹⁸⁰. Berriz ere elurra ari zuela zehaztu zuen batez, ordea, aditzera eman zuen elurrak erran nahi zuela gero sekulako lohia edo «saltsa» jasan beharko zutela¹¹⁸¹.

Baina *Zerbitzari*-k elurra ez zuen gauza txar bezala aipatzen. Euria zen gehien hastio zuena, itxura guztien arabera. Garbiki aitortu zuen ez zela euria baino zailagorik, lubakietan zirentzat, baina hala ere haien artean gutxi eritzen zirela eta eritzen zirenak ere ez larriki, zehaztu zuen, ongi artatzen zituztela azpimarratuz¹¹⁸². Aro txarraren kalteak gutxietsi nahi bazituen ere, euriarren gogortasuna onartu zuen. Euria, hotza eta harria gogor zirela ere aitortzen zuen batzuetan, bereziki ezin zutenean surik egin, alemanek ez zitzaizten ikus¹¹⁸³. Hala ere, soldaduek ez zutela kemena galtzen segurtatu zuen.

Euria zein gogorra zen adierazteko beste modu bat zen lubakietatik urrun zegoenean euria ari zuenean idazten zuena:

Hamabortz egun hautan guzietarik ikusi dugu: egun eder baino tzar gehiago haatik. Bainan hemen ez da erreketan bezala: han, nola nabikoa izan dadien aroa, lanak egin behar du: hemen, aro tzarra balinbada, ez dugu kampoan ibiltzerik. Eurriak ez gaitu beraz hanbat kechatzen.

Lehen lerroen eta gibel lerroen arteko kontraste hori aztertu gabe, azpimarra dezagun pausalekuko egoera hobetik eta horrek ematen zion gibelenetik mintzatuz eta konparaketa eginez aitortu zuela euria lubakietan zein gogor zen. Gisa bereko beste aitorten bat egin zuen atertu zuen une batez:

¹¹⁷⁸ Jean Saint-Pierre, «Egun gaichtoak», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 23a.

¹¹⁷⁹ Jean Elizalde, «Han hemenka», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 10a.

¹¹⁸⁰ Jean Elizalde, «Hemengo modua», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 18a.

¹¹⁸¹ Jean Elizalde, «Zer dembora ari zaikun», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

¹¹⁸² Jean Elizalde, «Han hemenka», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 24a.

¹¹⁸³ Jean Elizalde, «Aroa», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 2a.

Iduri luke arras edererrat emana dugula oraikoan aroa. Goizetik arratserat hor dugu bethi iguzkia zeru urdin batean. Bero ari du. Hobe. Gure ziloetako urak emeki-emeki agortuko dire hola eta egun guzia zangoak chuko atchikiko ditugu, mafrundi higuigarri baten beldurrik gabe.¹¹⁸⁴

Euriteak gelditu ondoan lubakiak idortzeak eta zangoak lehorrean atxikitzeak eragin zuen atsegina aipatzean aitzineko egoera gogorra aitortzen ari zen. Saint-Pierrek ere garbiki aipatu zuen soldaduek zangoak urean izaten zituztela¹¹⁸⁵.

Gainerako soldaduek bezala, *Zerbitzari*-k eta Saint-Pierrek oroz gainetik hastio zutena, bai, lohia zen. Saint-Pierrek berak maiz aipatzen zuen lohia.

Eskual herrian jendea erregura baita, lohiaren barnean daudela belhaunetarraino, hobe du denik ere ban berean egonik. Hemengo lohia mota tzarragotik dugu, aise lotzen, lotuz geroz ezin kendua, ezin idortua, zolarik gabekoa.¹¹⁸⁶

Euria, hotza, horma urtzen ari zela eta horrek lohia eragiten zuela deskribatu zuen. Lohi hori txarra zen zaldientzat eta gizonentzat, gogorra. Ez zen artikulu baikorra eta Saint-Pierrek gerlaren alde gordin hori agertu zuen. Halatsu egin zuen ondoko artikulu honetan ere:

Jadanik hasia da hemen nausitzen ura eta lohia. Emazu gainera, aroa gordina-ekin, hemen egiten duen hotz saila eta lanho higuigarria. Ez du guti balioko, gure bulhar eta zangoen onetan, bertze ohantze batean kokatzea. Gaineratikorik ez galda. Zonbeit egunen deskantsua badukegu aski hurbil, itchura guzieren arabera.¹¹⁸⁷

Azkenik, lohia aitzinatzeako arazoak ematen zizkiela ere aitortu zuen, 1915eko hasieran, nahiz eta hala ere aitzinatzen zirela segurtatu¹¹⁸⁸. *Zerbitzari*-k ere usu aipatzen zuen lohia, errateko bazterretan lohi anitz bazutela¹¹⁸⁹, edo leporaino putzuan sartuak zirela¹¹⁹⁰. Somme eskualdeaz aseak zirela idatzi zuen beste batean, lohia buruzko artikulu ezkor batean:

¹¹⁸⁴ Jean Elizalde, «Aroa», *Eskualduna*, 1916ko uztailearen 14a.

¹¹⁸⁵ Saint-Pierre, «Aroa». 1915/1/22.

¹¹⁸⁶ Saint-Pierre, «Aroaren berri». 1915/12/10.

¹¹⁸⁷ Jean Saint-Pierre, «Neguari buruz», *Eskualduna*, 1916ko irailaren 29a.

¹¹⁸⁸ Saint-Pierre, «Lohia». 1915/1/15.

¹¹⁸⁹ Elizalde, «Martchoaren 8an». 1915/3/19.

¹¹⁹⁰ Jean Elizalde, «Oraiko egunak», *Eskualduna*, 1916ko uztailearen 21a.

Nabiz hik eta kolpatu guti baino gutiago izan dugun hemen iragan ilhabetsuan, leku hitsa zauku hau: urrun egoteko hobe. Latzgarri da bethi lohian kasik ithoak ibili behar izatea eta gu hala ibili gare hemen. [...] Bi egun hautan elhurra ari zauku, par par par. Ez baiginuen bertze deusen beharragorik saltsa hunen gutitze!''¹¹⁹¹

1917ko otsaila zen. Jasaten ari ziren hirugarren negua zen, eta artikulu horretan egoera gogor horretaz ase zela erakutsi zuen *Zerbitzari*-k. Elurra ere aipatu zuen, baina aldi horretan, beste batzuetan ez bezala, alde ezkorretik aritu zen kasu horretan ere, baina ez elurra ez zitzaiolako gustatzen, baizik eta elurra lohiaren areagotzearen faktore baizik ez zelako izanen, eta beraz elurra-
ren aipamen horretan ere lohiaren beldurra ikusi behar da. Ikaragarritzko lohi eta putzuak umorez ere aipatzen zituen:

Ez uste izan haatik lotsatzekotan garela hemengo soldadoak. Hori sekulan, lurra ez bada ur bilakutzen... Ochala arno bilaka baledi; chuhursko bezala baitugu hamarbat egun hautan!''¹¹⁹²

Euriarekin eta putzuekin zutela arazoa agertu zuen, nahiz eta kemenik ez zutela galtzen erakutsi nahi izan zuen. Bide batez, arnoa eskasten ari zitzaie la ere adierazi zuen, eta umorez lotu zituen ur putzu soberakinak eta arnoaren eskasia, putzuak arno bihurtzeko desira adieraziz. Baina umorea bazter utziz, beste testu batzuetan urrun joan zen, errekek purgatorioarekin parekatzen baitzituen:

Verdumen ifernua ginuen: hemen purgatorioa. Nigar-egingarri da gizona holako plantan ikustea, zango puntetarik bururaino lobiz estalia. Belhaunetarik goiti dugula lohia erranez ez dut aski erraten, tokitan baitugu gerritik goiti: hainitzetan, batek bertzea saltsatik atheratu behar, itzea bezala han sekulakotz landatua ez egotekotz. Ez da beraz harritzeko «pieds gelés» hoitarik hoinbertze balinbada: ehunka igorri dituzte eritegiatarat. Egiak dena den erran behar baitu, uste dut gutiz gehienak laster sendatuko diren haatik!''¹¹⁹³

Testua biziki argi mintzo zen: lubakietan bizi zuten lohia jasangaitza zen, eta osasun arazoak sortzen zituen, epe luzeko ondorioak gutxietsi nahi bazituen ere. Oro har, lohiaren gaia modu biziki ezkorrean aipatu zuen *Zerbitzari*-k, Saint-Pierrek bezala. Eta ez zen baikorrago mintzatu, Serbia aldetik, A.I.

¹¹⁹¹ Jean Elizalde, «Bethi «Somme» delakotik», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 2a.

¹¹⁹² Jean Elizalde, «Zer erran aroaz?», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 1a.

¹¹⁹³ Jean Elizalde, «Hau da saltsa!», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 12a.

inizialez idazten zuena. Nahiz eta lubakietako bizimodua azaltzeko, Jean Saint-Pierre eta *Zerbitzari*-ren testuak anitzez baliagarriago ziren, A.I.ren testuek balio digute ikusteko Serbia inguruko lubakietan nola bizi ziren. Zenbait aldiz lohia aipatu zuen, eta Frantziako lubakietakoarekin konparatu, erranez Serbiakoa oraino gogorragoa zela¹¹⁹⁴.

Beste muturreko aroaz ere mintzatu ziren, hala nola beroaz. Baina hotza baino anitzez gutxiago aipatu zuten. *Zerbitzari*-k kontatu zuen anekdota baten bazuen, ordea, bere interesa. Bero ala hotz izan, beti jantzi bera soinean zutela idatzi zuen, eta beraz, beroa gogorragoa zela jasateko¹¹⁹⁵. Jean Saint-Pierrek ere aipatu zuen bero handiegia edo idortea ere ez zutela atsegin¹¹⁹⁶. A.I.k maiz aipatzen zituen klimaren ezaugarriak. Salonikarako bidean zehar edo lekuan bertan ukan zuen aroaren berri ematen zuen, baina gehienetan muturreko tenperaturak azaltzeko. Haratekoan ikaragarritzko beroa zela aipatu zuen, 1915eko abenduaren 31n¹¹⁹⁷. Udan, beroa zuten partida, eta bero jasangaitzak eragin zituen eritasunak aipatu zituen, 1916ko irailaren 22ko gutunean¹¹⁹⁸.

Euskal Herritik idazten zutenek ere lubakietako egoera gogorra aipatu zuten batzuetan. Euskal Herrian bizi zirenei han zeudenez gogoratzeko eskatzen zieten, eta ez hainbeste kexatzeko, beren egoera anitzez hobea baitzen. Euskal Herrian zirenak supazterrean zeuden bitartean, soldaduek lohia eta hotza jasan behar zituztela kontatu zuen Blaise Adémak, uztariztar baten lekukotasuna emanez:

«Hemen guziak partazko muilo batzu bilakatuak gare; ez dugu gehiago gizonaren itchurarik ere». [...] Eta gehienek ez omen dute mafrundi bat ere atzemaiten. Hemen, zazpi egunentzat heldu zaizkigularik, etcheko supazter chokoan dire mafrunditzen. Horra zer dioten berek. Ez dakit eia arras egiaz mintzo zaizkigun. Ez soberarik lotsatzeko, sinhets dezagun hola dela. Eder da ikustea irri egiten dutela gure aitzinean beren pairamen handiez.»¹¹⁹⁹

Lohiaren gaia modu ezkorrean aurkeztu zuen, eta soldaduek hango pairarena erlatibizatzen zutela gehitu zuen, nahiz eta berak ez zuen sinesten. Hots,

¹¹⁹⁴ A.I., «Zerbiatik letera». 1916/1/28.

¹¹⁹⁵ Elizalde, «Bi hitz aroaz». 1918/7/26.

¹¹⁹⁶ Jean Saint-Pierre, «Aroa», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 2a.

¹¹⁹⁷ A.I., «Serbiatik letera». 1915/12/31.

¹¹⁹⁸ A.I., «Zalonikatik letera». 1916/9/22.

¹¹⁹⁹ Blaise Adéma, «Lohia», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 26a.

soldaduak beren egoeraz ez zirela gehiegi kexatzen, baina hain segur erraten zuten baino gehiago sufritzen zutela aditzera eman zuen Adémak. Gisa bereko beste artikulu bat ere egin zuen, etxeko goxotasuna eta lubakietako pairamena konparatzeko¹²⁰⁰. Beste batean, neguaren beldurraz mintzo zen:

Geroni gure aterbe onetan, gure ohe guri eta beroetan, gure subazter gochoan, lotsatzen gaitu neguak. Eta soldado gaichoak bere erreka-ziloetan, lur hotzaren gainean gau eta egun, bustia, hormatua, belauetarainoko ichtilean, zer ez du pairatzen! Ez du zortzi egun hola mintzo zitzaizkizala hogoi-ta-hamabi urthetako soldado bat. Oren bat edo bertze hoztua, bustia eta ichtilean ibilzea, hori noiz edo noiz guzieren gertatzen zai-kuna da. Bainan hola egoitea aste osoak tokiaren gainean, higitu gabe, gizonaren itchu-ra bera galdua, ichtilezko muilo batzu iduri, hori da izigarri.¹²⁰¹

Dudarik gabe, lubakietako aroa eta lohiaren aipamena egitean, gerlaren ikuspegi negatibo bat eman zuen *Eskualduna*-k. Nekez egin zitekeen lohiaren kaltearen erlatibizatzerik. Saint-Pierre bera ere hain ezkor agertzea adierazgarria zen: lubakietako baldintzak biziki gogorak ziren, besteak beste lohiari zegokionez. Hala ere, agertzen zituzten kexu horiek aroaren kontrakoak ziren, eta ez dugu aurkitu baldintza haietan egotera behartzen zituztenen kontrako protestarik.

Lubakietako beste elementu ezaguna arratoiena zen. Soldaduak arratoi-ekin elkarbizitzan egon ziren gerlak iraun zuen denbora guztian. Arratoiak denetan zeuden, soldaduen janaria jaten zuten, baina lerroen artean gelditu ziren soldaduen gorpuetatik ere elikatzen ziren¹²⁰². Eta euskaldunek ere arratoinen presentzia pairatu zuten. Deus baino gehiago, Jean Saint-Pierreri gutxien gusatzatzen zitzaizkionak ziren arratoiak. Lubakietan anitz ikusten zituzten, eta zenbait aldiz artikuluetan aipatzen zituen. Sortzen zituzten zenbait arazo esplikatzeko zituen:

Zer dutan? Garratoin baten ausikia». Bertze batek erhia zuen zilhatua; hirugarren batek, beharri puntan petenten ezartzeko tokia, merke egina.¹²⁰³

Arratoiak ondoan edukitzea ez zen, beraz, kezka bakarra, arratoi horiek ausiki egiten baitzuten eta, beraz, soldaduak arratoiak ere zauritzen baitzituzten, gerlako zaurien gainera. Baina ohargarri da Saint-Pierrek ironia erabili

¹²⁰⁰ Elizalde, «Urthe on!». 1918/1/4.

¹²⁰¹ Blaise Adéma, «Ez ahantz», *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 8a.

¹²⁰² Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 110–111.

¹²⁰³ Jean Saint-Pierre, «Garratoinak», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 7a.

zuela, petenta ezartzeko tokia aipatu zuenean, eta beraz giro jostakin batez aipatu zituela arratoi horien kalteak.

Zerbitzari-ren artikulua irakurriz, argi da arratoiek leku handia zutela lubakietan, bere kronika anitzetan atal bat eskaintzen baitzien arratoiei:

*Begirik ez dezaket hets gau guzia. Azkenekotz, sudurretik ausikika zait bat lothu karra karra. Den bezalakoa! Hitz ematen dautzuet haatik hantcheharat laster haikatu dutala, buztanetik harturik eta berriz lotzeko minak khendurik... Sekulan gerla hau ahanzten badut, ez ditut bederen hemengo garratoinak ahantziko! Urdeak...*¹²⁰⁴

Ausikika sudurretik lotu izanaren anekdotari umore kutsu bat aurki da-kioko, aski egoera komikoa balitz bezala aurkeztu baitzuen, nahiz eta komiko-*tik* baino gehiago ukan tragediatik. *Zerbitzari*-k ez bide zuen irri egin arratoiak ausiki egin zionean, eta artikuluan ageri da zenbat nardatzen eta beldurtzen zuten. Sudurretik ausiki egitearena beste behin ere aipatu zuen, gehituz inguruan zeukaten janari guztia eta burdinazko ontziak jaten zizkietela¹²⁰⁵. Baina, ironiaz-edo, arratoiek alde on bat bederen bazutela argitu zuen euria hasi zuela kontatu zuen batez:

*Gu sar eta arrotainak athera. Hauk euriarekin dute beren besta. Euriarekin ederki zaintzen dauzkigute errekek. Holako errechimenduak ikustearekin, ez litazke aintzinatzerat etsaiak mentura: ibesari kurrinkan eman litazke arrotainak... eta gu zerbeit badela ohart.*¹²⁰⁶

Arratoi tropa aipatzeko «errechimendua» hitza erabiltzeak bazuen bere grazia. Arratoi kopurua zein handia zen ulertarazteko balio zuen, eta baita ere arratoi horien indarra edo garrantzia azpimarratzeko. Haien traba hainbestekoa zen non arratoiak harrapatzen ibili behar izaten baitzuten, eta horretaz idatzi zuten *Zerbitzari*-k eta Jean Saint-Pierrek, zehatzuz harrapatzen zuten arratoi bakoitzeko diru bat eskuratzen zutela. Eta ez zituzten gutxi harrapatzen¹²⁰⁷. Jean Saint-Pierrek beste gisako anekdota bat kontatu zuen behin, nola arratoi batek soldadu bat lotarik trabatu eta soldaduak uste izan zuela alemanak lubakira heldu zirela. Ondorioz denak tiroka hasi omen ziren, baina alemanik ez ageri¹²⁰⁸.

¹²⁰⁴ Jean Elizalde, «Burutuko othe dugu?», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11.

¹²⁰⁵ Jean Elizalde, «Aspaldiko ezagunak», *Eskualduna*, 1917ko irailaren 7a.

¹²⁰⁶ Jean Elizalde, «Euria berriz ere», *Eskualduna*, 1916ko irailaren 1a.

¹²⁰⁷ Jean Elizalde, «Arratoinak», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 4a.

¹²⁰⁸ Jean Saint-Pierre, «Garratoin bat», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 26a.

Baina ez ziren arratoiak lubakietan arazoak sortzen zituzten bakarrak. Arratoiak joan ondoan, zorriak etorri zirelako kexatu zen, behin, *Zerbitzari*¹²⁰⁹. Hain zuzen, zorriekin ere arazo larria izaten zuten soldaduek, are gehiago, haietarik ezin baitziren babestu¹²¹⁰. Saint-Pierrek ere aipatu izan zituen zorriak edo ulitxak, baina oroz gainetik, arratoiak ziren presentzia handiena zutenak. Eta zenbateraino gorroto zituzten adierazteko, Saint-Pierrek idatzi zuen zorriak alemanen antzekoak zirela¹²¹¹.

Audoin-Rouzeauk dio laborari munduko soldaduak hiritarrak baino gogorrakoak zirela eta aiseago jasan zituztela aroaren gorabeherak eta horiek eragiten zituzten egoera gogorrak¹²¹². Baina *Eskualduna*-ko artikuluei jarraikiz, eta jakinik Euskal Herriko soldaduak eta *Eskualduna*-n idatzi zutenak laborariak zirela, ez dezakegu erran laborarientzat ere ez zela gogorra. Nahiz eta laborariak egoera fisiko gogorragoetara ohituak izan, lekukotasun horiek guztiak irakurri ondoan argi gelditzen da gerla lekuetan bizi izan zuten egoerak ez zuela deus ikustekorik beren eguneroko bizitzan eta lanean ezagutzen zuten egoerarekin. Argi da guztiz beste egoera bat zela, eta egoera gogor hori transmititu zuten *Eskualduna*-ko idazleek.

Lubakietako egoeraz idatzi zutena irakurtzean, aski argi gelditzen da ez zirela ongi bizi, eta ez zutela beti gogortasun hura gordetzen. Inguruan dena suntsitua ikustea, hilak ondoan ukaitea, herio mehatxupean etengabe egotea, janaria nola-halakoa izatea, lohia eta hotza jasatea edota arratoiak eta zorriak ezin haizatu izana aitortzea baldintza txarren aitortzea zen. Irakurleei egia eman alde hori eman zieten *Eskualduna*-koek. Hortik ezin dugu ondorioztatu, ordea, gerla harekin bat egiten ez zutenik eta baldintza txar horiek onartzen ez zituztenik. Ez zitzaizkien gustatzen, baina ez zuten dudan jarri hori jasatea beren eginbidea zela. Eta beren eginbideari leial agertu zitzaizkion denbora guztian. Horrela ere erakusten zuten nola inplikatu ziren gerla hartan.

B. GIBEL LERROAK

Lehen Mundu Gerraren irudiak lubakietakoak baldin badira ere, soldaduek ez zuten denbora guztia erreka-zulo haietan iragaten. Pausatzera ere joa-

¹²⁰⁹ Jean Elizalde, «Eta arratoinak?», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

¹²¹⁰ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 113.

¹²¹¹ Saint-Pierre, «Gerlarien berri». 1915/6/18.

¹²¹² Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 47.

ten ziren, maiz. Eta denbora luzeak ere iragaten zituzten leku lasaietan. Leku lasaiak izan zitezkeen lehen lerroetan ere, garai batzuetan borrokak beste gunen batzuetan izaten zirelako. Baina zinezko pausalekuak, lehen lerroetatik zenbait kilometrora izaten ziren. *Eskualduna*-ko berriketariak maiz idazten zuten leku haietatik, eta gutun anitzetan ageri zen pausalekuetan zirela.

1. Gibel lerroen egitura

Lubakietako edo lehen lerroetako mundua eta gibel lerroak ez ziren mundu bakartuak, bistan denez. Eta *Eskualduna*-ko irakurleek bi mundu horien arteko komunikazio bideak ezagutzeko aukera izan zuten, Jean Etxepareri esker. Etxepareren ekarpen handienetarikoa zen frontearen egituraren deskribapen biziki zehatza egin zuela. Lubakiak ongi deskribatu zituen bezala, lubakien eta gibel lerroen arteko loturak ere biziki ongi esplikatatu zituen. Batetik, garraioa eta horren arriskuak azaldu zituen. Hirugarren lerrotik bigarren lerrorako garraioa autoz egin ohi zen, baina bigarren lerrotik lehen lerroa, soldaduek eramaten zituzten gauzak bizkar gainean, alemanen tiro eta bonben arrisku pean¹²¹³. Bizkar gainean eramaten zuten beste zerbait soldaduentzako gutun edo paketez beteriko zakuak izaten ziren. Garraio lanak murrizteko, Etxeparek irakurleei eskatu zien gutun gehiegi ez igortzeko, hori baitzen gehien garraiatzen zen zerbait.

Bestalde, artikulu interesgarri bat egin zuen informazioaren ibilbideaz, eta bereziki agiri ofizialak idazteko sistemaz¹²¹⁴. Informazioaren bidez baino gehiago, armadaren antolaketaz eman zituen xehetasunak, armadaren barneko hierarkia biziki argi azalduz. Frontearen egitura osoaren arteko loturak eta eraikuntza lanak egiten zituzten pertsonak eta haien lana xeheki deskribatu zuen Etxeparek beste artikulu batean¹²¹⁵. Egun horretako kronikako beste atal batzuetan, xeheki esplikatatu zuen soldaduen aterpeak nola eraikiak ziren, nola lurpean eginak zituzten lo egiteko tokiak. Halaber, aitzindarien etxolak ere nola eraikiak ziren esplikatatu zuen. Orain agertu dugun atal horretan, aldiz, mailen arteko komunikazioaren beste alderdi bat esplikatatu zuen, hala nola telefono lineena edota lerroen arteko loturak egiten zituzten pasarteena. Hori ere inportantea zen, bistan da; eta interesgarri da jakitea telefonoz komunika-

¹²¹³ Jean Etxepare, «Lanik nekeena», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 21a.

¹²¹⁴ Jean Etxepare, «Communiqué», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 4a.

¹²¹⁵ Jean Etxepare, «Gerla karrikarteentzat», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11.

tzen zirela. Ez zen zuzenean gerlari lotua, baina azpiegitura hori baitezpadakoa zen, eta ez zen gauza txarra irakurleei hori esplikatzea.

Gibel lerroko egiturarekin bururatzeko, Jean Etxeparek hirugarren lerroaren egitura eta funtzioa deskribatu zituen, eta hori oraindik beste zerbait zen. Bere kronika ezberdinetan, ooren buru, lehen, bigarren eta hirugarren lerroak zer ziren eta nola funtzionatzen zuten esplikatu zuen, baita ere batetik bestera nola joaten ziren¹²¹⁶. Etxepare leku anitzetan ibili zen, eta ikusten zutenaren berri emateko ohitura hartu zuen, zehaztuz kontatzen zuena gainerako lekuetan ere ikusi zuela. Ez zen kazetaria, eta deskribapen horiek ez ziren kazetari lanak, baizik eta azalpen pedagogikoagoak, hotzagoak. Baina dokumentu interesgarriak ziren.

2. Gibel lerroko lanak

Soldaduak maiz, gibel lerroetan ziren, eta ez ziren beti alfer egoten. Hango lan haiei buruz ere idatzi zuen Jean Saint-Pierrek. Nolako maniobrak egiten zituzten kontatzen zuen, azpimarratuz ez zela pentsatu behar ez zirelako lehen lerroetan, lasai bizi zirela:

Pausuan ginela entzunik, uste dukezue loz asean harra bezala gizentzen ari girela. Hemen ez segurik. [...] Gerlaren orde, malobrak ditugu. Bazter guzietan soldadoa, goizetik arats, lerroka, sugea bezala herrestan, edo jauzika, edo lasterka, edo grenada botatzen besogainka. Zer ere baitu bere lan berezia gerlako gizon bakotchak, hartan da gehienik eskolatzen.¹²¹⁷

Hots, pausa denboran gerla egiten ikasten ari zirela argitu zuen. Aste pare bat lehenago ere kontatu zuen pausalekuetan lanean ari zirela, gerla teknika berriak ikasten. Sommeko guduan frantsesek eta ingelesek nola irabazi zuten esplikatzearekin batera, soldadu bakoitzari funtzio bat irakatsi zieten, espezializazioaren bidean eta ez denek gauza bera ikasteko, hala nola arma erabiltzen. Euskaldunak granada botatzen trebatu zituztela zehaztu zuen¹²¹⁸.

Aipatu ditugun bi artikuluko horiek aski azalekoak ziren, hala ere; beste batzuetan sakonkiago deskribatu zuen maniobra horiek nolakoak ziren. 1917 hastapeneko prestakuntzaz ari zen. Mailly-ko prestakuntza gunean zeuden,

¹²¹⁶ Jean Etxepare, «Jaun kazeta-egilea», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

¹²¹⁷ Jean Saint-Pierre, «Toki berean», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 27a.

¹²¹⁸ Jean Saint-Pierre, «Lana», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 6a.

Champagne eskualdearen hegoaldean. Ordu arte lubakien artean gerla nola egin ikasten aritu zirela, baina aldi hartan berriz ere mugimendu gerlarako prestatzen hasi zirela argitu zuen, gerla fase berri batean sartuko zela iragarritz.

Bainan aldi huntan, bertzelako malobrak ditugu. Aintzindarien ustea da lurpeko gerla debru hunek ez duela iraunen luzaz, eta lehengo gerla moldean beharko dugula jokatu, lehen egunetan bezala, bide handietan barna. Gisa hartara gerabilitzate. Etsaia zilhoetarik haizutuz geroz hola eho, nola jarraik urhatsez urhats, guri jarraiki zen bezala, han harat urruntzeko gisan, horra zer daukuten erakusten egun oroz. Malobra ederrak ikusten ditugu. Nekeak ere handiagoak guretzat, askotan bide luzea, edo gauazko lana, gisa guzietara behar baita gorphutza plegatu.¹²¹⁹

Posizio gerlaz eman duen adjektibo ezkorra («debru») azpimarraturik, segi dezagun ohartaraziz berriz ere bilakaera baikor baten beha zegoela Saint-Pierre. Prestakuntza ariketa horiek akigarriak baldin baziren ere, justifikatzen zituen, gizonak horretarako gaitasuna lortu behar zuelako. Beste artikulua batean ere justifikatu zituen ikasteko ariketa horiek. Goizetan ariketa fisikoak egiten zituzten, gimnastika, eta arratsaldetan gerla egiten ikasteko ariketa berriak:

Bainan arma baten ezagutzea lan luzea da. Ez da egun batez ikasten zer eman dezaken behar orduan, nun nola jokatuz. Hortan dago bitoria baten erroa. Gerla huntan bereziki, bertzeak bertze, bego jakitatea nausi.¹²²⁰

Artikulu horretan, gerla hastapeneko eta bukaerako armei buruzko hainbat xehetasun emateaz gain, bereziki azpimarratu zuena zen zergatik zen inportantea gerlako teknika berrien ikastea eta arma berrien erabiltzen trebatzea. Orogen buru, hori ere gerlaren alderdi bat zen, eta horren berri eman zuen. Beharbada, gibel lerroetan zegoenean idazteko asti gehiago ere bazuelako, idazteko astia zuen unean zer egiten zuen kontatzen zuen. Eta une hartan egiten ari zena gerlarako prestatzea baldin bazen, hori zen irakurleei eskaintzen ziena, ariketa horien aldeko diskurtsoarekin segituz.

Gibel lerroetan egiten zituzten ariketa fisiko horien helburua ez zen gerlako teknika berrietara prestatzera mugatzen. *Zerbitzari* edo Saint-Pierreren artikuluetan, maiz irakur zitekeen «pausuan» zirela. Horrekin ulertu behar zen lehen lerroetatik urrun zeudela hori idazten zuten unean, baina François Cocheten ustez, «pausa» hitz desegokia zen gibel lerroetako egonaldia izendatzeko. Alabaina, soldaduek egunero egiten zituzten ariketak, ez alfertze-

¹²¹⁹ Jean Saint-Pierre, «Malobretan», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 9a.

¹²²⁰ Jean Saint-Pierre, «Gure lanak», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 29a.

ko¹²²¹. Eta ez alfertze horren beharra aipatu zuen Jean Saint-Pierrek ere, erreketatik urrundu zituztela eta beraz denbora ariketak egiten pasatzen zutela kontatu zuenean:

*Soldadoa deus ez da, behin nagituz geroz. Bertzalde nork atchik holako gizonketa alfer zotz? [...] Ez dut erengura handirik entzuten bazterretan. Ene iduriko, bazen zinkurina gebiago Aisne-ko eskualde hartan, hain luzaz tokiaren gainean egoiteak mintzen baititu azkenean gogoak, eta zainak hiltzen. Hemen aldiz, harritzeko da zoin laster egunak eguna iresten duen.*¹²²²

Ariketa fisikoen beharra justifikatzeaz gain, zati horretan agertzen zuen gibel lerroetan denbora luze joaten zitzauela, eta beraz denbora ariketa fisikoak eginez iraganez, gutxiago aspertzen zirela. Hala ere, ez zen hainbeste mintzo horrelako ariketa fisikoez, eta mintzo zenean ere, azaletik. Baina beste artikulu batean ere agertu zuen ariketa fisikoen beharra, pausan geldirik egonez gizentzen zirelako¹²²³. Soldaduak indartsu atxikitzeke eta ez alfertzeko behar hori aipatu zuen Jean Etxeparek ere. Ez zen maiz aipatu zuen gai bat, baina gibel lerroetako giro lasai horretan, ariketak ere egiten zituztela aipatu zuen, behin, Verduneko gudutik landa Reims aldera joan zirela idatzi zuenean. Lekuen deskribapena egin ondoan, lasai zeudela, baina ez alfertzeko, ariketak egiten zituztela idatzi zuen, laburki¹²²⁴.

Gerla lekuetatik idazten zutenek ariketa horiek maiz aipatzen zituztela dio Frédéric Rousseauk¹²²⁵. Baina soldaduek ez zuten Etxeparek edo Saint-Pierrek bezala justifikatzen ariketen egitea. Haien ustez, zinezko atsedena merezi zuten. Beste arrazoi bat ere ikusten du Rousseauk ariketen eginarazteko, hala nola lehen lerroetara itzultzeko gogo sortzea edo, hobeki erran, pausalekue-tan gehiegi laketzen ez uztea, lehen lerroetara aiseago itzultzeko¹²²⁶. Rousseauk aipatzen duen soldaduen kexu hori ez zen islatzen *Eskualduna*-ko idazleen artean. Ariketa fisikoen arloan eta prestakuntza militarrean, alderantzizko joera erakutsi zuten, hala nola aitzindarien aginduak onartzen eta justifikatzen zituzten.

¹²²¹ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 120.

¹²²² Jean Saint-Pierre, «Zer ari giren», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 19a.

¹²²³ Jean Saint-Pierre, «Osagarri», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 26a.

¹²²⁴ Jean Etxepare, «Jabaletik oraino», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 8a.

¹²²⁵ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 146-147.

¹²²⁶ *Ibid.*, 151.

Ariketa fisikoak ez ziren lehen lerroetatik kanpo egin behar izaten zituzten bakarrak. Zuzenean gerlako borrokak ez ziren beste lan gogor batzuk ere bazi-rela aipatu zuen; adibidez, gerlako tokien zaintzea, burdin sareen egitea eta abar. Lan horiek baldintza gogorretan egiten zituztela azaldu zuen, hala nola elurpean eta hotzean¹²²⁷. Beste lan bat errekak zulatzea zen, eta lan horiek ere aipatu zituen, erranez euskaldunak lan horretan trebeak zirela¹²²⁸.

Horrez gain, lan horiek soldadu zaharrenek egiten zituztela azaldu zuen¹²²⁹. Baina beste gai batzuk baino gutxiago barnatu zituzten lan horiek denak. Jacques Meyerren liburuan hobeki zerrendatuak dira zein diren lan horiek guztiak, «lan gaiztoak» egitea alegia: gero eta tresneria gehiagoren garaioa, lurketa lanak, hornikuntza lanak eta abar. Lehen lerroetakoak bezala, erreserbako soldaduak ere lan horietara behartuak ziren¹²³⁰. Baina *Eskualduna*-ko idazleak ez ziren horrelako lanez kexatu. Alderantziz, euskaldunak trebeak zirela gorai patzen zuten, zerbait aipatzen zutenean.

3. Atsedena

Gibel-lerroen helburu eta funts nagusia atsedena zen, nahiz eta oraintxe ikusi dugun bezala ez zuten beti denbora deskantsuan iragaten. Nahiz eta hainbat ariketa egin, *Eskualduna*-ko kroniketan ongi ageri zen besterik ere egiten zutela, edo hori zen bederen maiz azpimarratzen zutena. Gibel lerroetan ausarki jateko aukera zutela ikus daiteke Jean Saint-Pierreren artikulua bat irakurtzean. Somme eskualdeko lehen lerroetatik urrundu eta pausalekuan zirenean, ongi jaten zutela idatzi zuen¹²³¹.

Baina gibel lerroetan ausarki jaten zutela errateaz gain, beste informazio bat ere eman zuen, hala nola bi aste lehenago gutxi jaten zutela. Hots, gerlako mugimenduekin egiten zuen bezala, hala nola aliatuen gibelatzeak berantarekin eta behin beste aitzinamendu bat lortu ondoan aitortzen zituen bezala, janaria eskas zutela ere behin janaria ausarki zutenean aitortzen zuen. Gibel lerroetan, gainera, beste gisan ere biltzen zuten janaria, hala nola inguruko oihanean gereziak¹²³² edo onddoak bilduz. Onddoketa joateko astia atzematea

¹²²⁷ Saint-Pierre, «Egun gaichtoak». 1917/2/23.

¹²²⁸ Saint-Pierre, «Geroaren beha». 1917/3/23.

¹²²⁹ Jean Saint-Pierre, «Arras-eko gudua», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 11.

¹²³⁰ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 139.

¹²³¹ Saint-Pierre, «Lerroetarik urrun». 1916/10/6.

¹²³² Jean Saint-Pierre, «Gerezi asean», *Eskualduna*, 1917ko uztailearen 20a.

zaila zela aitortu zuen, haatik, baita ere ez zutela haizu, onddo pozoituak biltzeko beldurrez¹²³³.

Janariaz gain, edariak ere bazuen leku handia gibel lerroetan. Arnoari garrantzia eman zion, arnoa murriztu zutela kritikatu zuen batez¹²³⁴. Arnoa gutxiago ukaitea ez zuen begi onez ikusten, bere ustez arnoa gauza ona baitzen. Frantziako gizon guztien ohitura bide zen arnoaren edatea, batetik, baina bestetik arnoa «alegeratzeko» bide bat omen zen¹²³⁵. Euskaldunei arnoa edanez kantu eta dantzarako gogoia jiten zitzaizela gehitu zuen. Gerla giroan kantuz edo fandango dantzatzen aritzea ez zen herriko bestetan hala ibiltzea bezala. Dantzak kontraste handia egiten zuen gerlaren gogortasunarekin, eta beraz dantza horien giblean, «ilundurak» ahanzteko modua ikusi behar zen, Saint-Pierrek ondoko pasarte honetan hitzez hitz agertu zuen bezala:

*Arno hurrupa baten erosteko bidea orok ezagutzen, hori baitute gehienek barneko ilhunduren erremedioa.*¹²³⁶

Hots, janaria eta edaria gerlako penen ahanzteko funtsezko elementu gisa aurkeztu zituen, eta horien presentziak erakustera eman zuen soldaduek zenbateko beharra zuten gogortasun horren eztitzeko. Edatearen aipamena beraz, gerlako egoera bortitzaren nolabaiteko aitortpena zen.

Pausan zeuden soldaduek denbora franko pasatzen zuten ostatuan edo edaten, *Zerbitzari*-ren arabera. Batzuetan hori umorez hartzen zuen:

*Ez naiz hanbat edariari emana, ezagutzen nautenek hori badakite. Aithortu behar dut haatik iragan astean sekulako karrosa biltzer dutala. Eta huna nola. Saratar bat berritan izan da permisionez. Hango guardak lo zagozila oharturik, herriko agurdientetik pinta bat galtzarrean ekarri du hunat. Bankar bat, Arrangoiztar bat eta ni gombidatu. Edan eta pipa, pipa eta edan, botoila guzia hantche hustu dugu, hats batean kasik. Hitzemaiten dautzuet ez ginuela beharrietan hotz handirik. Demuntren Saratarra! Guarda zenbeitek lerro hauk irakurtzen baditu, othoitz bat hari: ondoko egunetan begiak idek detzan... nere onetan...*¹²³⁷

Alkohola ekarri zuen saratar horretaz idaztean, «demuntren saratarra» jarritz, ez zen pentsatu behar zinez kexu zela haren kontra. Eta guardari begiak

¹²³³ Jean Saint-Pierre, «Eta hemen?», *Eskualduna*, 1916ko irailaren 22a.

¹²³⁴ Jean Saint-Pierre, «Arnoa eskas», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 4a.

¹²³⁵ Jean Saint-Pierre, «Bero», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 11.

¹²³⁶ Jean Saint-Pierre, «Pausu guti», *Eskualduna*, 1918ko otsailaren 22a.

¹²³⁷ Jean Elizalde, «On dakiotela!», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 21a.

irekitzeko eskatzean ere, ez da ikusi behar guarda haren kontrako kexurik. Mozkortu zela aitortuz, ez zuen damu handirik erakutsi. Azken bi esaldi horiek ez zuten zinezko damutze bat agertzen, alderantziz baizik, umorezko tonuan idatziak baitziren. Ageri zen lau euskaldun horiek une goxo bat iragan zutela, beren gisako besta ttipia egina zutela eta, *Zerbitzari*-k ez bazuen horrela idatzi ere, horren beharra bazutela. Eta funtsean, François Cochetek¹²³⁸ arnoak gerlan zuen famaz dioenak bat egiten du Saint-Pierrek eta *Zerbitzari*-k erakutsi duten jarrera horrekin. Saint-Pierrek aipatzen zituen «ilundurak» ahanzteko beharraz mintzo da Cochet, alkohola makulu psikologiko azkar gisa definitzean. Halaber, herritar xumeen artean mozkortzea barkatzen eta umorez hartzen zela zehaztu du, eta horrekin *Zerbitzari*-ren umorea ulertzen dugu. *Zerbitzari*-k erdi umorez aipatu zuen larresoroar bat baimenez joan eta 24 oreneko berantarekin itzuli zela, mozkortu zelako¹²³⁹. Mozkortzea kritikatu zuen, baina ezтики, anekdota hori desdramatizatu baitzuen. Alabaina, mozkortzea aski ohikoa bihurtua zen pausalekuetan, Jacques Meyerren arabera¹²⁴⁰.

Haatik, soldaduen mozkorrez aski arinki mintzo bazen ere, ez zuen jarrera bera pausalekuetako herrietako biztanleekiko. Hango herritarrek meza joatea baino nahiago zuten ostatura joatea, eta hori gogor kritikatu zuen, eta baita ere gerla lekuetako prezio garestiak¹²⁴¹. François Bouloc-ek dio gerlako lerroen ondoko herrietako biztanleek prezioak goratu zituztela eta iruzurgleak zirela¹²⁴².

Pausalekuetan besta giroa zegoen, gauero kontzertuak eta abar izaten ziren¹²⁴³. Eta giro hori maiz ageri zen *Eskualduna*-k argitaratzen zituen gutunetan. Une horiek gerlari «ebatsi» uneak ziren, Cochetek ongi esplikatzen duen bezala¹²⁴⁴. Lubakietan edo pausalekuetan distraitzeari buruz maiz idazten zuten Eskualduna-n, eta horrek isla zezakeen gerlaren gogortasunaren ahanzteko beharra. *Zerbitzari*-k eta Saint-Pierrek alkoholaz idaztean, adibidez, ez zuten gerlaren gogortasunaz idazten.

Atsedena beste alde bat dibertimenduarena edo jostetarena zen. Eta horrek era bazuen oihartzuna *Zerbitzari*-ren eta Jean Saint-Pierren kronike-

¹²³⁸ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 205.

¹²³⁹ Jean Elizalde, «Chahako maitea!», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 31a.

¹²⁴⁰ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 96.

¹²⁴¹ Jean Elizalde, «Hemengo bazterra», *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 15a.

¹²⁴² François Bouloc, *Les profiteurs de guerre, 1914-1918* (Paris: Éd. Complexe, 2008), 24–25.

¹²⁴³ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 123.

¹²⁴⁴ *Ibid.*, 196.

tan. Oro har, *Zerbitzari* gehiago mintzatu zen kirolaz eta jostetaz, baina Jean Saint-Pierrek ere aipatu zituen, bereziki mus partidak egitea. Kartetan aritzea ohikoa zen gerlako lekuetan, denbora hil anitz izaten zutelako. Denbora pasatzeko modu bat zen, beraz, Meyerrek aipatzen dituen karta higatuek erakustera ematen zuten bezala. Itxura guztien arabera, eskualde bakoitzeko jendea bere lekuko karta jokoetan aritzen zen¹²⁴⁵. Euskaldunak, beraz, musean.

Gisa hartan, Saint-Pierrek behin Hego Euskal Herriko irakurle bat esker-tu zuen, museko bi karta pare igorri zizkielako¹²⁴⁶. Beste behin, bera bere kronikaren idazten ari zen bitartean, lau euskaldun musean ari zirela eta gogoa haiengana joaten zitzaiola idatzi zuen¹²⁴⁷. Baina hori idatzi zuenean ez ziren baitezpada gibel lerroetan. Ez zuen zehaztu ea lehen lerroetan ziren, nahiz eta kronika horretan agertu beste berri batzuen arabera, lehen lerroetan zirela pentsa daitekeen. Halaber, 49. Infanteria Erregimentua eta 18.a Andereen Bideko Hurtebise laborari etxearen inguruko lubakietan zeuden, 1915eko urtarrileko egun haietan.

Nahiz eta, pausalekuetan bezala lehen lerroetan ere, musean aritzen ahal ziren, kirola egiteko pausalekuetan izan behar zuten. Eta euskaldunak pilotan aritzen ziren. Jean Saint-Pierrek Maizy eta Beaurieux inguruko pausalekuetako kronika idaztean, leku haiek euskaldunez beteak zirela eta pilotan aritzen zirela idatzi zuen¹²⁴⁸ edota hango herrietako paretak erabiltzen zituztela pilotan aritzeko¹²⁴⁹. *Zerbitzari*-k ere aipatzen zuen pausalekuetan kirola egiten pasatzen zutela denboraren zati bat. Zein herritan zegoen zehaztu ez bazuen ere, Andereen Bideko inguruetakoko herri batean bide zegoen kronika hori idatzi zuenean, eta pilotan edo futbolean aritzen zirela kontatu zuen:

*Artetan zenbeit pilota partida egiten ditugu, etche zahar bati kontra. Ez dugu berinarik hausten; kanoiek aspaldi hautsiak zituzten. Foot-baal hortan ere ari gare hartako doia*¹²⁵⁰.

Beste batean futbolean ari zirela argitu zuen, baina ez hala nahiago zutelako, baizik eta pilotan aritzeko lekurik ez zegoelako¹²⁵¹. Kirolaren aipu horie-

¹²⁴⁵ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 153.

¹²⁴⁶ Jean Saint-Pierre, «Milesker Espainiara», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 2a.

¹²⁴⁷ Jean Saint-Pierre, «Muslariak», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

¹²⁴⁸ Saint-Pierre, «Herriak». 1915/6/25.

¹²⁴⁹ Jean Saint-Pierre, «Pleka», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 4a.

¹²⁵⁰ Elizalde, «Maiatzaren 11n». *Eskualduna*.

¹²⁵¹ Jean Elizalde, «Igandeak», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 3a.

kin, *Zerbitzari*-k eta Saint-Pierrek ongi azpimarratu nahi izan zuten gerlan ez zela dena bortizkeria, baizik eta jostatzeko astia ere bazutela, eta horretan gerlaren eztitze bat egiten zuten, nahi ala ez.

Ehiza eta arrantza ere denbora pasatzeko modu bat bezala aurkezten zituzten, pilota edo alkohola bezala. *Zerbitzari*-ren zenbait artikulua irakurriz, ageri zen euskaldunek arrantzarako eta ehizarako joera zutela. Behin, basurde ehizaz aritu zen, errateko ez zutela basurderik harrapatu, baizik eta basahuntzak¹²⁵². Baina artikulua ez zuen interes berezirik. Beste behin arrantzaz mintzatu zen, eta esplikatzen zuen nola pausalekuetako erreketan, jendea arrantzara joaten zen, eta errekarara granadak botatzeko arrain guztiak hil eta berehala biltzen zituztela¹²⁵³. *Zerbitzari*-k aipatu zuen hori aski ohikoa omen zen, Jacques Meyerren arabera, hala nola arrainak granada ukaldika hiltzea edota oihanean ehizan ibiltzea, baimenik gabe. Jarduera horiek soldaduen «distrakzioen» leerroan sartu zituen¹²⁵⁴. Pierre Miquelen arabera, aldiz, distrakzioaz gain, eguneroko otorduen hobetzeko erabiltzen zuten legez kanpoko ehiza, beti ere nagusiki baserri munduko jatorria zuten soldaduek¹²⁵⁵, hots, euskaldun gehienek.

Zerbitzari-k baratze lanak ere aipatu zituen. Zeuden herrietako biztanleen baratzeetan lan egiten zuten, lan-esku eskasaren ondorioz, soldaduen laguntza preziatua zelako¹²⁵⁶. Xehetasun horiekin guztiekin, gerlarien gerlaz aparteko beste jardueren berri eman zien irakurleei. Giroaren kokatzeko baliotzat zuten, elementu guztien ezagutzeko, ez bakarrik gerlari buruzko informazioak emateko. Hain segur, herritarrek jakin nahi zuten beren seme, aita, senar edo anaiak zertan zebiltzan, eta informazio horiekin zerbait gehiago jakin zezaketen.

C. KONTRASTEAK

Bi egoerak aipatu ondoan, begi bistakoa da lehen lerroen eta gibel lerroen arteko kontrastea handia zela. Eta kontraste hori maiz ikusi zuten soldaduek, edo sutik pausalekura joaten zirenean, edo leku batetik bestera joaten zirenean. Hain zuzen, frankotan aldatzen zituzten lekuz. Euskal Herritik joan zi-

¹²⁵² Jean Elizalde, «J.S.P. adiskideari mila goraintzi», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

¹²⁵³ Jean Elizalde, «Arraintzaleak», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

¹²⁵⁴ *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 159–160.

¹²⁵⁵ Miquel, *La grande guerre au jour le jour*, 180.

¹²⁵⁶ Jean Elizalde, «Lana», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 24a.

ren soldadu gehienek hilabete anitz leku beretan pasatu bazituzten ere, leku berrietara ere igortzen zituzten zenbait aldiz. Frédéric Rousseauk esplikatzen du¹²⁵⁷ erregulariki leku berrietara joatea beharrezkoa zela oroitzapen txarrekin eragiten zuten giro pisuegitik ihes egiteko. Leku berri batera joateko bidea bera atsedean une bat zen, paisaia berrien ikustea zainen lasaitzea zen. Alderantziz, beti hil anitz gertatzen ari zen leku berean egotea etsigarria zitzaizkien soldaduei, Rousseauen arabera.

Baina mugimendu guztiak ez ziren norabide berekoak. Ez zen batere gauza bera lubakietatik pausalekuetara joatea edo pausalekutik gudu bortitzak iragaten ari ziren lekura. Batzuk gibel lerroetan egonez eta besteak lehen lerroetan, edo bi lekuak ezaguturik, bi lerroen arteko aldea ikusi zuten.

1. Gibel lerroen eta lehen lerroen arteko aldea

Lubakietan iraun ahal izateko, atsedean uneak premiatsuak zirela dio François Cochetek¹²⁵⁸. Atsedean une horiek baitezpadakoak ziren gudariak psikologikoki iraun zezaten eta jasandakoa ahantzi edo estali ahal izateko. Atsedean behar hori ageri zen *Eskualduna*-ko idazleen artikuluetan ere. Jean Saint-Pierreren testuetan argi gelditu zen gibel lerroetako ezaugarri eta funtzio nagusietariko bat atsedean hartzea zela, Aube eskualdean goxoan zeudela idatzi zuenean bezala¹²⁵⁹. Pausalekuak nolakoak ziren edo nola egiten zituzten deskribatzen zuen eta zenbat atsegin zituzten azaltzen zenbait aldiz¹²⁶⁰. Bi soldadu zerritegi batean biziki ongi ikusi zituela idazterakoan, beste interpretazio bat ere egin zitekeen: pentsa zein egoera txarrean egoten ziren, zerritegi bat hainbeste estimatzen bazuten! Baina Saint-Pierre ez zen mintzo beste egunetako egoera txarrez. Zerritegi batean egotea bezalako egoera ez hain ohoragarri bat baikortzeko trebezia hori azpimarratzekoa da. Hitz baikorrez kontatzen zuen, berez, baikorretik gauza handirik ez zuen egoera. Baina une horietan atsedean zeudela eta atsedean hori zein garrantzitsua zen ulertzen zen hori irakurriz.

Alabaina, atsedean hartzea garrantzitsua zen indarrak berriz biltzeko. Argona eskualdeko Grurie oihanean zegoen batez idatzi kronikatik sendi zitekeen hori:

¹²⁵⁷ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 134.

¹²⁵⁸ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 134-135.

¹²⁵⁹ Jean Saint-Pierre, «Bethikotz othe?», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 10a.

¹²⁶⁰ Jean Saint-Pierre, «Egoitza eta herri», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 9a.

*Sartu zaizkit errengurak bizkitartean, ikustearekin udako toki hauta dugula, itzal eta freskura nasaiki, eta bertze alde hortan Alamana malto.*¹²⁶¹

Artikulu horretan atsedean leku berria deskribatu zuen, besteak beste hango soldaduek arnoa ausarki edan eta zenbait mozkor bildu zutela edota inguruetan gerezi anitz bazela kontatuz. Garbiki senti zitekeen pausan egoteak zer eragin zuzena zuen Jean Saint-Pierreren baitan:

*Hasteko osagarri ona dugu, osagarri hauta. Bihotzeko ilhundura izpi bat baitzen iragan aste hoitan, iduri du ttipitu dela, eta gogoak arindu direla norapeit. Kantu gehiago entzuten dut bazterretan. Deskantsuan luzaz egoiteak egiten duenez, ala berri on zonbeiten ikasteak, ez nakike xuxen. Bat eta bertzea on dira hortako.*¹²⁶²

Saint-Pierrek garbiki aitortu zuen hori idazten ari zen unean morala azkartua zitzaiola eta zenbait egun lehenago ahulagoa zuela. Cochetek aipatzen duen ideia konfirmatzen du pasarte horrek, hala nola atsedean hartzeak soldaduen bihotzerako zuen garrantzia. Gainera, 1916ko azaroko artikulu hori baino lehenagokoak irakurriz, Saint-Pierre etsituago ageri zen, artikulu ilunagoak idatzi baitzituen aitzineko asteetan. Atsedean unean soldaduen bihotza gorago zegoela aipatu zuen Soissons inguruan zeuden aldi batez ere¹²⁶³.

Zerbitzari-k hainbat aldiz azpimarratu zuen pausa merezitua zutela. Denbora anitz leku arriskutsuetan eta gerla betean iragan ondoan, atsedena behar zutela idatzi izan zuen, kasu honetan bezala:

*Orai pausurat goazi. Hogoiegunez, begirik hetsi gabe, obusen karrasken erdian bidez bide ibili denak noizpeit pausatu behar du.*¹²⁶⁴

Atsedeanaren estimatzeaz eta horren beharra aldarrikatzeaz gain, horrelako uneetan agertzen zen lehen lerroetako egoera zein gogorra zen. Atsedean harrezakeenean kexa zitekeen aitzineko egunetan lorik egin gabe egon izanaz. Pausa denboraren alde baikor horrek erakusten zuen gerlaren beste alde ez zela batere baikorra, nahiz eta *Zerbitzari* eta Jean Saint-Pierre ez ziren zinkurin egileak. Atsedean uneko goxotasunaz maiz idatzi zuen *Zerbitzari-k*, arrisku-

¹²⁶¹ Jean Saint-Pierre, «Itzalpean uda», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 7a.

¹²⁶² Saint-Pierre, «Armada eder». 1916/11/17.

¹²⁶³ Saint-Pierre, «Guduaren segida». 1917/5/4.

¹²⁶⁴ Jean Elizalde, «Eta orai?», *Eskualduna*, 1918ko irailaren 27a.

rik gabeko bizimodu ederra goretsiz¹²⁶⁵, oharkabeen bi lerroen arteko kontrastea erakusten zuela.

Atsedean lekuen berri kontatzean ongi erakusten zuten nola gibel lerroetan goxo zen, eta lehen lerroetan ez. Begi bistakoa dirudi, baina hori garbiki adieraztea besterik zen. Jean Saint-Pierreren artikulua batean biziki ongi ageri zen lubakietako egoeraren eta atsedean lekuetakoaeren arteko desberdintasuna:

*Ori, zato gurekin, zilhoetarik atheratzen girenean. Ez izi, gure bizar eta muthur zikhinak ikusirik, gure arropa lohistatuak; gure zapetak ligaz estaliak, eta larrua ere, gure larrua, zimur eta hori jarria. [...] Gero lo aldi bat ederra egin, baitugu beharra; zer gau gochoak iraganen ditugun orain, hurriskutik urrun, lau, sei, zortzi egunez! Eta zer aphairuak! Jatekoaren partetik ez dugu den gutieneko errengurarik. Bethi tenorez hor dugu, eta ona. Ogi churi garbia, haragi freskoa, lur sagar, ilhar, irris, ba eta askotan gasna, errechimenta, chokoleta... Ez haatik egun guziez.*¹²⁶⁶

Alde batetik, erranez lubakietan lohituak eta zikinak zirela, irakurleak ongi uler zezakeen pausalekuetan garbitzen zirela. Bestetik, pausalekuetan lo «ederra» eginen zutela edo ausarki jaten zutela azpimarratzean, atera zitekeen ondorioa zen lubakietan ez zutela nahi bezainbat lo egiten, ez eta ere jaten. Bi lekuen arteko kontrastea argiki agertu zen artikulua horretan.

Kontrastea beste gisa batez aipatu zuen zegoen lekuan lasai zeudela eta zenbait kilometrora borroka gogorak zirela idaztean, Verduneko adibidea emanez. Bera Bar-le-Duc inguruko pausalekuetan zegoela idatzi zuen, erranez une hartan lasai zeudela, guduak Verdunen baitziren¹²⁶⁷. Lekuaren araberako kontraste hori ere maiz ageri zen *Eskualduna*-ko idazleen kroniketan. Maiz zehazten zuten beren lekuan bazterrak lasai zeudela eta handik urrunxego ari zirela borrokan.

Kontrastea garbiki erakutsi zuen beste artikulua bat ere aipa dezakegu, aldi honetan *Zerbitzari*-rena. Verdunetik landako atsedeanaren deskribapenak biziki garbiki adierazi zuen zein kontraste latza zen gudu-lekuen eta pausalekuen artean¹²⁶⁸. Azpimarratzekoa da *Zerbitzari*-k pausalekuko goxotasuna zenbat konparatu zuen Verduneko guduarekin. Batean kanoien «orroa» eta arriskua, bestean arriskurik ez eta pausatzeko aukera. Pausalekuan janari eta edari eska-

¹²⁶⁵ Jean Elizalde, «Oraiko gure berri», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 12a.

¹²⁶⁶ Jean Saint-Pierre, «Pausu egunak», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 18a.

¹²⁶⁷ Jean Saint-Pierre, «Oihanetan», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 23a.

¹²⁶⁸ Elizalde, «Eta zer diote bada Eskualdun gerlariak?». 1916/6/9.

sik ez izateak erran nahi zuen Verdunen eskas zutela, Verduneko «garizumaren» erreferentzia dugula horren lekuko.

Are gehiago, gerla lekutik urrun izatearen goxotasunaren erakusle zen beste artikulu bat ere: nahiz eta atsedean lekuetan lan anitz izan egiteko, besteak beste burdinbide eraikitzen iragaten zutenean eguna, *Zerbitzari*-k egun haiek atsedean eguntzat zeuzkan, lehen lerroetatik urrun izate hutsa bera atsedean iturri baitzen¹²⁶⁹. Bi lekuen arteko kontrastea biziki garbi agertu zen. Arazoa ez zen baitezpada indar fisikoan, baizik eta lehen lerroetako bortizkerian, hiltzeko arriskuan, etengabe tentsioan. Nahiz eta lehen lerroetako egoera gordin hori ez zuten anitz deskribatzen, atsedean lekuetan egiten zituzten konparaketekin ageri zen bien arteko diferentzia. Lerroen artetik ateratzen zitzaien *Eskualduna*-ko berrikerariei, gerlaren alde ilunaren isla.

Zerbitzari, Saint-Pierre eta Etxepare borroken erdian zeudenean, ez zuten zuzenean gauza handirik idazten, hain segur asti eskasez edo egoera bereziarengatik. Gehienetan, borroka gogorrez mintzatzen ziren behin pausalekuetara joan ondoan, pausalekutik. Beraz, borroka gogorrak haren ondoko lasaitasun girotik kontatzen zituzten, eta baita lasaitasun hura bera. Borroka ondoko lasaitasun horrek aurpegi berezia zuen. Jean Saint-Pierrek artikulu batean ederki deskribatu zuen suntsiketaren erdiko lasaitasuna:

*Herri hartan etzen etxerik gelditu xutik, Han hemenka harresi begal zenbeit, zilbokatua. Kolpatuak ixilik zeramazten gibelerat, balak oraino bixtuka baitzabilzan han gaindi.*¹²⁷⁰

Lasaitasun horrek karga astuna zuen. Borroka bat jasan zuen herri suntsitu batera itzuli zen, eta borrokaren kalteak (materialak eta zauriak) nabari utzi bazituen ere, deigarria da zaurituak «ixilik» eramatearen aipamena. Isiltasun eta lasaitasun pisu bat nabari zen. Beste gisako lasaitasun bat zen, aldiz, kanoikadak gelditu zirenekoa¹²⁷¹. Kasu horretan, lehen lerroetako egoeraren berri ematen zuen, baina lehen lerroetan ere borrokak eta kanoikadak ez ziren etengabeoak. Batzuetan une lasaiagoak ere baziren, artikulu horrek aditzera eman zuen bezala. Beste lasaitasun mota bat zen Alsazian gertatzen zena, non nehork ez zuen gudua hasi nahi, herria ez suntsitzeko, hots, alemanek berentzat nahi zutelako, frantsesek bezala¹²⁷². Jean Saint-Pierrek aitortu zuen hiru urte gogor

¹²⁶⁹ Jean Elizalde, «Pausutik», *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 6a.

¹²⁷⁰ Saint-Pierre, «Kuraia». 1915/3/5.

¹²⁷¹ Jean Saint-Pierre, «Gure astea», *Eskualduna*, 1915eko abuztuaren 6a.

¹²⁷² Jean Saint-Pierre, «Alsace-ko bazterrak», *Eskualduna*, 1917ko abuztuaren 3a.

iragan zituztela, gudu leku bortitzenetan, «aseak» hitza ere erabiliz, hots kanoikaden eta tiroen azantzaz eta haiek eragiten zituzten kalteez aseak zirela aitortuz. Eta Alsazian bizi zuten egoera une gogor haiekin kontrastean sartzen zen. Hiru urtez gune bortitzenetan egon ondoan, gune baketsuagoetara joatea merezia zutela azpimarratuz garbi ageri zen borroka gogorren ondotik zeukaten lasaitasun giroa zenbat estimatzen zuten.

Champagne edo Verduneko guduetatik landako atsedean uneak aipatu zituen Jean Etxeparek. Lasaitasuna ez zen erabatekoa, baina bi gudu haiekin konparatuz, deus ez zela aditzera eman zuen. Adibidez, Champagneko gudutik landa bazterrak lasai zituztela argitu zuen. Batzuetan alemanek oldar batzuk egiten zituzten, baina deus ez omen zen Verdunekoekin konparatuz. Hamabost egunetik behin hil bat edo bi ukaiten zituztela zehaztu zuen, kalte haien gutxiesteko gisan¹²⁷³. Lasaitasunaren adierazteko bide zuzenago bat erabili zuen Verduneko gudutik landa herri batean bilduak zirela kontatu zuenean. Herri haren deskribapena eskaini zuen, bereziki hango laborantzarena. Gero berriz Verdunera itzuliko zirela zehaztu zuen¹²⁷⁴, baina laborantzaren deskribapen hark gerlarekin deusik ez zuela ikustekorik kontuan hartuz, halako giro bat kontatuz, lasaitasunean zegoela transmititu zuen, gudu leku gordinenetan izan balitz, ez zuelako halakorik egiteko paradarik izanen, lekuak suntsituak zirelako edo besterik izanen zuelako kontatzeko.

Zerbitzari-k lehen lerroen eta gibel frontearen arteko kontrastea erakutsi zuen behin baino gehiagotan. Hain zuzen, borroka gogorretatik landa pausalekura joatean sentitu zuen lasaitasuna aipatu zuen Verdunetik itzuli zenean. Adibidez, Verdunen gizon anitz galdu ondoan, gerlara beltzak ekarri zizkietela idatzi zuen, baina elkarren artean komunikatzeko problemak ba omen zituzten, hizkuntzarengatik. Hala ere, elkarrekin josteta ari zirela zehaztu zuen¹²⁷⁵. Verdunen gizon anitz galtzearen eta handik landa elkarrekin josteta aritzearen arteko kontrastea garbia zen. Kontrastea berdin agertu zuen Craon-neko gudu batetik landa. Eguzkitan, belar egiten, arrantzan edo ehizan egoten omen ziren, merezitako atsedenean:

Zer ari garen, irriskurik gabe sala dezaket. Ori, tripa iguzkiari arbolapean pausan edo, altcharraztelu bat eskuan, belharretan. Bakhan batzu arraintzarat badoazi, bainan ez dut oraino ikasi nihork ere halako ketarik kausitu duela. Zenbeit zokhoz

¹²⁷³ Jean Etxepare, «Gure itzulikak», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

¹²⁷⁴ Jean Etxepare, «Jabaletik», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 21a.

¹²⁷⁵ Jean Elizalde, «Lagun berriak», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

*zokho ikusten ditut, chichparekin, erbi zahar bat kausitu nahiz: bainan erbiak hankak arinegi ditu hirur urthe gerlan ibili denarentzat... Dena den, gehiagokorik erran gabe, ikusten duzue, oreneko, ez dugula bezurrik hausten lanean ez eta odol gaichto handirik egiten. Craonneko zinka haren ondotik, ez othe ginuen hoinbertze merezi? Ba naski...*¹²⁷⁶

Craonnen borroka gogorrak izan ziren 1917ko maiatzean, eta euskaldunak zituzten tropek herri hura berriz hartu zieten alemani. Hainbesteko guduak jasan ondoan atsedena merezita zutela berriz ere azpimarratuz, bi egoren arteko aldea erakusten zuen, eta argi zen zein nahiago zuen. Beste artikulu batean ere argi utzi zuen zer egoera nahiago zuen. 1918ko apirilean Somme eskualdeko Mont-Renaud baserrian egun «garratzak» iragan ondoan, maiatzean Soissons inguruan beste une gogor batzuk jasan zituzten, obusen ondorioz hainbat hil ukan baitzituzten. Azkenean etsaiari nagusitu zitzaizkiola eta lerro berriak egin zituztela idatzi zuen. Handik landa pausura eramán zituzten¹²⁷⁷, erranez atsegin handiz hartu zituztela eta luzeago izatea nahi zukeela. Azkenik, borroka lekukoaren eta atsedean lekuaren arteko alde izugarria garbiki azaldu zuen ondoko pasarte honetan:

Erreketarik bi kilometretan badugu hirichka polit bat: oraino oso-oso dago. Horko jende guzia hor da, bere lanetan ari, igandetan meza-bezperetarako Eskualdunak Eskual-Herrian bezen trankil elizarat bilduz. Harrigarri ere da.

*Hala-hala erreketan beretan, zer hirriskua. Egun eta gau – behinere ikusi ez ginuena – bala kasik erlea bezen usu dabila airean eta errekek ez dire aski barna gizonaren gerizatzeko: konkortua behar da egon eta ibili hor.*¹²⁷⁸

Zuri eta beltza zen alde bateko eta besteko egoera. *Zerbitzari* osorik zegoen herri batean, lasaitasuna estimatzen, eta beste hainbat lubakietan, tiroen erdian. Horrelako artikuluekin biziki argiki erakusten zuten zein desberdintasun latzak ziren toki baten eta bestearen artean. Horiek ez ziren gerlaren gorraipatzeko bideak, ez eta ere edertzekoak, nahiz eta lasaitasun giroak azpimarratuz berri onak eman nahi izan.

Lehen lerroaren eta gibel lerroaren arteko egoera hain desberdin horrek soldaduen arteko liskarrak eragiten zituela aitortu zuen Jean Saint-Pierrek noiz edo noiz, lubakietan zirenak jeloskor jartzen baitziren:

¹²⁷⁶ Jean Elizalde, «Zer ari garen», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 6a.

¹²⁷⁷ Elizalde, «Egun garratzak». 1918/7/12.

¹²⁷⁸ Jean Elizalde, «Zer eskualde den hau», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

Urriaren ondotik hazila gerlatik urrun deramagu gure chokoan, ichil ichila. Ahantziak gituzte naski. Bertze armadeko soldado zonbeit jasa ohartuak ditugu ne-guari buruz leku onean kokatu girela, eta beltzuri egiten daukute trein hoitan permi-sionez gabiltzalarik.¹²⁷⁹

Saint-Pierreren arabera, leku txarrenetan zirenek begi txarrez ikusten zituzten toki hobeetan zeuden soldaduak. Baina horrelako desadostasunen edo kritiken aipua biziki bakan agertu ziren *Eskualduna* astekarrian. Gisa guziez, orain arte ikusi dugun bezala, Saint-Pierre ez zen beti leku hobereenetan egoten, eta gerla bortitz izan zen leku eta mementoetan lehen lerroetan egon zen.

Zatiketa handiagoa zen lehen lerroetan eta denbora guztian babesean zeudenen artean. François Cochetek ongi esplikatzen du zein ziren bi soldadu motak, hots, lehen lerroetan eta pausalekuetan aldizka egoten zirenak, eta denbora guztian gibel lerroetan, beraz leku aski seguruetan, zeudenak¹²⁸⁰. Bi mundu horiek ia inoiz ez zituzten aipatu *Eskualduna*-ko idazleek. Saint-Pierre eta *Zerbitzari* ez ziren horiez mintzatu, beharbada ez zutelako haien zuzeneko berririk. Baina zeharkakoak entzuten bide zituzten, lehen lerroko soldaduen kritiken bidez. Hala ere, ez ziren horrelako eztabaidetan sartzen. Pare bat aldiz, ordea, Jean Etxeparek gaia mahai gainera atera zuen:

Aldiz gerla hastetik hunat soldado hartuak izan direnetarik askok, sutik urrun gochoki egonak baitira orainokoan, hek lezakete egin, etsaiari buruz igorritz lerroan, aralde bat ez charra. Iragan urthean, hemen aiphatuko ez dugun Frantziako eskualde batean, gibel, aitzindari begi chorrotch batek holachet jaiki zituen 5.930 soldado, beren sailean etzirenak. Bertzalde 3.513 aurkitu, zibil batzuek edo behar orduan emazteek egin zituzketen lan batzuetan beren egunak eramanki. Horra 10.000 gizon han berean, zuzen kontra gerla tokitik bazter zaudenak. Aitzindari harek zion, chokoak ontsa ikhertuz, hatzeman zitazkela bertze 160.000 heien iduriko. Su-tokitik hurbil, zonbat ez dituzte geroztik jaiki, arabereetan gordeak, eta ez guziak orobat beren nahitik!¹²⁸¹

1917an soldadu gehiago behar zelako, erreforma eginen zutela jakinarazi zuen. Erreforma horrekin, 1914an gerlatik libratu ziren hainbat eta hainbat gerla tokira deituko zituzten. Horren harira mintzo zen Etxepare, erranez hobe zela beti gibel lerroetan lasai zeudenak lehen lerroa igortzea. Ahoan bi-

¹²⁷⁹ Jean Saint-Pierre, «Purruskeriak», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 17a.

¹²⁸⁰ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 97; Cazals eta Loez, *Dans les tranchées de 1914-18*, 181-184.

¹²⁸¹ Etxepare, «Aizka». 1917/3/3.

lorik gabe idatzi zuen lasaitasun hartan zeuden gizon gazteak «zuzen kontra» zeudela toki haietan. Beste artikulua batean armak egiten ari zirenen edota armak garraiatzen zituztenen eta soldaduen arteko tratua ezberdinak sortzen zituen kritikak aipatu zituen. Artikuluaren arabera, emazte batek gerla hastean erran zuen ontsa zela denek ezartzea bizia arriskuan. Baina gerlan ez zirela denak egoera berean zehaztu zuen Etxeparek. Batzuk lantegietan gerlarako hornikuntzak ekoizten ari ziren. Hori ere behar zela onartu zuen, ezin zirelako denak soldadu izan. Baina haien soldata lau liberatik hamar liberara emendatzea sobera zitzaion. Halaber, ez zitzaion onargarri beste batzuk puska garraiatzen ibiltzea, arriskurik hartu gabe, eta soldadu deitzea¹²⁸². Christophe Charlek¹²⁸³ bere liburuan azaldu du bizia arriskuan jartzen zuten soldaduei ez zitzaieela ongi iruditzen langile mobilizatuek soldaduek baino hogeai aldiz gehiago irabaztea.

Bi lerroen arteko desadostasun horiek isla izan zuten *Eskualduna* aste-karian, Etxepareren artikuluetan agertu bezala. Dударik gabe, kontuan hartu behar da, errealitatearen alde ezberdinak, baikorrak ez zirenak ere, aipatu zituztelako. Baina Saint-Pierrek eta Etxeparek hain gutxitan aipatu zituzten horrelako kezkek, non salbuespen gisa baizik ez ditzakegun har. Gerlaren ikuspegi orokorraz ematen zuten irudian ez zuen hainbesteko eraginik izan.

2. Sura ez joan nahi

Soldaduek, Euskal Herritik joandakoek bederen, denbora luzeak iragaten zituzten leku berean. Horregatik, *Eskualduna*-n idazten zuten berriketariak maiz aipatzen zuten beti leku berean zeudela edo, bestela, laster tokiz aldatuko zituztelako solasak zabaltzen zirela. Gehienetan ez zuten zehazten non zeuden, are gutxiago nora joanen ziren. Berek ere ez zuten jakiten zein tokitara eramaten zituzten, eta zehazki noiz. Aste gehienetan aipatzen zuten mugimenduen mentura zegoela. Batzuetan, ondoko astean argitaratzen zuten kronikan agertzen zen ez zirela tokiz mugitu, beste batzuetan bai. Ez gara atal horri buruzko xehetasunetan sartuko, kasu berezi batzuk baizik ez ditugu aipatuko. Jacques Meyerrek ongi azaldu du soldaduek oro har sentitzen zutena toki berri batera joateari buruz. Rémy Cazalsek eta André Loezek lubakietara joatea nola pasa-

¹²⁸² Jean Etxepare, «Desbardin», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 3a.

¹²⁸³ Charle, *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne, 1900-1940. Essai d'histoire sociale comparée*, 256.

tzen zen azaldu dute¹²⁸⁴. Toki hobearen itxaropenaren eta toki txarragoaren beldurraren arteko zerbait izaten zen soldaduek bizi zutena, halaber, toki ezezagunaren beldurra edo aitzinetik ezagutu tokiaren alde txar eta ona agertzen ziren¹²⁸⁵. Hori islatzen zen *Eskualduna*-koen artikuluetan. Toki berriak deskribatzen zituzten, edo lehenago ezagutu tokiak zenbait hilabete geroago nolakoak ziren.

Leku aldaketa bortitzena, dena den, pausalekutik edo toki aski lasai bate-tik toki gogor batera joatea zen. Horretan jarriko dugu arreta ondoko lerroetan. Borroka gogorak zeuden lekuetara joateko mentura etengabea zen, eta horregatik atsedenean egoteak ere ez zituen kezka lasaitzen, Jean Saint-Pier-rreren artikulua horretan islatu zen bezala:

*Bertze orduz bihotzak ere norapeit arintzen dire sasoinarekin batean; bainan aurthen nola berech gogoak Verdun inguruko gudu izigarri hartarik?*¹²⁸⁶

Oraino Aisne inguruan zeuden euskaldunak ez zeuden hain lasai, artiku-lu horren arabera. Bihotzak ilun zituzten, Verdunen gudu gogorak getatzen ari zirela bazekitelako. Hori idatzi zuen unean, Saint-Pierrek ez zeki-keen oraino laster Verdunera joanen zirela, baina mehatxua gainean zeukatela nabari zen artikulua irakurtzean. Gudu bortitzaren presentziak, distantziaz aski urruna izanik ere, kezka handia sortzen zuen, epe laburrera haiek ere bizi zezaketelako. Saint-Pierrek ahoan bilorik gabe idazten zuen toki lasaiagoak nahiago zituela¹²⁸⁷. Hain zuzen, denbora luze bat borrokarik gabeko gunean iragan zuen 1915 inguruan, eta erran zuen nahiago zuela han egon. Toki lasaitik errazagoa zen gerlaz modu arinean eta baikorrean mintzatzea.

Zerbitzari-ren artikuluetan ere lasaitasuna bukatu eta gerla toki gogorre-netara berriz itzul zitezkeelako solasak aipatzean, gerlaren lazgarritasuna ageri zen. Horren seinale zen mugimendu mentura aipatzen zuen guziez, irakurleei otoitz egiteko eskatzen ziela. 1916ko udaberrian idatzi zuen norbaitek zioela laster Verdunera igorriko zituztela. Hori errateko oinarririk ez zegoela eran-tzun zuen *Zerbitzari*-k. Une hartan ez zekiten nora joanen ziren, Verdunera edo Belgikara. Batera joan ala bestera, otoitz egiteko deia egin zuen:

¹²⁸⁴ Cazals eta Loez, *Dans les tranchées de 1914-18*, 50–53.

¹²⁸⁵ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 75–76.

¹²⁸⁶ Jean Saint-Pierre, «Gure tokian deskantsu», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 24a.

¹²⁸⁷ Jean Saint-Pierre, «Maiatzaren 1an», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 14a.

*Herritarrak, ez lotsa. Gu ez gaude lotsatzekotan. Othoitz egizue baxharrik guretzat.*¹²⁸⁸

Esaldi horretan bi sentimendu kontrajarri ageri ziren. Batetik, indartsu eta kementsu agertu nahi zuen, baizik eta leku gogorrera joateko beldurrik ez zeukatela. Bestetik, otoitz egiteko deiak, nahiz eta apaiz baten eskutik ohikoa izan, larritasun zerbait transmititzen zuen. Hainbesteko konfiantza edo baikortasuna izan balu, otoitzen beharrik ba ote zuen? Handik gutxira berretsi zuen Verdunera igorriko zituztela, eta orduan ere otoitzerako deia egin zuen, etorriko zen guduaren bortizkeria iragarritz:

*Herritar maiteak, sinhets zazue oren hori hurbiltzen ari dela, menturaz hurbildua dela. Lagun gaitzazue hortik. Egunetik egunerat, orenetik orenerat heda ditake gudu. Uste gabea, hedatuko da, sua mendian hedatzen den bezala. Orduan ichuriko da odol. Berriz busti beharko dute begiek. Sekulan baino kartsukiago, egizue guretzat othoitz...*¹²⁸⁹

Etorriko zenerako errealismo zerbait agertu zuen *Zerbitzari*-k. Lerro horiek biziki gogorrak ziren. Biziki ongi islatzen zuen olde bortitza hurbiltzen ari zela, ekaitza zetorrela, eta ondorioak biziki txarrak izanen zirela, odol isuria eta begi bustiak aurreikusiz. Gudu hori modu hain larrian iragarritz, gerla tokira joateko beldurra zabaltzen zuen, kemenaren gainetik.

Mehatxua beste norabide batekoa ere izan zitekeen. Verduneko guduaren kasuan, *Zerbitzari* eta gainerakoak Aisne eskualdetik Verdun eskualdera eramane zituzten, hots, toki aski lasai batetik gudu bortitzenak gertatzen ari ziren tokira. Baina beste batzuetan, gudu bortitzak berak edo bonbardaketak etorriko ziren toki lasaira edo pausa lekura, *Zerbitzari*-ren iragarpenen arabera¹²⁹⁰.

Arras beste gisa bateko lekura ere igor zitzaizketen. Hala gertatu zen Alsazia aldera eramane zituztenean. Hara joan aitzin, toki hura nolakoa zen jakiten ahalegindu zirela erakustera eman zuen Jean Saint-Pierrek. Toki hartan bazterrak lasaiago zeuden, eta hori jakinik, gustura zegoen¹²⁹¹. Gerlako azken urteetako artikuluetan gero eta gehiago ageri zen Jean Saint-Pierrek nahiago zuela gune lasaietan egon edo gune lasaietara joan. Nahiz eta oro har soldadu diziplinatu gisa agertzen zen, Frantziaren alde, gerlaren alde eta abar, bere barne-

¹²⁸⁸ Jean Elizalde, «Hegalak motz», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 28a.

¹²⁸⁹ Elizalde, «Eta zer diote gerlariek?». 1916/4/14.

¹²⁹⁰ Jean Elizalde, «Maiatzaren 28an», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 4a.

¹²⁹¹ Jean Saint-Pierre, «Norat buruz», *Eskualduna*, 1917ko uztailearen 20a.

ko pertsona mintzo zenean, gudu tokitik urrun egotea nahiago zuela aitortzen zuen, 1916an berean ere. Kontraesana bazen hor, adibidez, permissionetik ez itzultzeko gogoia adierazi zuenean:

*Erdi lo dago gerla gure zokoan. Eskual Herrian itzuliño bat eginik, berriz oiha-
nean sartzera nindohalarik, uste baino arramantz gutiago kausitu dut bazterretan.
Ez niz batere harrabots gose, bainan gure herrietako bake gozo hartarik landa, gerla
tokiko asalduran sartzeak berak barnea hozten du.*¹²⁹²

Saint-Pierre nahi zuen bezain baikor eta diziplinatu agerturik ere, ez zuen gordetzen lasaitasuna nahiago zuela. Gudu tokietara joatea betebeharrak gisa onartzen bazuten ere, eta hara joateagatik ez baziren protestak hasten ere, argi uzten zuten ez zutela hori plazerez egiten, inondik ere. Permissionez Euskal Herrian egon ondoan gerlaria itzultzea gogorra zela adieraztea interesgarria da. Saint-Pierre bezalako engaiatu batentzat gogorra baldin bazen, nolakoa bide zen besteentzat?

Gudu tokira joateko beldurraren eta mehatxuaren une berean, lasaitasun garaiek kolore berezia hartzen zuten. Gudu tokira itzuli aitzineko une horietako giroa aipatzea da ondoko lerroen xedea. Lehen aipatu dugu atseden tokia nola hartzen zuten gudu tokitik landa, eta zer kontraste zegoen. Orain, gudu tokira joateko menturarekin, atseden gunea hori nola agertzen zen aipatu dugu. Ondoko artikulua idatzi zuenean, *Zerbitzari-k ez zekien ea Somme eskualdera igorriko zituzten ala Champagne aldean jarraituko zuten:*

*Egia den bezala errateko, gutiz gehienek ustea da hemendik lekora Somme delakorat gan beharko dugula. Bakar batzuek Champanan geldituko gabela diote. Dena den, gudu handi zenbeitetarat goazi. Lerro hauk agertuko direlarik, erdiz-erdi suan izanen gare*¹²⁹³.

Beste batean bazekien hamar egunen buruan joanen zirela, baina ez zekien nora¹²⁹⁴. Ez zuen aipatu ea gerla tokira joanen ziren ala beste toki lasai batera, baina erakustera eman zuen garai hartan maiz aldatzen zirela tokiz, ez baitzuten inon laketzeko astirik ukaiten. Leku batetik bestera joateko iragarpenak presentzia handia zuen soldaduen kezketan, *Zerbitzari-ren gutun horretan ageri zen bezala. Baina baita Jean Saint-Pierreren gutunetan ere. Verdunera*

¹²⁹² Jean Saint-Pierre, «Eskual Herritik lekora», *Eskualduna*, 1916ko irailaren 22a.

¹²⁹³ Jean Elizalde, «Zeri gauden», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 20a.

¹²⁹⁴ Jean Elizalde, «Noiz arte garen hemen», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

abiatu aitzineko lasaitasunak ez zuen beste une batzuetako lasaitasunaren gustu bera, pasarte horretan ageri zenez:

*Bide guziak tropen harat hunatek hartuak dauzkate. Ikustekoak dira hemengo otomobil handien lerroak, ehunka baitabiltza, bat bertzearen ondotik, herrautsaren barnean, gizonak daramaztela Verdun-era, edo Verdun-etik pausura. Ez da dudarik guk ere egunak laburtuak ditugula, eta sartu beharko dugula laster karrosa handi hoiien barnean.*¹²⁹⁵

Pausa luzatzen ari zitzairen Saint-Pierreri eta bere ingurukoei, baina han gaindi ikusten zituen mugimenduetarik bazekien laster Verdunera joateko tenorea etorriko zitzaiea. Nahi bezainbat arno edo garagardo edateko parada eta eguzkiaren azpian ariketak egiten baina arriskutik kanpo zeuden unea bukatzen ari ziren; eta horrek lasaitasun giroari pisu berezia ematen zion.

Gisa berekoa zen ondoko pasarte horretan agertzen zen mezua ere:

*Ez ahantz bizkitartean, goiz edo berant gudura goazila, zonbeit egunen deskantsua izana gatik gure armadan. Bertzalde, gutaz bertzerik asko eskualdun bihar berean ikusiko ditugu hurrisku handiaren erdian. Orena halakoa dugu. Bertzelako ametsetan lokartzea gozoago litake, bainan are galgarriago.*¹²⁹⁶

Sommeko lerroetatik idatzi zuen, 1917ko otsailaren 10ean. Gudura joatearen perspektibak kalte egiten zion atsedean guneetako lasaitasunari. Ez zitekeen kezkarik gabe egon, burua arranguraz josten zuen.

Borroka toki batera joan gabe ere, zegoen tokira borroka etortzearen menturak ere lasaitasun giroari kutsu berezia ematen zion, Argona eskualdeko Grurie oihanean bezala¹²⁹⁷. Aisne aldean lehen lerroetan egoten ziren bezala, gune hartan gutxi baizik ez zituzten bidaliko lehen lerroetara eta behar ordue-tan aterpe handietan jarriko ziren. Hala ere, etor zitezkeen kanoikadei garrantzia kendu nahi izan zien. Beste batzuetan etsaiak zer erasoren prestatzen ari ziren pentsaketan ari zirela eta kezkatuak zeudela aipatu zuen, horrek ere lasaitasun uneari halako kutsu berezi bat ematen ziola. Adibidez, negu betean, otsoen arriskuarekin konparatu zuen alemanen arriskua¹²⁹⁸. Hotza, negua eta gaua otsoen arriskuarekin lotuz, lasaitasun hark ez zuen deus lasaitik.

¹²⁹⁵ Jean Saint-Pierre, «Pausu luzea», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 26a.

¹²⁹⁶ Saint-Pierre, «Soldadoen galde bat». 1917/2/23.

¹²⁹⁷ Jean Saint-Pierre, «Gerla moldea», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 7a.

¹²⁹⁸ Saint-Pierre, «Otso hilabete». 1917/2/9.

Baina Jean Saint-Pierrek baikor agertu nahi zuen, borroka edozein izanik ere, irabaziko zutelako seguramena adieraziz. Alemanek egin izan zituzten aitzinamenduak gutxietsi zituen, azpimarratuz aliatuek berriz nagusitzea lortzen zutela¹²⁹⁹. Hurrengo gudua nork hasiko zuen gogoetatzerakoan, ez zen batere kezkatua nork hasiko zuen eta non, aliatuak alde orotarik nagusi zirela azpimarratu baitzuen¹³⁰⁰. Hau zen borroka gogorren mehatxuaren eztitzeko bidea. Edozer gertaturik ere, edozer jasanik ere, beti baikor agertu nahi izaten zuen, beti garaipenaz segur. Horrek ematen bide zion indarra, baina hori zen irakurleei mezu baikorra zabaltzeko bidea.

¹²⁹⁹ Saint-Pierre, «Bi ausiki». 1917/3/23.

¹³⁰⁰ Jean Saint-Pierre, «Bota ala errefera?», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 9a.

HIRUGARREN ZATIA
NORTASUN HIRUKOITZA

Eskualduna Frantziaren ondoan eta frantses gisa argi eta garbi inplikatu zela erakutsirik, hedadura handiagoa du ondoko galdera honek: zertarako? Zertarako hartu zuen jarrera hori? Zein motibazioekin? Zerk bultzatzen zuen hain frantses agertzera? Galdera multzo horri erantzuteko, gerlari buruzko aipuetan nortasunaren gaia nola agertzen zen ikertuko dugu. Zein zen *Eskualduna*-ko berriketariak erakusten zuten nortasun ikuspegia? Elementu desberdinak ageri dira artikuluetan zehar, eta lan horien borobiltzeko, elementu horiek barnatzea beharrezkotzat jo dugu.

I. EUSKAL HERRIA LUMAREN PUNTAN

Nortasunaren gaia ikertzean, kasu honetan, giltzarri nagusia da Euskal Herria eta euskaltasuna nola agertzen ziren jakitea. Lehen galdera litzateke, bistan da, ea erreferentziarik agertzen zen; atal bat eskaini diogu, hain zuzen, euskal izaerak presentzia handia zuelako. Baina presentzia hori nolakoa zen? Zenbateraino islatzen zen? Zer ondorio kultural edo politiko zeukan? Gainera irakurketa batetik azterketa finagoa egiterako garaian, bi atal nagusitan banatu dugu euskal izaeraren gaia, eta horiek ikusiz ohartuko gara zein zen *Eskualduna*-k euskaltasunaz zuen ikuspegia.

A. HERRIMINA

Zati honetan agertuko da zergatik jarri dugun Euskal Herriari buruzko aipuen azterketaren zati handi bat «herrimina» izenburupean. Herrimina baino zerbait gehiago ageri da, baina oro har, Euskal Herriaren aipuen zati handi batek urrunetik edo hurbiletik herriminarekin zerikusia zuelako egin dugu banaketa hori. Herrimina da etxetik eta herritik urrun egoteak eragin dezakeen tristura. Kasu honetan, Jean Saint-Pierre, *Zerbitzari*, *Oxobi* eta abar Euskal Herritik ehunka kilometrotan zeuden, are gehiago, gerlan, baldintza gogorretan, lehen ikusi dugun bezala. Euskal Herriaren aipua eta herriminaren agerpenak testuinguru horretan ere kokatu behar dira, noski. Baina guk, herrimin hori nola agertu zen aztertuko dugu.

1. Euskal Herria eta etxea

Euskal Herritik ehunka kilometrotan hainbeste hilabete iraganik, euskaldunek Euskal Herria maiz gogoan zutela erakutsi zuten Jean Saint-Pierrek eta

Zerbitzari-k. Hori bera herrimin baten seinale zen. Horren adibide garbia da Saint-Pierrek han gaindi ikusi zuen auto batean Euskal Herriko herri baten izena irakurtzean bihotza «pil-pil» jarri zitzaiola kontatu zuen anekdota. Konkretuki «Brisconsin» (Beskoitze) idatzia zen ibilgailu hartan¹³⁰¹. Soldaduen lekukotasunen berri eman zuen Blaise Adémak ere, eta erakustera eman zuen gerlako tokietan zirenek Euskal Herriko berriak estimatzen zituztela gain-gainetik. Adibidez, batek aipatu zuen *Eskualduna* irakurtzea eta euskaraz irakurtzea zinez eskergarri zitzaiola¹³⁰².

Beste bat poztu zen bere herriko berriak irakurtzen zituelako:

*«Eskualdun kazeta urrun hartarat heldu zaiotelarik gure soldado eskualduneri, bakotchak lehen-lehenik bilatzen du aipu denetz haren herriaz. Begietarik ageri du eia atzeman duen ala ez. Atzemaiten duelarik, irri gozo bat heldu zaio, eta ezdeuskeria bat izana gatik, bozkariatua da. Bere herriaren izena bera hor irakurtzeak arintzen dio bihotza egun guzikotz.»*¹³⁰³

Adémak soldadu baten gutun zatia jarri du, jendeari herriko berriak igortzea eskatzeko. *Eskualduna*-ren garrantzia ez zuen bakarrik Adémak azpimarratu. *Zerbitzari*-k eta Saint-Pierrek ere argitu zuten astekari hori zela Euskal Herria gogora ekartzeko elementu nagusia. Euskaldunentzat poz iturri zen astekari horren eskuratzea, horrek erran nahi baitzuen beren herriko berriak jakin ahal izanzen zituztela. Saint-Pierreren arabera, *Eskualduna*-k berrehun ale igortzen zituen gerla tokira, eta euskaldunek errabiatuak irakurtzen zuten; zehazkiago, batek ozen irakurtzen zuen eta hamarrek entzun¹³⁰⁴.

Euskal Herriko astekari horren eskuratzearen eta lurpeko egoeraren arteko kontrastea markatu zuen hor Saint-Pierrek. Bateko iluntasuna eta besteko argitasuna azpimarratu zituen, gisa horretan Euskal Herriko berrien eskuratzeko bihotzari ematen zion berotasunaz ohartaraziz. Etxeko andereei galdetu zien eskuratzen zuten *Eskualduna* alea ez zezaten irakurri eta sura bota, baizik eta gutun-azal batean sartu eta soldaduei igorri. Funtsean, herriko berriak jakin nahi gorri horretan edo bakoitzak bere herriaren izena ikusi nahi horretan ere ageri zen herrimina. Astekari horrek soldadu euskaldunen artean zeukan arrakastaz mintzatu zen *Zerbitzari* ere. Zegoen herriko saltegi batean *Eskual-*

¹³⁰¹ Jean Saint-Pierre, «Beskoitzeko karrosa», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 26a.

¹³⁰² Blaise Adéma, «Soldadoak», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 26a.

¹³⁰³ Blaise Adéma, «Berriketariak», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 17a.

¹³⁰⁴ Jean Saint-Pierre, «Eskualdun kazeta», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 30a.

duna-ren bi ale saldu zirela kontatu zuen behin¹³⁰⁵. Astekari horretako parte hartzailea zenez gero, ulergarri da atxikimendua erakutsi ziezaion, baina atxikimendu horren gibelean, Euskal Herria gogoan zuela ere erakusten zuen.

Astekari hark ekartzen ziena idatzi zuen beste behin, soldaduen euskarazko astekari baten sortzeko ahalegina egin zutela baina ideia bere gisa utzi zutela kontatu zuenean:

*Eskualdun gerlariak kaskoinek bezala egiteko, kazeta berri bat egiter dutela... Eta, chede horren bururatzetik, zerk othe ditu gibelatu? Oh, gauza gutik, arras gutik! Eskastu zaizkote berrikeriak: eskastu imprimatzailea: eta azkenekotz, berri hartze-ko, papera. Ez deus batentzat baginuen beraz hemen ere kaseta Eskualduna bezen ederra. Damu da ez baita sortu. Ez zaukun haatik Eskualdunak bezala, aste guziz herriko aire on hartarik bere lerroetan ekarriko... Hortako baizik ez balitz ere, nola ez maita gure Eskualduna.*¹³⁰⁶

Euskarazko aldizkari baten sortzeko ideia horrek aditzera ematen du soldaduak euskararen edo euskal komunitatearen inguruan biltzen zirela, baina ahalegina baizik izan ez zenez, *Zerbitzari*-ren aipu honetan interesgarriagoa irudituz zaigu *Eskualduna* astekariak nola asetzen zituen. Zer da astekari horretatik azpimarratu zuena? «Herriko aire ona». Hots, astekari hori ez zuten preziatzen gerlako berri orokorrak ematen zituelako, baizik eta beren herriko berriak ematen zituelako. «Airea» hitzarekin, hala ere, berriak baino gehiago zekartzen *Eskualduna*-k. Ez zen hainbeste ageri herrian zer gertatzen zen jakin nahi zutela, baizik eta lerro haien bitartez, beren herria hurbilago sentitzen zutela eta hurbiltasun hori bilatzen zutela. Hain zuzen, astekariari Euskal Herriko herrietako berrien igortzeko eskatzen zioten, oroz gainera¹³⁰⁷.

Horiek horrela, ezin da ukatu *Zerbitzari* eta horien kronikak irakurtzeko ere preziatzen zutela *Eskualduna* soldaduek, *Zerbitzari*-ren artikulua batean ageri zen bezala. Hainbat egunez lur azpiko galerietan egon ondoan, behin euskaldun batekin gertatu zen buruz buru:

Egun, Aphirilaren 25 garren egun edo gau huntan, tente bidechka baten erdian nindagon, laminak nun ikusiko nituen noiz-eta ere ilhumbetan norbeit hurbildu

¹³⁰⁵ Jean Elizalde, «Eskualduna» gerlan», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 16a.

¹³⁰⁶ Jean Elizalde, «Ez dakizue berri?», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 17a.

¹³⁰⁷ Jean Elizalde, «Huntan akhabo», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 19a.

*baitzaut. Zer zoriona! Eskualdun bat nuen, Hazparne Brioutegiko seme Edouard, bere bidea galdurik zabilana?*¹³⁰⁸

Egun haietan zinez jende gutxi ikusi zuela kontatu zuen, eta euskaldun baten gurutzatzeak eragin zion zoriona agerian utzi zuen. Baina hortik harago, gurutzatu zuen euskaldun horrek galdetu zion zergatik ez zuen aspaldi *Eskualduna*-n idatzi. Horrekin erakutsi nahi izan zuen astekariak euskal soldaduen artean zeukan atxikimendua. Erne ibili behar da astekariak Euskal Herriko soldaduen artean zuen arrakasta zenbaterainokoa zen ondorioztatzerakoan. Gisa batez, *Eskualduna*-ko idazleak beren astekariak mintzatzeari eta astekari horren arrakasta goraitpatzen aritzea ez da harrigarri, baina ez da elementu nahikoa joera orokorrak ezagutzeko. Guri interesatzen zaiguna da, besteak beste astekari horren aipuen bidez, Euskal Herria gogoan zutela eta gisa bateko herriminen presentzia aitortzen zutela.

Euskal Herria gogoan zutela ez zuten euskaldunen bidez bakarrik adierazten. *Zerbitzari*-k airetakoak miresten zituela ikusi dugu lehenago. Maiz aipatu zuen hegazkinak gidatzen zituen Guynemer soldadua. Aldi guzietan azpimarratu zuen Euskal Herria eta euskaldunak maite zituela¹³⁰⁹. *Zerbitzari*-k horrekin erakusten zuen Euskal Herriak zer presentzia zuen bere bihotzean. Euskal Herria gogoan izate horrekin azpimarratzen zuten beren nortasuna ez zela beste soldaduen.

Euskal Herria gogora ekartzean, paisaiaren edo bazterren garrantzi handia zela ohar gaitezke. Hainbat aldiz ekartzen zituzten gogora Euskal Herriko mendiak eta itsasoa. Jean Saint-Pierrek Euskal Herriaren edertasuna goraitpatzen zuen, eta kasik iduri zuen Euskal Herrira itzuli nahi izatea hango bazterren ikusteko plazerak eragiten zuela gehienik:

*Gure mendiek badute zoin bere moldea; horra zertako diren begien choragarri, batetik bertzera itchura berrian jarriak baitira, batzu kaskoa chut, harroka idor jauntzian, bertze batzu pisuago, lurraren mamiaz aski gizen, arthalde leku hautak, orok hain ederki zeru gaina pikatzen dutela, nun iduri bailuke norbeitek lantuk dituela bere eskuz gure egoitzaren edergailu. Nehun baino minago hemen dugu bihotzaren deia entzuten; hemendik bihotzak dio: Zoaz Eskual Herrira!*¹³¹⁰

¹³⁰⁸ Jean Elizalde, «Eskualdunaz orhoit den bat», *Eskualduna*, 1918ko maiatzaren 10a.

¹³⁰⁹ Jean Elizalde, «Airetakoak», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 12a.

¹³¹⁰ Jean Saint-Pierre, «Mendietan barna», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 20a.

Bihotzaren deia, «Zoaz Eskual Herrira»¹³¹¹ aipatu zuen mendiak aipatzean. Euskaldunek mendiak ikusi nahi bide zituzten, eta oroz gainetik beren mendiak. Kasu horretan, herrimina leku ederren faltak eragiten zuen, ikusmenari loturikoa zen. *Zerbitzari*-k ere maiz aipatu zituen Euskal Herriko mendiak, eta baita itsasoa eta eguzkia ere. Euskal Herrira bisita egiten zuenean eta handik gerlara itzultzen zenean, Euskal Herriko lekuak zituen gorai patzen, haiek zioten indarra ematen eta haiek zioten falta egiten:

*Oraidik, nere agurra igortzen dut herritar guziera. Agur ere, Eskual-Herriko mendi zabalak: agur, gure itsaso ederra. Milesker bihotzean emanen dautazuen gozoarentzat. Zuek utziz hunat itzultzeko, negar bat erortzen balitzaut begitik harritzeko othe litake? Hain maitagarriak zaizte guziak! Agur eta biba nere Herria!*¹³¹²

Ez zituen mendiak aipatu bakarrik, eta negarra ez zien eragin mendiak berriz ez ikusteak, edo ez horrek bakarrik. Bistan da, herritarrek aipatu zituen, baina baita itsasoa eta mendiak ere. Oraintxe aipatu dugun pasarte hori Euskal Herrira permisionez itzuliko zela iragartzeko idatzi zuen artikulu batekoa da. Erran nahi izan zuen ondoko astean ez zuela gerlako lekutik berririk igorriko. Baina ondoko astean ere artikulu bat idatzi zuen, laburra, haatik. Euskal Herrian zela eta han zein goxo zen idatzi zuen. Baina orduan ere mendiak, itsasoa eta eguzkia zituen bihotzean. Badirudi Euskal Herriarenganako atxiki-mendua materiala zela, bazterretara eta eguzkira mugatzen zela:

*Oi, zoin gocho den Eskual-Herria hoinbertze dembora urrun igon denarentzat! Hemengo begitharte maiteak! Hemengo iguzki ederra! Hemengo aire gozoa! Hemengo itsaso urdina! Hemengo mendi zabalak!*¹³¹³

Euskal Herriko bazterren eta gerlako eremu zelai eta suntsituen arteko kontrastea agerian gelditu zen pasarte horiekin, eta ez zuen gorde zer plazera sentitu zuen leku hits haiek utzirik, bere mendi, itsaso eta bazterrez – eta jendeaz – gozatzean. Hain zuzen, horrelako kontrastea egin zuen 1918ko irailean¹³¹⁴. Gerlako lekuak hitsak zirela erratea zerbait da. Ez zen gehiago gerlaren edertze handi-

¹³¹¹ Jose Mari Iparragirrearen «Gazte-gaztetatikan» bertso sortako «Herrialde guzietan toki onak badira, bainan bihotzak dio zoaz Eskual-Herrira» esaldia ageri zen *Eskualduna*-ren zenbaki guztietan, orrialdearen gaineko zatian, prezioaren eta dataren ondoan. Esaldi horren ezartzea aipatu zuen Hiriart-Urrutik: Manex Hiriart-Urruti, «Biba eskuara», *Eskualduna*, 1891ko azaroaren 13a.

¹³¹² Jean Elizalde, «Azken solasa orai», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11.

¹³¹³ Jean Elizalde, «(Izenbururik gabe)», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 18a.

¹³¹⁴ Jean Elizalde, «Eskual herrian», *Eskualduna*, 1918ko irailaren 27a.

rik sumatzen. Baina Euskal Herriaren maitasuna bazterretara mugatzen zuela ere azpimarratu dugu. Bere bazterretatik urrun izateak eragiten zion herriminaz mintzatu zen zenbait aldiz, adibidez, batzuetan tabakoa errez tristurak ahanzten zituela idatzi zuen artikuluan, tristura hori nabari zitzaion:

*Bizia laburra da eta bizkitartean orenak luze zauzku hemen. Nolazpeit herriko mina ahantzi behar. Pipa makur bat ahoan ditugu gure bibotzminak ahanzten, erre eta erre.*¹³¹⁵

Herriak gogora ekartzean bazterrek azpimarratze horrek badauka azalpen sakonagoa. Hubert Pérèsen ustez, objektuak, paisaiak eta esperientzia sentsozialak norbanakoen nortasunaren parte dira¹³¹⁶. Anne-Marie Thiesserek gehitu du paisaiak, geografia, historia edo lur eremu hartako produktuak «aberri txikiaren» elementuak zirela¹³¹⁷. Thiessek azpimarratzen duenean horiek guztiak aberri txiki guztien ezaugarriak direla, eta «indar sortzaile berak» eragin zituela, aditzera ematen du bazter eta ohitura horien guztien gainetik Jainkoa zegoela. Beraz, Euskal Herriko mendien goraiatzea ez da alde materiala ikusi behar, ez da begien plazera ikusi behar, baizik eta aberri txiki horren nortasunaren alde bat eta, hori baino gehiago, Jainkoak sortu eremu horrenganako atxikimendua.

Euskal Herriak edo euskal herriek presentzia baldin bazuten ere, soldaduen aipuetan etxeak ere bazuen presentzia handia. Jean Saint-Pierrek maiz aipatzen zuen etxea bera, elementu ezberdinekin. Maiz ageri zen elementu bat janariari lotua zen. Adibidez, permisionez Euskal Herrian egonik itzuli zirenen berri ematean ere, janariak presentzia handia zeukan. Itzuli zirenak xingar eta piperrekin itzuli zirela kontatzen zuenean ageri zen hori¹³¹⁸. Janari horiek etxeko jatekoa zekarten gogora. Beste batean, oihan batera joan eta onddoak biltzen ibili zirela kontatu zuen: bi euskal erregimentu Champagne aldera igorriak zituzten, eta han onddoketa ibili ziren. Medikiak ez omen ziren fida, pozoitzearen beldurrez. Soldadu bat onddo prestatzen ari zen batez, aitzindariak ikusi zuen eta zortzi egunez zigortu. Saint-Pierrek, ordea, azpimarratu zuen euskaldunek arras ongi bazekitela onddoak zer ziren¹³¹⁹, eta hori azpima-

¹³¹⁵ Jean Elizalde, «Azken hitza», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 19a.

¹³¹⁶ Hubert Pérès, «Individus entre village et nation. Une expérience identitaire dans la formation de la France républicaine» (doktorego-tesia, zuz. Albert Malabieau, Université de Bordeaux I, Institut d'Etudes Politiques, 1993), 216.

¹³¹⁷ Thiesse, *Ils apprenaient la France: l'exaltation des régions dans le discours patriotique*, 34.

¹³¹⁸ Jean Saint-Pierre, «Permisioneak», *Eskualduna*, 1915eko abuztuaren 13a.

¹³¹⁹ Saint-Pierre, «Eta hemen?». 1916/9/22.

rratuz, Euskal Herriko kulturari eta jakintzari erreferentzia egin zion. Hots, etxeko janaria eta ohitura ekarri zituen gogora.

Blaise Adémak dei bat egin zien Euskal Herriko familiei, bere editorial batean, baizik eta soldaduek nahi eta behar zituztela Euskal Herritik igorri gauzak, Euskal Herria gogora ekartzeko:

*Orhoitzen da bere etcheaz, hango jauntzi eta oinetako idorrez, hango ohe be-roaz, hango subazter chokoaz, eta bihotza ttikitzen zaio. [...] Eta gure ganik etorriko zaioten orhoitzapenak on handia eginen diote bihotzean, lagunduko ditu hormaren, elhurraren, ichtilaren hobeki jasaiten.*¹³²⁰

Janariaz gain, etxeko berotasuna zen soldaduek etxetik falta zutena, Adémaren arabera. Ondoko astean, irakurleei ideia batzuk eman zizkien, jakin zezaten zer igor. «Euskal Herriko usain zenbait» zuten gauzak igortzeko eskatu zuen, hala nola piperra edo, zerria hil ondoan, lukainkak eta xingarra¹³²¹. Hori zen soldaduei «pairamena eta mina» ahantzarazteko bidea. Ongi ohar gaitezen zer janariz ari zen: etxeko janariaz, etxeko usaina zuenaz. Nahiz eta etxekoek eskura zutena igortzea zen gauza errazena edo normalena, Adémak ez zuen horregatik erran igortzeko, baizik eta etxekoa izateagatik etxea gogoraraziko zieten gauzak zirelako. Hori, hala ere, aski orokorra zen, François Cocheten arabera¹³²². Janaria ez zen beti egoera onean heltzen, ordea, Pierre Miquelen arabera, maiz fruitu edo barazkiak igortzen baitzituzten eta bidean andeatzen baitziren¹³²³. Baina *Eskualduna*-k ez zuen janariaren andeatzearen aipurik egin. Dena den, horren gainetik zegoen dena. Baconnier, Minet eta Solerren arabera, janari haren balio sinbolikoa zen, etxekoak gogora ekartzeko balio zuelako¹³²⁴. Janariaren eta etxekoenganako sentimenduaren arteko lotura her-tsi horren adibide garbia da ondoko pasarte hau:

*Atzo, bi arroltze atzemanik, lagun batekin partitu ditut. Etzuen jan arroltze bat oraino, gerlarat joanez geroz. Huna zer erran dautan berak: «Agorriaren bian ikusi nituen azken arroltzeak: amak: emanik partitzean, goizean goiz... Han berean utzi nituen»*¹³²⁵

¹³²⁰ Adéma, «Ez ahantz». 1916/12/8.

¹³²¹ Blaise Adéma, «Noiz egor?», *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 15a.

¹³²² Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 201.

¹³²³ Miquel, *La grande guerre au jour le jour*, 193.

¹³²⁴ Baconnier, Minet eta Soler, *La Plume au fusil. Les poilus du midi à travers leur correspondance*.

¹³²⁵ Saint-Pierre, «Kruspetak». 1915/2/26.

Lehenago ikusi dugu janariak leku handia zuela *Eskualduna*-n idazten zuten soldaduen kroniketan. Arrautzarik ez izateak amaren oroitzapena piztu zion soldadu bati. Abuztuaren 2a mobilizazio eguna izan zen, eta esaldi labur horretan nabari zen etxetik joan eta ama agurtzeak zuen karga. Arrautzak ez ziren inportanteenak, funtsean, «han berean utzi» zituen. Arrautzak etxea eta familia ekartzen zituen gogora, eta hor ageri zen minaren pisua.

Ez ziren janariarekin bakarrik gogoratzen etxeaz. *Zerbitzari*-k behin baino gehiagotan erreferentzia egin zion etxeko supazterrari. Euskal Herrira permisionez itzuli zela idatzi zuenean, bertsoa egin zuen etxeko supazterra gorai-patzeko¹³²⁶. Herrimina diogunean, ohartu behar dugu etxeko supazterrak zuen garrantziaz. Ez bakarrik supazterrak, baizik eta sukaldeak, eta denak elkarren kontra berotzeak. Hots, supazterra eta sukaldea funtsezko lekuak ziren; berotasun fisikoaz gain, bihotzeko berotasuna ekartzen zuten. Horren adibide da ondoko esaldi hau:

*Euriak euriari, hotz minenekin, tente kampoan egotea, chichpa eskuan, supazter chokoan, amacho ichtorio kondari, hain gocho litakelarik, dorphe zaiku.*¹³²⁷

Zerbitzari-k kontraste handia egin zuen gerlariek kanpoan jasaten zuten hotzaren eta etxeko supazterraren artean. Baina etxeko supazter horretan ez zen bakarrik aterpea eta berotasuna, baizik eta amaren presentzia, haren istorioekin. Eta ez ama, baizik eta «amatxo», ttipitzaile eta amultsutasun horrekin. Ttipitzaile horrekin, etxekoen falta are handiagoa zela erakutsi zuen *Zerbitzari*-k.

Oxobi-k gerla leku inguruko emazte zaharrak nolakoak ziren aipatzean, Euskal Herriko amatxiekin konparatu zituen. Itxura guztien arabera, kexu zen hango biztanleek gauzak biziki kario saltzen zizkietelako eta ez zirelakoan maitagarriak:

*Ez du hunek egite izpirik hoin maite ditugu Eskualherriko amatchi gaichoan. Ez du hunek behin ere supazter chokoan haurñoa lokharrarazi, hamar, hogoi aldiz ez-tiki ziolarik: Arri arri mandoko, bihar Iruñerako...*¹³²⁸

Amatxiren presentzia hark urruntasun hura eta haurtzaroaren oroitzapena zekartzan. Jean Saint-Pierrek bi zuberotarren kantua aipatu zuen, «Maitia nun

¹³²⁶ Jean Elizalde, «Permisioneak», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 24a.

¹³²⁷ Elizalde, «Zaharrak berri». 1917/12/7.

¹³²⁸ Jules Moulier, «Atso bat», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 1a.

zira» bertsoen pasarte bat sartuz¹³²⁹. Zenbat bazkaritan, elkarretaratzetan edo bestetan ez da kantatzen, gaur egun ere, kantu hori? besterik da, etxetik ehunka kilometrotan, egunero hiltzeko arriskuan egonez kantatzea. Saint-Pierrek ongi adierazi zuen hori kantatzen edo entzuten ari ziren bitartean, soldadu bakoitzak bere maiteak zituela gogoan, emaztegaia edo etxeokak. Baina bihozmin handia islatu zuen.

Hots, herrimina oroz gainetik etxearenganako sentimenetan oinarritzen zen. Eta Gérard Baconnier, André Minet eta Louis Solerrek diotenaren arabera¹³³⁰, soldaduek beren gutunetan beren hizkuntzako hitz batzuk idazten zizutenean, katalanez adibidez, «hitz goxoak» edo «bihotzeko hitzak» sartzeko izaten zen. Hizkuntzek alde afektiboa zeukaten, maitasunari lotua.

Herrimina ez zen bakarrik etxeokak falta izatea, baizik eta etxetik urrun egoteagatik etxeokok zuten penaren adierazpena ere bai. Soldaduak gerlan zeuden bitartean, eta are gehiago pausan ziren bitartean, etxeokak lanean ari zirelako pena adierazi zuen *Zerbitzari*-k, hots, lanean ez izateko errudun sentimendua:

*Hameka gogoeta egiten dugu. Hoinbertze egun deusik egin gabe hemen iragaita, Eskual-Herrian gure beharra dutelarik, latz iduritzen zaiku.*¹³³¹

Kezka hori ere nahiko ohikoa zen. Paul Lazarsfeldek esplikatu du baserri mundukoek hirikoek baino atsekabe gehiago zeukatela. Soziologo batzuen ustez, maila intelektual handiagokoei eta hiritarrei, baserritarrei eta maila intelektual apalagokoei baino gogorrago egin zitzaaien gerla jasatea, besteak beste baldintza gogorretara ez zirelako laborariak bezainbat ohituak. Hori gezurtatu zuen Lazarsfeldek, baserritarrek kezka handiak zituztelako, baserriko lanak ezin eginak eta etxeko emazteen gain uzteak hiritarrei baino kezka handiagoak eragiten zizkietelako¹³³². Jean-Jacques Beckerrek ere azaldu du soldadu gehienak laborariak zirela eta beraz egoera fisiko zailenetara ohituak zirela, baina

¹³²⁹ Jean Saint-Pierre, «Eskualdun: fededun», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

¹³³⁰ Gérard Baconnier, André Minet eta Louis Soler, «Quarante millions de témoins», in *Mémoires de la Grande Guerre. Témoins et témoignages, Actes du colloque de Verdun, 12, 13, 14 juin 1986*, arg. Gérard Canini (Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1989), 141–169.

¹³³¹ Elizalde, «Zaharrak berri». 1917/12/7.

¹³³² Nicolas Mariot, «Faut-il être motivé pour tuer? Sur quelques explications aux violences de guerre», *Génèses* 53 (2003): 154–177. Zati honetan Paul Lazarsfeld-en teoria aipatzen du: Paul Lazarsfeld, «The American Soldier. An Expository Review», *The Public Opinion Quarterly* 13 (1949): 379–380.

kezka handia zutela beren etxaldeko lanak ongi joateaz eta emazteei aholku zehatzak ematen zizkietela, gutunez¹³³³. Testuinguru horretan kokatu behar da *Zerbitzari*-k agertu kezka, hala nola etxeakoak lanean ari zirela jakitearena eta berek ezin lagundu izana.

Beste kezka bat ere bazuten soldaduek, *Zerbitzari*-k adierazi zuenaren arabera. Soldaduek sufritzen zuten pentsatuz beren etxeakoak sufritzen ari zirela, gerlan zirenengatik, gerlan zirenei gertatzen zitzaizkien kezkatuak:

Hotzak jasan ditazke, ez dugu hanbat nekatzerik eta askitto jaten dugu. Etcheko eta herriko mina ez baginu, ez ginuke erraitekorik! Ah, hori ba, badugu! Eta hameka aldiz elgarri erraiten dugu: «Zer diote othe etxean, zertan othe dire gure burhasoak, gure emazteak, gure haurrak? Baginaki gurek ez dutela sufritzen gu hemen izaitzaz, nola ari gintazken! Horko minak gaitu higatzen. Adichkidea, othoi hori errazu: «Eskualdunear»: guk ez dugula bertze minik herrikoa baizik.¹³³⁴

Gerlan izateaz, gerlan zirenentzat bezain sufrimendu handia zen etxean gelditu zirenentzat, lekukotasun horien arabera. Maite zituzten pertsonak sufritzen zutela edo pena handia zutela pentsatzea bera sufrimendu iturri bide zen soldaduentzat. *Zerbitzari*-k erakutsi nahi izan zuen, baldintza gogorrenak jasateko prest zirela, baldin bazekiten maite zituzten pertsonak ez zutela bihozminik. Baina etxeak berek ere sufritzen zutela ahaideak gerlan izanez aitortu zuen Manex Hiriart-Urrutik, bereziki Eguberri garaiari lotu artikulu batean¹³³⁵. Berriz ere ageri zen supazter xokoa, baina ez *Zerbitzari*-k aipatu zuen bezala; oraingoan beste aldetik ikusten zen, supazterrean zirenek gerlan zeudenak gogoan zituztela eta horrek sortzen zuen pena adieraziz. Dena den, Euskal Herriko kulturaren supazterrak zuen garrantzia nabari gelditu zen.

Etxekoak uzteko sufrimendua ere ageri zen zenbait kasutan. Artikulu hunkigarri bat bazen, non soldadu zahar batek kontatu zuen behin permisoenez jin zela eta gerla hastean bi urte zituen haurrak ez zuela ezagutu:

[...] Bi urthe eta erdi zituen ni gerlarat joaitean. Deusek ez daut hala hautsi bihotza, nola ikusteak eztuela haur gaichoak bere aita ezagutu. Egungotzat haatik adichkidetuak ginen. Damurik noa hoin fite.¹³³⁶

¹³³³ Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*, 41.

¹³³⁴ Jean Elizalde, «Urtarrilaren 9an», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

¹³³⁵ Manex Hiriart-Urruti, «Eguberri gerlan», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 25a.

¹³³⁶ Manex Hiriart-Urruti, «Bortz haurren aita», *Eskualduna*, 1915eko uztailearen 26a.

Hiriart-Urrutik kontatu zuen berri hori, ipuin baten gisan, soldadu haren lekukotasuna emanaz. Permisionez jinak zirenen eta aita familiakoen sufrimendua erakutsi zuen. *Eskualduna*-k erakutsi zuen soldaduentzat eta familientzat mina eta sufrimendua bazirela. Horrek ez du erran nahi gerlagatik kexatzen zirenik edo egoera ez zutela onartzen adierazten zutenik. Ez. *Zerbitzari*-k idatzi zuen bezala, baldintza txarrak jasateko prest ziren, gerla irabazteko gogoak zuten. Bi urteko haurraren aitaren lekukotasun horretan ere, aita horrek mendiz haraindira joan eta desertore izateari uko egin ziola ere idatzi zuen Hiriart-Urrutik, jarrera hori gorai patuz. Annette Beckerrek azaldu duen gisan, soldaduak itxaropenaren, tristuraren, sufrimenduaren eta otoitzaren artean zebiltzan:

*L'on ne peut comprendre les soldats que dans le va-et-vient d'espairs, de tristesses, de souffrances, de prières, qui les reliaient à l'arrière, leurs familles, leurs amis, leur Église, leur patrie.*¹³³⁷

Otoitza luzaz aipatuko dugu geroago, baina hor ageri da familiaren eta lagunaren garrantzia soldaduen bihotzetan, eta baita beren herriko elizarena ere. Aberriari dagokionez, lehen aipatu dugun «aberri txikia» behar da Annette Beckerren aipu horretan. Euskal Herria aipatzerakoan, herria (parrokia) agertzen zen, etxekoekin batera, eta hori gainerako soldaduen artean ere nabari zen, Hubert Pérèsen tesian zehar ageri denez. Ordu arteko nortasun kontzeptuan, barnealdekoekin herria zuten eremu eta erreferentzia, herriko jendearekin bizi zelako, denbora guztian han egoten zelako eta haiekin, eta hori zen haien eremu konkretua, frantses nazioa abstraktua zen bitartean. Baina gerla egitea beren herri konkretu horren kontrako mehatxuari buru egiteko modua gisa onartu zutela ere badio¹³³⁸. Beraz, bereziki bakoitzak bere herria bihotzetan izatea ez zen euskaldunen baitan gertatzen bakarrik, baizik eta barnealdeko soldadu oro-oren baitan. Euskalduna izateak ez zuen berezi egiten. Are gehiago, Pérèsen arabera, herria (frantses) nazioaren parte gisa ikustera ekarri zituen gerlak berak.

2. Euskaldunak elkarrekin

Etxekoak urrun izanik, Euskal Herriaren presentzia soldadu euskaldunen bidez agertzen zen. Bereziki *Zerbitzari*-ren artikuluak irakurriz ohar gaitzeko

¹³³⁷ Annette Becker, «Les dévotions des soldats catholiques pendant la Grande Guerre», in Chaline, Nadine-Josette (zuz.): *Chrétiens dans la Première Guerre mondiale* (Paris: Cerf, 1993), 16.

¹³³⁸ Pérès, «Individus entre village et nation. Une expérience identitaire dans la formation de la France républicaine», 332.

erregimentu ezberdinetako euskaldunak ahal zutenean elkartzen zirela; hori azpimarratzen zuen. Adibidez, 249. erregimentuarekin elkartu zela kontatzen zuen behin. Pausa egunetariko batzuetan elkartzen zirenean, «egun goxoak» iragaten zituztela idatzi zuen, euskaldunak musean eta xahakotik arno edaten aritzen ziren. Iluntze batez ondoan zegoen erregimentura joan zen *Zerbitzari*, 249. erregimentuko euskaldunengana. Haiek ere bazekiten jostatzen, pilotan eta musika jotzen. Fandango bat ere eman zuten, hango musikari batek moldatua¹³³⁹. *Zerbitzari* batzuetan Jean Saint-Pierrerekin elkartzen zen, haren to-kira bisitan joanez; edo alderantziz. Elkarretaratze horien berri ematen zuen batak ala besteak, bere kroniketan¹³⁴⁰.

Bere buruaz gain, ikusten zuenaz ere mintzo zen *Zerbitzari*. Elkarren la-gun egin ziren euskaldunen berri eman zuen behin, adibidez, eta ez zirela sekulan elkarrengandik bereizten azaldu zuen¹³⁴¹. Beste batean Jean Saint-Pierre mintzatu zen Euskal Herriko lagunez. Acheriberro izeneko bat eta haren lagunak permisionez joanak ziren Euskal Herrira, eta haiek gabe pausa egunak tristeak zirela idatzi zuen, haiek «andre madalen» eta «uso xurria» kantatzen zituztela gogora ekarriz¹³⁴². Euskal Herriko lagun presentziaren faltak ere erakusten zuen herrimina.

Euskaldunak elkartzearen garrantzia esplikatu du Robert Elizondok. Euskaldunen artean egonez, gerlan zirela ahanzten zutela idatzi du¹³⁴³. Gehieng-tan eskualde bereko soldaduen artean osatzen ziren erregimentuak, eta eskualde bereko erregimentuek gune berean egiten zuten gerla. Hala zen Baiona eta Paueko erregimentuentzat, Ansoborlok zehaztu bezala¹³⁴⁴. *Zerbitzari ez zen Baiona edo Paueko erregimentuetan, baizik eta Libournekoan, baina guztiak gune beretan ibiltzen ziren denbora gehiengean, beraz Aisne eskualdean zirenean bereziki, bazuten elkar ikusteko aukera.*

Egoera desberdina bizi zuen A.I.-k, Serbia aldean zegoenean. Gerla aitzina-tu ahala, erregimentuak birmoldatzen zituzten, hildakoak ordezkatu ahal izateko. Gisa hartan, hastapenean eskualde beretako soldaduak elkarrekin ba-ziren ere, denborarekin beste eskualdeetakoekin nahasten hasi ziren eta bakoi-

¹³³⁹ Jean Elizalde, «Atzoko gure berri», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 12a.

¹³⁴⁰ Jean Elizalde, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 26a.

¹³⁴¹ Jean Elizalde, «Bi adichkide», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 21a.

¹³⁴² Jean Elizalde, «Eta Acheriberro?», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 17a.

¹³⁴³ Elissondo, *Mémoires de la Soule: 1914-1918: une petite vallée du Pays Basque dans la guerre*, 45.

¹³⁴⁴ Ansoborlo, *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940*, 236.

tzak bere eskualdekoak aurkitzea zailago zen¹³⁴⁵. A.I.-ren kasuan, soldadu zu-berotarrak ez zuen beste euskaldunik ikusi Serbia aldera igorri zutenean:

*Jauna, galhatzen deitadazut ea badenez Zerbian soldado Uskaldun hanitch. Eztut orano bakhotchik ere ikhousi, nahiz ari nizan bethi galhatzen. Bat utzi dut hargatik nihaouren khantian ezagutu gabe igaraitera. Geroztik jakin dut Donapaleu altheke dela, Domintchaineke. Ez ta algar atzamaitia aisa; tropak orai diren lekhia hanitch zabal da.*¹³⁴⁶

Ez dakigu nori mintzo zitzaion, *Eskualduna*-ko zuzendariari edo bere herriko norbaiti (apezari? *Eskualduna*-ko berriketariari? Beste bati?). Baina uler dezakeguna da harremana bazuela norbaitekin, eta norbait horrek galdegin ziola ea euskaldunik bazuen berekin. Euskaldunak elkartzearena, beraz, bi aldeetako kezka zen: bai Euskal Herrian zeudenena, eta bai gerlan zeudenena. A.I.-k berak aitortu zuen euskaldunen bila ibili zela. Lehenago ere aipatu zuen euskaldunekin egon izana:

*Etzen beste uskaldunik bi aphez baizik, bata herri tchipi batetako erretora, hanitch jaun pollita, bestia misionest bat Afrikatik edo Madagaskarretik jinik, biak soldado simple eta koraje handiko gizounak.*¹³⁴⁷

Soldadu haiekin ez zen denbora anitz egon, baina garrantzia eman zion haiek ikusi izanari. Baina geroago euskaldunen bila ibili izana aipatu zuen. Beste euskaldunik ez ikustean, bakartasun zerbait sentitzen zuela erakusten zuen, bere testuetan. Lehen ere aipatu ditugu A.I.-ren lekukotasunak, eta ez ziren beti biziki baikorrak, eta euskaldunik gabe egoteak tristura bat salatzen zion. Bakartasun egoera hori transmititzen zuen, *Zerbitzari*-k eta *Saint-Pierre*-rek ez bezala.

Bakoitza bere eskualdekoekin egoteak edo beren buruzagia beren eskualdekoa izateak gerlan parte hartzeko motibazioa handitzen zuela dio Cochetek¹³⁴⁸. Honen arabera, soldaduek gerla egitea onartzen zuten, baina ez arrazoi ideologikoengatik, baizik eta gizonen arteko loturak bultzaturik. Are urrunago doa Cochet, gerla egiteko motibazioa eskualde berekoen artean izanez han-

¹³⁴⁵ Elissondo, *Mémoires de la Soule: 1914-1918: une petite vallée du Pays Basque dans la guerre*, 46.

¹³⁴⁶ A.I., «Zerbiatik letera». 1916/1/28.

¹³⁴⁷ A.I., «Serbiatik letera». 1915/12/31.

¹³⁴⁸ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 155–156.

diagoa zela idaztean. Erregionalismoa oraino azkar zela dio, eta Errepublika bakarraren ideiak oraino bazuela bide egiteko¹³⁴⁹.

Cochet ez da euskaldunez mintzo bereziki, ez eta ere britainiarrez edo korsikarrez. Orokorki mintzo da. Eskualdeko jendearekin biltzearen gibelean, hurbiltasuna ikusi behar dugu. Edozein eskualdetako jendearentzat berdin zen, beren hurbileko jendearekin elkartu nahi zuen. Beraz, azalpen horien guztien arabera, Euskal Herriko soldaduen kasua ez zen salbuespena.

Euskal Herriarekiko lotura ageri zen hizkuntzaren aipamenean ere. Egia erran ez dugu euskara edo frantsesa aipatzen zuen zati anitz aurkitu; beraz, hizkuntzaren gaiari ez diezaiokegu leku handirik eman herriminaz mintzatzerakoan. Baina frantsesarekin arazo zenbait zutela aitortu izan zuten noizbehinka. *Zerbitzari*-ren kronika zati bat dugu horren lekuko. Hain zuzen, haien artean euskaraz komunikatzen zutela aise uler dezakegu. Batetik, lehen ere aipatu ditugun kantuen bitartez, eta baita euskarazko *Eskualduna* astekariaren irakurketaren bitartez ere. Euskara bezala beste hizkuntzak ere maiz erabiltzen zituzten fronteko soldaduek, Pierre Barralen arabera¹³⁵⁰, hain zuzen, hastapenean, eskualde beretako soldaduak elkarretaratzen baitzituzten. *Zerbitzari*-ren kronikak irakurriz ere ohar daiteke euskaldunak elkarrekin euskaraz mintzo zirela, baina gerla denboran frantsesa ere erabili behar izan zutela. Hala ere frantsesa ez zela euskaldunen hizkuntza eta gerla hartan frantsesa ikasten ari zirela aitortu izan zuen behin edo beste, adibidez Somme eskualdean ziren batean:

*Oren oneko sortu ginen. Gerla huntan hoinbertze kurrida badabilkagu, urririk. Erdara, entzunaren bortchaz, guti edo aski ikasten ari gare, ... errientera sosik eman gabe.*¹³⁵¹

Hor ageri da gerlara joan ziren euskaldunek ez zekitela frantsesa biziki ongi. Baina *Zerbitzari* kontent zen frantsesa ikasten ari zirelako, are gehiago, ikasketa hori doan ateratzen ari zitzaielako. Frantsesa jakinik ere, euskarari leku berezia ematen zion. Aipu batean argi ageri zen soldadu euskaldunak eta frantsesak bereizten. Kontatu zuen nola aleman batek frantsesez aitortu ziola frantsesak soldadu onak zirela, baina beste bati, beste aleman batek euskaraz hitz egin omen zion. *Zerbitzari*-k ez bide zuen gauza handirik jakin elkarrizketa hartaz:

¹³⁴⁹ Ibid., 204.

¹³⁵⁰ Barral, «Mémoire paysanne de la Grande Guerre».

¹³⁵¹ Jean Elizalde, «Somme delakotik», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 12a.

*Nere lagunetarik batek bertze etsai bat kausitu bide du españolez... eta eskuaraz aski polliki mintzo zena. Damu da hau ez baitut ikusi Eskualdunetz zer zion galdetzeko.*¹³⁵²

Alemana espainolez mintzatzea ez zitzaion hain harrigarri, baina hiru puntu horien ondotik «eta eskuaraz» zehaztean, hiru puntu horiek erakusten zuten euskaraz mintzatzea bai harrigarri zitzaiola. Eta gisa batez, horrek piztu zion interesa ere *Zerbitzari*-ri, nahiz eta ez zuen aukerarik izan harekin mintzatzeko. Euskara eta frantsesa, soldadu frantsesak eta euskaldunak bereizten zituela erakutsi zuen.

3. Euskal Herriko ohiturak

Euskal Herriak beste arlo batzuen bidez ere bazeukan presentzia Euskal Herriko soldaduen testuetan. Ikusiko dugu hainbat aldiz aipatzen zutela, astia ukanez gero, kantuz, dantzan edo pilotan aritzen zirela. Euskal Herrian anitz praktikatzen diren ohitura horien bidez, Euskal Herriaren zati bat ekartzen zuten beren gerla lekura. Lehen kantu batzuk aipatu ditugu, eta beste kasu batzuetan ere idatzi zuten kantuz aritu zirela edo euskal kantuak entzun zituztela. Jean Saint-Pierre, adibidez, Elizanbururen «Ikusten duzu goizean» kantua aipatu zuen:

*Ea emanen duzuen hemen bezen ederki? Kolonela harritua zagon, Eskualdunek eman kantu ederrari. Eskualdunek bihotzeko begiez bakarrik ikusten zuten, urrun, biziki urrun, kantuak aipatzen duen etche ttipia, mendi hegalean.*¹³⁵³

Pasarte honetan ez da kantua bakarrik ageri gai gisa. Kantu horrek Euskal Herritik ehunka kilometrotan ikaragarriko pisua hartzen zuen, etxea, etxe inguruko bazterrak eta familia ekartzen baitzizkieten gogora. Horren gibelean herrimina nabari zen, eta horregatik diogu kantuaren bidez Euskal Herria ekartzen zutela gogora, Euskal Herriak presentzia hartzen zuela. Beste batean ere agertu zuen kantuaren bidez Euskal Herriaren presentzia:

*Ilhuntzean guziak elizarat. Baginen bospasei ehun, benedizioneko bilduak. Choragarriak dire hango gure kantuak, nigarra begietarat jauzten zaut, orhoituz orduan gure Eskual herriaz, galdu ditugun lagunez, oraiko eta geroko hurriskuez.*¹³⁵⁴

¹³⁵² Jean Elizalde, «Zer dautan erran etsai batek», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 1a.

¹³⁵³ Saint-Pierre, «Oihanetan». 1916/6/23.

¹³⁵⁴ Saint-Pierre, «Pausu egunak». 1914/12/18.

Kantuek Euskal Herria ekartzen zieten gogora, eta horrek negarra begietara. Beraz, kantuak herriminaren pitzarazle edo adierazle ziren. Kantuaren erreferentzia gehiago agertu zen, maiz dantzarekin nahasiz, ondoko pasarte honetan bezala:

*Guti balin bada guti, alegeratzeko doia biltzen dute frangok hemen, eta noiztenka bederen ikusten ditugu eskualdunak fandangoetan eta kantuz. Uda minak dirau-no hobe dute segur dantza piko baten emaita, ilhuntzetan, etsaiaren ondotik tarripatan ibiltzea baino.*¹³⁵⁵

Hor ere ageri da pausa denboretan euskaldunek dibertitzeko bidea dantzan edo kantuan zeukatela, eta Saint-Pierreren ustez hobe zutela dantzatzea, gerla egitea baino. Saint-Pierre ez zen kantuak edo dantzak aipatu zituen idazle bakarra. *Zerbitzari* ere mintzatu zen fandangoaz. Gerla tokietan edo gibel frontean euskaldunek denbora Euskal Herriko gisan pasatzen zutela erakustera eman zuen. Adibidez, izan zitekeen fandangoa dantzatuz:

*Chaharskoa da haatik ichtorioa: Verdunetik lekora eman zaukuten pausa demborakoa. Hiri eder batean zen pausan berrehun eta berrogoi-ta bederatzi garrena. Hiri den alegerena: dena musika. Eskualdun musikarieri etzioten hatsaren hartzeko astirik utzi nahi hango jendeak. Arratsalde batez beraz, aintzinetik hitz harturik, fandango arin bat hasten dute Eskualdun musikariek. Erbotzen dire gure herritar guziak, eta irrintzinaka fandangotan hasten zoin gehiago zoko guzietan.*¹³⁵⁶

Fandangoa dantzatzearena eta musikarena euskaldunen ezaugarri gisa aurkeztu zituen *Zerbitzari*-k. Euskaldunek horrela pasatzen bide zuten denbora pausalekuetan. Eta hori gauza on gisa aurkeztu zuen: *Zerbitzari*-rentzat, euskaldun gisa, zerbait baikor izatea bat da, bestea da aitzindariak ere begi onez ikusten zutela azpimarratu nahi izatea, artikulu horretan egin zuen bezala.

Dena den, *Zerbitzari*-ren artikuluetan presentzia handia zuen gaia pilotarena zen. Maiz aipatu izan da Lehen Mundu Gerrako euskal soldaduak granada botatzaile onak zirela, pilotan trebeak zirelako. Beti egon da duda ea hori zenbateraino egia zen ala kondaira bat. 49. Infanteria Erregimentuaren egunerokoa bildu zuen liburuak¹³⁵⁷ ere nabarmendu zuen euskaldunek pilotari dohaina erabili zutela granadak botatzerakoan. Horri fidatuz, gutxienez atera

¹³⁵⁵ Saint-Pierre, «Bero». 1916/8/11.

¹³⁵⁶ Jean Elizalde, «Fandangoak gerlan!», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 28a.

¹³⁵⁷ *Historique du 49e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914-1918*, 28.

dezakegun ondorioa da pilotak zinezko presentzia bazuela eta pilota eta euskaldunak elkarrekin lotzeko joera zegoela. *Zerbitzari ez zen mintzo granada botatzeaz. Pilotaz mintzo zenean, pausa denboretako jolasaz ari zen, eta Euskal Herriarekin lotzen zuen pilotaren aipamena.*

Azkaindar bat eta Itsasuar bat pilotan ikusi ditut, bidearen erdian, sagar batekin. Urruntchago lau Azkaindar elbeketa zauden Ortzaiztar batekin. Behin batzueri eta bertzeeri agur erran-eta, ostatuari buruz abiatu denak tropan. Harat gabe, errechimenduko musika ikusi eta hurbildu. Choratuua han atchiki naute eskualdun musikariek! Nola charamelatu dituzten «Bethi Eskualdun», «Reverte», «Kinkirri Kunkurru» eta akabatzeko «Arin-Arin»! [...] Ah, eta ez nuke ederrena ahantzi behar: musikari horiek eman daukutela ere fandango bat Eskualdun batek moldatua: Sencilla delako fandangoa, Vicendoritz donibandarrak moldatua.¹³⁵⁸

Pasarte horretan ez zuen pilota bakarrik aipatu, baizik eta kantua eta fandangoa ere. Euskal kultura herrikoiairen hiru ezaugarri ezagunenak bildu zituen artikulu horretan, bereizezinak balira bezala. Pilotari dagokionez, ohargarria da edozer aski zutela pilotan aritzeko. Bi euskaldun horiek sagarrekin ari ziren pilotan, beren herriko kirol horretan aritzeak haientzat zenbaterainoko garrantzia zuen erakutsiz. Beste behin aipatu zuen nola euskaldun batzuek pareta bat eraiki zuten, pilota plaza izan zezaten¹³⁵⁹.

Pilotaren bidez Euskal Herria berengana ekartzen bazuten ere, Euskal Herrian pilotan aritzen zirela jakiteak ere bihotza altxatzen zion *Zerbitzari*-ri¹³⁶⁰. Garbi ageri zen pilotak Euskal Herria ekartzen ziola gogora, eta beraz herri-min zerbaiten adierazle zela. *Eskualduna*-ko artikulu bat irakurritz, Euskal Herrian gazteak pilotan ari zirela jakiteak atsegin handia egin zion *Zerbitzari*-ri, baina hori baino gehiago, hurrengoan pilotan Euskal Herrian aritzea amesten zuela adierazi zuen. Pilota, dantza eta kantua gerla tokian hainbeste agertzea ez dugu soilik lotzen pausa denboran gerlako gogortasuna ahanzteko beharrek, baizik eta sorterriarekin lotzearekin, nahiz eta ulergarria den bakoitzak egiten dakiena egitea, hala nola euskaldunek kantua, pilota eta dantza.

Baina hori baino gehiago ikusi behar da pilotaren gibelean. Pilotaren bidez jarrera kultural garbi bat ere erakutsi zuen *Zerbitzari*-k, futbolaren eta pilotaren artean, pilotaren alde egin baitzuen, ikusten baitzuen futbolak gaina har dezakeela bi jokoen artean. Euskaldunak pilotan ari ziren bezala, gainera-

¹³⁵⁸ Elizalde, «Atzoko gure berri». 1917/10/12.

¹³⁵⁹ Jean Elizalde, «Gerlarien berri», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 12a.

¹³⁶⁰ Jean Elizalde, «“Eskualduna”-ri», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 4a.

koak bereziki futbolean ari ziren. *Zerbitzari*-ri ez zitzaion hain eder iruditzen, nahiz eta euskaldunak ere futbolean aritzen ziren, nahiago zuen pilotarekin segi zezaten:

Artetan zenbeit pilota partida egiten ditugu, etche zahar bati kontra. Ez dugu berinarik hausten; kanoiek aspaldi hautsiak zituzten. Foot-baal hortan ere ari gare hartako doia. Ez du haatik gure pilota balio joko horrek. Itsasuko jaun erretorak dion bezala: «Ez utz pilota foot-baalarentzat, Eskualdunak: astokeria litake.»¹³⁶¹

Pilotarekin, beraz, euskal nortasunari eusteko bide bat ikusten zuten. Zekitenean jostatzea zen, alde batetik, baina beren kultura defendatzea ere bai, eta horrekin batera beren nortasuna. Eta Baconnier, Minet eta Solerrek dioten bezala¹³⁶², hori ez zitzaion euskaldunei bakarrik gertatzen; katalanek haien herriko jokoak ere bizitasun berarekin aipatzen zituzten, herria gogora ekarrarazten zietelako.

Kirolaz edo denbora-pasa fisikoaz aparte, beste gisan ere dibertitzen ziren soldaduak, hala nola kartetan. Euskaldunak musean aritzen ziren, *Zerbitzari*-ren eta Jean Saint-Pierreren hainbat gutunetan ageri zenaren arabera. Euskal Herriko herritarrei maiz eskatu zieten, *Eskualduna*-ko artikuluen bidez, museko kartak igor ziezazkieten, *Zerbitzari*-k¹³⁶³ bezala Jean Saint-Pierrek ere. Oren anitz iragaten zuten kartetan, kartak beraiek higatzeraino¹³⁶⁴. Bonbardaketa gogorak izaten zirenean ere aritzen omen ziren musean, babesean zirelarik. Saint-Pierrek beste artikulua bat idatzi zuen aitzineko asteazkenean, kanoien orro handiak entzuten zituztela baina erreka zuloetan sarturik egon zirela, babesean. Denbora musean iragan zutela kontatu zuen¹³⁶⁵. Horrela, beste batzuetan ere eskatu zien *Eskualduna*-ko irakurleei museko kartak igor zitzaizaten, eta behin irakurle batzuek kartak igorri zituztelako eskerrak eman zituen¹³⁶⁶.

Oxobi-k ere aipatu zuen nola euskaldunek nahikoa zutela mus karta sorta bat, denbora lasai iragateko. Hango jendearen ohiturearekin konparatu zuen euskaldunena, erranez hangoak futbolean aritzen zirela, eta euskaldunek ez zutela hainbeste lekuren beharrik, xoko bat aski zutela zenbait orenen iragai-

¹³⁶¹ Elizalde, «Maiatzaren 11n». *Eskualduna*.

¹³⁶² Baconnier, Minet eta Soler, «Quarante millions de témoins».

¹³⁶³ Elizalde, «Gerlarien berri». 1915/11/12.

¹³⁶⁴ Saint-Pierre, «Muslariak». 1915/1/15.

¹³⁶⁵ Saint-Pierre, «Gure astea». 1915/12/3.

¹³⁶⁶ Jean Saint-Pierre, «Muslarien eskerrak», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 12a.

teko¹³⁶⁷. Mus partida baten kronika luze horrek ez zuen xehetasunik ematen gerlaz. Museko joko denborako elkarrizketa horrek ez zuen informaziorik ekartzen, ez eta ere giroari buruzko xehetasun berri handirik. Musean aritzen zekien edozein irakurlek bazekien museko elkarrizketa horiek nolakoak diren. Baina lerro horien bidez, *Oxobi*-k, Euskal Herriko ostatueta edo etxeetako giroa ekartzen zuen gerla lekuetara; edo gerla lekuetan ere giro haren berreraikitze ahalegina egiten zutela adierazten zuen. Musean jostatu nahia beste artikulu batean ere aipatu zuen¹³⁶⁸.

Artikulu horiek eta gehiago irakurriz, ongi ulertzen da Euskal Herriko soldaduek aisialdian denbora pasatzen zutela eta aisialdi hori pilota eta musa zela gehienetan. Baina horren giblean Euskal Herriarekiko kezka edo herrimina ikusi behar ote da? Baconnier, Minet eta Solerren arabera, eskualde bakoitzeko jendea bere ohiturekin dibertitzen zen. Futbola eta errugbia ziren nagusiki praktikatzen zituztenak. Katalanek beren herriko ohiturak zituzten¹³⁶⁹, eta *Eskualduna*-ko artikulu horiek ikusiz, ez gaitzke harri euskaldunek ere beren ohiturak zituztela ikustean. Ez zen salbuespena, eta ez zen beren herriarekiko gogoratzea edo herrimina ikusi behar. Bakoitzak zekiena egiten zuen, ezagutzen zuen jokoan aritzen zen. Horregatik ari ziren euskaldunak pilotan eta musean.

B. EUSKAL HERRIAREKIKO LOTURA

Herrimina ez zen Euskal Herria aipatzeko arrazoi edo bide bakarra. Gainera, ikusi dugu herrimina zein orokorra zen eta, beraz, horrek ez zuela balio Euskal Herriarekiko kontzientzia berezi bat bazela ondorioztatzeko. Baina ez gaitzke horretara muga, Euskal Herriaren aipuak aztertzerakoan. Beste ezauzgarri batzuen bidez ere agertzen zen Euskal Herria, eta horiek ere aztertu behar dira, ikusteko ea herriminaz gain, nortasun berezi batekiko kontzientziak garrantzia zeukan ala ez eta haientzat Euskal Herriak zer erran nahi zuen argitzeko. Alabaina, beste gisa batez ere ageri zen Jean Saint-Pierre, *Zerbitzari*, Jean Etxepare edota *Oxobi*-ren kontakizunetan, Euskal Herriak zinezko presentzia zuela beren baitan. Presentzia hori gisa anitzetan ageri zen, eta agerraldi mota horiek aztertzeari ekinen diogu ondoko orrialdeetan.

¹³⁶⁷ Jules Moulrier, «Josteta», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 15a.

¹³⁶⁸ Jules Moulrier, «Mus partida bat», *Eskualduna*, 1918ko otsailaren 15a.

¹³⁶⁹ Baconnier, Minet eta Soler, *La Plume au fusil. Les poilus du midi à travers leur correspondance*, 252–253.

1. Euskal erreferentziak

Lerro batzuk gorago pilota eta musa aipatu ditugu, eta ohartu gara bi joko horiez maiz mintzo zirela, euskaldunek gerla lekuan denbora nola iragaten zuten kontatzerakoan. Baina *Eskualduna*-ko berriemaile horiek beste gisan ere aipatzen zituzten joko horiek, eta beharbada hori lehengoa baino interesgarriagoa da Euskal Herriarekiko lotura edo atxikimendua adierazterakoan. Hainbat aldiz, pilota metafora tresna gisa erabili ohi zuten, gudu bat esplikatzeko. Adibidez, gudu bat hasi aitzin, maiz izaten zuten galdera zen nork eginen zuen eraso. Eta eraso hori pilota partidaren hastearekin konparatu izan zuen Jean Saint-Pierrek, artikulu bati «bota ala errefera» izenburua emanez¹³⁷⁰, edo beste batean, gudu bat hasi aitzinekoa aipatzen zuen artikuluan berean aipatuz bota eta erreferaren ideia:

Gure lagunen bitoria handi horrek erakutsiko du zer indarren jabe diren gero ta gehiago. Horra zertako alemana gero ta khexuago jarriko den. Entsegu berri handi bat egin dezake. Hobe liteke guretzat etsaiak eman dezan lehen bota. Erreferaren ondotik, bigarrena gure.¹³⁷¹

Guduaren bilakaera orokorrak edo gerla bera ere pilotarekin konparatzeko joera bazuten zenbait aldiz. Horrela egin zuen *Zerbitzari*-k, behin:

Gerla aintzinean pilotan artzea laket nuen, josteta ederra baita. Ez ditut egin partidak bethi irabazi. Galtzen nuenean, aldi guziz zerbeit estakuru banuen: edo itzea sortu edo chacharia kontra izan, edo bertze zerbeit. Behinere ez nuen aithortu nahi nere partida ni baino gehiago zela. Eta bizkitartean...¹³⁷²

Gerla pilota partida batekin konparatu zuen eta gerlariak pilotariekin. Kasu horretan, alemana zen galtzen ari zena eta galtzen ez zekiena, *Zerbitzari*-k berak lehenago egiten zuen gisan. Funtsean, konparaketa hori erabili zuen gerla irabazten ari zirela errateko. Jean Saint-Pierrek ere zenbait aldiz pilotarekin konparatu zituen borroka batzuk edo guduaren bilakaera batzuk¹³⁷³. *Zerbitzari*-k egin bezala, pilota partida noizbait irabaziko zutela adierazi zuen. Pilota partida bat nahi bezainbat luzaturik ere, ahulena noizbait kraskatzen

¹³⁷⁰ Saint-Pierre, «Bota ala errefera?». 1917/2/9.

¹³⁷¹ Jean Saint-Pierre, «Etsaia khechu», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 25a.

¹³⁷² Jean Elizalde, «Craonne-tik hurbil», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 7a.

¹³⁷³ Jean Saint-Pierre, «Bethi aintzina!», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 19a.

dela esplikatu zuen, gerla hartan ere berdin gertatuko zela argitzeko. Bistan denez, kraskatuko zena Alemania zela ez zuen dudan ezartzen.

Gisa bereko konparaketak egin zituen gerlaren eta mus partida baten artean Jean Saint-Pierrek, gerlaren luzatzea esplikatzeko eta azken unean gerla aliatuek irabaziko zutela segur uzteko¹³⁷⁴. Karta jokoak duena da, halabeharrek egin dezakeela garaipena edo porrota, hain zuzen karta onak izateak edo ez. Musaren kasuan, ez horrek bakarrik, karta txarrekin ere, gezurra ongi erabiliz, irabaz daitekeelako, baina Saint-Pierrek Ingalaterraren karta onak aipatu zituen partidaren irabaztea esplikatzeko. Hor ulertu behar duguna da Ingalaterra militarki indartsuagoa zela erran nahi zuela. Azpimarratzekoa da, bide batez, frantsesek ingelesen laguntzarik gabe ez zezaketela irabaz aitortzen ari zela, nahiz eta ez hori izan helburua, orain arte ikusi dugun bezala, beti gorai-patu baitzuten frantsesak nagusi zirela. *Zerbitzari*-k ere musarekin konparatu zuen gerla, eta, gisa horretan, metafora jarraikiak erabiliz osatu zuen ondoko zatia zeukan kronika:

*Zerbeit egiterat abiatzen badire, bego gure gain partida: hogoi-ta hameka eta eskua guk ditugu oihan hautan...*¹³⁷⁵

Kartak alde zituztela erranez, gerla aliatuek irabaziko zutela adierazi zuen *Zerbitzari*-k. Baina musa hitza erabiltzeko ordez, museko oinarritzko elementu bat aipatu zuen, «hogeita hamaika eskutik». Esaera hori Euskal Herrian erabiltzen da, mus jokokoa delako, eta musetik harago, aukera guztiak alde daudela edo garaipena eskura dagoela errateko ere erabiltzen den esaera bilakatua da. Poker jokoari erreferentzia egin nahi izan balio, ez zuen esaera hori erabiliko; baina poker jokorako ohiturarik ez dago Euskal Herrian. Musari lotutako erreferentzia horiek egokiagoak ziren irakurleek ulertzeko.

Gerlako gorabeheraz aparte, Euskal Herriko erreferentzia hango lekuen deskribatzeko ere erabili zuten. Maiz, hango bazterrak Euskal Herriarekin konparatu zituzten. Jean Saint-Pierrek zehaztu zuen haren inguruko eremuak lur aberatsak zirela, eremu zabalak eta herri bildu-bilduak; hots, ez zirela Euskal Herrian bezalakoak zehaztu zuen. Artikulu hartan laborantza moldeak ere konparatu zituen Euskal Herrikoekin, hala nola lau laborari eta gero langileak bazituztela zehaztu zuen¹³⁷⁶. Beste batean, Aube ibaiaren bazterreko hiri ba-

¹³⁷⁴ Saint-Pierre, «Mus partida». 1917/3/23.

¹³⁷⁵ Jean Elizalde, «Argonako berri», *Eskualduna*, 1918ko abuztuaren 16a.

¹³⁷⁶ Jean Saint-Pierre, «Bazterrak», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 25a.

tean zela, lekuak Errobi ibaiarekin eta inguruarekin konparatu zituen¹³⁷⁷. Al-saziara joan zenean, aldiz, hango lekuek Euskal Herriaren antza zutela ere idatzi zuen¹³⁷⁸.

Zerbitzari-k ere bazuen joera ikusten zuen herri bat Euskal Herriko batekin konparatzeko:

*Duela zenbeit dembora, eskualde hautarat ethorri gineneko, erran nautzuen zer Itsasuko chokoaren itchura duten. Gereziak zirela bakarrik eskas. Geroztik ohartu naiz gerezirik ere ez dela eskas.*¹³⁷⁹

Serbia aldetik gauza bera egiten zuen A.I.k ere, Serbia inguruko bazterrak Zuberoarekin konparatzen baitzituen. Gisa hartan, irakurleek ezagutzen zuten leku batekin identifika zezaketen A.I.k aipatzen zuen lekua¹³⁸⁰. *Oxobi*-k ere bazuen leku bat aipatzean Euskal Herriarekin konparatzeko joera. Versailles inguruan egon zen garai batez, eta hango lekuak deskribatu zituenean, Euskal Herriarekin konparatu zituen:

*Arbolen artean ez dut entzun Eskual-Herriko haizearen hichtua; ithurrietan, erreketan ura geldi geldia, gure mendietako mazelak behera, jauzika, kantuz bain polliki doalarik! Errege eta erreginen demborako jaun andre buluziak ichil ichila dagozi, Baigorri-ko harria bezen tente.*¹³⁸¹

Versailleseko jauregiaren edertasunak ez zitzaizkion Euskal Herria bezain eder, artikulu horretan ulertzera eman zuenaren arabera. Baina Euskal Herriaren ederrestea ondoko lerroetan barnatuko dugu. Ikusten duguna da Euskal Herriaren presentzia ia etengabea zela *Eskualduna*-ko berriketarien artean. Egoera baten edo leku baten esplikatze edo deskribatzeko maiz erabiltzen zuten baliabidea zen Euskal Herriko erreferentzietara jotzea. Herrimina? Ondorio horretaraino heltzea baino hobe da erratea euskal nortasunaren adierazpena zela, oroz gainetik.

Zerbitzari-k bidean ikusten zituen herriak, bazterrak eta etxaldeak deskribatzeko ohitura zuen¹³⁸²; leku haietako jendea ere nolakoa zen kontatzen

¹³⁷⁷ Saint-Pierre, «Lerroetarik urrun». 1916/10/6.

¹³⁷⁸ Saint-Pierre, «Gerezi asean». 1917/7/20.

¹³⁷⁹ Jean Elizalde, «Arregak», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 4a.

¹³⁸⁰ A.I., «Zalonikatik letera», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 18a.

¹³⁸¹ Jules Moulier, «Edertasun hilak», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 21a.

¹³⁸² Jean Elizalde, «Bideko berri», *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 15a.

zuen. Alsazia ere xeheki deskribatu zuen¹³⁸³. Hango lurak eta laborantza nolakoak ziren ongi begiratzeko, hartarik zerbait ikasteko edo irakurleei irakasteko xedez. Euskal Herriko laborariak beti inguruko lurri begira egoten omen ziren, nola lan egiten zuten ikusteko, Euskal Herrira itzuli baino lehen beti zerbait bazelakoan ikasteko¹³⁸⁴.

Zati horren arabera, ikusten zituzten bazterren gainetik, beti Euskal Herria zetorkien gogora. Ez ziren leku berriak ikustearekin konformatzen. Euskal Herria nahiago zuten, edo ikusten zutena Euskal Herrian erabiltzea pentsatzen zuten. Argi dena da, Euskal Herriaren presentzia handia zela. Jean Etxepare ere hori egin zuen zenbait aldiz. Ez zen gerlaz mintzo bakarrik, ikusten zituen lekuetako laborantza deskribatzeko joera handia zuen, eta Euskal Herrian ere laborantza nagusi izanik, konparatzeko joera zuen¹³⁸⁵. Eta lekuak konparatzen zituenean, Euskal Herria ederragoa zela eta Euskal Herriko laborantzak itxura hobea zuela idazten zuen. Behin, adibidez, permisionez Euskal Herrira joan zeneko bidaia kontatu zuen, ikusten zituen lekuak deskribatuz, eta Euskal Herria beste lekuak baino ederragoa zela edo gutxienez beste lekuak bezainbat bazela idatzi zuen¹³⁸⁶.

Baina Euskal Herriaren ederresten gehienik ari izan zena *Oxobi* zen. Berant joan zen gerlara, baina kronika biziak idatzi zituen. Hark ere ikusten zituen lekuak deskribatzen zituen. Zinez ona zen deskribapenen egiteko; are gehiago, deskribapen horietan beti egiten zuen Euskal Herriarekiko konparaketa. Mendiak aipatzen zituenean Euskal Herrikoekin konparatzen zituen, erranez Euskal Herrikoak ederragoak zirela eta Euskal Herriko klilma atsegina zela¹³⁸⁷. Beste batean ere idatzi zuen negua Euskal Herrian baino bortitza zela zebilen lekuetan¹³⁸⁸. Aroa gehiagotan deskribatzen zuen, beti Euskal Herrikoarekin konparatuz eta erranez Euskal Herriko elurra nahiago zuela, adibidez:

*Churiak ez du hemen Eskual-Herrian bezalako distirarik. Iguzkia ez ditake elhurrarekin josteta bar. Zerua, dena lanho kasik lurrari josia da. Papo gorririk ez oihanean ez eta sasiatan chochorik. Lanho bustian bizi bakharrik beleak, ehunka.*¹³⁸⁹

¹³⁸³ Jean Elizalde, «Hemengo bazterra», *Eskualduna*, 1917ko uztailearen 27a.

¹³⁸⁴ Jean Elizalde, «Laborariak», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

¹³⁸⁵ Jean Etxepare, «Laborari etchalde handi», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 11.

¹³⁸⁶ Jean Etxepare, «Eskual-herria», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 16a.

¹³⁸⁷ Jules Moulrier, «Mendien zolan», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 11.

¹³⁸⁸ Jules Moulrier, «Alemaneri hurbilago», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 11.

¹³⁸⁹ Jules Moulrier, «Aroa», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 15a.

Denbora osoan egin zuen Euskal Herriarekiko konparaketa. Ez zuen bakarrik alde bateko eta besteko elurraren dirdira konparatu, baizik eta erakutsi nahi izan zuen Euskal Herria alaiagoa zela, besteak beste papogorri edo xoxoei esker. Beste batean, zegoen lekuko beleak eta Oriko txoria konparatu zituen, Euskal Herriko hegaztiak ederresteko¹³⁹⁰. Kasu horietan, *Oxobi*-k Euskal Herria ez zuen bakarrik konparaketa tresna gisa erabiltzen, irakurlearengandik hurbilago izateko; Euskal Herritik urrun izateak min ematen ziola erakustera ematen zuen, Euskal Herria leku ona eta bera zegoen lekua txarra zela azpimarratzen zuen. Konparaketa horiekin, bai, ageri zen Euskal Herritik urrun izateak eragiten zion herrimina.

Euskal Herria ederrestetik Euskal Herrira itzultzea amesterako tartea laburra izan daiteke. Hainbat artikuluz irakurriz ohartzen gara *Eskualduna*-n idazten zuten soldadu diziplinatu horiek guztiek Euskal Herrira itzultzeko gogo bizia zutela eta erakusten zutela. Eta hori, gerla hasi eta laster. Jean Saint-Pierrek gerla hastapenari buruzko anekdota bat kontatu zuen, gerla hasi eta urte bat geroago. 1914ko abuztuan, Charleroiko porrotetik landa, Frantziako armadak Belgikatik gibelera egin zuen, ia Parisera. Euskaldunak ere baziren egunez egun gibelera joan ziren milaka soldadu horien artean. Soldadu batek zer erran zuen idatzi zuen Saint-Pierrek:

Beljikatik gibelerat ginoazilarik, gau eta egun, gudu batean nausi izana gatik, bethi aintzina Frantzia barnerat, aintzindari bati bihotza ilhundu zitzaion nigarra begietarat jauzterainokoan. Eskualduna zen, eta Eskualdunekin. Soldado batek erraiten dio: «Zer duzu, jauna, nigarrez?» – Ez duk bada ikusten makhur handia badela nunbeit? – Bego, bego, jauna: Eskual herrirat buruz ari gira!»¹³⁹¹

Gerla gaizki hasia zela eta kalte ikaragarriak gertatu zirela aitortzeaz aparte, umore kutsu batekin, gibelatze haren ondorioz Euskal Herrira hurbiltzen ari zirela azpimarratzeak erakusten du, hastapenetik beretik, euskaldunek Euskal Herria zutela gogoan, herrira itzultzeak edo herrira hurbiltzeak bihotza berotzen ziela. Ez zen Saint-Pierre bera horrela mintzo zena, baina anekdota hori kontatuz, soldaduen artean zegoen sentimendu baten berri eman zuen.

Saint-Pierre bera ez bazen maiz gisa hartan mintzo ere, *Zerbitzari*-ren lumaetik maiz ageri zen Euskal Herrira itzultzeko gogo. Gorago aipatu dugu nola laborariek ikusten zutenetik ikasteko gogo erakusten zuten. Baina hortik harago, Euskal Herriarenganako maitasuna ere adierazten zuen *Zerbitzari*-k:

¹³⁹⁰ Moulier, «Kanoiak». 1918/3/15.

¹³⁹¹ Jean Saint-Pierre, «Eskualdunen «sanfrela»», *Eskualduna*, 1915eko abuztuaren 6a.

*Guzien gatik, bihotzak Eskual-Herria diote galdetzen. Han dire sortu. Han handitu. Han dute zahartu eta zango herrestatu nahi. Ah, Eskual-Herri maitea!*¹³⁹²

Euskal Herrira itzultzeko nahia beste batzuetan ere adierazi zuen. Gerla bukatzeko itzaropena eta gogo agertu zituen, Euskal Herrira itzuli ahal izateko. 1915etik ageri zen gogo hori, baina bereziki 1917 bukaeratik landa gehiago sendi zen. 1918ko urtarrilean, berriz ere adierazi zuen Euskal Herrira itzultzeko gogo handia. Adierazgarria da zein ziren azpimarratu zituen gogoak: mendiak eta itsasoa ikustea, kantuak entzutea, pilota ikustea edo otoitz egitea. Hots, gehienbat bazterrak eta kultura ziren eskas zituenak¹³⁹³.

Beste behin, Belfort ingurutik joan behar zutela kontatu zuen. Leku hartan ez zeudela gaizki idatzi zuen, gudurik ez zegoelako, baina euskaldunek etxera itzuli nahiko zutela gehitu zuen; hala ere «Jainkoaren nahia» egin zedin eskatu eta onartu zuen¹³⁹⁴, argi utziz herriminaren eta Euskal Herriarenganako maitasunaren gaintetik, eginbidea ontzat hartzen zuela eta gerlan behar adina jarraitzeko prest agertu zela.

Gerla bururatu ondoan, itzultzeari pentsatzeak beste kutsu bat zuen. Ez zuten gehiago gerlako eginbiderik, eta beraz itzultzeko tenorea hurbiltzen ari zen; ez gerla bururatu eta berehala, baizik eta 1919ko uda hastapenean. Baina udaberrian jadanik, Euskal Herrira itzultzeko menturak anitz poztu zuela erakutsi zuen *Zerbitzari*-k:

*Eta nik aldiz nere azken egunak hemen. Martchoaren hogoieko etchean! Bethikotz gozatuko Eskual-Herriaz, hango mendi ederrez, hango itsaso urdinaz! Jainkoari eskerrak...*¹³⁹⁵

Ohar gaitzen berriz ere itsasoa eta mendia zituela ikusi nahi, oroz gainetik. Gauza bera adierazi zuen aste batzuk geroago, herrira itzultzeko eguna finkatua zenean. Orduan ere itsasoa eta mendia ikustearen poza adierazi zuen, baina baita gurasoak eta etxeak ikustekoa ere¹³⁹⁶.

Gerlan zirenek Euskal Herrira itzultzeko zuten gogo eta bake gosea Baionatik beretik idazten zutenen lumatik ere ageri zen. Blaise Adémak, gerla bururatu ondoan, Alemanian preso ziren soldaduak Euskal Herrira, beren etxee-

¹³⁹² Elizalde, «Laborariak». 1916/6/9.

¹³⁹³ Elizalde, «Urthe on!». 1918/1/4.

¹³⁹⁴ Jean Elizalde, «Belfort-eko inguruetarik», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 19a.

¹³⁹⁵ Jean Elizalde, «Azken egunak», *Eskualduna*, 1919ko otsailaren 28a.

¹³⁹⁶ Jean Elizalde, «Martchoaren 21ean», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 2a.

tara, itzuliko zirela iragarri zuen, horri ere herriminaren edo etxe-minaren kutsua emanetz:

*Etcheko saldak eta gozoak antolatuko eta azkartuko ditu laster.*¹³⁹⁷

Alemanian preso egon zirenak itzuliko zirela eta horrek zer atsegina eta atsedeen hartzea eraginen zuen bai soldaduentzat, bai familientzat, komentatu zuen. Artikulu horretan nahasi ziren itzuleraren poza eta sufrimenduaren eta herioek eragin negarren adierazpena. Bukaera gazi-gozoa zen, eta hor aitortzen zen zenbat kalte eragin zuen gerlak.

Herrira itzultzeko gogoan bi alde horiek ikusi behar ziren: etxeko goxotasunaren eta leku ezagunen berreskuratzea batetik, eta gerlako sufrimenduaren bukaera bestetik.

2. Euskaltzaletasun kulturala

Euskal Herriaz gogoratzea mendiengatik, itsasoarengatik edo etxekoengatik ez da nahikoa jarrera euskaltzale bat zutela ondorioztatzeko. Ondoko orrialdeetan begiratuko dugu nola agertzen zen jarrera euskaltzalea, baina lehenik hona ekarri behar dugu Jon Casenavek argitutakoa: XIX. mendean erregionalismo bat piztu zen Britainian eta Provence aldean. Euskal Herrian ere euskal jatorriari buruzko gogoetak izan zituzten, Lore Jokoekin eta abar. Zazpiak Bat kontzeptua ere agertu zen (horren lekuko, Gratien Adéma *Zaldubi*-ren «Gauden eskualdun» bertso sorta, 1893koa), baina neurri kulturalera mugatu zuten. Euskaltzaletasun horrek inflexio puntu bat ukan zuen eta 1910erako ahuldua zen¹³⁹⁸. Beraz, 1914tik 1918ra, ordurako euskaltzaletasuna ez zen garai batez zen bezain indartsua.

Jean Saint-Pierreren jarrera euskaltzalea ez zen beste batzuen bezainbat ageri. Egia da batzuetan euskaldunak eta frantsesak bereizten zituela, hala nola hildakoak aipatzen zituenean, zehazten zuen ea euskaldunik hil zen ala zenbat. Uztailaren 14 kari, zenbait bonbardaketa egin zituzten alemanek. Jean Saint-Pierre zegoen herria huts egin zuten, ordea, nahiz eta Maisy herri bazterreko lerroak torpilla batzuekin «zafratu» zizkietela aitortu. Hil franko izan

¹³⁹⁷ Blaise Adéma, «Laster hemen dire», *Eskualduna*, 1918ko azaroaren 22a.

¹³⁹⁸ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etche-pare.*, 154.

zela, baina haien artean ez zegoela euskaldunik zehaztu zuen¹³⁹⁹. Bereizketa egin zuen frantsesen eta euskaldunen artean, baina nortasun desberdintasunaren azpimarratzeko baino gehiago, hurbiltasunaren izenean, hain segur. Baina euskal komunitatea ageri zen hainbat aldiz, adibidez beren meza ukan zutela aipatzen zuenean:

Eliza hortan bildu dira igande aratsean hogoi ta hamalau-garren eko lau ebun Eskualdun; Etcheber jaun omonierak eskuaraz eman diote bere mintzaldia, eta kantu guziak eskuaraz errepikatu dituzte, ez baitzuten aspaldion holako atseginik ukan.¹⁴⁰⁰

Euskararen aldeko zenbait artikulua ere agertu ziren Saint-Pierreren kronika andana horien artean. Anekdotak bat bada aipatzeko, non, frantsesek bekatuak aitortu zituen euskaldun batek euskaraz kofesatu nahi izan zuen, iruditzen baitzitzaion ez zela kofesatua¹⁴⁰¹. Horrela, euskararen balioa azpimarratu zuen.

Jean Etxeparek, oro har, ez zuen euskara anitz goraiatzeko edo aipatzeko. Bere hotsasun horretan, Euskal Herriarekiko ere hotz agertzen zen. Haatik, euskara txukun erabiltzea aldarrikatzen zuen, besteak beste hizkuntza landuz, eta bereziki gerlari buruzko lexikoa edo hiztegia. Erabiltzen zituen eta ekartzen zituen hitz berriak aztertuz ikus daiteke hori, baina bere hitzetan ere aipatu zuen gauzei euskarazko izena emateko beharra, adibidez «tranchées» hitzari buruz. «Gerla karrikarte» edo «gerla karrika» erabiltzea proposatu zuen. Haatik, *Eskualduna*-n idazten zuten guztiak ez zuten hitz hori erabiltzen, gehienek «erreka» erabiltzen zuten. Funtsean, hortik interesatzen zaiguna da, euskararen aberastasunaz kezkatzen eta desagertzearen beldur zela:

Haren nahitik da gure eskuara zaharra, edo endurtuz, frantsesak emeki emeki ithotzen duela edo apur bat aberastuz joanen.¹⁴⁰²

Gisa bereko deia egin zuen *Zerbitzari*-k ere, hala nola, frantsesa ikasi zutenei galdegin zien euskara ez galtzera uzteko. Jean Etxeparek euskarazko hitzen kalitateaz kezka zuen bezala, *Zerbitzari*-k ere halako euskarazko klase batzuk eman zituen bere gutunetan, sua «charbonarekin» pizten zuela erran zutenari sua «ikatzarekin» pizten dela zuzenduz¹⁴⁰³.

¹³⁹⁹ Jean Saint-Pierre, «Gure astea», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 23a.

¹⁴⁰⁰ Jean Saint-Pierre, «Maiatzeko hilabetea», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 26a.

¹⁴⁰¹ Jean Saint-Pierre, «Eskuaraz-ko kofesioa», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

¹⁴⁰² Jean Etxepare, «Eskuaraz», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 21a.

¹⁴⁰³ Jean Elizalde, «Euskaldunak, gauden gerlaren gatik eskualdun», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 31a.

Beste behin, euskaldunak elkarrekin euskaraz mintzo direla eta frantsesek ez zutela ulertzen aipatu zuen¹⁴⁰⁴. Azkenik, euskara ahantzi zutenak kritikatu zituen, beste artikuluko batean:

*Haurrak haatik, gure eskoletan ibilki baitire, aski poliki frantsesez hasiak dire. Gerla aintzineko zaharretan ere kausitu ditut berrogoi ta bortz urtheren buruan frantsesa ahantzia etzutenak. Eta guk Eskual-Herrian baititugu neska ergel batzu, bi urthe hirian sehi egon direlaketz, Eskuara ahantzi dutenak!*¹⁴⁰⁵

Kritika neskei zuzendua zitzaien. «Ergel» adjektiboarekin erakusten zuen zenbateraino gaitzesten zuen batzuek euskarari uko egitea. Dударik gabe, jarrerara euskaltzale garbia erakutsi zuen *Zerbitzari*-k. Jose Ariztimuño *Aitzol*-en arabera, *Zerbitzari* Euskal Herriaren batasun politikoaren alde zen¹⁴⁰⁶. Aitzolek ez zuen bereziki gerla garaiko jarrera aipatu, baizik eta *Zerbitzari*-k bizian zehar erakutsi zuena. Hori besterik da, eta aparte aztertu beharko litzateke. Ondoko lerroetan ikusiko dugu *Zerbitzari*-k batasun politikoari buruzko zer jarrera erakutsi zuen gerla denboran.

Oxobi guztiz euskaltzale agertu zen bere artikuluetan. Euskara gorai patzen zuen, eta horren adibide da berriak igorri zituen bati euskaraz idazteko eskatu ziola:

*Bainan Eskualdunak nahi du eskuara. Aita eta ama eskualdunak dituzu. Zubaur garbiki mintzo zire eskuaraz. Zertako ez izkira eskuaraz?*¹⁴⁰⁷

Hots, ez zitzaion ongi iruditzen euskara zekien batek frantsesez idatz zezan. Baina euskararenganako atxikimenduak bazuen beste motibaziorik, Blaise Adémaren artikuluko batean garbi ageri zen bezala. Hiriart-Urruti hil zenean, hark euskararengan zuen atxikimendua gorai patu zuen:

Handik edo hemendik heldu zitzazkon berriak behar zituen aphaindu. Ezen eskuara ez dute orok hitz berez izkiribatzen. Bertzeetarik ukhan berriak behar zituen beraz bere eskuz berriz izkiribatu. [...] Eta nola aspaldidanik giristinoek baiterabil-

¹⁴⁰⁴ Jean Elizalde, «Dena ere on», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 1a.

¹⁴⁰⁵ Jean Elizalde, «Hemengo jendea», *Eskualduna*, 1917ko uztailearen 27a.

¹⁴⁰⁶ Altzibar, «Zazpiak bat gaia XIX. Mendean (The zazpiak bat topic in the XIXth century)»; José Ariztimuño «Aitzol», «Union inter-estatal vasca. Historia y Poesia», *El Dia*, 1932ko irailaren 14a.

¹⁴⁰⁷ Jules Moulrier, «Eta eskuaraz?», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 1a. René Delzangles diputatu hautatu zuten 1936an.

*te eskuara, hitzek berek hartu dute erlijionearen leinhuru bat bezala. Hain ongi nun eskuararekin batean ikhasten ohi baitu haurrak erlijionea. Geroztik ez da miragarri eskuara izan dadin erlijionearen begirale. Horra zer zuen ikhusten Hiriart-Urruty kalonjeak, zertako zuen hain maite eskuara, zertako hogoi eta bederatzirekin urteaz eman dazkon bere indarrak bururadino. Hartan zela zaukan eskualdunen artean erlijionearen oso eta azkar begiratzeko biderik hoberena.*¹⁴⁰⁸

Jean Saint-Pierrek ere aipatu zuen Hiriart-Urrutiren heriotza eta haren euskara aberatsa goraiatu. *Eskualduna* astekarian lan handiena egiten zuela, «errotik» euskalduna zela eta hari esker berak ere euskaldun zirela idatzi zuen:

*Zabarren hatz onetan ibiltzean bildu nahi zuen bethi eskualdun jendea, familia, erlisionea, gure mintzai ederra atxikiz ahalik gorena. [...] Eskuara mintzaia bazeraman bertzalde berak egina bezala, legun eta garbi.*¹⁴⁰⁹

Zati horietan, Adémarenean bereziki, ikusten den bezala, euskararen aldeko atxikimendua ez zen euskarara mugatzen. Atxikimendu hori erlijioarekin lotzen zuen Hiriart-Urrutik. Hots, euskara zen giristinotasunaren begirale; hainbat urtez *Eskualduna*-ko zuzendari izan zenaren arabera, euskara giristinotasuna salbatzeko tresna zen, eta horregatik salbatu nahi zuen.

Xabier Itzainak xeheki azaldu bezala, Ipar Euskal Herriko euskaldun horiek euskaltzaleak ziren, baina kontzientzia kulturala zuten soilik, eta ez politikoa¹⁴¹⁰. Jarrera hori ageri zen *Eskualduna*-ko artikulu guztietan. Euskararen aldeko jarreraren ez zegoen Euskal Herriaren kontzientzia politikorik; horrelakorik ez zen inoiz agertu. Philippe Vigier-ek ere dio lehenbiziko erregionalismoak hizkuntzari lotutakoak izan zirela, XIX. mendean, hala nola eskualde hizkuntzaren defentsa egin zutela, «nazio hizkuntzaren parean»¹⁴¹¹.

Nahiz eta *Eskualduna* Hego Euskal Herriaz ez zen anitz mintzo, hala ere aski ardua agertzen zen eremu hori, bereziki desertoreak aipatzen zituztenean. Kasu horretan ohartzen gara «Espainiara» joan zirenak aipatzen zituztela. *Eskualduna*-rentzat Euskal Herriaren alde batekoak Espainian ziren eta beste-koak Frantzian. Egoera administratibo hori bere egiten zuen hitz horiek erabiliz. Desertoreez gain, beste gaiak aipatzean ere «Espainia» hitza agertzen zen.

¹⁴⁰⁸ Blaise Adéma, «Hiriart-Urruty kalonjea», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 12a.

¹⁴⁰⁹ Jean Saint-Pierre, «Gerlako berri igortzaleak Hiriart-Urruty zenari», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 26a.

¹⁴¹⁰ Itçaina, *Les virtuoses de l'identité. Religion et politique en Pays Basque*, 97.

¹⁴¹¹ Vigier, «Régions et régionalisme en France au XIXe siècle», 165.

Eskualduna-k bazuen kezka bat Hego Euskal Herrikoei begira, hala nola alemanen alde zirela hango anitz. Gerla hastapeneko artikulua batzuetan agertu zen kezka hori. Hiriart-Urrutik hainbat aldiz kritikatu zituen Hego Euskal Herriko euskaldunak, alemanen propaganda aise sinesteagatik edo Frantziaren kontra zirelakoan, alemanen alde jartzeagatik¹⁴¹². Erran behar da Europako herrialde neutroak, Espainia bezala, alde batekoen eta bestekoen propagandaren jomuga zirela, Jean-Claude Montant-en tesiaren arabera¹⁴¹³: Alemaniak propaganda handia egin zuen Espainian eta hango izaera kristau handiaren eraginez, iritzi publikoa Frantziaren kontra itzultzea lortu zuten. Horri erantzunez, Frantziak propaganda taldeak antolatu zituen, giristinoak eta elizgizonak zirela horien buru. Donostiako taldea izan zen handienetariko bat¹⁴¹⁴. Behin, ahoan bilorik gabe, «alemanegi» izatea leporatu zien:

*Gu Frantzia aldeko Eskualdunak frantsesegi bagauzkatzue, Espainia aldeko eskualdunek,... zer erran zuetaz Espainia aldeko eskualdunek, baizik ere miletan zuzen gutiagoz, jakinean edo ez jakinean, alemanegi zaretela hor bilhakatuak? [...] Gu bagine husean, gure baitharik ginitazke: zuek aldiz, Alemaniaren gezurrak errechkiegi sinetsirik.*¹⁴¹⁵

Jean Saint-Pierrek ere erakutsi zuen ez zela biziki fida Hego Euskal Herriko euskaldunen baitan. Hain zuzen, alemanei gauzak salatzeke gai zirela leporatu zien, eta horrela justifikatu zuen zenbait informazio ez idaztea *Eskualduna* astekarian, Hegoaldekoek ez zitzaizkien irakur:

*Ez diotet nik erranen zombatez huts egin duten, laburregiz ala luzeegiz: aiber dire alaman debru hek ene eskuararen berri jakiteko, edo atzeman lezakete salhatari bat hor gaindi, mugaz bertze alde hortan ... Gauden ixilik.*¹⁴¹⁶

Hego Euskal Herriarekiko jarrera kritiko hori eztitu zen, denbora joan ahala, eta beharbada Hiriart-Urruti hil ondoan. 1916ko artikulua batzuetan, Hegoaldeko euskaldunak alemanen alde zirelako solasak gezurtatu nahi izan

¹⁴¹² Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

¹⁴¹³ Jean-Claude Montant, «La propagande extérieure de la France pendant la Première Guerre mondiale: l'exemple de quelques neutres européens» (doktorego-tesia, zuz. Jean-Baptiste Duroselle, Université de Paris I, 1988), 118–119.

¹⁴¹⁴ Ibid., 130.

¹⁴¹⁵ Manex Hiriart-Urruti, «Alemaniaren adiskidantza», *Eskualduna*, 1914ko urriaren 30a.

¹⁴¹⁶ Saint-Pierre, «Gure astea». 1915/7/23.

zituen Blaise Adémak, erranez ohartu zirela frantsesak ez zirela paganoak eta alemanak gaiztoak zirela:

Ezen lehenago ere errana dautzuet zertako ditugun, guk bereziki Eskual-Herrian, Españolak maite: zeren gure anaia Eskualdun gehienak erresuma hortan baititugu. Lastimagarri da maite direnez ez maitatua izaita. [...] Bertze gauza bat, gutitu duena Alamanen alderat zuten khar handia, huna; Alaman hoik, beren ur azpiko untzietarik batekin, itsasoaren erdian zilatu eta suntsitu diote Santanderino izena zuen untzia. Untzi hori Bilbaokoa baitzen, beraz Eskualdunena, Españolen artetik Eskualdunak bereziki hasi dire oihuz tzarkeri horrentzat. Erran dezagun berehala bazutela holako zerbeiten beharra Alamanen ongi ezagutzeko; Eskualdun hoi-tan baitziren Alaman hoi-en adiskiderik khartsuenak. Tzarkeria handienak auzoan baino hobeki miresten dire ttikienak etchean. Beren adiskideri hola egiten diotenaz geroz Alamanek, amesten ahal dute zer egiten ahal dioten etsaieri. Beraz Españoleri, eta bereziki Eskualduneri, gutitzen ari zaiote Alamanen alderateko amodioa. Orai arte baitzioten: Frantses arraiok; orai hasiak dire erraiten: Alaman arraiok.¹⁴¹⁷

Blaise Adémak Hego eta Ipar Hego Euskal Herriko euskaldunen arteko adiskidetasunaren alde egin zuen artikulua horretan. Nahiz eta euskaldunak espainolen parte ezartzen zituen, bereizketa egiten zuen, eta euskaldunenganako hurbiltasuna argi uzten zuen. Are gehiago, beste batean kritikatu zuen Hegoaldeko euskaldunak alemanen alde zirela ziotenek bi aldeetako euskaldunak elkarrekin hoztu nahi zituztela, eta, horren aurka, bere osaba *Zaldubi*-ren bertsoak gogora ekarri zituen:

Eta orai ere izanen othe dire aski itsuak, hango Eskualdunek bemengoentzat dituzten bihotz eta chede onen ukatzeko? Zer batasun ederra eginga duten Nabarroan, gure eskualdun soldado ezinduen laguntzeko! Hobeki erakuts othe dezakete, zenbat zaizkigun atchikiak? [...] Hoi-eri jarreikiz, behar gintuzke guziek gure buruak eta elgar sustatu elgarri geroago eta gehiago atchikiak izaiterat. Eta nola gure lotgarri hoberena gure mintzaira baitugu, beira dezagun arta handirekin.

Hori idatziz, Adémak euskararen balioa ez zuen mugatu giristinotasunaren zabaltzeko edo salbatzeko berme izaerara. Euskal Herri osoaren lotura gisa aurkeztu zuen euskara, eta horrekin abertzaletasun izpi bat sendi zitekeen, Hego Euskal Herriko euskaldunen elkartasuna gorai-patzearekin batera. *Zerbitzari*-k ere, asmo horrekin berarekin, Euskal Herriaren osotasuna aipatzen zuen noizbehinka. Behin «zazpiak bat» kontzeptuaz aritu zen, Hego Euskal Herrikoek ematen zuten sostengua eskertzeko:

¹⁴¹⁷ Blaise Adéma, «Gure auzoak», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 28a.

Eta horra non betbetan gure egunkari maite hunek gan den astean erran daukun etzela egia: bethi Zazpiak bat garela, Espainiako Eskualdunak Frantziakoan alde direla.[...] Milesker hortarat Espainian lehiatzen diren jaun bihotz duneri. Milesker ere chede beretarat lanean kartsuki ari diren egunkari eder eta oneri eta guzien gai-netik zueri, Euzkadi eta Napartarra.¹⁴¹⁸

Hego Euskal Herriko euskaldun horien goraiatzea eta Zazpiak Bat azpimarratzea gerla hartan Hegoaldekoek zuten jarreraz mintzatzeko zen. Hots, Hegoaldeko euskaldunek Frantziaren aldeko laguntza eskaintzea zen *Zerbitzari-k*, Adémak bezala, nabarmendu zuena. Bi aldeko euskaldunen arteko anaitasun mota horren beste adibide bat eman zuen Jean Saint-Pierrek. Behin, Gudalgai¹⁴¹⁹ agurtu zuen, haren bisita espero baitzuen eta azkenean ez baitzuen ukan, eta horrek pena handia eragin ziola aitortu zuen. Gudalgai gorai-patu zuen, gustatzen baitzitzaion Espainiari frantses armadaren berri nola ematen zion¹⁴²⁰. «Anai» hitzarekin, euskaldunen arteko halako lotura bat ageri zen artikulua horretan, nahiz eta horrelako aipuak zinez gutxi izan Saint-Pier-reren artikuluetan. Idazle horien artean, euskaltzaletasun eta ia abertzaletasun agerraldi horiek hain ziren puntualak eta kasu berezia non hortik ez baitezakegu ondorioztatu *Eskualduna* abertzale bihurtu zela. Ez, gero ere jarraitu zuen Frantziaren aldeko diskurtsoan. Baina ageri da ñabardurak bazirela, eta mugaren bestaldean ere Euskal Herria bazela eta denen artean herri bera osatzen zutelako kontzientzia bazutela. Jon Casenavek argitzen duen bezala, astekariaren eduki politiko eta ideologikoa finkoa zen, baina euskal nortasunari eta euskarari buruzko jarrera ez zen hain bateratua¹⁴²¹. Euskararen aldeko jarreraren gaineratik, Hego Euskal Herriko euskaldunak edo etsai edo anai gisa ikusten zituzten, jarrera hori garaien arabera edo idazleen arabera aldatzen bazen ere. Euskararen aldeko jarreratik euskal kontzientzia politikorik ondoriozta ez daitekeen bezala, Hego Euskal Herriarekiko atxikimendutik ere ez zen kontzientzia politikorik ikusi behar, nortasun kultural beraren kontzientzia baka-rrik, orain ikusiko dugun bezala.

¹⁴¹⁸ Jean Elizalde, «Azken solasa», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 12a.

¹⁴¹⁹ Manuel Aznar Zubigarai *Gudalgai* (Etxalar 1894-Madril 1975) euskal kazetari abertzalea izan zen, 36ko gerlatik landa frankisten aldera pasatu zen arte. Lehen Mundu Gerra kronikak idatzi zituen, gerlako tokietan kazetari gisa ibili baitzen. Xehetasun gehiago: Javier Diaz Noci eta Koldobika Meso Ayerdi, «Manuel Aznar Zubigaray: los inicios de la prensa nacionalista vasca. De Imanol a Gudalgai (1913-1914)», *Obra Periodística* 1 (2010), Sarean: upf.edu.

¹⁴²⁰ Jean Saint-Pierre, «Gudalgai-en agurra», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 26a.

¹⁴²¹ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etxepa-re.*, 57.

Euskararen alde agertzetik edo Hego Euskal Herriko euskaldunengan anaitasun bat aipatzetik kontzientzia politiko bat izatera distantzia handia bazela ikusiko dugu orain. Garai hartan abertzaletasun edo nazionalismoak sortzen ari ziren leku ezberdinetan. Jean-Yves Guiomarrek¹⁴²² dio Britainian alderdi abertzale bat sortu zela 1911n, nahiz eta jende gutxi biltzen zuen eta gehiengoak trufaz edo kontrako jarreraz hartu zuen. Kataluniaren berpizkundek ere eragin handia izan zuen Okzitaniako zenbait lekutan, abertzaletasun edo erregionalismoak piztean. Hego Euskal Herrian ere ideia abertzaleak aitzinatzen ari ziren, Euzko Alderdi Jeltzalearen bidez. Baina, Xabier Itzainaren arabera¹⁴²³ Sabino Aranaren ideologiak eragin txikia ukan zuen Ipar Euskal Herrian, Aranek interes guti agertu zuelako Ipar Euskal Herriarentzat eta EAJk politikaren eta klerikalismoaren arteko autonomia aldarrikatzen zuelako. Hala ere, abertzaletasun hastapen bat bazen Pierre Broussain-ekin, nahiz eta apaizek haren mezua anitz mugatzen zuten.

Hego Euskal Herriko abertzaletasunaz eta Pierre Broussainen inguruan bildu zirenez (bakar batzuk baizik ez zirela erranez) idatzi zuen Manex Hiriart-Urrutik, 1914an, ordurako gerla lehertua zenean. Hego Euskal Herrian Euskal Herri osoaren batasuna aldarrikatzen zutenak bazirela, baina ideia hori ez zuela begikoa idatzi zuen, bere gisan argudiatuz:

Nere burua nor nahi bezen eskualdun daukatararik, ene hitzean nago: berech izaiteko eztela aski erraitea: «Espainia bat da, Eskual herria bertze bat». Bainan hola zaiotenek hola erran bezate berentzat. Guk eskualdun frantsesek eztugu Frantziatik berechtea galdatzen: are gutiago erraiten ja bi direla Frantzia eta gure Eskual-herri hau.»¹⁴²⁴

Euskal Herriaren independentziaren kontra zegoen Hiriart-Urruti¹⁴²⁵. Ez zuen ukatzen erro berekoak zirela Hegoaldeko eta Iparraldeko euskaldunak, herri bera zela. Anaiatzat hartzen zituen Hegoaldekoak, familia bereko kide-tzat. Nortasun bakar hori bazela aitortzen zuen, eta batasun ideal horren ideia- ren zilegitasuna ez zuen ukatzen. Baina nortasun horren kontzientzia ez zen politikoa, artikulua horretan ageri den bezala. Hizkuntzara edo kulturara mugatzen zen *Eskualduna*-ren kontzientzia. Nortasun politikoaz mintzatzer-

¹⁴²² Guiomar, «Régionalisme, fédéralisme et minorité nationales en France entre 1919 et 1939».

¹⁴²³ Itçaina, *Les virtuoses de l'identité. Religion et politique en Pays Basque*, 96.

¹⁴²⁴ Manex Hiriart-Urruti, «Frantzia eta Espainia», *Eskualduna*, 1914ko urriaren 23a.

¹⁴²⁵ Artikulu hori eta jarrera hori xeheki aztertu genuen beste lan batean: Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

koan, Frantziaren parte izatea ez zuten dudan ezartzen. Jon Casenavek ere dio 1914-1918ko gerla denboran, mugimendu kulturalak geldialdi bat izan zuela eta Hegoaldearen eta Iparraldearen arteko banaketa sakondu zela¹⁴²⁶.

Gorago aipatu dugu ez zegoela jarrera baturik *Eskualduna* astekarian, nortasunaren edo euskararen inguruan. Baina kontzientzia politikoari dagokionez, ez dugu aurkitu Hiriart-Urrutiren artikulua horrek erakusten zuen jarrera gezurtatu zuen besterik. Euskararen aldeko artikulua eta Hegoaldekoekiko anaitasun seinaleak baziren, bai. Baina Euskal Herriaren ikuspegi politikoa aipatzen zuen artikulurik ez zegoen, are gutxiago euskal estatu baten aldekorik.

¹⁴²⁶ Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare.*, 172.

II. EUSKALDUN ON, SOLDADU ON

Aztertzen ari garen astekariak ez bazuen ere ikusten Euskal Herriaren nortasun politiko propiorik, eta hori horrela erraten bazuen ere, denek ez zuten uste euskaldunak bereziki bero zirela Frantziaren defendatzeko. Miquèl Ruqueten arabera¹⁴²⁷, Euskal Herriko populazioa ez zen bero gerlan parte hartze-ko, eta ez zeukan frantses nazioarenganako atxikimendu handirik. *Eskualduna* astekariaren azterketaren helburua ez da euskal gizarteak zinez zer pentsatzen zuten jakitea, baizik eta astekari horrek euskal gizarteari zer mezu zabaltzen zion argitzea, sarrera nagusian esplikatu dugun bezala. Baina argi da berezitasun zerbait bazela Euskal Herrian, eta berezitasun hori islatzen zela *Eskualduna*-n ere. Baina oraitan aipatu dugun Euskal Herriarenganako atxikimendu hori eta euskararen goraiapatze hori ez daiteke bereiz ondoko orrialdeetan landuko dugun gaitik eta frantses nortasunaren aldarrikapenetik. Hain zuzen, atal honetan askatu nahi dugu lan honetako korapiloetariko bat. Zergatik azpimarratzen ote zuten euskaldun izaera, zergatik goraiapatzen ote zuten, beren gisan, Euskal Herria, aldi berean beren burua guztiz inplikatu ikusten bazuten Frantzian eta gerlan, Frantziaren alde? Zertan uztartzen ziren bi jarrerak?

A. EUSKAL HERRIA FRANTZIAREN PARTE

Euskal Herriaren batasun politikorik ez zutela nahi argi utzi ondoan, orain ikusiko dugu nola agertzen zuten Ipar Euskal Herria Frantziaren parte.

¹⁴²⁷ Miquèl Ruquet, «Désertions et insoumissions sur la frontière des Pyrénées pendant la guerre de 14-18», in Denis, Gwendal: *Mémoire et trauma de la Grande Guerre. Bretagne, Catalogne, Corse, Euskadi, Occitanie* (Rennes: Rennes 2 Université Haute Bretagne, 2010), 65–93.

Bi gisetan ikusiko dugu jarrera hori zutela. Alde batetik ohartuko gara politikoki edo nazio ikuspegi aldetik, aztertu ditugun idazleak Frantziarekin identifikatzen zirela. Zehazkiago aztertuko dugu identifikazio hori nola erakusten zuten. Bigarrenik, Frantziak nola mintzo ziren aztertuko dugu.

1. Frantziarekiko identifikazioa

Eskualduna-ko idazleek, bai Baionatik editorialak idazten zituztenek, bai gerla lekutik ari zirenek, euskaraz ari baziren ere, beren burua frantses gisa agertuz idazten zuten. Frantses gisa agertzearen lehen seinalea, aitzineko lan batean agertu genuen bezala¹⁴²⁸, frantses soldaduei edo Frantziari buruz ari-tzean pluraleko lehen pertsona erabiltzea zen. Frantzia idazteko, maiz «gu» idazten zuten. Hainbat adibide badago¹⁴²⁹, artikulu gehienetan, gerlaren gorabeherak aipatzean eta Frantzia zertan zen zehaztean, «gu» erabiltzen baitzuten, Arraseko guduari buruzko artikulu¹⁴³⁰ batean bezala. Jean Saint-Pierrena da ondoko adibide hau ere, garbi ageri baita «gure alde» horrekin, «Frantziaren alde» ari zela idazten:

*Jendea gure alde jartzen ari da gero-ta gehiago, ezagun baita nork duen gerla egiten gizonki. Hiri handietan gerlaren alde oihuz egiten dire bilkurak. Berek diote gerla hobe dela, hola egoitea baino, geroari beha, gisa hortako lazduran.*¹⁴³¹

Saint-Pierrek «Frantziaren alde» idazteko orde «gure alde» idatziz, bera frantses zela erraten zuen. Egia da, hala ere, gerlan inplikaturik zela, eta beraz horren giblean Frantzia baino gehiago, alemanen kontra ari zen soldadu taldea ikus zitekeela. Ondoko adibideak dudak uxatzen lagunduko gaitu, pluraleko lehen pertsonaren ondoan «frantsesak» gehitu baitzuen:

*Egia da. Bainan hori dugu frantsesek egundainoko eskasa, amets handiegiz aseztea, gogo beroturik lotzen baikira lanari, zer nahi egin beharrak, bethi eta zalhu, harrituak gero, eta eroriak lurrera, uste baino laburrago hedatu dugulakotz besoa.*¹⁴³²

¹⁴²⁸ Eneko Bidegain, «Quand les Basques écrivaint “Biba Frantzia!”», in Denis, Gwendal (zuz.): *Mémoire et trauma de la Grande Guerre. Bretagne, Catalogne, Corse, Euskadi, Occitanie* (Rennes: Rennes 2 Université Haute Bretagne, 2010): 41-64.

¹⁴²⁹ Saint-Pierre, «Aintzina». 1915/4/30.

¹⁴³⁰ Saint-Pierre, «Arras-eko gudua». 1915/6/11.

¹⁴³¹ Jean Saint-Pierre, «Italiaren laguntza», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 7a.

¹⁴³² Saint-Pierre, «Gudu baten irabazia». 1917/5/11.

Zati horretan, beste batzuetan bezala, argi eta garbi idatzi zuen frantsesak haiek zirela, bera frantsesa zela. Berdintsu jokatu zuen, Frantziako lekuak laudatu zituen batean. Frantziako lur batzuk okupatzean eta gero frantsesek berreskuratzean, alemanek giblean dena suntsitu zutela, denari su eman ziotela eta gizonak, emazteak eta apaizak berekin eramán zituztela salatu zuen Saint-Pierrek. Gerlan zubiak-eta suntsi zitezkeela aitortu zion alemanari, baina behar gabeko suntsiketak egitea leporatu zion. Alemanek suntsitu zituzten Frantziako leku «xoragarriak» laudatzean, ordea, leku haiek «gure» gisa aurkeztu zituen, Frantziarena berena zela argi utziz¹⁴³³.

Hau ere, Frantziar lehen pertsona mintzatzea zen. Bere burua frantses gisa aurkeztearekin batera, Frantziarena zena berea zela idatziz, are gehiago baieztatzen zuen bere burua frantses ikusten zuela. Eta Jean Saint-Pierre ez zen hori egin zuen bakarra. Jean Etxepare ere gisa berean mintzo zen. Nahiz eta gehienetan aski modu hotzean idazten zuen, gerla bukatzera buruz, bere burua frantses ikusten zuela aipatu zuen, hark ere «gu frantsesak» eta gisa horretako hitzak erabiliz. Adibidez, behin idatzi zuen frantsesek – pluraleko lehen pertsona – ezin izan zutela ingelesak Lens eta Saint-Quentin-en bezainbat aitzinatu. Laon «ez dugu» hartu, baina mendi bizkar batzuk bai, idatzi zuen¹⁴³⁴. Ez zen ohikoa Etxeparek «guk frantsesek» idaztea, baina artikulua horretan hola da. Ez zen kasu bakarra izan, inondik ere. Horra beste adibide bat:

*Gu Frantsesak, hasteko, ez ginintazke ontsa hel bide hortaz. Ezen gure sei departemenduetako jendea eskuetan dauka oraino etsaiak; eskuetan ere dauzka gure soldado babituak.*¹⁴³⁵

Batetik, «gu frantsesak» idatzi zuen, ongi azpimarratuz bere burua frantses zat zeukala. Are gehiago, Alemaniak Frantziari hartu zizkion departamenduak ere «gure» departamenduak bezala aipatu zituen. Hots, Saint-Pierreren arrazoinamendu bera zuen: Ipar Euskal Herriko euskaldunak frantsesak zirela zioen eta, beraz, Frantziaren jabetza Ipar Euskal Herriko euskaldunen jabetza zela ondorioztatu zuen.

Zerbitzari ere ildo beretik ibili zen. Maiz mintzo zen euskal soldaduez, eta argi uzten zuen horiek frantses soldaduak zirela, haren iritziz, anekdota batzuk kontatzean, adibidez:

¹⁴³³ Jean Saint-Pierre, «Oro larre», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 6a.

¹⁴³⁴ Etxepare, «Eta guk?». 1917/5/18.

¹⁴³⁵ Etxepare, «Abrekeriak». 1917/6/29.

*Nor da bada bihotz gaitzeko soldado hori? Frantses soldado bat eta gehiago dena: Eskualduna: Bezkoitzekoa. [...] Nori esker? Soldado frantses bihotzdun bati esker. Eskualduna hau ere, Halisukoa. [...] Horra hirur soldado eder, gure herritarrok. Milaka eta milaka badire holakoak gure armadetan. Nola nahuzue beraz Alemanak lotsa detzan Frantsesak?*¹⁴³⁶

Aipatutako artikulu horretan frantsesak aipatzean ez zuen pluraleko lehen pertsona erabili. «Frantsesak» eta «alemanak» aipatzen zituen, baina ez «gu» eta alemanak edo «haiek». Hala ere, eman dugun pasarte horretan ageri zen euskaldunak frantsesak zirela uste zuela. Hain zuzen, hiru euskaldunetz mintzo zen, euskaldunak zirela zehaztuz, baina euskaldun horiek beste nortasun bat zuten gainetik, hala nola frantsesa, *Zerbitzari*-ren arabera. Hots, euskaldun izatea frantses izatea zen. Euskaldunak desberdintzen zituen, baina ez aparteko zer bait bezala, ez frantsesak ez balira bezala, baizik eta hurbiltasun arazoengatik eta haiek ere frantsesak zirela azpimarratuz.

Manex Hiriart-Urrutiren eta Blaise Adémaren editorialetan ere beren burua frantses gisa ikusten zuten, Frantzia aipatzeko pluraleko lehen pertsona erabiltzen baitzuten, ia beti. Kasu guztiak zerrendatu behar balira, biziki luze litzateke. Dozenaka adibide aipa daitezke, non «Frantzia» errateko ordez «gu» erraten zuten, edo beste batzuetan «gu frantsesak». Hego Euskal Herria «Espainia» gisa definitzearen beste aldea zen hori.

Jean Saint-Pierreren adibide bat biziki adierazgarria da alde horretatik. Ipar Euskal Herria Frantziaren parte ikusten zuen, eta Hego Euskal Herria Espainiaren parte; horrela mintzo zen bi leku horiek aipatzean, Oiartzunen bizi zen apaiz soldadu baten ehorzketaren kronikan:

*Aita Blaise, Frantziako lurak galdurik Espainia Oyharzunen bizi zena ehortzi dugu; «tranchées» direlako lur zilo hetarik batean kolpaturik bila. [...] Frantziak bizkitartean Espainian bizitzerat bortchatua zuelarik, hemen pocholuz hura zen frantses ona!*¹⁴³⁷

Biziki garbi utzi zuen – bi aldiz zehaztuz – Oiartzun Espainian kokatzen zuela. Zergatik hori zehaztu? Zergatik ez geldu mugaren bestaldean, mendia- ren bestaldean edo Gipuzkoan zela idaztearekin? Bestetik, euskaldun hori «frantses ona» zela azpimarratzean are gehiago markatzen zuen alde batekoak frantsesak zirela eta bestaldean Espainia zela. Hori frantses gisa agertzea zen.

¹⁴³⁶ Elizalde, «Nola lotsa holako soldadoak?». 1918/1/18.

¹⁴³⁷ Saint-Pierre, «Gerlarien berri». 1914/12/11.

Frantses gisa agertze horretan, hein bat gorago joan zen Jean Etxepare, artikulu batean. Frantses nortasuna gainerako herrialdeetako jendeen eraginez ahulduko zelako kezka agertu zuen. Gerla tokietan zeuden atzerritarrek gerlatik landa beren herrira itzuli behar zirela idatzi zuen, frantsesen odola ez zedin haienarekin nahas. Beldur zen alemanen, ingelesen, espainiarren edo indiarren eraginez, frantses izaera ez ote zen gehiegi ahulduko:

Odol arrotz sobera ez ginuke alabainan sarthu nahi gure zainetan. Ja nahasi zauzkuinarekin baginuke aski. Alemanek hamar departemendutan, Angles eta Indioek bospaseietan, Parise barne, Españolek eguerdi aldetik, Italianoek iguzkikotik, iduri luke guziek ithotzera geramatzatela. Gauden halere azkar eta konfiantzaz betheak, lanari bethi jarraikiz. Gure lurrrak, gure indarrek, gure legeek, gure bihotzak bilhakaraziko ditu emeki emeki frantses, arrotz horiek guziak. Frantses epel behin, nahi badugu, bainan denik ere frantses. Arrunt gure idurikotzeak emanen baitauzkigu lanak, uste dut gudu berri hortan handituko diren oraino, eta noizbait gizonduko.¹⁴³⁸

Ongi zitzaion gerla tokian hainbat atzerritar – txinatarrak eta abar – aritzea Frantziaren laguntzen, baina ez zuen nahi gerla bururatu ondoan erroak han egin zitzaten, frantses odola ez sobera nahasteko. Arrazakeria zerbait nabari zen hor, baina bereziki frantses nortasunarenganako grina. Berriz ere bere burua guztiz frantses aurkezteaz gain, frantses izaera horretaz mintzo zen. Ez zen soilik frantses hiritartasuna ukaitea, Frantzia osoaren nortasun «garbia» zaindu nahi zuen, beti ere bere burua nortasun horren parte eginez.

Horiek horrela, ez zuen hainbesteko kezkarik frantses nortasunaren galtzeari begira. Gero aski fede erakutsi zuen Frantziaren baitan, zehatzuz frantsesek aski indar bazutela kanpoko jendea bertakotzeko eta frantses bilakaratzeko, bistan denez, pluraleko lehen pertsona erabiliz, bera ere indar horren jabe eta frantses gisa kokatuz. Lehenago erakutsi badugu ere Euskal Herriarekiko atxikimendu eta herrimin bat bazela, Pierre Purseiglek ongi azaltzen du¹⁴³⁹ lekuko nortasuna frantses nazioarenganako atxikimenduaren helduleku bat baizik ez zela, gerla hartan.

Eskualduna-ko idazleek beren burua frantses ikusten zutela behin eta berriz erakustera eman eta gero, ondoko urrats logikoa da Frantziarekin bat egiten zutela. *Zerbitzari*-k guztiz Frantziaren parte eta gerla logikan kokatu zuen bere burua, alemanen kontrako gudu horretan. Beti pluraleko lehen pertsona

¹⁴³⁸ Jean Etxepare, «Lagunak», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 5a.

¹⁴³⁹ Purseigle, «Mobilisation, sacrifice et citoyenneté, Angleterre-France 1914-1918», 151.

erabiliz, Alemaniari hartu zizkion lurren doblea berriz hartu arte Frantziak ez zuela amore emanen idatzi zuen:

*Verdun gurea da eta gure egonen. Aski pagatu ahal dugu gauden urthean, orai ez etsaiari uzteko!*¹⁴⁴⁰

Verdun «gurea» zela azpimarratuz, ez zen bakarrik Frantziako eremu bat berea bezala kontsideratzen ari. Kasu hartan, gerlako leku garrantzitsu bat aipatzen ari zen. Halako leku baten berreskuratzea garrantzitsua zitzaion gerlaren bilakaerarentzat eta, beraz, Frantziaren etorkizunarentzat. Horrela, politikoki ere bat egiten zuen Frantziarekin. Gisa bereko beste adibide batzuk, eman dezagun, Craonne herria «gurea» zela idatzi zueneko¹⁴⁴¹. Eta hori ez zen Craonne aipatu zuen kasu bakarra:

*Guretu ditugu goiz batez hirur kilometra eta erdi lur: zortzi mila presoner hartu. Nahi dut ez dela hortan akhabo gerla. Etsaia ez da oraino gure erresumako mugetan.*¹⁴⁴²

Berriz ere, Frantziarentzat «gure erresuma» aipatuz, identifikatze garbia egin zuen. Baina gerla logikan, Frantziaren garaipena nahi zuela eta alemanak Frantziako mugetatik kanpo igorri nahi zituela adierazi zuen. Beste behin, euskaldun anitz zituzten bi erregimentuk Frantziako Noyon eta Mont-Renaud herriak hartu zituztela idatzi zuenean, Frantzia salbatu zutela idatzi zuen¹⁴⁴³. Frantzia aipatzean, «gure herria» idatzi zuen. Hots, euskaldun batzuen laguntzaz salbatu zuten beren herria, hala nola Frantzia. Beste anitzetan, euskaldun bat gerlan hiltzen zenean, *Eskualduna*-k azpimarratzen zuen bizia «herriarentzat» eman zuela¹⁴⁴⁴. Frantziarekin bat egiteko jarrera politiko bat ikus daiteke horren gibelean.

Manex Hiriart-Urrutik ere azpimarratu zuen euskaldunek Frantziarekin bat egiten zutela eta nolako atxikimendua zuten herri harengan. Hori agertu zen, adibidez, gerla hastapeneko artikuluko batean, mobilizazio eguna kontatu zuenean:

*Gerlaz osoki hartua zutela gogoia, ezagun zuten Baionako karrketan prososioneari zarrarizkon zazpi, zortzi ehun soldadoek. Hain zuten gogotik egiten othoitz gizaigoek, berentzat, beren familientzat, Frantziarentzat.*¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴⁰ Jean Elizalde, «Verdunen gaindi», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 7a.

¹⁴⁴¹ Elizalde, «Craonneko eskualdean». 1917/19/7.

¹⁴⁴² Jean Elizalde, «Bertze eskualdean», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 2a.

¹⁴⁴³ Jean Elizalde, «Besta eder bat», *Eskualduna*, 1918ko abuztuaren 16a.

¹⁴⁴⁴ Hori beste lan batean barnatu dugu: Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

¹⁴⁴⁵ Manex Hiriart-Urruti, «Gure soldadoak», *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 21a.

Frantziako armada «maitea» aipatzean Frantzia maitatzea aipatzen ari zen. Euskal Herrikoek ere maite zuten Frantziako armada eta otoitz egiten zuten Frantziarentzat. Frantziarekin bat egiten zuela erakusten ari zen Hiriart-Urruti une horretan. Blaise Adémak ere azpimarratu zuen Euskal Herrian Frantzia maitatua zela:

*Bai egiazki Frantzia maitatua da Eskualberrian. Zenbat Eskualdun ez dire etorri Ameriketarik etsaiari buruz gudukatzeko!*¹⁴⁴⁶

Mobilizazioan Frantzia «maitea» aipatzea, gerlan Frantziako lurraldeen okupazioari edo libratzeari halako garrantzia ematea Frantziarekin politiko-ki bat egitea zen. *Eskualduna*-k bat egiten zuen Frantziarekin. François Cochetek dio Frantziako nazio sentimendua bazela, nahiz eta «berria eta hauskorra» izan¹⁴⁴⁷.

Soldaduak gerlara joan zirenean, frantses sentimendua bazuten, beraz. *Eskualduna*-k ere ideia hori zabaldu zuen. Euskaldunek frantses nazioarengana-ko identifikazioa zutela idazten bazuen ere, hori bera ez da aski hori hala zela baieztatzeko. Baina *Eskualduna*-ko idazleek frantses nazioarekin bat egiten zutela baieztatzeko bai, ordea.

Eskualduna-koek Frantziarekin bat egitearekin batera, interesgarria da ikustea Frantziako lurraldearen zein ikuspegi zuten. Bereziki Alsaziaren eta Korsikaren kasuetan jarri dugu arreta. Euskal Herritik urrun diren eskualde horiek ere, Frantziako gainerako lekuak bezala, beretzat jo zituen *Eskualduna*-k, hots, «gure» eskualde gisa aurkeztu zituen. Manex Hiriart-Urruti horrela mintzatu zen Korsikaz:

*Bainan etzelarik alta ethorki handikoa, sortzez ere doi-doi frantsesa, «Corse» ugarte, haren sor-lekhuak ez baitzuen urthe bat guretua ginuela, Napoleon hori han sorthu zenean.*¹⁴⁴⁸

Hiriart-Urrutik azpimarratu zuela nola Korsika garai bat arte ez zen frantses, eta garai batetik goiti frantses zen. Kasu honetan, «guretua» hitzak garrantzi handia du, ez bakarrik Korsika frantsestu zela erraten ari zelako eta gisa hartan Frantziaren lurralde ikuspegian Korsika integratzen zuelako, baizik eta

¹⁴⁴⁶ Blaise Adéma, «Milesker!», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 13a.

¹⁴⁴⁷ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 56.

¹⁴⁴⁸ Manex Hiriart-Urruti, «Napoléon eta Guillaume», *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 6a.

«guretua» horrekin Korsikaren jabe ikusten zuelako bere burua. Eta ez euskaldun gisa, baizik eta frantses gisa.

Eskualdez aldatzeko, Jean Saint-Pierrek, frantses sentitzearen ildoan, Alsaziaren autonomia aipatu zuenean, Euskal Herrian ez zela nehor gaitzitzen frantses deitzen bazuten argitu zuen:

Ez erran hemengo jendeari aleman direla: odola jauzten zaio, gaitzitzen zaio solasa, haur ttipi ala jende handi, laido eta eskarnio tzar baten pare. Eskualdunari eder zaio eskualdun agertzea; bainan ez du bala gaizki hartuko frantses edo espainol dela entzutea; hemengoer. Ez aipha aleman direlakorik. Egundaino ez dute onhartu Alemanarekilako junta.¹⁴⁴⁹

Bi ondorio atera daitezke zati honetatik. Alde batetik, Alsazia ez zuela aleman ikusten eta are gutxiago alsaziarrak. Baina horren errateko erabili zituen alsaziarrak, alsaziarrak beren burua ez zutela aleman ikusten azpimarratuz. Horrekin ez zuen zuzenean erran alsaziar horiek beren burua frantses ikusten zutela, baina orain arte aipatu dugun testuinguru guztiarekin berehala ondoriozta daiteke hori zela adierazi zuena. Are gehiago idatzi zuenean euskaldunei ez zitzaizela gaizki iruditzen frantses zitzaten. Saint-Pierreren zatiak, alsaziarrak beren burua frantses ikusten zuten, euskaldunek berena bezala. Lurralde beraren parte ikusten zituen euskaldunak eta alsaziarrak.

Oxobi-k ere hainbat aldiz laudatu zuen Frantzia, egiten zituen deskribapenetan zehar. Bereziki Alsaziari buruzko artikulua bat da azpimarragarriena:

Gauza bat behar zakote eman hemengoer ere. Jarraikiak dire elizari. Alsace-tarrak fededunak dire. Aiphatzen ditugun hauiek hanbertze protestantekin bizi zirelarik – Alemaniako emplantuetan ez da bertzerik – oso beiratu dute fedea. Goiz guzkiez ikusiko ditutzu haur gehienak elizan mezaren entzuteko eskolarat joan baino lehen.¹⁴⁵⁰

Oxobi-k kontatu zuen nola sartu ziren Alsaziako herri txiki batean. Alsaziako egoera, azken hamarkadetakoa historia eta 1870etik landa alemanek Alsazia nola populatu zuten azaldu zuen Alsazia Frantziaren parte gisa agertuz, eta ez Alemania gisa. Alsaziako gizartea kritikatu zuen, baina ez alsaziarrak, baizik eta Alsaziara bizitzera joan ziren alemanak. Horrekin ongi bereizi nahi izan zituen berez alsaziarrak zirenak eta Alsazia, gisa batez, kolonizatzeraz etorri

¹⁴⁴⁹ Jules Moulier, «Ez dire aleman», *Eskualduna*, 1917ko abuztuaren 10a.

¹⁴⁵⁰ Jules Moulier, «Zeren gatik», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 8a.

ziren alemanak. Alsaziar horiek giristino onak ziren, frantses onak. *Oxobi*-k haiekin lotzen zuen Alsazia. Hiriart-Urrutik Korsika «guretu» zutela idatzi zuen bezala, *Oxobi*-k aipatutako herri hori «gurea» zela zehaztu zuen. Beraz, haren lurralde ikuspegian ere, Alsazia Frantziaren parte zen, Euskal Herria edo Korsika bezala. Frantziako lurralde mapa inguruko eskualde horiekin batera osatzen zuen, *Eskualduna*-ko gainerakoek bezala. Hori ere frantses agertzearen beste seinale bat zen.

2. Frantzia goraiatzan

Gisa asko erabil daiteke norbaiten edo herrialde baten goratzeko, eta horietarik bat da besteekin konparatzea, besteak baino hobea dela erakutsiz. Ikusiko dugu hori zela *Eskualduna*-koek egiten zutena Frantziarekin. Zehazkiago, Frantziaren aliatuak aipatzerakoan erakusten zuten jarreran ageri da hori. Jean Saint-Pierreren artikuluetatik ateratzen dira azterketa honetan sartzeko iruzkin gehienak. Hasteko, Errusia aipatzeko modua dago. *Zerbitzari*-k Frantzian zeuden eta ikusi zituen errusiarrak deskribatu zituen, alde batetik haien edertasuna eta handitasun fisikoa laudatuz, baina bestetik haien ahuleziak azpimarratuz:

*Gure Frantzia zerua zaiote. Ongi jaten bide dute, hobeki edaten. Etzuten egundaino holako erreka ederrik ikusi. Gure artilleriaz ere harrituak daude. Holakorik izan balute Rusian, aspaldi garhaituak omen zituzten Alemanak, diren gizon keta-rekin.*¹⁴⁵¹

Zerbitzari-ren iruzkina ez zen mugatzen errusiarrak frantsesen artilleriaz jelos zirela erratera. Errusiarrentzat «gaizo» adjektiboa erabiltzean edo Frantzia «zerua zaiote» idaztean, errusiarrak gutxietsi eta Frantzia goretsi zuen.

Geroago, Errusian Iraultza izan zen eta herrialde hori gerlatik erretiratu zen. Hainbat aldiz aipatu zituzten hango gertakariak, egoerak kezka eragiten baitzien; Errusiako iraultzaren kritika zorrotzak agertu ziren hainbat artikulutan. Jean Saint-Pierrrek errusiarrez idatzi zuen «kaskoa zilo» zutela¹⁴⁵², hots burutik ez zeudela ongi. Jean Etxeparek errusiarren erretiratzea edo iraultzaren ondorioz ahultzea kezka iturri gisa agertu zuen, haien ahulezia komentatuz¹⁴⁵³.

¹⁴⁵¹ Jean Elizalde, «Rusianoak», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 6a.

¹⁴⁵² Jean Saint-Pierre, «Erhoak hautsi», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 21a.

¹⁴⁵³ Etxepare, «Stokholmen». 1917/6/22.

Jean Elizaldek ere bere gisan mespretxatu zituen errusiarrak, 1918an. Frantsesek alemanekin zuten gudu batean nagusitzeko aukera guztiak zituztela idatzi zuen; alemanek frantsesen kontra ez zutela errusiarren kontra bezain aise irabaziko zehaztu zuen¹⁴⁵⁴. Hori errusiarren mespretxatzea baino gehiago, frantsesen laudatzea zen. Gisa berean, Errumania ere gainetik bezala hartzeko joera zuten. Herrialde hori ez zuten maiz aipatu, hainbat aldiz gerlan sartu ala ez erabakitzen ari zen garaian¹⁴⁵⁵, edo errumaniarrek zailtasunak ukan zituztenean. Etxeparek aipatu zuen behin berri hitsak zituztela Errumaniatik, baina burua altxatuko zutela¹⁴⁵⁶. Lehenago ikusi dugu Frantzian gertatzen ziren gibelatzen berri ez zutela ematen; haatik, beste herrialdeen zailtasunak aipatzen zituzten. Horrekin ere Frantzia goratzen zuten, haren estatu-lagunen ahuleziak aipatuz.

Italiarekin ere jarrera bertsua zuen Jean Saint-Pierrek. Lehenik, artikuluko pare batean aipatu zuen Italia gerlan sartzekotan zela, eta horri buruzko xehetasunak eman zituen. Hainbat denboraz egon zen gerlan sartu ala ez erabaki gabe, eta sartzekotan noren alde. Lehenik, herrialde hark zituen dudak kritikatu zituen, nola denekin ari ziren elkarriketak ukaiten¹⁴⁵⁷. Gero, italiarrak aliatuen alde jarriko zirela idatzi zuen. Baina Saint-Pierrek argi zuen zergatik hartu zuten erabaki hori:

*Jendea gure alde jartzen ari da gero-ta gehiago, ezagun baita nork duen gerla egiten gizonki. Hiri handietan gerlaren alde oihuz egiten dire bilkurak. Berek diote gerla hobe dela, hola egoitea baino, geroari beha, gisa hortako lazdurana. Tropak prest dire: bi miliun gizon. Zer soldado diren, geroak erakutsiko; orai artio ez dire agertu gerlari handi.*¹⁴⁵⁸

Hots, gerla «gizonki» egiten zutenak aipatzean, aliatuez eta bereziki frantsesez ari zen. Italiarrek erabaki zutenean gerlan aliatuen alde sartzea, gerlan ongi ari zirenak nor ziren jakitea irizpide handia zela ulertarazi nahi zuen. Horrekin, Frantzia goraitpatzen ari zen. Eta Italia gerlan sartu ondoan, herrialde horren mespretxuzko ohar batzuk egin zituen. Alde batetik, aldaketa horren ondorioz Austriak zailtasun gehiago ukan zuela idatzi zuen¹⁴⁵⁹. Baina egoera horretan ez zuen Italiaren merezimendua ikusi, baizik eta Austriaren

¹⁴⁵⁴ Elizalde, «Hamalau oldar». 1918/4/19.

¹⁴⁵⁵ Jean Saint-Pierre, «Estranjereren errechimendua», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 29a.

¹⁴⁵⁶ Jean Etxepare, «Gerla zertan den», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 3a.

¹⁴⁵⁷ Jean Saint-Pierre, «Oro betan», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 14a.

¹⁴⁵⁸ Saint-Pierre, «Italiaren laguntza». 1915/5/7.

¹⁴⁵⁹ Jean Saint-Pierre, «Italianoak», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 11.

prestakuntza falta eta ahulezia azpimarratu zituen. Beste une batez, bereziki 1917ko altxaldiak aipatzean, Italian alemanak aitzinatu zirela argitu zuen. Aitzineko artikuluan aipatu zuen dena ez zela baikor, baina egoera ezkorra beste herrialdeetan zela zehaztu zuen. Hots, frantsesak ongi ari zirela¹⁴⁶⁰, eta gaizki ari zirenak beti besteak zirela azpimarratu zuen, kasu honetan Italia. Beste batean ere goraiatu zuen Frantzia, Italia gutxietsiz. Italia ez zela galduko idatzi zuen, azalduz Frantzia laguntzera joanen zitzaiola, Foch mariskala buru. Marne eta Somme aldean hark zuela irabazi gehitu zuen¹⁴⁶¹. Saint Pierre, artikulua horietan erakustera eman nahi zuen, nahiz eta Italiaren alde zen, Italia ez zela Frantzia bezain ongi ari gerlan, edo Frantzia zela egoeraren salbatzailea. Gauza bera egin zuen beste batean, Grezia, Errumania eta horiek gutxiesteko:

*Ez badire lotzen, gure lanetik ez dute zeren gogoan har zerbeiten milikatzea. Partzuer gutiago eta hobe guretzat!*¹⁴⁶²

Artikulu haren mezua zen frantsesek Champagne aldean gaina hartzean, etsaiak Reims eta Verdunetik urrunduko zituztela eta Errusiari bidea irekiko ziotela horrela, Alemaniari bidea hetsiz bezala. Eta gehitu zuen eskualde hartako populu ttipiak Frantziaren («gure») alde jarriko zirela azkarrena nor zen ikusiko zutenean. Are urrunago joan zen, mespretxuzko jarreran, zehaztuz ez zutela herrialde txiki haien beharrik, eta Frantziaren alde jartzen baziren haien onetan izanen zela.

Beste lekuetako jendearen gutxiesteko jarrera Frantziaren menpe ziren Afrikako herrialdeetakoan aipatzean ere ageri zen. Batean, adibidez, afrikar batekin ukan zuen elkarrizketa agertu zen:

*Ganibeta eskuan egin zautan sudurraren pikatzeko kheinua, erraiten zuelarik, bere frantses bitchian: «Porqui ti n'as pas coupé li nez?»*¹⁴⁶³

Afrikarrek gerlarako zuten motibazioa goraiatu zuen, baina aski ohargarria da afrikar haren frantses azentu bereziaren kontatzeko modu arina, ia trufakorra; are gehiago sudurra ganibetarekin moztearen ideiarekin afrikarrez ematen ari zen salbai irudia. Jarrera kolonialista edo arrazakeria kutsua ageri

¹⁴⁶⁰ Jean Saint-Pierre, «Italian», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 23a.

¹⁴⁶¹ Jean Saint-Pierre, «Gure laguntza», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 23a.

¹⁴⁶² Jean Saint-Pierre, «Obren ondorioak», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 19a.

¹⁴⁶³ Jean Saint-Pierre, «Afrikanoen barnea», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 22a.

zen kontatzeko modu horretan. Jarrera arrazista hori aski ohikoa zen garai hartan, ordea, François Cochetek zehaztu bezala¹⁴⁶⁴.

Frantses nortasuna aldarrikatzeaz gain, politikoki edo instituzionalki ere Frantziaren alde egin zuten *Eskualduna*-koek, zehazkiago, Frantziako estatua-
ren alde. Estatu horren zilegitasuna azpimarratu zuten. Hasteko, *Zerbitzari*-k
Frantziako armadako buruzagiak goraiatu zituen, adibide honetan garbi ageri
den bezala:

*Frantziak baino soldado hoberik duen erresumarik ez da. Gauza bera erran di-
take aintzindarietz. Joffre, Nivelles, de Castelnau, Pétain eta Gouraud dituen erresu-
mak bi beharrien gainean egin dezake lo... baldin behar den gerlako tresneria ematen
badiote.*¹⁴⁶⁵

Beste batean, Euskal Herria eta Frantzia goratu zituen, artikulua bukaera
batean, biak elkarrekin lotuz eta Euskal Herria Frantziaren parte eginez. Bai-
na, bereziki, «Frantzia Frantzia»¹⁴⁶⁶ oihuarekin, Frantziaren izaera babestu
zuen. Jean Saint-Pierrek artikulua gehienetan zabaldu zituen Frantziaren alde-
ko mezuak, kontuan hartuz Italia edo beste herrialdeak aipatzean, Frantzia
nola goraiatzen zuen, alemanak aipatzean, nola agertzen zen Frantziaren
alde, eta nola erakusten zuen Frantziak irabaztea nahi zuela. Baina artikulua bat
azpimarratu behar eta, estatuaren beharra nola azaltzen zuen aipatu behar li-
tzateke. Desertoreen kontrako artikulua horretan justifikatu zuen estatu
bat – bere hitzetan, «nazione» bat – beharrezkoa zela, gizonak familia behar
zuen gisan:

*Familia eta herria biak baitezpadako ditugu bizitzeko. Bataren ala bertzearen
beharretan gaude.*

*Familian sortzen da gizona, eta familian handitzen, ez baita on bereaz berearen
egiteko.*

*Berak familia moldatzen duenean, ez da on bere indarrez familiaren zaintzeko,
bere dretcho eta ontasunen begiratzeko; herriak edo nazioek dio zaintzen, bere le-
geaz, bere indarraz.*

*Zeri esker, nori esker gizonak bere ontasunak goza ditzazke deskantsuan beldu-
rrik gabe, bakeak dirauen ephe luze hartan? Zeri eta nori esker? Nazioek direla-*

¹⁴⁶⁴ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 39.

¹⁴⁶⁵ Jean Elizalde, «Bertze berriez», *Eskualduna*, 1916ko abenduaren 29a.

¹⁴⁶⁶ Elizalde, «Hegalak motz». 1916/4/28.

kotz elgarretarik berech, azkarrenak geldirik dauzkala luzaz bat bertzearen beldurak, ittipienak aldiz deskantsuan handienen gerizak.

Ez baliz holakorik, gizona gizonari buruz otsoaren pare litake, indartsuena beti nausi, ahulena zangopean, oro nahasmendu, bethi gerla, salbaien artean gerthatzen den bezala. Hala bizitzea izigarri litake, mundu huntako eta bertzeko. Bakearen onean partzuer denak behar du parte hartu gerlako hirriskuetan ere, edo gerlako makurretan.

Ala gizona zautzue, behar ordu minean ibesi dohan hura, bertze nazione baten gerizan gordetzerat dohan hura, onean partzuer zuekin, tzarrean berex eta berkhoi, ororen ezinbertze beltzengan?

[...] Jainkoak nahi ditu nazioneak eta familiak, gizonaren onetan. Familiari sustengu zor diogu, behar orduan, ez dugularik guk hautatua; gisa berean herriari eta herritareri.¹⁴⁶⁷

Artikulu horretan, desertore izan nahi zuketenei erantzun zien, erranez pertsonak estatua ere behar zuela, bestela salbaiak ziratekeelako. Estatua hiritarrentzat babes bat zela azaldu zuen, lagun batentzat familia bezala, eta beraz hiritar bakoitzak estatuarekiko betebeharrak bazituela ere azpimarratu zuen, horien artean, gerla egitea gerla egin behar bazen. Familiaren erreferentzia erabiliz, modu argi batean esplikatuz nahi izan zuen zergatik zen beharrezkoa estatuarekiko leial egotea. Estatuaren aldeko mezu hori ez zen nortasunari lotua, baina Frantziako Estatuaren aldeko hautua egin zuen, Frantziako Estatuaren parte izatea justifikatuz.

Frantziako Estatuko parte izatea babes bat baldin bazen eta horrek betebeharrak eskatzen bazuen, Blaise Adémak ere ildo beretik jo zuen, bigarren atalean aipatu dugun artikulu batean¹⁴⁶⁸. Gerlak hainbat herri suntsitu ondian, suntsitu ez zituzten herrietatik elkartasuna heldu behar zela esplikatuz zuen. Baionan herriak berreraikitzeke batasun bat sortu zela idatzi zuen eta elkartasunerako deia egin. Horren gibelean frantsesen arteko elkartasunaren aldarrikapena zegoen, eta euskaldunak frantses gisa ikusten zituela eta Frantziarekiko atxikiak zirela pentsatzen zuela adierazi zuen.

Saint-Pierre, *Oxobi* eta horiek ere sentimendu hori islatu zuten. Guztiz onartzen zuten Frantziako estatuaren parte zirela, zilegitzat jotzen zuten eta barneratua zuten, baina beren euskal nortasunari uko egin gabe. Horiek horrela, guk alderantzizko arrazoinamendua ere egin dezakegu: nahiz eta euskal

¹⁴⁶⁷ Jean Saint-Pierre, «Permisioneak», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 23a.

¹⁴⁶⁸ Adéma, «Eta han!». 1918/11/8.

nortasunari ez zioten uko egiten, frantses estatuaren parte izatearen sentimendua azkar erakusten zuten.

Frantziako estatuarekiko leialtasuna ez zen estatuaren behararen aipatze-
ra mugatzen. *Eskualduna*-k estatu horretako aitzindariak ere goraipatzen zi-
tuen, hainbat aldiz. Horietarik bat zen Ferdinand Foch jenerala (geroago ma-
riskal egin zutena). Blaise Adémak goraipatu zuen, gerla bururatzen ari zen
unean, Euskal Herriko biztanleei haren aldeko komunioa emateko eskatuz:

*Eta orai, Foch guzien buru jarriz gero, ez da gehiago hatshantzerik ez gelditze-
rik. Oldarra beti aitzinat doa. Armada guziak esku beretan baitire eta buru berak
baititu ibil-arazten, bat gelditu orduko bertzea lotua da; eta hola izanen dela diote,
batere epherik gabe, negua hasi arte bederen.*¹⁴⁶⁹

Adémak Fochen esku ezarri zituen gerla bukaera zekarren oldarra eta
Frantziaren garaipena. Aitzindari militar hori gain-gainetik ohoratu zuen, ger-
laren azken bilakaera hari esker zela azpimarratuz. Horrez gain, giristinoa zela
ere txalotu zuen, eta horregatik, euskaldunei, eta haurrei bereziki, Fochen alde
komunioa egiteko eskatu zien. Frantziako aitzindari militarrek gorestekoa es-
kaera horrekin, Frantziarenganako atxikimendua zabaldu eta erroto nahi izan
zuen euskaldunen baitan, helduetarik hasiz haurretaraino.

Lau urte lehenago, Manex Hiriart-Urrutik beste frantses agintari bat go-
raipatu zuen, bere gisan. Ez zen kasu bera, inondik ere. Hiriart-Urrutik aipa-
tzen zuena hila zen, aspaldi, gainera. Baina haren handitasuna aitortuz, Fran-
tzia zuen miresten. Artikuluaren helburua Alemaniako enperadore Gilen II.a
apaltzea zen, eta horretarako beste enperadore batekin konparatu zuen, hala
nola Frantziako Napoleonekin. Bi astez segidan aipatu zuen Napoleon. Ez zen
Napoleon III.az ari, baizik eta Napoleon Lehenaz, 1804an Frantziako enpera-
dore bihurtu zenaz. Gilen II.ak Alemaniako mugak inguruetakoa herrialdeeta-
ra zabaldu nahi zituen gisan, Napoleon ere inperialista izan zela esplikatzen
Hiriart-Urrutik, baina Napoleon Gilen II.a baino hobea zela ohartaraziz¹⁴⁷⁰.
Nahiz eta Napoleonen gerlarako joera eta inguruko herrialde guztiak bere
esku hartu nahi izatea kritikatu zuen, Hiriart-Urrutik «gizon handi» gisa aur-
keztu zuen. Are garbiago utzi zuen ondoko astean, Napoleonen handitasunari
zion mirespenera¹⁴⁷¹. Gizon «handi» gisa aurkezte horretan, Frantziako aginta-
riarenganako errespetua ageri da. Gilen II.aren eite handia zuen enperadore

¹⁴⁶⁹ Adéma, «Foch». 1918/9/27.

¹⁴⁷⁰ Hiriart-Urruti, «Napoléon eta Guillaume». 1914/11/6.

¹⁴⁷¹ Hiriart-Urruti, «Guillaume bera». 1914/11/13.

horrekiko diskurtso eztiago horrekin erakusten zuen Napoleon onargarria edo barkagarriagoa zitzaiola, frantsesa zelako.

B. EUSKALDUNEN JARRERA BAIKORRA

Eskualduna-k goraiatu eta bere egin zuen Frantzia horretan, euskaldunek leku berezia zuten, astekari horren lerroetan zehar. Frantziaren aldeko jarrera orokor hori baino sakonagoa zen euskaldunak nolako frantsesak ziren azpimarratu nahi izatea. Hots, beti ere *Eskualduna* astekariaren arabera, euskaldunak gerlan nola inplikatu ziren aztertuko dugu; zehazkiago, astekariak euskaldun soldadu horien zein itxura eman nahi zuen.

1. Kemena

Gerla hasi bezperan, 1914ko abuztuaren lehenean, mobilizazio nagusia izan zen Frantzian. Egun hori *Eskualduna*-n nola aipatu zuten aztertuko dugu, baina baita ere gerlak iraun zuen denbora guztian mobilizazioa nolakoa izan zen, hala nola 1914an gerlara joateko adinean ez zirenak mobilizatzeko tenorea edo pausaldi baten ondotik edo zauriturik egon ondoan gerlara itzuli behar zen unea.

Mobilizazioaren lehen egunari buruzko artikulua irakurriz, ohar gaitzke astekari horrek modu baikorren kontatu zuela gertakaria. Mugimendu handia izan zen abuztuko lehen hiru egunetan, Baionan eta inguruetan. Orotara, ia 25.000 gizon pasatu zen Baionako geltokitik eta hiri osoan zehar milaka soldadu ibili zen egun haietan¹⁴⁷². Une hura biziki ederra bide zen, *Eskualduna*-n idatzia zenaren arabera. Abuztuaren 7ko zenbakiko berriak idatzi zituenak erabili zituen hitzak ikustea aski da ondorio horren ateratzeko:

*Hau da berriz mobilizazione gaitza! Egundaino Frantzian ez da ikusi holakorik. Hainbertze gizon, holako ordre ederrean, hoin fite, oro utzirik, denak soldado. Gerla behar badugu, doala gerla. Biba Frantzia!*¹⁴⁷³

«Ordre ederra» edo «mobilizazione gaitza» gertakariaren baikortzearen keinuak ziren. Ondoko esaldiari ere baikortasun eta ia euforia zerion. Jarraian,

¹⁴⁷² Ansoborlo, *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940*, 232.

¹⁴⁷³ «Gizon alchatzeak», *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 7a.

Euskal Herriko mobilizazioa biziki ederra eta baikorra izan zela kontatu zuen artikuluaren egileak:

*Gaua zoin beren etchetan solasen eta gogoetan egonik, biharamunekotzat oro deliberatuak ziren eginbidearen bethetzeari; uko egin gabe. Zenbeitek uste ez bezalako dute hor beren burua erakutsi Eskualdun gizonek. Ederki!*¹⁴⁷⁴

Mobilizazio horretan, euskaldunak eredugarri gisa aurkeztu zituen *Eskualduna*-k, horretaz espantu eginez. Mobilizazio horren balorazio guttiz baikorra egin zuen, inork ez zuela uko egin azpimarratuz. Handik bi astera ere mobilizazioaren uhin baikor horren deskribapena egin zuen astekariak, Andre Dena Mari eguneko meza eta prozesioa aipatzean. Orduan ere goraiatu zuen Euskal Herrian mobilizazioa zein ongi iragan zen:

*Ab! Zoin gogotik ginioten guk ere oihu eginen, iragan larunbat arratsaldean, hemenche, Baionako hirian, bezperak ondoko profesioneari, kantuz eta othoitzean jarraiki diren frantses on, eskualdun on, girstino soldadoeri: Gaizo gizonak, ... non-go nahiko izan zaitezten, zuen etcheak eta etchekoak oro utzirik, burhaso zahar, emazte, haur eta haurride, zoinak zuen guziak nigarretan, ... hanitzek eri, ezindu, berenaz egiteko ez on, behar hotzak, bazoazte. Zoazte kuraiez, lotsatu gabe. Jainkoak eta Andredena Mariak zaitzaztela begira! [...] Gerlaz osoki hartua zutela gogoak, ezagun zuten Baionako karriketetan profesioneari zarraizkon zazpi, zortzi ehun soldadoek. Hain zuten gogotik egiten othoitz gizaizaizkoek, berentzat, beren familientzat, Frantziarentzat.*¹⁴⁷⁵

Ez gaitzke osoki fidatu *Eskualduna*-ren bertsioan. Astekari honen arabera, Euskal Herriko gizonak bihotz onez eta baikorki joan ziren gerlara, mobilizazioa perfektua izan zen. Gauzak ez ziren hain garbi izan, gero ikusiko dugun bezala. Hain zuzen, intsumisio eta desertore tasa handia izan zen Euskal Herrian, eta horrek erakustera ematen du denak ez zirela hain baikor agertu, delako egun hartan¹⁴⁷⁶. Funtsean, mobilizazioa ez zen beti berdin ikusia izan. Yves Pourcherren arabera¹⁴⁷⁷, batzuek berri txar eta beldurgarri gisa hartu zuten, baina bereziki, harridura, emozioa, tristura, konfiantza eta suhartasuna tartekatu ziren zenbait orenez. Honen arabera, egia da herritarrek azkenean modu baikorrean joan zirela. Antzeko zerbait dio Annie Moulinek ere, baina

¹⁴⁷⁴ «Biba Eskual-herria!», *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 7a.

¹⁴⁷⁵ Hiriart-Urruti, «Gure soldadoak». 1914/8/21.

¹⁴⁷⁶ Desertoreen gaiak atal oso bat merezi duenez, urrunago garatuko dugu: 563.

¹⁴⁷⁷ Yves Pourcher, «Les clichés de la Grande Guerre. Entre histoire et fiction», *Terrain* 34 (2000): 143–158.

azpimarratuz laborarien baitan ez zela halako garrik piztu gerlara joateko beharraren berri ukaitean¹⁴⁷⁸. Jarrera abertzaleenak hiritarrek erakutsi zituzten, Moulinen arabera. Beraz, laborariak ez baziren hain bero, *Eskualduna*-k erakustera eman nahi izan zuen mobilizazio hori ez bide zen hain erreala, jakinik gainera euskaldun anitzek gerlari uko egin ziotela. Hala ere, gehiengoak onartu zuen gerla egitea. Jean-Jacques Beckerren arabera, betebeharra betetze-ra joan ziren gerlara. Ez gogotik, baina erasoari erantzuteko beharra barneraturik. Alemaniaren probokazioari erantzutea guztiz normal zitzaien¹⁴⁷⁹. *Eskualduna*-k mobilizazio egunaren argazki ederra egin nahi izan zuen; eta ikusiz azkenean gehiengo handi batek normaltzat hartu zuela gerlara joatea, hein batez pentsa dezakegu argazki hori erreala zela. Baina bereziki interesatzen zai-guna da *Eskualduna*-k argazki hori eman nahi izan zuela, hori erakutsi nahi izan zuela, eta mobilizazioa kontatzean, guztiz baikor agertu eta gerlara joatearen aldeko jarrera hartu zuela.

Gerlak aitzina segitu ahala, hastapeneko mobilizazio hori eta horretan ageri zen motibazioa ahultzeko arriskua egon zitekeen. Jean Saint-Pierrek soldaduen motibazioa aipatu zuen zenbait aldiz, eta motibazio edo kemen hori aldakorra zela uler daiteke haren artikulua irakurriz. Artikulu batean, ordea, erakustera eman nahi zuen gudu gogor baten ondotik soldaduen moralak azkar jarraitzen zuela:

*Gizonen biltzea ezin ederkiago egina zen; gogo bihotzak ere orenari zohakon bezala bero beroak zauden. Ez nuen uste, Champagneko gudua ikusiz geroz, berriz halako moldean su hartuko zutela gure soldadoen bihotzek. Hautsaren barnean badaukate bethi gerlako phindar berezi bat, behar orduan sustatzen baititu guziak, hilabete osoak nagi edo buru gaixto egonak eta oro.*¹⁴⁸⁰

Saint-Pierreren ustez, gerlak bi urte baino gehiago iraun zuen garaian eta gudu biziki bortitzak iragan ondoan, ulergarri izanzen zen soldaduak ez hain bero izatea beste gudu batera joateko. Baina bere harridurarako, soldadu horiek bihotzak bero zituztela erakutsi zuten. Honekin zabaldu nahi zuen mezua zen mobilizazioak beti indartsu segitzen zuela. Horri loturik, Blaise Adémaren artikulua baten arabera, engaiamenduaren eta motibazioaren ezaugarrietariko bat zen gerla tokira joateko prest agertzen zirela, nahiz eta baldintza biziki gogorrak izan:

¹⁴⁷⁸ Moulin, *Les paysans dans la société française. De la Révolution à nos jours*, 170.

¹⁴⁷⁹ Becker, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*, 337.

¹⁴⁸⁰ Saint-Pierre, «Agintzak handiago». 1917/5/11.

*Harrigarri da zoin errechki hartu duten soldado gaichoek, hurbildua dugun negu hunen etsia. Ikusten dute ez litekela oraino egin bake egiazkorik, eta badoazi aitzina. Orhoitzen dire zenbat pairatu duten hotzarekin eta ichtilarekin azkeneko neguan eta bizkitartean ez dire lotsatuak. [...] Oraí duela urthe bat, oraí baino lotsa gehiagorekin mintzo ziren neguaz.*¹⁴⁸¹

Hots, negua zen soldaduen amesgaizto handiena, baina nahiz eta jakin beste negu bat gehiago egin beharko zutela 1917an, hala ere joateko prest zirela azpimarratu zuen *Eskualduna*-k. Neguaren ildotik, artikulua batean en-gaiamenduaren alde berezi bat aipatu zuten, hala nola 1915ean 18 urte bete zituzten soldaduen kasua:

*Aurten hemezortzi urthe eginak edo egiten dituzten mutiko gazteak soldadogoan sartuko diren, helduden ilabetearen bortzean. Hainitzek uste zuten ez zituztela hartuko primadera arte. Eta hori zertako? Zeren azkeneko neguan hartu soldado gazteek azkarki pairatu baitzuten aroaren gatik: gehienak eritu ziren, eta hainitz hil. Mutiko gaztea hemezortzi urthetan guri da oraino, eta ez du iraupen handirik negu borthitz bati buruz, bereziki ez bada lehenchago trebatzen hasia soldadogoarekin. Etcheke supazter eta ohe gochotik berehala, egon behar izaitea gau eta egun kam-poan, egin dezan uri elhur ala horma, bada hor zertaz makur hemezortzi urtheko gorputz bat. [...] Bainan deputatu churi, soldado-aitzindari den batek - Driant du deputatu horrek izena - othoiztu du utz detzan beren burhasoekin, Eguberri eta Urthats iragan arte. Egun hoik, dio erran, dire familietako besta maiteenak eta go-zoenak; utzatzu, othoi, mutiko gazte hoik, egun hoiien, beharbada azken aldikotz, beren etcheetan iragaiterat.*¹⁴⁸²

Aitzineko urtean adin hartako anitz hil zen neguan, eta oraingoan udaberri arte ez igortzeko solasa bazela, baina azkenean gibel egin zutelako berriaz aritu zen Adéma, aipatuz 18 urtekoentzat zein gogorra zen gerla. Azpimarratu behar da «beharbada azken aldikotz» hitz horiekin, gerlara joatearen alde tragikoa agertu zuela, modu biziki garbian. Baina, hala ere, 18 urtekoak gerlara igortzeko neurriaren alde agertu zen *Eskualduna*, baldintza bereziak eta ho-beak segurtatuko zitzaizkiela sinetsirik. Hots, nahiz eta gogortasuna aitortu eta gerlaren alde tragikoa erakutsi, denak gerlara joatearekin bat egiten zuten.

Gerla hastapen aldean, baina ordurako hilabete andana bat iragana zela, Manex Hiriart-Urrutik, garaztar baten lekukotasuna eman zuen. Lekuko hori trenean gurutzatu zuen eta gerlara joateko prest zegoela azpimarratu zuen:

¹⁴⁸¹ Adéma, «Ez ahantz». 1917/10/12.

¹⁴⁸² Blaise Adéma, «Soldado gazteak», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 17a.

Ondar elbe galdatu diotanean, ja gerlan izana, egona han luzaz, beso bat moztektan ukanik, orai sendo, berriz gerlarat, lehen aldian bezen nekez joanen denez ala errechkiago, ihardetsi daut, eztiki, bainan finki: «Diote hanitz biziki nekez doazila bigarrenean. Ni ez, eta bertze asko enekin. Lehen aldian ez ginakien zeri ginauden; orai ba. Guhaur hil ala bizi, etsaia garhaituko duela Frantziak, bere lagunekin, badakigu. Hortan da guzia». Nork erranen daut holako soldadoa ez dela soldado ona?¹⁴⁸³

Gerla zein bortitza izaten ari zen garbi gelditu ondoan, Euskal Herriko soldaduek berriz ere gerlara itzultzeko erakusten zuten gogo eta prestasun hori goraiatu zuen *Eskualduna*-k, maiz. Hori, mobilizazioa goraiatzea baino gehiago zen. Hots, hastapenean gerla gogorra izanen zenik ez zuten uste. Are gehiago, egun gutxiren epean garaile gisa itzuliko zirela konbentzituak ziren. Beraz, gerlara mobilizatzea errazago izan zitekeen, gerla hasi baino lehen. Behin gogortasun hori ikusi ondoan gerlara itzultzeko gogoa erakutsiz, Euskal Herriko soldaduen mobilizazioa edo motibazioa are handiagoa zela azpimarratzen ari ziren¹⁴⁸⁴. Erran behar da, Stéphane Audoin-Rouzeauk eta Annette Beckerrek dioten gisan, motibazioak fase desberdinak ukan zituela gerlan zehar. 1916tik landa beheranzko joera bat izan zuen, eta 1918an berriz izan zen gorakada bat. Orain arte ikusi dugu *Eskualduna*-ko idazleen bihotza ez zela beti berdin ageri, baina oro har, euskaldunak soldadu motibatu eta mobilizatuak zirela azpimarratu zuten behin eta berriz.

Gerlaren alde gogorak eta guduaren erdian egoteak sortzen zuen sufrimenduak oihartzuna izan zuen *Eskualduna* astekariko zutabeetan. Baina gogortasun haren eztitzeko edo gogortasun haren onartzeko prest zirela erakusten zuten beste hainbat zati ere irakurri dugu gerlara joan zirenen testuetan. Eztitzeko bide bat zen gerlako ekintzak jolasarekin konparatzea edo jostetaren pare jartzea. *Zerbitzari*-k holako zerbait egiten zuen, gerlako zenbait ekintza deskribatzean. Lehenago aipatu dugun adibide batean Kanboko Chiquito pilotariak zuen solas. Zauriturik egon ondoan gerla itzuliko zenean etsaiari berriz lotzeko xedea agertu zuen, etsaiekin ukanen zuen borroka pilota partida bat izanen balitz bezala kontatuz¹⁴⁸⁵. Beste gisa bateko konparaketa egin zuen beste behin *Zerbitzari*-k, pilotaren erreferentzia erabiliz. Kanoikadak pilota partida batekin konparatu zituen:

¹⁴⁸³ Manex Hiriart-Urruti, «Soldado ona», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 9a.

¹⁴⁸⁴ Gerlako lehen hilabeteetan, gerla lekutik zauriturik Euskal Herrira itzuli ziren euskaldunek lehenbailehen gerlara itzuli nahi zutela kontatu zuten *Eskualduna*-koek. Atal hori beste lan batean sakondu dugu: Bidegain, *Gerla Handia, muga sakona*.

¹⁴⁸⁵ Elizalde, «Maiatzaren 28an». 1915/6/4.

*Kanoiak ichilsko egon dire zenbeit egunez: orai orduko karraskak badauzkate. Etsaiena zalapartaka ari dire, erhotu balire bezala: gureak gutichago: hein ho batean halere eta uste dut etsaiek guri baino min hainitz gehiago egiten duten hauk etsaieri. Chokhoak bilhatzen dituenak ditu pilotan ere kintzeak hobekienik hausten.*¹⁴⁸⁶

Pilotaren erreferentzia azken esaldi horretan dago bakarrik, baina ooren buru pilotan nola irabazten zen erranez, «ere» horrekin, kanoien botatzeko lana pilota partida baten gisan egiten zela adierazten ari zen. Beste batean oraino garbiago agertu zen gerlako ekintza batzuk josteta bezala hartzen zituela. Granadak botatzeaz ari zen, eta euskaldunen eta gaskoien artean norgehiagoka egiten zutela kontatu zuen, erranez euskaldunak nagusi zirela:

*Zoin gehiagoka arizan dire nire errechimenduko soldadoak «grenades» direlako besainka botatzen. Eskualdun bat da azkenekotz nausitu. Tresna tzarra berrogoi bat metretarat fueratu du, bertze guziek baino hirur-lau metra urrunago.*¹⁴⁸⁷

Gerla egitea onartzeko bide bat zen eginkizuna jolas edo lagunen arteko lehia gisa hartzea. Kasu honetan, euskaldunek gaskoien kontra egiten zuten norgehiagoka. Baina guduak jostetaren bidez desdramatizatzearena ez zen *Eskualduna*-koek egiten zutena bakarrik, Baconnier, Minet eta Solerren arabera¹⁴⁸⁸. Soldaduek idatzi gutunak aztertu zituzten hiru ikerlari horiek, eta gutun horietan ikusi zuten lubakietako tiroketak jolas gisa hartzen zituztela. Ooren buru indartsuago edo kementsuago agertzeko bide bat izan zitekeen gerla jolas bat bezala hartzea edo aurkeztea. Gerla egitea bera onargarriago bihurtzen zen, josteta bat izanez. François Cocheten ustez, gerlaren onartzeak bilakaerak zituena soldaduen baitan, eta lasaitasun uneak baitezpadakoak ziren soldaduentzat, onartzea berreskuratzeko. Eta frontean zirenek hainbat modu zituzten «saihestezina onartzeko»¹⁴⁸⁹. Cochetek pausa lekuetako «errekuperazio zaku» garrantzia aipatu zuen, gerla egitearen onarpena berreskuratzean. Gehienetan, *Eskualduna*-ko berrikeriak «errekuperazio zaku» horietatik mintzo ziren, lehen lerroetatik itzultzen zirenean. Horrek ere esplikaz dezake diskurtso hain baikorra eta jostakina, zenbait kasutan. Baina ooren buru, gerlaren onartzea eta gerlarekiko jarrera baikorraren isla ziren aipu horiek.

¹⁴⁸⁶ Elizalde, «Kanoien karraska». 1917/2/16.

¹⁴⁸⁷ Jean Elizalde, «Biba eskualdunak!», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 10a.

¹⁴⁸⁸ Baconnier, Minet eta Soler, *La Plume au fusil. Les poilus du midi à travers leur correspondance*, 218.

¹⁴⁸⁹ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 13.

Mobilizazioaren unean edo gerlara joateko unean engaiamendua eta mobilizazioa erakustez gain, euskaldunak ez ziren bakarrik jostetara bezala zihozten soldadu motibatu gisa ageri. Haien engaiamenduaren saria jasotzea ere gustatzen zitzairen. Egia erran, Jean Etxepareren arabera, ez. Esplikatu zuen gerlako gurutzearen ukaitea biziki arbitrarioa zela, aitzindarien edo suertearen arabera aldatzen zela. Gerlako gurutzea gerla denboran jarri zen indarrean, Frantziako diputatuek aho batez onartu zuten lege bati esker¹⁴⁹⁰. Etxeparek paristar baten anekdota kontatu zuen: kapitainak erran zion gurutzea emanen ziola eta orduantxe kapitaina obus batek hil zuen; beraz, gurutzea ukan gabe ere merezimenduak bazirela, eta ukan zuten guztiek ez zutela baitezpada merezimendurik idatzi zuen Etxeparek. Haatik euskaldunek eta laborariek eskuratzeko baldin bazuten, zinez merezita ukaiten zutela azpimarratu zuen. Hots, frantsesak gurutzearen gibeletik ibiltzen ziren; eta euskaldunak ez¹⁴⁹¹. Ez baldin bazihoazen sariaren bila ere, kolektiboki, *Eskualduna* astekariari eder ziztzaion euskaldun anitz sarituak zirela jakitea. Astero, herrietako berrietan, batean edo bestean, herritar batek gerlako gurutzea ukan zuelako berria ematen zuten, eta gehienetan, herritar horri laudorioak egiten zizkioten. Gurutzeak harrotzeko bide bat ziren soldaduentzat, Frédéric Rousseuren arabera, desfile militarretan harro erakusten zituztelako beren papoetan¹⁴⁹².

Zerbitzari, Saint-Pierre eta Etxepare ez ziren mintzatu beren buruaz edo beren balentriez. Gerlako gurutzeak ukan zituzten, baina nahiago izaten zuten besteenez mintzatu. *Zerbitzari* harro zegoen bere herritarrek balentriak egin eta gurutzea ukaiten zutenean. Gisa hartan, azkaindar batek ukan zuen saria eta saria lortzeko egin zuena kontatu zuen, dena laudorio:

Saltoan gainerat kasik ethorri zaizko lau etsai. Burua galduko zuen bertze batek eta ihesari emanen zen. Ez ordea Eskualdun batek:

*Tiroka hasi da ohartu deneko gaizo muthikoa hirur etsai hil hotzak aurdiki ditu eta laurgarrena lotsaturik, ihesari eman da. Hirur hiletarik batek hogoi-ta bortz bala tripan bazituen. Baten doia, hots! Biba Azkaindarra!*¹⁴⁹³

Hasteko, *Zerbitzari*-k euskaldunak erakusten zuen irudia aipatzekoa da. Harren arabera, edozeinek ihes egingen zuen, euskaldun batek salbu, euskaldunak

¹⁴⁹⁰ Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République. Tome second. La Grande Guerre 1914-1918*, 65–67.

¹⁴⁹¹ Jean Etxepare, «Kurutzeak», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 25a.

¹⁴⁹² Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 123.

¹⁴⁹³ Jean Elizalde, «Biba Azkaindarra», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 4a.

besteak baino gehiago balira bezala. Euskaldunek beren buruaz eta beren indarraz edo kemenaz zuten irudiaz zenbait argitasun ematen badizkigu ere, horri ez diogu garrantzirik emanen azterketa lan honetan. Bai ordea euskaldunak gerla horretan osoki inplikatu ziren heroi gisa aurkezteari. Edozein beldurtuko zuen hori egiteko gaitasuna zuen euskaldun horrek. Gisa horretan gerlan, beraz Frantziaren alde, kementsu eta heroi gisa agertu zen. Azkaindar horren balentriak modu arin edo erdi umorezkoan aipatu zituen, hogeita bost bala horien aiparekin adibidez.

Beste herri batzuetako euskaldunak ere goraiatu izan zituen *Zerbitzari*-k. Hazpandar batek ere gurutzea ukan zuela aipatu zuen behin, gogoraziz Hazparnek soldadu anitz «eman» zuela gerla hartan, hala nola anitz hil zirela. Kasu hartan, ordea, gurutze baten solasa zuen *Zerbitzari*-k, hala nola Edouard Lahirigoyenek ukan zuena, 1914an gudu batean hiru aldiz zauritu zutelako¹⁴⁹⁴. Gisa berean, beste behin Jean Landetcheberryk zango bat galdu zuela eta horregatik aipamena ukan zuela idatzi zuen¹⁴⁹⁵, eta François Diharceri ere ohozko aipamena eman ziotela ere bai¹⁴⁹⁶. Halaber *Zerbitzari*-ren erregimentuak ere gurutzea ukan zuela goraiatu zuen. Hain zuzen bere erregimentuari (57.ari) eta 123.ari gurutzea eman zieten, «besta eder» batean. Idatzi zuenaren arabera, martxoan beren herria «salbatu» zuten Noyon herrian eta Mont-Re-naud-en. Erregimentu horietan euskaldun anitz bazela azpimarratu zuen, oroz gainetik¹⁴⁹⁷. Gurutze kolektibo hori erregimentuko soldadu guztientzat zen, baina *Zerbitzari*-k azpimarratu zuen hor euskaldun anitz bazela, eta beraz sari horrek Euskal Herriko soldaduak bereziki ohoratzen zituela. Ageri da *Zerbitzari*-ri gustatzen zitzaizola euskaldunek sariak ukaiten zituztenean, horretaz espantu egitea. Saritua izatea, gerlan inplikatzearen eta lana serioски egitearen seinale gisa hartzen zuen, eta, beraz, horrekin erakutsi zuen euskaldunek beren ardurak betetzen zituztela gerla hartan, Frantziaren alde.

Euskaldunen inplikazioa ez zuten sarietan bakarrik neurtzen, anitzek gurutzea edo aipamena lortzen bazuten ere, beste anitz hil egiten baitziren. Herroi gisa agertzearen beste alde bat zen biziaren ematea, eta hori ere goraiatu zuten *Eskualduna*-koek. Euskaldun anitz hiltzea sakrifizio gisa aurkeztu zuen *Zerbitzari*-k, eta, beraz, euskal soldaduak goraiatzeko bide gisa erabili zuen, erranez beren eginbidea ongi egiten zutela. Hildakoen eta isuri odolaren gainetik, euskaldunak beti kementsu zirela agertu nahi zuen¹⁴⁹⁸.

¹⁴⁹⁴ Jean Elizalde, «Biba Hazparne», *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 11.

¹⁴⁹⁵ Jean Elizalde, «Anglesen ondotik, eskualdun batez», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 2a.

¹⁴⁹⁶ Jean Elizalde, «Emak hor, Pantchoua!», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 7a.

¹⁴⁹⁷ Elizalde, «Besta eder bat». 1918/8/16.

¹⁴⁹⁸ Elizalde, «Egun hautako oldarra». 1917/5/11.

Beste behin kontatu zuen nola 1918ko apirilaren 13an alemanek oldar handia egin zuten Mont-Renaud hartu beharrez, baina ez zuten lortu, eta hil anitz ukan zutela. «Guretan» ere bazirela hilak eta zaurituak zehaztu zuen, horien artean Haltsuko Lesgoirres eta Mauleko Montalibet aitzindaria¹⁴⁹⁹. Baina garaipen baten ondotik aipatu zituen hil horiek heroi gisa agertu zituen; aski da ikustea besteetan ere nola aipatzen zituen hilak, kasu honetan bezala:

*Biba beraz Azkaine! Holako herri giristinoak etzezaken gutiago egin Frantziarentzat!*¹⁵⁰⁰

Azken artikulua horretan, *Zerbitzari*-k aipatu zuen Azkainek 32 hil bazituela, baina hil kopuru hori ederretsi zuen, aditzera emanez zenbat eta hil gehiago (sakrifizio handiagoa), orduan eta herri «hobea» zela. Heriotza heroismoarekin lotuz, Frantziaren alde hiltzea onargarriago bihurtzen zuten. Eric Desmons-en arabera, soldaduek «aberriaren alde» hiltzea onartzen zuten, hori heriotzaren ondoko bizia segurtatzea zelakoan¹⁵⁰¹. Desmonsek erlijioa eta Estatu maila berean kokatzen zirela dio, aberriaren alde hiltzeari zentzu hori emanez. Fededun batentzat, herioa pasabide bat zen, betiereko bizira. Estatuaren baitan sinesten zuen batentzat eta Estatuaren alde hil zen batentzat ere, giristino batentzat bezala, herioa pasabide bat zen, betiereko bizira. *Eskualduna*-koek heriotza sakrifizio gisa aurkezten zutenean, antzeko zerbait egiten zuten.

Gauza bera egiten zuen Blaise Adémak ere, bere editorialetan. Batzuetan hil ziren pertsona berezi batzuek artikulua oso bat egiten zuen, edo oro har euskaldun anitz hil zela erraten zuen beste batzuetan. Hil horiek heroi gisa aurkeztu nahi zituen, adibidez, Jean-Baptiste Erreca aldudar apaizaren herioaz artikulua bat idatzi zuen, zeinetan haren bizia eta gerlako balentriak aipatu zituen. Adémak Larresoroko seminarioan ezagutu zuen. Urte bat lehenago Verdunen gerlako gurutzeari irabazi zuen, bere eskuz 30 etsaiez gora hil omen baitzuen, granada botaka. Craonne-eko guduan hil zen, maiatzaren 8an¹⁵⁰². Baina Errecari buruz egin zuen oharretarik bat hauxe zen:

¹⁴⁹⁹ Jean Elizalde, «Gerlaz bi hitz», *Eskualduna*, 1918ko maiatzaren 10a.

¹⁵⁰⁰ Jean Elizalde, «Bakotchari berea eta biba Azkaine», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 6a.

¹⁵⁰¹ Eric Desmons, *Mourir pour la patrie* (Paris: Presses universitaires de France, 2001), 9–13.

¹⁵⁰² Jean-Baptiste Erreca, 1885eko apirilaren 18an sortua, 1917ko maiatzaren 8an hila, zaurien ondorioz, Courlondon-eko 13. ebakuazio ospitalean (Marne).

*Gerla hunek zenbat gizon iresten daukun behin betikotz... eta hoberenatarik!
Egun ere aipatu behar dautzuet soldado eskualdun bat, bere odola herriarentzat
ichuri izan duena.¹⁵⁰³*

Hala nola, heriotza hori «herriarentzat» izan zela azpimarratu zuen, eta herriarentzat hiltzeak badu sakrifizioaren puntu bat, heroismo puntu bat. Euskaldunak beren betebeharren betetzen ari zirela erakutsi nahi zuen. Beste batean Louis Veïsse mauletarraren herioaz mintzo zen. Hastapenean 249. erregimentuan hasi zen eta Marneko gudutik landa kapitain egin zuten, 19. konpainian:

Eskualdun soldado hainiz bada ja hilik gerla huntan. Noiz eta ere, gerla bururatu ondoan - orai ez liteke haizu - erranen baitautzuegu, herriz herri, hil hoik zenbat diren, orduan agertuko da zoin handizki Eskual-herriak bethe duen bere zorra Frantziari buruz.¹⁵⁰⁴

Azken hitz horiek biziki adierazgarriak dira. «Handizki» eta «zorra bete» erabateko inplikazioaren adierazle dira. «Handizki» hitzarekin, hiltze horiek baikortu zituen, ohoragarri zitzaion euskaldunak hiltzea Frantziaren alde, beren engaiamendu onaren seinale baitziren. Adémari, beste idazleei bezala, garrantzitsua zitzaion Euskal Herriak, modu kolektibo batean, Frantziaren alde bizia ematea. Kontzeptu hori hilen monumentuen inguruan gauzatu zen, Hubert Pérèsen arabera¹⁵⁰⁵. Hain zuzen, herrietan ezarri zituzten hilen monumentuek islatzen zuten Frantziaren alde, «guztien nazio komunaren alde», herri horrek eman zuen bizia. Pérèsen ondorioetan biziki ongi islatzen da *Eskualduna*-ko idazleek erakutsi zutena, izan *Zerbitzari*-k Azkaine herriari buruz idatzi zuena edo Adémak oro har Euskal Herriari buruz. Bakoitzak bere herriak Frantziaren alde egin zuena azpimarratu eta goraiatu nahi zuen. Euskal Herriaren aipurekin, euskal komunitate bat bazela ageri zen, baina komunitate hori, beste edozein herriren antzera, Pérèsek aipatzen zuen logika horren baitan kokatzen zuten: hala nola Frantziaren alde bizia eman zutenen arteko bat zen, eta Frantziaren alde lagun anitz hil izana betebeharra ongi bete zutela goraiatzeko erabiltzen zuten. Eta hiltzea osagai baitezpadakoa zen are gehiago nazio horren parte sentitzeko, Patrick Cabanelen arabera¹⁵⁰⁶.

¹⁵⁰³ Blaise Adéma, «J.B. Erreca», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 15a.

¹⁵⁰⁴ Blaise Adéma, «Veïsse kapitaina», *Eskualduna*, 1917ko otsailaren 9a.

¹⁵⁰⁵ Pérès, «Identité communale, République et communalisation. A propos des monuments aux morts des villages».

¹⁵⁰⁶ Cabanel, «Sentiments nationaux et terre “irredente”», 35.

Eskualduna-k euskal soldaduek jaso zituzten sariak edo isuri zuten odola goraiapatuz, euskaldunak frantses nazioaren parte sentitzeko prozesuaren azken urratsean parte hartu zuen. Eder bazitzaion euskaldunek beren bizia Frantziaren alde ematea, Frantziako nazio eraikuntza horrekin bat egiten ari zen.

2. Ahulguneci buru egin

Gerla denboran baikortasuna ez zen etengabea izan soldaduen baitan. Hainbat ikerlarik aztertu dute etsipenak gaina hartu zuela hainbat aldiz. Jean-Jacques Beckerrek soldaduen nekea aipatu du. Neke hori 1916 bukaera aldera agertu zen, eta 1917an berpizte bat ukan zuten, azken urtea izanen zela pentsatuz, Amerikako Estatu Batuak gerlan sartu baitziren¹⁵⁰⁷. Baina hori ez zen beti horrela izan soldaduentzat, Christophe Charleren ustez¹⁵⁰⁸. Hiru urtez emaitzarik ez zutela lortzen ikusiz, bizi zituzten baldintza gogorrak gero eta jasangaitzagoak zitzaizkien. Bigarren zatian aipatu ditugu gerla lekuetako egoera gogor horiek, edo bederen, batzuk. Lohia, hotza, zorriak, arratoiak, janariaren kalitatea eta gisa horretako gaiez luzaz mintzatu ziren; ez ordea miseria sexualaz, adibidez. Ez zuten, ordea, baldintza gogor horiek eragin zezaketen etsipena aipatzen. Bruno Cabanese osasun arazo larriak, gripe espainiarra eta abar ere aipatu ditu etsipen eragile gisa¹⁵⁰⁹. *Eskualduna*-k ez. Izatekotan, Stéphane Audoin-Rouzeauk aipatu zuen beste elementu batek ukan zezakeen oihartzuna, hala nola permissionetik itzultzea bera izan zitekeen etsipen faktore, edo gutun bat berantegi heltzea¹⁵¹⁰. Baina ez zuten aipatzen soldaduak, edo berriemaileak berak, etsipenean sartzen zirela. Bigarren zatian aipatu dugu Jean Saint-Pierre euskal Herriatik itzuli ondoan idatzi gutun batzuetan nabari zela etsipen puntu bat, nahiz eta berak ez halakorik erran.

Soldaduen artean etsipena agertzen zen, beraz. Baina hori ez zen ia batere ageri *Eskualduna* astekarian; ez zituzten aipatzen gerlaz aseak ziren euskal soldaduak. Salbuespen batzuk baziren, baina horiez ere modu arinean aritzen ziren. Adibidez, beren burua nahitara zauritu zutenen kasua ez zen ia sekula agertu. Baina Jean Saint-Pierre artikulu batean eman zuen alemanek zauritu zutelako pozik zegoen euskaldun baten berri:

¹⁵⁰⁷ Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*, 112.

¹⁵⁰⁸ Charle, *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne, 1900-1940. Essai d'histoire sociale comparée*, 256.

¹⁵⁰⁹ Cabanes, *La victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, 32.

¹⁵¹⁰ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 58.

Bigarren solasa, kolpatu batena. Lapurtarra zen. Irri gozo bat egiten daut hurbiltzen nitzaïolarik. Egia erraiteko etzuen zauri handiegia. – Zu bederen etzira errengura Alamanez. Heiek jo, eta zuk irri! – Ba, ori, aspaldian bala ttipitto baten beha nindagon, zonbeit egun pausuren biltzeko. – Hor duzu; horra bi hilabetheren bakea. – Errazu, eta ordukotz finituko dea mekanika hau? – Zer? Gerla? Baditake, bainan ez niz sobera fida – Zer nahuzu! Huntaz kontent behar niz. Luzechagoko zerbeit atzeman banu, chantza gaitza nuen!¹⁵¹¹

Soldadu honek ez zuen bere burua zauritu, ez. Baina zauritua izatea gerla lekutik urruntzeko aukera gisa ikusten zuen, eta horregatik pozik zegoen. Aski ohiz kanpoko da kasu hori, Saint-Pierrek euskaldunen «odol hotza» erakutsi nahi izaten baitzuen, baina anekdota horretan gerlaz aseak zirenak bazirela ageri baitzuen. Ez zitzaion gaizki iruditu soldadu batek zauri larriagoak nahi izatea, gerlatik urruntzeko? Saint-Pierrek ez zuen jarrera hori epaitu, eta badirudi ulertzen zuela. Ez zion, ordea, garrantzirik eman. Ez zuen kritikatu, baina ez zuen erabili soldaduen artean etsipena zabaltzen ari zela ondorioztatzeko ere, nahiz eta lerroen artetik aztertzen hasita, ondorio horretara hel zitekeen.

Zerbitzari urrunago joan zen eta argi eta garbi mintzatu, errateko gezur hutsa zela soldaduak gerlaz aseak zirela:

Bethi badire mihi gaicthoak. Zenbat ez dire alhatu gutaz gerla huntan: soldadoa aseaz zela gerlaz, bakea baizik etzuela nahi, nola nahizko bakea. Zenbatetan ez dut erran gezurra zela hori? Bai, gerlaz aseakgare. Bai, bakea nahi dugu. Bainan etsaia lehertu eta! Ikus bazinetzake orai gerlaz hain aseak diren soldado hauk. Nola mintzo diren! Pausuan dena bera, tokiaren gainean ez dagoke. Suan erdiz-erdi nahi luke egun hautan etsaiari min baino min gehiago egiteko. Zer haginean gauden! Ez da harritzeko. Egun hautan libratu diren emazte gaicho batzu ikusi ditugu. Hek ikusi dutenik ez da. Alemana baino jende urdeagorik ez ditake lurrean, salbaitan beretan ere. Otsua herrirat hurbiltzen delarik, guziek bortz egin ahalak egiten dituzte haren biltzeko. Otsua baino tzarrago da Alemana. Hil dezagun.¹⁵¹²

Zerbitzari-k soldaduak gerlaz aseak zirelako zurrumuru hori gezurtatzeko sentitu zuen beharrak berak erakustera eman dezake etsipen zerbait bazela nonbait. Gerlaz aseak zirela, bai, onartu zuen, baina gerla irabazi arte zutik egonen zirela segurtatu. Soldaduek etsaia lehertu arte iraun nahi izatea zehaztean, gerlaz aseaz izatearen solasa indargabetzen ari zen. Aseaz izateak ez zuen

¹⁵¹¹ Saint-Pierre, «Eskualdunen “sanfrela”», 1915/8/6.

¹⁵¹² Jean Elizalde, «Zer dioten soldadoek», *Eskualduna*, 1917ko apirilaren 6a.

erran nahi dena bere gisa uztea, gerla irabazi gabe. Beraz zinezko etsipenik bazenik ukatu zuen.

Beste batean, ordea, *Zerbitzari*-k bere etsipen propioa agertu zuen, Jean Saint-Pierre eta bere anaia preso zirela jakin zuelako:

*Mendeak ditu «Eskualdunari» ez nuela gure berririk igorri. Astia noiztenka berderen izan dut, gogoia nuen eskas. Behin J.S.P. nere adichkide mina galdua zela ikasi, eta gizaizaizoa Alemanian preso zela jakindu orduko, nere anaietarik bat eskastu zela berria etborri. Nola nabuzue deusetako gogorik izan nezan?*¹⁵¹³

Baina etsipen hori ez zen baitezpada gerlagatik sortu zen etsipen iraunkorren seinale, baizik eta berri txarrak ukan ondoan sortu zen tristura handi baten seinale. Etsipen iragankorra izatekotan. *Zerbitzari*-k ez zuen hala ere dudan jarri gerlarenganako fedea. Hain zuzen, hilabete batzuen buruan erakutsi nahi izan zuen gerlaz aseak eta etsiak zirenek sekulan baino motibazio gehiago zutela¹⁵¹⁴, etsipena gutxitsiz, eta etsituak zirenak ere indarberritzen zirela erakutsiz. *Zerbitzari*-k egin zuen baikortze horrek hanpatua dirudi. Gerlaz asean zen bat gerla bururatzeko berantetsia ez izatea harrigarri da. Berriz ere, euskaldunen baitan etsipenik ez zela edo etsipena ez zela uste bezain handia erakusteko ahalegin bat egin zuen. Ororen buru, inplikazioaren eta engaiamenduaren beste alderdi bat baitzen egoera txarretan ere tinko eusteko gaitasuna erakustea.

Soldaduek kemena galtzearen beste arrazoi bat zen gerla ez zela sekula bururatzen; espero baino gehiago luzatzen ari zela. François Cochetek¹⁵¹⁵ dio 1917an Andereen Bideko ofentsibatik landa soldaduen etsipena are handiagoa izan zela, esperantza handiegia izan zutelako. *Eskualduna*-koak ere irauteko prest ziren, konbentzituak baitziren gerlak ez zuela luzaz iraunen. Baina gerla gehiago luzatzea ez zen entzun nahi zuten aukeren artean sartzen. Artikulu anitzetan egiten zituzten iragarpenak gerlaren iraupenari begira. Beti iragartzen zuten aski laster bukatuko zela, edo iragarpen txarrenak egiten zituztenean ere, iragarpen horiek ez ziren errealitatea bezain txarrak. Jean Saint-Pierrek ez zuen onartu nahi gerla anitz luzatuko zenik, sorgin batek bi urtez luzatuko zela erratea kritikatu zuenean ageri zen bezala¹⁵¹⁶. Saint-Pierre eta bere lagun bat sorgin baten ikustera joan ziren, jakiteko gerla noiz burura-

¹⁵¹³ Jean Elizalde, «Agur herritarrak», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 12a.

¹⁵¹⁴ Jean Elizalde, «Pompon gure laguna», *Eskualduna*, 1918ko urriaren 18a.

¹⁵¹⁵ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 124.

¹⁵¹⁶ Jean Saint-Pierre, «Sorginaren ikusten», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 14a.

tuko zen. Sorginaren erantzuna beste bi urtez luzatuko zela erran ondoan, sorgina kritikatu zuen, ez zuelako sinetsi nahi. Ezin dugu jakin ea delako sorgin hark etorkizuna asmatzeko gaitasuna bazuen ala ez, baina kasu hartan, asmatu zuen. 1916an erran zuen gerla bi urteren buruan bukatuko zela, eta hala gertatu zen. Baina atal honen interesa ez da jakitea sorginak zer zioen, baizik eta gerla laster bukatuko zela entzun nahi izateak berak erakusten zuela Saint-Pierrek ez zuela gerla luzerik nahi. Gerla luzerik nahi ez izatea lehenago ere agertu zuen, hala nola 1915eko uda hastapenean:

Negu berri baten iragaiteak lotsatzen ditu hanitzak. Bertze batzuek jada gogoan emana dute, itxura guzieren arabera hartaratu beharko dugula.¹⁵¹⁷

Beste negu bat gerlan iragaitearen aukera hori ez zuen berri on gisa ikusi. Gerlaren luzatzea gauza txar gisa aipatu zuen, modu hotzean, iruzkinik gabe. Bada beste artikulua bat non aitortu baitzuen zailena gerla luzea izanen zela onartzea izan zela:

Hoik oro hola, ez uste ukhan kuraia eskastua dugula. Gerla hau oraino nahasia dago eta badauka nehork uste baino itzuli gehiago bere bidean. Lan handiena guretzat gogoari emaita luze joanen zela. Orai orok hartua dute. Agian Jainkoak lagunduko gaitu ondoko egunetan ere, behar denaren jasaiten!¹⁵¹⁸

Baina gogorrena gerla luzea izanen zela aitorturik ere, baikortasuna ez zuela galdu azpimarratu zuen. Behin gerla luzea izanen zela onarturik, beti kementsu segitzen zutela azaldu zuen. Ildo beretik, beste batean, gerla sobera luzatzen ari zela ziotenei, pazientzia ukaiteko erantzuten zien. Batzuek zioten emeki ari zirela aitzinatzen, baina Saint-Pierrek ihardetsi zuen pazientzia hartzeko, baizik eta aitzina ari zirela eta hobe zela zuhurtziaz jokatzeko, erokeriak gal baitzezakeen gerla¹⁵¹⁹. Gerlaren luzatzeak gizartean edota soldaduen artean etsipena zabaltzen zuela ondoriozta daiteke artikulua horretatik, baina Saint-Pierrek ahulezia horiei ere baikorki erantzuteko joera atxiki zuen denbora guztian. Nahiz eta kutsu baikorrarekin segitu, errealitatean gerlaren luzatzeak denei eragiten zien txarrera, Jacques Fontanaren arabera¹⁵²⁰.

Nahiz eta *Eskualduna*-ko idazleek kemenaren aldeko aldarria egin eta beti baikor agertu nahi izan, Fontanak dioten bezala, etsipena denen artean sartu zen,

¹⁵¹⁷ Jean Saint-Pierre, «Partida luzatu?», *Eskualduna*, 1915eko uztailearen 16a.

¹⁵¹⁸ Jean Saint-Pierre, «Jan edanak», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 5a.

¹⁵¹⁹ Saint-Pierre, «Emeki». 1915/3/19.

¹⁵²⁰ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 99.

batzuetan baizik ez bazen ere. Bigarren zatian aipatu ditugu *Eskualduna*-ko idazleen gutunetan nabaritu zitezkeen gorabeherak. Egia da ez zutela beti gordetzen ahal baikortasun falta edo bihotzaren hoztea. Baina orain ikusi duguna da, horren guztien gainetik, kuraia atxikitzeko beharra aldarrikatzen zutela eta arazo guztien gainetik, bururaino segitzeko prest zeudela erakutsi nahi zutela.

Etsipenaren beste agerraldi bat zen erabateko ezkortasuna, gerla galduko zutela uste zutenen jarreraren agertzea¹⁵²¹. Jean Saint-Pierre edota *Zerbitzari* irakurritz, garbi ulertzen zen bazirela gerla sekula ez zela bururatuko eta sekula ez zutela irabaziko uste zutenak. Gai hori ez zen maiz ageri Jean Saint-Pierren testuetan, baina permisionez joan ziren batzuek, itzultzen zirenean, halako mezu negatiboak zabaltzen zituztela kritikatu zuen zenbait aldiz. Alde batetik baziren Euskal Herrian berean gerla sobera luzatzen ari zela eta laster bururatuko zela ziotenak; beste batzuek, ordea, ez zela sekula finituko zioten¹⁵²². Artikulu horretan ez zuen iruzkinik egin herritar batzuen aurreikuspen ezkozez. Beste batean, bai, ordea. Gerlako lekuetan gertatzen zirenak eta ez zirenak kontatzen zituztelako kexu agertu zen¹⁵²³.

Horiek erranik, Saint-Pierrek beti azpimarratu nahi izaten zuen, erantzun gisa, ez zela etsi behar, iragarpen txarrenak ez zirela beteko, eta gerla irabaziko zutela. Alde batetik edo bestetik, etengabeko mezua zen hori. Baina, horren giblean, eta garrantzia kendu nahi bazion ere, gutxienez herritar batzuek ezkor zirelako informazio baliosa eman zuen. Bera ez zen ados pronostiko horiekin, ez zitzaion ongi iruditzen halako mezuak zabaltzea, eta gutxietsi nahi zituen, baina horiei erantzunez erraten ari zen uste hori bazela.

Egia erran, zibilek solas ezkorrak ukaiteak ez zuen kezka berezirik eragiten aitzindarien artean, Jose Ramon Cuberoren arabera. Haatik, militarren ahotik halako solasak ateratzea gogor zigor zezaketen¹⁵²⁴. Hola mintzo ziren soldaduez gutxi aritu ziren *Eskualduna* astekarian, baina zeharka uler zitezkeen batzuetan soldadu batzuek berri ezkorrak zabaltzen zizkietela beren etxekoei, *Zerbitzari*-k Beskoitzeko andere honi eman erantzunean ageri den bezala:

Baitire gizon batzu bethi etsaiaren nausitasunaz hartuak direnak, aski dute hunat ethortzea: ikusiko dute nor den nausi airetan. Bardin-bardina nausituko gare

¹⁵²¹ Galit Haddad, «La querelle du «défaitisme» en 1917», *Mots. Les langages du politique* 76 (2004): 59–73.

¹⁵²² Saint-Pierre, «Eskual Herritik lekora». 1916/9/22.

¹⁵²³ Saint-Pierre, «Purruskeriak». 1916/11/17.

¹⁵²⁴ Cubero, *La grande guerre et l'arrière: (1914-1919)*, 188.

*lurrean, baldin hortako behar dena egiten badugu. Hori hola da zure semeak bertze-rik baderasa ere, andere Kattalin Bezkoitzekoa. Ochpine!*¹⁵²⁵

Hegazkinen arteko borrokari buruz ari zen *Zerbitzari*. Itxura guztien arabera, Euskal Herrian batzuk mintzo ziren, baizik eta alemanak nagusi zirela. Hori ez zezakeen onar *Zerbitzari*-k, eta Euskal Herriatik hala mintzo zirenei gerlako lekuetara beretara joateko proposatu zien, beren begiz ikus zezaten zer zen egia eta zer ez. Baina hala mintzo zen ama horren iturriak gerlari batenak ziren, semearenak hain zuzen. *Zerbitzari*-k seme haren erranak gezurtatu nahi zituen. Oro har, ezkorrak gezurtizat jotzen zituen. Gauzak gaizki zihoazela zioten gizonei kasurik ez egiteko idatzi zuen, baizik eta etsaiaren alde ari zirela. Ezkorren solasak gezurtatzeko eta bazterren lasaitze-ko zehaztu zuen gerla guztietan bazirela gorabeherak, eta hartan ere bazirela¹⁵²⁶. Baina ezkortasunari garrantzia kendu nahi bazion ere, baikortasun itsua desagertua zela dio John Hornek: «le mythe du chef porteur de la victoire totale et rapide est enterré par la réalité». Soldaduek eta zibilek inozentzia galdu zutela dio¹⁵²⁷.

Inozenteak, aldiz, ezkorrak ziren, Blaise Adémaren arabera. Euskal Herri-
tik, gerlaz iragarpen ezkorrak egiten zituztenei erantzun zien, ezkor horiek
ergeltzat joz:

*Herri gehienetan badire minjulin batzu beti intzirinaz dagozinak. Hoi-
en ara-bera, etsaiak behinere baino azkarrago ditugu, eta beldur izaiteko da ez ditugula
batere garhaituko. Hala mintzo dire beren inguruetan, eta beren gogo goibelaren
kutsua hedatzen dute urrun. Zenbat aldiz neronek ez dut entzun erraiten: Zer zaitzu
gerla hunen irauteaz? Noiz eta nola bururatuko othe da? Etsaiak beti azkar dire; ez
ditugu Frantziako lurretarik khenduko. Nola nahi duzu amor emanaraz dezotegun?
[...] Bainan nor nausituko da gerla huntan? Hortaz egoiten ahal gare deskantsurik
handiengan, hori ja ageri baita arras ongi. Bakea gostatzen ahal zaiku oraino hainiz,
bainan ona izanen da guretzat. Segur gare, arras segur. Beraz hastean aipatu ditu-
dan minjulinetarik atzemaiten baduzue zuen bidean, emozuete harro aldi bat ona,
ichil diten behin betikotz. Holakoak ez dire bihotzen hozteko beizik; eta gure biho-
tzeko khar guziaren beharretan gare.*¹⁵²⁸

¹⁵²⁵ Jean Elizalde, «Airetakoak», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 19a.

¹⁵²⁶ Jean Elizalde, «Azken hitza», *Eskualduna*, 1918ko maiatzaren 10a.

¹⁵²⁷ John Horne, «Les Chefs au secours des patries pendant la Grande Guerre (France, Allemagne, Grande-Bretagne)», *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 28 - 1 (1992): 22 - 25.

¹⁵²⁸ Blaise Adéma, «Ez! Ez!», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 20a.

Biziki adierazgarria da ezkor horien izendatzeko erabili hitza: «minjulin». Mindulina da beti erdi negarrez ari den pertsona, ahulezia baten marka. Fun-tsean, Adéma erraten ari zena zen ezkorrak negarti eta ahul hutsak zirela, ni-nikerietan ari zirela eta inarrosi behar zirela, haien uste ilunak haizatzeko. Hots, gisa horretan sinesgarritasun osoa kendu nahi zien gerlaren bilakaeraz ezkor ageri zirenei: ez zuten halako solasik hori pentsatzeko arrazoiak zituzte-lako, baizik eta mindulin hutsak zirelako. Uste ezkorrak gezurtatzea baino gehiago zen hori: ezkorrak gutxiestea zen.

Jarrera ezkorrak bazirela argitu zuten *Eskualduna*-ko idazleek. Helburua ez zen ezkortasun horren berri ematea, baizik eta ezkor horien gutxiestea eta, horiei erantzunez, beti mezu baikorrarekin amaitzea. Baina, ooren buru, gi-zartearen baitan zeuden sentimendu horiek agertu zituzten, eta hori interesga-rria da. Hala ere, *Eskualduna*-ren mezua beti bide beretik ari zen: gerlaren eta garaipenaren baitako fede osoa, eta, beraz, Frantziako armadarekiko eta ai-tzindariekiko leialtasun osoa.

Euskal Herrian ibiltzen ziren solas ezkorrek soldaduak *kutsatzen* zituztela aditzera eman zuen behin Blaise Adémak, apezpikuaren mintzaldi baten berri ematean. Itxura guztien arabera, Euskal Herrira zenbait egun pasatzeko bai-mena ukanik berriz gerla lekura itzultzen ziren soldadu anitz bihotza ilundu-rik agertzen ziren. Jarrera ezkorra ez zuen berez soldaduen baitan ikusten, baizik eta etxeetan zeudenen baitan, bereziki etxeko egoera zaila pairatzearen ondorioz:

Zenbat soldado, etchean aste bat egon eta behinere baino ilunago, dohagabeago itzultzen direnak beren lagunen gana! Zertako hori? Zeren, etchean, bihotza azkar-tzeko orde, eri-arazi baitiote. Hango nigarrak ikusi dituzte hango intzirinak en-tzun. Aitak, amak, emazteak, haurrek, erran diote ez dezaketela gehiago lanarekin ihardok; ontasun guzia larre utzi beharko dutela, ez bada laster behin betikotz handik gibelerat heldu. Zer bihotz duke bada gizagaizoak, etchetik harat itzuli behar duelarik, holako solasak entzun ondoan! [...] Ez dezagula ere aipa han pai-ratzeko dituzten neke eta grina izigarriak. Berek gordetzen dauzkigute; egin deza-gun batere ez baginakizka bezala. Hemen direlarik, mintza gaiten hemengo berri onez, bihotza altchatuko dioten berriez. Eta joaiteko ordua heldu denean, atchik barna gure nigarrak.¹⁵²⁹

Hori irakurririk, badirudi permisioneak zerbait txar bezala ikusten zituz-tela. Ez dago hori errateko arrazoirik aski. Batetik, aitzineko zatiari lotuz, solas

¹⁵²⁹ Blaise Adéma, «Hitz on bat», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 6a.

txarren edo soldaduen moral ilunaren erantzukizuna bakean bizi zirenen gain ezarri zuen *Eskualduna*-k. Ez zuen dudan ezarri soldaduen borondatea, edo beren baitariko borondatea. Arazoak, sortzekotan, zibilek sortzen zituzten, gauzak modu ilunean kontatuz.

Horiek horrela, permisioneak zerbait beharrezko gisa aurkeztu zituzten, gehienetan. Emmanuelle Cronierrek¹⁵³⁰ esplikatzen du permisioneak nola sortu ziren: gerla uste baino gehiago luzatzeak eragin zuen halako neurri baten pentsatzea 1915eko udaberrian. Neurri honek helburu hirukoitza zeukan: soldaduen moralaren laguntzea, bizitza ekonomikoa aktibatzea eta sortze-tasa bultzatzea. Oro har, soldaduei, aldizka, sei eguneko baimena ematen zieten beren familiarengana joateko. Orotara arras egun gutxi egon ziren gerla lekutik kanpo – gehienik hirurogei egun – baina aldi horiek garrantzi handia zeukaten gerlariek aiseago irauteko.

Gerla lekutik urrundu eta etxeoengana joateko behar hori islatu zen *Zerbitzari*-ren eta Jean Saint-Pierreren kroniketan. Saint-Pierrek, adibidez, artikulatu batean aipatu zuen «azkenean» ukan zuela permisioneak¹⁵³¹. Horrek erakustera ematen du atsedean horren beharra bazuela eta berantetsia zuela. Horren ondotik permisioneen mekanismoa nolakoa zen xeheki esplikatzen zuen, eta lerroen artean gerlaren gogortasuna eta pausa horien beharra azpimarratu zituen. Permisionez lehenik joan ziren sekulan ukan ez zutenak eta sei hilabete baino gehiago haieten gerlan zirenak, bigarrenik haurrak zituztenak, ezkonduak, zaharrenak... Ehunetik bost edo hamar joan zirela iragarri zuen, eta udazkenerako denak joan zirela. Soldaduak kontent zirela idatzi zuen Saint-Pierrek, bihotza ilundua baitzuten¹⁵³². Permisioneei soldaduentzat zeukaten garrantzi horrek eta oporraldi horren behar gorriak erakustera ematen du gerlaren gogortasuna aitortzen zutela, lerroen artean bazen ere. Beste gisako adibide bat aipatu zuen *Zerbitzari*-k:

*Arrangoiztar artillur bat zeruari bezala zagon bere permisioneari. Alde batetik aspaldi hemen eta bertzalde... berrogoita hamarbat erhaztun izanki berberak eginak hari eta huni herrian emateko. Eta horra non hain chuchen, hura orduko, gure herriarako permisioneak kentzen dituzten! Muthiko gaizoak, hori ikasiz geroztik, debruetarat igor letzazke Aleman guziak... eta bertze zenbeit.*¹⁵³³

¹⁵³⁰ Emmanuelle Cronier, «L' échappée belle: permissions et permissionnaires du front à Paris pendant la première Guerre mondiale» (doktorego-tesia, zuz. Jean-Louis Robert, Université Panthéon-Sorbonne (Paris), 2005).

¹⁵³¹ Jean Saint-Pierre, «Permisioneak», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 16a.

¹⁵³² Jean Saint-Pierre, «Nor baliatuko?», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 16a.

¹⁵³³ Jean Elizalde, «Hau da penaren pena!», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 3a.

Permisionea berantetsirik, azken mementoan baimen hori kentzeak eragin zuen frustrazioaz mintzo zen. Jacques Garaten arabera, 1915eko lehen sei hilabeteetan permisione ondoko desertoreen kopuruak gora egin zuen, eta ondorioz neurriak hartu zituzten permisioneak mugatzeko¹⁵³⁴.

Argi da arnasberritzeko neurri funtsezkoa bilakatua zela. Eta horrela ulertu behar da *Zerbitzari*-ren eta Saint-Pierreren lumetan ere. Bai, gerlaren gogotasunaren seinale zen permisioneen garrantziaren aitortzea. Baina seinale aitortu bat, Frantziako agintariek legez onartu zuten geroz. Are gehiago, soldaduak permisionetik gogotik itzultzen zirela ere adierazi nahi zuen Saint-Pierrek, erranez ez zela egia permisionez joandako soldadu gehienak mendiz bestaldera pasatzen zirela, hala nola desertore egiten zirela. Permisionez joan ziren guztiak xingar eta piperrekin itzultzen zirela gehitu zuen, tonu baikor batekin, eta berentzat ere atxikitze eskatuz¹⁵³⁵.

Permisionez joan nahi horrek erakutsi zezakeen ahuleziaren parean, soldaduen kemena erakutsi nahi zuten, berriz gerlara itzultzeko indarra zutela azpimarratuz, edo, beste kasu batean bezala, permisionez joan baino gerlan segitu nahiago zutenen kasua txalotuz¹⁵³⁶. Soldadu honen bihotz gogorra goraiatu zuen *Zerbitzari*-k. Baina funtsean ahulezia bat ere ikus zekiokkeen, soldadu horrek ikusten baitzuen etxetik berriz gerlara buruz abiatzea biziki gogor eginen zitzaioela. Memento zail hori ez jasateko, nahiago zuen gerlan gelditu. Baina *Zerbitzari*-k gogor egite hori zuen txalotu, haren familiakoak ez «urrikari» izanez. Orogen buruz, soldaduen kemena azpimarratu nahi zuten, baita permisioneen gaian ere.

3. Gerlaren kontrakoen kontra

Desertoreen gaiak presentzia handia izan zuen *Eskualduna* astekarian. Alde batetik, edozein artikulutan azpimarratu nahi izaten zuten gezurra zela euskaldun anitz mendiz bestaldera joan zela gerlatik ihesi. Nahiago izaten zuten euskaldunen balentriak kontatu, eta hori kontatzean desertoreak izatearen fama ahuldu. Hori bera, ordea, desertoreak bazirela aitortzea zen. Bestetik, zein heinetan ziren desertoreen kontra erakusten zuten. Hirugarrenik,

¹⁵³⁴ Garat, «Insoumissions et désertions en France pendant la Grande Guerre: Le Cas des cantons basques», 18.

¹⁵³⁵ Saint-Pierre, «Permisioneak». 1915/8/13.

¹⁵³⁶ Jean Elizalde, «Ezin sinhetsia», *Eskualduna*, 1916ko uztailearen 7a.

desertoreak berriz gerlara joateko deia zabaltzen ibili ziren, horretarako legeak aipatuz.

Jean Saint-Pierrek, adibidez, permisioneei buruzko artikulua batean, euskaldun anitz desertore egiten zirelako solasa gezurtatu nahi izan zuen¹⁵³⁷. Manex Hiriart-Urrutik berak ere, 1915eko udan, ukatu zuen Euskal Herriari desertore anitz izan zenik¹⁵³⁸. Desertoreak aipatu zituenean, uste baino gutxiago izan zirela azpimarratu zuen beti. *Eskualduna*-k ez zuen erakustera ematen edo ez zuen aitortzen desertore anitz bazela. Baina ezin zuen ukatu, eta lerroen artetik ihes egiten zion informazio horrek. Norbaitek desertore ez izateko hautua egitea azpimarratzean¹⁵³⁹ erakusten zuen beste anitzek kontrako hautua egin zutela, bestela ez zuten desertoreen aipamena hala eginen:

Azkenean, *Eskualduna*-k hainbeste aldiz desertore kopuruari garrantzia kendu nahi izanak erakusten zuen Euskal Herriko desertoreekin arazo bat zeukala Frantziako armadak. Egoera hori baieztatu dute, geroztik, hainbat ikerlarik. Miquel Ruquetek gauzak beren lekuan jarri ditu, azpimarratuz intsumisio eta desertzio kasuak norbanakoen ekintzak zirela eta ez zutela oinarri ideologikorik, salbuespen batzuk salbu¹⁵⁴⁰. Euskal Herriari desertore anitz izan zela dio. Lehen desertore kasuak 1915ean onartu ziren permisioneen ondotik etorri ziren, hainbat gudari ez baitziren gerla lekura itzuli, Jacques Garaten arabera¹⁵⁴¹. Euskal Herriko intsumitu eta desertore tasak biziki handiak ziren Pirinioetako beste lekuekin konparatuz. Pirinio Behereak departamenduan, intsumitu eta desertore tasa %17,06koa zen, gainerako departamenduetan %2 eta %5 bitartean zegoenean¹⁵⁴². Pirinio Beheretan intsumitu kopurua 14.355ekoa zen eta desertore kopurua 948koa.

Gerlara joan ez ziren gehienak, beraz, intsumituak ziren. Horietatik andana bat, 1915etik landa armadan sartzeko adinean zirenak ziren, Garaten arabera. Hegoaldearekin mugan zeuden kantonamenduetan, gerlara joan behar

¹⁵³⁷ Saint-Pierre, «Permisioneeak». 1915/8/13.

¹⁵³⁸ Manex Hiriart-Urruti, «Zortzi egunak», *Eskualduna*, 1915eko uztailearen 30a.

¹⁵³⁹ Hiriart-Urruti, «Bortz haurren aita». 1915/7/26.

¹⁵⁴⁰ Ruquet, «Désertions et insoumissions sur la frontière des Pyrénées pendant la guerre de 14-18».

¹⁵⁴¹ Garat, «Insoumissions et désertions en France pendant la Grande Guerre: Le Cas des cantons basques», 13.

¹⁵⁴² Ruquet, «Désertions et insoumissions sur la frontière des Pyrénées pendant la guerre de 14-18».

zutenen herenak intsumisioaren hautua egiten zuen¹⁵⁴³. Gainerako intsumituak emigrazioz joanak ziren. Alberto Sarramonek euskaldunen emigrazioa aztertu du¹⁵⁴⁴, eta han dio, Bernard Schnapperren ikerlan bat¹⁵⁴⁵ oinarri hartuz, San Frantziskon eta Mexikon zeuden euskaldun gehienak intsumituak zirela. Asun Garikanok ere dio Ipar Euskal Herritik Kaliforniara joan ziren euskaldunak soldaduskatik ihes egiteko joan zirela¹⁵⁴⁶. *California'ko Eskual-Herria* egunkariko 1894ko apirilaren 14ko artikulua bateko pasarte bat erabili du hori zehazteko.

Ez ziren intsumitu 1914ko gerlari ihes egiteko; aspaldian zeuden intsumitu gisa. Aski da Paueko artxibora joan eta biztanle bakoitzaren Erregistro Militarri so egitea, ikusteko zenbat ziren zerbitzu militarrean agertu ez zirenak eta intsumitu gisa ekarriak zirenak. 1909an Ipar Euskal Herriko parrokia guztietako apaizei galdetegia egin zietenean, Ahurtiko erretoreak erantzun zuen ez zegoela gehiago 18 eta 35 urte bitarteko gazterik herrian. Urepelekoak erantzun zuen 18 urteko guztiak Ameriketara joanak zirela¹⁵⁴⁷. Halaber, Philippe Boulangerren arabera, intsumitu «faltsuak» ere baziren, atzerrian zirenak baina hilak zirenak beren Herriko Etxeek heriotzaren berririk ukan gabe eta beraz hiltzat ekarriak izan gabe¹⁵⁴⁸. Beraz, desertoreez mintzatzerakoan, intsumisioaren eta desertzioaren datuak ez dira nahasi behar. Horrek ez du erran nahi desertoreen fenomenoak gutxietsi behar denik. Asun Garikanok¹⁵⁴⁹ hainbat lekukotasun bildu ditu, Kaliforniara gerlatik ihesi joandakoenak edo haien ahaideenak, zehazki.

Desertore kopuruak kezka eragiten zizkion administrazioari, eta baita *Eskualduna* astekariari ere. Kopuru hori, dena den, aldakorra izan zen denborarekin. Intsumisioa azkarrenik 1915ean izan zen, eta gero anitz apaldu zen, Boulangerren arabera¹⁵⁵⁰. Claude Lahariek Paueko prefetaren kezken berri

¹⁵⁴³ Garat, «Insoumissions et désertions en France pendant la Grande Guerre: Le Cas des cantons basques», 12.

¹⁵⁴⁴ Alberto Sarramone, *Les cousins basques d'Amérique*, itzul. Mirentxu Irigoyen (Biarritz: J&D Editions, 1997).

¹⁵⁴⁵ Bernard Schnapper, *Le Remplacement militaire en France. Quelques aspects politiques, économiques et sociaux du recrutement au XIXe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1968).

¹⁵⁴⁶ Asun Garikano, *Far Westeko Euskal Herria* (Iruñea: Pamiela, 2009).

¹⁵⁴⁷ Fabas, «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)», 60.

¹⁵⁴⁸ Philippe Boulanger, «Le refus de l'impôt du sang. Géographie de l'insoumission en France de 1914 à 1922», *Guerres mondiales et conflits contemporains* 188 (1997ko abendua): 3–25.

¹⁵⁴⁹ Garikano, *Far Westeko Euskal Herria*, 106.

¹⁵⁵⁰ Boulanger, «Le refus de l'impôt du sang. Géographie de l'insoumission en France de 1914 à 1922».

ematen du. 1917ko ekainaren 18an Frantziako Barne Ministroari idatzi zion, soldaduen artean hastapeneko ilusioa falta zela, baina egoera ez zela larritze-koa, euskaldunek beren frogak egin baitzituzten Craonne aldean¹⁵⁵¹.

Desertoreei eta intsumisioari buruzko argibide horiek emanik, *Eskualduna*-k gutxietsi nahi izan zuen fenomeno zinezkoa zela erakutsi nahi izan dugu. Fenomenoa zinezkoa zelako marka zen *Eskualduna*-koek desertoreei edo desertore izateko tentazioa izan zezaketenei idazten zieten. Jean Saint-Pierre argiki mintzo zen desertoreen kontra, erranez ahalkegarri zela euskaldunek muga zeharkatzea gerlari ihes egiteko:¹⁵⁵². Desertore izatea ez zela kontrabandoa baino larriago ziotenei erantzun nahi izan zien, desertoreen kulpabilizatzea eginez. Artikulu hori bera lehenago aipatu dugu, Estatuaren justifikazioa egin baitzuen gero. Argudio filosofikoak ziren, elkartasunari buruzkoak. Gizon izatearen balioa azpimarratu zuen. Bukaeran legezko neurriak aipatu zituen, soldaduak oraino gehiago konbentzitzeko.

Zerbitzari-k ere permisionez joaten ziren eta gerlara itzultzen ez ziren euskal soldaduak kritikatu zituen:

*Oraiko atseginekin baditugu ere gure bihotzminak. Permissionetik hainbertze lagun etzaizku gehiago itzultzen! Diren bezalako choroak! Bi urthe gerla egin dituzte eta orai uko egiten dute, gerla bururatzer doalarik. Zerk diote bada burua itzul-arazten? Hemen zireno etzuten chede gaichtorik. Burhasoek othe diote uko egin-arazten? Sekulako lurrak galtzea, zer haurkeria! Balakite zenbat nigar eginen duten sarri! Egundainokoa da: uste dute mendiz bertzaldean kausituko duten eltzea izanen dela bethea urrhez. Balute lurrez. Eta gero, uste ez duguna gertatzen balitz sekulan, deserturrak uzten balituzte Frantzian sartzerat, thu egin ginezokete guk bi begien erdirat. Fuera uko eginbideari egin eta egin-arazten dutenak!*¹⁵⁵³

Zerbitzari-k testu gogorra egin zuen desertoreen kontra, bereziki azken paragrafo hori non erran baitzuen gerlatik landa ez zirela batera ongiatorriak izanen. Halaber, Hego Euskal Herrian bizi hobearen esperoan zirenei erran nahi zien ez zutela espero zutena atzemanen. Errekurtso hori maiz erabili zuten *Eskualduna* astekarian. Baina bereziki azpimarragarria da gerlari uko egitearen erabakia ez zuela soldaduen gain ezartzen, baizik eta norbaitek hartara bultzatu zuelako edo norbaitek «burua itzul-arazi» ziolako segurtasuna eman zuela. Berriz ere, gorago aipatu bezala, gerlaz behar bezala mintzo ez

¹⁵⁵¹ Laharie, *Les Basses-Pyrénées pendant la guerre 1914-1918*, 75.

¹⁵⁵² Saint-Pierre, «Permissionek». 1915/7/23.

¹⁵⁵³ Jean Elizalde, «Diren bezalako zoroak!», *Eskualduna*, 1916ko uztailearen 21a.

zirenak etxean edo gerlatik urrun zeudenak ziren. Gauza bera uler daiteke ondoko pasartetik:

*Eskualdun hainitz Eskual-Herrirat ganen da. Hek eta burhasoek ez bezate ahantz gerla bururatzen ari dela: egun batetik bertzerat akaba ditakela. Desertatzea astokeria litake. Kasu beraz mihi ederreri ez dute zuen ona bilhatzen.*¹⁵⁵⁴

Gerlari uko egitearen erabakia soldadu ez ziren pertsonen gain ezarriz, soldaduen ospea salbu utzi nahi zuela dirudi. Soldaduak beti gerlari on gisa erakutsi nahi zituen. Hala ere, batzuetan zuzenago jotzen zuen desertore egiten ziren soldaduen kontra. Behin, hiru euskaldunen balentriak kontatu zituen, hala nola Kanboko Chiquito, Petri Duhalde eta Bastidako Durquetenak. Duhalderi buruzko berrian idatzi zuen alemanei tiro egin nahi ziela, eta frustratua zela ezin izan zuelako egin, kapitainak gelditzeko erran baitzion. Euskaldunak gerlari onak zirela, eta ez ihes egin zuen beste pilotari hura bezala, idatzi zuen:

*Hire egintzak Espainiarat pasatu delako pilotariarena balio dik.*¹⁵⁵⁵

Halaber, mozkorturik 24 oreneko berantarekin itzuli zen bati buruzko kronika kontatzean ere kritikatu zituen itzultzen ez zirenak:

*Beraz gure Larresoroarra permisionez izan zaiku berritan. Neskatcha bat bezen ederki aphaindurik, urrundu zitzaukun gerla tokitik ilhuntu batez. Parisen gaindi, Bordelen gaindi, Baionan gaindi, Larresororat heldu bi egunen buruko. Han sei egun gocho iragan. Eta gero, Espainiako alderat bururik itzuli gabe, berriz gerlako bidea hartu.*¹⁵⁵⁶

Dena den, desertoreei buruzko aipamenak arras gutxi ziren, *Zerbitzari*-ren artikulua guztien artean, irakurri ditugun 329 artikulutatik 4 baitziren desertoreei buruzkoak. Euskaldunak zein gerlari onak ziren erakutsi nahi zue-narentzat, ez zen sobera komeni erakustea zenbat desertore bazen. Gutxi aipatuz, fenomeno hori txikitu nahi zuela pentsa daiteke.

Desertore izatea zerbait ahalkegarri zela idatzi zuen beste artikulua batean Jean Saint-Pierre, non emazte batek zioen nahiago zuela senarra permisionerik gabe geldi zedin, desertore baten emaztea izatearen ahalkea ukaitea baino.

¹⁵⁵⁴ Jean Elizalde, «Permisioneak», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 4a.

¹⁵⁵⁵ Saint-Pierre, «Gerlarien berri». 1914/12/4.

¹⁵⁵⁶ Elizalde, «Chahako maitea!». 1916/3/31.

Delako emazte hark senarrari idatzi omen zion desertoreak besta egiten ari zirela mugako herrietan, eta nahiago zuela berak bere senarra holakatu baino, permisione egunak han pasa zitzan pausaleku batean¹⁵⁵⁷. Blaise Adémak antzeko aipamen bat egin zuen, azpimarratu zuenean ama batek nahiago zuela jakin semea hila zela desertore izan zela baino¹⁵⁵⁸.

Etxeko maiteenek jarrera hori zutela erakutsiz, *Eskualduna*-k soldaduei desertore izateko gogoia kendu nahi zien. Beste bide batzuk erabili zituzten, *Oxobi*-k adibidez. Desertoreei deia egin zien, modu aski diplomatikoan, nahiz eta «dohakabe» deitu. Deia Pablo Fermin Irigarai *Larreko* idazle eta *Napartarra* aldizkariako laguntzaileari egin zion eta haren bidez Nafarroako agintariari¹⁵⁵⁹. Artikulu horretan erakutsi zuen uste zuela desertoreek gerla egin behar zutela. Ez zen beharbada gogor mintzo desertoreen kontra, baina kritikatu zituen, bere gisan. Nabarmenezkoa da, ordea, ezintasunez konbentzitzea aldarrikatzen zuela, ez zuela errepresioaren edo zigorraren aldeko deia egiten. Oraino pentsatzen zuen gerlari uko egin zuten horiek konbentzitu zitzaizkela gerlara itzul zitezela. Funtsean, horrelako deiak maiz agertu ziren *Eskualduna* astekarian. Fenomeno horren berri azaltzen du Jacques Garatek¹⁵⁶⁰ ere, hala nola Frantziako Justizia Ministeriotik zirkular bat igorri zietela 1917ko azaroaren 13an Euskal Herriko apaiz eta auzapez guztiei, berriz itzultzeko baldintzak azalduz. Baionako apezpikuak bere elizbarrutiko apaiz guztiei igorri zien deia desertoreen familiengana joan zitezela, konbentzitu beharrez.

Miquel Ruquetek dioen bezala, desertore guztiak ez ziren mota berekoak; larriena gudu baten erdian uko egitea zen, horren zigorra heriotza izan zitekeelarik. Besterik zen permisione denboran beste estatu batera ihes egitea¹⁵⁶¹. Guy Pedroncinik zehaztu du kasu horietako zigorrak ez zirela larriak, maiz, gainera, eteten zituztela¹⁵⁶². Argudio hori maiz erabili zuten *Eskualduna*-n desertoreei itzultzeko deia egiteko.

Batetik¹⁵⁶³, ongi ulertarazi nahi izan zuten, ihesi joan ziren batzuek uste baldin bazuten gerlariak baino lehen itzultzen ahalko zirela, deus problemarik

¹⁵⁵⁷ Jean Saint-Pierre, «Permissionek», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 30a.

¹⁵⁵⁸ Adéma, «Milesker!». 1917/7/13.

¹⁵⁵⁹ Jules Moulier, «Larrekoari», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 22a.

¹⁵⁶⁰ Garat, «Insoumissions et désertions en France pendant la Grande Guerre: Le Cas des cantons basques», 23.

¹⁵⁶¹ Ruquet, «Désertions et insoumissions sur la frontière des Pyrénées pendant la guerre de 14-18».

¹⁵⁶² Pedroncini, *Les mutineries de l'armée française*, 65.

¹⁵⁶³ Blaise Adéma, «Hauta hor», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 29a.

gabe, aitzineko gerlan bezala, guztiz tronpatzen zirela. Legea gogortu zutela eta desertoreak atzemanen zituztela eta atzematen ez zituztenei ontasunak kenduko zizkietela azpimarratu zuen. Legeak epe bat ematen zuen armadara itzultzeko, eta itzultzeko erabakia hartzen zutenak gerlara joanen ziren, gazti-gu gutxiarekin. Hori ere azpimarratu zuten artikulu hartan. Ihesean zirenen gurasoei ere egin zieten deia, gerlara itzultzeraz susta zitzaizten. Beste batean beste argudio bat erabili zuten Hegoaldean ziren desertoreen konbentzitzeko, hala nola Espainiako erregeak adierazi zuela desertoreak Frantziara igorriko zituela¹⁵⁶⁴.

Beste behin ere egin zien deia Blaise Adémak. Euskaldun anitz desertore zela, eta ez zutela sinesten barkamena ukanen zutela ohartu zen. Beraz berriz errepikatu zuen barkamenarena egia zela, beren borondatez itzultzen zirenek barkamena ukanen zutela. Haatik desertoreei ontasun guztiak kentzeko lege berri baten prestatzen ari zirela ere gehitu zuen. Azken erabakia desertoreen esku utzi zuen¹⁵⁶⁵. Ez zen biziki moralista, bakoitzaren zuhurtziaren esku utzi zuen erabakia, ez zuen erran «egin hori», baina hori aditzera eman zuen.

Barkamenaren alde ageri zen, oro har, *Eskualduna*. Inporta zitzaiona zen euskaldunak gerlara itzul zitezen. Ez zen hain hitz gogorrik edo gaitzespen irmorik editorial horietan. Baina barkamena gauza giristinoa da, eta giristinotasun horren baitan uler dezakegu, bekatuak aitortzen diren bezala. Azkenean desertore kopurua gutxitu nahiaren, gerlari uko egiteko hautuaren erantzulea soldadua zela ukatu nahiaren, desertoreen erabakiaren gaitzeste irmoaren eta bigarren aukera bat ematearen aldeko iritzien artean nahasten zen *Eskualduna*-ren jarrera. Baina irakurketa orokorra garbia da: gerlari uko egitea zinez gaizki iruditu zitzaion astekari horri. Hori ere zen gerlarekin eta Frantziarekin lotzeko bide bat; eta desertoreak gutxiengo zirela erakutsi nahi horretan ageri zen euskaldunak Frantziarekiko leial zirela erakuste nahi bat.

Bestalde, arreta pixka bat jarri dugu jakiteko *Eskualduna*-ko berriketariak nola aipatu zituzten 1917ko altxaldiak; alabaina, euskaldunek hilabete anitz iragan zuten eskualde hartan, eta Andereen Bideko 1917ko guduetan ere parte hartu zuten. Altxaldiak maiatzaren 20an hasi ziren, baina maiatzeko edo ekaineko zenbakietan ez zen gertakari haien aipamenik izan *Eskualduna*-ko zutabeetan. Erran behar da Jean Saint-Pierrek eta *Zerbitzari*-k ez zutela kronikarik igorri garai haietan, hain segur guduaren erdian aski okupatuak baitziren. Craonne inguruan gertatu zenaz xehetasun gehiago kontatu zuten uztailean.

¹⁵⁶⁴ Blaise Adéma, «Ba othe?», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 18a.

¹⁵⁶⁵ Blaise Adéma, «Bigarren aldikotz», *Eskualduna*, 1916ko martxoaren 31a.

Zerbitzari-k euskaldunek Craonnen egin balentriez espantu egin zuen, baina altxaldiak ez zituen aipatu¹⁵⁶⁶. Jean Saint-Pierrek hitz erdika aipatu zituen altxaldiak. Bizpahiru artikulutan gaia aipatu zuen, baina garrantzia kenduz:

Mendekosta arratsean jin zitzaukun manua. Atsegin egin zaukula ezin erran dezaket, oraino akituak baikin, eta gure ustez Craonne-ko zelhaia sekulako hustua baikinuen.

*Konpainia bat edo bertze aphur bat asaldu zen ere, arno zorta bat izariz kampo baitzuten edana. Bizkitartean, hartan gelditu zen; bertzeak etziren ohartu ere zer zitakeen chuchen. Gero famak egin zuen bere lana: ez deus batetarik harritzeko nahasmendua moldatu.*¹⁵⁶⁷

Artikulu horretan erabat gutxietsi zuen altxaldiekin gertatu zena, altxaldiek konpainia «bat edo beste» baizik ez zituztela hunki idatziz, eta gainera «apur bat». Saint-Pierren ustez ez zen deus gertatu, edo zinez gutxi, eta gainera zurrumurruak izan ziren. Guy Pedroncini ez du uste hain konpainia gutxi hunkitu zutenik. Haren ustez, Frantziako armadaren bi herenak hunkiak izan ziren, baina dibisioen %10 baino gutxiago ziren altxaldiek zinez inarrosi zituztenak¹⁵⁶⁸. Beraz Saint-Pierre ez zebilen zuzen, altxaldiak hainbeste gutxiestean. Hala ere, Craonnera itzultzea ez zitzaizela «laket» zehaztean, altxaldien abiapuntua kontatzen ari zen, nahiz eta berak ez zuen hori altxaldiak justifikatzeko erran. Are gehiago, altxaldiak gutxiesteko modu gordina erabili zuen, mozkor batzuen kontua zela idatziz eta mozkortzearen bizkar ezarriz. Ondoko astean, ordea, garrantzi handiagoa eskaini zion gaiari, bere kronikaren zati aski handi batean barnatu baitzuen:

Duela hilabete bat iragan da sukar bolta bat Frantzia guzian barna. Iduri zuen bihotzak eri zirela, erortzera zohazila, edo asaldura zerbeiti buruz. Soldadoen artean ere kutsua hedatu zuen hein batean sukar horrek; jin bezala gure begiz ikusi dugu erortzen haize tzar kolpe baten pare. Erroak bazituen nunbeit gaitz horrek. Lehen lehenik ez da mirakulu gerlaren iraute luzeak bihotzak hausten baititu han hemenka; oro ilhuntsen, batzu nahasten. Ez dugu guk soldadoen eta bertzen lan dorpea den baino ttipiago eginen: gerla hau izigarria da. Bainan barneko ilhundura hori balinbada delako sukar harren ohantzea, nola da han piztu, hazi eta hedatu? Zertako ez lehenago? Zertako ez borthizkiago? Lehen zinkurinak agertu ziren apherilaren ondarreko guduen ondotik. Zerbeit egin ginuen bainan ez

¹⁵⁶⁶ Jean Elizalde, «Biba Eskualdunak», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 6a.

¹⁵⁶⁷ Jean Saint-Pierre, «Ekhaineko guduak», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 13a.

¹⁵⁶⁸ Pedroncini, *Les mutineries de l'armée française*, 64–65.

*aski, dena ere sobera pagatu. Soldadoari zernahi hitzeman bertzalde bainan funtsean artha guti hartu haren onaz.*¹⁵⁶⁹

Nahiz eta artikulu horretan aitzineko astekoan baino leku gehiago eman gaiari, gertakari haren hedadura txikitzeko ahalegina egin zuen. Sukarrarekin konparatu zituen altxaldiak, eta epe laburrean gauzak egoera normalera itzuli zirela azpimarratu zuen gero. Azalpen bakar batzuk eman zituen, hala nola soldaduei ez zitzaizela hitzeman eman eta egin zutena «sobera pagatu» zutela, hala nola Andereen Bidean lortu zutenaren arabera, sobera hil ukan zutela. Funtsean, horretan zegoen altxaldien muina, baina Saint-Pierrek biziki gainetik eta azaletik baizik ez zuen esplikatu. Gerla anitz luzatzearen arrazoiak ere eman zuen, soldaduen frustrazioa edo nekea gisa batez justifikatzeko. Nonbait, altxatu ziren soldaduei barkatzeko arrazoiak bilatzen zituela dirudi. Hots, soldaduen jarrera ez zuen kritikatu. Saint-Pierren jarrera bestelakoa zen: gertakariari pisua kendu nahi zion, Frantziako armadan krisi handirik izan zela ukatu nahi zuen. Gauza bera egin zuen, labur-labur, hilabete batzuen buruan, Italiako armadan antzeko istiluak gertatu zirenean. Orduan ere, «sukar» hitza erabili zuen, altxaldiak eritasunak balira bezala, eta gogorarazi zuen Frantzian ere halako zerbait gertatu zela¹⁵⁷⁰.

Altxaldiak epe laburrean sendatu ziren eritasun gisa aurkeztuz, azalpen gutxi emanez eta xehetasunak ez kontatuz, haien kontra mintzatu beharrean, ia deus gertatu ez balitz bezala mintzatu zen. Baina, funtsean, xehetasunetan ez bazen sartu ere, altxaldien arrazoiak ematerakoan, aski zuzen zebilen, Guy Pedroncini, Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker eta Charles-Henri Taufflieben arabera. Hauek diote altxaldietan parte hartu zuten soldaduen gehiengo handia ez zela arrazoi politikoengatik – bakearen aldeko mugimendua edo Errusiako Iraultza – sartu mugimendu hartan, baizik eta gerlako baldintzen kontra protestatzeko¹⁵⁷¹. Baina euskaldunak ez zituzten mugimendu horretako partaide gisa aurkeztu; ez beharrik ere, funtsean, Rocaforten arabera¹⁵⁷² eta baita Pedronciniren liburua¹⁵⁷³ irakurri ondoan ere, ageri baitzen Euskal Herrikoek ez zutela parte hartu.

¹⁵⁶⁹ Jean Saint-Pierre, «Soldadoen gogo», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 20a.

¹⁵⁷⁰ Saint-Pierre, «Italian». 1917/11/23.

¹⁵⁷¹ Audoin-Rouzeau eta Becker, «Violence et consentement: la «culture de guerre» du premier conflit mondial», 264; Pedroncini, *Les mutineries de l'armée française*, 65; Charles-Henri Taufflieb, «Les mutineries de 1917: l'exemple du 37e corps d'armée», *Guerres mondiales et conflits contemporains* 182 (1996ko apirila): 137.

¹⁵⁷² Rocafort, *Avant oublié: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*.

¹⁵⁷³ Pedroncini, *Les mutineries de l'armée française*.

C. ENGAIAMENDU ABERTZALETIK GIZAKOIERA

Euskaldunen Frantziarekiko atxikimenduaren agerraldi horiek aipatzean, ñabardura bat egin behar dugu. Oro har, ikerlari guztiak ez datoz bat, ea soldaduek gerlan izan zuten motibazioa abertzaletasunak (Frantziaren edo Alemaniaren aldekoak, adibidez) bultzatu zuen ala beste arrazoirik izan ote zen erraterakoan. Aitzineko bi atalak irakurrik, badirudi *Eskualduna*-ren arabera ez zela dudarik, eta euskaldunek beren eginbeharra bete zutela Frantziaren baitan guztiz sinetsirik eta haren alde bizia emateko prest izanez. Baina orain ikusiko dugun bezala, hainbat historialariren arabera, gauzak ez ziren hain sinple, eta motibazioaren edo iraupenaren azalpenak beste alde batzuetan ere bilatu behar dira. Eta hor sartzen da, bereziki, engaiamenduaren alde gizakioa; izan ohituraren hartzea, izan giza faktore orokor batzuk. Ikusiko dugu ea delako faktore horiek isla bazuten *Eskualduna* asfekarian ala ez.

1. Engaiamendutik ohiturara

1917ko Altxaldiak protesta mota bat izan ziren, eta gisa hartan aipatu zuten *Eskualduna*-k, azaletik bazen ere. Soldaduak kexatzen zirela idatzi zuten beste batzuetan ere, zehaztu gabe euskaldunez ala frantsesez ari ziren, batzuetan denak zaku berean sartzen baitzituzten. Soldadu frantsesek kexatzeko jorera bazutela idatzi zuen behin Blaise Adéma, baina kexatze horri garrantzia kendu zion, zehaztuz frantsesek aise protestatzen zutela, baina ardurak hartu behar ziren unean eta obeditu behar zenean, kexuak ahanzten zituztela eta soldadu bikain agertzen zirela:

*Beren erreka ziloetan elgarrekin mintzo direlarik, erranen dautzute ez direla biziaren galtzeko menean eman nahi; aski dutela aitzindariak berek joaitea, behar badute. Eta manatua bazaiote etsaiari oldartzea, zalu beren ziloetarik jauzi egiten dute; ezin atchikiak dire. Aitzindariak lan gehiago dute heien atchikitzen hein onean, heien sustatzen baino. Harrigarriak dire. Soldado frantsesa hola izan da betitik, eta hola da behinere baino gehiago: mihiz ez hanbatekoa, bainan gogoz eta bihotzez ezin hobea.[...] Soldado frantsesak, nahi bezenbat pairaturikan ere ala gudu batean ala erreka ziloetan, bere pairamen guziak berehala ahanzten ditu, gibelchago deskantsatzerat egortzen dutelarik... bereziki zerbeit diru balin badu sakelan.*¹⁵⁷⁴

¹⁵⁷⁴ Blaise Adéma, «Soldadoa», *Eskualduna*, 1917ko urtarrilaren 12a.

Soldaduak beti marmarka ari zirela edo kexu zirela aipatu zuen artikulu horretan. Baina kexu horren gainetik, obeditu behar zenean berehala diziplinaz eta motibazioz erantzuten zutela gehitu zuen. Nonbait, arintasun batez aipatu zuen soldaduak «ezin atxikiak» zirela, haien diziplina edertu nahiz bezala, gogoz kontra ari zirelako solasak baliogabetu nahiz bezala.

Kexu ez agerturik ere, batzuetan kezka handiaren erdian bizi zirela ere ulertarazi zuten astekarian. Blaise Adémak aipatu zuen nola atsegin handia zen soldaduentzat gudu bortitz batetik bizirik atera zirela jakinaraztea, baina baita kezka iturri biharamunean berriz bizia arriskuan ezarriko zutela ohartzea¹⁵⁷⁵. Baina kezka horren gainetik, Euskal Herriko soldaduak beti prest zirela erakutsi nahi zuen Adémak, gainerako idazleek bezala. Euskaldunak motibatuak, engaiatuak eta diziplinatuak zirela erakutsi nahi zuen astekariak. Kexuen gainetik edo kezkek bazterturik, gerlan aitzina segituko zutela azpimarratzen zuten. Horren adibide, Euskal Herriko soldaduen balentriak goraiatzat zituztela. Ondoko artikulu hau J.P. inizialak zituen soldadu batena zen, Aisnes eskualdetik Verduneko gudura joan zirela kontatu zuen, eta euskaldun batzuen lana txalotu:

*Miresgarri izatu da, Henri Heugas mauleko auzaphezaren semea, gudu izigarrri hortan. Zenbatak ez diote bizia zor izanen, hura eta haren laguna direlaketz agertu, beren buruaz artharik hartu gabe, irrisku guzien erdian, soldado kolpatuen sustengatzerat.*¹⁵⁷⁶

Egoera arriskutsuen gainetik, euskaldunak zein kementsuak ziren erakutsiz, gerlan zein serioski inplikatzat ziren azpimarratu zuen soldadu horrek. Artikulu horretan ez zen ageri kexatzearen edo protestatzearen ideiarik, baina jarrera arduratsuarena bai. Beste batean, Jean Etxepare zen erne egoteko¹⁵⁷⁷ deia egin zuen. Ez zuen garbiki obeditzearen kontzeptua aipatu, baina egoera zailen gainetik tinko segitzeko eskatu zuen.

Orain arte landu ditugun atal guztietan eta ikusi ditugun adibideetan, gerla lekutik idazten zutenek obeditzen zutela ageri zen; gorabehera guztien gainetik beti gerlan engaiatzeko prest ageri ziren. Baionatik idazten zutenek ere Euskal Herriko soldaduen itxura hori ematen zuten. Taldean obeditzeko joera hori eskolan eta zerbitzu militarrean bildu zutela diote Nicolas Mariotek

¹⁵⁷⁵ Blaise Adéma, «Eskualdunak», *Eskualduna*, 1917ko ekainaren 1a.

¹⁵⁷⁶ J.P., «Verdun», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 2a.

¹⁵⁷⁷ Etxepare, «Ukhaldi berria». 1918/6/14.

eta François Cochetek¹⁵⁷⁸. Cochetek zehaztu du eskolak eta zerbitzu militarak hasi akulturazio prozesua ez zela osoa, eta behartzeari ihes egiteko bideak bazituztela, mozkortzea adibidez¹⁵⁷⁹. *Eskualduna*-koek ez zuten mozkortzea txalotzen, baina ez zuten gogor kritikatzan ere, lehen ikusi dugun bezala. Fun-tsean, ihesbide horiek guztiak ez zutela behar zen mementoan obeditzeko gaitasuna histen erakutsi zuen beti euskarazko astekariak.

Haatik, gerla hartan obeditzea ez zen gerla aitzineko hezkuntzan bakarrik oinarritzen André Bachen arabera¹⁵⁸⁰. Gerla hastapenetik neurri zorrotzak hartu zituzten soldaduak obeditzera behartzeko. Justizia militarra indarrean jarri zuten, obeditzen ez zutenak gogor zigortzeko eta ikararen kultura bat sartzeko¹⁵⁸¹. *Eskualduna* astekariak ez zuen horrelako justizia militar baten berri-rik eman, ez eta ere soldaduen beldurtzeko asmoen berririk. Astekaria irakur-ritz, ez zuen iduri soldaduen diziplina eta obeditzea arau gogorrek beharturik gertatu zela. Horrek ez du erran nahi *Eskualduna*-k horrelakorik ez zuelako aipatzen, ez zenik gertatzen. Baina astekariak ematen zuen itxura zen solda-duk bihotz onez obeditzen zutela, nahiz eta batzuetan kexatu. François Cochetek ongi laburbiltzen du *Eskualduna*-k ematen zuen irudia, alegia 1870tik jasotako kultura demokratikoak aberriari urte batzuk eskaintzea onartzea eragin zuela eta kexatu arren obeditzea¹⁵⁸². Kexatzen zirenen artetik euskaldunak zenbat ziren jakitea ez da beti erraza *Eskualduna* irakurriz. Baina orain arte ikusi dugun bezala, dena ez zuten modu baikorreen kontatzen, be-reziki lubakietako egoera. Baina beti prest ageri ziren obeditzeko. Hori ere, azken batean, Frantziarekin leial egoteko bide bat zen.

Ondoriozta ote daiteke Péronneko taldeak dioen onespén edo «consente-ment» delakoa zela *Eskualduna*-koen begietan gertatzen zena? Hots, euskaldu-nek berek onarturik egiten ote zuten gerla? Rémy Cazals Péronne taldearen kontra doan teoriaren sustatzailea da. Hark dio ez zela «onespenik» izan, bai-zik eta «behartzea», hala nola «contrainte» delakoa. Ez da mintzo euskaldun-ek bereziki. Baina bere azterketaren arabera, euskaldunak ere hor sar daitezke. Onespén izateko, hautua behar zela dio Cazalsek¹⁵⁸³, hots, ezetz edo baietz errateko hautua utzi behar zela. Argi da gerla hartan ez zela hauturik, denek

¹⁵⁷⁸ Mariot, «Faut-il être motivé pour tuer? Sur quelques explications aux violences de guerre»; Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 46.

¹⁵⁷⁹ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 46.

¹⁵⁸⁰ Bach, *Fusillés pour l'exemple: 1914-1915*, 210, 234.

¹⁵⁸¹ Ibid.

¹⁵⁸² Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 48.

¹⁵⁸³ Cazals eta Rousseau, *14-18, le cri d'une génération*, 143.

joan behar zutela gerlaren egitera. Horregatik dio soldaduen «onespenaz» baino gehiago mintzatu behar dela «obeditzeaz». Orain arte ikusi dugun bezala, euskaldunek obeditu zuten. Obeditzea ez zen gogo onez onestea, baina orain arte aipatu ditugun adibide horietan ez dugu ikusi gogoz kontrako obeditzearen arrastorik. Hori ere aitortu behar da.

Stéphane Audoin-Rouzeau «onespenaren» teoriaren bultzatzaileetako bat da. Soldaduek Frantziarengan zuten abertzaletasuna ez zela ahuldu azpimarratu du. 1914ko abuztuan sentitu zen oldar abertzale hura desagertzen joan balitz, soldaduen egunerokoetan nabaritu zela dio; baina soldaduen egunerokoak aztertu dituen ikerlari honek ukatu du abertzaletasunaren agerraldiak ahuldu zirenik, 1918ko udaberrian salbu, eta beraz soldaduek abertzale izaten segitu zutela baieztatu du¹⁵⁸⁴. Jean-Jacques Beckerren eta Stéphane Audoin-Rouzeaturen ustez, gerla egitea onartzea frantses nazioan inplikatzearen froga zen.¹⁵⁸⁵ Urtez urteko *Eskualduna*-ko artikuluak irakurriz ere ez dugu ikusi Frantziarenganako atxikimenduaren adierazpena desagertu edo ahuldu zenik.

Bruno Cabanes erdibide batera heldu da. Haren ustez onespének ez du erran nahi soldaduek bozkarioz egin zutenik gerla. Baina gerlan engaiatu ziren hainbat arrazoi nahasi zirelako, guduan galdu lagunak mendekatzeko edota beren familia hartzen zuen lur nazionala defendatzeko gogoa¹⁵⁸⁶. Hots, Audoin-Rouzeaturen eta Cazalsen teoriaren arteko hautsi-mautsi bat proposatu du Cabanesek: gerla egitea ez zen onepen edo borondate hutsa, ez eta ere behartze hutsa. Orain arte aztertu ditugun *Eskualduna*-ko zatietan ere horrelako zerbait nabari da. Idazleek bazituzten garai batzuk baikor eta gerlarako prest agertzen zirenak edo Euskal Herriko soldaduen kemena gorapatzeko zutenak. Beste batzuetan, une gogorak jasan ondoan edo lasaitasun unetik gerla bizira itzuli behar zirenean, gerlaz ez zuten halako baikortasunik erakusten; bai ordea betebeharraren kontzientzia eta beren eginkizunari ez ziotela uko egingen azpimarratzea.

Sophie Branca-Rousofeko beste giltza bat ematen du *Eskualduna*-koen jarrikeria ulertzeko. Hain zuzen, soldaduei ez zitzaizkien aberria maitatzea bakarrik eskatzen, baizik eta diziplina ere maitatzea¹⁵⁸⁷. *Eskualduna*-ko idazleak biziki diziplinatuak ageri zirenak armadari begira, eta euskaldunak berak ere hala zire-

¹⁵⁸⁴ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 203.

¹⁵⁸⁵ Becker eta Audoin-Rouzeau, *La France, la nation, la guerre: 1850-1920*, 335.

¹⁵⁸⁶ Cabanes, «Héroïsme et barbarie. Le tournant de 1914-1918».

¹⁵⁸⁷ Branca-Rosoff, «Conventions d'écriture dans la correspondance des soldats».

la erakutsi nahi izan zuten, desertoreak gutxi baizik ez zirela azpimarratuz bezala. Frantziako Aberriaren aldeko atxikimendua ere erakusten zuten, ikusi dugun bezala. Eskatzen zitzaizkien gisan, beraz, Frantzia eta diziplina maitatu zituzten. Gainera, diziplinarekiko atxikimendu edo errespetu hori giristino gisa ere bazuten. Eugen Weberrek dio Action Française mugimenduan autoritatearen, hierarkiaren eta diziplinaren aldeko joera zegoela¹⁵⁸⁸, eta beraz gerlan ere joera hori izanik, mugimendu hartako jendeak jadanik bere eginak zituen balioak aurkitu zituen gerlan. Lan honen lehen zatian aipatu dugu *Eskualduna* astekaria zein hurbil zegoen Action Française mugimendutik. Astekari giristino horrek diziplinari garrantzia ematen zion beste gisan ere, eta, beraz, normal da gerlan ere berdin egin zezan.

Are gehiago, laborariak lurraren eta aroaren baldintza gogorretara ohituak zirela eta beraz gerlako egoera gogorrak jasateko prestago zirela dio Jacques Meyerrek¹⁵⁸⁹. *Eskualduna* barnealdean saltzen zen bereziki, eta idazten zutenak ere laborantza munduan hazi ziren. Gerla egin zuten euskaldun gehienak ere laborariak ziren. Beren bizitzan baldintza gogorretara ohituak izanik, gerlako beharretara egokitzea aiseago onartu zutela pentsa daiteke, Meyerren baieztapen hori irakurri ondoan. Euskaldunek, laborariak eta giristinoak izanik, aise obeditzen zuten, horretara ohituak zirelako. Horrek ez du baitezpada erran nahi borondate onez eta onespenez egiten zutenik gerla, baina *Eskualduna*-k hori ematen zuen aditzera.

Laborariak gerlan diziplinatuak izateaz gain, gerla egitea Frantziako «nazioan integrazteko» modua eta Frantziako nazio eraikuntzaren eta base-rritarrak frantses nazioaren parte sentitzearen gailurra izan zen Georges Duby eta Armand Wallonen arabera¹⁵⁹⁰. Euskaldunentzat ere berdin erran daiteke, *Eskualduna* irakurritz. Beren jarrera diziplinatuarekin, Frantziarekin bat egiten ari ziren. Eta gerlan armada hain sendoa izateak ere eragina izan zuen Frantziako nazioaren gorpuztean edo trinkotzean, Jean-Jacques Beckerren arabera¹⁵⁹¹: gerlak eragin zuen Frantziako «herri» sakabanatua- ren batzea. Euskal Herriko soldaduak bete-betean inplikatu ziren gerlan, obeditzeko joera eta jarrera diziplinatuak zituztelako. *Eskualduna*-ko idazleek, horren gainera, Frantziarekiko batasuna aldarrikatzen zuten. Dena uztarturik, frantses abertzaletasuna eta diziplina, euskaldunak frantsesteko

¹⁵⁸⁸ Weber, *L'Action française*, 33.

¹⁵⁸⁹ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 28.

¹⁵⁹⁰ Duby eta Wallon, *Histoire de la France rurale. Apogée et crise de la civilisation paysanne: 1789-1914*, 3:545.

¹⁵⁹¹ Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*, 43.

bidean garrantzi handiko gertakaria izan zen gerla, eta *Eskualduna* joko horretan sartu zen.

Haatik, ikerlari batzuek, diziplinaz eta abertzaletasunaz gain, beste arrazoirik ere aurkitu dute soldaduek gerlan segitzea azaltzeko. Marc Ferrok nabarmendu bezala, Frantziak ordu arte ez zuen ezagutu hain gerla luzerik¹⁵⁹². Posible dea, beraz, hainbeste denboraz borondate onez eta politikoz soilik jartztea bizia arriskuan eta halako egoera gogorak onartzea? Onespeneren teoria defendatzen duen Stéphane Audoin-Rouzeauk ñabardura batzuk aipatu ditu, hala nola soldaduen testuetan ez dela beti ageri abertzaletasuna edo betebeharez jokatzeta. Soldadu batzuk borrokatzen ziren, ez zezaketelako «bestela egin»¹⁵⁹³. François Cochetek egoera modu gordinagoan aipatu du. Gerla biziki bortitza izaten ari zela berehala ulertu zuten soldaduek, Cocheten arabera, eta egoera hartan, hiltzeko arrisku etengabearen erdian, soldaduek iraun egin behar zuten¹⁵⁹⁴. Hots, Cochetek heroismoa baino gehiago ikusi zuen abereizaera, iraun beharra. Jean-Jacques Beckerrek ez du uste soldaduak beti abertzaletasunez jokatu zirenik. Soldaduen heroismoaz eta abertzaletasunaz idazten zen testu anitz propaganda hutsa zela dio, eta soldaduek berek halako mezuak idazten zituztela jendeak haiengandik irakurri nahi zuena hori zelako¹⁵⁹⁵. Beckerren ustez, soldaduak «ohitu» ziren gerlara, eta gerla «ohituraz» egiten zuten, ez borondatez. Baina hori gerla bukatu ondoan agertu zela dio.

Eskualduna astekaria gerla denboran idatzia zen, beraz astekari horretan idatzi zutenek gerla bukatu ondoan zein jarrera zuten ikusi behar litzateke, baina hori beste ikerlan baterako gaia da. Beckerrek diolarik hainbat aldiz soldaduek haiengandik espero zena idazten zutela, hori egiten ote zuten Saint-Pierre, *Zerbitzari*-k eta Etxeparek? Hiru horiek fede onez ala fede txarrez ari ziren argitzea interesgarria litzateke, baina orain arte aztertu ditugun testuen arabera, ez dirudi fede txarrez ari zirenik, eta idatzi behar zutena idazten zutenik bakarrik. Baina ohiturazko soldadu bihurtuak zirelako zantzuak baziren. *Zerbitzari*-k, adibidez, ia kronika guztietan aipatzen zuen eguraldia, egoera beti bertsua zela eta hori. Kronikak ez ziren biziki desberdinak batetik bestera, gehienetan. Beti ziren hegazkinen gorabeherak, pareko lubakietatik zetozen kanoikadak edo tiroak, arratoiak, zorriak eta abar. Edo beste egoera batean, atsedean uneetan, janaria, kirola eta josteta, kantua, meza. Lau urteko kronika

¹⁵⁹² Ferro, *La Grande Guerre*, 24.

¹⁵⁹³ Audoin-Rouzeau, *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*, 190.

¹⁵⁹⁴ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 74.

¹⁵⁹⁵ Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*, 40.

haiek guztiak errutina zerbait transmititzen zuten, borroka handi batzuen kontakizuna kenduta. Beraz, bai, ohitura hartzearen isla izan ziren kronika haiek guztiak, ikuspegi orokor batetik hartzen baditugu. Baina *Eskualduna*-ren kasuan, ohituraren agerraldia bazela errateak ez du kentzen frantses abertzale-tasunaren agerraldiak ere garrantzia zuela.

2. Giza faktoreak

Gerla egitea edo gerlan irautea onartzeko beste faktore batzuk ere baziren, eta horietarik bat, garrantzia zuena, talde izaera zen. Frédéric Rousseuren arabera, gerlako lagun bakoitzak zeukan besteengan eragina, besteak beste lagunen arteko elkartasunak zein talde giroak, horri esker irauten zutelako¹⁵⁹⁶. Abertzaletasunak berak baino garrantzi handiagoa zuen. Gauza bertsua dio François Cochetek ere¹⁵⁹⁷, bereziki hierarkia mailan hurbilen zuten agintaria-rekiko leialtasuna izan zela. Gerla egitearen onarpena arrazoi politiko orokor-ragoekin baino gehiago lotu zuen hurbileko agintariak emandako aginduen onartzearekin. Mario Isnenghik ere azpimarratu du taldearen izaera. Haren arabera, soldaduak etsipen handiagoarekin itzultzen ziren permisionetik, eri faltsuak, aberats semeak, erreboltariak edota egunkari satirikoak ikusten baitzituzten. Hori ez zuten gustuko; beraz, haien familia fronteko jendea zen, eta elkarrenganako elkartasun handi batek atxikitzen zituen¹⁵⁹⁸.

Talde giro horrek bazuen isla *Eskualduna* astekarian ere. Kasu horretan, taldea euskal komunitatea zen. Behin, Jean Saint-Pierrek azpimarratu zuen ehun bat euskaldun elkartu zirela Eguberriko mezan¹⁵⁹⁹. Horren zehazteak berak ez zion hainbesteko erreferentzia egiten talde izaerari gerla egiterakoan, baina meza hartan hainbeste euskaldun bildu zirela argitzea komunitate horren balioa azpimarratzea zen. Beste artikulua batean, pausalekuan zelarik, euskaldun gehienak gune hartan zirela idatzi zuen Saint-Pierrek. Euskaldun multzo bakoitza non kokatua zen xehekiago aipatu zuen: zaharrenak Arras hiritik gora, beste batzuk Reims eta Soissons artean, beste multzo bat Lorrena eskualdean eta beste batzuk Alsaziako mendietan¹⁶⁰⁰. Andereen Bidearen Hegoaldean, pausalekuetan, Beurieux eta Maisy herrien inguruan euskaldun anitz

¹⁵⁹⁶ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 109.

¹⁵⁹⁷ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 163.

¹⁵⁹⁸ Isnenghi, *La Première Guerre Mondiale*, 83.

¹⁵⁹⁹ Jean Saint-Pierre, «Euskaldun kantikak», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

¹⁶⁰⁰ Jean Saint-Pierre, «Deskantsua», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 26a.

bazela idatzi zuen beste behin, zehatzuz *Zerbitzari*, Chiquito pilotaria edota Etxeber apaiza ere inguru haietan zebiltzala¹⁶⁰¹. Orogen buru, talde giroa edo lagunak – hurbilekoak – ondoan edukitzearen garrantzia transmititu zuen. Inguru haietan berean, Maisy herriaren inguruan, uztaile batez alemanek zenbait bonbardaketa egin zituztela eta horiek hil anitz eragin zutela kontatu zuen, baina hilen artean ez zegoela euskaldunik zehaztu zuen. Euskal komunitateari ematen zitzaion garrantziaz gain, berriz ere ageri zen taldeari ematen zitzaion atxikimendua¹⁶⁰².

Komunitatea bere zabaltasunean hartzeaz gain, lagunarteko harremanaz ere mintzatu ziren. Behin *Zerbitzari*-k kontatu zuen garindaingar bat eta donibandar bat adiskide egin zirela eta beti elkarrekin egoten zirela¹⁶⁰³. Soldaduen artean lagun minak egitearena ez zen ez ohikoa, Rousseauk dioen bezala. Eta adiskidetasun hori ere gerlan irauteko bidea zen¹⁶⁰⁴. Adiskidetasunaren edo talde giroaren erreferentziak baziren *Eskualduna* astekarian, nahiz eta gerlako gaietan ez zen hori leku handiena zuen gaia. Bereziki erran daitekeena da ez zutela adiskidetasunaren edo talde izaeraren gaia aurkezten gerlan irauteko edo gerla egitea onartzeko arrazoi gisa. Ageriko arrazoiak lehenago aipatu arrazoi «politikoak» ziren, hala nola Frantzia defendatzearen aldekoak. Hori zen *Eskualduna*-k eman nahi zuen mezua, nahiz eta horrek ez duen berez erran nahi euskaldunek horregatik onartu zutela gerla egitea.

Talde giroari eta hurbileko aitzindariarekiko leialtasunari loturik, soldaduek heroi eta gizon agertzeko beharrak ere bazuen eraginik gerla egitearen onartzean, François Cocheten arabera¹⁶⁰⁵. Beren inguruko lagunaren begiradapean zeuden denbora osoan, eta lagunaren aurrean, gizonki jokatzeko zutela erakutsi behar zuten. *Eskualduna* astekariak ere garrantzia ematen zion gizontasunaren alde horri, gerla hasi zen asteko artikuluko batean ageri zen bezala, adibidez:

*Probek lana, lanik gabe edo lan gutiz bizi zirena bere izaite gochoa, orok oro utz eta loth, hala behar denaz geroz, zinkurinarik gabe, gizonki, gerlarako bideari.*¹⁶⁰⁶

Esaldi honen arabera, gizon batek ez zezakeen negarrik egin edo ahuleziarik erakutsi. Zinkurinak haurrek egin ohi dituzte, zerbait ez dutenean egin

¹⁶⁰¹ Saint-Pierre, «Herriak». 1915/6/25.

¹⁶⁰² Saint-Pierre, «Gure astea». 1915/7/23.

¹⁶⁰³ Elizalde, «Bi adichkide». 1916/1/21.

¹⁶⁰⁴ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 127.

¹⁶⁰⁵ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 156.

¹⁶⁰⁶ «Biba Eskual-herria!». 1914/8/7.

nahi, adibidez. Gizonen artean ez da ohikoa, edo ez agerikoa bederen. Gizonki agertzea haurra izatearen kontrakoa zen, hots, ardurak betetzea erran nahi zuen, ez kexatzea, ez beldurtzea, ausart jokatzeko. *Eskualduna* astekariak gerla egitera joatea onartzeko beste argudio bat eman zuen, Frantzia defendatzeaz gain: gizon gisa jokatu behar zen, eta «gizon» hitza ulertu behar zen zeukan karga guztiarekin, indarrarekin eta ausardiarekin. Italia gerlan sartzekotan zenean ere, gizonki ibiltzearen erreferentzia egin zuen *Eskualduna*-k:

*Jendea gure alde jartzen ari da gero-ta gehiago, ezagun baita nork duen gerla egiten gizonki.*¹⁶⁰⁷

Kasu honetan, «gizonki» hitzarekin «duintasunez» ere uler daiteke. Dena den, gizontasun balioaren goraiatzeko modu bat zen. Gizontasunaren aldeko jarrera hori biziki ongi uler daiteke, laborantza mundutik begiratu. André Rauchek dio gizonari laborantzian indartsu izatea eskatzen zitzaioela. Indarrik ez ukaitea eta ez produktiboa izatea desohoragarria zen. Baina erreproduzitzeko gaitasuna ere agertu behar zuen, gizon izateko. Halaber, gaizki ikusia zen ezkongabea izatea, haurrik ez ukaitea edo guti; emazte indartsua ere behar zuen, laborantzako lanak egiteko gaitasuna zuena¹⁶⁰⁸. Are gehiago, gizonak bizia arriskuan jarri behar zuen, bai lanean, bai gerlan, heroiko agertzeko¹⁶⁰⁹. Gizontasunaren balio horrek XIX. mendearen bigarren erdian hartu zuen indarra, eta XVIII. mendean baizik ez zen agertu, George L. Mosseren arabera¹⁶¹⁰. Gizontasunaren irudi hori kristautasunak ere zabaldu zuen, Jainkoak gizonari indar fisikoa eta mentala eman omen zizkiolako, bere burua babes zezan¹⁶¹¹. Eta hortik gerla egitera urrats laburra zegoen¹⁶¹².

Cochetek dio garai hartako usteen arabera lanak egiten zuela laboraria indartsu eta kementsu¹⁶¹³, eta horrela bihurtuko zela armadarako on. Odile Roynettek 1890eko soldaduentzako gida bat aipatu du, eta gida horretan ageri da zer eskatzen zitzaizen soldaduei. Laborariak indartsu eta langile on baldin baziren, soldadu on izanen ziren. Hots «ar onetarik soldadu onak ateratzen

¹⁶⁰⁷ Saint-Pierre, «Italiaren laguntza». 1915/5/7.

¹⁶⁰⁸ André Rauch, *Crise de l'identité masculine 1789-1914* (Paris: Hachette-Pluriel, 2000), 125.

¹⁶⁰⁹ Ibid., 11.

¹⁶¹⁰ George Lachmann Mosse, *L'image de l'homme: l'invention de la virilité moderne*, itzul. Michèle Hechter (Paris: Abbéville, 1997), 11–12.

¹⁶¹¹ Ibid., 54–55.

¹⁶¹² Ibid., 56.

¹⁶¹³ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 28.

dira eta neskek soldadu onak maite dituzte»¹⁶¹⁴. Soldaduak gizon kementsu eta indartsu izatera prestatzen zituzten, laborariak bezala. Baina hori ez zen armadan bakarrik gertatzen; Rousseaturen arabera, haurtzarotik prestatzen zituzten mutikoak gizon izatera¹⁶¹⁵. Eta jarrera bera zuen *Eskualduna*-k ere indar hori erakusten ez zutenekiko. Konkreteki, desertoreen kontra mintzo zela, ez aski gizon izatea leporatu zien Jean Saint-Pierrek:

*Ala gizona zautzue, behar ordu minean ihesi dohan hura, bertze nazione baten gerizan gordetzerat dohan hura, onean partzuer zuekin, tzarreean berex eta berkhoi, ooren ezinbertze beltzenean?*¹⁶¹⁶

Desertore izatea ez zen gizon izatea, testu horren arabera. Pierre Lhandek garai berean idatzi liburu batean «gazteria emaztetua» aipatu zuen, baina guduaren kemenarekin berrindartu zela eta «anaien alde» odola isuriz ohorea berreskuratu zuela¹⁶¹⁷. Gizontasunaz beste irakurketa bat egin zuen Jean-Norton Cruk. Soldaduek arriskuak egoera arras muturrekoetan hartu zituztela dio, eta beraz, kemen hori erlatibizatu behar dela, kemenarekin batera beldurra bizi zutelako¹⁶¹⁸. *Eskualduna*-k gizontasuna aipatzen zuenean, soldaduen balentrietz mintzo zenean, beldurra ez zen ageri. Soldaduak gizon kementsu gisa aurkeztu nahi zituzten. Ez da gauza bera aitzineko orrialdeetan aipatu dugun guduaren erdira ez itzultzeko gogoa eta beldurra. Ez zutela gogorik erakusten bazuten ere, ez zuten erakusten beldurrik jasaten zutenik. Baina Cruken aipu horri eta beste bati kasu eginez, soldadu kementsuaren irudia gibel lerroetakoen eta zibilen diskurtsoa zen¹⁶¹⁹. Cruk dioena nabari da *Eskualduna*-n. Gizontasuna gorai-patzean, beldurraren agerraldiak ez aipatzean, argi da astekaria idazten zutenek ez zutela zinez ulertzen zer zen soldaduek bizi zutena. *Zerbitzari*-k eta Saint-Pierrek hurbilagotik bizi izan zuten frontea, baina ez zuten aitortu beldurrik jasan zutenik; funtsean, beren buruaz ez ziren maiz mintzatu, ez bederen frontean egin zutenaz. Gehiago mintzo ziren ikusten zutenaz, gainerako soldaduez eta abar. Baina soldadu haien beldurraz ere ez ziren anitz mintzo. Argi geldi bedi, beldurra ez zuela adierazten idaztean, Cruk aipatzen duen beldur horretaz ari

¹⁶¹⁴ Odile Roynette, *Bon pour le service: l'expérience de la caserne en France à la fin du XIXe siècle* (Paris: Belin, 2000), 340; Ernest Louis Baussan, *L'éducation morale du soldat* (s.l.: Charles-Lavauzelle, 1890), 54.

¹⁶¹⁵ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 114.

¹⁶¹⁶ Saint-Pierre, «Permisioneak». 1915/7/23.

¹⁶¹⁷ Pierre Lhande, *Le Prix du sang* (Paris: Beauchesne, 1915), 17.

¹⁶¹⁸ Cru, *Du témoignage*, 108.

¹⁶¹⁹ *Ibid.*, 57.

garela, hala nola ikaraz, armak hartu eta etsaiaren kontra borrokatzeak sor zezakeen ikara fisikoaz. Neguaren beldurra edo hiltzeko beldurra, kezka zen gehiago. Hori ageri zen maiz, baina beste beldur mota bat da.

Gerla lana edo ofizioa bilakatu zen soldaduentzat, François Cocheten arabera. Lubakietan bizi zirenek ofizio bat bezala bizi zuten gerla haren ustez, eta langile on batek bezala egiten zuten beren lana¹⁶²⁰. *Eskualduna*-k maiz errepi-katu nahi izan zuen euskaldunak perfil horretako soldaduak zirela, hala nola eredugarriak, langile onak, indartsuak eta kementsuak. *Zerbitzari*-k, adibidez, gerlaren inguruko lanetan euskaldunak nekaezinak zirela idatzi zuen, adibidez erreka zuloen egiten ari zirenean:

Horra hortche, oihan choko batean, ehun bat gizon. Lebertuak, etzanik daude, palak eta aintzurak aldean, salbu hirur. Hirur hauk, hortzez eta haginez, ari dire oraino. «Zer, adichkideak, ez duzue naski zuek nekhea senditzen?» – «Eskualdunak dire, daut hirur Eskualdunak aintzinduz lotinant gazte batek ihardesten. Mandoaren parekoak dire Eskualdun horiek!» – Etzezaken itsuskiago konplimendu hoberik egin...¹⁶²¹

Euskaldunak langile onak izateaz gain, gainerakoak baino iraupen handiagoa zutenak zirela goraiatu zuen. Gibel lerroetako soldadu euskaldunek, zaharrenek, egin beharreko lanak kuraiez egiten zituztela txalotu zuen Jean Saint-Pierrek¹⁶²². Jean Etxeparek ere mezu bera zuen, lubakietako lanetan, bazter zaintzeetan eta abar, euskaldunek ez zutela parerik azpimarratu baitzuen¹⁶²³.

Gudutik kanpoko lanetatik harago, frontean berean ere eredugarri zirela txalotu zuten behin eta berriz. *Zerbitzari*-k euskaldunak zeuden erregimentuen balentriak aipatzen zituen. Behin, Verdun aldean aitzinamendu handienak egin zituztela idatzi zuenean, Tarbeseko 12. Infanteria Erregimentua eta Sainteseko 6.a han zirela, eta erregimentu haietan euskaldun anitz bazela argitu zuen, euskaldunei «ohore» eginez, gerlari on agertu zirelako¹⁶²⁴. Jean Saint-Pierrek ere gauza bera egiteko joera zuen, Euskal Herriko soldaduez maiz idazten baitzuen. Hainbat aldiz haien balentriak goraiatzen zituen eta haien heroismoa azpimarratzen. Adibidez, zauriturik itzuli berria zen batek ez zuela nahi bezainbat etsai hil kontatu zuen behin, soldadu haren jarrera ede-

¹⁶²⁰ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 177.

¹⁶²¹ Elizalde, «Gerlarien berri». 1915/11/12.

¹⁶²² Saint-Pierre, «Arras-eko gudua». 1915/6/11.

¹⁶²³ Etxepare, «Nork merezimendurik gehiena». 1916/2/18.

¹⁶²⁴ Jean Elizalde, «Bi hitz gerlaz», *Eskualduna*, 1917ko irailaren 7a.

rretsiz¹⁶²⁵. Halaber, euskaldunak arrisku handiena zen lekuetara joaten zirela ere idatzi zuen¹⁶²⁶.

Bestalde, euskaldunak pilotari onak izanik, granadak botatzen ere paregabeak zirela kontatu zuen zenbait aldiz. Soldaduek granada botatzen ikasten zuten pausalekuetan, eta elkarren arteko zeingehiagokak ere egiten zituztela idatzi zuen, euskaldunak nagusi zirela nabarmenduz¹⁶²⁷. Euskal Herriko soldaduak zituzten erregimentuek hainbat aipamen edo sari ukan izan zituztela ere idatzi zuen. Andereen Bideko gudutik landa, behin, Baionako erregimentuek aipamena eskuratu zuten¹⁶²⁸, beste behin Tarbeseko soldaduek euskaldunak gerlan ikusi eta goraiatu zituzten¹⁶²⁹. *Zerbitzari*-k ere maiz idazten zuen gudu denboran Euskal Herriko soldaduak biziki trebe agertzen zirela. Batean Senpereri ohore¹⁶³⁰ egin zion, hango soldadu batzuen balentria aipatuz. *Zerbitzari*-rena da ondoko pasarte hau ere:

*Bainan hola gertatzen bada, ez naiz eskualdun zenbeiten zintzurrentzat beldurrik gabe. Somme hartan frantsesak eta anglesak etsaiari hain borthizki jazarri zaizkoten egunetik, goizetan argi hastean, eta arratsetan ilhuntzean, zoin gebiago irrirtzinaka ari dire. Bai eiki, phiztu baitire soldado eskualdunak. Nork atchik gu, sekulan etsaien iphurditik abiatzen bagare? Urrikari ditut...*¹⁶³¹

Hori irakurriz iduri du euskaldunak gaitasun handiko soldaduak zirela, beldurrik gabeak eta guztiz motibatuak. Nola uler, bestela «irrirtzinaka» abiatzen zirela? Gerlara joan eta errabiatu abiatzen zirela etsaiaren gibeletik? Gauza bera egin zuen beste behin, gudu batetik landa euskaldunen balentriak aipatzean, zein gerlari ederrak ziren erranez¹⁶³². Gudua aitzin ere ibili zen euskaldunen goraiatzen, erranez edozein leku edo edozein gudu izan, euskaldunak denetan bikainak zirela:

*Dakiguna da, nihun ez garela aintzineko egunetan izan garen egunetan baino gaizkiago izanena. Igor gaitzatela nahi duten lekurat. Eskualdunak non nahiko on dire orai. Biba Eskualdunak!*¹⁶³³

¹⁶²⁵ Saint-Pierre, «Enea hilen diat». 1915/2/12.

¹⁶²⁶ Saint-Pierre, «Aroaren berri». 1915/12/10.

¹⁶²⁷ Jean Saint-Pierre, «Eskualdun grenadierak», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 25a.

¹⁶²⁸ Jean Saint-Pierre, «Baionako gudua», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 13a.

¹⁶²⁹ Jean Saint-Pierre, «Zaldizko soldadoak», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 22a.

¹⁶³⁰ Jean Elizalde, «Ohore Senpereri», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 23a.

¹⁶³¹ Jean Elizalde, «Bazterretako berri», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 21a.

¹⁶³² Jean Elizalde, «Azken hitz bat», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 18a.

¹⁶³³ Jean Elizalde, «Noiz arte?», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

Gisa bereko beste adibide bat da hau ere, euskaldunak egoera guztietarako prest zirela azpimarratu baitzuen:

*Jo dezagun eskuin edo ezker, Verdunerat, Champagnarat edo Somme hartarat, Eskualdunek ederki gure eginbidea betheko dugu. Nun nahi halako gisan gudukatuko gare non ohore ekarriko baitiogu gure ama Eskual-Herriari.*¹⁶³⁴

Baina azken bi adibide horietan beste datu batez ere ohartu behar da. Batean «Biba *Eskualduna*-k» idatzi zuen, bestean Euskal Herria ohoratu beharraz. Gerlaren bidez, euskaldunek eta Euskal Herriak fama ona ukan zezaten nahi zuen eta euskaldunak gerlari on gisa ikusiak izan zitezten. Horregatik, Euskal Herriaren omena urrun helarazi behar zela idatzi zuen¹⁶³⁵.

Horregatik, egunkariak edo aitzindariak Euskal Herriaz eta euskaldunetz ongi mintzo zirenean, *Eskualduna*-koek horren berri plazer handiz ematen zuten. Behin, mundu osoko egunkariak euskaldunen balentriez mintzo zirelako kontent agertu zen *Zerbitzari*:

*Mundu guziko egunkariak mintzatu dire Eskualdunetz: guziek ganden Maitezean kondatu zuten nola Eskualdunek Alemaniako soldado hobereneri khendu zioten Craonneko eskualdea. Badire egunkariak gutaz oraino espantuka ari direnak, sekulako harritu bagintu bezala. Hona atzo berean zer zion Angleterrako egunkari handienetarik batek, Times delakoak: «Bere gizon ederrenak ekharriak zituen Guillaumek Craonnerat, Roumanian asean eta bethetan atchikirik, guk behiak landan atchikitzen ditugun bezala. Debaldetan: Eskualdunekin zuten egiteko. Eskualdun pilotariek laster garbitu zituzten hainitz, eta hainitz eta gaineratekoak han-harat fueratu. Biba Eskualdunak». Behin harritu dugu mundua Eskualdunek. Agian ondoko egunetan Alemania bera dugu harrituko eta bakearen galdetzerat bortchatuko.*¹⁶³⁶

Eskualduna astekarian euskaldunen laudatzen ibiltzean, balentrien berri euskaldunei baizik ez zieten ematen. Argi da beren irakurleei ere euskaldunen irudi hori emateaz kezka handia zutela astekari horretan, baina goiko artikuluko zatian ageri den bezala, Euskal Herritik kanpo ere euskaldunetz baikorki mintzatzeko grina bazeukaten. Blaise Adémak ere azpimarratu zuen, Craonneko gudu horretaz, Parisko egunkariak euskaldunak nola ohoratu zituzten¹⁶³⁷.

¹⁶³⁴ Jean Elizalde, «Egia ala gezurra», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 6a.

¹⁶³⁵ Elizalde, «Zeri gauden...». 1916/10/20.

¹⁶³⁶ Elizalde, «Biba Eskualdunak». 1917/7/6.

¹⁶³⁷ Adéma, «Eskualdunak». 1917/6/1.

Prentsaz gain, Parisko Legebiltzarrean berean ohoratuak izatea ere eder zitzaion Adémari. Behin aipatu zuen nola euskaldunak soldadu bikainak zirelako solasa Frantziako Legebiltzarreraino heldu zen:

Eta bizkitartean ez omen dut zertaz hola beldur izan. Egia omen da ez dela gure Eskualdunak baino soldado hoberik. Egia omen da badirela jeneralak ez dutenak nahi izan gudu dorpe bati lotu soldado eskualdunak gabe. Egia omen da gure soldado eskualdunak handizki goretsiak direla Frantzia guzian.¹⁶³⁸

Baina hori ez zen kasu bakarra izan. Behin, Jean Ibarnegarai euskal diputatuak gainerako diputatuen eta ministroen aitzinean egin zuen mintzaldia aintz txalotua izan zela idatzi zuen Adémak. 1888tik 1892rako klaseetako soldaduak etxera igortzeko eskatu zuen Ibarnegaraik, baita ere soldadu guztiek maizago egin ahal izatea etxerako itzulia, erreka zuloetan egon ondoan, atsedean on bat ukaitea merezita zutela ohartaraziz. Gerlako ministroak eskaera horiek guztiak onetsi zituen. Mintzaldi hartan, Ibarnegaraik Euskal Herriko soldaduak goretsi zituen, bereziki Craonnen egin zutenagatik. Foch aitzindariak erran omen zion euskaldunak nolako soldaduak ziren bazekiela eta ez zela hoberik¹⁶³⁹.

Aitzindari baten ahotik horrelako ohoreak entzutea eder zitzaien. Beste behin, Jean Saint-Pierrek kontatu zuen aitzindari batek erran zuela euskaldunak soldadu onak, konfiantzazkoak eta osagarri onekoak zirela¹⁶⁴⁰. Beste behin ere gisa bereko solasak ukan zituen Saint-Pierrek. Haren arabera, euskaldunak soldadu hoberenatarik zirela zioten aitzindariak¹⁶⁴¹.

Euskaldunek aitzindarien artean zuten famagatik harro ziren *Eskualduna*-ko idazleak. Eta fama horrek ukan zuen bere gisako saria ere. Andreeen Bidean, Craonnelle herriko lurretan, obelisko handi bat eraiki zuten 1928an, Landetako eta Behe Pirinioetako hautetsiek bultzaturik. «Monument des Basques» du izena, eta eskualde hartako monumentu esanguratsuenatarikoa da¹⁶⁴². Euskaldunek gerlan Frantziaren alde egin zuten lana goraiatzeko zen monumentu haren helburua, eta hitz horiekin aipatzen du Annette Beckerrek euskaldunen parte hartzea gerlan:

¹⁶³⁸ Blaise Adéma, «Goretsiak», *Eskualduna*, 1916ko abuztuaren 25a.

¹⁶³⁹ Blaise Adéma, «Eskualdun deputatua», *Eskualduna*, 1917ko uztailaren 20a.

¹⁶⁴⁰ Jean Saint-Pierre, «Eskualdun soldadoa», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

¹⁶⁴¹ Jean Saint-Pierre, «Ehun eta berrogoi ta bigarrena», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

¹⁶⁴² Ikus argazkia eranskinetan.

Les Basques venus mourir au Chemin des Dames ont leur monument à Craon-nelle. Le béret traditionnel sur la tête, l'homme venu du Sud-Ouest dit sa tristesse d'avoir perdu tant de camarades, malgré la fierté d'avoir tenu. De Biarritz, de Hendaye, à Craonne. Destin de Basque, destin de Français. Dauphinois, Auvergnats, Bretons... Huit millions de mobilisés ont défendu la France agressée et imposé le retour parmi eux des Alsaciens et des Lorrains. Différents mais égaux, devant le devoir, devant la victoire.¹⁶⁴³

Monumentu horren harira, euskaldunak, Frantziako leku guztietako jendeak bezala, borroka berean ibili zirela eta beraz denak berdin zirela azpimarratu nahi zuten. *Eskualduna*-ren mezua ere bide beretik ari zen, ongi azpimarratu nahi baitzuen euskaldunak, edozein frantsesen gisan, soldadu onak zirela eta beren betekizuna ederki bete zutela.

¹⁶⁴³ Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, 65.

III. NORTASUN GIRISTINOA

Euskal berezitasuna eta frantses nortasuna aldarrikatzeaz gain, hirugarren ezaugarri bat ere guztiz presente zen *Eskualduna*-ko artikuluetan: giristinotasunaren goraipatzea. Hori ez da harrigarri, astekariaren aurkezpena egin dugunean garbi azaldu baitugu giristinotasunak zer garrantzia zeukan beretzat. Baina gerlaz mintzatzean ere presentzia handia zeukan gai horrek, ondoko orrialdeetan ikusiko dugun bezala. Astekariaren izaera giristinoan ez gara hainbeste luzatuko, eta fedeari eta Jainkoari egin zizkieten erreferentzia guztiak ez ditugu aipatuko, anitz baitziren eta nahiko errepikakorrak. Atal honen helburua ez da mugatzen astekariak soldadu euskaldunen nortasun giristinoa nola aipatzen zuen aztertzeraz. Hori baino helburu sakonagoetara heltzea da xedea, hor baitago ikerlan honen giltza. Horretarako, nortasun giristinoari buruzko atal hori testuinguru orokorrean kokatuko dugu.

A. SOLDADUAK FEDEDUN ONAK

Gerlako berri ematean, *Eskualduna*-ko idazleak ez ziren gerlaz bakarrik mintzo. Gerlako lekuetan fedea nola bizi zuten ere aipatzen zuten. Giristinotasunak leku handia zuen berriketari horien artikuluetan; horrekin erakutsi nahi zuten fedea soldaduen artean zeukala leku handia.

1. Fedea indartzen

Gerla denboran soldaduen artean federa itzultzeko joera bat agertu zela pentsa daiteke *Eskualduna* irakurriz, baina baita beste zenbait ikerlariren ara-

bera ere, nahiz eta denak ez datozen bat federa itzultze horri buruzko irakurketarekin, ondoko lerroetan erakutsiko dugun bezala. Soldaduak giristino gisa aurkezten zituen *Eskualduna*-k, are gehiago Euskal Herriko soldaduak. Soldaduen kontzientzia giristinoari dagokionez nabardurak egin zituzten, horrez gain. Jean Saint-Pierreren arabera, lehen lerroetako soldaduak hurbilago zeuden erlijiotik, gibel lerroetan zirenak baino. Arrazoia zen heriotzatik hurbilago zeudela, eta horrek giristinotasunera hurbiltzen zituela:

Suari hurbilago eta erlisione gehiago bai ta ere kuraie gehiago. Hainitzetan ohartu nitzari gauza horri. Hirriskutik urrun bizi direnek bihotza hilago dute, gisa guzietarat. Gerla luze hunen lana gau eta egun erreka zilhoetan egiten duten gizonak dire ikustekoak: hek dire gutienik lotsatuak. Gorputzez zailago, jarriago eta gogoz ala bihotzez beroago, azkarrago, harroka batzu iduri; espanturik egin gabe, ichilik bururen buru beren eginbide dorphea deramate azkarki.¹⁶⁴⁴

Lehen lerroetakoak giristinoago eta kementsuago zirela idatzi zuen. Lehen aipatu dugun gizontasunaren ezaugarriak dira hor deskribatuak, baina horren eragile edo laguntzaile gisa ageri zen giristinotasuna ere. Beste artikulu batean hobeki azaldu zuen zergatik ziren giristinoago suan zirenak eta ez gibel lerroan zirenak, hots heriotzatik hurbilago zirelako:

Ez da gaitz ikustea zeri esker finkatu dituen erroak gerla huntan erlisioneak. Behar ordu minean gizona bere baitharik itzultzen da gaineko nausiari buruz; bere gostuko dohazkonean aferak, orduan abantz dezake Jainkoa, iduri baitzaio nehoren ez deusen beharrik ez duela. [...] Eskolatzale hauta da herioa, lehen auzo duguno. Urrunagotik ez ikusiarena egiten diogu, eta beharriak tapatzen. Hemen ez da holakorik, boz saminegia baitu herioak, eta gutartean baitabila bethi. Holakoetan, orok badute beren erlisionea, orok beren sinhestea, ez orok argi eta iraupen berarekin, bainan aski barna, memento lazgarri batean arimaren itzultzeko. Erlisionearen beharra sendi dute bertzalde hirriskutik urruntzen diren egunetan, gogo bihotzak ilhun eta pisu daudelarik: deusek ez diote holako gozoa emaiten, nola elgarrekin eginikako othoitz eta kantu batek. [...] Su hegiko gizonak dire hortan ere idekienak, goxoenak, begitarte onekoak, aiherkeria gabekoak apezari buruz. apeza den tokian, bada bethi hein batean erlionezko gauzen gogoeta.¹⁶⁴⁵

Beraz, heriotzarekin harreman hurbila zutelako, lagunak hiltzen ikusten zituztelako, berak minutu batetik bestera hil zitezkeelako, Jainkoarenganako grina handitu zitzaien, Saint-Pierreren arabera. Halaber, apaiz eta omonierre-

¹⁶⁴⁴ Jean Saint-Pierre, «Azkar», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 2a.

¹⁶⁴⁵ Jean Saint-Pierre, «Zertako?», *Eskualduna*, 1915eko uztailearen 9a.

kiko goxotasun handia erakusten zuten. Baina Saint-Pierre bereziki euskaldun-
nez mintzo zen, eta *Eskualduna*-k maiz goraipatzen zuen euskaldunak giristi-
no onak zirela. Manex Hiriart-Urrutik goraipatu zuen Euskal Herritik joan
ziren soldaduak biziki giristino onak zirela eta horri esker ez zutela beldurrik
ukanen:

*Biba zuek, oraino eta bethi, eskualdun fededun seme, haurride, aita eta senhar zi-
nezko giristinoak! Aurthengo Andre-dena-Maria egunean Baionako katedral handi ede-
rretik Eskual-herriko eliza ttipieneraino inharrosi dituzuen zeru lurrak ez dira zeren
izan gerla hunen beldur. Zeren beldur nahuzue dadin izan Jainkoa berekin duena?*¹⁶⁴⁶

Beldurraren eta fedearen arteko loturaz mintzo da Jacques Fontana. Ha-
ren ustez, lubakietako borrokek eta guduen bortizkeriak erakutsi zien gizona
zinez gauza txikia zela, eta Jainkoaren beharra zutela indarren hartzeko¹⁶⁴⁷.
Zenbait urte geroago ere, 1917an Craonnen izan ziren gudu batzuetatik lan-
da, Baionako apezpikuaren espantuak aipatu zituen Blaise Adémak, baizik eta
euskaldunek kartsuki otoitz egiten zutela eta biziki giristino ageri zirela¹⁶⁴⁸.
Euskaldun baten heriotzaren berria ematen zutenean ere, maiz zehazten zuten
giristino ona zela, soldadu ona izatea eta giristino ona izatea elkarrekin lotuak
balira bezala. Horrelako zerbait uler zitekeen Adémak J.B. Errecaren heriotza-
ren berri eman zuenean, giristinoa zela azpimarratu baitzuen¹⁶⁴⁹.

Annette Beckerren arabera, giristinoek gerla erlijio ikuspegitik justifika-
tzen zuten: giristinoenak segur ziren «zibilizazioa barbaroen kontra» borroka-
tzen ari zela, hots, «Kristo deabruaren kontra» ari zela¹⁶⁵⁰. Horrez gain, beti
Beckerren ustez, fededunek sufritu nahi zuten Jainkoarengandik hurbil egote-
ko¹⁶⁵¹. Beraz, *Eskualduna*-k aipatzen zituen euskaldunen kasuan, ez zen baka-
rrik gizon izaeraren azpimarratzea ikusi behar, baizik eta erlijioaren pisua ere
bai. Horri loturik, gerla garaiko herioari sakrifizio kutsu bat ematen zioten.
Zenbait aldiz egin zuen *Eskualduna*-k gerlan hiltzearen eta Jesus Kristo bezala
hiltzearen arteko parekatzea, adibidez fraide bat hil zenean:

*Salbatzaleak, bere irakaspen eder guzietz bezenbat edo gehiago balinbadu gure-
tzat egin bere odola ichuriz, kurutzefikatua hilez, nola ez eta zertako ez lukete bardin*

¹⁶⁴⁶ Hiriart-Urruti, «Gure soldadoak». 1914/8/21.

¹⁶⁴⁷ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 266.

¹⁶⁴⁸ Adéma, «Milesker!». 1917/7/13.

¹⁶⁴⁹ Adéma, «J.B. Erreca». 1917/6/15.

¹⁶⁵⁰ Becker, «Les dévotions des soldats catholiques pendant la Grande Guerre», 16.

¹⁶⁵¹ *Ibid.*, 19.

*edo are gehiago arimentzat egiten ahal, hor gerlak adinik hoberenean deramazkigun apez kartsuek?*¹⁶⁵²

Jesus gurutziltzaturik hil zen, eta horren erreferentzia eginez, Jesusek bizia sakrifikatu zuen gisan soldaduek ere berdin egiten zutela erran nahi zuen *Eskualduna*-k. Ildo beretik idatzi zuen Eguberriko mezan egin gogoeta bat, non erran zuen sakrifizioa ez zela galtze bat, horrek Jainkoarengana gehiago hurbilteza eragiten zuela¹⁶⁵³.

Bizia galtzea ez zela galtze bat idatzi zuen Manex Hiriart-Urrutik. Soldaduentzat – eta baita familiarentzat ere – aiseago bide zen heriotzaren onartzea, hori sakrifizio bat baldin bazen, eta sakrifikatzea zerbaitetan laguntzea zen. Annette Beckerrek ere dio garai hartako apaizek soldaduak lasaitzeko betekizuna zutela, Kristo ere haiek bezala hil zela erranez¹⁶⁵⁴. Fededunek gerla eta heriotza aiseago onartzen zituzten, Jainkoari egiten zioten eskaintza gisa ikusten zutelako, eta horrekin batera barkamen iturri gisa¹⁶⁵⁵. Horrela uler daiteke *Eskualduna*-k zergatik ematen zion halako itxura sakratua gerlari.

Nicolas Beauprék dio heriotzak «heroi-martirio» kutsua zeukala, sakrifizioarena, eta horrekin erlijioaren gaiak presentzia handia hartu zuela¹⁶⁵⁶. Beraz, heriotzatik hurbilen ziren soldaduak girstinoagoak ziren. Euskaldunak ere girstinoak ziren, eta horrek laguntzen zituen hiltzeko arriskua aiseago jasaten. Gutxienez, *Eskualduna*-ko idazleek halako mezuak zabaldu zituzten. Aiseago onar zitekeen zerbaiten alde sakrifikaturik hiltzea, graziaren truke hiltzea. Horrek ere lagundu zituen, beraz, gerlaren egitea onartzen.

Gerla egoeran, heriotik hurbil ziren soldaduen artean fede handia zegoela aipatu zuten *Eskualduna*-ko idazleek. Baina horri loturik, ohartu ziren soldadu anitzen baitan fedearen iratzartze bat gertatu zela. Jean Saint-Pierrek, adibidez, kontatu zuen Eguberriko mezan, sei edo zazpi urte haietan erlijioaren bidea utzi zutenak mezara joan zirela¹⁶⁵⁷. Saint-Pierrek beste artikulua batzuetan ere aipatu zuen gerlako tokietan fedea azkartzen ari zela¹⁶⁵⁸. Euskaldunak eta gainerako soldaduak desberdindu zituen, fede kontuak aipatzerakoan. Alabaina, ez zuen dudan ezartzen euskaldunak lehendik ere fededunak zirelako-

¹⁶⁵² Hiriart-Urruti, «Eskualdun kaputchin soldadoa». 1914/12/11.

¹⁶⁵³ Hiriart-Urruti, «Eguberri gerlan». 1914/12/25.

¹⁶⁵⁴ Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, 101.

¹⁶⁵⁵ Becker, «Les dévotions des soldats catholiques pendant la Grande Guerre», 18.

¹⁶⁵⁶ Beaupré, *Ecrire en guerre, écrire la guerre. France-Allemagne 1914-1920*, 138.

¹⁶⁵⁷ Jean Saint-Pierre, «Gauerdiko meza», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

¹⁶⁵⁸ Jean Saint-Pierre, «Erlisioea gerlan», *Eskualduna*, 1915eko uztailaren 9a.

rik. Erakutsi nahi zuena zen soldaduen artean anitz itzuli zirela giristinotasunera. Eta hori zerbait on gisa aurkeztu zuen, alegia gerlaren abantailetariko bat zen fedetik urrundu zirenek fedea berreskuratzea. Manex Hiriart-Urrutik ere alde hori azpimarratu zuen, gerlak gauza baikor bat bederen bazuela erakutsiz. Hain zuzen, Euskal Herriko eta Biarnoko soldadu fedegabe batzuk, gerlara joanez geroz, fedeari berriz lotu zitzaizkiola kontatu zuen. Biarnoko gazte «ez jainkotiar» batek gutuna eman omen zion lagunari, apaizari goraintziak emateko eta federa itzuli zela errateko. Ortzaitzen beste bi gizon apaizen kontra mintzatu eta gerlara joateko bezperan kofesatzera joan zirela gehitu zuen Hiriart-Urrutik. Hori guztia, errateko gerlak alde on bat bazuela:

*Barna, barna fanfarrunkeriak, herioa hurbil duzularikan sendi. Nigar eta bihotzmin, oinhaze guzien artetik, dezagula ekhar, onik ere, holako zerbeit ondorio gerlak.*¹⁶⁵⁹

Gerlak fedearen berrindartzean izan zuen eraginak poztu zuen *Eskualduna*. Ondoko adibide honetan ere garbiki ageri den bezala:

*Gerlaz osoki hartua zutela gogoa, ezagun zuten Baionako karrketan prose-sioneari zarraizkon zazpi, zortzi ehun soldadoek. Hain zuten gogotik egiten othoitz gizagaizoek, berentzat, beren familientzat, Frantziarentza. Nebork deithu gabe jin baitire, beren baitharik, Andre-dena-Maria egun handiko ofizioetarat: meza nausi, bezpera eta profesione. [...] Gerlak ez balu fedearen hola piztea, sus-tatzea baino ondorio makurragorik, benedikatzeko litake zinez gerla; baitu or-dean bertzerik!*¹⁶⁶⁰

Gerlak alde biziki ilunak zituela aitortu zuen Hiriart-Urrutik, hain zuzen, sufrimendu handia eragiten ari baitzen. Baina pozik zegoen erlijioak gora egin zuelako. Eta Jacques Fontanaren arabera, egia da erlijioak gora egin zuela: gerlak fedearen iratzartzea eragin zuen, eta mobilizazio egunean eta ondokoetan soldadu anitz joan zen elizara¹⁶⁶¹. Horiek horrela, den-dena ez zirela giristinotasunera konbertitu gehitu zuen, batzuek sinestera eman nahi zuketzen bezala. Mezak eta zeremoniek soldadu anitz erakartzen zituzten, gudu handiak baino lehen, soldaduek trumilka konfesatzen ziren, praktikanteak zirenak eta hala ez zirenak¹⁶⁶². *Eskualduna*-k ez zuen federa

¹⁶⁵⁹ Manex Hiriart-Urruti, «Goraintzi jaun erretorari», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 18a.

¹⁶⁶⁰ Hiriart-Urruti, «Gure soldadoak». 1914/8/21.

¹⁶⁶¹ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 35–37.

¹⁶⁶² *Ibid.*, 269.

itzultze hori erlatibizatu, alderantziz baizik. Goraipatu zuen. Annette Beckerren arabera, gerlak fedea piztarazi zuen, baina Elizak hori bere bidera ekartzeko ahalegina egin zuen¹⁶⁶³. Eta fedearen igaitea goraipatu zuen prentsa giristinoak, Jean-Jacques Beckerren arabera¹⁶⁶⁴.

Eskualduna ere ildo horretan zegoen, leku garrantzitsua ematen zion fedearen berrindartze horri. Ez zen, beraz, hori egiten zuen astekari giristino bakarra. Baina giristinotzea ez zela aldizkari giristinoek zioten bezain handia gehitu du Beckerrek. Irakasleen txostenetan oinarritu da ondorio hori ateratzeko. Fedea kontsolamendu bat, babes bat, sostengu bat zen gerlaren hastapenean, haren hitzetan, baina gerla luzatu ahala ahuldu zen¹⁶⁶⁵. Frédéric Rousseauk ere antzeko erlatibizatze bat egiten du. Fedearen agerraldiak izan zirela ukatzen ez badu ere, horren gibelesko zinezko motibazioa besterik zela uste du, hala nola beldurraren aitzinean lasaitzeko bide bat zela¹⁶⁶⁶. Annette Beckerrek berdin dio. Fedearen iratzartze bat izan zela onartu du, baina kantitatez soilik, ez kalitatez. Are gehiago, ez zela iraunkorra gehitu du¹⁶⁶⁷.

Fedea bazuen beldurrari eta gerlako egoerari lotutako beste funtzio bat ere, Hiriart-Urrutik berak aipatu zuena. Gerlako sufrikarioak eztatze bide gisa ere aurkeztu zuen fedea. 1914ko Eguberri egunean argitaratu zuen artikuluan idatzi zuen Jainkoaren baitan sinestea modu ona zela penak hein batez arintzeko¹⁶⁶⁸. François Cochetek ere aipatu du hori, hala nola fedea «makulu» bat bezala zela soldaduentzat, eta beraz ez zela zinez barnetik heldu zen fede bat, baizik eta egoeran beharturik sortu zen halako zerbait¹⁶⁶⁹. Hots, soldaduak zerbaiti lotu behar zitzaizkien jasangaitza aiseago jasateko. Erljioa izan zen horretarako bide bat. Baina muturreko egoera hark bultzaturik hartzea erlijioaren bidea ez zen apaizek eta Elizak zinez nahi zuten egoera. Errealitatean federa itzultze bat izan zen, bai, baina ez *Eskualduna*-k erakutsi nahiko zukeen bezain sakona, ordea. Haatik, interesgarriena da ikustea euskarazko astekari horrek, errealitatea bere gisara interpretatu ala ez, giristinotasunaren goraipatzeko erabili zuela soldaduen fedearen ustezko iratzartze hori.

¹⁶⁶³ Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, 99.

¹⁶⁶⁴ Becker, *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*, 452.

¹⁶⁶⁵ Ibid., 456.

¹⁶⁶⁶ Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 313.

¹⁶⁶⁷ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 95.

¹⁶⁶⁸ Hiriart-Urruti, «Eguberri gerlan». 1914/12/25.

¹⁶⁶⁹ Cochet, *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*, 211–213.

2. Fedearen hitzorduak

Fedeak adierazpide konkretuagoak ere bazituen gerla garaian, eta horietarik bat zen, ohikoena, asteroko mezara joatea. *Eskualduna*-ko berriketariak maiz aipatzen zuten elizako hitzordu hori, hala nola igandeetako meza. Euskaldunak meza horretara saldoan biltzen zirela idazten zuten Jean Saint-Pierrek eta *Zerbitzari*-k, mezaren garrantzia azpimarratuz. Saint-Pierrek behin idatzi zuen ehunka euskaldun bildu zirela igande arratseko meza batean, euskarazko meza entzuteko¹⁶⁷⁰. Euskarari buruzko atalean aipatu dugu pasarte hori, euskaldunei euskarazko meza entzutea atsegingarri zitzaielako. Baina hemen azpimarratzekoa dena da euskara entzuteaz gainera, mezara joatea zela plazer iturri eta euskaldunek ez zeukatela huts egitekoa elizako hitzordua; hori da, bederen, Saint-Pierrek erakutsi nahi zuena. *Zerbitzari*-k ere idazten zuten igandeetan eliza betetzen zela¹⁶⁷¹.

Euskaldunak pausa denboran mezara joaten zirela azpimarratzen zuten *Zerbitzari*-k, ostatuan ibiltzeko orde, gehienak elizara joaten zirela gorai-patuz¹⁶⁷². Euskaldunek fedearerik hitzorduentzat zuten grinaz kontent ziren bi idazle horiek. Eta zituzten atsedean uneetan ostatuan baino denbora gehiago mezan pasatzearekin uler daitekeena da euskaldun horiek izugarriko girstino onak zirela, beren denbora-pasa maiteena mezara joatea zelako, ostatura joatea baino gehiago. Alderantziz, hango herri batzuetako jendeak ez zuela mezara joan nahi izaten, eta ostatuan denbora gehiago iragaten zuela kritikatu zuten *Zerbitzari*-k:

*Zorigaitzez, sosaren biltzea baino dorpheago zaiote atchikitzea. Zoko-moko guzietan ostatua da eta hitz dautzuet ostatuko athean ez dela belhar ondo handirik. Zer trichetzia! Hala-hala, elizako athea ez da hola legundua!*¹⁶⁷³

Litekeena da eskualde hartako jendea ez euskaldunak bezain fededuna izatea. Baina euskaldunak gerlan ziren, soldadu gisa joanak zirenez geroz. Hango biztanleak han bizi zirelako zeuden han. Eta pausa denboretan mezara joate hori bereziki soldaduentzat zela ulertzen da, Annette Beckerreren esplikazioen arabera¹⁶⁷⁴. Honek dio gerla ez zela plegatzen erlijio girstinoak finkatzen zi-

¹⁶⁷⁰ Saint-Pierre, «Maiatzeko hilabetea». 1916/5/26. Ikus 34. orr.

¹⁶⁷¹ Elizalde, «Igandeak». 1916/11/3.

¹⁶⁷² Jean Elizalde, «Gure manerak», *Eskualduna*, 1916ko urriaren 20a.

¹⁶⁷³ Elizalde, «Hemengo bazterra». 1916/12/15.

¹⁶⁷⁴ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 38.

tuen hitzorduetara, igandeak igande izateak edo meza orenean meza izateak ez zuen gerlako jarduna aldatzen. Bonbak edo erasoak gerta zitezkeen mezako tenorean. Beraz, fededunek aldatzen zuten egutegia, gerlaren gorabeheren arabera. Horregatik, mezak ez ziren beti tenore beretan edo egun beretan izaten. Soldaduak ez zeudenean pausalekuetan, gerla erdian zeudenean, ezin ziren elizara joan. Normal da, beraz, berezko tenoreetan egin beharreko ekintza erlijioso horiek atsedean uneetan egitea.

Eguna edo tenorea gerlaren agendaren arabera finkatzen zen bezala, meza emateko lekua ere gerlak inposatu egoeraren arabera finkatzen zen, Jean Saint-Pierreren lekukotasun honetan ageri den bezala:

Bertze toki batzuetan, elizak lurrean dira. Bertze nunbeit atzeman behar igandetako aterbea, lurpe, harroka zilho, edo etche zahar, aberetegi eta holakoe-tan. [...] Aurthengo eguberriak hei zahar batean eginak ditut. Badut beldurra ez dela luzaz egonen chutik: zur bat dilindan ikusia diot, gain hartarik goiti so egi-tearekin.¹⁶⁷⁵

Egoera hartan, bitxikeriak ere gertatzen ziren tarteka. Lubakietan alemanek hil soldadu baten aldeko meza eskatu zion norbaitek *Zerbitzari*-ri behin, baina honek erantzun zion goizeko meza jadanik errana zuela eta beste bat ezin zuela erran egun berean. Soldadu hark katixima jakin balu apaiz batek egun berean bi meza ezin zituela erran jakinen zuela gehitu zuen¹⁶⁷⁶. Artikulu hartan, idatzi zuen bezala, emantzat jo zuen *Eskualduna*-ren irakurleek hori bazekitela, berez.

Euskaldunak praktikante onak zirela goraiatze hartan, apezpiku batek euskaldunetz egin espantuak ekarri zituen behin Jean Saint-Pierrek. Ruch apezpikua 142. Infanteria Erregimentuko omoniera zen, eta euskaldunak biziki maite omen zituen, bereziki mezan euskal kantuak nola kantatzen zizuten:

Zer zautzue, irakurleak? Ez ahal dire gureak omonieraren saltzekotan. Ez dut uste! Hemen gaudenek Eskualdunaren arartekoz eskerrak dazkogu Ruch jaun apezpikuari igortzen, ezin hobea delakotz soldado eskualdunentzat. Jainkoak heien erdian eta heiekin beira dezala partida irabazi arte.¹⁶⁷⁷

¹⁶⁷⁵ Jean Saint-Pierre, «Eguberri», *Eskualduna*, 1916ko urtarrilaren 7a.

¹⁶⁷⁶ Jean Elizalde, «Nork nahi daut katichima bat igorri?», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 4a.

¹⁶⁷⁷ Jean Saint-Pierre, «Ruch Jaun apaizpikua», *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 9a.

Saint-Pierrerentzat ohorea zen euskaldunetz halako laudorioak entzutea. Laudorioak, kasu hartan, ez ziren soldadu gisa zituzten kalitateei buruzkoak, baizik eta giristino gisa zuten kalitateari buruzkoak. Eta Saint-Pierreri ohoragarri zitzaion euskaldunak eredugarri izatea sail horretan. Halaber, Euskal Herrian bizi ziren biztanleak ere mezara joaten zirelako pozik zegoen, Euskal Herritik itzuli berria zen soldadu batek jendea mezan ibiltzen zela kontatu ondoan¹⁶⁷⁸.

Gerlan ziren euskaldunentzat garrantzitsua zen mezara joatea, *Eskualduna*-ren arabera, baina fedea ez zen gerlako egoerara mugatua edo egoera haren ondotik berpiztua, euskaldunen kasuan, astekariko artikulua irakurriz. Fedea barna sartua bide zuten, eta horren seinale zen Euskal Herrian ere praktika giristinoek segitzen zutelako kontu hori. beste gisa batez errateko, behin mezara joan nahi ez zuen soldadu zahar baten jarrera kritikatu zuen Jean Saint-Pierrek, erranez soldadu hark «bereak eta asto beltxarenak» entzun zituela¹⁶⁷⁹.

Asteroko edo iganderoko mezak eta besta buruetakoak bereiz aipa daitezke, ez hainbeste giristinotasunaren agerraldian anitz aldatzen duelako, baizik eta Eguberri, Pazko eta Omiasainduko mezek eta ospakizunek gainerako egunetakoek ez zuten pisu edo erranahi berezia zutelako. Horien artean ere bereizketa bat egin daiteke; batetik aipa daitezke Andre Dena Mari eguna eta Pazko eguna, eta bestetik Eguberri eta Omiasaindu. Alabaina, ondoko adibideak aztertzean ohartuko gara soldaduek ez zituztela larritasun berarekin bizi egun batzuk eta besteak.

Andre Dena Mari eguneko mezari dagokionez, Jean Saint-Pierrek egun hartako besta aipatu zuen eta soldaduen fedea zinez azkar zela erakutsi. Baina, egun haren ifrentzuaz ere idatzi zuen, gorago aipatu dugun egoera baten isla zena, alegia: erreketan zeuden soldaduek ezin izan zuten mezara joan, eta horrek pena eman ziela kontatu zuen Saint-Pierrek¹⁶⁸⁰. Alabaina, hor bereizten zen igande arrunt bateko edo besta buru bateko egoera. Igande arrunteko meza, goizean ez bazen arratsaldean segi zezaketen, edo egun batez ez bazen bestean. Besta buru batekoa aldiz, urtean egun bakarrean izaten zen. Andre Dena Mari eguneko mezara ezin joanez penaturik zeudenak aipatuz, begi bistakoa da Saint-Pierrek berriz ere erakutsi nahi zuela euskaldunak zein giristino seriosak ziren.

¹⁶⁷⁸ Jean Saint-Pierre, «Umiasaindu», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 17a.

¹⁶⁷⁹ Jean Saint-Pierre, «Mezaz futitzen», *Eskualduna*, 1915eko otsailaren 26a.

¹⁶⁸⁰ Jean Saint-Pierre, «Andre dena Maria», *Eskualduna*, 1915eko abuztuaren 27a.

Pazko egunez ere euskaldunen fedea zein indartsu agertu zen txalotu zuen. Erljio giristinoaren ospakizun handiek leku handia zuten, hain zuzen, Jean Saint-Pierreren testuetan. Adibidez, Pazko hurbildu ahala, zenbait aipamen egiten zituen, erranez euskaldunak trumilka inguratzen zirela elizara eta eliza gaietan ere euskaldunak nagusi zirela¹⁶⁸¹. Elizatik ateratzean soldaduek bihotza azkarturik zutela ere idatzi zuen, beraz meza bihotz altxagarri gisa aurkeztu zuen. *Zerbitzari*-k beste arrazoi bat ere eman zuen soldaduak Pazkoko mezara joateko: Jainkoarekin «konduak garbi» behar zituzten¹⁶⁸².

Eguberri egunak are garrantzi handiagoa zuen. Euskaldunak Eguberriko kantuen emateko elkarretaratzen zirela idatzi zuen Saint-Pierrek¹⁶⁸³. Beste urte batez, Eguberrietako mezak ahal bezala nola ematen zituzten kontatu zuen, baina euskaldunek hitzordua ez zeukatela huts egitekoa gehitu zuen¹⁶⁸⁴. Berez egun garrantzitsuak direnak giristinoentzat, gerla denboran garrantzi handiagoa hartzen zutela islatzen zen Saint-Pierreren eta besteen testuetan. Beste batean, 1918ko urtarrilean, bozkariozko eguna izan behar zukeen hori zein tristeki iragaten zen aipatu zuen, ordea:

*Gauerdia da laster: ene aldia erreka lerroetan argi artino ibiltzeko, nun zer gertatuko den gau beltzaren erdian. Eguberriko gauerdia, ezkila gabekoa, bozkario gabekoa, bertze gauak iduria; bihotzean bakarrik bertze orduz ezagutu gozoaren orhoitzapena.*¹⁶⁸⁵

Herriminen kutsu bat sendi daiteke pasarte horretan. Baina herrimina baino gehiago, etxeko goxotasuna, familiarekin egotea eta Eguberriko negu hotza nola berotu ohi duen erakustea zen artikularen ondorioa. Bereziki Eguberri bake eguna izanik, gerlaren erdian egotea zen mingarri, edota ohiz kanpoko eguna ohiko eguna izatea. *Zerbitzari*-k idatzi zuen Eguberri mezara joateko okasio bat zela, baina alemanen bonben mehatxuagatik, hori ere ez zezaketela lasai egin gehitu zuen¹⁶⁸⁶.

Ororen buru, besta eguna izan behar zuten horiek, egun gogorrakoak ziren, kontrastea nabari gelditzen baitzen. Egun tristeagoa da, berez, Omiasaindu, hilak ekartzen baitira gogora. Eta gerla garaian, egun hark karga berezia zuen, gerlan hildakoek baitzuten leku guztia. Jean Saint-Pierrek 1915eko aza-

¹⁶⁸¹ Jean Saint-Pierre, «Pazkoak», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 2a.

¹⁶⁸² Jean Elizalde, «Konduak garbi», *Eskualduna*, 1916ko apirilaren 28a.

¹⁶⁸³ Saint-Pierre, «Eskualdun kantikak». 1915/1/8.

¹⁶⁸⁴ Saint-Pierre, «Eguberri». 1916/1/7.

¹⁶⁸⁵ Jean Saint-Pierre, «Laugarren eguberri», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 4a.

¹⁶⁸⁶ Elizalde, «Oi Eguberri gaua». 1916/1/7.

roan azpimarratu zuen Omiasaindu inguruan, hilak zituztela gogoan, bestenaz ere urte hartan, familia gehienek bazutelarik hurbileko bat hila¹⁶⁸⁷. Gauza bera adierazi zuen beste artikulu batean ere, erakustera emanez Omiasainduko mezako negarrek agerian uzten zutela gerlak eragiten zuen sufrimendua, familia gehienetan bazelako hil bat¹⁶⁸⁸. Jarrera hori orokorra zen Annette Beckeren arabera. Hots, fedearen agerraldiaren lekukotasun anitzez gehiago izaten zela hilen ehorzketei edota Omiasainduri buruz¹⁶⁸⁹.

Mezak hitzordu finkoak baziren – nahiz eta gerlako gorabeherek ordutegi eta egutegiak baldintzatu – bazen beste biderik fedearen adierazteko, hitzordu finkorik gabeko bideak. Bide hori otoitza zen. Otoitzak sekulako presentzia zuen *Eskualduna*-ko artikuluetan. Ez dezakegu osatu otoitz egiteko deia egiten duten edo otoitzari erreferentzia ttipiena egiten dieten artikuluen zerrenda, hain litzateke luzea. Jean Saint-Pierreren eta *Zerbitzari*-ren testuetan leku handia zeukan otoitzak. Jean Saint-Pierre, adibidez, soldaduek maiz otoitz egiten zutela azaldu zuen, batzuetan anekdoten bidez, non arrosarioa egiten zutela zehaztu zuen. Egur zama bati buruz mintzo zen behin, eta kontatu zuen azkenean egurra utzi eta arrosarioa hartu zutela¹⁶⁹⁰.

Zerbitzari-k artikulu anitzetan aipatzen zuen otoitza; adibidez, lubakietan otoitz egiten zutela errateko. Ondoko adibidean, erlijioaren praktikatzeko modu desberdinez mintzatu zen, baizik eta mezara joaten zirela, han kantatzen zutela gogotik, arrosarioak ematen zituztela astean bitan eta gainerako uneetan noiznahi otoitz egiten zutela, lubakien erdian ere, horretarako asti ttipiena zutelarik:

Geiago dena, Eskualdun soldadoeri etzaiote aski igandetean elizarat ibiltzea: astean bi bilkura badituzte arratsetan, arrosarioaren emaitzeko, Sakramendu Sainduaren benedizionearekin. Ez dea eder? Eta bertzalde zenbat othoitz ez dute egiten? Ori, huna froga bat, gogotik kazetan ezarriko duzuen. Bayonako errechimendua tranchetarat abian zen; orenaren goait. Durquet baztidar apheza, bere gizonekin choko batean zagon. Egon eta egon, orena ez heldu. Ohartzen dire betbetan oren erdi bat goizegi prestatu direla. «Zer eginen dugu, diote Durquet-ek bere laguneri?» – «Gora gora arrosarioa erranen, bertzek ihardets, arrosarioa emaiten dute. Eta gero, orena baitzen, joan ziren tranchetarat.»¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁷ Saint-Pierre, «Gerlako hilarriak». 1915/11/19.

¹⁶⁸⁸ Saint-Pierre, «Umiasaindu». 1916/11/17.

¹⁶⁸⁹ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 40.

¹⁶⁹⁰ Jean Saint-Pierre, «Egur zama», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 8a.

¹⁶⁹¹ Elizalde, «Martchoaren 8an». 1915/3/19.

Beste behin ere aipatu zuen nola biltzen ziren soldaduak otoitz egiteko, bakarrik ez bazen, taldean, elizan¹⁶⁹². Bazekiten ez zutela beti otoitz egiteko aukerarik izaten, eta horregatik egiten zituzten ahal zutenean. Orrialde batzuk lehenago azaldu dugu Annette Beckerrek dioenaren gisan, ezin zutela mezara nahi zutenean joan, gerlarengatik. Otoitzekin ere gauza bera zen, *Zerbitzari*-ren lekukotasun horren arabera.

Otoitza helburu batzuekin ere egiten zuten, hala nola zerbaiten erdiesteko. Adibidez, lohi artean zirenean, otoitz egiteko eskaera egin zuen *Zerbitzari*-k, eguzkia atera zedin¹⁶⁹³. Hots, anitz otoitz egiten zutela errateaz aparte, irakurleei soldaduen alde otoitz egiteko deia etengabea zen *Eskualduna* astekarian. Saint-Pierrek kontatu zuen behin eliza ederrak zirela zeuden lekuaren inguruko herrietan, eta soldaduak arrats guzietz mezara joaten zirela. Artikulu berean Euskal Herrian bizi ziren euskaldunei ere deia egin zien otoitz egin zezaten¹⁶⁹⁴. Gerla irabazteko ere otoitz egiteko eskatu zien euskaldunei. Batean, Saint-Pierrek iragarri zuen lasaitasun une batean zeudela, baina ez luzazko, euskaldun batzuk gudu gogorak ukanen zituztelako. Saint-Pierrek ez zuen dudarik alemanek galduko zituztela borroka horiek, baina hala ere irakurleei otoitz egiteko eskatu zien¹⁶⁹⁵. Antzeko eskaera bat egin zuen *Zerbitzari*-k ere beste behin:

Herritar maiteak, sinhets zazue oren hori hurbiltzen ari dela, menturaz hurbildua dela. Lagun gaitzazue hortik. Egunetik egunerat, orenetik orenerat heda ditake guduua. Uste gabean, hedatuko da, sua mendian bedatzen den bezala. Orduan ichuriko da odol. Berriz busti beharko dute begiek. Sekulan baino kartsukiago, egizue guretzat othoitz...¹⁶⁹⁶

Gisa berean, laster Verdunera igorriko zituztelako solasaz idaztean, nora joanen ziren ez zekitela, baina irakurleek haientzat otoitz egin zezaten galdegin zuen¹⁶⁹⁷. Ez zuen dudan ezartzen alemanei nagusitzeko tresna guztiak bazituztela, baina azken hitza Jainkoak zuela erranez, otoitz egiteko eskatu zuen beste behin¹⁶⁹⁸ eta berriz¹⁶⁹⁹. Gerlaren azken urratsetan, lau urte lehenago hasi zela idatzi zuenean, ez zela bukatzekotan eta otoitz egiteko eskatu zuen¹⁷⁰⁰.

¹⁶⁹² Jean Elizalde, «Othoitz», *Eskualduna*, 1916ko azaroaren 24a.

¹⁶⁹³ Elizalde, «Oraiko egunak». 1916/7/21.

¹⁶⁹⁴ Jean Saint-Pierre, «Elizan», *Eskualduna*, 1916ko maiatzaren 19a.

¹⁶⁹⁵ Saint-Pierre, «Soldadoen galde bat». 1917/2/23.

¹⁶⁹⁶ Elizalde, «Eta zer diote gerlariek?». 1916/4/14.

¹⁶⁹⁷ Elizalde, «Hegalak motz». 1916/4/28.

¹⁶⁹⁸ Jean Elizalde, «Ondoko eguner buruz», *Eskualduna*, 1917ko martxoaren 23a.

¹⁶⁹⁹ Jean Elizalde, «Azken hitza», *Eskualduna*, 1918ko apirilaren 19a.

¹⁷⁰⁰ Jean Elizalde, «Bortzgarren urthea», *Eskualduna*, 1918ko uztailaren 19a.

Baina bereziki, otoiitari esker kemena bazutela aipatzen zuen Jean Saint-Pierrek. Batean zehaztu zuen Paueko erregimentuek erretreta egin zutela hiru egunez, hala nola predikuak entzuteko, kofesatzeko eta horrelakoak egiteko¹⁷⁰¹. Halaber, euskaldunak soldadu onak zirela eta sinestea azkar begiratzen zutela, otoiitz eginez, gehitu zuen¹⁷⁰². Hiltzekotan zirenean, hil baino lehen otoiitz egin nahi izaten zutela ere idatzi zuen. Behin, ospitalean lagun bat bisitaturik atera zela kontatu zuen. Hiltzen ari zen oloroar batek otoiitz egiteko eskatu omen zion, otoiitz egin zuen eta hil zen¹⁷⁰³. Kontrako adibide bat da hurrengoa. Batek zauri larriak zituen, baina otoiitz egin ondoan sendatu zela kontatu zuen. Zauria ur bedeinkatuarekin garbitu eta sendatu omen zioten¹⁷⁰⁴.

Denak ez ziren salbatzen, ordea, eta hilen eta sarraskien aurrean ere otoiitz egiteko eskatu zuen *Zerbitzari*-k. Hilek otoiitzak behar zituztela azaldu zien amei¹⁷⁰⁵. Otoiitza kontsolamendua ere izan zitekeen, hots. Hilek ez bazuten deusen beharrik otoiitz haiei esker, familiak ere goxatzen bide zituzten segur-tamen hori emanez, nahiz eta semearen falta otoiitzek ezin zuten ordezkatu. Baina Annette Beckerrek dioen bezala, otoiitzak bazuen kontsolamendu funtzio hori¹⁷⁰⁶.

Otoiitzaren leku handi horrek erakusten du soldadu fededunentzat eta haien familientzat garrantzitsua zela, baina bereziki erakusten du *Eskualduna*-k soldaduen girstinotasuna azpimarratu zuela, horren bidez.

B. JAINKOA FRANTZIAREN ALDE

Soldadu girstinoak goraiatzeaz aparte, beste bide batetik ere lotu zuen Frantzia girstinotasunarekin. Maiz aipatu zuen Jainkoa bera Frantziaren alde zegoela gerla hartan. Lehenik, apaizak berak gerlan ibili zirela eta garesti ordaindu zutela azpimarratu zuen *Eskualduna*-k, apaizen engaiamendu desberdinak ohoratuz. Apaizek presentzia handia zeukaten artikuluetan, baina baita Jainkoak berak ere. Gerla irauten ari zen bitartean, berriketariak maiz errepi-katzen zuten Jainkoa Frantziaren alde zela, eta ez Alemaniaren alde.

¹⁷⁰¹ Jean Saint-Pierre, «Erretreta», *Eskualduna*, 1915eko urtarrilaren 15a.

¹⁷⁰² Saint-Pierre, «Eskualdun: fededun». 1916/6/9.

¹⁷⁰³ Saint-Pierre, «Girstino». 1915/3/5.

¹⁷⁰⁴ Jean Saint-Pierre, «Maiatzeko deboziona», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 14a.

¹⁷⁰⁵ Elizalde, «Hemengo hil-herriak». 1917/2/2.

¹⁷⁰⁶ Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, 97.

1. Apezen sakrifizioa

Apezek hainbat kritika jasotzen zuten, gerla garaian, *Eskualduna* irakurri ageri den bezala. Gisa bateko eta besteko kritikei erantzuten tinta franko isuri zuten lau urte haietan zehar. Alde batetik, Hego Euskal Herritik eta Espainiatik Frantziaren kontra hedatzen ziren kritikek min egiten zieten erakutsi zuten. Ez ziren Frantziaren alde ageri, Frantziak erlijio giristinoa baztertu zuelakoan, hala nola 1905eko legetik landa. Jean Saint-Pierrek, «Zer eta zer» sailean idatzi zuen, kritika haiei erantzunez, baizik eta Frantziak erlijioarekiko zuen jarrera hori diputatuengatik zela. Artikulu haren arabera, aleman anitz bazen Espainian, baina espainiarrak bakearen alde ziren. Euskal Herriko auzapez batek erran omen zuen Frantziak irabazteak on guti ukanen zuela haientzat:

Zer da bada? Frantzia erlisionearen etsai, Frantzia nahasmendu guzien itburri pozoindatu, Frantzia eskandala emaile. Errozute Frantziako katolikoak ez direla hobendun gobernamentuaren tzarkeriez, ez dela zuzen Frantzia guziaren zikintzea lege tzarrak egin dituztelakotz gure deputatuek, fedea azkar dagola oraino, eliza, eskola, obra zer nahi betan sortu direla lege tzarren artetik, mundu zabalean frantses apezak direla bereziki fedearen bedatzale, errozute gure soldadoak nola diren hiltzen: etzaiote aski: behar bezalakoak izan bagine, gobernamentuan ere nausi geldituko ginela.¹⁷⁰⁷

Frantziaren jarrera laikoa kritikatzeko zutenei argi utzi nahi izan zien Frantzia ere giristino onak bazirela, eta Frantziako apaizei esker zegoela fedea azkar. *Eskualduna*-k ez zuen onartzen fedea baztertu zutenen lerroan jarriak izatea. Gainera, hori aski ez eta, beste norabideko kritikak ere jasan behar zituzten. Hain zuzen, Frantzia gairik, maiz errepikatu zen apaizak izan zirela gerlaren bultzatzaileak¹⁷⁰⁸. Horrelako akusazioei behin baino gehiagotan erantzun zien *Eskualduna*-k, solas haiek gain-gainetik gezurtatuz. Gerla hasi eta aski laster, Baionan gizon bat apaizen kontra mintzo zela eta gerla haiek bultzatu zutela erran zuela kontatu zuen Manex Hiriart-Urrutik:

¹⁷⁰⁷ Jean Saint-Pierre, «Zer dioten gerlaz», *Eskualduna*, 1916ko otsailaren 11.

¹⁷⁰⁸ Antiklerikalen akusazioak ongi laburbilduak dira André Lorulot anarkista eta antiklerikalaren liburuan. Elizak gerlan izan zuen jarrerari buruzko bere irakurketa eskaini zuen. Elizak hainbat arrazoiengatik zeukan interesa gerla izan zedin, Loruloten ustez: besteak beste, fedea berzpiztarazten zuelako eta Frantzia laikoak eta errepublikak gerla galduz gero, monarkia eta sistema klerikala itzuliko zela espero zuelako. André Lorulot, *L'Eglise et la Guerre* (Herblay: Editions de l'Idée libre, 1932), 39; 117.

*Oro harrituak gizonari beha, burutik othe zuen ala zer? Batere: gerla egun hits hautan, Jainkoari esker, guti diren bezalako barne egosi tzarretarik bat zen, haguna zolatik goiti zariola, dena lobi.*¹⁷⁰⁹

Hiriart-Urrutik nabarmendu zuen delako gizon hura ez zela euskalduna, hots, erran nahi zuen euskaldunak ez zirela apaizen kontra mintzo zirenak eta girstino onak zirela. apaizak alemanen alde zirelako akusazioari beste batzuetan ere erantzun zien *Eskualduna*-k; ondoko honetan, adibidez:

*Aita Sainduaren iduriko eta barne tzar, chede nahasi beretako apezpikuak, eza? Eza apezak? Eza ere aberats apeztiar dirudunak?... Guziak oro, edo gehienak ez dira Frantziaren etsaiekin besoz beso ibilki bethi, agerian ez bada, gordeka? Horra zer derasaten omen frantses batzuek Frantzian. Eta noiz? Memento izigarri huntan.*¹⁷¹⁰

Elizgizonen eta Frantzia laikoaren aldekoen arteko gatazka islatu zen, beraz, gerla hasi eta laster. Beste behin gerla apaizek sustatu zutela erran zutenei erantzun zien Hiriart-Urrutik:

*Bainan erlisionea, bereaz bera, ez da gerla piztale; kontrarat. Bakarrik herriaren amodioa da, herriko zuzenen zaintzeko karra ba sustatzen du, azkartzen bihotzean, bizi atchikitzen; soldadoari altchatzen dio bihotza erlisioneak; erakasten dio bere eginbidea; gogoan ezartzen: eginbidetan den handienari, herriaren begiratze-koari ez diola behar egin uko. Hori zeiea gaizki zonbeiti? Non litake herria? Non ginitazke oro, zoin gureaz gure, soldadorik ez balitz, ez armadarik, ez herriko zedarrren zaintzalerik? Arrotz etsaiari nork nola iharduk, zuzen kontra jazarri nahi zaukunean, edo gure lurreri, ontasuneri lothu.*¹⁷¹¹

Apezkek ez zutela gerla sustatu errateaz gain, apaizak bakezaleak zirela azpimarratu zuen. Baina bereziki adierazgarria den zatia da apaizek, erlijioari esker, soldaduei Frantziaren alde borrokatzeko kemena ematean funtsezko papera bete zutela, erlijioak soldaduei bihotza berotzen ziela, beren eginbideari ez ziezaioten uko egin.

Geroago ere izan zen antzeko akusazio bat, eta hartan ere apaizen jarrera justifikatu zuen *Eskualduna*-k. Albert De Mun-ek *Echo de Paris* egunkari «onean» idatzi zuen artikulua bat erabili zuten akusazio haiei erantzuteko. Akusazioaren arabera, apaiz frantsesek dirua ematen zieten alemanei, eta hori si-

¹⁷⁰⁹ Hiriart-Urruti, «Biba Frantzia». 1914/9/11.

¹⁷¹⁰ Hiriart-Urruti, «Zorria leher». 1914/10/2.

¹⁷¹¹ Hiriart-Urruti, «Bake ala gerla?». 1914/7/31.

nesten zutenak bazirela salatu zuen *Eskualduna*-k. Horregatik erantzun zuen Baionako elizbarrutitik 400 apaiz soldadu bazirela¹⁷¹². Artikulu hartan apaizen kontrako akusazioen inkoherentziak azpimarratu zituen Hiriart-Urrutik: batetik gerlaren arduradun egiten zituzten, baina baita bakezale ere. Bake otoitzak egiteaz akusatzen omen zituzten apaizak, baina «guk bakea nahi dugu, guk irabaztekoan, ez etsaiak!» oihukatuz erantzun zuen.

Azkenik, apaizen kontrakoek erraten omen zuten apaizek ez zutela gerla lehen lerroetan egiten eta lasai bizi zirela, Blaise Adémaren artikulu baten arabera. Egunkari «gorri» batek salatu zuen apaizak ospitaleetan ari zirela lanean, sutik ihes egiteko. Diputatu batek galdetu zuen apaiz horiek sura igortzeko. Gerlako ministroak erantzun zion soldadugoa hamar urte baino geroago egin zutenak, beren adinekoekin zeudela suan; eta hamar urte baino lehenago egin zutenak eritegietan zeudela, legeak zioen bezala. Adémak eman zuen azalpena zen apaizen kontrakoek ez zutela jasaten apaizak gerlara joan izana, horrela haien fama hobetzen baitzen eta, gainera, ezin baitzieten gerlari uko egin izana leporatu eta haien kontra jazarri. *Eskualduna*-ren erantzuna zen apaizek gerla egiten zutela besteek bezala¹⁷¹³.

Giro hartan, *Eskualduna*-koei laket zitzaien erakustea apaizek gerlan seriooki parte hartzen zutela, eta haien fama hobetzen ari zela. Behin Jean Saint-Pierrek kontatu zuen soldadu batek bazuela apaizen kontrako hitz gaizto bat larruan idatzia, eta zauritu zutenean apaiz soldadu batek artatu behar izan zuela¹⁷¹⁴. Gerla denboran soldaduen artean giristinotasuna irartzartzen ari zela ikustea eder zitzaion bezala, egoera hark erlijioaren kontrakoan kexua pizten zuela ere nabarmendu zuen *Eskualduna*-k. Hain zuzen, batzuek apaizei leporatzen zieten gerlaz baliatzea eliza giristinoaren propaganda egiteko:

*Erlisionearen etsai handienen begiak ohartuak dire aspaldian, eta kazetak deidarezz betheak ikusi ditugu, baizik eta nausitzen ari dela armadetan erlisionea; holarikorik ezin jasan dezaketela, bertzenaz «libertatea» Frantziatik debruak eraman duela... Hola mintzo direnean, hein batean bederen sinbesten ahal ditugu. Larruaren barnean ez dauzkenean, bada hor zerbeit, minberatzen dituen.*¹⁷¹⁵

¹⁷¹² Manex Hiriart-Urruti, «Gerlaz hobendun, hobendun bakeaz», *Eskualduna*, 1915eko martxoaren 26a.

¹⁷¹³ Blaise Adéma, «Tzarkeriaz», *Eskualduna*, 1915eko abenduaren 10a.

¹⁷¹⁴ Saint-Pierre, «Apeza besoan». 1915/1/29.

¹⁷¹⁵ Saint-Pierre, «Erlisionea gerlan». 1915/7/9.

Eskualduna ez zen kexu erlijioa handitzen ari zelako, eta egoera horretaz kexatzen zirenez mintzatzean ere, ez zuen erabili kexu horren salatzeke, baizik eta kexu hori erlijioaren haztearen seinale gisa erabiltzeko. Jacques Fontanak ere ondorioztatu du garai hartan erlijioaren berpizteak polemika piztu zuela eta egunkari batzuek Elizaren kontrako mezuak idazten zituztela. Baina horrek gizartean antikerikalismoa errotua izatea erran nahi zuela gehitu du¹⁷¹⁶.

Giristinoen eta giristinoen kontrako arteko polemika hori islatu zen *Eskualduna* astekarian. Eta hori ez zen bakarrik nabari oraintxe aipatu ditugun adibideetan, baizik eta astekariak Eliza Frantziaren defendatzaile handien gisa aurkeztu nahian. Artikulu batean azpimarratu nahi izan zuen Alsazian apaizei esker Frantziarenganako atxikimendua errotu zela, jendea biziki giristinoa baitzen¹⁷¹⁷. Alsazia karga sinboliko handikoa zen Lehen Mundu Gerran. Eta Jean Saint-Pierrek erraten zuenean Alsazian Frantziarenganako atxikimendua apaizei esker izan zela, erraten ari zen frantses nazionalismoaren zauri minberenaren sendatzea apaizei zor zitzaizela. Alegia, laikotasunaren aldekoek apaizen kontra egiten zituzten kritikei erantzuteaz aparte, astekari honek grina berezia erakutsi zuen apaizen defentsa egiteko, eta frantses onak zirela erakustez gain, frantses hoberenak zirela azpimarratzeko.

Frantzian 1905etik – eta baita lehenagotik ere – laikoan eta Elizaren aldekoen arteko polemikaren jarraipenaren testuinguruan kokatu behar da *Eskualduna*-k hainbeste aldiz azpimarratzea apaizek zenbaterainoko inplikazioa izan zuten gerlan. Elizaren inplikazioaren adibide gisa, Reims-eko kardinalaren solasak ekarri zituen bere astekarira Jean Saint-Pierrek. Katedrala bonbardatu zioten kardinala, soldadu zaurituei bisita egitera joan zenean, zaharturik ikusi omen zuen. Horiek horrela, artikulua arabera, kardinalak adierazi zuen katedrala berrituko zutela eta gerla irabaziko¹⁷¹⁸.

Lan honen hastapenetik ageri da *Eskualduna*-ko apaizak gerlan guztiz bustiak zirela eta gerlazale ere agertu zirela. Ez zen hori bakarrik; *Eskualduna*-k azpimarratzen zuen apaizak inplikatuak zirela gerlan; ez zen astekariaren inplikazioa bakarrik. Jean Lestocquoy ere apaizen gerlazaletasuna eta Frantziarekiko abertzaletasuna azpimarratu dutenatariko bat da¹⁷¹⁹. Jacques Fontanak ere dio apaizak sutsuki ibili zirela Frantziaren defentsan, gerla hartan¹⁷²⁰.

¹⁷¹⁶ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 154.

¹⁷¹⁷ Jean Saint-Pierre, «Bigarren erregura», *Eskualduna*, 1917ko abuztuaren 15a.

¹⁷¹⁸ Jean Saint-Pierre, «Reims-eko kardinala», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 28a.

¹⁷¹⁹ Lestocquoy, *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours*, 215.

¹⁷²⁰ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 305.

Apezen parte hartzea hainbat modukoa zen. Frantziako 32.699 elizgizon mobilizatu zituzten, horietatik erdia osasun sailean¹⁷²¹ inplikatu zen. Beste 1.500 omonier gisa ibili zen, eta Jean-Jacques Beckerren arabera, funtsezko papera bete zuten, hiltzen ari zirenen ondoan. Antoine Redierrek dio, aldiz, omonierrek ez zutela administrazioaren eta agintarien laguntzarik, «botererik gabe» utzi zituztelako etengabe¹⁷²².

Osasungintzan ari zirenak, hein handi batez, andazain gisa ibili ziren, Jacques Fontana eta Jacques Meyerren arabera¹⁷²³. Frédéric Rouvierrek¹⁷²⁴ zehaztu zuen zer andazain mota zegoen: batetik, armada gorputzari lotuak, gudu lekura noizbehinka baizik joaten ez zirenak; bigarrenik, dibisioko andazainak, astean zehar maiz ibiltzen zirenak batetik bestera, zaurituak garraiatzeko; hirugarrenik, erregimentuei lotu andazainak, borrokak ziren tokietara joaten zirenak, soldadu zaurituen bila. Beste apaiz batzuk osasun trenetan ibili zirela (zaurituak gerla lekutik Frantzia Hegoaldera eramaten) gehitu zuen Rouvierrek¹⁷²⁵. *Oxobi* halako trenetan ibiltzen zen¹⁷²⁶. Jean Saint-Pierre bera ere andazain gisa ibili zen gerla hartan, berak bere lehenbiziko kronikan (frantsesezkoan) idatzi zuen bezala¹⁷²⁷.

Apezen inplikazioa Estatuaren eta Elizaren bereizte legeak sortu egoera bereziaren gainetik izan zela erakustera eman nahi zuen *Eskualduna*-k. Frantziak bere lurraldetik kanporatu zituen apaiz eta fraideak gerla egitera itzuli zirela goraipatu zuen hainbat aldiz Saint-Pierrek. Aita Blaise fraidearen heriotza eta haren ehorzketa aipatu zituen behin, azpimarratuz Frantziak lehenago «Espainiara» kanporatu zuela, baina bere baitarik erabaki zuela berriz itzultzea eta gerlan engaiatzea.¹⁷²⁸

Hori ez zen Saint-Pierrek aipatu zuen kasu bakarra. Belokeko fraidetegitik «Espainiara» igorri zuten Landetako fraide bat hil zela idatzi zuen beste behin. Halaber, artikulua berean Akizeko beste bat ere lehen lerroan hil zela edota apaiz euskaldun bat zauritu zela gehitu zuen¹⁷²⁹. *Eskualduna*-k apaizen inpli-

¹⁷²¹ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 36.

¹⁷²² Antoine Redier, *Les aumoniers militaires français* (Paris: Flammarion, 1940), 193.

¹⁷²³ Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*, 31.

¹⁷²⁴ Frédéric Rouvier, *En ligne. L'Eglise de France pendant la Grande Guerre* (Paris: Perrin, 1919), 233.

¹⁷²⁵ *Ibid.*, 257.

¹⁷²⁶ Ikus *Oxobi*-ri buruzko atala: 210

¹⁷²⁷ Saint-Pierre, «Nouvelles de la guerre». 1914/9/25.

¹⁷²⁸ Saint-Pierre, «Gerlarrien berri». 1914/12/11.

¹⁷²⁹ Saint-Pierre, «Apezak gerlan». 1915/2/12.

kazioa azpimarratzean, egia erraten zuen, apaiz anitz joan baitzen gerlara. Philippe Fabasen arabera, Baionako elizbarrutiko 500 apaizetatik 361 falta ziren, gerlara igorri baitzituzten¹⁷³⁰.

Eskualduna-n ez zuten bakarrik goraiatzeko apaizak gerlan inplikatu zirela, gerlan hil zirela ere azpimarratzen zuten. Jean Saint-Pierreren lehenbiziko kronikak kontatu zuen Montmirail inguruan egin zituzten borroketan Dominique Charo apaiza hil zorian aurkitu zutela, eta 1914ko irailaren 8an hil zela¹⁷³¹. Lehen aipatu dugun Aita Blaise-ren herioaz ere idatzi zuen Saint-Pierrrek, baina baita Hiriart-Urrutik ere. Hiriart-Urrutik ez zuen apaiz bakarra aipatu, hil ziren apaizez pluralean mintzo zen:

*Frantziarentzat, Eskual-herriarentzat emaitako ukan balitu ere bi bizi, segur emanen zituen. [...] Salbatzaleak, bere irakaspen eder guziez bezenbat edo gehiago balinbadu guretzat egin bere odola ichuriz, kurutzefikatua hilez, nola ez eta zertako ez lukete bardin edo are gehiago arimentzat egiten ahal, hor gerlak adinik hoberean deramazkigun apez kartsuek?*¹⁷³²

Orotara, Euskal Herriko 25 apaiz eta 27 apaizgai hil ziren gerlan, Fabasen arabera¹⁷³³. Gerlaren lehen hilabeteetan berean idatzi zuen Hiriart-Urrutik apaiz anitz ari zela hiltzen gerlan. Baina baieztatze horren gibelean ez zen ikusi behar apaizek ordaintzen zuten prezioaz harrotzea, baizik eta erlijioaren kontra zirenei apaizak hiltzera igorri izana leporatzea. Hiriart-Urrutiren arabera, erlijioaren kontrakoei apaizak gerlara igorri nahi zituzten, hil zitezkeen. Haren kezka zen hiltzen ziren apaiz edo apaizgaien ordainak aurkitzea zaila izanzen zela¹⁷³⁴. Hiriart-Urrutiren hitz horietan islatzen zen Elizaren eta Estatuaren arteko gatazka. Baina horren gainetik, apaizek beren eginbidea seriooki betetzen zutela azpimarratu zuen, ohartaraziz haien funtzioa funtsezkoa zela soldaduak, hil aitzinekoan, artatzeko edo goxatzeko, eta hori bera kontsolamendua zela familiarientzat. Hori bera berretsi du Nadin-Josette Chalinek ere¹⁷³⁵.

Horrez gain, dirua edo urrea eskatzearena lehen ere aipatu dugu, *Eskualduna*-k artikulatu anitz egin baitzuen irakurleei beren urrea emateko eskatuz.

¹⁷³⁰ Fabas, «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)», 168.

¹⁷³¹ Saint-Pierre, «Nouvelles de la guerre». 1914/9/25.

¹⁷³² Hiriart-Urruti, «Eskualdun kaputchin soldadoa». 1914/12/11.

¹⁷³³ Fabas, «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)», 174.

¹⁷³⁴ Manex Hiriart-Urruti, «Apezak gerlarat», *Eskualduna*, 1915eko urriaren 29a.

¹⁷³⁵ Nadine-Josette Chaline (zuz.), *Chrétiens dans la Première Guerre mondiale* (Paris: Cerf, 1993), 13.

Jean-Jacques Beckerrek ere dio apaizek diruaren eta errearen biltze kanpainetan buru-belarri parte hartu zutela. Halaber, gehitu du Elizak zabaldu zuen mezua zela «Frantzia girstinoa soldadu girstinoek salbatuko» zutela¹⁷³⁶. Lau urtetako *Eskualduna*-ren zenbakiak irakurriz ateratzen den inpresioa ere hori da, Frantziaren geroa girstinoen esku zela.

2. Jainkoa Frantziarekin

Argi ikusi da *Eskualduna*-koak eta apaizak gerlan inplikatu zirela eta inplikazio horretaz harro agertu zirela. apaizak bakearen aldekoak izatea ulergarriago edo logikoago izan zitekeen, hamar manamenduetarik bat nehor ez hiltzea denaz geroz. Oinarrizko galdera izan liteke Jainkoak nola onar zezakeen halako sarraski bat, nola onar zezakeen gerla bera. Galdera edo ohar hori garai hartan ere batzuek egiten zutelako seinale da Hiriart-Urrutiren artikulu bat. Artikulu haren arabera, batzuek zioten Jainkoak gerla ez zezakeela onar, baina Hiriart-Urrutik erantzun zuen gerla zigor bat zela, eta horrela justifikatu zuen:

Eta populu osoak, milaka, miliunka ikusi behar guk gure begiz, elgarri jazarriak hilka: batzuek bertzeri ezin aski gizon hil-araziz, hatzeman abal tresnarik izigarriekin! Nola den ere hori haizu! [...] Gizonak gizon, gaichtaginak gaichtagin, bederen Jainkoak, gure Jainko onak ez kenduko gerla mundu huntarik behin bethikotz! Horra zer zautzuen heldu egun bits hautan gogora, eztea hala? Eta nori ez? [...] Ez direa batzu aski ehroak, erho bihurri Jainkoaren etsai ditaken hats gaichtoeneoak, han berean jo ditzan Jainkoak ez baitire beldur, derasatenean: «Jainkoa zuzen baltz, ez lukela behar, neholere, gerla nahi». Ohoin batek erran balezazu bezala da: gobernamentu zuzen batek ez lituzkela presondegiak nahi behar.¹⁷³⁷

Hiriart-Urrutik eguneroko gizartearekin konparatu zuen Jainkoaren funtzioa: presondegia gerlarekin, gobernu Jainkoarekin eta ohoina alemanarekin. Hots, gerla, Jainkoak ezarri zuen zigorra zen, eta zigorra ontzat eman zuen Hiriart-Urrutik, gaizkileak ordaindu behar zuela zehaztuz. Gerlaren hobendun bakar gisa alemanak ikusten zituen, eta zigorra alemanen kontrakoa bide zen, nahiz eta frantsesek ere jasan zigorraren ondorioak. Baina hori lotu behar da lehentxeago sakrifizioaz erran dugunarekin. Gerla zigorra zen alemanentzat, eta sakrifizioa – beraz, saria – frantsesentzat. Hiriart-Urruti ez zen

¹⁷³⁶ Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*, 44–47.

¹⁷³⁷ Manex Hiriart-Urruti, «Gerla gaztigu», *Eskualduna*, 1914ko urriaren 16a.

horrela pentsatzen zuen bakarra, garai hartan. Jacques Fontanak ere garai hartako giristinoen jarrerak aztertzerakoan, antzeko irakurketa egin du¹⁷³⁸.

Lan honen bigarren atalean hainbat aldiz ikusi dugu gerla infernuarekin konparatzen zutela edo suaren erdia «ifernu» izendatzen zutela. Infernuaren aipuearekin, gerla biziki egoera bortitza eta lubakietan egotea jasangaitza zela adierazten ari ziren, baina oraintxe aipatu dugun zigorraren ideiarekin ere lot daiteke infernuaren erreferentzia, Nicolas Beauprén arabera: infernuan ziren, bai, eta infernu guztietan bezala, deabruak baziren han. Kasu hartan, deabruak alemanak ziren¹⁷³⁹. Stéphane Audoin-Rouzeau eta Annette Beckerrrek zibilizazio kontzeptuarekin lotu dute gerlaren eta erlijioaren arteko harremana. Haien irakurketaren arabera, alde bateko zein besteko gerlariak etsaia nazio batzuen kontrako mehatxu gisa baino gehiago, gizakiaren eta zibilizazioaren kontzeptu baten kontrako mehatxu gisa ikusten zuten¹⁷⁴⁰. Alemanak zibilizazioaren kontrako etsai gisa ikusten zituen *Eskualduna*-k ere. Halaber, alemanak deabruak baldin baziren, frantsesak aingeruak bide ziren, edo beste la errateko, Jainkoak Frantzia – zibilizazioa – babesten zuen. *Eskualduna*-ren teoria hori zen, hasteko: Jainkoa Frantziaren alde zela.

Nahiz eta erran Frantziako agintariak ez zutela Jainkoa aipatzen, Blaise Adémak azpimarratu zuen horrek ez zuela eraginik Jainkoaren iritzian, soldaduen aitzindariak giristinoak zirelako eta Jainkoari otoitz egiten ziotelako¹⁷⁴¹. Hiriart-Urrutik ere idatzi zuen Jainkoa alde zutela. Charleroi-ko porrotaren eta Marneko guduaren ondoren ere gauzak eskas zituztela aitortu ondoan, lubakietan zortzi hilabetez eskas zutena bildu zutela idatzi zuen. Hori lortzea mirakulua zela ere gehitu zuen, baina mirakulu horren azalpena zen, «Jainkoa alde» zutela¹⁷⁴². Jainkoa eta zuzentasuna elkarrekin lotu zituen *Oxobi*-k, eta ez zuen dudan ezartzen Jainkoak zuzentasunaren aldeko indarra eginen zuela, hots, gerla Frantziak irabazteko ahaleginak eginen zituela:

Geroa Jainkoaren da. Eta Jainkoarekin ez dugu sekula etsitu behar. Zuzenak azken hitza bere du bethi. Zeruko izarren argia ezeztatu nahi zutenetarik errabiatuenak lurpean edo itzalean daude. Eta gaichtagin horien ahala ttipitzearekin huna nun ohart gitazkeen ahuldu dela ere Alamanen indarra. [...] Erranak erran, eta

¹⁷³⁸ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 11.

¹⁷³⁹ Beaupré, *Ecrire en guerre, écrire la guerre. France-Allemagne 1914-1920*, 155.

¹⁷⁴⁰ Stéphane Audoin-Rouzeau eta Annette Becker, «Vers une histoire culturelle de la Première Guerre mondiale», *Vingtième Siècle* 41 (1994): 5–8.

¹⁷⁴¹ Adéma, «Jainkoa gurekin». 1916/5/5.

¹⁷⁴² Hiriart-Urruti, «Ziloetan». 1915/4/23.

*laguntza guzien indarra ezaguturik, aithortu behar dugu Jainkoak daukala partidaren gakhhoa eskuetan.*¹⁷⁴³

Pasarte hau irakurriz gero uler daiteke erraten ari zela giltzak Jainkoaren eskuetan zirela. Horrekin pentsatu behar ote da soldaduek berek ez zutela deus egiten ahal eta Jainkoak zerbait egin arte beha egon behar zutela? Ez. Horrelakorik ez zuen adierazi. Soldaduek gudua egin behar zutela zehaztu zuen, eta Jainkoak erabakiko zuela noiz arte egin beharko zen gerla:

*Bainan gutarik bakotcha dei bat entzunik dago bere bihotzaren deia baino goragokoa. Eta behar deno Jainkoak nahi dueno, eskualduna guduaren egonen da.*¹⁷⁴⁴

Zati horretan ulertu behar da euskaldunen gerlako diziplina aitzindari militarrekiko baino gehiago lotua zela Jainkoarekiko diziplinarekin. Lehen aipatu dugu nola euskaldunen gerlarako leialtasunaz harro agertu zen *Eskualduna*. Pasarte hau irakurriz, ordea, pentsa dezakegu gerla egitea onartzea Jainkoarekiko leialtasunak bultzaturik gertatu zela. Gisa batera ala bestera, *Eskualduna*-k erakutsi nahi zuen euskaldunek obeditzen zutela, eta Jainkoa baldin bazen obeditzeko aitzakia, are gehiago.

Baina Jainkoa alde zutela azpimarratzearen gibelean, otoitz egiteko eskara ere ikusi behar zen. Frantses guztiak ez zirela hain giristino erakusten zuten hainbat aldiz, eta horren adibide da *Oxobi*-ren artikulua zati hau:

*Joana Dohatsua jausten balitz zerutik hiri huntako jenden artera, baluke nori erran lehen bere gudukarier ziona: «Etsaia garhaitzekotz, egizue lehenik bakea Jainkoarekin». Hanitzek hemen achola guti dute salbatzaileak utzi irakaspen handiez.*¹⁷⁴⁵

Jainkoa Frantziaren alde zegoela erran arren, Jainkoari otoitz egin behar zitzaiola eta Jainkoa ez zela baztertu behar erakutsi nahi zuen. Hots, dena ez zen zerutik etorriko, frantsesek berek agertu behar zuten Jainkoarenganako errespetua, ordainez Jainkoak lagun zitzaizkion.

Jainkoa Frantziaren alde zegoela ez zen *Eskualduna*-koen solasa soilik. Jacques Fontanaren arabera, apezpikuek behin eta berriz azpimarratzen zuten, eta hala komunikatzen zieten mobilizaturiko apaizei eta apaizgaiei, Frantziaren ga-

¹⁷⁴³ Moulrier, «Goizaldea». 1918/8/16.

¹⁷⁴⁴ Moulrier, «Kanoiak». 1918/3/15.

¹⁷⁴⁵ Jules Moulrier, «Jendea», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 14a.

raipenaren segurtamena zeukatela¹⁷⁴⁶. Beraz, *Eskualduna*-ko idazleek zabaltzen zuten mezua Elizaren hierarkian zabaltzen zen mezuarekin bat zetorren.

Jainkoa Frantziaren alde zela erakutsi nahi zuten bezala, Frantziako armadako aitzindariak ere girstinoak zirela azpimarratu nahi zuten *Eskualduna*-koek. Blaise Adémak garbiki bereizi nahi izan zituen Frantziako gobernuko kideak eta armadako aitzindariak. Frantziako agintariak ez zirelako girstinoak kezkatua baldin bazen ere, kezka hori zutenei begira mintzo zen, erranez armadako aitzindariak girstino sutsuak zirela. Eta Adémak garrantzi handiagoa ematen zion aitzindarien fedeari, gobernukoenari baino:

*Gure gobernamenduko buruzagiak erlisionerik gabekoak baditugu, gure armadako aitzindari nausienak aldiz ez dire batere holakoak. Hoitarik gebienak – edo, hobeki, erraiteko, guziak hurbil – erlisione handiko gizonak ditugu. [...] Eta nork eman behar dio gehienik Frantziari bere etsaien garhaitzea: gobernamenduak ala armadak? Dudarik batere gabe, armadak.*¹⁷⁴⁷

Pasarte honek islatzen du Elizaren inguruko eta laikoen arteko gatazka. *Eskualduna*-k bere gisako kritika egin zion laikotasunaren aldeko Frantziako gobernu horri. Gehiago dena, gerla horretan gobernuak izan zezakeen papera guztiz gutxietsi zuen, erranez gerla armadak egiten zuela. Armadari, ordea, zilegitasun osoa eman zion Adémak, bai erranez gerla haiek egiten zutela baina baita ere erranez girstinoak zirela. Gerla egiten zutenen eta erabaki politikoak hartzen zituztenen arteko zatiketa bat islatu nahi zuen *Eskualduna*-k horrela, geroago barnatuko dugun bezala.

Beste batean ere aipatu zuen aitzindari militarren fedea, soldadu baten gutunari erreferentzia eginez. Soldadu batek *Eskualduna* astekarira gutuna igorri zuela idatzi zuen Adémak. Soldaduak gutun hartan idatzi zuen gustatu zitzaiola hogeiegun lehenagoko artikulua, soldadu aitzindariak girstino onak zirela idatzia baitzen¹⁷⁴⁸. Astekariak garrantzi berezia eman zion aitzindariak girstino izateari, Jainkoaren laguntza lortzeko hobe zelakoan horrela. Aitzindari bat bereziki aipatu zuen Blaise Adémak, hala nola Foch. Pare bat aldiz gutxienez goraiatu zuen haren kristautasuna. Artikulu batean zioen girstinoia zela, eta armadako aginte nagusia hartu zuenetik gerlak beste bide bat hartu zuela, eta lubakiak utzirik ordu arte baino lasterrago ari zela aitzinazten. Ingeles girstinoek eta frantses erretoreek Fochen xedeetarar jaunartzea

¹⁷⁴⁶ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 87.

¹⁷⁴⁷ Adéma, «Jainkoa gurekin». 1916/5/5.

¹⁷⁴⁸ Adéma, «Soldadoak». 1916/5/26.

eman zutela gehitu zuen, espero izanez Euskal Herriko haurrek ere beste hainbeste eginen zutela¹⁷⁴⁹. Beste batean ere goraiatu zuen Foch, hala nola gerla bururatu ondoan:

*Guk ez dugu ahantzi behar Foch hori katoliko khartsu bat dela, gizon bat bere sinhestea, batere beldurrik gabe, agertzen duena eta sinheste horren arabera bizi dena. [...] Alamanen aztpar izigarrietarik lur guziaren beiratzeko, Jainkoak hau-tatu izan du beraz Frantziako katoliko hoberenatarik bat. Ez dugu hori ahantzi behar.*¹⁷⁵⁰

Gerlaren irabazleak giristino zirela azpimarratuz, kristautasunaren aldeko mezua zabaldu zuen Adémak. John Hornen arabera, ez litzateke harritu behar *Eskualduna*-k aitzindari militarrek ohoratzeko zuen jarrera horretaz. Hark dio buruzagi militarrek laudatzen zituztenak «errotik kontserbadoreak» zirela, «ohiko autoritate balio eta nozioak» islatzen zituztelako¹⁷⁵¹. Buruzagi militarren gurtza hori ikusi dugu *Eskualduna*-n ere. Gizarte eredu tradizionalistarekin bat egiteko modua izateaz aparte, aitzindariak giristino zirela azpimarratuz, gerla giristinoei esker irabazten ari zirela – eta gero, irabazi zutela – ohararazi nahi zuen, gisa hartan giristinoen aldeko propaganda eginez.

Foch jeneralaren giristinotasunaz erreferentzia gehiago agertu zen *Eskualduna* astekarian. Giristinoen ezaugarrietariko bat zen otoitz egiten zutela. Aste-kari honek maiz aipatzen zituen soldaduen otoitzak eta noiznahi egiten zuen otoitz egiteko deia. Foch jenerala, alde horretatik, eredu gisa aurkeztu zuen Blaise Adémak. 1918ko udaberrian, frantsesek alemanen aitzinatzea geldiarazi zutela idatzi zuen. Gehitu zuen hori horrela gertatu zela Foch jeneralari esker, Jainkoari ere laguntza galdetzen ziolakoan¹⁷⁵².

Hain zuzen, nahiz eta Jainkoa alde izan, alde izate hutsarekin bakarrik ez zutela gerla irabaziko azpimarratu nahi zuen *Eskualduna*-k, eta jendeak otoitz egin behar zuela errepikatu zuen etengabe. Behin, gudu handi baten mentura izan zenean, Jainkoaz oroitzeko deia egin zuen Blaise Adémak. Marneko gudu Jainkoari esker irabazi zutela, baina geroztik lasaitu eta otoitz guti egiten zela zehaztu zuen, eta gerla horregatik luzatzen ari zela ondorioztatu¹⁷⁵³.

¹⁷⁴⁹ Adéma, «Foch». 1918/9/27.

¹⁷⁵⁰ Blaise Adéma, «Foch», *Eskualduna*, 1918ko abenduaren 6a.

¹⁷⁵¹ Horne, «Les Chefs au secours des patries pendant la Grande Guerre (France, Allemagne, Grande-Bretagne)».

¹⁷⁵² Adéma, «Azkena othe». 1918/4/5.

¹⁷⁵³ Adéma, «Ez ahantz». 1917/2/16.

Horregatik, Adémak zehaztu zuen soldadu aitzindari baten eskaera izan zela otoitz egitea, eskuetan gerlako tresna anitz ukanik ere, hori ez omen baitzen aski eta katolikoan laguntza behar omen zutelako. Beste behin gisa berean mintzatu zen Manex Hiriart-Urruti. 1915eko martxoan oldar handia hasiko zela argitu zuen. Alemanak haizatzeko heineko armak bazituztela segurtatu zuen, baina hala ere Jainkoari «laguntza» eskatu behar zitzaiola berretsi zuen¹⁷⁵⁴.

Jainkoari laguntza eskatzea eta otoitz egitea gauza bera ziren, edo hala ageri zen *Eskualduna*-ko artikuluetan. Baina otoitz egitea aipatzean, *Eskualduna*-k eta gerlan ziren euskaldunek Euskal Herrikoei otoitz egiteko eskaeraz mintzo gara. Hain zuzen, gerlan ez ziren pertsonen lana otoitz egitea zen haien ustez. Hori noiznahi errepikatzen zuten mezua zen, gerlan ez zirenen ardura eta inplikazioa bilatzeko. Euskal Herriko soldaduek berek otoitz egitea eskatzen zutela aipatu zuen Blaise Adémak¹⁷⁵⁵.

Otoitz egiteko deia beste askotan ere ageri zen. Hiriart-Urrutik aipatu zuen Frantziako apezpiku guziek soldaduen alde otoitz egiteko deia egin zutela¹⁷⁵⁶. apezpikuen gisa bereko beste eskaera batez mintzatu zen geroago Blaise Adéma, hain zuzen 1917ko martxoan oldar handi bat egiteko asmoa zegoela eta hori ongi iragaiteko, otoitz egiteko eskaera egin omen zuten¹⁷⁵⁷. Beste gudu batean, alemanak gibelerari ari zirela idaztean ere otoitz egiteko eskatu zuen Adémak¹⁷⁵⁸. Ildo berean ere aipa dezakegu ondoko pasarteak, zenbat lagun izenean eskatu zuen otoitz egitea erakusten duelako:

*Beraz gure soldado maiten izenean, etsaiaren baratzeko eta gure lurren etsaiari khentzeko; gure presuneren izenean, etsai borthitz eta murga handiko batek gose, hotza, eta beste hainbeste oinhaze mota jasan arazten dioten presuner horien izenean; beren lurretarik urrundu behar zaioten guzien izenean; etsaiak zaurthua daukan gure Frantzia maitearen izenean, erresumako fededun guzier, gerlako bostgerren urthe hunen hastean, othoitz berezi batzu galdatzen dioztegu.*¹⁷⁵⁹

Otoitzaren helburua ez zen gudu soil batzuen garaipena lortzeari begira mugatzen, baizik eta bakea lortu ahal izateko ere otoitz egiteko eskatu zuen

¹⁷⁵⁴ Hiriart-Urruti, «Oldar handia». 1915/3/5.

¹⁷⁵⁵ Blaise Adéma, «Beti eder», *Eskualduna*, 1918ko apirilaren 12a.

¹⁷⁵⁶ Manex Hiriart-Urruti, «Soldadoentzat othoitz», *Eskualduna*, 1914ko abenduaren 4a.

¹⁷⁵⁷ Adéma, «Karraskak». 1917/3/16.

¹⁷⁵⁸ Adéma, «Gibelerat doazi». 1917/3/30.

¹⁷⁵⁹ Blaise Adéma, «Othoitzak Frantziarentzat», *Eskualduna*, 1918ko abuztuaren 2a.

Adémak¹⁷⁶⁰. Alemanak biziki ahul zirela idatzi zuen 1918ko urrian, eta batzuek bakea berehala espero zutela gehitu. Adéma, ordea, beldur zen bakea ez zela zenbait hilabetez gertatuko. Hori ez hala izateko, otoitz egiteko eskatu zuen berriz ere¹⁷⁶¹. Beste behin, baina anitzez lehenago, gerlaren bukaeraren eta bakearen erantzukizuna giristinoen esku zegoela aditzera eman zuen, berriz ere otoitz egiteko eskaerarekin batera¹⁷⁶².

Behin eta berriz esplikatu zien irakurleei gerlako garaipena eta soldaduen bizia beren eskuetan zela; gisa horretan, nahitara edo nahigabe, gerla egiten zutenen eta aitzindarien merezimendua txikitzen zuen, Jainkoarena eta giristinoena handituz. Bistan da, horrek badu bere irakurketa politikoa ere. Elizaren aldeko mezua zabaltzen ari zen, ororen buru, gerlaren bururapena giristinoen otoitzen esku zegoela hainbeste aldiz errepikatuz.

3. Garaipena Jainkoari zor

Otoitzaren beste aldea mirakulua zen. Otoitz egitea Jainkoaren laguntza eskatzea zen bezala, mirakulua Jainkoaren laguntza zen, hala nola otoitzaren saria. Gisa hartan, gudu bat baino lehen otoitz egiteko eskatzen zuten bezala, gudu zail bat irabaztea mirakulu bat izan zela idazten zuten. Marneko gudua ere hala izan zen. Jean Saint-Pierrek idatzi zuen Frantzia gerla hastapenean ez zela prest, eta doi-doiatarik salbatu zela:

*Frantsesak atheratu dira hinka tchar hortarik, mirakulu handi bat baitzauku nola ez gitzuzten etsaiek garbitu lehen egun lazgarri hetan. Atheratu gira, Jainkoak lagundurik eta gizonen ere, beren batasunaz, soldadoek beren kurajaz, aintzindariak beren zuhurtzia handiaz.*¹⁷⁶³

Saint-Pierrek ez zuen Jainkoaren gain bakarrik utzi gerlaren hastapeneko egoera zailatik ateratzearen balentria, baina hala ere, Jainkoari esker izan zela azpimarratu zuen. Mezu bera izan zuen Manex Hiriart-Urrutik garai bertuan. Frantziako armadak Charleroi eta Marneko guduetan gauzak eskas izan zituela esplikatu zuen, argituz 44 urtez alemanek gerla ongi prestatu zutela, baina frantsesak ez zirela hain prest agertu. Baina eskas zituzten horiek ondo-

¹⁷⁶⁰ Blaise Adéma, «Urthe on!», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 4a.

¹⁷⁶¹ Blaise Adéma, «Bakeaz», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 18a.

¹⁷⁶² Adéma, «Urthe on!». 1915/12/31.

¹⁷⁶³ Jean Saint-Pierre, «Zer eskas», *Eskualduna*, 1915eko apirilaren 30a.

ko zortzi hilabeteetan bildu zituzten, lubakien garaian. Hori «mirakulua» izan zela dio Hiriart-Urrutik, eta salbamendua Jainkoari esker izan zela gehitu zuen¹⁷⁶⁴.

Orain aipatu bi artikulu horien arabera, Frantzia gaizki hasia zen gerlan. Lehen aipatu dugu nola aitortu zituzten zailtasunak, behin kinka larrietik atera ondoan. Aldi honetan, zailtasun haietatik ateratzea zein zaila izan zen azpimarratu zutela nabarmendu nahi dugu. Zailtasuna handiago eta Jainkoaren laguntza beharrezkoago zela ulertzeko moduan gelditu zen, artikulu horiek irakurri ondoan, Frantzia gerlaren irabazteko – edo, hobeki erran, ez galzteko – bidean jartzea mirakulutzat jo baitzuen.

Marneko guduaren gisan, 1916an, *Eskualduna*-k idatzi zuen Verduneko gudua Jainkoari esker irabazi zutela. Are gehiago, mirakulua baino gehiago, mirakuluetan handiena izan zela idatzi zuen Blaise Adémak¹⁷⁶⁵.

Jean Saint-Pierre Verdunetik itzuli zenean ere hitz berekin aritu zen. Soldaduek beren lana egin zutela, baina horretan Jainkoaren laguntza ukan zutela azpimarratu zuen, hain zuzen, Jainkoaren laguntzarik gabe gudu hartarik bizirik ateratzea ezinezkoa zela aditzera emanez¹⁷⁶⁶. Mirakulu hitza maiz erabiltzen da euskaraz, eta ez dugu atal honetan sartu «ez da mirakulu» bezalako esaldien erreferentziarik, ez duelako baitezpada erlijio kargarik, nahiz eta gizarte giristino baten hizkeran agertzen den hitza izan. Baina Marneko gudutik landako egoeraz eta Verdunekoaz «mirakulu» hitza aipatzean, eta horren laguntzeko Jainkoaren laguntzari erreferentzia egitean, hitzaren zinezko erranahitik hurbiltzen gara. Giristinoa ez zen batentzat ez ziren Jainkoari esker lortu garaipen horiek, eta ez ziren mirakulua izan. Baina *Eskualduna*-k, mirakulua izan zela erranez, Jainkoaren laguntzarik gabe gerla irabaztea ezinezkoa izanen zela ulertzea eman nahi zuen. Eta bidez batez, Frantzia laikoia izateagatik kritikatzeko zutenei (Hegoaldekoiei eta espainiarrei bereziki) erantzun nahi zien ez zela egia Jainkoak Alemania nahiago zuela arrazoi harengatik.

Mirakulua aipatzean, Jainkoaren eskua ageri zen. Gudu handi horien irabaztea mirakulua baldin bazen, *Eskualduna* erraten ari zen garaipen horiek Jainkoari esker izan zirela. Hain zuzen, garbiki idatzi zuen gerla Jainkoari esker irabazi zuela Frantziak. Jainkoak hainbat gisatan lagundu zuen Frantzia,

¹⁷⁶⁴ Hiriart-Urruti, «Ziloetan». 1915/4/23.

¹⁷⁶⁵ Adéma, «Jainkoa gurekin». 1916/5/5.

¹⁷⁶⁶ Saint-Pierre, «Berriz pausura». 1916/6/9.

astekariaren arabera. Hasteko, Jean Saint-Pierrek idatzi zuen Jainkoak lagunduko zituela guduan jasan behar zena jasaten, behin gerla luzea izanen zela onartu ondoan:

*Lan handiena guretzat gogoari emaita luze joanen zela. Orai orok hartua dute. Agian Jainkoak lagunduko gaitu ondoko egunetan ere, behar denaren jasaiten.*¹⁷⁶⁷

Blaise Adémak ere azpimarratu zuen Jainkoaren laguntza ezinbestekoa zela soldaduek egoera zaila aiseago jasan zezaten. Adibidez, nahiz eta neguaren pairatzea biziki gogorra izan, Jainkoaren laguntzari esker horren onartzeko prest zirela idatzi zuen:

*Orai duela urthe bat, orai baino lotsa gehiagorekin mintzo ziren neguaz. Jainkoak atchikitzen diote bihotza handi eta gora. Horrek erran nahi du gurekin dela egiazki.*¹⁷⁶⁸

Horren gibelean zegoena zen, *Eskualduna*-ren ustez, soldaduak ez zirela beren baitarik aski azkar izaten ahal halako egoera gogor batean irauteko. Beraz, eskerrak Jainkoari eman behar zitzaizkion, eta baita laguntza eskatu ere. Txanponaren beste aldean zen, Jainkoa ez zela beti han, eta hori zen gerlaren luzatzearen arrazoia Adémaren ustez. Frantziak behar ziren gizon eta tresna guztiak bazituela azaldu zuen, baina gehitu zuen gerla irabazteko ez zela nahikoa ongi armatua izatea eta Jainkoa beharrezkoa zela¹⁷⁶⁹. Horregatik, Frantziari eta frantsesei Aita Santuarekin akordio bat egiteko eskatu zien, hura baitzen Jainkoaren ordezkaria. Hala nola, Jainkoak ez zuen Frantzia bere baitarik lagunduko, lagunduko zuen laguntza eskatzen bazitzaion. Gauza bertsua errepikatu zuen bi aste geroago, euriak oldarrak geldiarazten zituela aipatu zuenean. Bi urte lehenago oldar handi bat egin zuten Champagne eskualdean, eta urte bat lehenago, uztailan hasirik, Somme eskualdean. Bi aldi haietan euriak aitzinamendua trabatu zuela eta gelditu behar izan zirela idatzi zuen Adémak. Artikulua idatzi zuen garaian ere arazo bera zuten euriarekin, Flandria aldean. Zergatik? Jainkoari galdetzeko idatzi zuen, berretsiz gizonak eta tresnak ez zirela aski, eta Jainkoa ere behar zela¹⁷⁷⁰.

Jainkoaren laguntza modu berezikoa ere izan zitekeen, Hiriart-Urrutiren ondoko artikuluan fidatuz gero. Erreka zulo edo lubakietako egoera gogorra

¹⁷⁶⁷ Saint-Pierre, «Jan edanak». 1915/11/5.

¹⁷⁶⁸ Adéma, «Ez ahantz». 1917/10/12.

¹⁷⁶⁹ Adéma, «Bat eskas». 1917/7/27.

¹⁷⁷⁰ Adéma, «Uria». 1917/8/10.

Jainkoaren nahia zela idatzi zuen Hiriart-Urrutik. Irakurleek horren aitzinean ukan zezaketen harridura aurreikusi zuen, eta segidan eman zuen erantzuna:

Nola zaioken gogoratu, zagote galdez. Gogoratu, nola? Bertzerik ez ditake ihardets, baizik ere hau: «Jainkoaren nahiz. Jainko on harek, ororen buruan, Frantzia nahi baitzuen salbatu, eta Frantziarekilakoak. – Zer? Arroil-erreka itsusi hoik, zilo beltz hoik Jainkoak nahi zituela, gure onetan? – Ene eta bertze hanitzen gogora ba. Alabainan, gauzak diren bezala ikusi nahi dituenarentzat zilo hoiek gaituzte hastapenean begiratu, gu, Frantsesak, orduan ahulenik ginenak. Eta huna zortzi, ja hurbil bederatzi hilabethe, zilo hoiengaz eskertu iraun dugula, eta iharduki etsaiari.»¹⁷⁷¹

Lan honetan lehenago aipatu dugu lubakiak gerlaren luzarazle izan zirela¹⁷⁷², baina baita ere Frantziarentzat aukera bat izan zirela denbora irabazteko eta armamentuan aitzinamenduak egiteko¹⁷⁷³. Baina lubakiak gerla Frantziaren aldera bihurtarazteko bidea izan zirela errateko modu bitxia zuen *Eskualduna*-k. Egoera gogor haren jasatea Jainkoaren nahia zela erratea ez zen, itxura batean, Jainkoaren ohoratzea. Nola igor zitzakeen Jainkoak gizonak halako egoera baten jasatera? Hiriart-Urrutik esplikatzen zuen hori zela bidea gerlan armamentua berreskuratzeko, eta beraz garaipen bidean jartzeko. Itxura guztien arabera, Jainkoak hori bazekien, eta horregatik sortu zituen, beti ere *Eskualduna*-k zabaldu zuen mezuari jarraituz bagatzaizkio.

Baina bereziki azpimarratzekoa dena da gerla bukatzen ari zen mementoan eta gerla bukatu ondoan, nola mintzo zen Blaise Adéma, Jainkoaz. Armistizioaren berri ematean berean idatzi zuen Jainkoari eskertu irabazi zutela gerla:

Itzulikaldi eder hori egin du gure aitzindarien, eta bereziki Foch jeneral-nausiaren buru onak, gure soldadoen bihotz handi azkarrak, eta gehienik Jainkoak. Bai, Jainkoak azkenean entzun du gure othoitz, eta nahi izan du guduaren gelditze hori egin dadin San Martin goizean, Frantziaren gerizatzaile handienetarik baten besta egunean. [...] Milesker Jainkoari eta, Jainkoaren laguntzarekin, lan eder hori egin duten guzietan!»¹⁷⁷⁴

Gerla hasi zenetik iragartzen ari zirena gertatu zen. Otoitz egin behar zen Jainkoak gerlan lagun zitzan, eta azkenean otoitz egin zuten eta Jainkoak en-

¹⁷⁷¹ Hiriart-Urruti, «Ziloetan». 1915/4/23.

¹⁷⁷² Ikus: 304

¹⁷⁷³ Ikus: 303

¹⁷⁷⁴ Adéma, «Leher eta zapart». 1918/12/15.

tzun zituen. Horregatik bururatu zen gerla, aliatuen aldera, Adéma-ren artikularen arabera. Soldaduak eta Foch aitzindaria ere eskertu zituen, eta haien erantzukizuna aitortu; baina oroz gainera, laguntzaile nagusia, gerla bukatuko zela erabaki zuena, Jainkoa izan zela azpimarratu zuen.

Baina Adéma ez zen horretara mugatu: handik zenbait astera, Foch-en hitzetan ezarri zuen gerla Jainkoari esker irabazi zutela. 1918ko uztailean alemanak ia Parisera heldu zirela, baina Fochek otoitz egin zuela idatzi zuen. Geroztik etsaiak ez zirela gehiago aitzinatu, eta beti gibelera joan zirela gaineratu zuen. Horrez gain, Alemaniaren, Austria-Hungariaren eta Turkiaren arteko batasuna hautsi zela eta Alemaniaren «nahasmendu» handiak hasiak zirela kontatzean, bere azalpena eman zuen: Jesusek zituen etsaiak elkarren artean samurrarazi¹⁷⁷⁵.

Gerlaren hastapenean ere Hiriart-Urrutik ez zuen dudan ezarri gerla Jainkoaren laguntzarekin irabaziko zutela: «Jainkoaren laguntzarekin, partida eskuetan dugu» idatzi baitzuen¹⁷⁷⁶. Nahiz eta, Jainkoaren laguntza horren lortzeko, soldaduei otoitz egiteko galdegin, memento batean ere ez zuten dudan jarri Jainkoa Frantziaren alde zegoela. Eta gerla aliatuek irabaztea ere Jainkoaren erabakia zela ulertaraziz, garbi utzi nahi zuten gauzak hala zirela.

C. FRANTZIAKO BARNE EZTABAIDAREN ERDIAN

Giristinoek gerlan izan zuten inplikazioaren azpimarratzea Frantziako testuinguru politiko orokorraren baitan kokatu behar da. Lehen zatian ikusi dugu gerlak halako batasun sakratu bat piztu zuela eta, horrekin, lehen begirada baten arabera, Estatuaren eta Elizaren bereizte legeak mindu zuten gatazka izozturik gelditu zela. Astekariaren aleak irakurriz gero ohar gaitezke gatazka ez zela guztiz izoztu. Laikoen eta fededunen arteko Frantziako eztabaida politikoak izan zuten isla gerla lehertu ondoan ere. Testuinguru hori azaldu nahi dugu orain, ondorio orokorretara heltzeko baitezpadakoa delako.

1. Estatua-Eliza gatazkaren ziliportak

Apezak eta fraideak gerlan parte hartzen ari zirela edota soldaduak eta aitzindari militarrek zein giristino onak ziren erakustea ez da ikusi behar erli-

¹⁷⁷⁵ Adéma, «Nori esker?». 1919/1/10.

¹⁷⁷⁶ Hiriart-Urruti, «Lau hilabetez». 1914/11/27.

jiorearen parametroetatik bakarrik. Fraide eta apaiz soldaduen goraiatzeari Frantziako testuinguru politikoan kokatu behar da. Hain zuzen, lehen zatian aipatu dugun bezala, 1905eko legearen ondotik, Ipar Euskal Herriko fraidetegiak hustu eta fraideak Frantziako lurraldetik kanporatu zituzten, eta gehienak Hego Euskal Herriko fraidetegietara joan ziren. Hala ere, hainbat fraide itzuli ziren, gerla egiteko asmoz, eta *Eskualduna*-k hori azkarki goraiatu zuen. Horietarik bat izan zen, lan honetan maiz aipatu duguna, Aita Blaise edo Luc Babaquy. Manex Hiriart-Urrutik haren heriotzaz idatzi zuenean¹⁷⁷⁷, beste fraideen gisan jasan zuen egoera hura ere aipatu zuen, hala nola Ipar Euskal Herriatik lekuak hustu behar izan zituela baina hala ere gerla egitera joan zela. Ideia hori garrantzitsua da, zeren eta nahiz eta fraideen borondate ona erakustea zen ageriko helburua, fraide haien baztertzearen leporatze bat sendi baitzen, zein zuzen kontra kanporatu zituzten erakustera emateko bezala.

Horren haritik, fraideen kanporatzeari egin zion beste erreferentzia bat egin zuen Blaise Adémak, 1917an. Frantziako Legebiltzarrean Denys Cochin diputatu giristinoak mintzaldia eskaini zuela idatzi zuen. Mintzaldi hartan, diputatu hark azpimarratu zuen katolikoek zein ongi betetzen zituzten gerlako eginbeharrak, besteak beste zortziehun jesuita hil zirela zehaztuz. Adémak argitu zuen Clémenceauren erantzuna izan zela fraideak ez zituztela berriz ere kanporatu behar. Bistan da, Adémaren artikulua hori bazterketa hura izan zenaren adierazle zen, eta argi zen *Eskualduna*-k ez zuela halakorik berriz gertatzerik nahi:

*Zer trufak entzun letzazketen, Espanolen ganik, gure eskualde hautako fraideek, berriz, gerla ondoan Espainiarat itzulzen balire! Bainan badakit ez direla holako trufen menean emanen. Badire gutartean uste dutenak eta diotenak, ez direla Frantziako katolikoak, gerla hunen ondotik, lehenago baino hobeki izanen. Nik ez dut batere hola uste; eta zertako? Gorachago erran dutanaren gatik. Zeren ez baigare lehenago bezen beldurti agertuko. Zeren gure zuzenak guk ere hartuko baititugu diren tokitik, bertzeek egiten duten bezala. Zeren erakutsiko baitugu bertzeek bezenbat zuzen badugula guk ere, gure frantses eginbideak bertzeek bezen ongi, edo oraino hobeki, bethe ditugulakotz.*¹⁷⁷⁸

Aita Blaise fraideari buruzko testuarekin lotura egin dezakegu. Lehenbiziko testu horretan, fraideak kanporatu izana kritikatu zuten, eta erakutsi, nahiz eta kanporatuak izan, Frantziaren alde gerla egin eta odola isuri zutela. Biga-

¹⁷⁷⁷ Hiriart-Urruti, «Eskualdun kaputchin soldadoa». 1914/12/11.

¹⁷⁷⁸ Blaise Adéma, «Guziak berdin», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 19a.

rren artikulua horrek ere erakutsi zuen giristinoak soldadu eredugarriak izan zirela, eta aldi honetan, iraganeko bazterketari begira baino gehiago, bazterketa hori ez errepikatzeari begira jarri zuen soa Blaise Adémak. Ideia hori apaizen engaiamenduari buruzko artikulua horiei guzietan gehitu behar zaie. Ez ditugu berriz ere zerrendatuko edo aipatuko.

Eta ez da harrigarri. Jacques Fontana elizgizonak Frantziako gizartean birgizarteratzeari buruz mintzo da. Ordu arte, apaizek ez zuten sekula egin gerlarik, eta 14ko gerla izan zen apaizek gainerako herritarrekin batera gerla egin zuten lehen aldia, Fontanak zehaztu duenez. Horrela, soldaduekin eta familiekin harreman biziki hurbila zuten, eta beren burua hobeki ezagutarazteko parada izan zuten. Gisa hartan, antiklerikalismoa hein bat ahuldu zela uste du Fontanak¹⁷⁷⁹.

Artikulu horiekin guztiekin, apaizek eta, oro har, giristinoek, Frantzia zerbitzatu zutela erakusten zuten, baina funtsean, bazegoen beste helburu politiko edo erlijioso bat horren giblean. Hain zuzen, gerla elizgizonentzako salbamendu gisa ikusten zuen *Eskualduna*-k; gerlako engaiamenduari esker, gerla zen bazterketa neurriak bertan behera uzteko bidea, eta astekariak horren defentsa egin zuten.

Manex Hiriart-Urrutik, zenbait astez, gerlaren beste ondorio bat aipatu zuen: umezurtzen gaia. Garrantzia duen gaia da, umezurtzekin nola jokatu ez zutelako berdin ikusten gobernukoek eta *Eskualduna*-k. Hots, giristinoen eta laikoen arteko desadostasun eta interes kontrajarriak aipatzen hasi baino lehenagotik erraten zuen *Eskualduna*-k bere ustez umezurtzak haurrik ezin ukanez edo haurra galdu zuten bikoteen esku uzten ahal zirela, eta ahalaz, umezurtzen beren herrian¹⁷⁸⁰. Solas horiek errepikatu zituen ondoko astean ere, irakurle batek gehiago sakontzeko galdeginik¹⁷⁸¹.

Geroago ere berriz aritu zen umezurtzez. Eta artikulua hartan garbikiago ageri zen laikoen eta giristinoen arteko gatazka izan zela, umezurtzen harira. Hiriart-Urrutiren arabera, Frantziako Gobernuak umezurtzentzako egoitzak zabaldu nahi zituen, eta horretarako diru biltze bat egin. Aldiz, Euskal Herriko apaizen proposamena eske publikorik gabekoa eta umezurtzarentzat hobea zela zioen Hiriart-Urrutik, hain zuzen herrian bertan etxe batean hartzea baitzen nahi zuena. Proposamen hoberena elizgizonena zela idatzi zuenean, gauzak ku-

¹⁷⁷⁹ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 17–19.

¹⁷⁸⁰ Manex Hiriart-Urruti, «Umezurtzak», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 18a.

¹⁷⁸¹ Manex Hiriart-Urruti, «Umezurtzez oraino», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 25a.

deatzeko Eliza Estatu bano egokiagoa zela erraten ari zen. Beraz, gerlaren harira zeukaten eztabaidaz baliatu zen, berriz ere, Elizaren aldeko mezuaren zabaltzeko. Eta Frantziako Gobernuaren eta giristinoen arteko gatazkarik ez zuela nahi erraten bazuen ere, umezurtzei eskain zekiekeen laguntza hoberena erlijiozkoa zela erraten zuenean, gatazka hori elikatzen zuela erran daiteke.

Beste batean oraino garbiago mintzo zen Gobernuaren kontra, umezurtzez jabetu nahi izatea leporatu baitzion:

Aita hilaren haurrak lehen lehenik amarenak dire; ba eta oraino zuzenez aita-renak ere, hil ondoan hil aitzinean bezala. Hil ala bizi, burhasoen chedeak haurren altchatzeari buruz, beren sinestearen arabera, sakratuak dire. Nehor ez da chede heien kontra deusen egiteko dretchoa duenik, haurra laguntza beharretan delako estatukuruz. [...] Gure laguntzea da Gobernamentuaren eginbidea; ez oro bere gain hartzea. [...] Nor da zuzenago eta zuhurrago, aita eskualdun giristinoa, zu gerlan hiltzen bazira, zure haurrak haz ditzan zure emazteak baino; haren eskasean, etche-ko zaharrek; kampoko ahaide edo atze, zure konfiantza gehienik dutenek; lehen lehenik haur gaichoan arimaz oroz gainetik achola duketenek.¹⁷⁸²

Umezurtzen amak edo zaintzaileak laguntzen zituen gobernuak, eta hori ongi iruditzen zitzaion Hiriart-Urrutiri, baina argi utziz Gobernuak ez zitza-keela haur horiek eskolatu berak nahi zuen gisan, eta gurasoen borondatea errespetatu behar zuela. Garbiki errateko, eskola giristinoan eskolatuak ziren haurrak eskola giristinoan atxikitzeke eskaera zegoen horren giblean. Hots, 1905etik edo lehenagotik zetorren gatazka ari zen gorpuzten 1915ean, gerlako umezurtzen harira. Baionako apezpikuak gerlako umezurtzen aldeko obra bultzatu zuen, haur euskaldunak «frantses on» bihurtzeko eta beren «aberri txikitik» ez bereizteko¹⁷⁸³.

Haurrak beren herrian bertan atxikitzeke grina horretan asko jota «aberri txikiaren» aldeko joera ikusi behar zen, baina ez Euskal Herriaren eta Frantziaren arteko bereizketaren azpimarratzea. Hiriart-Urrutiren ustez, kontua zen herri ttipi batean bizi ziren haurrak ez zirela beste herri batera igorri behar, nahiz eta Euskal Herrian izan. Baina bereziki azpimarratu behar dena da haur horien hezkuntza giristinoa bermatzeko kezka zeukala.

Fraideen baztertzea edo umezurtzen kudeaketa gatazka handiago baten zatia baizik ez ziren. 1905ean Estatu eta Eliza bereizteke legeak zauri handiak

¹⁷⁸² Manex Hiriart-Urruti, «Gerlariaren haur umezurtzak», *Eskualduna*, 1915eko irailaren 10a.

¹⁷⁸³ Fabas, «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)», 168.

utzi zituen alde batekoen eta bestekoen arteko harremanetan. Gutxienez, Euskal Herriko giristinoek, *Eskualduna* horien bozeramaile, biziki gaizki hartu zituzten Frantziako Estatuaren erabakiak. Eta nahi ala ez, lerroen artetik bada ere, orain arte aipatu ditugun hainbat eta hainbat artikuluren giblean gatazka hori ikus daiteke. apaizen inplikazioa erakutsiz, *Eskualduna*-k zabaltzen zuen mezua zen ez zirela Frantziatik bereizi. Astekariak hainbat artikulua egin zuen, bestalde, urrea biltzeko eskatuz. Frantziak urrea behar zuen gerla denboran, eta apezpikuaren mintzaldiei oihartzuna emanez edo beren hitzekin, zazpi eginahalak egin zituzten irakurleak konbentzitzeko dirua eman zezaten. Gisa hartan ere *Eskualduna*-k Elizaren lekua salbatu nahi zuen, Estatuaren alde inplikatzeko zirela erakutsiz¹⁷⁸⁴.

Diru biltzeari buruzko deia egin zuen bezala, maiz desertoreei ere zuzendu zitzairen *Eskualduna*. Lehen garbi ikusi dugu desertoreen kontra zegoela, baina bazuen kezka berezi bat, desertore horiek berriz ere armadara itzularazteko xedean. Desertoreak aipatzen zituzten artikuluetan, nabarmen ohartarazten zuten zein ziren lege berriak, eta Nafarroan edo Gipuzkoan ziren euskaldunei itzultzeko gomendioa egiten zien. Behin, Fermin Irigarai *Larreko*-ri egin zion eskaera *Oxobi*-k, han gaindi ikusten zituen desertoreekin bil zedin¹⁷⁸⁵. Desertoreak mendiz bestaldera iragan ondoan, Ipar Euskal Herriko apaizek eta auzapezek ez zezaketen deus egin haiengana joateko, eta gerlara itzul zitezen konbentzitzeko. Astekariaren deiak zeharkakoak ziren, beren lagunei eskatuz ihesi joanak zirengana joateko. Baina hori bera eliza gerlan Frantziaren alde inplikatzeko eta inplikatzeko horren azpimarratzea zen. Eta *Eskualduna* eta eliza gain-gainetik inplikatzeko zirela oroitarazteko beharra sentitu zuen Adémak:

*Zenbat aldiz ez ditugu othoiztu Espainiarat ihesi joanak diren gizon gazteak, itzul dituen berriz herrirat beren eginbidearen bethetzeko! Eta hori eginen dugu berriz ere, heieri buruz den lege berriak ephea emanen dueno. Ez zaiku iduritzen ahantzi dugula behinere zer zor diogun Frantziari.*¹⁷⁸⁶

Desertoreen gaia erabili zuen *Eskualduna*-k azpimarratzeko Frantziarekin elizak ez zuela zorrik. Estatuaren eta Elizaren arteko gatazkan kokatzen badugu aipamen hori, garbi da Eliza Estatuan inplikatzeko bide gisa ikus daitekeela hori. Hain zuzen, gisa horretan, Elizak Estatuari lotu gaietan sartu zuen sudurra. Jacques Fontanak ongi esplikatzen du 1905eko legetik landa, Eliza

¹⁷⁸⁴ Adéma, «Urhea». 1916/5/19.

¹⁷⁸⁵ Moulher, «Larrekoari». 1918/3/22.

¹⁷⁸⁶ Blaise Adéma, «Salatari», *Eskualduna*, 1918ko martxoaren 22a.

baztertua¹⁷⁸⁷ sentitu zela, baita moralki ere. Eta gerla bide bat izan zen Elizak galdua zuen bere baitako konfiantzaren berreskuratzeko, hain zuzen, gerlaren bidez erakutsi baitzuten giristinotasunaren transmisioak balio izan zuela gazteek Frantziaren aldeko sakrifizioa egiteko¹⁷⁸⁸. Jean-Jacques Beckerrek ere aitatu du Elizaren famaren hobetzeari begira prentsa giristinoak egin zuen ahalegina. Ahoan bilorik gabe dio Elizak gerla aukera gisa erabili zuela Frantziako gizartearen galdu zuen lekuaren berreskuratzeko¹⁷⁸⁹.

Eskualduna-ren jarrera, beraz, giro horretan ere kokatu behar da. Ez zen kasu bakarra, Beckerren eta Fontanaren aipu horietan ageri den bezala, baina argi da Elizaren inplikazioaren goraiatzeko horren gibelean, Estatuan berriz integrazeko edo fama onaren berreskuratzeko ahalegina bazela.

2. Batasun eskaera

Errepublikarren eta laikoaren kontrako polemikan hain eroso zebilen *Eskualduna* beste gisan mintzo zen gerla denboran. Batasun sakratuarekin osoki bat egin zuen haste-hastetik, eta ahoan bilorik gabe aldarrikatu zuen frantses guztien – tendentzia politiko guztien – arteko bakea, Ipar Euskal Herria Frantzia horren barne kokatuz, bistan da. Gerla lehertu zeneko astean hitz argiekin azaldu zuen Manex Hiriart-Urrutik batasun horren nahia:

Aiphatzearen ohorea ere hemen egungo Eskualdun-ean etzuketean merezi, ezpaltitz garbiki eta goraki erraiteko, zoin den atsegin, zoin eder, zoin gozo, ikustea egun latz hautan, frantses guztien, eskualdun guztien batasuna. Ezta gehiago gutartean politikazko herrarik, ez eta hoztasunik ere. Diot ; politikazkorik : zertako behar litake bertzelakorik ere ? Balitz han edo hemen oraino zonbeit piru gaichto, gerla hunek ezeztatu ez duenik oraino, ez dezatela iraun. Egun zortzi giniona ; «Fuera herra !» Biba bakea, gutartean. [...] Hainbertze ondorio gaichto badu gerlak, non on bat ikusten diogunean, eta hura gutarteko, herritarren elgarrekilako bakea, herraren orde atchikimendua elgarrentzat, bihotza hunkitzen baitaiku hemen huntaz mintzatzek berak.¹⁷⁹⁰

Frantsesen – eta euskaldunen – arteko batasun horretaz hitz gozoak erabiliz erakutsi zuen Hiriart-Urrutik zenbateko garrantzia ematen zion egoera

¹⁷⁸⁷ Fontana, *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*, 9.

¹⁷⁸⁸ *Ibid.*, 67.

¹⁷⁸⁹ Becker, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*, 460.

¹⁷⁹⁰ Hiriart-Urruti, «Biba Frantzia». 1914/9/11.

hari. Idazle polemikazaleak gatazka politikoak baino nahiago zuen bake egoera, berak aitortu zuenez. Aitzineko kapituluetan ikusi dugu bake egoera horren gainetik Elizaren aldeko mezuekin jarraitu zuela *Eskualduna* astekariak, ororen buru gatazka guztiz ezabatu gabe, baina argi dena da batasunarengan polemika harengan baino atxikimendu handiagoa zuela. Horrela ere ageri da zein frantses ikusten zuen bere burua. Batasun horretaz mintzo da Jean-Jacques Becker. 1914an zatiketa politikoak ahortzi zituzten, beraz, baita ere apai-zen eta irakasleen arteko erlijio borroka. «Berradiskidetze ikusgarri» hori azpimarratu zutela dio Beckerrek¹⁷⁹¹, eta funtsean, hori da *Eskualduna*-k egin zuena.

Hilabete batzuen buruan berriz ere azpimarratu zuen frantsesen arteko batasuna. Hain zuzen, Frantziako apezpiku guziek soldaduen alde otoitz egiteko deia egin zutela kontatu zuenean, Frantziako buruzagiek halako galderik egin ez zutelako pena adierazi bazuen ere, elkarren arteko batasuna bazutela eta hori ez zela guti azpimarratu zuen, nahiz eta zehaztu batasun horrek ez zuela kentzen giristinotasuna gorde behar zutenik¹⁷⁹².

Batasun horretan zurien eta gorrien arteko su-eten gisako bat ageri zen, besteak beste Baionan izandako mintzaldi bati buruzko artikuluan, non Garat Baionako auzapez eta diputatu gorriarenganako errespetuzko hitzak ageri ziren. Belgikako Segers ministroa Baionan izan zen, eta bertako antzokian mintzaldia eskaini zuen, jende anitzen aitzinean, besteak beste berrehun bat belgikarren aitzinean. Garatek ere hitzaldi bat egin zuen, eta Belgikako apaizak goraiapatu, Hiriart-Urrutik pozez kontatu zuenez:

*Frantzia guziarekin, Europako eta munduko gizon zuzen deus onik direnekin, Baionako jaun merak. Gurekin da hortaz, eta gu harekin, agian ez azken aldikotz. Gerlak ez balauku ekartzen oraiako batasuna bezala, geroko bakea gutartean, etsai arrotzarekin bezen beharra eta beharrago dugun bake on hura; huntarik lekhora berriz haste baginu gerla frantsesek frantsesekin, urrikari ginituzke gure ondokoak.*¹⁷⁹³

Batasun giro horren seinale izan zen Hiriart-Urrutik Barthou diputatu gorriaren defentsa hartu izana, haren kontra mintzo zen bati erantzunez. Artikulu hartan¹⁷⁹⁴, entzuten ziren «ele makurrei» erantzun zien: ingelesak mo-

¹⁷⁹¹ Becker, 1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*, 373.

¹⁷⁹² Hiriart-Urruti, «Soldadoentzat othoitze». 1914/12/4.

¹⁷⁹³ Manex Hiriart-Urruti, «Beljikano ministroa Baionan», *Eskualduna*, 1915eko maiatzaren 21a.

¹⁷⁹⁴ Manex Hiriart-Urruti, «Elhe makhurra», *Eskualduna*, 1915eko ekainaren 11.

telak zirela, errusiarrek ez zekitela gerla galtzen baizik, italiarrak funts gabe-koak zirela eta abar entzuten omen zen. Horrelako solasak ahalkegarri zitzaizkion Hiriart-Urrutiri. Beste batek erran omen zion Barthou ministroak gerla ez egiteko baimena emanen ziola ezagun baten semeari. Ez zuela halakorik eginen segurtatu zuen Hiriart-Urrutik. Gisa hartan, gorrien defentsa egiten ari zen.

Ildo beretik, beste batean, Georges Clémenceau Frantziako Lehen Ministro bihurtu izanaren berria aipatu zuen *Eskualduna*-k. Nahiz eta Clémenceau bera «gorria» izan eta gobernu hartako ministroak gorriak zirela kritikatu, Blaise Adéma ez zen sobera kexu agertu, Clémenceau ontzat hartzen zuelako, hark erorarazi baitzuen Malvy, eta Caillaux¹⁷⁹⁵ ministro ohia Frantziaren «sal-tzailetarik» zeukalako:

*Dio, Bolo eta horren iduriko bertze errementa tzar guziek ez zezaketela gauza handirik egin, ez balira izan goradanik sustatuak eta lagunduak.*¹⁷⁹⁶

Batasun giro hark luzaz iraun zezan nahi zuen *Eskualduna*-k, gorago aipatu bezala, hainbat aldiz agertu baitzuen gerla bururatu ondoan ere Frantzian sortu zen barne bake horren segitzeko desioa¹⁷⁹⁷ eta fraideen haiztate neurriak bertan behera uztea, azpimarratuz Clémenceauk berak iragarri zuela gerla bururatu ondoan fraideak ezin izanen zirela Frantziatik igorri¹⁷⁹⁸. Pentsa daiteke, ororen buru, *Eskualduna*-ren batasun gogo hori interesatua zela, ez zela mugatzen Frantziaren defendatzeko beharrezkotzat zeukan batasun sendo baten kontzientziara, baizik eta aukera horrekin Elizaren egoeraren hobetzeko itxaropenarekin zuela lotura.

Erakusten zuten batasun hori zenbateraino zen sakona, dudan jar daiteke, ordea. Lehen aipatu dugu zer nolako akusazioak egiten zizkieten apaizei¹⁷⁹⁹. Politika arloan ere zatiketaren arrastoak bazirela ikusiko dugu orain. 1915eko udazkenean gobernu aldaketa bat izan zen Frantzian, eta horren berri ematean, Blaise Adémak aspaldiko partez ministro zuri bat – Denis Cochin – izatea goraipatu zuen, baina ministro gehiegi bazela kritikatu ere egin zuen¹⁸⁰⁰. Ez zen artikulu polemikoa, ezin daiteke erran batasun giroa hausten zuenik.

¹⁷⁹⁵ Ikus Malvy eta Caillaux auzia aipatzen duen atala: 639

¹⁷⁹⁶ Blaise Adéma, «Clémenceau», *Eskualduna*, 1917ko azaroaren 23a.

¹⁷⁹⁷ Hiriart-Urruti, «Bi bakeak». 1915/1/8.

¹⁷⁹⁸ Adéma, «Guziak berdin». 1917/10/19.

¹⁷⁹⁹ Ikus: 607

¹⁸⁰⁰ Blaise Adéma, «Ministro berriak», *Eskualduna*, 1915eko azaroaren 11.

Baina ministro zuri bat izatea azpimarratzeak erakusten zuen oraino ere garrantzia ematen ziotela erabaki guneetan lekua edukitzeari.

Beste kasu batean aipatu dugun Manex Hiriart-Urrutiren artikuluko batean ageri da batasun sakratuak arraildurak bazituela. apaizen kontrako akusazio batzuei erantzutean, biziki gogor mintzatu zen antiklerikalen aurka, alemanak berak baino gaiztoago zirela errateraino heldu baitzen:

Nor uste duzue direla Prusiano eta Aleman guzien nausi tzarkeriaz? Hok baino bihotz-gabeago eta abereago? - Frantses batzu, edo bederen frantses izena dutenak, bertze deus ez dutelarikan frantsesarekin, ez bihotz, ez buru, ez jendetasunaren itzallik. [...] Aita Sainduaren iduriko eta barne tzar, chede nabasi beretako apezpikuak, eza? Eza apezak? Eza ere aberats apeztiar dirudunak?... Guziak oro, edo gehienak ez direa Frantziaren etsaiekin besoz beso ibilki bethi, agerian ez bada, gordeka? Horra zer derasaten omen frantses batzuek Frantzian. Eta noiz? Memento izigarri huntan. Hemen deus onik diren guziak, ba eta orain arte hanbateko gizon ez izanak ere, gurekin eta orok elgarrekin bat ezin aski eginez ari direlarik; arrotz etsaiaren kontra indar guziak sobera ez ditugun oren latzean, baditazkela gutartean, frantses batzu alemanik tzarrenak baino areagokoak!¹⁸⁰¹

Apaizen eta haien kontrako arteko polemika horren beste agerraldi bat bazen Blaise Adémaren artikuluko batean, non idazten baitzuen batzuek ez zutela begi onez ikusten apaizek fama ona bil zezaten soldaduen artean:

Bizpahiru aldiz ja errana dautzuet, nola Frantses guzien artean etsaiari buruz behar liteken batasun bertsia ez duten zenbeitek beiratu nahi. Hoiek jasan ez dezaketena hauche da: apez soldadoek beren soldado lagunengatik duten amodioa, eta herri guzian bildua duten omen ederra.¹⁸⁰²

Antiklerikalismo agerraldi horietan ageri da batasun hori ez zela biziki azkar, eta batzuek apaizak akusatu nahi zituztela. Edo, hori da bederen, *Eskualduna*-k eman nahi zuen irudia. Bestalde, Hiriart-Urrutik ere Errepublikaren kontrako piko bat bota zuen, hitz erdika, gerla lehertu eta berehala batasuna goraiatu zuen artikuluan, jendeak «biba Frantzia» eta ez «biba Errepublika» oihukatzen zuela azpimarratu zuenean:

Zonbat aldiz othe gaude bi hitz hoik aditurik iragan egun eta gauetan Baiona hiriko karrketan ! Bereziki soldadoak ehunka, milaka zoazilarik hiritik burdin-bi-

¹⁸⁰¹ Hiriart-Urruti, «Zorria leher». 1914/10/2.

¹⁸⁰² Adéma, «Tzarkeriaz». 1915/12/10.

derat, gogotik zuten, eta dute oraino bethi bulhar guziek oihu egiten «Vive l'armée ! Vive la France !» Nagon karrikan dut azkenik entzun, arratseko hamarrak ondoan, ehun, berrehun heintsu hori soldado atabal eta kleron musikaz karrikako bi etche lerroak inharrosten zituztelarik, jendea etche alhazetarik, leihoetarik esku zartaka, oihuka, gauaz, ari: «Vive la France!» Zer zautzue, bat, baño ez baitzen ageri, ez orduan ez bertze egunetan ez gauetan, oihuka; «Vive la Répu...»¹⁸⁰³

Pasarte honek bi irakurketa ditu. Alde batetik, batasunaren izenean «gora Errepublika» ez oihukatzea eskertu zuen, ontzat emanez hori Errepublikaren kontrako errespetuzko seinale bat izan zitekeela. Dena den, Errepublika hitza ez bukatzea ironia baten adierazle zen. Pozez hartu zuen jendeak hori ez oihukatzea, eta hein batez Elizaren aldeko agerraldi gisa ikusi zuela uler daiteke. Baina, horiek horrela, errepublika ez dutela hastiatu erranez bukatzean aitortzen ari zen errepublikarren eta elizaren aldekoen arteko zinezko zatiketa ez zela desagertu. Zatiketa izoztu zela ulertarazi zuen. Ez besterik. Orogen buru, batasunak ez zituen hain erro sendoak.

3. Frantzia giristino

Gorago aipatu dugu *Eskualduna*-k nola erakutsi nahi zuen Jainkoa Frantziaren alde zela edota armadako buruzagiak giristino zirela. Hori kokatu behar da Frantziako barne gatazkaren baitan, eta aitzineko lerroetan aipatu dugun batasun sakratu horren ahulezien baitan. Frantziako gobernuburuak sinesgabeak izanik ere, armadako aitzindariak fededunak zirela¹⁸⁰⁴ edo Foch armadako buruzagia guztiz giristinoa zela¹⁸⁰⁵ azpimarratzea Frantziak giristinitasunarekin zuen harremana justifikatzeko ahalegin bat zen. Beste hainbeste egin zuen, luze eta zabal, Jean Saint-Pierrek:

Gogoeta eskasa erhokeria hanitz eginarazirik dago munduan; adinak ez du bethi errotik kentzen gizonaren baiihako haurkeria, gogo labur eta arina. Horra nun gerlak, egun eta gau luze hautan, gogoeta hanitzen astia nasaiki gizon guzieren emaiten duen. Gogoeta hoitarik bat eta barna sarturik daukatena, hauxe da: erlisioneari bere bidea behar zaiola utzi; erlisioneari egina den gerla, herriaren ahultzeko baizik ez dela; azken urte hautan bertze biderik atxiki balute gure nausi batzuek, izanen zela menturaz kanoi gehiago, eta soldado gehiago. Familien zimendua da alabainan

¹⁸⁰³ Hiriart-Urruti, «Biba Frantzia». 1914/9/11.

¹⁸⁰⁴ Adéma, «Jainkoa gurekin». 1916/5/5.

¹⁸⁰⁵ Adéma, «Foch». 1918/12/6.

*erlisionea, eta oraiko ez bertzelako familia azkarrak ikusi ditu Frantziak. Ikusi beharko ere, bizi nahi badu. [...] Bainan aintzindari hoberenetarik eta lehenetarik hainitzak ezagutuak dire mundu guziaren begietan jainkotiar bezala. Ez da nehun armadarik, ez da izan ere naski sekulan, holako aintzindarien eskuetan: bat edo bertze bazen bethi etsenplu horren emaille: orai bezalako multzoa, sekulan. Horra zertako, bertze arrazoin guzien gainerat, hortarik ere behar dugun jali esperantza handia. Auzo erresuma batzuetako jende hoberenen begietan, osoki larre joana zen erlisionea Frantzian. Ez zakiten gure berri. Gure hobenak ikustea ez da aski: gure xuriketak gutartean eginen ditugu: utz ditzatela gure gain!*¹⁸⁰⁶

Lehen ere agertu dugu Frantziaren inguruko herrialde giristinoek (Espainiak bereziki) Frantziari egiten zioten kritikaren aurrean *Eskualduna*-koek zuten kezka edo kexua eta sentitzen zuten justifikatzeko beharra. Frantziak erlijioarekin zuen harremanaren eztabaidan kokatzen da goiko pasarte hori. Ez zitzaion bidezkoa iruditzen Frantziak erlijioarekin zuen arazoa beste herrialdeek jorratzea, erranez frantsesek berek konponduko zituztela beren auziak beren artean. Orogen buru, gobernuburuak fedegabeak izanik ere, armadako aintzindariak fededun eredugarriak zirela eta frantsesak berak fedeari atxikiak zirela gorai patuz, frantses nortasunaren eta nortasun giristinoaren arteko lotura egin zuen. Erlijioaren kontra egitea herriaren ahultzea zela erratea ere Frantziaren eta erlijioaren arteko lotura hertsia erakusteko bide bat zen.

Maurice Rajsfusek zentsuraren gaia aztertu du, eta une batez argitu zuen prentsa giristinoak zentsuraren arauak zorrotz errespetatzen zituela. La Bonne Presse etxeak *La Grande Guerre du XXe siècle* aldizkaria argitaratu zuen, eta bertan etengabe azpimarratzen zuen apaizen heroismoa, Rajsfusen azterketaren arabera¹⁸⁰⁷. Zentsurari buruzko arauak errespetatuz, gobernuak ez zezakeen deus egin aldizkari horren kontra, Rajsfusek dioen bezala. Pierre Purseiglek beste aldizkari batzuk ikertu ditu, eta hark ere ondorioztatu du aldizkari giristinoek Frantziako giristinoen engaiamendua azpimarratu zutela¹⁸⁰⁸. Baina prentsa giristinoaren jarrera hori Elizaren hierarkiatik heldu ziren aginduen arabera ulertu behar da, Purseigleren arabera¹⁸⁰⁹.

Aldizkari horien modura zebilen *Eskualduna* ere, beraz ildo orokor baten baitan kokatu behar da euskarazko astekari horren jarrera. Elizgizonen eta giristinoen papera funtsezkoa zela erakutsiz, Frantziaren defendatzaileak giristi-

¹⁸⁰⁶ Saint-Pierre, «Zertako?». 1915/7/9.

¹⁸⁰⁷ Rajsfus, *La censure militaire et policière 1914-1918*, 25.

¹⁸⁰⁸ Purseigle, «Mobilisation, sacrifice et citoyenneté, Angleterre-France 1914-1918», 116.

¹⁸⁰⁹ *Ibid.*, 140.

noak zirela frogatu nahi zuten, gisa horretan Frantziaren eta kristautasunaren arteko lotura hertsia eginez. Bistan da, horren giblean gatazka politikoaren isla ikusi behar da.

Eskualduna ez zen mugatu elizaren inguruko jendea eta giristinoak zein soldadu onak ziren erakustera edo gerla Jainkoari eta aitzindari giristinoei esker irabazten ari zirela azpimarratzera. Ezkertiarren eta fedegabeen gerlako jarrera auzitan jartzera ere heldu zen astekari hori. 1917an eskandalu bat lehertu zen Frantzian, baizik eta zenbait frantses alemanen alde ari zirela lanean, horretarako alemanek diru kopuru handia emanik. *Action Française* aldizkaria izan zen afera hari buruzko salaketak egin zituen lehenbizikoa, Maurice Barrès diputatuak Legebiltzarrean afera zurrizko eskaerak egiten zituela¹⁸¹⁰. Gaiaren jarraipen handia egin zuen *Eskualduna*-k, edo garbiki errateko, *Action Française* aldizkariak ateratzen zuenaren oihartzun bihurtu zen euskarazko astekaria, berriz ere erakutsiz ideologikoki zein hurbil kokatzen zen astekari hartarik.

Afera hasi zen Miguel Almereyda *Le Bonnet Rouge* ezker muturreko aldizkariako zuzendariaren atxiloketarekin¹⁸¹¹. Militante bakezaleak bat egin zuen, hastapenean, abertzaletasun olde harekin, baina gerla luzatu ahala bakezale izatera itzuli zen. 1917ko uztailaren 7an atxilotu zuten, ustez alemanen dirua jaso zuelako. Errugabetasun ustekizuna errespetatu gabe, Blaise Adémak errudun gisa aurkeztu zuen atxiloketa haren berri eman zuenean. Adémak idatzi zuen Leon Daudet diputatu zuriak abisua emana zuela¹⁸¹², baizik eta bazirela alemanen alde ari ziren frantsesak, baina kasurik ez ziotela egin. Azkenean Almereyda atzeman zutela, baina Malvy ministroaren adiskide izanik, orain arte bakean utzi zutela salatu zuen Adémak¹⁸¹³.

Istorio haren hurrengo kapitulua Louis-Jean Malvy Frantziako Barne ministroaren kargu uztearena izan zen, Almereyda atxilotu eta laster. Horren berri ematean, Adémak ez zuen dudan ezartzen alemanen alde ari zirenen lagun mina zela. Halaber, Malvyk egunkari zuriei gezurrak erratea leporatzen ziela-eta, Adémak erantzun zuen Clémenceau gorriaren aldizkariak zuela ministroa erorara-

¹⁸¹⁰ Afera honi buruz argitasun batzuk eman zituen Georges Bonnefousek: Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République. Tome second. La Grande Guerre 1914-1918*, 301–307.

¹⁸¹¹ Ikus: 282 eta 319 orrialdeak.

¹⁸¹² Léon Daudet-ek Malvy-ri buruz ikertu zuen eta ohartu zen Almereydarekin harremanak zituela. Broche, *Léon Daudet: le dernier imprécateur*, 260.

¹⁸¹³ Blaise Adéma, «Harrigarri!», *Eskualduna*, 1917ko abuztuaren 31a.

zi¹⁸¹⁴. Hurrengo kapitulua izan zen Malvyren ondotik gainerako ministro guztiak erori zirela¹⁸¹⁵. Ondoko kapitulua zen Almereydaren ondotik, Paul-Mari Bolo atxilotu eta espetxeratu zutela, alemanen dirua jasotzea leporatuz. Horren berri ematean berean, Adémak idatzi zuen Malvy ere presondegiko bidean zela¹⁸¹⁶.

Hurrengo kapitulua Caillaux ministro ohi eta diputatua auzi hartan bustitzea izan zen, 1917 bukaeran. Adémak kontatu zuen Clémenceauk galdegin zuela Caillaux gerlako epaile berezi baten aitzinean pasatzea. Adémak gehitu zuen bazuela aspaldi epaileek deitu behar zutela, baina ordu arte nehor ez zela ausartu. Artikuluaren arabera, Italiatik zabaldu zuten berria zen Caillaux ibili zela Italian, Italiak eta Frantziak Alemaniarekin bakea egin beharrez, Ingalaterra bakarrik utziz, eta haren xedea zela gero ministro nagusi bihurtzea. Horra zer hitzekin erakutsi zuen soldaduek diputatuak oro har, eta Caillaux bereziki, ez zitzaketela ikus:

«Deputatuak, daut ihardetsi, soldadoek ez dituzte batere maitte; bainan hori, biguin dute osoki». [...] Clémenceau behar zen, bere hortz eta aztapar zorrotzekin, holako chede baten hartzeko. Hunek orai bere aztaparretan hartua du, eta ez du utziko, gatuak sagua baino gehiago.»¹⁸¹⁷

Hortik landa, Caillaux-ren preso sartzeari buruz aritu zen *Eskualduna*. Adémak azpimarratu zuen jendeak nahi zuela preso izan zedin. Preso sartzeari gain, astekariak salatu zuen ministro ohi hark Ameriketara erraten zuela frantsesen egiazko etsaiak ingelesak zirela, ez alemanak. Halaber, Italiako Florentzia hirian 2 milioi libera bazituela ere salatu zuen, ondoko iruzkina eginez:

Zer gizona hori! Berak, ministro moltsero zelarrik, galdetua zuen lege berri bat, ontasunen araberako zerga berezi baten ezartzeko. Eta horra non bere ontasunetarik zati on bat gordetzen zuen Italian, zerga horri ihes egiteko! [...] Guk lañoki gure urbe guzia eman ginion. Eta horra non Caillaux delako jaun handiak bazituen, Italiako kutcha hortan gordeak ehun eta berrogoi-ta hamar mila libera urhetan! Horra jende cheheaz trufatzen den jaun bat.»¹⁸¹⁸

Adémak egin zuen kritika ez zen mugatzen Caillaux alemanen alde ari zela erratera, nahiz eta lotura bat aurki daitekeen. Gogoan dugu nola *Eskual-*

¹⁸¹⁴ Blaise Adéma, «Malvy», *Eskualduna*, 1917ko irailaren 7a.

¹⁸¹⁵ Blaise Adéma, «Ministroak», *Eskualduna*, 1917ko irailaren 21a.

¹⁸¹⁶ Adéma, «Ez ahantz». 1917/10/12.

¹⁸¹⁷ Blaise Adéma, «Caillaux», *Eskualduna*, 1917ko abenduaren 21a.

¹⁸¹⁸ Blaise Adéma, «Preso!», *Eskualduna*, 1918ko urtarrilaren 25a.

duna-k zenbat aldiz egin zuen urrea emateko eskaera¹⁸¹⁹. Caillaux diputatu gorriak bere urrearekin eta diruarekin egiten zuena kritikatu, Adémak fededunen zintzotasunaren eta Caillaux-ren jarreraren arteko kontrastea markatu zuen. Hots, erakusten ari zen ezkerrekoak ez zirela behar bezain frantses onak, batetik alemanen alde ari zirelako, eta bestetik dirua berentzat atxikitzen zutelako.

Clémenceau goraiatzearen salbuespena kenduta – hura izan baitzen, Adémak azpimarratu zuenez, gerla irabazteko bidean jarri zuen eta hainbat ministro erorarazi zituen gobernuburua¹⁸²⁰ –, *Eskualduna*-k gogor kritikatu zituen ezkerreko politikariak, Frantziari traizioa egin ziotelakoan. Horretan ere erakutsi zuen zein frantses zeukan bere burua, legebiltzarkideak eta hainbat ministro baino hobeak zirelako espantu egiten zuenaz gero.

Are garbiago mintzatu zen beste behin, Frantziari traizioa egitea erlijiotik urrun izatearen bizkar ezarri baitzuen. Almercyda kasuaz ari zen batez, alemanak diru truke laguntzen ari ziren frantsesei buruzko artikuluan azaldu zuen zein ziren, bere ustez, atxilotu haien motibazioak. Adémaren ustez, horretara bultzatu zituzten arrazoiak «diru gosea» eta erlijio falta ziren. Afera hartan arduradun andana bat atxilotu zutela kontatu zuen, besteak beste diputatu bat edota Parisko epaile handienetariko bat. Halaber, Bolok berak Miarritzen jau-regi bat bazuela eta Arbonan etxalde bat erosi berri zuela ere zehaztu zuen Adémak¹⁸²¹.

Almercyda-Bolo-Malvy-Caillaux auzi horren gibelean, *Eskualduna*-k frantses onak girstinoak zirela eta fedegabeak frantses txarrak zirela erakutsi nahi izan zuen. Ez zen astekari hori jarrera hori erakutsi zuen bakarra. Jean-Jacques Beckerrek ere dio ezkerreko alderdietan desadostasunak bazirela glerari begira, eta eskuina indartzen ari zela, batasun sakratu haren baitan¹⁸²²; hain zuzen, eskuineko aldizkari eta egunkariak gogor aritu ziren, oro har, auzi haren harira, inplikatuak ziren politikarien kontra. *Eskualduna*-k ez zuen aukera huts egin oroitarazteko gisakoak fededunak zirela eta gaiztoak fedegabeak.

Bestalde, lan honetan zehar maiz aipatu dugu euskaldunak zein soldadu onak ziren erratea gustatzen zitzaiola *Eskualduna*-ri. Halaber, maiz aipatu dugu euskaldunak zein frantses onak ziren azpimarratzen zutela. Horrez gain,

¹⁸¹⁹ Ikus: 314.

¹⁸²⁰ Blaise Adéma, «Clémenceau», *Eskualduna*, 1918ko abenduaren 20a.

¹⁸²¹ Blaise Adéma, «Zenbat!», *Eskualduna*, 1917ko urriaren 5a.

¹⁸²² Becker, *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*, 78.

euskaldunen fedea dudarik gabekoa zela ere gorai patzen zuten. Azterketa lana bururatzeko, eta ondorioetara pasatu aitzin, so egin dezagun batzuetan nola uztartzen zituzten elementu horiek guztiak. Gerla lehertu eta laster, Hiriart-Urrutik Baionako mobilizazioan bildu ziren soldaduez mintzatzean azpimarratu zuen soldadu giristinoak izateaz gain, frantses eta euskaldun onak zirela, hots, hiruk batera:

Ab! Zoin gogotik ginioten guk ere oihu eginen, iragan larunbat arratsaldean, hemenche, Baionako hirian, bezperak ondoko profesioneari, kantuz eta othoitzean jarraiki diren frantses on, eskualdun on, giristino soldadoeri: [...] Zoazte kuraie, lotsatu gabe. Jainkoak eta Andredena Mariak zaitzaztela begira! Oihu ba eginen ginioten bihotz onez, bereziki herritarren artean herritarrago ditugun eskualdun gizagaizoeri : Altcha bihotza goiti ; orhoit egon bethi, eta guziz oren latz hautan : gure bizia eta biziarekin ditugun on guziak Gaineko Haren ganik ditugula ; oro bethi haren eskuko. [...] Gerlaz osoki hartua zutela gogoa, ezagun zuten Baionako karriketean profesioneari zarraizkon zazpi, zortzi ehun soldadoek. Hain zuten gogotik egiten othoitz gizagaizoez, berentzat, beren familientzat, Frantziarentzat. Nehork deithu gabe jin baitire, beren baitharik, Andre-dena-Maria egun handiko ofizioetarar: meza nausi, bezpera eta profesione. Huntarik gibelerakoan, eliza katedralean gizon hoién sartzea, ikusgarri zen : charamelatur zeramatela, chantré eta apez kantariekin aldizka, Magnificat ; zoin ederki ! Zonbat aldiz ! Bulharretarik bezenbat bihotzetik ari zirela, hitz dautzuet. [...] Biba zuek, oraino eta bethi, eskualdun fededun seme, haurride, aita eta senhar zinezko giristinoak! Aurthengo Andre-dena-Maria egunean Baionako katedral handi ederretik Eskual-berriko eliza ttipieneraino inharrosi dituzuen zeru lurak ez dira zeren izan gerla hunen beldur.¹⁸²³

Frantzia giristinoa zela erakusteko nahi horretan, garrantzia zeukan, *Eskualduna*-rentzat, soldaduak zein giristinoak ziren azpimarratzeak. Beste behin, Andre Dena Maria besta buru kari, soldaduen fedea zinez azkar zela azaldu zuen Jean Saint-Pierrek¹⁸²⁴. Idazle honek berak, hamabi euskaldunen herioaz idatzi zuenean, soldadu haiek borrokara joan aitzin komuniatu nahi zutela kontatu zuen¹⁸²⁵. Heriotzaz harago, euskaldun horien fedea zen Saint-Pierrek ederretsi zuena. Gogoraraz dezagun Blaise Adémak apezpikuak soldadu apaizei idatzi gutunaz idatzi zuena ere, non azpimarratu baitzuen soldadu euskaldunak biziki giristinoak zirela eta Frantzia maitatua zela Euskal

¹⁸²³ Hiriart-Urruti, «Gure soldadoak». 1914/8/21.

¹⁸²⁴ Saint-Pierre, «Andre dena Maria». 1915/8/27.

¹⁸²⁵ Jean Saint-Pierre, «Hamabi eskualdun», *Eskualduna*, 1916ko uztailaren 7a.

Herrian¹⁸²⁶. Annette Beckerrek dio frantses kristautasuna gerlaz baliatu zela bere mezuaren hedatzeko¹⁸²⁷.

Eskualduna ildo horretan kokatzen zen eta gauza bera egin zuen, eta euskaldunak giristino eta frantses on zirela erakutsiz, giristinoak frantses onak zirela erran zuen, eta frantsesak giristino onak.

¹⁸²⁶ Adéma, «Milesker!». 1917/7/13.

¹⁸²⁷ Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, 94.

ONDORIOAK

Lau urte eta ia lau hilabetez, *Eskualduna* astekaria aste argitaratu zen, gerla egoera izanik ere. Aste horietako zenbaki guztiak irakurri eta aztertu ondoan, astekari horrek gerlaz eman zuen irudiaren eta zabaldu zuen ideologiaren argazki orokor eta zehatza egiteko aukera izan dugu. Orain garbikiago jakin dezakegu zein ildo defendatu zuen eta zein ziren ildo horren hari mutur desberdinak. Egin dugun eduki azterketa zabalak balio izan digu gerlaren inguruan ager zitezkeen gaien ezaugarri ezberdinen ikusteko, ikertzeko eta hortik ondorioen ateratzeko. Alde batetik, gerlari buruzko ezaugarri orokorrak neurtu ditugu, hala nola gerlako lekuak berak nola deskribatzen zituzten, gerlako bizipenez zer kontatzen zuten, gerlak soldaduen moralean eragiten zituen gorabeherak nola agertzen ziren eta abar. Baina gerlari buruz egin diren tesietan anitz aztertutako sail orokor horretaz gain, beste batzuetan ere jarri dugu arreta, hala nola euskaldun gisa zer jarrera agertzen zuten, eta baita ere fededun gisa. Gure irakurketa eta azterketa parametroetan garrantzi handia zuen sail horrek, eta aterako ditugun ondorioetarako funtsezko zutabea izanen dira.

Lehen Mundu Gerra anitz ikertu da, eta ikertuko da oraino ere. Gure kasuan, oraino gutxi ikertu den ikuspegi batekin ibili gara, hala nola gerla hori Euskal Herritik begiraturaz ikertu dugu. Hainbat ezaugarri orokorren gainetik, interesgarria da ikustea euskaldunen kasuan ezaugarri horiek berak nola errepikatzen ziren; baina interesgarria da ikustea ere beste ezaugarri berezi batzuk zein ziren. Biak aztertuz, *Eskualduna*-ren jarrera ulertu ahal izan dugu.

Ikerketa honekin, *Eskualduna* astekariaren ideologia aztertu dugu, eta gerla *Eskualduna*-k nola kontatu zuen. Ikerketa, beraz, muga horien barnean uler bedi. Ez du deskribatzen euskaldunek, orokorki, nola bizi izan zuten gerla eta zer iritzi zuten bai gerlaz, bai Frantziar. Dударik gabe, eragin handia zuen astekari bat aztertu dugu, baina aztertu duguna astekari hori da, ez besterik. Beraz, orain emanen ditugun ondorioak ere astekari horren mezuari dagozkio.

LABURPEN OROKORRA

Euskarak ez zuen huts egin prentsaren garapenaren eta orokortzearen hitzordua. 1881ean Frantzian prentsaren legea onartu zutenean, egunkariak eta aldizkariak sortzeko bide berriak zabaldu ziren. Legea ez zen egunkari berriak agertzeko erraztasunak eman zituen faktore bakarra: alde batetik, aitzinamendu tekniko handiei esker, inprimatzea eta zabaltzea errazago izan zen; bestetik, eskola orokortu zen eta derrigorrezko bihurtu, XIX. mende bukaeran. Horrek eragina izan zuen Ipar Euskal Herrian ere, eta nagusiki euskara erabiltzen zuen astekari bat sortu zuten, 1887an: *Eskualduna*. Gainerako aldizkari eta egunkariak bezala, *Eskualduna*-k ere Ipar Euskal Herriko herrietako eta mundu zabaleko berriak aipatu eta iruzkintzen zituen. 1914an Lehen Mundu Gerra leher-tu zenean ere, mundu zabaleko berriak herrietako berriekin uztartu zituen, gerlak Ipar Euskal Herriko herri eta etxe guztiak hunkitu baitzituen.

Gerla leher-tu zenerako, *Eskualduna* astekari garrantzitsu egina zen Ipar Euskal Herrian, astero 7.000 ale saltzen baitzuen. Barnealdeko herrietan saltzen ziren aldizkarien artean salduena zen, gehiengo handiz. Ondorioz, pentsa zitekeen astekarian argitaratzen zen mezuak oihartzun zabala zuela eta herritarren artean eragina ere ukan zezakeela. Astekariaren egile eta laguntzaile sarea arras zabala zen, eta Ipar Euskal Herriko apaiz andana batek idazteaz gain, politika arloko arduradun andana bat ere bazen kideen artean. Politika arloko horiek guztiak «zuriak» ziren, hala nola errepublikarren eta Frantzia laikoaren kontrakoak. Hain zuzen, astekaria sortu zuena ere politikari bonapartista bat zen: Louis Etcheverry. Astekaria hauteskunde giroan sortu zuen, hilabete batzuk lehenago Martial Henry Berdoly hautetsi «gorriak» sortu zuen *Le Réveil Basque*-ri erantzunez.

Politikarien parte hartzea eta elizgizonen lekua kontuan hartuz eta jakinez XIX. mende bukaerako eztabaida politiko handienetarikoa Elizaren eta Estatuaren bereizte xedeari buruzkoa zela, ez gara harrituko *Eskualduna* astekariak orduko eztabaida politikoetan bere iritzia ematen zuela jakiteaz. Giro politiko beroaren erdian sortu eta garatu zen. Eskola arloan, Frantziako Gobernuak, irakaskuntza eskumena eta baimena kendu nahi zien apaizei, eta eskola laikoa bultzatu. Gero etorri zen 1905eko Elizaren eta Estatuaren bereizte legea. Garai haietan, halaber, fraidetegiak hustu zituzten eta Ipar Euskal Herriko fraideek Hego Euskal Herrira erbesteratu behar izan zuten. Giro hartan harrapatu zuen *Eskualduna* Lehen Mundu Gerrak.

Gerla leher-tu aitzineko hamarkadetan, European nazionalismoak piztu ziren, eta estatu-nazio handien eraikuntza prozesua bizkortu zen. Frantziak de-

sohere handi gisa bizi zuen 1870ean Prusiaren kontrako gerla galdu eta Alsazia eta Lorrena eskualdeak haren esku utzi izana. Orduz geroztik, Alemaniaren kontrako errebantxaren bila ibili ziren urte haietan zehar. Frantses izaera indartzeko ahaleginak oro egin zituzten, eta bide horretan, herri guztietan frantsesa irakasteari lehentasuna eman zioten. XIX. mendearen bigarren erdian, oraino, Frantziako biztanleen kopuru handi batek ez zekien frantsesa. Hori zuzendu beharrez, eskolak eta armadak funtzio handia izan zuten. Haurrei frantsesa irakasteaz aparte, etorkizuneko balizko gerla baterako prestakuntza ere eskaintzen zieten eskoletan, ariketa fisikoen bidez; baina bereziki, frantses aberriaren maitatzen irakatsi zieten. Hori are gehiago indartu zuten soldaduska denboran. Aberri txikiaren eta aberri handiaren kontzeptua agertu zen. Gisa hartan, Euskal Herria zen euskaldunen aberri txikia, eta Frantzia, aldiz, aberri handia. Gerla lehertu aitzineko urteetan, kontzientzia hori errotzeko lan handia egin zuten.

Nazionalismoen iratzartze hura beste estatuetan ere sendi zen, eta Alemaniak Europan nagusi izateko borondatea zeukan. Austria-Hungariak bere barneko nazioekin arazoak zeuzkan, Balkanetan bereziki. Armamentu lasterketa handia zegoen estatuen artean, eta gerla mehatxua etengabea zen. Giro hartan, aliantza kateak sortu ziren: Alemania, Austria-Hungaria eta Otomandar inperioa zeuden alde batetik; Errusia, Frantzia eta Erresuma Batua bestetik. Gutxi aski zen estatu haiek guztiak elkarren aurka gerlan hasteko, eta 1914ko ekainean, Sarajevon gertatu zen atentatu bat izan zen hilabete bat geroago Europa osoa gerlaren erdira eraman zuen aitzakia. Frantzian mobilizazioa izan zen, eta 18 eta 49 urte arteko gizon guztiak gerlara deitu zituzten. Euskal Herriko milaka gizon ere joan ziren Frantzia iparraldera eta Belgikako mugara, alemanen kontra borrokatzera. Baina gerla eta mobilizazio haren harira, ordu arteko polemika giro bizia eztitu zen, bat-batean, eta Frantzian batasun sakratua indarrean jarri zen. Zurien eta Gorrien arteko liskarrak izoztu ziren, eta denek bat egin zuten Alemaniaren kontra. Hots, Frantziako nazioaren eraikuntzan urrats bat gehiago izan zen, zatiketa guztien gaintetik, frantses guztiak – eta baita euskaldunak ere – Frantziaren defenditzera joan baitziren.

Gerla laburra espero zuten, bai frantsesek, bai alemanek. Bi aldeek espero zuten aste gutxiz irabaztea. Baina ez zen halakorik gertatu. Lehen asteetan, alemanak franko barna sartu ziren Frantzian, frantsesek Marneko guduan geldiarazi zituzten arte. Gero, posizio gerla hasi zen, eta soldaduak ia lau urtez egon ziren lubakietan, baldintza gogorretan, gerla egiten. Gudu batzuk bereziki bortitzak izan ziren eta Lehen Mundu Gerrako gertakari nagusitzat jo ziren: Somme, Verdun edota Andereen Bideko guduak. Azken bi horietan, eus-

kaldunek ere parte hartu zuten. Euskaldunek hilabete anitz iragan zuten Andereen Bidearen inguruetan, 1914tik 1916 arte lehenik, eta 1917an gero. Garai gogorak bizi izan zituzten han. 1917an Errusia gerlatik atera zen, hango iraultzaren ondorioz; baina urte berean, Amerikako Estatu Batuak gerlan sartu ziren, Aliatuen alde. 1918a oraino urte zaila izan zen; alemanek ofentsiba handia hasi zuten Frantzia, baina azkenean, Aliatuek irabazi zuten gerla eta 1918ko azaroaren 11n, armistizioa izenpetu zuten.

Gerla hark zuzeneko ondorioak izan zituen *Eskualduna* astekarian, gainerako aldizkari eta egunkarietan bezala. Zenbait aldizkari desagertu baziren ere, euskarazko astekari horrek aitzina segitu zuen, orrialde gutxiagorekin eta erre-dakzio talde murriztuago batekin bazen ere. Erredaktoreak gerlara joan zirenez, idazle gutxiago zeukaten Baionan berean; baina ooren buru, hainbat erredaktore gazte gerlara joan izana aukera ona izan zen *Eskualduna*-rentzat, gerlako lekuetatik beretik soldaduen bizipenak kontatzeko, erredaktore horiek ia astero igortzen baitzuten beren kronika. Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde *Zerbitzari* eta Jean Etxepare berriemaile erregularrak ziren, ia astero idazten baitzuten. Geroago, Jules Moulier *Oxobi*-ren kronikak ere argitaratu ziren, eta erregularitasun gutxiagorekin Pierre Duhour marinelaren artikuluak eta Salonika aldetik idazten zuen eta A.I. inzialekin izenpetzen zuen zuberotar bate-nak. Euskal Herritik editorialak idazten ibiltzen ziren Manex Hiriart-Urruti eta, hura hil ondoan, Blaise Adéma.

Erredakzio talde hori gerla lekutik beretik zuzeneko berriak emateko aukera gisa ikus bazitekeen ere, ondorio sakonagoak utzi zituen gerlak, eta *Eskualduna* astekarian ere nabaritu ziren. Batasun sakratuaren giro hartan, eta frantses abertzaletasun agerraldi orokor hartan, aldizkari guztiek mezu bera edo bertsua zeukaten, denek bat egin baitzuten Frantziaren alde. Horrez gain, informazio zehatzak emateko zailtasun handiak zituzten, Frantziako Gobernuak igortzen zituen agiri ofizialez aparte, ez baitzen beste informazio iturri-rik. Gainera, zentsura neurriak ezarri eta bete zituzten, eta hainbat datu argitaratzea ez zen haizu, alemanek ez zezaten jakin Frantziako armada zertan zegoen edo zeren prestatzen ari zen. Gisa hartan, zenbait aldiz, *Eskualduna* astekarian lerro edo lauki zuri batzuk agertu ziren: zentsuratutako pasarteak ziren. Zentsurak astekari hori ez zuen anitz jo, idazten zuen edukia ez baitzen Frantziako armadak jarri baldintzen kontra joaten. Are gehiago, zentsura guztiz onartzen eta justifikatzen zuten. Zentsuraren garaian, auto-zentsura handia zegoela ageri zen, astekari horretako artikuluak irakurtzean.

Artikulu horietan, gerlaren arlo desberdinak jorratu zituzten, eta Frantziak nahi zuen mezuarekin bat egiten zuten arlo horietan. Gerlari buruzko

informazio orokorrak – politikoak eta estrategikoak – azaltzerakoan, xehetasun guti ematen zuten, ez bazen errateko gerlaren erantzule bakarrak alemanak zirela. Lehen egunetan denek ziotena errepikatzen zuten *Eskualduna*-k ere, hala nola gerla airez aire irabaziko zutela. Zenbait hilabete iragan arte baizik ez ziren hasi onartzen gerlak luze joko zuela. Gerla luzatzearekin batera, bakea egiteari buruzko eztabaidak lekua hartu zuten, oroz gainetik Aita Santuak hainbat aldiz bakerako deia egin baitzuen. *Eskualduna*-k ahoan bilorik gabe erran zuten nahiago zuela bakerik ez egitea Frantziak galtzea baino, hala nola bakea egitekotan, Frantziak galdu lurak (Alsazia eta Lorrena barne) berreskuratu ondoan baizik ez zitekeela egin. Eta garaipena posible zela erakustea zen denbora guztian zabaltzen zuten mezua, estrategiari buruzko azalpen edo irakurketak eskaintzen zituztenean. Baliabide ekonomikoen aldetik, itsasoan gaindi edota lubakietan, Aliatuak nagusi zirela azpimarratzen zuten *Eskualduna*-ko idazleek. Indar harremana Aliatuen aldekoa zela erratea ez zen gerlan Frantziaren alde sutsu agertzeko arrazoi bakarra. Alemanen – eta haien lagunak – kontra gerla egitea justifikatzeko bide bat zen erratean alemanak ez zirela jendeak, abereak edo barbaroak zirela. Horrekin, haien kontrako herra elikatzen zuten, eta horrela justifikatzen zuten alemanen hiltzea edo hiltzeko plazera.

Hiltzeko tresnak maiz aipatzen zituzten gerlako berrikerariak. Arma desberdinei buruzko aipamen anitz agertu zen *Eskualduna*-n, eta batzuek sortzen zuten beldurra («crapouillots» delako kanoi gisakoek, aire pozoituek) edo beste batzuek sortzen miresmena (hegazkinek) kontatzen zuten. Borrokan xeheatasunez ez ziren biziki mintzo, Verduneko edo Andereen Bideko une gogorretatik landa idatzitako artikulua hunkigarri batzuk kenduta. Oro har, ez zituzten aipatzen Aliatuentzat gaizki itzulitako guduak; ez zuten aipatzen gudu batetik landa alemanek egin zutenean aitzinamendua. Aipatzekotan, garaipenak aipatzen zituzten. Gibelatzeak aitortzen zituztenean, denbora pasa ondoan baizik ez zituzten aitortzen, hain zuten, geroztik beste garaipen bat lortu zutenean eta gibelatze haren ondorioak jadanik baliogabetuak zirenean. Kontua zen beti baikor gelditzea, gerlaren garaipena beti ziurtzat jotzea. Alde horretatik, guduen ondorioz jasaten zituzten zauri eta heriotzak aipatzen bazituzten ere, hori gerlaren ondorio ilunen lerroan ezar bazitekeen ere, heriotza horiek kausa justu baten aldeko sakrifizio gisa aurkezten zituzten, inoiz ez alferrik galdutako bizi batzuk bezala.

Guduez berez baino xehetasun gehiago eman zuten gerlako lekuez eta hango bizipenez. Biziki ongi esplikatu zuten nolakoak ziren gerlako lekuak, nola egituratuak ziren lubakiak eta gibel lerroak, zein ziren lubakiak egiteko

edo antolatzeke egin behar izaten zituzten lanak eta abar. Halaber, lehen lerroetako baldintzak zein gogorrak ziren ere deskribatzen zuten, batzuetan serio, beste batzuetan umore kutsu batekin. Baina nekez ihes egin ziezaioketen kontakizun ezkor bati, heriotzaren mehatxu etengabearen egotea aipatzen zutenean, lohipean, hozturik eta arratoi edo zorrien konpainian bizi behar zutela deskribatzean. *Eskualduna*-ko berriketariak ez ziren baldintza gogor horiez kezkatzen; onartu beharreko prezio gisa aurkezten zituzten, prest ziren hori jasateko, Frantziaren alde. Gainera, ez zuten denbora guztia lubakietan iragaten. Denbora anitzez egoten ziren gibel lerroetan, pausalekuetan. Pausalekutik maiz idazten zuten, eta pausako bizimodua kontatzen zuten, lubakietakoa baino gehiago. Lan batzuk egiten bazituzten ere, jolaserako, bestarako edo mezarako astia bazuten, eta hartaz anitz mintzo ziren *Eskualduna*-ra artikulua igortzen zituzten soldaduak. Baina, nahi ala ez, lubakien eta gibel lerroen arteko kontrastea islatzen zuten, garbi erakusten baitzuten, anitzez nahiago zutela pausalekuan egon, gerla lekura itzuli baino, nahiz eta beren eginbidea betetzeko prest agertzeari garrantzia ematen zioten.

Eskualduna garbiki ageri zen Frantziaren alde, bai, bat egin baitzuen batasun sakratuaren giroan, informazio urriak eta zentsura onartzearekin, bai guduaren kontakizuna beti Frantziaren aldeko ikuspegitik egiten baitzuen. Baina euskaldun gisa ere berezitasun bat ekarri zuen astekari hark. Gerla lekutik idazten zutenek garbiki erakusten zuten euskaldunak zirela, eta beren herria gogoan zutela. Herriminak presentzia handia zuen haien testuetan, Euskal Herriko lekuen eta etxekoen falta sentitzen zutela adierazten zutelako, eta gerlako lekuan euskaldunek elkarretartzeko joera zutelako. Halaber, Euskal Herriko ohiturek, dantzak eta pilotak bereziki, leku handia zuten gerlako lekuetan, *Eskualduna*-ko berriketariek kontatzen zutenaren arabera.

Nahiz eta Euskal Herria bihotzean presente egon, nahiz eta hango lekuak eta gertakariak deskribatzerakoan, Euskal Herriko erreferentzia kulturalak erabili edo Euskal Herriko lekuekiko konparaketak egin, nahiz eta Euskal Herria ederrago zela erran, jarrera hartan ez zen Euskal Herriari begirako kontzientzia politikorik ikusi behar. Herrimina soldadu guztien artean sentitzen zen zerbait zen, etxekoen falta baitzen oroz gainetik nabaritzen zena. Euskarren aldeko jarrera erakutsi zuten *Eskualduna*-ko idazleek, baina ez ziren Euskal Herriaren batasun politiko baten aldekoak. Nortasunaren aldetik, euskaldunak zirela garbiki erakusten zuten, bai. Baina hori izari kulturalera mugatzen zen, eta estatu egituraren aldetik, Frantziaren parte izatearen aldekoak ziren.

Artikuluz artikulua argi ageri zen *Eskualduna*-ren lurralde ikuspegia Frantziakoena bezalakoa zela. Haientzat, Ipar Euskal Herria Frantziako eskualde

bat gehiago zen. Frantziar mintzatzean, pluraleko lehen pertsona erabiltzen zuten, Frantziako eskualdeak beren eskualde gisa ikusten zituzten, Alsazia adibidez. Etengabe Frantzia goraiatzeko zuten, eta agintari militarrek laudatzen zituzten.

Logika horrekin, Ipar Euskal Herriko euskaldunak ere frantsesak ziren, *Eskualduna*-ren arabera, eta beraz, Euskal Herriko soldaduak eredugarri gisa aurkeztu zituzten. Hainbat puntutan erakutsi zuten zein soldadu onak ziren. Alde batetik, astekari horren arabera, euskaldunak kemen handiz joan ziren gerlara, mobilizazio deia baikorki erantzun zioten. Gerlako ekintzak berak ere desdramatizatzen zituzten, guduak jolas batzuk izanen balira bezala kontatuz. Halaber, *Eskualduna*-ri edo zitzaion euskaldunek sariak eskuratzea, hala nola gerlako gurutzeak edo aipamenak. Euskaldunek Frantziaren alde – beren herriaren alde – egiten zuten sakrifizioa txalotu zuten. Astekari honen arabera, euskaldunak indartsuak ziren, kementsuak, eta izan zitezkeen ahuleziei baikorki ihardukitzeko gaitasuna zuten. Gerlaren luzapenak etsipen zerbait sor bazezakeen ere, euskaldunen artean ez zela halakorik erakusten zuten; *Eskualduna*-ko berrikerariak, hasteko, beti baikor agertu nahi zuten. Euskaldun anitzek desertore egitea erabaki bazuten ere, euskarazko astekariak hautu hori gutxien zuten, eta alderantziz, bereziki azpimarratu zuten euskaldunek desertore izateko tentazioari uko egin eta gerlan segitzearen aldeko hautua egiten zutela.

Soldaduen motibazioa ez zuten jarrera abertzaleak bakarrik eragiten, eta hori ere islatu zen *Eskualduna*-ko lerroetan. Beste faktore garrantzitsu bat zen diziplinak funtsezko papera zuela eta soldaduek diziplinaz jarraitu zutela gerla egiten. Euskaldunak bereziki diziplinatuak zirela erakutsi nahi izan zuten *Eskualduna*-k, eta beren taldekideekiko leialak. Diziplinari loturik, gerlan irauteko beste faktore bat zen gizontasunaren garrantzia. Gizon gisa jokatzeari balio handia ematen zioten; egiazko gizon izatekotan, kementsu agertu behar zen, eta gerla egitea onartu behar zen, «gizonki». Euskaldunak diziplinatuak eta gizonak zirela erakutsi nahi zuten *Eskualduna*-k, eta bereziki azpimarratzen zuten armadako agintariak edo hedabideek euskaldunen aldeko laudorioak egiten zituztenean; euskal soldaduen fama ona goraiatzeko zuten, erakutsiz euskaldunak frantses onak zirela, beren eginbidea modu eredugarrian betetzen zutenaz geroz.

Soldaduen hirugarren ezaugarria fedea zen, *Eskualduna*-ren arabera. Erlijioak leku handia zuten astekari horren edukietan. Garrantzi handia ematen zion gerla lekuetan fedearen berreskuratze agerraldien azpimarratzeari. Lubakietan zeuden soldaduak giristinoagoak zirela erakutsi nahi zuten, otoiari eta mezari

zioten atxikimendua azalduz. Bide horretan, mezen eta besta buru berezien kronika anitz ageri zen *Zerbitzari*-ren eta Jean Saint-Pierreren kroniketan. Baina Frantziaren alde gerlan ari ziren soldaduen girstinotasuna azpimarratzeaz gain, Jainkoa bera ere Frantziaren alde zela ohartarazi zuen kazeta honek, jendeari oititz egiteko deia eginez bezala. Gertatzen ziren garaipenak Jainkoari zor zitzaizkiola idazten zuten behin eta berriz. Ildo horretan, apaizek Frantziaren alde gerla egiten zutela eta haietarik anitzek bizia galdu zutela ere azpimarratu zuten.

Hori apaiz batzuen betiko solasa izan bazitekeen ere, testuinguru politikoan kokatu behar zen. Nahiz eta batasun sakratu bat izan zela idatzi dugun, eta batasun hori *Eskualduna*-n ere nabaritu zela egia izan, hastapenean aipatu ditugun gatazka politikoak – *Eskualduna*-ren sorreran eta lehen urteetan bizi-bizi zirenak – islatu ziren gerlako kontakizunetan ere. Estatuaren eta Elizaren bereiztearen ondorioz Frantziatik erbesteratu ziren eta gerla egitera itzuli ziren fraideen egoerak oihartzuna izan zuen astekarian, eta oihartzuna baino gehiago, horren gibelean fraide horien egoeraren konpontzearen eskaera ere ikusi behar zen. Orogen buru, batasun giroa ez zela hain sendoa agerian gelditu zen. Batzuek apaizei leporatzen bazieten ere ez Frantziaren alde izatea eta gerlan ez aski inplikatzeari, *Eskualduna*-k, alderantziz, ezkertiarrei leporatzen zien ez aski egitea Frantziaren alde eta bakea egin nahi izatea garaipena segurtatu baino lehen. Polemika haiek lekua zuten bitartean, astekari honek goraki azpimarratzen zuen soldadu euskaldun girstinoak frantses soldadu onak zirela. Frantzia, izaera laikoaren gainetik, herrialde girstino bat zela aldarrikatu zuen *Eskualduna*-k.

ONDORIO NAGUSIAK

Ikerketa hau hasterakoan, abiapuntuko hipotesia zen *Eskualduna* astekariak bete-betean parte hartu zuela Ipar Euskal Herriaren frantseste prozesuan eta Frantziaren nazio eraikuntzaren azken fasean. Gure asmoa zen erakustea astekari horrek, zeukan hedapenaren eta eraginaren bitartez, gerlako garaian idatzi zuenarekin euskaldunak frantses sentiarazteko lan egin zuela. Ikerketa lanak hipotesia hori berresteko balio izan balu, aterako genuen ondorioa hau xe zatekeen: *Eskualduna* astekariak etengabe zabaldu zuen euskaldunak frantsesak zirelako mezua eta Frantziaren batasunaren alde egin zuten sakrifizioaren bidez, are frantsesago zirelako.

Gerla denbora osoko artikuluak irakurri eta aztertu ondoan, onartu behar dugu hastapeneko hipotesia ez dugula guztiz berretsi, gauzak hori baino korapilatsuagoak direlako, eta hainbat nabardura egin behar direlako. Irakurketa

zehatza egiterakoan, beste faktore edo ezaugarri batzuk kontuan hartu behar izan ditugu. Frantses nortasunaren gaia edo Frantziarekiko leialtasunarena ez zen gai bakarra, eta euskaldun izatea nola agertzen zen ere aztertu behar izan dugu, frantses izaera berresten zuen ikusteko edo, alderantziz, frantses baino gehiago, euskaldun izaera baten seinale zelako. Halaber, ezin izan dugu azterketatik bazter utzi erlijioaren presentzia. Lehen begirada baten arabera, ez zen lotua hastapeneko hipotesiarekin, baina zeukan presentzia ikusirik, hori ere aztertu behar izan dugu, hastapeneko hipotesian eragin bat izan zezakeelakoan.

Hiru galderen inguruan oinarritu dugu ikerketa hau. Lehen Mundu Gerran, *Eskualduna* astekaria Frantziaren alde inplikatu zela erakutsi dugu lanean zehar. Hori bera ez da hain harrigarri, baina jakin nahi izan dugu zergatik inplikatu zen, nola inplikatu zen eta, bereziki, zertarako edo zer asmorekin. Azterketa egin ondoan, hiru galdera horiei erantzuteko moduan gaude, eta horri esker, hastapeneko hipotesian ñabardura batzuk ezarri ahal izan ditugu eta ondorioak doi bat aldatu.

1. LEHEN IKERKETA GALDERA: GERLAN INPLIKATZEKO ARRAZOTIAK

Lanaren lehen zatian, testuingurua ematerakoan, «Zergatik?» galderari erantzuten ahalegindu gara, hala nola zergatik inplikatu zen gerlan, eta Frantziaren alde. Hainbat arrazoi dago.

1. Ondorioa: gerlan inplikatu zen, *Eskualduna*, asmo politikoz sortu zen aldizkaria zelako, eta Frantziako eztabaida politikokoaren oihartzun eta parte izan zelako.

Lehenik, astekaria euskarazkoa izateak ez du erran nahi euskara bultzatzeko helburuz sortu zutela, baizik eta garai hartan herritarren hizkuntza euskara zelako. Astekariaren gaiak Frantziako politikarekin lotuak ziren, maiz. Louis Etcheverry astekariaren sortzaile eta lehen zuzendaria Frantziako Legebiltzarreko hauteskundeetara aurkeztu zen, eta hauteskunde haiei begira zuen astekaria sortu. Hauteskundeak irabazi zituen eta bonapartisten koloreak defendatu zituen Parisen. *Eskualduna* zurien astekaria zen, beraz, eta gorrien aurkakoa. Banaketa politiko hori ez zen Euskal Herrikoa bakarrik; Frantzian ere halako banaketa bat bazen. *Eskualduna* baino geroago sortu zen Action Française eskuin muturreko mugimendua, eta euskarazko astekariko hainbat

lagun mugimendu haren ildokoak ziren, Errepublikaren kontrakoak eta giristino sutsuak. Euskal Herrian Elizaren aldeko eta Errepublikaren kontrako jorak indar handia bazuen ere, hori ez zen Euskal Herrian bakarrik gertatzen. Ez zen Euskal Herriko berezitasuna, beraz *Eskualduna* Frantziako gatazka politikoaren eragile edo Euskal Herriko oihartzun gisa kokatzen zen.

Eskualduna Frantziaren alde inplikatu zen gerlan, sortu zenetik Frantziako politikan sartua zelako eta Frantziako politikan parte hartzen zuelako. Bere joera Frantzian ere bazegoen, Action Française-ren bidez bereziki, eta mugimendu horrek goraki azpimarratu zuen Frantziaren alde sutsuki arituko zirela. Haiekin identifikatuz edo politikoki haiengandik hurbil izanez, haien inplikazioa *Eskualduna*-ren inplikazioa zen.

2. Ondorioa: Frantziaren alde gerlan jartzea orduko testuinguru politiko-sozialaren arabera ulertu behar da: Ipar Euskal Herrian euskal abertzaletasunik ez zen garatu XIX. mende bukaeran, eta, alderantziz frantses nazioaren errotze politika handia bizi izan zuen.

Ipar Euskal Herrian ez zegoen euskal abertzaletasunik, XIX. mende bukaeran. Frantsesa ez bazen biziki errotua ere, garai hartan Frantziako Gobernuak neurriak hartu zituen haur guztiak frantsesa ikas zezaten. Euskara bezalako «eskualde» hizkuntzei begira, jarrera ezberdinak ager zitezkeen; batzuek frantsesa zabaltzeko oztopo gisa ikus zitzaizketen, edo, bereziki, laikotasunaren traba gisa, euskara, bretoiera eta abar baitziren erlijioaren zabaltzeko hizkuntzak. Eskuinekoek, alderantziz, frantsesaren zabaltzea sostengatzen bazuten ere, tokian tokiko hizkuntzak ere atxikitzea begi onez ikusten zuten. Baina Frantziaren nazio erai-kuntzaren oinarria hor zegoen sendo. Denek gaizki bizi zuten 1870eko gerlaren galtzea eta Alsazia eta Lorrena eskualdeak Alemaniaren esku gelditzea. Erlijioaren inguruko gatazkak ez zuen erran nahi batzuk besteak baino frantsesago sentitzen zirenik, edo alderantziz. *Eskualduna* ere ildo horretakoa zen.

3. Ondorioa: gerla lehertu zenean, Frantziako eztabaida politikoak izoztu eta batasun sakratua egin zen, eta *Eskualduna* ere batasun horretan sartu zen.

Hirugarrenik, gerla lehertu zelarik, joera politiko horiek guztiak zatiketarak aldi baterako ahantzi eta Frantziaren alde bat egiteko erabakia hartu zuten. Batasun sakratu hori gain-gainetik gorai patu zuen *Eskualduna* astekariak ere,

bere burua gatazka horren partetzat zeukalako, eta denak elkarretaratzea begi onez ikusten zuelako.

4. Ondorioa: informazioa lortzeko mugak eta zabaltzeko askatasun murrizketak gertatu zirelako, astekariak ez zuen gerlaren eta Frantziaren aldeko mezurik baizik.

Oraintxe aipatu dugun giro hartan, normal iruditu zitzaion informazio anitz falta izatea eta zentsura jasan behar izatea. Arrazoi material edo legal horien ondorioz, prentsak ez zuen hautu handirik, eta Frantziaren alde inplikatu behar izan zen gerlan. Beraz, zergatik inplikatu zen *Eskualduna* Frantziaren alde? Ez zezakeelako bestela egin, Frantziaren aldeko propaganda berriak zirelako zituzten informazio bakarrak, Frantziako Gobernuak argitaratzea nahi ez zuena ez zezakeelako argitara. Horrez gain, *Eskualduna*-ko berriketariak berak ere gerlan zeuden soldaduak ziren, Frantziako armadakoak ziren, eta hori horrela izanez, zuzenean inplikatuak ziren.

Bi hitzetan, zergatik inplikatu zen *Eskualduna* gerlan? Informazio iturri urriek eta zentsurak beste gisako hautuak egiteko zailtasunak ematen zituztelako; *Eskualduna*-ko berriketariak berak soldaduak zirelako; Ipar Euskal Herrian euskal abertzaletasunik ez zelako garatu, eta Frantziaren nazio eraikuntza prozesua errotzen ari zelako; *Eskualduna* Frantziako joera politiko orokorra goekin identifikatzen zelako, eta haiek bete-betean inplikatu zirelako Frantziaren alde, batasun sakratuaren giroan.

2. BIGARREN IKERKETA GALDERA: GERLAN INPLIKATZEKO MODUA

Bigarren zatian «Nola?» galderari erantzun diogu. Nola inplikatu zen *Eskualduna*, gerla hartan? Erantzuna gerlaren kontatzeko moduan dago.

5. Ondorioa: *Eskualduna* gerlaren logikan sartu zen Frantziaren alde, gerlaren erantzukizun guztia Alemaniaren gain ezarriz eta Frantziak irabaziko zuelako segurtamena beti azpimarratuz.

Gerlan inplikatu zen mezu ofiziala bere eginez, gerlaren ardura guztia Alemaniaren bizkar ezarriz, gerla egitea zuzen kontrako erasoja jasan zuen Fran-

tzia defendatzea zela azpimarratuz, hastapenetik Frantziaren garaipenaren baitan sinesten zuela erakutsiz, gerla luzatuko zela onartuta ere garaipena Frantziarena izanen zela segurtatuz, etsipen uneetan ere itxaropenari bide emanez eta abar.

6. Ondorioa: alemanak ihizien lerroan ezarriz inplikatu zen *Eskualduna* Frantziarekin.

Inplikatzeko beste bide bat izan zen etsaiak mintzatzeko eta haren izendatzeko modua. Alemanak abereen edo ehizakien lerroan ezartzea garai hartako errekurtsio aski orokorra bazen ere, *Eskualduna* ere joko horretan sartzea gerlan inplikatzeko bide bat zen. Alemanak aberetzat joz, haien gerlako jarrerak gaitzetsiz, egiten zituzten eta ez zituzten salbaikeriak kontatuz, haien hiltzeko gogoia erakutsiz, gerlan inplikatzeko ari zen.

7. Ondorioa: gerlako gertakariak eta gerla lekuetako bizipenak kutsu baikorrenekin kontatuz, Frantziarentzako berri onak azpimarratuz eta txarrak isilduz inplikatu zen.

Soldaduen gutunak argitaratuz, bere berriemaileak berak gerlan inplika-tuak zirela erakutsi zuen. *Eskualduna*-n idazten zutenak ez ziren zinezko kaze-tariak edo gerlako berriak segitzen zituzten berriemaile bereziak, baizik eta soldaduak. Soldaduak zirenez gero, nahiz eta astekari batentzat idatzi, beren soldadu larrutik idazten zuten, soldadu gisa bizi eta egiten zutena kontatzen zuten. Soldadu gisa gerlan inplikatutakoak ziren, eta beraz inplikazio horren ar-bera idazten zuten, zentsurari kasu emanez, kontatu behar ez zenik ahalaz ez kontatuz, gertakariei kutsu baikorra emanez, aitzinamenduak goraiapatuz eta gibelatzeak isilduz.

8. Ondorioa: soldaduak beren betebeharra betetzeko adina arduratsuak zirela etengabe goraiapatuz erakutsi zuen Frantziarekin bat egiten zuela.

Lubakietan pairatzen zutena kontatzen zutenean, ez zuten beti irudi ona ematen. Hor inplikatzeko ziren ala justu kontrakoa egiten zuten galde daiteke. Baina, funtsean, jasaten zuten egoera gogorraren gainetik, beti erakusten zu-

ten beren betebeharra betetzen ari zirela, eta Frantziaren onetan hori jasatea onartzen zutela. Sufrimenduaren aipua ez zuten kexatzeagatik egiten, baizik eta zein arduratsuak ziren hobeki erakusteko. Baldintza gogorrenak jasateko prest agertzea bera, Frantziaren alde zer pairatzen zuten erratea bera, nola inplikatzeko ziren erakusteko bideak ziren. Soldaduek sufritzen zuten, baina kausa justu baten alde sufritzen ari zirela azpimarratzen zuten.

3. HIRUGARREN IKERKETA GALDERA: INPLIKAZIOAREN MOTIBAZIOA

Hirugarren zatian «Zertarako?» galderari erantzun diogu. Zein zen *Eskualduna*-ren motibazioa eta xedea gerla hartan hala inplikatzeko? Hor korapilatzen da gure hastapeneko hipotesia.

9. Ondorioa: euskaldunak soldadu eredugarriak eta, beraz, frantses onak zirela erakusteko xede eta gogo etengabea zuelako, *Eskualduna* bete-betean inplikatu zen Frantziarekin.

Argi da bazutela interes berezi bat euskaldunak gerlan nola inplikatu ziren azpimarratzeko eta gerlari eredugarriak zirela goraiatzeko. Euskal Herritik joan ziren soldaduek gerlako eginbidea ongi bete zutela erakutsi nahi horretan ikusi behar da euskaldunak frantses onak zirela frogatzeko xedea. Gorabehera eta une gogor guztien gainera, euskaldunek tinko jarraitzen zutela erakustearen helburua hori zen. Bazuten aski kezka euskaldun anitz mendiz bestaldera pasatzen zirelako eta euskaldunen artean desertore anitz zegoelako fama zabaldua zelako. Hori gezurtatzeko grina zeukan *Eskualduna*-k, eta horregatik etengabe aipatzen zituen euskaldunek ukan sariak edo egunkarietan ukan aipamenak.

10. Ondorioa: *Eskualduna*-k erakutsi nahi izan zuen giristinoak frantses onak zirela eta Frantzia herrialde giristinoa zela.

Bigarrenik, giristino gisa ere anitz inplikatu ziren, eta etengabe azpimarratu zuten soldaduak fededun onak zirela, otoitz egiten zutela, mezara joaten zirela, aitzindariak berak ere giristino handiak zirela eta abar. Horrekin erakutsi nahi zuten giristinoak frantses onak zirela eta Frantziaren alde dena emate-

ko prest zirela. Hots, argi utzi nahi zuten Frantzia herrialde giristinoa zela, Frantziako soldaduak giristinoak zirela azpimarratuz. Mezua Frantziako Errepublikak laikoaren aldekoen zuzendua zitzaizen, baztertu zituzten giristinoak Frantziaren onetan gehien inplikatu zirenetarikoak zirela erakusteko. Mezu hori zuzentzen zioten bai Frantzia laikoaren aldekoen, baina baita ere Frantzia laikoa izateagatik gerla hartan Alemaniaren aldeko jarrera hartu zuten herrialde neutroetakoien.

11. Ondorioa: Frantziako Errepublikak Elizaren eta Estatuaren bereizte legearen ondotik hartu neurrien kontra eginez, apaiz, fraide eta seroren berrintegrazteko zilegatasuna azpimarratzea eta horren aldarrikatzea zen astekariaren beste motibazioa.

Ororen buru, *Eskualduna*-ren inplikazioaren motibazioetariko bat, kontzientea edo inkontzientea izan, Estatuaren eta Elizaren arteko bereizte legetik landa bazterrean gelditu zen Elizaren famaren berreskuratzea zen. Frantziatik joan ziren fraideak berriz integrazteko eskaera zegoen horren gibelean, baina baita ere Elizaren eta Elizaren inguruko egituren lekuaren aldarrikatzea. Erakutsi nahi zuten Frantziako Estatuak baztertu zuten instituzio horrek anitz eman zuela Frantziaren alde; baztertuak izanik ere, Frantziaren alde sakrifizioa egiteko hautua egin zuela eta horrek erakusten zuela zein frantses onak ziren. Ordainez, galdu lekua berreskuratze gogoera erakusten zuten.

Bi hitzez, zertarako inplikatu zen *Eskualduna*? Euskaldunak frantses onak zirela erakusteko, giristinoak frantses onak zirela erakusteko, Frantzia herrialde giristinoa zela erakusteko eta Elizaren eta Estatuaren bereizte legeak sortu egoera konpondu behar zela aldarrikatzeko.

4. ILDO EDITORIAL OROKORRARI BURUZKO ONDORIOAK

«Zergatik?», «Nola?» eta «Zertarako?» galderari erantzun ondoan, gure hasapeneko hipotesiari ñabardura handiak ezarri behar zaizkiola argi gelditzen da. *Eskualduna*-ren lana ez zen izan euskaldunak frantses zirela azpimarratzea, edo ez zen horretara mugatu. Frantses izaerari ñabardurak ezarri behar zaizkio, baina euskaldun izaera agertzen bazen ere, hor ez zen ikusi behar euskaltasunaren aldarrikapen abertzale bat. Azkenik, giristino izaerak funtsezko garrantzia zuen.

12. Ondorioa: *Eskualduna*-k frantses jarrera abertzalea erakutsi zuen eta gerla borondatez egiten zelako mezua zabaldu zuen.

Eskualduna frantses gisa agertu ote zen Lehen Mundu Gerran? Bai. Dudarik gabe, bai. Frantziar mintzatzean lehen pertsona erabiltzea zen horren lekuko nabarmena, baina ez hori bakarrik. Etengabe Frantziaren alde agertuz, alemanak hainbeste irainduz, gerlako gertakariak beti Frantziaren aldera aipatuz eta abar, Frantziaren baitako inplikazioa argiki erakusten zuten. Euskaldunen mobilizazioa ederresten zuten, gerlan inplikatzearen motibazio abertzaleak bazirela erakutsiz, Péronneko taldearen teoriari sinesgarritasuna emanez. Péronnekoek diote gerla egitea «onartu» zutela soldaduek, beren borondatez egin zutela.

Oro har, Frantziarenganako jarrera abertzalea nabaria zen *Eskualduna* astekarian, editorialetan bereziki, baina baita gerlako berriemaileen kroniketan ere, Jean Saint-Pierreren artikuluetan oroz gainetik. Rémy Cazalsen taldeak dio soldaduek gerla ez zutela beren borondatez egin, ez zutela gerla egitea «onartu», baizik eta ez zutela beste hauturik eta gerla egitera «behartu» izan zituztela. Gure lanaren helburua ez da izan jakitea ea euskaldunek gerla egitea onartu zuten ala behartuak sentitu ziren. Guk jakin nahi dugu *Eskualduna*-ren jarrera bi teoria horietatik zeinetara hurbiltzen den gehien. Jarrera abertzalea agertze hori, soldaduek frantses on gisa gerla egiten zutela errate hori, Péronneko taldearen teoriarekin lot dezakegu. Baina, bistan da, *Eskualduna*-k berak ere ez zezakeen bestela idatz. Idazten zutenaren arabera, ez dirudi bestela pentsatzen zutenik, baina mementoan berean idatzitakoa ez daiteke aztertu gibelapenarekin idatzitako testu bat bezala.

13. Ondorioa: Frantses jarrera abertzalearen gainetik, eta hori erlatibizatuz, diziplinaren eta gizontasunaren balioari ere garrantzia eman zioten *Eskualduna* astekarian.

Jarrera abertzale horretan nabardurak ikusi ditugu, eta aipatu behar dira. Euskaldunak soldadu onak zirela erakusteko beste modu bat ere bazuten astekariko berriketariak. Ez ziren soldadu onak Frantzia salbatzeko borondate irmoa zutelako bakarrik; bazen beste faktore bat zenbait aldiz agertzen zena, eta gerora historialariak sakondu izan dutena. Gerla egiten zuten diziplinatuak zirelako, eta diziplina denen gainetik zegoelako. Soldaduen arteko elkartasuna ere nabari zen *Eskualduna*-ko artikuluetan, eta elkartasun eta talde giro hori ere gerlan irauteko faktore garrantzitsua zen. Horri loturik, beste faktore bat, *Eskualduna*-n hastapenetik garrantzia izan zuena: gizontasunarena. Gerla egi-

tera ausartzen ez zena ez zen egiazko gizontzat jotzen, eta egiazko gizon izatea bertute handitzat hartzen zen garai hartan.

Beraz, bai, frantses izaera azpimarratu eta goraiatu zuten, baina ez zen gerlaren alde agertzeko faktore bakarra. Elkartasuna eta gizontasuna ere faktore inportanteak ziren. Baina beste aldetik begiratu zergo, erran daiteke ere egiazko gizon izatea soldadu on eta frantses on izatea zela.

14. Ondorioa: *Eskualduna* astekariak euskal nortasuna goraiatzan bazuen ere, ez zegoen hor jarrera politikorik: Euskal Herriarekiko atxikimendua maila afektiboan agertzen zen, ez politikoan.

Frantses nortasunaz gain, euskal nortasuna ere arras agerikoa zen *Eskualduna*-ko artikuluetan. Baina komeni da hori ere erlatibizatzea. Hainbat aldiz agertu zen herriminarekin lot genezakeen sentimendu bat, Euskal Herria noiz-nahi gogoan baitzuten. Baina Euskal Herriaren aipu horiek hurbiletik begiratu zuten, Euskal Herriko bazterretara eta etxera mugatzen ziren. Mendiak eta itsasoa urrun sentitzeak eragiten zuen mina, batetik; bestetik, etxeko salda, etxeko supazterra, amaren ipuinak eta abar zituzten falta. Hor ez zegoen herri desberdin batekiko atxikimendu baten agerraldirik. Etxearen falta edozein frantsesek sendi zezakeen, are gehiago lubakietako baldintza gogorretan zeudenean.

15. Ondorioa: *Eskualduna*-rentzat, euskaldun izatea frantses izatearen parte zen, eta gerlak euskal nortasuna – hurbilekoa – eta frantsesa uztartu zituen.

Euskararen aldeko atxikimendua agertzen bazen ere, hor ez zegoen jarrera politikorik. Horrek ez zuen erran nahi Euskal Herria aparteko herri bat zela uste zutenik. Alderantziz, argi eta garbi adierazi zuten ez zirela zazpi herrialdeak bilduko zituen euskal estatu baten alde, eta ongi iruditzen zitzaizela Lapurdi, Baxenabarre eta Zuberoa Frantziaren parte izan zitezkeen. Alde horretatik, interesgarriak iruditu zaizkigu Hubert Pérèsen ondorioak: barnealdeko soldaduek (frantses) nazio «abstraktuaren» alde gerla egitea aise onartu zuten, nazioa defendatzea beren herrian lasai bizitzea defendatzea zelakoan. Hots, gerlak herri mailako nortasuna eta frantses nazio nortasuna uztartu zituen¹⁸²⁸.

¹⁸²⁸ Pérès, «Individus entre village et nation. Une expérience identitaire dans la formation de la France républicaine», 348.

Eta parametro horretan kokatu behar da euskaldunen aipamena eta euskaldunak soldadu onak zirela espantu egiteko joera. *Eskualduna*-ri kezka berezi bat ageri zitzaion, euskaldunak ereduako soldaduak zirela erakusteari begira. Horrekin, euskaldunak frantses onak zirela frogatzea zen helburua, Ipar Euskal Herria Frantzia hobeki integratzekoa. Euskaldunak komunitate gisa erakutsiz, erran dezakeguna da ez zutela euskal komunitatearen izaera ukatzen – nola ukatuko zuten? – baina, bereziki, komunitate gisa komunitate zabalago baten parte gisa erakutsi nahi zituztela. Euskal komunitate horren aberri handia Frantzia zela azpimarratzen zuten etengabe, eta Frantziari ordaindu beharreko odolezko zerga gain-gainetik ordaindu zutelako espantu egin zuen astekariak. Hots, logika horren arabera, euskaldunak euskal komunitatearen parte zirelako, eta euskal komunitate hori Frantziaren parte zelakoan, euskaldunak frantsesak zirela azpimarratzen ari zen *Eskualduna*. Euskaldunak frantses onak zirelako hainbeste poztea Frantzia sartzeko gogoaren erakusle ere izan zitekeen, erakustera emanek euskaldunek garesti ordaindu zutela Frantziaren aldeko zerga, eta beraz merezimendu osoa zutela Frantziaren parte izateko.

SINTESIA

Euskaldunek bezala, fededun guztiek. Kristautasunak leku handia zuen *Eskualduna*-ko lerroetan, eta nortasunaren azterketatik ezin da bazterrean utzi. Frantses edo euskaldun izatea baino garrantzitsuago ageri zen fededun izatea. Gisa horretan, giristino izaera erlijio nortasun baten erakusle zen. Horregatik diogu hirugarren nortasun bat ere ageri zela *Eskualduna*-ko lerroetan.

Giristino izaerak ez zeukan loturarik nazio ikuspegiarekin, munduaren zati handi bat, Europa bereziki, giristinoa baitzen. Euskaldunak, espainiarrak, italiarrak, frantsesak eta abar giristinoak ziren, nagusiki. Beraz, giristino agertzeak ez zeukan berezitasunik; *Eskualduna*-koak ez ziren besteengandik desberdinak kristautasuna erakusten zutelako. Baina ematen zioten garrantziak erakusten du erlijio nortasuna nazio nortasunaren gainetik kokatzen zutela.

Hori baino gehiago, izaera giristinoa beste nortasunekin lotzeko bide gisa ikusi dugu. Euskaldunak fededun eredugarri gisa aurkezten zituen. Euskaldunek otoitz egiten zuten, mezako hitzorduak ez zituzten huts egiten. «Euskal-

dun fededun» leloa¹⁸²⁹ islatzen zen astekariko artikuluetan zehar. Euskaldun izatea fededun izatea zela erakusten zuten, biak lotuak ziren. apaizentzat euskara beren mezuaren zabaltzeko tresna zen, Ipar Euskal Herriko herritar gehienek oraino euskara baizik ez baitzekiten. Alderantziz, estatu laikoa nahi zutenentzat, euskara bezalako hizkuntzak trabatu behar ziren, giristinotasunaren eragina ahultzeko asmoz.

Ikuspegi horrekin ere ulertu behar da *Eskualduna*-ko artikuluetan euskaldunak aparte aipatzeko joera. Hurbiltasunaz gain, euskaldunak giristino gisa ikusten zituztelako goraipatzen zituzten. Euskaldunak soldadu eredugarriak eta frantses onak zirela erakustean, helburua ez zen soilik – ez eta ere nagusiki – euskaldunak Frantziara ongi integratuak zirela frogatzea. Hori baino sakonago, euskaldunak giristino onak zirenez gero, giristinoak frantses onak zirela erakutsi nahi zuten.

Baina giristinoak frantses onak zirela erakusteko bide gehiago ere erabili zuen *Eskualduna*-k. Euskaldunak ez ziren soldaduak ere giristino onak zirela azpimarratzeko joera zeukan, besteak beste lubakietako soldadu gehienak fededunak zirela aipatuz edota buruzagi militarrek osoki giristinoak zirela ohar-taraziz. Eta horren gainera, Jainkoa Frantziaren alde erranez ere ari ziren adierazten Frantzia eta erlijio giristinoa elkarrekin lotuak zirela. Beraz, giristino izaeraren azpimarratzea ere lotua zen beste bi nortasunekin, euskaldunarekin, eta denen gainera frantsesarekin.

16. Ondorioa: Hiru nortasunen arteko hiruki bat ageri zen *Eskualduna* astekarian: euskaldun izatea, fededun izatea eta frantses izatea nortasun beraren ezaugarriak ziren, astekari horren arabera.

Euskal nortasuna, frantses nortasuna eta giristinotasuna elkarrekin harilkatuak ziren hiru izaera gisa ageri ziren, beraz, *Eskualduna*-ren orrialdeetan. Haien artean, euskaldunak frantsesak ziren eta giristinoak ere bai; halaber, giristinoak frantsesak ziren eta alderantziz. Hori erakutsi eta azpimarratu nahiak bazuen beste asmorik ere: batasun sakratuarekin bat egitea, gerlaren logikan sartzea, frantses agertzea eta gauza horiek baino sakonagoa zen *Eskualduna*-ren jarrera eta asmoa.

¹⁸²⁹ Euskaldun izaeraren eta fede erlijioaren arteko loturaren historia ari da Belen Altuna: Belen Altuna, *Euskaldun fededun: euskaldun ona izateko modu baten historia* (Irun: Alberdania, 2003).

Estatuaren eta Elizaren bereizte legeaz mintzatu gara maiz, lan honetan zehar. *Eskualduna* astekariaren ildo editorialean eragin handia izan zuen gertakari hark, eta errepublikar laikoen eta Elizaren aldekoen arteko gatazkaren oihartzuna etengabea zen astekari hartan. Testuinguru horren azaltzearen interesa ez datza soilik astekaria zein girotan sortu eta garatu zen kontatzearen beharrean. Beharrezkotzat jo dugu, bistan da, astekariaren nondik norako horiek guztiak ematea. Baina bereziki beharrezkoa iruditu zaigu gerla denborako jarrera horren hobeki ulertzeko. Gerla lehertu zenean, Estatuaren eta Elizaren bereizte legeak bederatzi urte baizik ez zituen, eta fraideak oraino ere Frantziatik kanporatuak ziren. Euskaldunen kasuan, Hego Euskal Herriko fraidetegietan zeuden. Gerla lehertu zenean, beraz, bereizketa legearen zauria oraino odoletan zegoen. Min handiago batek min txikia estaltzen duen bezala gertatu zen orduan ere, gerla bera are zauri handiagoa baitzen. Baina zauri txikiago hori ere ez zuten ahortzi *Eskualduna*-koek.

Batzuetan zuzenean egiten zioten erreferentzia lege haren ondorioei, hala nola Frantziak haizaturik ere gerla egitera itzuli ziren euskal fraideen balentriak aipatzeko. Fraide bat gerlan hil zenean, aski azpimarratu zuten bere borondatez joan zela gerlara, urte batzuk lehenago Frantzia uztera behartu zutela oroitaraziz. Aukera paregabea zen *Eskualduna*-rentzat, lege hura zein txarra izan zen aditzera emateko eta legearen ondorioak pairatu zituztenek erakutsi zuten jarrera kontuan hartuz, lege haren ondorioak baliogabetu behar zirela adierazteko. Gerla bukatzera buruz ere garbiki agertu zuten desio hori, eta puzez hartu zuten Clémenceauk lege haren ondorioak berraztertu behar zirela erran izana.

Apezek gerlan zenbat parte hartzen zuten azpimarratzeak ere bazuen antzeko helburua. apaizak eta apaizgaiak ez ziren erbesterratuak, baina haien kontrako kritika zorrotzak zabaltzen zirelako kexu zen *Eskualduna*. Laikotasunaren aldekoen eta fededunen arteko gatazkaren isla zen hainbatek ziotela apaizak lasai bizi zirela, ez zutela gerla zuzenean egiten, bakea nahi zutela eta abar. Gisa hartako akusazioek min egiten zieten *Eskualduna*-ko idazleei, berak ere apaizak zirenez geroz. Horren kontra egiteko, etengabe erakusten zuten zenbat apaizek egin zuten gerla, zenbat hil ziren, zenbateko sakrifizioa egiten zuten gerla hartan, Frantziaren alde. Legez hainbat eskumen kendu bazieten ere, elizgizonen frantses gisako eginbidea zorrotz betetzen zutela ozen erakutsi nahi zuen *Eskualduna*-k. Hori ere modu bat zen errateko bereizte legea ez zela zuzena.

Horrez gain, soldaduak berak giristinoak zirela erakustea ere ildo horretan sartzen zen. Fraideek eta apaizek Frantziaren alde izan zuten engaiamendua azpimarratzea baino sakonagoa zen jende arruntaren izaera giristinoaren na-

barmantzea. Euskaldunak soldadu on eta giristino onak zirela erranez, edo oro har, gainerako soldaduak ere giristino onak zirela zehaztuz eta giristino ona soldadu ona zela ondorioztatuz, Frantziako gizarteak giristino izaten segitzen zuela ohartarazi nahi zuten. Hori ere beste argudio bat zen Elizaren eta Estatuaren bereizte legearen gaitzesteko eta zuzen kontrakoa zela errateko. Soldadu gehienak fededunak zirela goraipatu eta, beraz, Frantzia giristinoen en-gaiamenduari esker salbatuko zela erakutsiz, legearen funtsa baliogabetzen zuten. Orogen buru, legearen arbuiaitzeko modu bat zen.

Baina dena ez zen legeari begira idatzia. apaizek eta fraideek, baztertuak eta haizatuak izanagatik, Frantziaren alde beren odola eman izana edota soldadu hoberenak giristinoak zirela edo soldadu gehienak giristinoak zirela azpimarratzea legearen berraztertze argudio gisa har bazitekeen ere, asmo sako-nagoak ageri ziren. *Eskualduna*-ri ez zitzaion ongi iruditzen Espainiako eta Hego Euskal Herriko hainbatek erratea Frantziaren kontra zirela, Frantzia estatu laiko bihurtu zenaz geroz. *Eskualduna*-k garbi utzi nahi zuen gauza bat zela estatuburuek egin zuten legea, eta beste bat zela gizarteak berak zeukan jarrera erlijioari begira. Hots, Estatu laikoa bazen ere, gizartea giristinoa zela azpimarratu nahi zuen. Eta hori da gerla denbora guztian egin zuena: solda-duen fedea eta fedearen agerraldiak behin eta berriz kontatuz, frantses gizartea beste edozein bezain giristinoa zela argi utzi nahi zuten.

Mezu hori Frantzia barnera ere zuzendua zen. Lege laikoek Eliza postura ahulean utzia zuten. Lehen Elizaren esku zeuden irakaskuntza eta osasun zer-bitzua. Baina legeak aldatu ondoan, apaizek eta serorek eskumen hori galdu zuten, eta horrekin gizartearen baitan zuten eraginaren zati handi bat. Gerlan, apaizen eta giristinoen engaiamendua zintzoa bezain ezinbestekoa zela agerian utziz, erlijioaren eragina berreskuratzeko ahalegina egin zuten. Annette Beckerrek¹⁸³⁰ diotenarekin bat egiten dugu, alde horretatik. Antiklerikalek apaizei leporatzen zieten gerlaz baliatzea beren fama onaren berreskuratzeko, erlijioa-ren propaganda egiteko. Gerlak iraun zuen denbora guztiko *Eskualduna* aste-kariaren zenbakiak irakurritz, ondorio berera hel gaitzek. Astekariaren etenga-beko mezua zen gerla irabazteko, soldadu giristinoei esker, jendeak egiten zituen otoiizei esker, aitzindari militarren otoiizei esker eta Jainkoa Frantzia-ren alde izateari esker izanen zela.

Bi publiko eta bi helburu izan zitzaizkeen mezu horrek. Batetik, *Eskualduna* astekariko gehienak edo guztiak zeuden, hala nola giristinoak. Irakurle gehie-

¹⁸³⁰ Becker, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, 96.

nak edo guztiak giristinoak zirela diogu, mezatik ateratzean saltzen baitzen *Eskualduna*, eta beraz, giristinoek erosten zutela ondoriozta daitekeelako. Irakurle fededun horiei fedearen baitako konfiantzan tinko jarraitzeko deia egin zieten gisa hartan. Fededunei berretsi zieten merezi zuela giristino izateak. Bere ohiko irakurlegotik urrunago begiratzuz, mezu horrek balio zuen fedetik urrunduak zirenengana heltzeko ere. Fedegabeei erran nahi zieten Frantzia Jainkoari eta fededunen otoitzei – eta sakrifizioari – esker salbatuko zela. Hori modu bat zen berriz giristino egin zitezten konbentzitzeko edo, horretara heldu gabe ere, gutxienez fededunak eta apaizak errespetatu zituzten eskatzeko. Funtsean, *Eskualduna*-k erlijio giristinoaren aldeko propaganda egin zuen Lehen Mundu Gerraren harira. Giristinotasunaren fama hobetzeko ahalegina egin zuen, legeari begira eta gizarteari begira, eragina galtzen ari ziren elizgizonek eragina berreskura zezaten.

Horregatik diogu *Eskualduna* gerlan inplikatzeko ez dela bakarrik ulertu behar edozein frantsesek eginen lukeen gisan, frantses abertzaletasun soil batek bultzaturik gertatu zen zerbait bezala. *Eskualduna* guztiz frantses agertu zen, Frantziako Estatuak marjinatu zituen erlijio gizonak eta instituzioak Frantziaren baitan defendatu nahi zituelako. Eta asmo horren inguruan harilkatu zituen hiru nortasun edo izaerak: euskaldunak giristino eta frantses onak ziren aldi berean. Frantses on izateko, euskaldun on izan behar zen, eta euskaldun on izateko giristino on. Beraz, frantses on izateko, giristino on izan behar zen. Euskal nortasuna giristinotasunaren eta frantses izaeraren arteko zubi gisa ikusten zuten; eta giristinotasuna euskal eta frantses nortasunen arteko zubi gisa ere bai.

Baina nola uler hiru izaera horiek uztartzea? Zergatik ez zuten Frantzia eta frantses izaera arbuiatzen, pentsatuz Frantziak giristinoak eta apaizak baztertzeko zituela eta euskara ukatzen? Euskaldun fededun batek zergatik ez zion uko eginen bere bi izaerak baztertzeko zituena Frantzia horri? Agerikoa da *Eskualduna*-k gauzak ez zituela horrela ikusten. Frantses izaerari ez zion uko egin, aldarrikatu zuenaz geroz. Hain zuzen, giristino izaerak lehentasuna zuelako, haien begietan. *Eskualduna*-koak, Hiriart-Urruti horien artean, joera orokorragoekin zeuden harremanetan. Action Française mugimenduko jendearekin eta Frantziako Elizarekin elkartzeko zeuden. *Eskualduna*-ri ez zitzaion bidezkoa iruditzen Frantziako Gobernuak Elizaren kontra eraman zuen politika, baina ez zitzaion bidezkoa iruditzen ez Euskal Herrian, ez beste nehon. Ez zuen planteatzen Euskal Herria Frantziatik bereiztea, bertako elizgizonek erlijio lana lasaiago egin zezaten. Ordurako, barneratua zuten Ipar Euskal Herria Frantziaren parte zela, euskaldunak frantsesak zirela, euskaldun zirenez geroz.

Horrekin argi utzi nahi duguna da nahiz eta gerlaz mintzatzean giristino-tasunaren propaganda egin eta Eliza Frantziak berriz integratzearen aldarrikapena egin, *Eskualduna*-k Frantziaren alde erakutsi zuen jarrera eta engaiamendua zintzoa zela. Are gehiago, Frantziarekin bat egitearen aldeko jarrerari indar gehiago eman zion. Elizgizonak eta giristinoak Frantziaren alde zintzoki ari zirelako espantu egiteaz gain, *Eskualduna* bera zintzoki ari zen. Hastapenetik onartu zituen gerlak inposatu arau zorrotzak, zentsura bereziki. Beti egin zuen ahalegina berri onak emateko, eta gauzak Aliatuen aldera eta alemanen kontra itzultzen ari zirela erakusteko. Berdin zuen errealitatean zer gertatzen zen, mementoan mementoko garaipenak frantsesenak, ingelesak edota errusiarrenak zirela kontatu behar zuen. «Biba Frantzia» eta horrelako oihuekin ere garbiki erakusten zuen noren alde engaiatu zen.

Ematen zituzten berriak baikorrak edo ezkorrak ziren begiratzekoan, garbi gelditu da gehienetan modu baikorrean ematen zituztela. Berri ezkor bat izan zitekeen galdutako gudu baten aipatzea. Baina lehen erran dugun bezala, eskualde bat galdu zutela aitortzen zuten, berreskuratu zutela kontatu zutenean. Gerla lekuetako – eta bereziki lubakietako – bizipenak kontatzen zituztenean, dena ez zen loriagarria. Une gogorrak aipatzen zituzten. Hori ukaezina da. Baina oro har, gauza gogorrak ere modu arinean kontatzeko joera zegoen. Ez ziren marmarka ari, ez ziren egoeraz kezkatzen, ez zuten protestatzen. Gauzak umorez kontatzen zituzten, edo bestela, egoera gogorra jasateko prest zirela erakusten zuten. Frantziaren aldeko engaiamendu eta sakrifizio gisa aurkeztzen zuten hori, beren buruak eta euskaldunak gorai patuz, eta beraz frantses onak zirela aldarrikatuz.

Beraz, motibazioa frantses abertzaletasunak ala Elizaren fama hobetzeko gogoak piztu, *Eskualduna*-k gerla tratatu zuen moduaren ondorioa berdintsua zen: euskaldunak frantsesago sentiaraztea. Hainbeste aldiz gorai patu zituzten «beren herriaren» (Frantziaren) alde bizia eman zuten euskaldunak, hainbeste aldiz ohoratu zituzten «beren eginbidea» betetzen zutenak, hainbeste aldiz gaitzetsi zituzten gerlatik ihes egin zutenak, hainbeste aldiz goretsi zuten Frantzia («gure armada»), hainbeste aldiz iraindu zuten Alemania, non euskaldunen baitan frantses sentimenduaren errotzean eragin handia izan zuten.

Euskaldunak frantses onak zirela erakutsi nahi horretan eta soldadu eredugarri gisa aurkeztuz, soldaduak berak eta soldaduen familiak frantses sentiarazi zituzten, edo sentimendu hori pizteko aukera handiak sortu zituzten. Eragin bera zuen euskaldunak giristino on gisa frantses onak zirela erraten zutenean. Eta eragina are handiagoa izan zitekeen Frantziaren alde gerla egitea Jainkoaren alde gerla egitea zela azpimarratzen zutenean. Giristinoen artean

eragin handia zuen mezua Jainkoari lotua zen, *Eskualduna*-ren artikuluetan fidatuz gero. Giristinoen eginbidea Jainkoaren zerbitzatzea zen; eta gerlan Frantziaren («beren herriaren») alde engaiatzea ere Jainkoaren zerbitzatzea zela azpimarratuz, giristino izaera eta frantses nortasuna lotu zituzten. Euskaldunak frantsesak zirela ulertaraziz eta Frantziako giristino horiek Frantzia zerbitzatu behar zutela konbentzitu, euskaldunen baitan frantses izaera gorpuzteko ahalegina egin zuten. Horrekin berresten dugu Xabier Altzibarrek dioena: mende hastapenarekin batera, «Zazpiak Bat» ideia ahuldurik gelditu zen, eta «Lehen Mundu Gerrak ere kolpe handia eman» zion¹⁸³¹. Iñaki Aldekoak¹⁸³² kontraesana ikusi du Frantziako Errepublikak Elizaren kontra hartu neurrien ondotik, gerla garaian apaizek eta *Eskualduna*-k Errepublika horrekin bat egi-tean, baina hori horrela izan zela onarturik, jarrera horrek Ipar Euskal Herriko laborarien kontzientzian funtsezko eragina izan zuela dio. Astekariak berak ukan zezakeen eraginaren gaintetik, Eugen Weberrek zehaztu duen bezala, frantsesik ez zekiten soldaduek halabeharrez ikasi zuten frantsesa gerla garaian, eta gerla bururatu ondoan ere frantsesez mintzatzen jarraitu zuten anitzek¹⁸³³.

Beren irakurleak, euskaldun gisa edo giristino gisa edo biak batera, frantsesak zirela azpimarratuz, irakurleei zabaltzen zieten mezua hori zen: «frantzesak zarete». Ez dezakegu neurtu astekariaren mezuak zer harrera zuen jendearen baitan; ez da hori izan gure lana. Baina astekaria idazten zutenen mezua beste batzuek ere erraten zutela pentsa daiteke, astekaria idazten zuten gehienak apaizak zirenez geroz eta apaiz horiek astekarian zabaltzen zuten mezua-
ren antzekoa zabaltzen bide zutelako beren herrietan. Astekariak zuen irakurle kopuru handia kontuan harturik, argi da Ipar Euskal Herriko gizartearen baitan nortasun frantsesa zabaltzeko eragile bat izan zela.

17. Ondorioa: euskal nortasuna erlijioaren babes gisa erabiliz, euskaldunak frantsesak zirela azpimarratuz eta frantsesak fededunak zirela goraiapatuz, gerlan zehar Frantziaren alde etengabe zabaldu zuten mezuarekin, *Eskualduna*-k Ipar Euskal Herriko euskaldunak frantses sentiarazten parte hartu zuen.

Laburbilduz, *Eskualduna*-k hiru nortasun agertu zituen gerla denboran, gerlaz idatzi zuenean: euskalduna, frantsesa eta giristinoa. Nortasun horien

¹⁸³¹ Altzibar, «Zazpiak bat gaia XIX. Mendean (The zazpiak bat topic in the XIXth century)».

¹⁸³² Iñaki Aldekoa, *Euskal literaturaren historia* (Donostia: Erein, 2008), 158–159.

¹⁸³³ Weber, *La fin des terroirs, la modernisation de la France rurale, 1870-1914*, 123.

artean nagusi zena giristino nortasuna zen. Hots, oroz gaineratik, erlijioarenganako atxikimendua zuen erakusten. Baina bere burua frantses gisa kokatu zuen. Euskal nortasuna izaera edo helburu gisa agertzeko orde, erlijioaren babes tresna gisa agertzen zuen, eta baita ere, nahiz eta paradoxa izan, frantses on gisa agertzeko tresna.

Gerlaren bitartez, *Eskualduna*-k zabaldu nahi zuen mezu nagusia zen, giristinoak eta apaizak frantses onak zirela eta, are gehiago, Frantziak gerla Jainkoari eta fededunei esker irabaziko zuela (eta irabazi zuela). Euskaldunak, giristino on izanez, gerlari eta frantses on gisa aurkeztu zituen, mezu nagusi horri indarra emateko. Hori kokatu behar da Estatuaren eta Elizaren bereizte legearen ondotik sortu zatiketa giroan: *Eskualduna*-k (Frantziako giristino anitzek bezala) Elizaren fama hobetu nahi zuen Frantzian: aitzineko urteetan Frantziatik kanporatu zituzten fraideak berriz integra zitezen nahi zuen, eta, oro har, krisian zegoela zirudien fedearen aldeko kanpaina egin zuen.

Ondorioz, Frantziaren alde gerla egitea Jainkoaren zerbitzatzea zela erakustera emanez eta etengabe Frantzia goraiatuz, frantses nortasuna euskaldunen baitan errotze prozesuarekin bat egin eta horretan parte hartu zuen.

ZEHARKAKO ONDORIOAK

Ondorio nagusiak aipaturik, ikerlan honetan, bereziki testuingurua argitzeko egindako bilaketan bidez, beste ondorio batzuk ere aurkitu ditugu, hipotesiarekin edo ikerketa galderekin zuzenean loturarik ez zutenak. Astekaria hobeki ezagutzeko bidean, orain arte ezagunak ez ziren datuk batzuk aurkitu ditugu. Alabaina, gure gaiaren ildo nagusietariko bat *Eskualduna* astekaria izan da. Nahiz eta gai nagusia Lehen Mundu Gerra izan edo lan honen gai nagusia hori dela pentsatu, lehenbiziko abiapuntua *Eskualduna* astekaria ikertzea izan dela gogora ekarri behar dugu. Lehen Mundu Gerrak zuen garrantziak eta oraino duen itzalak pentsatzera eman badezake ere gerlari buruzko tesia dela, argi utzi nahi dugu gerla horri buruzko begirada bat dela ikertu duguna, eta begirada hori *Eskualduna* astekarikoena da. Horregatik, denbora handia iragan dugu astekari horren eta gerla denboran idatzi zuten lagunen deskribatzen.

Aztartu ditugun pertsona horiek euskal literaturaren historian beren lekua izan dute, eta horregatik, euskal literatura eta prentsa ikertu dituztenek ere aipatu izan dituzte. *Eskualduna* astekariak ere hainbat lan izan dira. Baina orain arte, astekari horretako bi idazle dira gehien landu izan direnak. Literatura sailean, Jean

Etxepare anitz¹⁸³⁴ ikertu da, nahiz eta gerlan idatzi izan zituenak ez hainbeste ikertuak izan. *Eskualduna* astekariari buruzko lan gehienak¹⁸³⁵ Manex Hiriart-Urrutiren lanera mugatuak izan dira. Hiriart-Urrutiren testu anitz bildu da, haren biziaz anitz idatzi da, haren estiloaz, izaeraz eta abar. Baina *Eskualduna* aztertzerakoan, ez gara Hiriart-Urruti aipatzearekin konformatu. Beste idazle anitzek parte hartu zuten astekari horretan, eta haien funtzioaz eta biziaz ere arduratu gara. Eta ohartu gara haien lan anitz aztertuak izan badira ere, orain arte haien biziaren zenbait pasarte gutxi landu direla, eta azaletik, ez baitziren euskal literaturako pertsona erreferenteak. Lan honi esker, hainbat datu berri ekarri ditugu.

1. OXOBI GERLAN IZAN ZEN

Orain arte nehon idatzirik aurkitu ez dugun informazio bat aurkitu dugu *Eskualduna*-ko artikuluen aztertzean:

18. Ondorioa: Jules Moulier *Oxobi* gerlan izan zen, 1917ko uztailetik aitzina, lehen urteetan osagarri arazoengatik libratua izan bazen ere.

Jules Moulier *Oxobi* euskal astekari horretako idazleatarik bat zen. Ezagutzen ziren datuen arabera, ez zen gerlara joan, eta garrantzi handia izan zuen astekarian, idazle gehienak gerlan zirelako, eta astekariaren erredakzioan jende gutxi gelditzen zelako. *Oxobi*-ren pisua handia izan zen, are gehiago, 1915eko udazkenean Manex Hiriart-Urruti hil zelarik. Garai hartan, Hiriburuko bikario zen, eta denbora anitz iragaten zuen Baionan, *Eskualduna*-ren erredakzioan. Gerlako adinean izanik ere, ez zen gerlarako on, osagarri arazoengatik, eta Euskal Herrian gelditu zen. Hori da orain arte *Oxobi*-z genekiena, edo uste genuena.

Ez genuen, hain segur, uste hori dudan ezarriko 1917tik goiti «Gerlarien berri» sailean *Oxobi*-ren artikulua batzuk ez bagenitu aurkitu. 1917an eta 1918an, *Oxobi*-k hainbat artikulua idatzi zituen, ustez, gerlako lekuetatik. Artikuluetako deskribapen zehatzak irakurriz, ondoriozta zitekeen gerla lekuetan zela. Baina

¹⁸³⁴ Altonaga, *Etxepare Aldudeko medikua*; Casenave, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etxepare.*; Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. III. Kazetaritza (A) (1903-1915)*; Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. IV. Kazetaritza (B) (1916-1935)*.

¹⁸³⁵ Hiriart-Urruty, *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*; Lafitte, «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque»; Hiriart-Urruty, *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaina, aurpegia: Gizon!*; Hiriart-Urruty, *Gontzetarik jalgiaziak*; Hiriart-Urruty, *Zezenak Errepublikan*.

duda bat gelditzen zen airean: izan zitezkeen *Oxobi*-k norbaitengandik ukan gutunetatik idazten zituen kronikak, Baionatik beretik. Baina 1917ko udaberrian mobilizazio zorrotzagoak izan zirela ere ikusi dugu, *Eskualduna* astekarian berean iragarri baitzuten¹⁸³⁶. 1914an osagarri arazoengatik libratu zituztenak berriaz aztertuko zituztela iragarri zuten. Galdera hori argitzeko bide zuzenenera jotzea erabaki genuen: Pirinio Atlantikoetako Artxibora joan ginen, *Oxobi*-ren erregistro militarren kontsultatzerara. Han garbi ageri da, 1914an osasun arazoengatik gerlatik libre gelditu bazen ere, 1917an gerlara deitu zutela, eta gerlako lekuetan gaindi ibili zela, treneko eskuadroietan¹⁸³⁷. Beraz hau da gure ekarpenetariko bat: Jules Moulier *Oxobi* gerlan izan zen, 1917tik 1918ra.

2. JEAN SAINT-PIERRE, *ZERBITZARI* ETA JEAN ETXEPARE GERLAN

Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde *Zerbitzari* eta Jean Etxepare ziren gerlari buruz gehien idatzi zutenak. Saint-Pierrek eta Etxeparek gerla lekutik idatzi eta *Eskualduna*-n argitaratu kronika gehienak liburuetan¹⁸³⁸ bilduak dira, eta liburu horiekin batera bi idazle horien biografiatxo bat agertu da. *Zerbitzari*-ren kasuan, gerla lekutik idatzi zituen kronikak ez dira argitaratuak liburu modura. Badago liburu bat¹⁸³⁹, *Zerbitzari*-k gerlaz idatzi testuekin, Patri Urkizuk osatua, baina han dauden testuak ez dira gerla denborakoak, baizik eta hamar urte geroagokoak. Hiru kasu horietan, gerlan izan zuten bidearen azaleko azalpenak baizik ez dira eman. Horien arabera, Jean Saint-Pierre 49. Infanteria Erregimentuan ibili zen eta Jean Elizalde 57.ean. Jean Etxepareren erregimentuari buruzko daturik ez dago.

19. Ondorioa: Jean Saint-Pierre, Jean Elizalde *Zerbitzari* eta Jean Etxepare zein erregimentutan ibili ziren xeheki aurkitu dugu.

Aztertu ditugun kronika horiek guztiak nondik idatziak ote ziren ideia bat egiteko, edo noiz non ibili ziren jakiteko, bilaketa zehatz bat egin dugu, idazle

¹⁸³⁶ Etxepare, «Aizka». 1917/3/3; Saint-Pierre, «Zer laguntza». 1917/4/13.

¹⁸³⁷ Ikus *Oxobi*-ri buruzko atala : 210.

¹⁸³⁸ Piarres Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. III. Kazetaritza (A) (1903-1915)*; Piarres Charriton, *Jean Etxepare mirikuaren idazlanak. IV. Kazetaritza (B) (1916-1935)* (Donostia: Elkar, 1992); Jean Saint-Pierre «Anxuberro», *14eko Gerla Handia*.

¹⁸³⁹ Jean Elissalde, *LVII.a gerlan*.

horien biografietan agertzen ziren datuekin ez genuelako aski. *Oxobi*-rekin egin dugun bezala, Pirinio Atlantikoetako Artxibora jo dugu eta han aurkitu dugu zein erregimentutan ibili ziren. Hori lagungarri izan zaigu jakiteko gertan berean non ibili ziren, zein gudutan parte hartu zuten eta abar. Hain zuzen, erregimentuen ibilbideak eskuragarri dira denentzat, gehienak Interneten baitira edo bestela liburutegetan. Ibilbideak osatzerakoan, beraz, ez dugu ekarpenik egin; baina hiru idazle horiek noiz zein erregimentutan ziren aurkitu ondoan, erregimentuen ibilbide karnetekin erkatzeak balio izan digu idazle horiek non ibili ziren jakiteko, eta zenbait artikulu idatzi zituztenean zehazki non zeuden argitzeko. Ez zaigu nahiko interesgarria iruditu artikulu bat aipatzen genuen bakoitzean zehaztea nondik idatzia zen; zehaztu dugunean izan da informazio horren jakitea azterketarako interesgarria zela iruditu zaigunean. Eranskinetan eskuragarri utziko dugu erregimentu horien kronologia bat, xehetasun horietan sartu nahi duenarentzat.

Lan honetan egin dugun ekarpena eta eman ditugun datu berriak hauek dira: batetik, Jean Saint-Pierre ez zen denbora guztian 49. Infanteria Erregimentuan ibili. Egia erran, sei hilabete eta erdiz baizik ez zuen egin gerla erregimentu hartan, hala nola 1917ko irailaren 10etik 1918ko martxoaren 30a arte. Martxoaren 30ean preso hartu zuten, eta ordu arte 18. Infanteria Erregimentuan egon zen ia urte oso batez, eta 1914ko abuztutik 1916ko irailaren 20era 18. Erizaingo Militarren Atalean egon zen. Zehazte hori, orain arte, nehork ez zuen egin.

Bigarrenik, Jean Elizalde *Zerbitzari*-ren ibilbideaz ere zenbait zuzenketa egin ahal izan ditugu. Orain arteko datuen arabera, 57. Infanteria Erregimentuan ibili zen. Lehenbiziko hamabi hilabeteak, ordea, 123. Infanteria Erregimentuan egin zituen. Funtsean biak dibisio beraren peko ziren, hala nola 35. dibisioaren peko, eta beraz leku beretan ibiltzen ziren.

Azkenik, Jean Etxepareren ibilbideaz ere deus guti zehaztu izan da orain arte. 1915eko irailaren 25a arte Gaujacq-eko presoen ospitalean egon zen mediku gisa. Handik landa, ia bi hilabetez egon zen anbulantzia batean, hala nola 20/6 anbulantzian. Gero, zortzi hilabetez egon zen 172. Infanteria Erregimentuan, eta azkenik, 1916ko irailaren 28tik aitzina, Osasun Tren batean ibili zen, 19 bis trenean.

3. *ESKUALDUNA*-KO ERREDAKZIO TALDEA

Lan hau egiterakoan, *Eskualduna* astekaria zer zen ongi aurkezteari garrantzia eman diogu. Astekariaren historia orokorraz gauza franko idatzi da,

baina oro har, beti gauza bera edo bertsua idatzi da. Horri buruzko literaturak balio izan digu datu orokor batzuen jakiteko, baina xehetasun gehiago nahi izanez gero, horrekin ez zen nahikoa. Beraz gure bideak erabili ditugu ahal bezain argazki xehearen egiteko. Bilaketa horren emaitzak xeheki eman ditugu lan honen lehen zatian¹⁸⁴⁰, eta ez ditugu errepikatuko. Laburki, bakarrik, gogoraziko dugu zein diren gure ikerketatik atera ditugun datu berriak:

Alde batetik, erredakzioaren alde administratiboaz xehetasunak bilatu eta zerrenda batean eman ditugu, hala nola noiz non izan zuen egoitza, zein izan zituen kudeatzaileak eta administrariak eta non inprimatzen zuten.

Bigarrenik, xeheki eman dugu zein izan ziren astekariko zuzendariak, noiztik noiz arte. Arlo horretan ere informazio zehatzak falta ziren, Hiriart-Urrutiren zuzendaritza epeez bereziki, edota Hiriart-Urruti hil ondoko urteez, edo hark zuzendaritza hartu aitzineko garaiaz. Astekaria bera izan da informazio iturria, eta xeheki irakurriz osatu ahal izan dugu zuzendari karguen zerrenda kronologiko ahal bezain zehatza.

Hirugarrenik, zuzendaritza sailari loturik, baieztatu ahal izan dugu Hiriart-Urruti hil zenetik Blaise Adémak zuzendari kargua hartu arteko epean, Blaise Adéma bera izan zela editorialean egilea.

Azkenik, erredakzio taldearekin bururatzeko, *Eskualduna*-ko parte hartzaileen zerrenda bat osatu dugu, orain arte izan den osatuena. Orain arte, izen ezagunenez gain, zegoen zerrenda bakarra deitura zerrenda bat zen. Ez zen aski astekariko parte hartzaileak identifikatzeko. Deitura horien giblean nor zen, izen-deitura osoak zein ziren, nongoak ziren, noiz sortuak, zer ofizioak eta abar argitu dugu, pertsona bakoitzaren bila banaka joanez. Horrekin osatu dugu *Eskualduna*-ko erredaktore eta laguntzaileen orain arteko zerrenda osoena.

4. *ESKUALDUNA*-REN IRAKURLEEN MAPA

Eskualduna-ren irakurleei buruzko datuen bila ere ibili gara. Irakurle kopuruari buruzko datuak ezagunak ziren, eta kantonamenduka ere zer zenbaki zeuden aztertua zen, 1909ko inkesta batean oinarriturik. Gu zuzenean joan gara Baionako elizbarrutiak antolatutako galdetegi haren erantzunen aztertzera, eta hari esker lortu ahal izan dugu herriz herri zein agerkarik zenbat salmenta zituen. Xehetasun interesgarriak jakin ahal izan ditugu, eta horrekin,

¹⁸⁴⁰ Ikus 73. orrialdetik goiti.

Eskualduna astekariaren irakurleen mapa zehatza osatu ahal izan dugu, orain arte datu horiek nehorik ez baitzituen hain xeheki eskaini.

20. Ondorioa: *Eskualduna* astekariaren irakurleak euskaldunak eta barnealdekoak ziren, gehienbat, eta barnealdeko herri horietan prentsa erosten zuten gehienek *Eskualduna* erosten zuten.

5. *ESKUALDUNA* ETA ZENTSURA TALDEA

Bestalde, *Eskualduna*-k Lehen Mundu Gerran jasan zituen atalei dagokionez, orain arte nehorik aipatu ez dituen dokumentuak aurkitu ditugu. Jakina zen zentsura batzordeak bazirela departamenduetako hiri nagusietan, eta Baionak ere bazeukala berea. Ez genekien, ordea, ea talde horretan bazen kide euskaldunik, *Eskualduna* irakurri eta zentsuratu ahal izateko. Pirinio Atlantikoetako Departamendu Artxiboan aurkitu ditugu horri buruzko xehetasunak eta argitu dugu gerlak iraun zuen denbora gehienez bazirela *Eskualduna* kontrolatzeaz arduratzeko espresuki izendatutako kideak.

21. Ondorioa: *Eskualduna*-k bere zentsuratzailerik propioak izan zituen, hala nola Chobirit, Fort, Hastoy eta Soubelet, bakoitza bere aldiari. Halaber, Barne Ministerioa behin kexatu zen publikatutako artikulua batengatik.

Horrez gain, Lurreko Armadaren Historia Zerbitzuaren Vincennes-eko artxiboan ere *Eskualduna*-ri buruzko dossier mehe bat aurkitu dugu, zeinean, Frantziako Barne Ministroa artikulua batez kexatu zen. Hots, gure ondorioa da, *Eskualduna* astekaria ere zentsuraren atzaparretatik pasatu zela, eta kontrolatu zutela, euskaraz izateagatik ez baitzen kontrol horretatik salbatu.

IKERKETA LERROETARAKO PERSPEKTIBAK

Lan honetan lau urte baino gehiagotan astero-astero argitaratu artikulua ikertu ditugu, hala nola editorial guztiak eta gerlako lekuetatik igorritako kronika guztiak. Honekin, *Eskualduna* astekariaren diskurtsoaren argazki orokor

eta ahal bezain osoa egin nahi izan dugu. Orain arte ez zen ikertu *Eskualduna* astekariak Lehen Mundu Gerraz egin tratamendua hain modu zabalean. Zehaztasun anitz eskaintzen duen argazki orokor horrekin ekarpen interesgarria egin dugula espero dugu. Baina doktore tesi batek bere mugak ditu, bereziki ikertzeko eskaintzen den denboran. Horregatik gelditu gara argazki orokor horretan, baina gaia anitzez gehiago sakondu daiteke, eta hari-mutur anitzetik tiratu daiteke, beste ikerketa franko egiteko.

Hasteko, hor daude lan honetatik kanpo utzi ditugun eta ikertu ez ditugun artikulua, hala nola, egunez eguneko berriak, herrietako berriak eta bertsoak. Egunez eguneko berriak gerlaren nondik norakoei buruzkoak ziren. Hainbat aldetik ikertu daiteke: beste egunkarietako egunez eguneko berriekin konparatu, hala nola *Courrier de Bayonne* egunkariak argitaratzen zuenarekin edota *La Croix* edo besteek argitaratzen zutenarekin, eta baita ere Frantziako Gobernuak egunero zabaltzen zuen buletinaren idatzia zenarekin. Konparaketa horren helburua litzateke jakitea zein zen astekaria idazten zutenek erabiltzen zuten informazio iturri nagusia, eta zenbateraino egokitzen zuten beren gisara edo ez.

Egunez eguneko artikulua horiek kazetaritza ereduaren aldetik ere ikertu daitezke. Nola ematen zuten informazioa, zein ordenatan? Nola egituratzen zuten artikulua? Iruzkirik ematen al zuten? Nola? Halaber, *Eskualduna*-n berean beste garai batzuetako gertakarien kontatzeko moldearekin ere konpara daitezke gerlako berri haiek. Informazioaren kontatzeko modua aldatu al zen gerla garaian? Informazio iturriak aldatu al ziren?

Herrietako berrietan ere bada zer ikertua. Zer berri mota ematen zuten gerla garaian? Zenbat herio aipatu zituzten? Zenbat ez zituzten aipatu? Hori egiteko, begiratu behar da zein herritatik igortzen zituzten berriak, eta herri horietan gertatu ziren heriotza guztien zerrenda begiratu ondoan, begiratu ea hil ziren guztiek artikuluetan aipamenik ukan zuten ala ez. Zenbat gurutze edo sari emate aipatu zituzten ere begira daiteke. Aztertu daiteke ere nola aipatzen zituzten heriotzak edota sari emateak? Herrietako berrietan desertoreen eta desertoreen laguntzaileen gaia ere agertu zen; horren azterzea ere interesgarri izan daiteke.

Lan honetatik bazter utzi dugun beste sail bat bertsoena da. Alta, ia astero argitaratzen zituzten bertsoak, gehienak gerlari buruzkoak. Bertso horiek ere ikertzea interesgarria da ikusteko zer mezu mota zabaltzen zuten, nola mintzo ziren gerlan bizi zutenaz, Frantziar zer ikuspegi zuten eta abar. Interesgarria da azterzea, denek ez baitzuten mezu bera zabaltu: Matxin *Senpertarra*-k, adibidez, kritika biziki gogorra egin zion gerlari.

Lan honetan aztertu ditugun artikulua beste parametro batzuen arabera ere aztertu daitezke. Ez dugu batere aipatu erretorika, baina argi da azterketa erretoriko batetik ere badela zer landu. Ikus daiteke idazle bakoitzaren estiloa ez dela beti bera, batzuek gisa batera erabiltzen dutela eta beste batzuek beste batera. Erretorikaren azterketa Lehen Mundu Gerrako testuetan bezala egin daiteke beste garai batzuetakoetan, baina Lehen Mundu Gerrako artikulua erretorikaren ikuspegitik landu daitezke aztertzeo nola egiten zuten eta zer bide erabiltzen zuten irakurleak beren ideietara konbentzitzeko. Nahi bada azterketa erretorikoari loturik edo nahi bada aparte, hitzen azterketa ere egin daiteke. Zein hitz eta zein esaera erabiltzen zuten, eta nola erabiltzen zituzten aztertu daiteke, hitzak mezu baten zabaltzeko bide gisa hartuz.

Beste distantzia batetik ere aztertu daiteke *Eskualduna*-k argitaratu zuena eta zabaldu zuen mezua. Orain arte ez da argitaratu *Zerbitzari*-k gerla lekutik idatzi zituen kroniken bildumarik. *Zerbitzari*-ren artikulua batzuen bilduma argitaratu zuen Patri Urkizuk, baina artikulua haiek 1936an eta 1937an idatziak ziren. Hogei urteko gibelapenarekin idatzi zituen artikulua haiek gerla denboran idatzi zituenekin konparatzea ariketa interesgarria litzateke, jakiteko nola aldatu zen (edo ez) *Zerbitzari*-ren ikuspegia edota zer ez zuen kontatu gerla denboran.

Jean Saint-Pierrek idatzi zuena aztertu dugu eta zein frantses ageri zen ikusi ere bai. Ez litzateke txarra Jean Saint-Pierre *Anxuberro*-k beste egoera eta euskarri batzuetan idazten zuenarekin konparatzea. Gerlatik landa, Saint-Pierrek *Euzkadi* egunkarian idazten zuen, Ipar Euskal Herriko berrien emateko. Komeni da begiratzea zenbaterainoko euskal abertzaletasuna erakusten zuen *Euzkadi*-ko artikuluetan, eta jarrera hura zenbateraino koherentea zen – edo ez – gerla garaian *Eskualduna* astekarian idatzi zuenarekin. Halaber, *Eskualduna*-ko zuzendari izan zenean ere astekari horretan zer idazten zuen, bere mezua gerla garaiarekiko nolakoa izan zen aztertzea ere interesgarria izan daiteke.

Beste ikuspegi batetik, *Eskualduna*-k gerlaz idatzi zuena Britainiako, Korsikako edo Okzitaniako gisa bereko aldizkarietan idatzi zenarekin konpara daiteke, ikusteko ea haiek ere beren herriko jendea frantses sentiarazteko gisako mezuak zabaldu zituzten ala beste gisa bateko solasetan zebiltzan. Konparaketa bide anitz egon daiteke, baina kasu honetan bereziki merezi duen saila da nola agertzen zuten frantses izaeraren aldeko jarrera, edo alderantziz, kontrako jarrera bat agertu zen. Ikus daiteke ere ea erlijioaren gaia erabili zuten, *Eskualduna*-k erabili zuen bezala, eta ea erlijioa eta frantses izaera uztartu zituzten.

Astekariaren azterketa bera aparte utziz, Lehen Mundu Gerra Euskal Herriko ikuspegitik aztertzeko beste bide anitz ere badago. Euskaldunak gerlan nola ibili ziren jakiteko hari mutur anitz bada. *Eskualduna*-ri buruzko ikerketarekin lotzeko, astekarian idatziriko kronikak gutun pribatuetan idatziarikoa-rekin konpara daitezke. Horrek eskatzen du gutun pribatuen bila joatea, eta hori bera aski lan handia da; baina behin hori egin ondoan, gutun horien ikerketatik datu anitz atera daitekeela ukaezina da.

Hurbilgotik ikertu daiteke, baita ere, zenbatekoa izan zen gerlak egin zuen kaltea Euskal Herrian: zenbat hil, zenbat zauritu. Hilak non, noiz eta nola hil ziren aztertu daiteke. Zein herritan izan zen hil gehien, familiak nola zauritu zituen, zein ondorio sozial utzi zuen etxeetan eta abar. Bestalde, euskaldunak gerlan nola ibili ziren ere azter daiteke; adibidez, Craonne eskualdeko egonaldi luzeetan zer gertatu zen eta euskaldunek zer egin zuten hurbilgotik begira daiteke.

Frantziako nazioaren eraikuntza prozesuaren aldetik, gerlatik landako garaia ere ikertzea beharrezkoa da. Lehen Mundu Gerrak Frantziako nazio eraikuntza prozesuaren bururapena markatu zuen, baina ez zen bukatua. Gerla ondoko parametro ezberdinek ere eragina izan zutela pentsa daiteke, hala nola gudari ohien alargun eta umezurtzek ukaiten zituzten pentsioak, gudari ohien batasunak eta omenaldiak, hilen monumentuak eta abar garrantzitsuak izan ziren, oraino frantsesago sentiarazte horretan. Merezi du horren ikertzea. Merezi du ere begiratzea ea euskal nortasuna zinezko krisi sakonean sartu zen ala ez, gerlari ohien artean zer sentimendu zegoen euskaldun izateari eta gerlari ohi izateari begira, bi gauzak nola uztartzen ziren. Eta sail horretan, *Eskualduna*-ren diskurtsoa ondoko urteetan nolakoa izan zen, bilakaerarik izan zuen eta, hala bazen, nolakoa, ikertzea ere interesgarria izan daiteke. Eta hor badira beste garai batzuk ikertzeko, besteak beste 1936ko Gerla eta Bigarren Mundu Gerra.

INDIZEA

12. Infanteria Erregimentua, 133, 433
123. Infanteria Erregimentua, 153, 504
142. Infanteria Erregimentua, 133
172. Infanteria Erregimentua, 157, 504
18. Armada Gorputza, 150, 152, 153, 185
18. Infanteria Erregimentua, 132, 133, 138, 150, 340, 504
218. Infanteria Erregimentua, 132
249. Infanteria Erregimentua, 132, 173
34. Infanteria Erregimentua, 133, 293
49. Infanteria Erregimentua, 66, 132, 133, 135, 138, 150, 151, 153, 157, 159, 173, 275, 287, 340, 371, 503, 504
57. Infanteria Erregimentua, 152, 153, 503, 504
- Abadia, Antton, 46, 54
- Abbadie, Arnaud, 56, 70, 149, 155, 158, 167
- Adéma, Blaise, 27, 56, 63, 75, 143, 147, 152, 155, 158, 165, 171, 172, 173, 174, 189, 209, 210, 211, 212, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 225, 226, 228, 229, 233, 234, 237, 238, 242, 244, 250, 273, 274, 275, 279, 286, 287, 288, 294, 295, 296, 298, 307, 308, 309, 310, 330, 358, 362, 379, 382, 383, 384, 390, 392, 397, 398, 401, 402, 407, 413, 419, 420, 424, 435, 439, 450, 451, 455, 457, 458, 459, 461, 462, 463, 464, 465, 467, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 482, 505
- Adema, François, 43, 171
- Adéma, Gratien *Zaldubi*, 46, 62, 168, 171, 379
- Agirre, Arnaud *Anai Juvenal*, 53
- Agirre, Domingo, 122
- Alamon, Jean-Pierre, 67
- Alfonso XIII, 129
- Almeryda, Miguel, 90, 242, 473, 474, 475
- Alsazia, 112, 113, 123, 135, 139, 150, 192, 215, 221, 236, 243, 259, 282, 286, 289, 291, 292, 345, 350, 375, 376, 392, 393, 394, 429, 451, 481, 483, 485, 488
- Althegei, Mari, 166
- Amette, Léon-Adolphe, 214

- Andereen Bidea, 136, 137, 138, 153, 270, 277, 279, 313, 314, 340, 422, 429, 435, 482
- Andourandeguy, Catherine, 171
- Andurain (D'), Laurent, 67, 75
- Andurein (D'), Clément, 75, 122
- Antchuberro, Catherine, 149
- Apat (d'), Jules, 54, 55, 56
- Arana, Sabino, 122, 385
- Arancet, Jean, 173
- Arbelbide, Jean-Pierre, 53
- Arcangues (d'), Nicolas, 61, 62, 63, 75
- Argona, 342, 352
- Armagnague, Clément, 56, 57
- Arotzarena, Xalbat, 64
- Arras, 135, 138, 282, 283, 388, 429
- Azkue, Resurreccion Maria, 47, 93, 129
- Babaquy, Luc, 303, 304, 464
- Bainville, Jacques, 89
- Barbier, Jean, 56, 57, 146, 158
- Baroja, Serafin, 46
- Beaurieux, 136, 173, 313, 340, 429
- Beltzagi, Bertrand, 54, 57
- Benedikto XV, 137, 213
- Berdeco, Gustave, 54, 57, 122
- Berdoly, Martial-Henri, 60, 85, 86, 87, 88, 481
- Bernhardi, Friedrich von, 204
- Bethmann-Hollweg, Theobald von, 126
- Bidart, Pierre *Oxkax*, 53, 57
- Bidegarai, Catherine, 155
- Bidegaray, 56, 57
- Bilbao, Juan Bautista *Batxi*, 129, 179
- Bismarck, Otto Eduard Leopold von, 125, 128
- Bolo, Paul-Mari, 474
- Brest-Litovsk, 138, 219
- Broussain, Pierre, 54, 57, 67, 75, 76, 93, 95, 156, 170
- Bustinza, Evaristo *Kirikiño*, 129
- Cabillon, Léon, 54, 57
- Caillaux, Joseph, 131, 470, 474, 475
- Camp de Mailly, 272
- Campion, Arturo, 46
- Carricaburu, Felix, 173
- Celhabe, Eugène, 67
- Châlons, 187, 282
- Champagne, 136, 138, 263, 266, 282, 285, 286, 289, 293, 296, 335, 345, 351, 362, 396, 401, 462
- Charleroi, 135, 153, 178, 179, 180, 186, 206, 210, 251, 291, 292, 377, 455, 460
- Charo, Dominique, 453
- Chiquito, Kanbokoa (Joseph Apesteguy), 302, 403, 419
- Chobirit, 183
- Chorho Espil, Jean-Pierre, 56, 57
- Clémenceau, Georges, 90, 470
- Cochin, Denys, 464, 470

- Combe, Emile, 83
- Constantin, Albert, 55, 67, 75, 93
- Constantin, Jean-Baptiste, 55, 57
- Craonne, 66, 135, 136, 150, 151, 153, 173, 174, 262, 266, 268, 277, 278, 279, 284, 286, 287, 290, 299, 306, 313, 319, 345, 346, 391, 407, 418, 421, 422, 434, 435, 436, 439, 509
- Curutchet, 53, 57
- D'Elissagaray, Renaud, 61, 62, 64, 65, 75
- Daranatz, Jean-Baptiste, 53, 173
- Dardaneloak, 136
- Dassance, Louis, 158
- Daudet, Léon, 90
- Debibié, Emile, 54
- Dératte, H., 66
- Diharce, François, 167, 405
- Diriart, Gustave, 54
- Dolhagaray, 53
- Ourisboure, Alexis, 67, 75
- Dreyfus, Alfred, 81, 83
- Drumont, Edouard, 61, 90
- Dubourdieu, E., 66
- Duhalde, Petri, 419
- Duhour, Pierre, 27, 148, 160, 161, 230, 231, 232, 233, 234, 269, 270, 482
- Dutey, Alphonse, 54
- Duvoisin, Jean, 54
- Elissague, Joachim, 67
- Elissague, Pierre, 67
- Elizalde, Jean (aita), 152
- Elizalde, Jean *Zerbitzari*, 18, 27, 56, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 166, 167, 169, 172, 188, 190, 193, 208, 215, 216, 224, 225, 252, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 275, 276, 277, 281, 283, 284, 285, 290, 293, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 309, 311, 313, 317, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 335, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 357, 358, 359, 360, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 380, 381, 384, 389, 390, 391, 394, 396, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 418, 419, 421, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 482, 486, 503, 504, 508
- Elizanburu, Jean-Baptiste, 46, 370
- Elizanburu, Mixel *Anai Innocentius*, 53
- Erreca, Jean-Baptiste, 174, 407
- Etchandy, 54
- Etcheberry, Janbattitt, 53
- Etchegaray, 56
- Etcheverry, Augustin, 54
- Etcheverry, Jean, 53, 55
- Etcheverry, Jean-Baptiste, 60
- Etcheverry, Louis, 52, 55, 60, 61, 62, 64, 65, 75, 79, 85, 87, 89, 91, 94, 168
- Ettxepare, Jean, 15, 18, 56, 67, 74, 144, 145, 147, 154, 155, 156, 157, 159,

- 166, 167, 168, 169, 171, 174, 175, 193, 199, 205, 206, 207, 208, 212, 215, 217, 219, 221, 224, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 250, 252, 255, 256, 257, 258, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 275, 285, 287, 295, 296, 298, 299, 311, 315, 317, 321, 322, 323, 326, 333, 334, 336, 344, 345, 347, 348, 373, 376, 380, 389, 390, 394, 395, 404, 405, 425, 428, 433, 482, 502, 503, 504
- Etxepare, Jean (aita), 155
- Etxepare, Pierre, 156
- Eyheragaray, Jose Michel, 173
- Fagalde, Clément, 67
- Ferry, Jules, 41, 82, 114
- Foch, Ferdinand, 226, 398
- Fort, 183
- Fourcade, Auguste, 54
- Frantzisko Josef, 126
- Franz Ferdinand, 126, 130
- Gallipoli, 136
- Gambetta, Léon, 82
- Garat, Joseph, 47
- Gilen II.a, 125, 128, 139, 204, 222, 239, 273, 398, 399
- Gilen Lehena, 112
- Giron, Dominique, 53, 57
- Godo, Ramon, 177
- Goitino, Jean-Pierre, 47
- Gombault, Michel, 56, 57
- Goyenette, Albert, 52, 54, 122
- Guichenné, Léon, 85
- Guise, 153
- Gutenberg, Johannes, 44
- Guynemer, Georges, 262, 360
- Halsouet, Hilaire, 173
- Harispe, Charles, 54, 55, 56, 60, 85
- Harispe, Pierre, 56
- Harriague Saint-Martin, Morrochco, 85
- Hastoy, 183
- Havas, Charles-Louis, 69
- Heguy, Julien, 56, 57
- Herriot, Edouard, 161
- Hiriart, Léon, 54
- Hiriart-Urruti, Jean (gaztea), 160, 161
- Hiriart-Urruti, Manex, 17, 23, 27, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 81, 84, 92, 93, 95, 108, 122, 143, 145, 147, 149, 152, 155, 156, 158, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 217, 227, 228, 229, 234, 236, 245, 247, 250, 273, 286, 291, 292, 300, 303, 307, 310, 365, 366, 381, 382, 383, 385, 386, 390, 392, 393, 394, 398, 399, 402, 416, 438, 440, 441, 442, 449, 450, 453, 454, 455, 458, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 476, 498, 502, 505
- Hiriart-Urruti, Patin, 166
- Hirigoyen, Laurent, 53, 58

- Hourcade, 67
- Ibarnegarai, Jean, 85, 88, 435
- Irabola, Matxin *Senpertia*, 146
- Iriart, Michel, 56, 152
- Iribarne, 122
- Iribarne, Marie, 157
- Irigarai, Pablo Fermin *Larreko*, 420, 467
- Ithurry, Jean, 53, 54, 58
- Jaret, Laurent, 53, 58
- Jauffret, François-Antoine, 60, 61
- Jaurès, Jean, 90, 131
- Joffre, Joseph, 33, 135, 210, 396
- Konstantino Erregea, 136, 244
- Labat, Jean-François, 84, 85
- Laborde Noguez (de), Gaston, 67
- Laborde-Nogués (de), Amédée, 54, 58
- Lacombe, Georges, 56, 58, 152, 156
- Laffitte, Piarres, 152, 160
- Lahirigoyen, Edouard, 405
- Landerretxe, Martin, 56
- Landetcheberry, Jean, 405
- Larre, Gaston, 53, 58
- Larroulet Jauregi, Martin *Baigurako artzaina*, 146
- Laxague, Michel, 173
- Le Beuf, 182
- Leoarat, 182
- Leon XIII, 60, 81
- Malecarie, Antoine, 183
- Malvy, Louis, 132, 470, 473, 474
- Mandangaran, 182
- Maniel, Jacques, 60
- Maniel, Sophie-Marie-Jacqueline, 60, 65
- Manterola, José, 46
- Marioni, Hypolite Auguste, 44
- Marne, 135, 138, 150, 153, 233, 241, 287, 291, 292, 293, 295, 396, 407, 455, 458, 460, 461, 482
- Maurras, Charles, 90, 91, 113, 119, 123, 189
- Mendiboure, Alexandre, 54, 58, 75
- Menditte (de), Justin, 55, 57
- Millerand, Alexandre, 191
- Milox, A., 66
- Minjonnet, Charles, 54, 58, 67
- Mocoçain, Dominique, 56, 58
- Monge, Clément, 66, 144
- Montmirail, 453
- Moulier, Jean, 157
- Moulier, Jules *Oxobi*, 27, 56, 146, 147, 148, 157, 158, 159, 166, 167, 172, 173, 174, 225, 258, 259, 264, 268, 272, 273, 286, 306, 308, 311, 357, 363, 372, 373, 376, 377, 381, 393, 394, 398, 419, 453, 456, 467, 482, 502, 503
- Mun (de), Albert, 89
- Munduteguy, Jean, 173
- Napoleon Bonaparte, 53, 79, 80, 102, 112, 204, 393, 398, 399
- Nivelle, Robert, 136, 396

- Oihenart, Jean, 53, 58
- Oulches, 173
- Péronne, 15, 33, 222, 285, 426, 492, 493
- Pétain, Philippe, 396
- Pio X, 213
- Plantié, Jean-Baptiste, 85
- Pochelou, Arnaud, 52, 54, 58, 66, 94
- Pradet-Labat, Jacques, 85
- Préjean (de), Augustine, 60
- Przemysl, 283
- Quinquandon jenerala, 183
- Reims, 241, 247, 248, 249, 282, 287, 295, 297, 299, 303, 307, 313, 319, 336, 396, 429, 452
- Renaud, Pierre, 85
- Ritou, Hyppolyte, 54, 58
- Saint-Pierre, Jean, 15, 17, 27, 56, 58, 63, 93, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 155, 157, 158, 159, 166, 167, 169, 171, 175, 185, 187, 188, 190, 193, 203, 204, 206, 208, 212, 215, 224, 225, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 250, 251, 252, 253, 256, 263, 264, 266, 267, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 357, 358, 360, 362, 364, 367, 368, 370, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 380, 382, 383, 384, 388, 389, 390, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 401, 405, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 418, 419, 421, 422, 428, 429, 431, 432, 433, 435, 438, 440, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 453, 460, 461, 472, 476, 482, 486, 492, 503, 504, 508
- Saint-Pierre, Jean (aita), 149
- Sala, Joseph, 67
- Salaberri, Sabine, 152
- Salonika, 33, 136, 139, 148, 162, 163, 164, 223, 230, 233, 269, 279, 330, 482
- Santos Oliver, 177
- Sarajevo, 111, 126, 130, 131, 482
- Sautet, 182
- Segers, 469
- Sidi-Abdallah, 233
- Somme, 33, 136, 138, 150, 153, 270, 285, 289, 294, 302, 308, 309, 326, 328, 334, 337, 346, 351, 369, 396, 434, 462, 482
- Soubelet, Domingo, 23, 63
- Soubelet, Jean-Pierre, 183
- Vaughan, Ernest, 90
- Veïsse, Louis, 407
- Verdun, 75, 136, 153, 186, 188
- Villeneuve Dubardier, Luzien *Soholuztarr*a, 146
- Vosgeak, 223

Wilson, Thomas Woodrow, 137, 217,
218, 220

Xaho, Agosti, 45, 46

Ypres, 135, 267, 297

Yser, 135

Zola, Emile, 90, 91

BIBLIOGRAFIA

- Abbadie, Antoine. *Anton Abbadiaren koplarien guduak: Bertso eta aire zenbaiten bilduma 1851-1897*. Bilbao, Donostia: Euskaltzaindia, Eusko Ikaskuntza, 1997. Sarean: eusko-ikaskuntza.org. 486 orr.
- Albert, Pierre. *Histoire de la presse* [lehen edizioa: 1970]. Paris: Presses universitaires de France, 2010. 127 orr.
- Aldekoa, Iñaki. *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Erein, 2008. 439 orr.
- Almeida (d'), Fabrice eta Christian Delporte. *Histoire des médias en France: de la Grande Guerre à nos jours*. Paris: Flammarion, 2003. 434 orr.
- Altonaga, Kepa. *Etxepare Aldudeko medikua*. Bilbo: Euskaltzaindia, 2006. 333 orr.
- «Gure prosa zientifikoaren lehen urratsak: Albert Constantin jaun medikuaren Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziak». *Ekaia* 17 (2003): 121–136.
- Altonaga, Kepa, arg. *Arnaut Abadiaren zoo ilogikoa*. Iruñea: Pamiela, 2011. 198 orr.
- Altuna, Belen. *Euskaldun fededun: euskaldun ona izateko modu baten historia*. Irun: Alberdania, 2003. 369 orr.
- Altzibar, Xabier. «Sarrera». In Hiriart-Urruty, Jean: *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*, arg. Xabier Altzibar. Sutondoan sorta. Bilbao: Labayru ikastegia. Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa, 2004, 19-93.
- «Zazpiak bat gaia XIX. Mendean (The zazpiak bat topic in the XIXth century)». In *Antoine d'Abbadie (1897-1997), Congrès international Eusko Ikaskuntza, Ez obizko kongresua. Euskaltzaindia. XIV biltzarra*, 663–668. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1998.

- «Zer dakarkio Hiriart-Urrutik euskal kazetaritzari?» In Etxeberria, Pilartxo eta Henrike Knörr: *Nerekin yaio nun. Txillardegiri Omenaldia*, Iker 17. Bilbo: Euskaltzaindia, 2005. Sarean: euskaltzaindia.net. 59–82.
- Ambrosi, Christian. *L'apogée de l'Europe, 1871-1918* [lehen edizioa: 1987]. Paris: Armand Colin, 1996. 284 orr.
- Ansoborlo, Jean. *Histoire militaire de Bayonne: 1789-1940*. Bayonne: Société des Sciences Lettres et Arts de Bayonne, 1995. 296 orr.
- Aranda, José Javier Sánchez eta Barrera del Barrio Barrera. *Historia del periodismo español: desde sus orígenes hasta 1975*. Iruñea: Ediciones Universidad de Navarra, 1992. 545 orr.
- Arbelbide, Jean-Pierre. *Erlisioea: eskual-herriari dohazkon egiarik beharrenak*. Lille: Jaun Desclée De Brouwer, 1892. sarean: armiarma.com. XVI-479 orr.
- Arbelbide, Xipri. *Californiako Eskual Herria: Jean-Pierre Goytino*. Bilbo: Euskaltzaindia, 2003. 211 orr.
- *Janpierre Arbelbide: 1841-1905*. Donostia: Egan, 2005. 234 orr.
- *Jean Pierre Arbelbide (1841-1905)*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia, 2005. 24 orr.
- *Manex Hiriart Urruti*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren argitalpen zerbitzu nagusia, 1998. 24 orr.
- Ariès, Philippe. *L'homme devant la mort*. Paris: Éditions du Seuil, 1977. 641 orr.
- Ariztimuño «Aitzol», José. «Union inter-estatal vasca. Historia y Poesia». *El Dia*, 1932ko irailaren 14a.
- Arkotxa, Fermin. «150e anniversaire de l'Uscal-Herrico Gasetan». *Lapurdum* III (1998): 125–154.
- Asselain, Jean-Charles. *Histoire économique: de la révolution industrielle à la première guerre mondiale* [lehen edizioa: 1985]. Paris: Presses la la Fondation nationale des sciences politiques; Dalloz, 1991. 385 orr.
- Aubert, Paul. «La presse espagnole et son public (1914-1918)» [doktorego-tesia, zuz. Louis Urrutia et Manuel Tuñón de Lara], Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1983. 610 orr.

- Audoin-Rouzeau, Stéphane. *A travers leurs journaux: 14-18, les combattants des tranchées*. Paris: Armand Colin, 1986. 222 orr.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane eta Annette Becker. *14-18. Retrouver la guerre*. Paris: Gallimard, 2000. 272 orr.
- «Vers une histoire culturelle de la Première Guerre mondiale». *Vingtième Siècle* 41 (1994): 5–8.
- «Violence et consentement: la “culture de guerre” du premier conflit mondial». In Roux, Jean-Pierre eta Jean-François Sirinelli (zuz.): *Pour une histoire culturelle*. Paris: Seuil, 1997. 251–271.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane. «“Bourrage de crâne” et information en France en 1914-1918». In Becker, Jean-Jacques eta Stéphane Audoin-Rouzeau: *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*. Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990. 163–174.
- «Historiographie et histoire culturelle du Premier Conflit mondial. Une nouvelle approche par la culture de guerre?» En *La grande guerre 1914-1918, 80 ans d'historiographie et de représentations (colloque international - Montpellier 20-21 novembre 1998)*. Montpellier: Université Paul Valéry - Montpellier III (E.S.I.D.), 2002. 323–337.
- Bach, André. *Fusillés pour l'exemple: 1914-1915*. Paris: Tallandier, 2003. 617 orr.
- Baconnier, Gérard, André Minet eta Louis Soler. *La Plume au fusil. Les poilus du midi à travers leur correspondance*. Toulouse: Privat, 1985. 381 orr.
- «Quarante millions de témoins». In *Mémoires de la Grande Guerre. Témoins et témoignages, Actes du colloque de Verdun, 12, 13, 14 juin 1986*, arg. Gérard Canini. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1989. 141–169.
- Balcells, Albert. «Los voluntarios catalanes en la Gran Guerra (1914-1918)». *Historia* 16 121 (1986ko maiatza).
- Bardin, Laurence. *L'analyse de contenu* [lehen edizioa: 1977]. Paris: Presses universitaires de France, 2007. 291 orr.
- Bardoux, Jacques. *Quand Bismarck dominait l'Europe*. Paris: Hachette, 1953. 346 orr.

- Barral, Pierre. «Mémoire paysanne de la Grande Guerre». In *Mémoires de la Grande Guerre. Témoins et témoignages, Actes du colloque de Verdun, 12, 13, 14 juin 1986*, arg. Gérard Canini. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1989. 131–139.
- Barrès, Maurice. *Chronique de la Grande Guerre (1914-1920)*. Paris: Plon, 1968. 750 orr.
- Bascans, Aline eta Xipri Arbelbide. «Uztaritzeko seroren eskolen hestea». In *Elizak eta Estatua bereizteko legea: ondorioak Euskal Herrian (1905-1906)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2008, 31-37.
- Baussan, Ernest Louis. *L'éducation morale du soldat*. s.l.: Charles-Lavauzelle, 1890.
- Beaupré, Nicolas. *Ecrire en guerre, écrire la guerre. France-Allemagne 1914-1920*. Paris: CNRS Editions, 2006. 292 orr.
- Becker, Annette. *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*. Paris: Armand Colin, 1994. 141 orr.
- «Les dévotions des soldats catholiques pendant la Grande Guerre». In Chaline, Nadine-Josette(zuz.): *Chrétiens dans la Première Guerre mondiale*, 15–34. Paris: Cerf, 1993.
- *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*. Paris: Errance, 1988. 158 orr.
- Becker, Jean-Jacques. *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977. 637 orr.
- Becker, Jean-Jacques eta Stéphane Audoin-Rouzeau. *La France, la nation, la guerre: 1850-1920*. Paris: Sedes, 1995. 387 orr.
- Becker, Jean-Jacques. «La censure, ça sert à gagner la guerre». *L'Histoire* 143 (1991ko apirila): 92.
- *La France en guerre 1914-1918. La grande mutation*. Bruxelles: Editions Complexe, 1988. 221 orr.
- «La population française face à l'entrée en guerre». In Becker, Jean-Jacques eta Stéphane Audoin-Rouzeau: *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*. Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990. 35–38.

- Bellenger, Claude, Jacques Godechot, Pierre Guiral eta Fernand Terrou. *Histoire générale de la presse française. Tome 3. De 1871 à 1940*. Paris: Presses universitaires de France, 1972. 688 orr.
- Benaerts, Pierre. *Unité allemande 1806-1938*. Paris: Armand Colin, 1939. 222 orr.
- Berelson, Bernard. *Content analysis in communication research*. Glencoe: Free Press, 1952. 220 orr.
- Bérenger, Jean. *L'Autriche-Hongrie, 1815-1918* [lehen edizioa: 1994]. Paris: Armand Colin, 1998. 193 orr.
- *L'Empire austro-hongrois: 1815-1918*. Paris: Armand Colin, 2011. 239 orr.
- Berger, Marcel eta Paul Allard. *Les secrets de la censure pendant la guerre*. Paris: Editions des Portiques, 1932. 383 orr.
- Bernhardi, Friedrich von. *L'Allemagne et la prochaine guerre*. Paris: Ed. du Trident, 1989. XI-299 orr.
- Beurier, Joëlle. *Images et violence, 1914-1918: quand «Le Miroir» racontait la Grande Guerre*. Paris: Nouveau monde, 2007. 110 orr.
- Bidart, Joxemiël. «Jules Moulier “Oxobi”, alegigile eta olerkari apartaz». *Euskaldunon Egunkaria*, 2000ko abenduaren 29a. Sarean: armiarma.com.
- «Pierre Duhour beskoiztarraren lanak Gure Herria-n». *Euskaldunon Egunkaria*, 1999ko otsailaren 19a. Sarean: armiarma.com.
- Bidart, Pantxix. «Agustin Chaho eta bere aroko ideiak» [tesina-memoria, zuz. Txomin Peillen], Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1997. 78 orr.
- Bidegain, Eneko. *Gerla Handia, muga sakona*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 2009. 153 orr.
- «Itzuli bereziak eta estilo efektuak Eskualduna eta Herria astekarietan» [tesina-memoria, zuz. Jean-Baptiste Orpustan], Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1999.
- «Quand les Basques écrivaient “Biba Frantzia!”» In Denis, Gwendal (zuz.): *Mémoire et trauma de la Grande Guerre. Bretagne, Catalogne, Corse, Euskadi, Occitanie*. Rennes: Rennes 2 Université Haute Bretagne, 2010. 41-64.

- Bilbao Elgezabal, Juan Bautista. *Hau mundu arrano hau*. arg. Koldo Izagirre eta Iñigo Aranbarri. Susa, 1997. Sarean: armiarma.com. 189 orr.
- Birnbaum, Jean. «1914-1918, guerre de tranchées entre historiens». *Le Monde*, 2006ko martxoaren 10a.
- Bloch, Marc. *Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre*. Paris: Editions Allia, 1999. 57 orr.
- Bonhomme, Eric eta Université Michel de Montaigne-Bordeaux III. *Députés et sénateurs de l'Aquitaine sous la Troisième République, 1870-1940: portrait de groupe*. Talence: Editions de la Maison des sciences de l'homme d'Aquitaine, 1995. 367 orr.
- Bonifassi, Georges. *La presse régionale de Provence en langue d'Oc : des origines à 1914*. Paris: Presses de l'université de Paris-Sorbonne, 2003. 393 orr.
- Bonnefous, Georges, Édouard Bonnefous eta André Siegfried. *Histoire politique de la Troisième République. L'avant-guerre (1906-1914)* [lehen edizioa: 1956]. Paris: Presses universitaires de France, 1965. 458 orr.
- Bonnefous, Georges. *Histoire politique de la Troisième République. Tome second. La Grande Guerre 1914-1918*. Paris: Presses universitaires de France, 1957. 474 orr.
- Bonville (de), Jean. *L'analyse de contenu des médias: De la problématique au traitement statistique*. Bruxelles: De Boeck Supérieur, 2006. 456 orr.
- Bonzon, Thierry. «Des tranchées au Palais-Bourbon (des pacifistes au temps de Verdun)». *Mots. Les langages du politique* 24 (1990ko iraila): 55–70.
- Borda, Bernadette. «Le journal “Eskualduna” et la guerre de 1914-1918» [tesina-memoria, zuz. Michel Papy], Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1984. 164 orr.
- Boulangier, Philippe. «Le refus de l'impôt du sang. Géographie de l'insoumission en France de 1914 à 1922». *Guerres mondiales et conflits contemporains* 188 (1997ko abendua): 3–25.
- Bouloc, François. *Les profiteurs de guerre, 1914-1918*. Paris: Éd. Complexe, 2008. 386 orr.
- Boussel, Patrice. *L'affaire Dreyfus et la presse*. Paris: Armand Colin, 1960. 271 orr.
- Branca-Rosoff, Sophie. «Conventions d'écriture dans la correspondance des soldats». *Mots. Les langages du politique* 24 (1990): 21–36.

- Brandenberger, D. «La presse parisienne et les buts de guerre: (septembre 1916-février 1917)» [tesina-memoria, zuz. Pierre Renouvin], Université de Paris. Faculté des lettres et sciences humaines, 1964. 120 orr.
- Brin, Colette, Jean Charron eta Jean de Bonville. *Nature et transformation du journalisme: théorie et recherches empiriques*. Sainte-Foy: Presses Universitaires de Laval, 2004. 454 orr.
- Broche, François. *Léon Daudet: le dernier imprécateur*. Paris: R. Laffont, 1992. 463 orr.
- Brunel, Christian. «L'Académie bretonne au grand séminaire de Quimper». In *Les parlers de la foi, religion et langues régionales*, arg. Michel Lagree. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 1995. 31–46.
- Cabanel, Patrick. *1905, la séparation des églises et de l'état*. La Crèche: Geste, 2005. 62 orr.
- *La question nationale au XIXe siècle*. Paris: La Découverte, 1997. 121 orr.
- «Sentiments nationaux et terre “irredente”». In Audoin-Rouzeau, Stéphane eta Jean-Jacques Becker: *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*. Paris: Bayard, 2004. 35–47.
- Cabanes, Bruno. «Ce que dit le contrôle postal». In Prochasson, Christophe eta Anne Rasmussen: *Vrai et faux dans la Grande guerre*. Paris: La Découverte, 2004. 55–76.
- «Héroïsme et barbarie. Le tournant de 1914-1918». *L'Histoire* 267 (2002ko uztaila): 62–67.
- *La victoire endeuillée. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*. Paris: Seuil, 2004. 555 orr.
- Camino, Iñaki. «Hitzaurrea». In Hiriart-Urruty, Jean: *Gontzetarik jalgiaraziak*, arg. Iñaki Camino. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1994, XXII-LXI.
- Caron, François. *Les deux révolutions industrielles du XXe siècle*. Paris: Albin Michel, 1997. 525 orr.
- Caron, Jean-Claude eta Michel Vernus. *L'Europe au XIXe siècle: des nations aux nationalismes, 1815-1914*. Paris: A. Colin, 1996. 477 orr.

- Casenave, Jon. *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare*. Madrid: Universidad nacional de educación a distancia, 2002. 564 orr.
- «Eskualduna astekariaren “gizaldi gaztea” (1877-1888)». In Apalategi, Ur: *Belaunaldi literarioak auzitan*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 2005. Sarean: artxiker.ccsd.cnrs.fr. 167–183.
- Cazals, Rémy. *Les mots de 14-18*. Toulouse: PUM, 2003. 123 orr.
- Cazals, Rémy eta André Loez. *Dans les tranchées de 1914-18*. Pau: Éd. Cairn, 2008. 297 orr.
- Cazals, Rémy eta Nicolas Offenstad. «Du Bois-le-Prêtre au “Front intérieur”. Les expériences de guerre des Papillon». In *Si je reviens, comme je l'espère. Lettres du front et de l'arrière*. Paris: Grasset, 2003. 363–381.
- Cazals, Rémy eta Frédéric Rousseau. *14-18, le cri d'une génération*. Toulouse: Privat, 2001. 160 orr.
- Chaline, Nadine-Josette (zuz.). *Chrétiens dans la Première Guerre mondiale*. Paris: Cerf, 1993. 203 orr.
- Chanet, Jean-François. *L'Ecole républicaine et les petites patries* [lehen edizioa: 1994]. Paris: Aubier, 1996. 430 orr.
- Charle, Christophe. *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne, 1900-1940. Essai d'histoire sociale comparée*. Paris: Seuil, 2001. 529 orr.
- «Région et conscience régionale. Questions à propos d'un colloque». *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (1980): 37–43.
- Charriton, Piarres. Ikus : Xarriton, Piarres.
- Chauveau, Agnès eta Philippe Tétart. *Introduction à l'histoire des médias en France de 1881 à nos jours*. Paris: Armand Colin, 1999. 95 orr.
- Cholvy, Gérard. «Régionalisme et clergé catholique au XIXe siècle». In *Régions et régionalisme en France du XVIIIe siècle à nos jours*, arg. Christian Gras eta Georges Livet. Paris: Presses universitaires de France, 1977. 187–201.
- Choplin, Cédric. «La représentation des peuples exotiques et des missions dans Feiz ha Breiz (1865-1884)» [doktorego-tesia, zuz. Denis Gwendal], Université de Haute-Bretagne, 2009. 481 orr.

- Cochet, François. «Nettoyeurs de tranchées». In *Dictionnaire de la grande guerre 1914-1918*. Paris: Laffont, 2008. 751.
- *Survivre au front, 1914-1918. Les poilus entre contrainte et consentement*. s.l.: 14-18 éditions, 2005. 268 orr.
- Cohen, Yolande. «L'antimilitarisme des jeunesses avant 1914». *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 16 (1989): 42–48.
- Le colonel commandant le 57e R.I. Bussy. *57e régiment d'infanterie. «Le terrible que rien n'arrête»*. *Historique du régiment pendant la grande guerre 1914-1918*. Rochefort: Imprimerie Norbertine, 1921. 85 orr.
- Congrès basque (Eskual-Zaleen Biltzarra): tenu dans la ville d'Irun le 29 septembre 1904 sous la présidence de Don Arturo Campion, ancien député de la Navarre*. Baiona: A. Lamaignère, 1905. 12 orr.
- Cornebise, Alfred E. *The Stars and stripes: doughboy journalism in World War I*. London: Greenwood press, 1984. XIII-221 orr.
- Cornillet, Gérard. «“Kroaz ar Vretoned” (1898-1920), son histoire et ses auteurs. Index analytique des articles, poèmes, pièces et autres publiés dans ce journal» [doktorego-tesia, zuz. Pierre Denis], Rennes 2, 1990.
- Cornu, Daniel. *Journalisme et vérité: L'éthique de l'information au défi du changement médiatique*. Genève: Labor et Fides, 2009. 486 orr.
- Cortés-Cavanillas, Julián. *Alfonso XIII y la guerra del 14*. Madrid: Alce, 1976. 343 orr.
- Cronier, Emmanuelle. «L' échappée belle : permissions et permissionnaires du front à Paris pendant la première Guerre mondiale» [doktorego-tesia, zuz. Jean-Louis Robert], Université Panthéon-Sorbonne (Paris), 2005. 983 orr.
- Cru, Jean-Norton. *Du témoignage*. Paris: Gallimard, 1930. 270 orr.
- *Témoins: essai d'analyse et de critique des souvenirs de combattants édités en français de 1915 à 1928* [lehen edizioa: 1929]. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1993. 727 orr.
- Cubero, José Ramon. *La grande guerre et l'arrière: (1914-1919)*. Pau: Cairn, 2007. 341 orr.
- D'Unrug, Marie-Christine. *Analyse de contenu et acte de parole : de l'énoncé à l'énonciation*. Paris: Éditions universitaires, 1974. 270 orr.

- Dalbin, Stéphanie. *Visions croisées franco-allemandes de la première guerre mondiale: étude de deux quotidiens: la Metzger Zeitung et L'Est Republicain*. Bruxelles: Peter Lang, 2007. 412 orr.
- Daranatz, Jean-Baptiste. *L'Eglise de Bayonne*. Baiona: Lasserre, 1924. 319 orr.
- Darrigrand, Pierre. «La guerre de 1870-1871 à Bayonne et dans les environs». *Revue d'histoire de Bayonne, du Pays-Basque et du bas-Adour* 154 (1999): 255–302.
- Débyser, Félix. *Chronologie de la guerre mondiale. De Sarajevo à Versailles (28 juin 1914 - 28 juin 1919)*. Paris: Payot, 1938. 264 orr.
- Delaporte, Sophie. «Les défigurés de la Grande Guerre». *Guerres mondiales et conflits contemporains* 175 (1994ko uztaila): 103–121.
- *Les gueules cassées. Les blessés de la face de la Grande Guerre*. Paris: Noësis, 1996. 231 orr.
- Delaunay, Jean-Marc. «1914 - Les Espagnols et la guerre». In Becker, Jean-Jacques eta Stéphane Audoin-Rouzeau: *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*. Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990. 117–132.
- «La grande guerre ou la clé du retour». *Mélanges de la Casa de Velazquez* 19, n.º 1 (1983): 347–368.
- Delporte, Christian. «Journalistes et correspondants de guerre». In Audoin-Rouzeau, Stéphane eta Jean-Jacques Becker: *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*. Paris: Bayard, 2004. 717–730.
- Desmons, Eric. *Mourir pour la patrie*. Paris: Presses universitaires de France, 2001. 113 orr.
- Diaz Noci, Javier. *Euskal prentsaren sorrera eta garapena, 1834-1939*. Donostia: Sociedad de Estudios Vascos, 1995. 298 orr.
- *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken erroidea (1834-1959)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1994. 191 orr.
- «Euskarazko kazetaritza XX. mendearen hastapenean». In *Euskarazko kazetaritza: gogoetak, esperientziak eta analisiak*, arg. Asier Barandiaran. Iruñea: Nafarroako Unibertsitatea, Filosofia eta Letretako Fakultatea, 2007. 75–82.

- *Kazetaritza-idazkuntzarako eskuliburua: informazio-generoak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 1995. 227 orr.
- «Liburuak, aldizkariak eta irakurleak XX. mendeko Euskal Herrian. Euskal testuak eta irakurketa ohiturak.» *Vasconia* 27 (1998): 61–85.
- Diaz Noci, Javier eta Koldobika Meso Ayerdi. «Manuel Aznar Zubigaray: los inicios de la prensa nacionalista vasca. De Imanol a Gudalgai (1913-1914)». *Obra Periodística* 1 (2010). Sarean: upf.edu.
- Diaz Plaja, Fernando. *Francofilos y germanofilos. Los españoles en la guerra europea* [lehen edizioa: 1973]. Madrid: Alianza, 1981. 433 orr.
- Dolosor, Franck. *Matxin Irabola. Senpereko bertsularia*. Baiona: Elkar, 2010. 208 orr.
- Doucet, Marc. «Estadoaren eta Elizaren arteko borrokak 1900 inguruan: fraide batzuen ihardespina Belokeko fraidetxean». In *Elizak eta Estatua bereizteko legea: ondorioak Euskal Herrian (1905-1906)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2008, 39-47.
- Douglas, Allan. *War, memory, and the politics of humor : The «Canard enchaîné» and World war I*. Berkeley; London: University of California Press, 2002. XIV-331 orr.
- Duby, Georges eta Armand Wallon. *Histoire de la France rurale. Apogée et crise de la civilisation paysanne: 1789-1914*. Libk. 3. Paris: Le Seuil, 1976. 568 orr.
- Duclert, Vincent. *L'affaire Dreyfus*. Paris: Fayard, 2006. 127 orr.
- E. «Hiriak». *Eskualduna*, 1927ko martxoaren 18a.
- Eglezou, Georgia. *The Greek media in World War I and its aftermath: the Athenian press and the Asia Minor crisis*. London, New York: Tauris Academic Studies, 2009. XIX-261 orr.
- Elias, Norbert. *La civilisation des moeurs*. Itzul. Pierre Kamnitzer [lehen edizioa: 1973]. Paris: Presses Pocket, 2002. 510 orr.
- Elissalde, Jean. «Etchepare jaun mirikuaren ohoretan». *Gure Herria* (1955).
- *LVII.a gerlan*, arg. Patri Urkizu. Zarautz: Alberdania, 1995. 118 orr.
- Elisondo, Robert, arg. *Mémoires de la Soule: 1914-1918 : une petite vallée du Pays Basque dans la guerre*. Maule: Ikerzaleak, 2006. 144 orr.

- Espadas Burgos, Manuel. «España y la neutralidad en la Gran Guerra». *Historia* 16 5 (1983).
- Etchepare, Jean. «Quelques remarques sur le joueur de pelote». Méd.--Bordeaux, 1901.
- Etcheverry, Louis. «Changement de mains». *Eskualduna*, 1901ko uztailaren 19a.
- Euskalzaleen-Bilzarra: 1912garreneko Bil-Aldia egina 28ean Jaun Georges Lacombe buru-lehen*. Paris: Honoré Champion, 1913. 24 orr.
- Fabas, Philippe. «Aspects de la vie religieuse dans le diocèse de Bayonne (1905-1965)» [doktorego-tesia, zuz. Marc Agostino], Michel de Montaigne, Bordeaux III, 1999. 524 orr.
- Faivre, Roland. «Réactions de la presse d'Algérie à l'égard de la guerre 1914-1918, dans ses rapports avec les algériens musulmans et dans ses rapports avec la France» [tesina-memoria, zuz. Jean-Baptiste Duroselle], Université Panthéon-Sorbonne (Paris), 1971. 188 orr.
- Falcomatà, Italo eta Domenico Nunnari. *Il Corriere di Calabria e l'opinione pubblica nella grande guerra (1914-1918)*. Ravagnese: Città del sole, 2004. 215 orr.
- Farrar, Martin J. *News from the front: war correspondents on the Western Front, 1914-18*. Thrupp: Sutton Pub., 1998. XVII-238 orr.
- Fassy, Gérard. *Le commandement français en orient: octobre 1915-novembre 1918 : étude historique d'un commandement opérationnel français à la tête d'une force militaire alliée*. Paris: Economica, 2003. 490 orr.
- Fayolle, Marie-Emile. *Cahiers secrets de la Grande Guerre*. Paris: Plon, 1964. 338 orr.
- Ferenczi, Thomas. *L'invention du journalisme en France: naissance de la presse moderne à la fin du 19e siècle*. Paris: Plon, 1993. 275 orr.
- «Les transformations du journalisme». In *Traces de 14-18, actes du colloque international tenu à Carcassonne du 24 au 27 avril 1996*, arg. Sylvie Caucanas eta Rémy Cazals. Carcassonne: Les Audois, 1997. 59–66.
- Ferro, Marc. *La Grande Guerre* [lehen edizioa: 1969]. Paris: Gallimard, 1990. 412 orr.

- Feyel, Gilles. *La presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle*. Paris: Ellipses, 1999. 192 orr.
- Fischer, Fritz. *Les buts de guerre de l'Allemagne impériale, 1914-1918*. Itzul. Geneviève Migeon eta Henri Thiès. Paris: Ed. de Trévisse, 1970. 654 orr.
- Fontana, Jacques. *Les catholiques français pendant la Grande Guerre*. Paris: Cerf, 1990. 440 orr.
- Forcade, Olivier. «Dans l'oeil de la censure: voir ou ne pas voir la guerre». In Prochasson, Christophe eta Anne Rasmussen: *Vrai et faux dans la Grande guerre*. Paris: La Découverte, 2004. 35–54.
- «La censure politique en France pendant la Grande Guerre» [dokto-rego-tesia, zuz. Jean-Jacques Becker], Université Paris-X Nanterre, 1999. 992 orr.
- Fraenkel, Roger. *Joffre: l'âne qui commandait des lions*. Paris: Italiques, 2004. 257 orr.
- Fuentes, Juan Francisco eta Javier Fernández Sebastián. *Historia del periodismo español: prensa, política y opinión pública en la España contemporánea*. Madrid: Síntesis, 1997. 397 orr.
- G.E. «Espil jaun apheza». *Herria*, 1968ko azaroaren 21a.
- Galiano, Alvaro Alcalá. *España ante el conflicto europeo 1914-1915*. s.n., 1916. 312 orr.
- Garat, Jacques. «Insoumissions et désertions en France pendant la Grande Guerre: Le Cas des cantons basques» [tesina-memorioa, zuz. Jacques Julliard], EHESS, 1983. 52 orr.
- Garikano, Asun. *Far Westeko Euskal Herria*. Iruñea: Pamiela, 2009. 427 orr.
- Gaziel, Agusti Calvet. *Història de «La Vanguardia» (1881-1936): i nou articles sobre periodisme*. Barcelona: Editorial Empúries, 1994. 191 orr.
- Géa, Jean-Michel. «Ecrire en situation d'urgence, étude discursive et sociolinguistique de deux correspondances de guerre (1914-1918)» [dokto-rego-tesia, zuz. Sonia Branca-Rosoff], Aix-Marseille 1, 1997. 646 orr.
- George, A.L. «Quantitative and qualitative approaches to content analysis». In *Trends in content analysis*, arg. Ithiel de Sola Pool, 7–32. Urbana: University of Illinois press, 1959.

- Gerbod, Paul. «L'éthique héroïque en France (1870-1914)». *Revue Historique* 544 (1982ko urria-abendua): 409–429.
- Girardet, Raoul. *Le nationalisme français. Anthologie 1871-1914*. Paris: Seuil, 1983. 280 orr.
- Godfrin, Philippe eta Jacqueline Godfrin. *Une centrale de presse catholique: la Maison de la Bonne presse et ses publications*. Paris: Presses universitaires de France, 1965. 264 orr.
- Gómez Aparicio, Pedro. *Historia del periodismo español: de las guerras coloniales a la Dictadura*. Madrid: Editora Nacional, 1974. 735 orr.
- Goñi, Beñat. «Interdiction du catéchisme en basque». In *Elizak eta Estatua bereizteko legea: ondorioak Euskal Herrian (1905-1906)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 2008.
- Goyhenetche, Manex. *Histoire générale du Pays Basque: Le XIXe siècle 1804-1914*. Donostia, Baiona: Elkarlanean, 2005. 359 orr.
- «Les origines sociales de l'association Eskualzaleen Biltzarra». *Bulletin du Musée Basque* (1993).
- Goyhenetxe, Eukeni. *Historia de Iparralde: desde los orígenes a nuestros días*. Donostia: Txertoa, 1985. 172 orr.
- Guiomar, Jean-Yves. «Régionalisme, fédéralisme et minorité nationales en France entre 1919 et 1939». *Le mouvement social* 70 (1970): 89–108.
- Haddad, Galit. «La querelle du “défaitisme” en 1917». *Mots. Les langages du politique* 76 (2004): 59–73.
- Hernández Mata, Amelia. *Piarres Lafitteren ekintzabideak (1920-1944): kultura jasoko eukaltzeleen sarearen baitan*. Bilbo: Euskaltzaindia, 2007. 444 orr.
- Hiriart-Urruty, Jean «Manex». *Gontzetarik jalgiaziak*, arg. Iñaki Camino. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1994. LXI-310 orr.
- *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon!* arg. Piarres Lafitte. Jakin, 1971.
- *Zezenak Errepublikan*. arg. Joseba Intxausti. Arantzazu: Jakin, 1972. 402 orr.

- *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*, arg. Xabier Altzibar. Bilbao: Labayru ikastegia. Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa, 2004. 715 orr.
- Hiriart-Urruty, Jean. «Nola hasi zen Pierre Duhour izkiriartzen». *Herria*, 1968ko urtarrilaren 25a.
- Historique du 123e Régiment d'Infanterie. Campagne 1914-1918*. Paris-Nancy: Librairie Chapelot, s. f. Sarean: ancestramil.fr. 32 orr.
- Historique du 172e régiment d'infanterie pendant la Grande Guerre 1914-1919*. Paris: Imprimerie P. Orsoni, 1919. 12 orr.
- Historique du 18e régiment d'infanterie pendant la guerre de 1914-1918*. Nancy: Imprimerie Berger-Levrault, 1920. 39 orr.
- Historique du 49e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914-1918*. Nancy: Berger-Levrault, 1919. 148 orr.
- Horne, John eta Alan Kramer. *1914, les atrocités allemandes*. Itzul. Hervé-Marie Benoît. Paris: Tallandier, 2005. 640 orr.
- Horne, John. «L'invasion de 1914 dans la mémoire». In *Traces de 14-18, actes du colloque international tenu à Carcassonne du 24 au 27 avril 1996*, arg. Sylvie Caucanas eta Rémy Cazals. Carcassonne: Les Audois, 1997. 115–126.
- «Les Chefs au secours des patries pendant la Grande Guerre (France, Allemagne, Grande-Bretagne)». *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 28 - 1 (1992): 22 – 25.
- Horvat, Sophie. «De la naissance du BEPE à la Maison de la presse: les ambiguïtés de l'information en temps de guerre, août 1914 - mars 1916» [tesina-memoria, zuz. Serge Berstein], Institut d'Etudes Politiques, 1998. 114 orr.
- Ikerzaleak elkarteak. *La Soule dans la guerre de 1914-1918. Exposition d'Ikerzaleak*, 2006. Sarean: lyceedupaysdesoule.fr.
- Intxausti, Joseba. «Eliza katolikoa eta euskaldungoa. Ikerketareko zenbait ohar». *Jakin* 53 (1989): 131–139.
- «Eliztarrak eta euskal kultura». In Lopez Atxurra (zuz.), Rafael: *Euskal Herriaren historiaz, III, kultura eta portaera erlijiosoak Euskal Herrian zehar. Donostiako Udako V. Ikastaroak. 1986ko uztaila*. Bilbo: EHU-UPV, 1987. 117–141.

- «Hitzaurrea». In Hiriart-Urruty, Jean: *Zezenak Errepublikan*. Arantzazu: Jakin, 1972. 15-192.
- Irigarai «Apat Echebarne», Aingeru. «Zerbitzari hil da». *Egan* 1/2-1960 (1961): 110–111.
- Isnenghi, Mario. *La Première Guerre Mondiale*. Itzul. Fabrice d'Almeida. Firenze: Casterman, 1993. 159 orr.
- Itçaina, Xabier. *Les virtuoses de l'identité. Religion et politique en Pays Basque*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2007. 353 orr.
- J.P. «Verdun». *Eskualduna*, 1916ko ekainaren 2a.
- Jeanneney, Jean-Noël. «Les archives des commissions de contrôle postal aux armées, 1916-1918». *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (1960ko urtarrila-martxoa).
- *Une histoire des médias, des origines à nos jours*. Paris: Seuil, 1996. 374 orr.
- Jeissmann, Michael. *La patrie de l'ennemi, la notion de l'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*. Paris: CNRS Editions, 1997. 344 orr.
- Joly, Bertrand. «Le souvenir de 1870 et la place de la Revanche». In Audoin-Rouzeau, Stéphane eta Jean-Jacques Becker: *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*. Paris: Bayard, 2004. 59–70.
- Journal Officiel*, «Loi du 29 juillet 1881 sur la liberté de la presse». 1881ko uztailearen 30a.
- Journal Officiel*, «Loi du 5 août 1914 réprimant les indiscretions de la presse en temps de guerre». 1914ko abuztuaren 6a.
- Juaristi Larrinaga, Patxi. *Gizarte ikerketarako teknikak : teoria eta adibideak*. Gasteiz: Euskal Herriko Unibertsitateko argitalpen Zerbitzua, 2003. 258 orr.
- Kauffmann, Grégoire. *Edouard Drumont*. Paris: Perrin, 2008. 562 orr.
- Kayser, Jacques. *Le quotidien français*. Paris: Armand Colin, 1963. XII-171 orr.
- Kintana, Jurgi. *Intelektuala nazioa eraikitzen: R. M. Azkueren pentsaera eta obra*. Euskaltzaindia, 2008. 664 orr.

- *Vizcaytik Bizkaira? R.M. Azkue Euskaltzaindia sortu aitzin (1888-1919)*. Bilbo: BBK eta Euskaltzaindia, 2002. 180 orr.
- Kirsch, Fritz Peter. *Ecrivains au carrefour des cultures: études de littérature occitane, française et «francophone» = estudis de literatura occitana, francesa e «francofona»*. Pessac: Presses Universitaires de Bordeaux, 2000. 283 orr.
- Kirsch, Fritz Peter, Georg Kremnitz eta Brigitte Schlieben-Lange. *Petite histoire sociale de la langue occitane: usages, images, littérature, grammaires et dictionnaires*. Itzul. Catherine Chabrant. Canet: Trabucaire, 2002. 189 orr.
- Kott, Sandrine. *L'Allemagne du XIXe siècle*. Paris: Hachette, 1999. 254 orr.
- Krumeich, Gerd. «L'entrée en guerre en Allemagne». In Becker, Jean-Jacques eta Stéphane Audoin-Rouzeau: *Les Sociétés européennes et la guerre, 1914-1918. Actes du colloque d'Amiens - Nanterre, 8-11 décembre 1988*. Nanterre: Publication de l'université de Nanterre, 1990. 65-74.
- Kurtz, Harold. *Le Deuxième Reich: l'Allemagne de Guillaume II*. Itzul. F Didier-Lauber. Ed. Rencontre, 1971. 127 orr.
- Labéguerie, Michel. «Zerbitzari Jaunari». *Gure Herria* 33-2 (1961): 120.
- Lachaga, José Maria. *Eglise particulière et minorités ethniques, jalons pour l'évangélisation des peuples minoritaires*. Paris: Le Centurion, 1978. 284 orr.
- Lacombe, Georges. «Jean Elissalde apez jaunak bere euskaltzain sarreran irakurri zuen itzaldiari, Georges Lacombe Euskaltzain jaunak egin zion erantzuna». *Euskera* (1931): 77-83.
- Lafitte, Piarres. «Eskual astekariaren ixtorioa». *Gure Herria Almanaka* (1971): 32.
- *Euskal literaturaz* [lehen edizioa: 1934]. Donostia: Servicio central de publicaciones del Gobierno Vasco, 1990. 374 orr.
- «Iriart kalonjea». *Eskualduna*, 1929ko apirilaren 26a.
- «Jaun Elissalde jaun apezha Jainkoak bereganatu». *Herria*, 1961ko maiatzaren 11a.
- «Jean Hiriart-Urruty (1859-1915) et les débuts du journalisme basque». *Gure Herria* 43-6 (1971ko abendua): 321-338.
- *Julien Héguy apezha*. Baiona: Imprimerie La Presse, 1930. 16 orr.

- «Louis Etcheverry. Champion de la foi et de l'âme basque». *Gure Herria* 25 - 6 (1953ko azaroa-abendua): 338–344.
- «Notre Maître: M. le Dr. Etchepare». *Gure Herria* (1932).
- «Oxobi hil zaiku». *Herria*, 1958ko otsailaren 13a.
- «Pierre Duhour itzali zaiku». *Herria*, 1968ko urtarrilaren 25a.
- «Sarrera». In Hiriart-Urruty, Jean: *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon!*, arg. Piarres Lafitte. Jakin, 1971.
- Laharie, Claude. *Les Basses-Pyrénées pendant la guerre 1914-1918*. Pau: Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, 1982. 102 orr.
- Landerer, Béatrice. «Les Idées politiques de Léon Daudet» [tesina-memorioa], *Science Politique - Paris I*, 1972. 106 orr.
- Langlois, Claude. «Catholiques et laïcs». In Nora, Pierre (zuz.): *Les lieux de mémoire. 2. La Nation, les Frances*. Paris: Gallimard, 1997. 2327–2357.
- Latour, Francis. *La Papauté et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale*. Paris: L'Harmattan, 1996. 350 orr.
- Lazarsfeld, Paul. «The American Soldier. An Expository Review». *The Public Opinion Quarterly* 13 (1949): 379–380.
- «Le Chanoine Hiriart-Urruty». *Eskualduna*, 1915ko azaroaren 19a.
- «Le Clergé et la Guerre, d'après saint Thomas d'Aquin». *Revue pratique d'apologétique* (1916ko azaroa): 130–131.
- Leclerc, Aurélien eta Jacques Guay. *L'entreprise de presse et le journaliste*. Sainte-Foy: Presses de l'Université du Québec, 1991. 433 orr.
- Leray, Christian. *L'analyse de contenu : de la théorie à la pratique : la méthode Morin-Chartier*. Québec: Presses de l'Université du Québec, 2008. 202 orr.
- Lestocquoy, Jean. *Histoire du patriotisme en France. Des origines à nos jours*. Paris: Albin Michel, 1968. 236 orr.
- Lezcano, Víctor Morales, Gabriel Cardona eta Jean-Marc Delaunay. *España y la Primera Guerra Mundial*. s.l.: Grupo 16, 1985. 33 orr.
- Lhande, Pierre. *Le Prix du sang*. Paris: Beauchesne, 1915. 137 orr.

- Lind, Francis Thomas. *The letters of Mayo Lind: Newfoundland's unofficial war correspondent, 1914-1916*. St. John's, Nfld: Creative Publishers, 2001. XXIII-159 orr.
- Livois (de), René. *Histoire de la presse française. 2, de 1881 à nos jours*. Lausanne: Spes, 1965. 325-660 orr.
- Lorulot, André. *L'Église et la Guerre*. Herblay: Editions de l'Idée libre, 1932. 158 orr.
- Manévy, Raymond. *Histoire de la presse: 1914-1939*. Paris: Corrèa, 1945. 360 orr.
- Mariot, Nicolas. «Faut-il être motivé pour tuer? Sur quelques explications aux violences de guerre». *Génèses* 53 (2003): 154–177.
- Martin, Gérard. *L'imprimerie d'aujourd'hui*. Paris: Edition du Cercle de la Librairie, 1992. 255 orr.
- Martin, Michel. «Histoire et actualité. La Revue historique pendant la Première Guerre mondiale». *Revue Historique* 518 (1976ko apirila-ekaina): 433–465.
- Mayeur, Jean-Marie. «Les catholiques français et Benoît XV en 1917». In Chaline, Nadine-Josette (zuz.): *Chrétiens dans la Première Guerre mondiale*, 153–. Paris: Cerf, 1993.
- Medeiros, Frédéric. «Les mouvements sociaux vus à travers la presse parisienne de janvier 1917 à mai 1918» [tesina-memorioa, zuz. Guy Pedroncini], Université Panthéon-Sorbonne (Paris), 1992. 104 orr.
- Meyer, Jacques. *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre*. Paris: Hachette, 1966. 370 orr.
- Mgr Mathieu. «Un grand deuil». *Gure Herria* 33-6 (1951): 321–327.
- Michelena, Luis. *Historia de la literatura vasca*. Madrid: Minotauro, 1960. 196 orr.
- Micheu-Puyou, Jean. *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République*. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1965. 390 orr.
- Minois, Georges. *L'Église et la guerre: de la Bible à l'ère atomique*. Paris: Fayard, 1994. 531 orr.

- Miquel, Pierre. *La grande guerre au jour le jour*. Paris: Fayard, 1988. 450 orr.
- Montant, Jean-Claude. «La propagande extérieure de la France pendant la Première Guerre mondiale : l'exemple de quelques neutres européens» [doktorego-tesia, zuz. Jean-Baptiste Duroselle], Université de Paris I, 1988. 1901 orr.
- Morales Lezcano, Victor. «La neutralidad española en la guerra de 14». *Historia* 16 63 (1981).
- Mosse, George Lachmann. *L'image de l'homme: l'invention de la virilité moderne*. Itzul. Michèle Hechter. Paris: Abbeville, 1997. 253 orr.
- Moulin, Annie. *Les paysans dans la société française. De la Révolution à nos jours*. Paris: Seuil, 1988. 322 orr.
- Muhlmann, Géraldine. *Une histoire politique du journalisme (XIXe-XXe siècle)*. Paris: Presses universitaires de France, 2004. 247 orr.
- Naour, Jean-Yves Le. *L'affaire Malvy: le Dreyfus de la Grande Guerre*. Paris: Hachette littératures, 2007. 388 orr.
- *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre: les mœurs sexuelles des Français, 1914-1918*. Paris: Aubier, 2002. 420 orr.
- Navet, Françoise. «Verdun et la censure». *Guerres mondiales et conflits contemporains* 182 (1996): 45–56.
- North, Douglass Cecil. *Structure and change in economic history*. New York, Londres: W. W. Norton, 1981. XI-228 orr.
- «Nos collaborateurs». *Eskualduna*, 1908ko urtarilaren 3a.
- Notes sur l'éducation morale du soldat: 13e corps d'armée. 25e division. 49e brigade. 38e régiment d'infanterie*. Lyon: Imp S Pelletier, 1879. Sarean: gallica.bnf.fr. 175 orr.
- Offenstad, Nicolas, Philippe Olivera, Emmanuelle Picard eta Frédéric Rousseau. «À propos d'une notion récente: la "culture de guerre"». In Rousseau, Frédéric (zuz.): *Guerres, paix et sociétés, 1911-1946*. Neuilly: Atlande, 2004. 667–674.
- Oihartzabal, Beñat. «Euskarazko kazetaritzaren lehen entseia: A. Chahoren Euskal Herriko Gaseta (1848)». In *Patxi Altunari omenaldia. Mundaiz*. 5. Donostia: Mundaiz, 1990. 191–207.

- Orpustan, Jean-Baptiste. *Précis d'histoire littéraire basque, 1545 - 1950: cinq siècles de littérature en euskara* [lehen edizioa: 1996]. Baigorri: Izpegi, 2006. 298 orr.
- «Rôle et pouvoirs de l'Eglise». In *La nouvelle société basque*, 108–158. Paris: L'Harmattan, 1980.
- Ory, Pascal (zuz.). *La censure en France à l'ère démocratique : (1848-...)*. Bruxelles: Ed. Complexe, 1997. 357 orr.
- Ozouf, Mona. *L'Ecole, l'Eglise et la République (1871-1914)* [lehen edizioa: 1963]. Paris: Cana, 1982. 261 orr.
- P.B. «Morde d'Apat». *Eskualduna*, 1890ko urtarrilaren 17a.
- Pappola, Fabrice. «Le “bourrage de crâne” dans la Grande Guerre: approche socioculturelle des rapports des soldats français à l'information» [doktorego-tesia, zuz. Rémy Cazals], Université de Toulouse-Le Mirail, 2007. (Toulouse 2). 912 orr.
- Pedroncini, Guy. *Les mutineries de l'armée française*. Paris: Presses universitaires de France, 1967. 328 orr.
- Pèrès, Hubert. «Identité communale, République et communalisation. A propos des monuments aux morts des villages». *Revue de Science politique* 39, n°5 (1989): 665–682.
- «Individus entre village et nation. Une expérience identitaire dans la formation de la France républicaine» [doktorego-tesia, zuz. Albert Malabieau], Université de Bordeaux I, Institut d'Etudes Politiques, 1993. 496 orr.
- Perrigault, Jean. *Bandits d'Orient, les comitadjis bulgares*. Paris: Valois, 1931. 205 orr.
- Picard, François. «Le journal La Croix». *La Croix*. Paris, 1883ko ekainaren 16a.
- Pingaud, Albert. *Développement économique de l'Allemagne contemporaine (1871-1914)*. Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1916. 6 orr.
- *Le développement économique de l'Allemagne contemporaine (1871-1914)*. Paris-Nancy: Librairie militaire Berger-Levrault, 1916. 108 orr.

- Ponty-Lavieuvville, Janine. «La France devant l’Affaire Dreyfus : contribution à une étude sociale d’opinion publique : 1898-1899» [doktorego-tesia], École pratique des hautes études (Paris), 1971. 284 orr.
- Pourcher, Yves. «Les clichés de la Grande Guerre. Entre histoire et fiction». *Terrain* 34 (2000): 143–158.
- Prévotat, Jacques. *L’Action française*. Paris: Presses universitaires de France, 2004. 127 orr.
- Prior, Robin eta Trevor Wilson. *La Première Guerre mondiale 1914-1918* [Jatorrizko edizioa: *The First World War*, Cassell, London, 1999]. Paris: Editions Autrement, 2001. 224 orr.
- Prochasson, Christophe eta Anne Rasmussen. *Vrai et faux dans la Grande guerre*. Paris: La Découverte, 2004. 360 orr.
- Prost, Antoine. «Les limites de la brutalisation: tuer sur le front occidental, 1914-1918». *Vingtième Siècle* 81 (2004ko urtarrila-martxoa): 5–20.
- Prost, Antoine eta Jay Winter. *Penser la Grande Guerre. Un essai d’historiographie*. Paris: Seuil, 2004. 350 orr.
- Purseigle, Pierre. «Mobilisation, sacrifice et citoyenneté, Angleterre-France 1914-1918: contribution à l’histoire des communautés locales en guerre» [doktorego-tesia, zuz. Rémy Pech eta Jay Murray Winter, Université de Toulouse-Le Mirail, 2006. 653 orr.
- Rajsfus, Maurice. *La censure militaire et policière 1914-1918*. Paris: Le Cherche Midi, 1999. 264 orr.
- Rauch, André. *Crise de l’identité masculine 1789-1914*. Paris: Hachette-Pluriel, 2000. 291 orr.
- Le Ray, Éric. «Un des fondateurs de la presse moderne, Hippolyte Auguste Marioni (1823-1904) : entrepreneur, innovateur, constructeur de machines à imprimer, patron de presse et homme d’influence» [doktorego-tesia, zuz. Frédéric Barbier eta Jean-Michel Leniaud], École pratique des hautes études (Paris), 2004. 1008 orr.
- Redier, Antoine. *Les aumôniers militaires français*. Paris: Flammarion, 1940. 248 orr.
- Régnier, Jean-Marie. *Histoire de la Soule (tome 4). La IIIe République*. Donibane Lohizune; Ozaze: Ekaina; Hitzak, 1991. 322 orr.

- Rémond, René. «Préface». In Fruchart, Vincent eta Daniel Conrod: *La Croix: un siècle d'histoire: 1883-1983*. Paris: La Croix-Bayard-Pressé, 1983.
- Renouvin, Pierre. *Histoire des relations internationales*. Paris: Hachette, 1955. 401 orr.
- Rioux, Jean-Pierre. *La révolution industrielle: 1780-1880* [lehen edizioa: 1971]. Paris: Seuil, 1989. 252 orr.
- Rocafort, Joël. *Avant oublié: soldats et civils de la côte basque durant la grande guerre*. Biarritz: Atlantica, 1997. 699 orr.
- Roth, François. *La guerre de 1870* [lehen edizioa: 1990]. Paris: Fayard, 1993. 778 orr.
- Rousseau, Frédéric. *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*. Paris: Seuil, 1999. 412 orr.
- Rousseau, Norbert Georges Pierre. *Pouvoirs et privilèges des prêtres mobilisés. Législation canonique de la guerre. Fasc. 1*. Le Mans: Imprimerie Monnoyer, 1915. VII-32 orr.
- Rouvier, Frédéric. *En ligne. L'Eglise de France pendant la Grande Guerre*. Paris: Perrin, 1919. 554 orr.
- Rovan, Joseph. *Histoire de l'Allemagne*. Paris: Seuil, 1999. 1004 orr.
- Roynette, Odile. *Bon pour le service: l'expérience de la caserne en France à la fin du XIXe siècle*. Paris: Belin, 2000. 472 orr.
- Ruquet, Miquèl. «Désertions et insoumissions sur la frontière des Pyrénées pendant la guerre de 14-18». In Denis, Gwendal: *Mémoire et trauma de la Grande Guerre. Bretagne, Catalogne, Corse, Euskadi, Occitanie*. Rennes: Rennes 2 Université Haute Bretagne, 2010. 65–93.
- Saint-Pierre «Anxuberro», Jean. *14eko Gerla Handia*, arg. Piarres Xarriton. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1998. XX-262 orr.
- Sáiz, María Dolores eta María Cruz Seoane. *Historia del periodismo en España. 2. El Siglo XIX*. Madrid: Alianza, 1983. 336 orr.
- Saly, Pierre, Alice Gérard, Céline Gervais eta Marie-Pierre Rey. *Nations et nationalismes en Europe. 1848-1914*. Paris: Armand Colin, 1996. 287 orr.
- San Martin, Juan. «Jose Manterola, egile eta eragile». *Euskera* (1984): 443–448.

- Sarramone, Alberto. *Les cousins basques d'Amérique*. Itzul. Mirentxu Irigoyen. Biarritz: J&D Editions, 1997. 434 orr.
- Schnapper, Bernard. *Le Remplacement militaire en France. Quelques aspects politiques, économiques et sociaux du recrutement au XIXème siècle*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1968. 326 orr.
- Serman, William. *La Commune de Paris, 1871*. Paris: Fayard, 1986. 621 orr.
- Sohier, Anne. «L'enfant et la guerre à l'école primaire: en Bretagne 1871-1914». In Denis, Gwendal: *Mémoire et trauma de la Grande Guerre. Bretagne, Catalogne, Corse, Euskadi, Occitanie*. Rennes: Rennes 2 Université Haute Bretagne, 2010. 11–30.
- Soubelet, Domingo. «Auzotik erakaspen!» *Eskualduna*, 1936ko abuztuaren 7a.
 ——— «Odol eta gezur». *Eskualduna*, 1936ko irailaren 4a.
 ——— «Sutik herra». *Eskualduna*, 1936ko irailaren 11a.
- Soulé, Beñat. *Neurtizlari Bertsulari Iparraldez*. s.l: Erroteta, 2011. 292 orr.
- Soulice, L. «Notes pour servir à l'histoire de l'instruction primaire dans les Basses-Pyrénées. 1385-1880». *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau* (1880).
- Soutou, Georges-Henri eta Jean-Baptiste Duroselle. *L'or et le sang: les buts de guerre économiques de la Première guerre mondiale*. Paris: Fayard, 1989. 963 orr.
- Statuts de la Société Anonyme «Eskualduna»*. Baiona: A. Foltzer, 1917. 27 orr.
- Tapié, Victor-Lucien. *Les nationalités slaves d'Autriche-Hongrie de 1850 à 1914*. Les Cours de Sorbonne. Paris: Centre de Documentation Universitaire, 1962. 107 orr.
- Taufflieb, Charles-Henri. «Les mutineries de 1917: l'exemple du 37e corps d'armée». *Guerres mondiales et conflits contemporains* 182 (1996ko apirila): 123–138.
- Tauzia, Pierre. «La presse dans les Basses-Pyrénées d'après l'enquête diocésaine de 1909». *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne* 130 (1974).
- Tavernier, Eugène. *Du Journalisme, son histoire, son rôle politique et religieux*. Paris: H. Oudin, 1902. 337 orr.

- Thiesse, Anne-Marie. *Ils apprenaient la France: l'exaltation des régions dans le discours patriotique*. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1997. 130 orr.
- . *La création des identités nationales: Europe, XVIIIe-XXe siècle* [lehen edizioa: 1999]. Paris: Seuil, 2001. 307 orr.
- Thompson, J. Lee. *Politicians, the press and propaganda: Lord Northcliffe and the Great War, 1914-1919*. Kent (Ohio), London: the Kent state university press, 1999. XII-319 orr.
- Torrealdai, Joan Mari. *Euskal kultura gaur. Liburuaren mundua*. s.l: Jakin, 1997. 736 orr.
- Toulet, Louis. *La Pelote basque. Histoire, technique et pratique*. Paris: De Vecchi, 1979. 190 orr.
- Urkiza, Julen. *Elizaren Historia Euskal Herrian, I. Ikerlan materialak*. Markina: El Carmen, 1995. 1459 orr.
- Urkizu, Patri. *Anton Abbadia*. Bilbao: Bilboko Udala-Ayuntamiento de Bilbao, 2002. 445 orr.
- Vallaud, Pierre. *14-18, la Première guerre mondiale*. Paris: Acropole, 2008. 608 orr.
- Venturelli, Giuseppina. *La grande guerra in prima pagina : la stampa cattolica italiana tra neutralità e intervento*. Firenze: Atheneum, 1991. 195 orr.
- Verley, Patrick. *La révolution industrielle* [lehen edizioa: 1985]. Paris: Gallimard, 1997. 543 orr.
- Vigier, Philippe. «Régions et régionalisme en France au XIXe siècle». In *Régions et régionalisme en France du XVIIIe siècle à nos jours*, arg. Christian Gras eta Georges Livet. Paris: Presses universitaires de France, 1977. 161–176.
- Villasante, Luis. *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Editorial Sendo, 1961. 446 orr.
- Vincent, André. «Johan Bojer, correspondant de presse: étude réalisée à partir de ses chroniques à Aftenposten sur la France de “La Belle Epoque” (1902-1907) et de la Grande Guerre (1915)» [doktorego-tesia, zuz. Frédéric Durand], Université de Caen, 1989. 458 orr.
- Walter, Henriette eta Michel Lagree. *Les parlers de la foi, religion et langues régionales*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 1995. 161 orr.

- Weber, Eugen. *L'Action française*. Itzul. Michel Chrestien [lehen edizioa: 1962]. Paris: Stock, 1964. 649 orr.
- *La fin des terroirs, la modernisation de la France rurale, 1870-1914*. Itzul. Antoine Berman eta Bernard Génies [lehen edizioa: 1983]. Paris: Fayard, 1984. 839 orr.
- Winock, Michel. *Édouard Drumont et Cie : antisémitisme et fascisme en France*. Paris: Seuil, 1982. 218 orr.
- Winter, Jay. «Les poètes-combattants de la Grande Guerre, une nouvelle forme du sacré». *Vingtième Siècle*, 1994.
- Wolfs, Gilles. «La Russie en guerre (1914-1918) vue par les périodiques occidentaux: relation des événements, nationalismes et propagande» [doktorego-tesia, zuz. Paul Dumont eta Vladimir Claude Fišera], Université Marc Bloch (Strasbourg), 2001. 1785 orr.
- X. «Un anniversaire. Monseigneur Saint-Pierre». *Gure Herria* 25-1 (1953): 1–11.
- Xarriton, Piarres. «Eskualduna-ren mendeurrena Baionan». *Euskera* 32 (1987): 245–252.
- *Jean Saint-Pierre «Anxuberro» (1884-1951)*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 2003. Sarean: euskomedia.org. 25 orr.
- *Jules Moulier Oxobi*. Eusko Jaurlaritza, 1990. 12 orr.
- «San Josep lanbide ikastetxea - 30 urte». *Herria*, 1990ko maiatzaren 31a.
- «Sarrera». In Saint-Pierre, Jean «Anxuberro»: *14eko Gerla Handia*, IX–XX. arg. Piarres Xarriton. Klasikoak bilduma. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, 1998.
- *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. III. Kazetaritza (A) (1903-1915)*. Donostia: Elkar, 1988. 428 orr.
- *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. IV. Kazetaritza (B) (1916-1935)*. Donostia: Elkar, 1992. 408 orr.
- «Piarres Broussain (1859-1920) : abertzale bat Iparraldean». *Jakin* 6: 108–110.
- *Le droit des peuples à leur identité. L'évolution d'une question dans l'histoire du christianisme*. Montréal: Fides, 1979. 214 orr.

——— *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*. Bordeaux: CNRS, 1985. 331 orr.

Zubillaga, Elisabete. «Joseph-Augustin Chaho, apologiste des Basques en France au début du XIXème siècle» [tesina-memorioa], Département Interuniversitaire d'Etudes Basques, [d.g.]. 50 orr.

«Albert Goyeneche». *Eskualduna*, 1900ko urtarrilaren 26a.

«Bachenárre aldetik». *Eskualduna*, 1914ko azaroaren 20a.

«Biba Eskual-herria!» *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 7a.

«Changement de mains». *Eskualduna*, 1901ko uztailearen 19a.

«Eskerrak». *Eskualdun Ona*, 1904ko urtarrilaren 8a.

«Eskualdun Ona». *Eskualduna*, 1903ko abenduaren 31a.

«Eskualdun Ona». *Eskualdun Ona*, 1907ko abenduaren 27a.

«Foltzer baithan». *Eskualduna*, 1909ko abenduaren 24a.

«Fuera juduak!» *Eskualduna*, 1894ko azaroaren 9a.

«Gizon altchatzeak». *Eskualduna*, 1914ko abuztuaren 7a.

«Hirirat sehi». *Eskualduna*, 1907ko azaroaren 15a.

«Hogoi urthe». *Eskualduna*, 1908ko urtarrilaren 3a.

«Laurent Hirigoyen», *Eskualduna*, 1935eko uztailearen 26a.

«Mgr Adéma». *Eskualduna*, 1936ko maiatzaren 15a.

«Milesker?» *Eskualduna*, 1899ko irailaren 29a.

«Zalgize». *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 18a.

«Zalgize». *Eskualduna*, 1917ko uztailearen 27a.

«Zer guduak!» *Eskualduna*, 1917ko maiatzaren 11a.

«Zola». *Eskualduna*, 1908ko apirilaren 3a.

